ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI ÁJINIYAZ ATÍNDAĠÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

XALÍQARALÍQ KONFERENCIYA MATERIALLARÍ TOPLAMÍ

2024

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ
JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıl tolıw múnásibetine bağıshlanǵan «Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasın úyreniw»

atamasındağı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya
TOPLAMÍ

MAQALALAR HÁM TEZISLER

Nókis – 2024

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıl tolıw múnásibetine baǵıshlanǵan «**Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasın úyreniw»** atamasındaǵı xalıqaralıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya TOPLAMÍ. MAQALALAR HÁM TEZISLER. Nókis: NMPI baspası, 2024. 474 –bet

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıl tolıw múnasibetine baǵıshlanǵan «**Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasın úyreniw»** atamasındaǵı xalıqaralıq kólemdegi ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarına Ózbekstan, Qazaqstan, Túrkiya hám Ázerbayjan mámleketleriniń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınlarınıń professor-oqıtıwshıları, Ilim izertlew institutlarınıń úlken ilimiy xızmetkerleri, magistrantlardıń folklortanıw hám ádebiyattanıw, til bilimi, innovaciyalıq texnologiyalar hám oqıtıw processiniń aktual máselelerine arnalǵan ilimiy bayanatları kirgizilgen.

Juwaplı redaktor: **Bekbergenova M.D. f.i.k., doc.**

Konferenciya shólkemlestiriwshiler quramı: Eshmuratov R. b.i.k., doc.
Allamuratov A. yur.i.k., doc.
Davletov B. f.i.k., doc.
Kazaxbaev S. f.i.d., doc.
Bekbergenova M.D. f.i.k., doc.

Baspaǵa tayarlaǵanlar: Bekbergenova M.D. f.i.k., doc.
Jaqsilikova A. f.i.f.d., (PhD)

Toplam Ózbekstan Respublikası Joqarı Bilimlendiriw Ilim hám Innovaciyalar Ministrligi 2024-jıl 20-marttaǵı 76-sanlı Buyrıǵı tiykarında baspadan shıǵarıwǵa tastıyıqlandı

Konferenciya materiallarınıń mazmunı hám durıslıǵına hár bir avtor hám ilimiy basshı juwapker, shólkemlestiriwshiler maǵlıwmatlardıń durıslıǵına juwap bermeydi.

Kiris sóz

ӘЖИНИЯЗ ЕЛ ҚӘЛБИНДЕГИ ШАЙЫР…

Қарақалпақ классик әдебиятының жарқын жулдызы Әжинияз (лақабы Зийўар) Қосыбай улы 1824-жыл Арал теңизиниң Қубла жағалаўында, Әмиўдәрьяның аяғында жасаўшы ашамайлы-қыят урыўлары отырған аўылда дүньяға келди. Усы узақтағы елден Хийўаға оқыўға жиберилген Әжиниязда, әлбетте, диний тәлиймат пенен бирге усытазық илим үйрениў, шайырлық өнерин жетилистириў ҳәўеси басым болды.

Хийўа – Хорезм ойпатындағы күшли дүньялық мәденият ошақларынан болып, жәҳәнге ертеде илим ҳикметин үйреткен Беруний ҳәм даңқлы Хорезмийдей уллы алымлардың ўатаны болған Хорезмде биниядқа келген Хийўа орта әсирлик Күншығыстағы мәдений орайлардың бири еди.Әжинияздың дәслеп Шерғазы хан медиресесинде оқыған, соңынан оқыўын Қутлымурат инақтың медресесинде питкерген. Жас шайыр медреседе тек диний тәлиймат алып қоймай, илимий, мәдений дүнья илимин үйрениўге қызықсынды.

Оның балалықтағы ең қызығып оқыған шығармалары Фердаўсийдиң «Шахнама», Саадийдиң «Гүлистан», «Бостан», Юсуп Ҳас Ҳажибтиң, Ахмад Югнакийдиң, Ахмад Яссаўийдиң шығармалары болды.

Әжинияз оқымыслы, алым ҳәм улама шайыр болып, ол Күншығыс поэзиясының дәстүрлерин, араб, парсы тиллерин жақсы билген. Әжинияздың алым шайырлығы ҳәм Күншығыс поэзиясының дәстүрлерин қарақалпақ поэзиясына ендирди. Қарақалпақ қосығын философиялық синтезли лирика дәрежесине көтерди, көркемлик берди.

Әжинияз поэзияның аруз системасын да, ғәззел, рубай, жанрларының да сырын әлбетте билген. Күншығыс поэзиясының, көбинесе, терең гумманистлик мәни бериў мүмкиншилигинен, лирикалық сүўретшиллигинен, философиялық пикир жүритиў усылынан, теңеў, эпитет жаратыў әдесинен шебер пайдаланған. Усы уллы дәстүрлерди халыққа қалыўсыз түсиникли қосық формасына енгизип, сиңдирип пайдаланған.

Әжинияз «Бул дүньяның көрки адам баласы»-деп жырлады. Дүньяда инсанды улығлаўдан артық ҳеш нәрсе жоқ, деген жоқары идеяны ол сүрен

етип қойды. Әжинияз өз творчествосында Ўатан, әдиллик, әдалатлылық, садықлық ҳаққындағы идеялар шайырдың «Айрылса», «Мегзер», «Нәйлейин», «Болар», «Болмаса», «Еллерим барды», «Нәсият», «Яранлар», «Енди», «Бардур», «Болмады», «Ҳәр кимниң өз ели болар» сияқлы қосықларында айрықша көркемлик пенен жырланған.

Әжинияздың өз дәўириндеги жәмийетлик, халық ағартыўшылық тараўындағы хызметлери, оның Ўатан, әдалатлық ҳәм инсаныйлық ҳаққындағы ҳасыл идеялары, халық еркинлиги, бахты-саадаты ҳәм гөззаллық ушынғы пикирлери ҳәм хызметлери, әдеп-икрамлық ҳаққындағы идеялары ҳәзирги дәўир педагогика тарийхында өзине ылайық итибарлы үлкен орны бар екенлиги гүмансыз.

Әжинияздың илим, ҳақыйқатлық, әдиллик идеяларын излеп Қазақ, Башкир, Ноғай, Орыс халықларын аралап, олардағы илимди жетистириў, әдалатлылық, әдиллик идеяларының ол еллерде, ол халықларда қандай жоллар менен иске асып атырғанлықларын көриў ушын болған үлкен саяхатлары шайырдың көркем-жәмийетлик санасын өсирди. Әжинияз қарақалпақ классикалық поэзиясының суўретлеў мүмкиншилигин кеңейтиўде оғада әҳмийетли үлес қосқан шайыр болды. Ол Күншығыс поэзиясының уллы дәстүрлерин ҳәм тәжирийбелерин қарақалпақ поэзиясына сиңдирди.

Мақтумқулының қосықларын аўдармалаўда Әжинияз да оған күшли дөретиўшилик мүнәсебетте болған. Әжинияз Мақтумқулының «Болмаса» редифли қосығының үлгисине де қосық жазды.

НМПИ ректоры ў.ў.а: К.А.Кадиров

I SEKCIYA

ÁJINIYAZDÍŃ ÁDEBIY MIYRASÍ HÁM ZAMANAGÓY ÁDEBIYATTANÍWDÍŃ AKTUAL MÁSELELERI

QARAQALPAQ POEZİYASININ KLASSİKİ (HACINİYAZIN YARADICILIQ YOLUNUN MÜXTƏSƏR CİZGİLƏRİ)

Nizami Məmmədov Tağısoy
filoloiya elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı şəhəri
050 522 46 80; 070 422 46 80

Açar sözlər: Hacıniyaz, qaraqalpaq, vətənpərvərlik, humanizm, mənəvi mədəniyyət, milli poeziya

Key words: Aginiyaz, karakalpak, patriotism, humanism, spiritual culture, national poetry

Ключевые слова: Ажинияз, каракалпак, патриотизм, гуманизм, духовная культура, национальная поэзия

Qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafında əsərlərini Ziyyar təxəllüsü ilə yazmış Hacıniyaz Kosıbay ulunun (1824-1878) müstəsna xidmətləri vardır. O, milli mədəniyyət tarixinə görkəmli söz sərrafı, baxşı-şair kimi daxil olmuşdur. Böyük sənətkar əsərlərinin xeyli qismini musiqinin köməyi ilə ifa etmişdir. "Bozatau", "İgidlər", "Başqa" və digər bu kimi yaratdığı nümunələrdə şairin vətənpərvərlik, humanizm, etik, estetik və fəlsəfi baxışları öz əksini tapmışdır.

Hacıniyazın seçilmiş əsərləri Qaraqalpaqstanda bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. 1994-cü ildəki nəşr Hacıniyazın 170-illik yubileyi münasibətilə həyat keçirilmişdir. 2014-cü ildə isə Hacıniyazın 190 illik yubileyinə həsr olunan "Seçilmiş əsərlər" işıq üzü görmüşdür. Daha doğrusu, 2014-cü ildəki "Hacıniyaz Bülbilziban. "Seçilmiş əsərləri" "Qaraqalpaq ədəbiyyatı müntəxəbatı" seriyasından (2) və " Әжинияз. Мәнги мийраслар" (Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası Qaraqalpaqstan Humanitar Elmlər Elmi Tədqiqat İnstitutu tərəfindən (3) nəşr olunmuşdur.

Hacıniyaz Bülbilziban "Seçilmiş əsərləri" kitabına Hacıniyaz adına Nöküs Dövlət Pedaqoji İnstitutu Qaraqalpaq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Kenesbay Allambergenov "Ruhi gözəllik timsalı" (1) adlı geniş ön söz yazmışdır. Ön sözdə haqlı olaraq göstərilir ki, Hacıniyaz XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatında lirik poeziya nümunələri yaradan görkəmli şair kimi tanımaqdadır. Onun əsərlərinin ideya-bədii siması qaraqalpaqların ruhi mədəniyyətinin əvəzsiz çarçısı olduğunu sübut etməkdədir.

Hacıniyaz yaşadığı dövrün keşməkeşlərini içində daşıyan ziyalı insanlardan olmuşdur. Hacıniyazın atası Kosıbay doğma elə, obaya vurğunluqla yanaşmaqla, öz xalqının tarixini dərindən bilən ifaçı, axund və içində ruhanilik düşüncəsini şövqlə daşıyan böyük şəxsiyyət idi. Anası Nəzirə xanım da sözə, şeirə, ifaçılığa bağlı olmaqla, həm də hazırcavablığı ilə fərqlənən qaraqalpaq qadınlarından idi.

Keçmiş illərin bizə gətirdiyi soraqlardan müəyyənləşdirmək olur ki, Hacıniyaz 1824-cü ildə Aral dənizinin ətraflarında Konrat bəyliyinin "Yetim özək" elatının yaşadığı

Kiyat – Aşamaylı aulunda, indiki Muynak rayonunun "Qamış leqet"də ruhani ailəsində doğulmuşdur.

Hacıniyaz Xocamurad işan mədrəsəsində təhsilə başladıqdan sonra Yelmurad axund mədrəsəsində təhsil almışdır. Bundan başqa, gələcək şair Xivədəki Kutlımurad və Şirqazi xan mədrəsələrində təhsilini daha da kamilləşdirmişdir (1, s. 3). Hacıniyaz təhsil aldığı illərdə Firdovsi, Sədi, Nəvai, Füzuli və başqa bu kimi sənətkarların əsərlərini öyrənməklə yanaşı, həm də müsəlman dünyasının dini və dünyəvi əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Nümunə üçün onu demək kifayətdir ki, Hacıniyaz hələ on altı yaşında olarkən Nəvaninin "Divanı" nın üzünü çıxarmışdır. Eyni zamanda qeyd edək ki, onun katiblik bacarığı Şərq poeziyası klassiklərinin əsərlərinə verdiyi böyük dəyərlə bağlı idi. Bundan başqa, Hacıniyaz Orta Asiya xalqlarının, o cümlədən qaraqalpaqlara ruhi baxımdan yaxın olan türkmən Məhdimqulunun əsərlərini də mütaliə edib, dərindən öyrənmişdir.

Hacıniyazın şeirləri, hər şeydən öncə, öz mövzu, janr, forma, üslub özəlliyi nöqteyi – nəzərdən, qeyri-adı obrazlar sistemi yaratmaq baxımından, süjet motivlərini ovxarlaya bilmək sahəsində qaraqalpaq milli ədəbiyyatında özünə öncül mövqe qazanmış qəzəl, müxəmməs, məsnəvi, mürəbbe, rübai, aytıs, aforizm, satirik-yumorstik poeziya, öyüd-nəsihət, gözəlləri tərif edən nəğmələri yaratmaqla xalq ruhunun tərənnüçüsü kimi ortadadır. Bundan başqa, Hacıniyazın əsərlərinin ən fərqli və özəl xüsusiyyəti onun yaradıcılıq manerasının orijinallığını formalaşdırmasıdır. Maraqlıdır ki, şairin yazıb-yaratdığı dövrlərdə Orta Asiya və Qafqaz dağlarının ətəklərində, Qazaxıstanda , Edil-Yaik çayları ətrafında yaşayan türk xalqları arasında Hacıniyazın "Ellərim vardı", "Çıxdı can", "Qız Meneşlə aytıs" və digər mövzulu əsərləri olduqca məşhur olmuşdur.

Hacıniyazın əsərləri 1949, 1960, 1961, 1965, 1975, 1988 illərdən başqa, 1994-cü ildə 170 illiyi, 2004-cü ildə 180 illiyi, 2009-cü ildə 185 illiyi və 2014-cü ildə 190 illik yubileyləri münasibəti ilə Qaraqalpaqstan Respublikasında nəşr olunmuşdur. Böyük ədibin yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra namizədlik dissertasiyaları yazılmış, monoqrafik araşdırmalar işıq üzü görmüşdür. Eyni zamanda Hacıniyazın həyat və yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini çevrələyən K.Sultanovun "Hacıniyaz", K.Mambetovun "Bozatau" romanları, M.Nizanovun "Ziyyar" tarixi dramı, Özbəkistan qəhrəmanı, xalq şairi İ.Yusupovun librettosu əsasında görkəmli bəstəkar N. Mühəmmədovun tarixdə birinci olaraq yaratdığı "Hacıniyaz" operası Qaraqalpaqstan mədəniyyəti tarixində önəmli hadisə idi. Bu operanın 1993-cü ildə Daşkənddə Qaraqalpaqstan Mədəniyyəti günlərində "Nəvai" teatrında, 1991-ci ildə Almatı şəhərində Qaraqalpaqstan Teatr günlərində Almatıdakı Dövlət Opera və Balet Teatrında və Qaraqalpaqstan Respublikasının teatrlarının repertuarında dəfələrlə nümayiş etdirilmişdir. 2012-ci ildə isə Qaraqalpaqstanın paytaxtı Nökis şəhərində operanın klivierinin nəşri həyatı keçirilmişdir (1, s. 4-9).

Bundan başqa, Hacıniyazın həyat və yaradıcılığı daim qaraqalpaq alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla bağlı çoxsaylı məqalə və monoqrafik araşdırmalar aparılsa da, böyük sənətkarın həyat və yaradıcılığının bəzi məqamları indiyədək hələ də tam şəkildə dürüstləşdirilməmişdir. Tanınmış qaraqalpaq alimi, akademik Cumanazar Bazarbayevin qələmə aldığı "Hacıniyaz şairin doğum ili

haqqında mühüm söz" məqaləsində məsələ ilə bağlı bir sıra dürüstləşdirmələr aparılmışdır. Məqalədə müəllif "Hacıniyazın Qız-Meneşlə aytıs"ından bir fraqmentə diqqət çəkməklə şairin iyun ayında yox,aprel ayında doğulduğunu müəyyənləşdirmişdir. Eyni zamanda Hacıniyaz 1858-1859-cu illərdə Bozatau hadisələri ilə bağlı Qazaxıstana getmişdir. Məhz 1863-1864-cü illərdə onun qırx yaşlarında Qazaxıstana gedəndən sonra Qız-Meneşlə deyişdiyi dürüstləşdirilmişdir.
Hacıniyazın əksər əsərləri bədii-poetik bitkinliyi baxımından oxucu diqqətini cəlb edir. Onun "Bozatau" poeması, hər şeydən öncə, özünün sosial-siyasi, fəlsəfi-estetik yönümü ilə seçilir. Bu əsərin ana xəttini ilk növbədə qaraqalpaqların apardığı azadlıq mübarizəsi ideyaları təşkil edir.

Haciniyaz yaradıcılığında Vətən, ana torpaq, doğma el-oba mövzusu aparıcı olmaqla yanaşı, həm də məhəbbət, insan gözəlliyi, qız-zənən gözəlliyi üstün mövqedə dayanır. Doğrudan da bu baxımdan şairin "Bibigül", "Qırmızı" , "Xivəli qız" , "Katşa", "Düşər", "Düşdü", "Gözəllər", "Bir canan", "Bir pəri", "Bəri gəl", "Sevdiyim", "Dildarın xəbərin kimdən soralım", "Gülcan", "Dilbərim" və s. kimi nümunələrində biz onun Vaqifsayağı olaraq gözəllərin şəninə qoşulmuş nəğmələrinin şahidi oluruq.

Gözəllərin qaraqalpaq poeziyasında vəsfi heç də təzə məsələ deyildir. Bununla belə, Hacıniyaz gözəl obrazının yaradılmasında özünün şairlik məharətini yetərincə görümlü şəkildə ortaya qoyur. Bu baxımdan Hacıniyazın "Mənzər", "Qız Araz", "Katşa", "Bir pəri", "Bibigül", "Mədəyar", "Qırmızı", "Bir canan", "Ey nazəninlər", "Bəri gəl", "Gülcan", "Dilbərim" və s. nümunələr səciyyəvidir. Şairin məharətli təsvirlərini "Bir canan" şeirinə müraciət etməklə illüstrasiya edək:

Gözümə görünüb, bəylər, bir canan,
Şirin canım o da yaxdı da, getdi.
Yalan söyləmirəm, sözümə inan,
Min hiylə naz edib, baxdı da, getdi.

...Siyah-zülfü rəngli, misalı gündüz,
Görənin ürəyin yaxardı hərgiz,
Leyli, Zöhrə kimi ol sahib bəniz,
Badi – səba kimi əsdi də, getdi (4, s. 37).

Gözəllərə valeholmanın Hacıniyaz lirikasında öz hüsnü, öz qeyri-adi xüsusiyyətləri görünür. Şeirlərində əsasən qızın, zənənin, qadının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri göz önündə canlandırılır. Lakin şair bununla da işini bitmiş hesab etmir. O, həm də fərqli qadın portretləri yaradır. Bunun təsdiqini "Sevdiyim" şeirində axtaraq:

El yatanda gedib girsəm qoynuna,
Məşğul olub, mən aldansam oynuna,
Qaçaqlaşıb əl salanda boynuna,
Sonda büsat-bayram edən sevdiyim. (4, s. 44)

Bundan başqa, Hacıniyazın həsrət, kədər, qüssə, ayrılıq və s. kimi sevgi-məhəbbət şeirlərində qızın, qadının tənhalığı, cəmiyyətdəki qeyri-bərabər hüquqları, tənha qadın surətləri, bu qadınların düşdükləri vəziyyətin dözülməzliyi, zamana, dövrana qarşı hiddət hissi də şairin əsaslı təsvir obyekti kimi diqqət mərkəzindədir. Lakin Hacıniyazın sevgi-məhəbbət şeirlərində biz sevgi, sevinc hisslərinin himnini də

görürük. Gözəllər Hacıniyazda Vaqifsayağı epitetlərlə öyülür. Bununla belə, xeyli şeirlərində gözəlin nəinki romantik obrazı, həm də realist xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir. Yəni demək istəyirik ki, Hacıniyaz gözəllərin yalnız səmalarda pərvaz etməsinə aludəçilik etmir, onu insanın real düşüncələrinə yaxınlaşdırır.

Hacıniyazın bütün yaradıçılığı həm də vətənpərvərlik, doğma el-oba həsrətini içində yaşadan nümunələrlə zəngindir. Onun "Dövran olmadı", "Məni Nemətulladan niyə ayırdın", "Hürzadanın atasına dedikləri", "Salam deyərsən", "Nurəliyə", "Bilmədim", "Vardı" və s. kimi şeirlərində və "Bozatau" poemasında vətənpərvərlik hiss və duyğuları özünün pik nöqtəsinə çatır. Bununla belə, qeyd etmək istəyirik ki, Hacıniyazın lirik əsərlərinin mövzu amplitudasında vətən obrazı və vətənpərvərlik dominanta kimi çıxış edir. Hacıniyazın əsərləri üzərində apardığımız müşaidələr göstərir ki, o, əsərlərini qələmə aldığı zaman çoxsaylı bədii və lirik detallardan istifadə edir. Belə lirik detal elementləri kimi qaraqalpaq etnoimləri, səhralar, Ceyhun və Seyhun çayları, Bozatan, Ətrək, Gürqən, Xəzər, dünyanın, əsasən Şərqin müxtəlif şəhərləri Şam, Qurd, Tehran və s. kimi nümunələr çıxış edir:

Sən bağ idin, bülbül uçdu zağ qaldı,
Dərdli sinəm yandı, içdə dağ qaldı,
Yazın getdi, indi isti yay qaldı.
Salamat ol, bizdən qaldın, Bozatau.

Kiminin anası, kimin əmisi,
Kiminin ağası, kimin bibisi,
Kimin qızı-oğlu, kimin sinlisi,
Ətrək, Güzqən, Xəzər aşdı, Bozatau! (4, s. 113).

Hacıniyazın vətənpərvərlik lirikasında tarixi yaddaş həm də bədii yaddaş kimi diqqət mərkəzinə düşür. Burada bədii təsvir vasitələri kimi obrazlılıq üçün metaforalar və tipoloji müqayisələr çıxış edir. Eyni zamanda Hacıniyaz poetikasının səciyyəvi cəhəti kimi müəllifin lirikasının özünəməxsus musiqi stixiyası yaradan obrazları göz önünə gəlir. Hacıniyazın əsərlərindən, onun özünün bizə məlum olan tərcümeyi halından, yaratdığı bədii obrazların poetikasından şairin yaradıcılıq fərdiliyi və özünəməxsus dəst-xətti görünməkdədir. Sənətkarın əsərlərinin əsasında dayanan vətənpərvərlik motivləri onun istifadə etdiyi poetik vasitələrin də vahidliyini qorumuşdur. Vətən sevgisi şairin əşyavi-obrazlı təfəkküründə ana vətən, doğma ev, ocaq, vətən-sevgi, vətən-can, vətən-tayfa, vətən-qövm, vətən-xalq və s. kimi assosiasiyalar yaratmaqla fəlsəfi baxımdan ümumiləşmiş simvolik poetik obrazların köməyi ilə təcəssüm olunur.

2014-cü ildə Hacıniyaz adına Nökis Dövlət Pedaqoji İnstitutunun tipoqrafiyasında nəşr olunmuş "Hacıniyaz Bülbilziban. Seçilmiş əsərləri"ndə şairin poetik irsi aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur: 1. Məhəbbət şeirləri ; 2. Ayrılıq və el-obayla bağlı şeirlər; 3.Xoşməramlı və salamnamə şeirləri; 4. Öyüd – nəsihətlə bağlı şeirlər; 5. Yumoristik-satirik şeirlər; 6. "Bozatau" poeması və 7. Aytıslar (Deyişmələr) (2).

Qaraqalpaq Humanitar Elmlər Elmi-Tədqiqat İnstututunun Nökisdə "Elm" nəşriyyatında çapdan buraxdığı "Hacıniyaz. Mənqi miyraslar" kitabında isə

Hacıniyazın yaradıcılığı aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1.Tərif şeirləri; 2. Didaktik (öyüd-nəsihət) şeirlər; 3. Eşq-məhəbbət şeirləri; 4.Nalış şeirlər; 5.Yumorstik-satirik şeirlər; 6.Oçerk-şeirlər; 7. Aytıslar (Deyişmələr); 9.Şəcərə "Demişlər" və Poema "Bözatau" (3).

Hacıniyaz dövrünün mütərəqqi fikirli ziyalılarından olub, geniş dünyagörüşünə və zəngin təhsilə malik olduğundan, həm də digər türk xalqlarının – başqurdların, qazaxların, noğayların, özbəklərin, türkmənlərin də həyat tərzi və məişəti ilə yaxından tanış olmuş, onların içində yaşamışdır. Əsərlərini öz ana dili ilə yanaşı, özbəkcədə yazmış orijinal şair olmaqla yanaşı, həm də səriştləli mütərcim kimi tanınmış Hacıniyaz Məhdimqulunun əsərlərini qaraqalpaqcaya tərcümə etmişdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatı uzun əsrlər boyu şifahi şəkildə inkişaf etdiyindən klassik ədəbiyyat XVIII əsrin sonlarına qədər (Jiyen Jıraunın yaradıcılığı istisna olunmaqla) bir qədər ləng inkişafda olmuşdur. Onun yazılı status qazanmasında Günxoca və Berdaxla yanaşı, Hacıniyazın rolu danılmazdır. Hacıniyazın doğma ədəbiyyat qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, o, milli poeziyaya "müxəlləs" ("müxəmməs") və "kosık" ("qoşma") janrlarını gətirənlərdən biri olmuşdur. Hacıniyaza qədər bu janrlardan digərləri heç də belə geniş yararlanmamış və onları əsərlərində tətbiq etməmişdir.

Ədəbiyyat

1. Алламбергенов К. Руухый гоззаллык тымсалы// Әжинияз. Булбилзибан. Нөкис, Әжинияз атындагы мәмлекетлик педагогикалык институты, 2014, б. 3-9

2. Әжинияз. Булбилзибан. Нөкис, Әжинияз атындагы мәмлекетлик педагогикалык институты, 2014, 144 б.

3. Әжинияз. Мәнги мийраслар" Нөкис "Илим", 2014, 248 б.

4. Hacıniyaz. Şeirlər. Tərcümə ed.: Nizami Tağısoy və Şəbnəm Məmmədli. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 136 s.

РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ НАСИМИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАПАДНЫХ УЧЁНЫХ

Низами Мамедов Тагисой
доктор филологических наук, профессор
Бакинский славянский университет
nizami.mamedov@mail.ru

Ключевые слова: неординарное мировоззрение, истина, правда, наука, пантеизм, хуруфизм, наследие, Бекон, Спиноза, колонизация, негативные коннотации.

Аннотация

Сеид Имадеддин Насими крупный азербайджанский мыслитель, оставивший заметный след в освоении процессов, происходящих в мире. Им во главу угла своего учения поставлена концепция, в которой важным источником жизни считается путь к Правде, Истине. Поэтому познание и самопознание – непреходящие императивы философии великого учёного. Предметом воззрений Насими служила проблема современного ему человека, где он исходил из формулы «Человек и есть Аллах». Он перенял эти идеи у своего муршида (т.е. наставника) хуруфита Фазлуллаха Наими, для которого доминирующим являлся разум. Насими говорил: «Я – бог», «И я есть бог», «Я богом сотворён», «Я – божье сиянье», «Суть божья в нас с тобой», что является чёткой идейно-нравственной концепции его философии. К сожалению, на протяжении длительного исторического этапа, опираясь на свои неоправданные амбиции, русские и западные учёные игнорировали эту точку зрения. А между тем, ставь Путём Истины, Насими открыл Путь к познанию Истины. Несмотря на двоякое отношение западных и русских философов к воззрениям Насими, они всё больше склонялись в сторону поддержки идей великого азербайджанца. Именно в результате этого европейские философы Френсис Бекон, Бенедикт Спиноза и мн. др., спустя, много веков, от знания или незнаний, сами пропагандировали воззрения Насими, говоря, о том, что Божество познаётся человеком в протяжённости и мышлении. А счастье заключается в познании, в душевном упокоении, исходящем из созерцания Бога, что, следует подчеркнуть, слово в слово было взято из философского учения Насими. Это яркое свидетельство того, что западная и русская философская мысль, исходя из своих националистических амбиций, а также колониального мышления в отношении тюркским и мусульманским народам, напрочь игнорировали точку зрения Насими. Именно поэтому данная статья является попыткой доказательности бессмертия, мощи идей и взглядов Насими.

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF NASIMI IN THE INTERPRETATION OF WESTERN SCIENTISTS

Keywords: extraordinary worldview, truth, science, pantheism, Hurufism, heritage, Bacon, Spinoza, colonization, negative connotations.

Abstract

Seyid Imadeddin Nasimi is a major Azerbaijani thinker who left a noticeable mark in the development of the processes occurring in the world. He put at the forefront of his teaching the concept, in which an important source of life is considered the path to Truth, the Truth. Therefore, knowledge and self-knowledge are the enduring imperatives of the philosophy of the great scientist. The subject of Nasimi's views was the problem of a contemporary man, where he proceeded from the formula "Man is Allah". He adopted these ideas from his murshid (i.e. mentor) Hurufi Fazlullah Naimi, for whom reason was dominant. Nasimi said: "I am God", "And I am God", "I was created by God", "I am God's radiance", "The essence of God is in you and me", which is a clear ideological and moral concept of his philosophy. Unfortunately, over a long historical period, relying on their unjustified ambitions, Russian and Western scientists ignored this point of view. Meanwhile, by setting the Path of Truth, Nasimi opened the Path to knowing the Truth. Despite the dual attitude of Western and Russian philosophers to the views of Nasimi, they increasingly leaned towards supporting the ideas of the great Azerbaijani. It was as a result of this that European philosophers Francis Bacon, Benedict Spinoza and many others, many centuries later, from knowledge or ignorance, themselves propagated the views of Nasimi, saying that the Deity is cognized by man in extension and thinking. And happiness lies in knowledge, in the peace of mind that comes from contemplating God, which, it should be emphasized, was taken word for word from the philosophical teaching of Nasimi. This is a clear indication that Western and Russian philosophical thought, based on their nationalistic ambitions, as well as colonial thinking in relation to the Turkic and Muslim peoples, completely ignored Nasimi's point of view. That is why this article is an attempt to prove the immortality, power of Nasimi's ideas and views.

Сеид Имадеддин Насими (1369 – 1417) оставил уникальные мысли о толковании мироздания, мироустройства, понятие Истины, Аллаха, Природы. Насими – один из величайших мыслителей XIV – XV вв., который взрастил азербайджанско-тюркская религиозно-нравственная и философско-эстетическая среда.

В его учения неиссякаемым источником жизни является путь к Правде, к Истине, кроме Аллаха нет Аллаха… Правда и Истина ярко отражают его жизненную философию. Отражая собственные взгляды, его правда, превращалась в Истинную Правду [10, с. 130].

По его убеждению все люди дети Адама, что каждый должен просвещать свой разум. Именно эта философия Насими, носящая пантеистический, антропоцентрический и гуманистический характер способствует объединению не только отдельных людей, но и народов, стран, и всей планеты Земля.

Немецкий учёный, профессор Свободного университета Берлина Михаэль Райнхард Хесе, исследующий проблемы творчества Насими, отмечает: «…размышления Насими становятся актуальнейшими для жителей Запада и Востока, Азии и Европы… В этом гениальность поэта, проявившаяся в парении его слов над временем и пространством» [2].

Познание и самосознание – непреходящие императивы его философии. Концепция «инсан аль-камиль» нашла последовательные воплощение в воззрениях поэта:

Пусть Запад знает, знаний путь Восток,
Что истина и есть единый Бог.
Не зрящий истины, не зрящий Бога
По сути от Шайтана недалёк.

Его отточенные, чеканные строки, отличающиеся совершенством художественной формы, глубоким философским содержанием, богатством и многоцветностью поэтического языка, принадлежит к числу творений, над которыми не властно время, и прохождением веков имеет все более силу притяжения.

Человечество и учёные до сих пор должным образом не познали подлинную суть учения Насими, в философской концепции которого образ Аллаха можно постичь чувственно, что отражает новые модусы существования и самопознания Абсолюта.

Предметом своих воззрений Насимивсегда делал совершенного человека. Так как формула «Человек и есть Аллах» была в хуруфизме достаточно завершённой. Если в суфизме в тождестве человека и Аллаха ядром является любовь, то в хуруфизме доминирующим является разум. Вместе с тем, у Насими красной нитью проходит мысль об Истине, что пронизывает фактически все его творчество. В его учении Человек всемогущ. Он – творческое начало и имеет фактически все атрибуты божественности. Лицо человека поэт сравнивает со светом Аллаха, считает человека Божьей Истиной [10, с. 128].

Исходя из такого подхода к Истине и Правде, опираясь на толкование Корана, Насими руководствовался формулой «Аллах →Слово →Человек»:

Я – божий слог, я смысл всего, субстанция времён.
Я – единенья торжество, в единстве разобщен.

Я – увижу мир, который зрим и движусь вместе с ним,
От мира я неотделим, в движенье воплощён.

Я – бесконечности залог, я – в человеке – бог.
Удел конечный превозмог в стихах запечатлён.

Я – бог, и я, как бог велик, мой многозначен лик.
Я из растения возник, в творца преображён [17, с. 78].

Как мы видим, человек в понимании Насими – творческое начало и в его лике человека фактически имеются все атрибуты божественности.

Для Насими в его духовно-религиозных подходах и Аллах един, и религии родственны. Если каждый человек продолжатель рода Адама, что Аллах един и в душе каждого человека есть Аллах, значит эта мысль одна из высших Истин:

Раб Истины, как я мечтал принесть
Счастливую от Аллаха весть.
Миров так много – восемнадцать тысяч,
А Бог един, он повсюду есть [15].

Источником познаний Насими считает Коран и другие сакральные книги. Поэтому на его устах часто можно встретить «Я двадцать восемь букв святых», «Твоё лицо – Корана вещий стих…», «Я… божественный аят», «Я – стих Корана», «Я – Аллах», «Я – собеседник высших сил», «Я – корень древа и листвы, смерть и рождение естества», «Два мира я в себе вместил» и т.д.:

Я – стих Корана, я – Аллах, свечены вечного огня,
Я – собеседник высших сил, гора Синай отныне я.

Я вещих сур громовый стих и то, чем начертали их.
Они звучат в устах моих, с концом начало единя.

…Я небо, твердь, вода и пар, я наводненье и пожар,
Я – жемчуг, океана дар, предвижу все заранее я [17, с. 45 – 46].

В разнообразных по своей идее и структуре поэтических словосочетаниях «Я – бог», «И я есть бог», «Я богом сотворён», «Я – божье сиянье», «Я истину постиг», «Суть божья в нас с тобой» и т.д. ярко и однозначно проясняется идейно-нравственная концепция Насими.

Независимо от историко-политической обстановки эпохи, Насими чутко откликается на все явления современной действительности, «на религиозно-философские, социально-политические, нравственные и житейские проблемы» [7, с. 18].

Будучи мыслителем и мирового масштаба, западные философы пытались по-своему осмыслить творчество Насими. Среди зарубежных исследователей немецкий ориенталист Х.Пургштал, востоковед Б.Дорн, английский учёный Г.Гибб, Ф.Бабингер, итальянский ориенталист Аллесио Бомбачи и др. выдвигали разные суждения относительно философских взглядов Насими [12**,** с. 184 – 191].

Величие Насими в том, что он, став Путем Истины, для всей религиозно-философской мысли открыл Путь к познанию Истины. К сожалению, в период существования Советской власти во многих случаях Насими пытались преподносить читателю, с одной стороны, как атеиста, богоборца, с другой, ярого представителя фанатизма. Именно поэтому глубокое историческое значение и философский подход к содержанию хуруфизма, выдвинутые им, было искажено в угоду господствующей идеологии. Такая заведомо искажённая оценка творчества Насими долгое время не позволяла читателям почувствовать истинную философию его учений [3, с. 12]. Именно поэтому актуальность его взглядов не было оценена должным образом.

Пантеизм как философское учение после Насими привлёк внимание не только восточных, но западных и русских философов. Ибо он расценивался как религия и т.зр. будущего во взглядах Б.Спинозы, Дж.Бруно, Дж.Толанда, У.Вордсворта, С.Кольриджа в Англии, Ф.Шлейермахера, И.Фихте, Ф.Шеллинга,

В.Гегеля в Германии, У.Уитмена, Р.Эмерсона и Г.Д.Торо в США; В.Соловьева, Л.Толстого, Н.Федорова и т.д. в России.

Многие Западные и русские учёные обвиняли пантеистов в злоупотреблении термином пантеизм, считая, что в буквальном и строгом смысле слова он невозможен, ибо утверждает неразличимое тождество Бога и мира [18, с. 305 – 307].

Безусловно, этот подход также требует более фундаментального исследования. Но для нас важно подчеркнуть то, что свои пантеистические воззрения Насими высказывал гораздо раньше, чем западноевропейские и русские философы-пантеисты. Несмотря на это, западно-европейская философско-эстетическая мысль во главу угла в большинстве случаев ставит концепции западных учёных. Это оттого, что они умоляют (или недооценивают) значение восточной, в первую очередь азербайджанской философской мысли, что связано с презрением культуры восточных народов, в том числе азербайджанского народа. Европейские и русские учёные проявляли к нашим учёным и некоторую агрессию, разделяли народов на примитивные и развитые, что, по их мнению, является основанием для оскорбления. Наряду с европейскими и русские учёные неизменно страдали от своей двойственной идентичности. Недовольство граждан ущемлением прав, репрессиями и жестоким контролем объясняли фашистскими провокациями или манипуляциями западных мыслителей. Такой подход подразумевал не только преступления одних народов и государств против других, но и восприняли этих преступлений, как действий совершённых на благо.

Столетия колониального правления научили нас смотреть на самих себе, как на второсортную нацию. Нас учили презирать свои собственные традиции и культуру. И мы себе ясно должны представить, какую большую ответственность перед своими мыслителями несём, где позиция Имадеддина Насими особенно уникальна. Теперь настала пора отказа от имперских отношений к своему историко-философскому наследию, гордиться своей традицией и культурой [25].

Почему мы стоим на позиции такого подхода к философским воззрениям Насими? Потому что всякое мышление содержит в себе элемент творческой концепции, поскольку оно добавляет нечто новое к знанию [20, с. 51]. Именно поэтому в центр внимания нами ставится новый подход, что означает сознательно поставить перед собою задачи создания отличной от предыдущих.
Живший почти два века после Насими, английский учёный-философ, историк, публицист, государственный деятель, основоположник эмпиризма и английского материализма Фрэнсис Бекон (1561 – 1626) писал: «Существует два вида открытий, совершенно отличных друг от друга. Первый вид – это изобретение искусств и наук, второй – открытие доказательств и словесного выражения. Я утверждаю, что первый из этих двух видов полностью отсутствует» [5, с. 87 – 546]. Почему приведённая цитата близка к нашей концепции?! Да, потому, что он к слепой, изжившей себя концепциям догматической дедукции схоластов противопоставляет индуктивный метод, основанный на рациональном анализе опытных данных. Ведь люди только

должны понять, что существуют два рода познания: 1) Познания добра и зла; 2) Познание сотворённых Богом вещей.

А вот в научных взглядах Бенедикта (Баруха) Спинозы (1632 – 1677) наряду с вопросами этики, метафизики и этимологии, занявшие определённое место, идеи пантеизма, детерминизма, религиозного свободолюбия, оказавшие ему влияния мысли Аль-Фараби, Ибн-Рушда, Рене Декарта, Томаса Гоббса, Моше бен Маймонида, Николая Кузанского, Джордано Бруно и др., также считал, что существует только одна субстанция (Бог), состоящая из бесконечного множества атрибутов, в понимании которого Бог – naturanaturans (с лат. «природа производящая»), т.е. внутренняя (имманентная) причина всего сущего; мир самопознание Божества в двух атрибутах, в которых Божество познаётся человеком в протяжённости и мышлении, присутствует тождество, т.е. порядок и связь идей тождественных с порядком вещей. Счастье заключается в познании, в душевном упокоении, исходящем из созерцания Бога. Эти яркие идеи, чётко основанные на философских воззрениях Насими, Спиноза высказывал после того, как об этом Насими писал ещё задолго до него. Спиноза, также как и Насими, утверждает мысль – «Бог во всём и все в Боге».

Несмотря на такую убедительность воззрения, Насими почему-то Западно-Европейскими и русскими учёными не ставится во главу угла при выяснении вопроса Любви к Всевышнему. Верховенство научно-философских концепций Запада и России в ощутимом смысле этого слова было связано с колонизацией окраин бывших Российской и Советской империй. Несмотря на то, что в советской исторической науке всеми силами старались отойти от понятия колонизация и заменить его на слова, которые не имели бы столь негативных коннотаций [8, с. 268].

Американский социолог и политолог, автор концепции этнокультурного разделения цивилизаций С.Хантингтон, считал, что, начиная с XXI века человечество вступило в эпоху неоглобализации, проявляющегося, в частности, в стремлении к определению своей культурно-цивилизационной идентичности. Такая объективно-историческая тенденция выглядит как основание столкновение цивилизаций [19].

Помимо политической и военной колонизации, понятие «научная колонизация» Западом и Россией не ново. Поэтому пришла пора покончить с ней. Долгое время наука использовалась для доказательства того, что растворение непокорного народа морально оправдана, поскольку по мнению амбициозных сил, это демонстрировала добрую волю в отношении колонизированным народам. Исходя из принципов такой философии, ещё в 1835 году британский политик Томас Маколей писал, что в языках, на которых говорят коренные народы в колониях, нет научных слов, и такие языки как санскрит и арабский «лишены полезных знаний, плодоносят чудовищными суевериями» и содержат ложную историю... Томая Маколей совершал грубейшую ошибку, так как он не имел даже поверхностного представления не только о научных воззрениях арабов, которые оставили богатейшее научно-философское наследие, но и о таком ярком и самобытном азербайджанском

мыслителе как Насими и др. Заметим, что Насими проникся идеями об особенностях мироздания и миров. Он глубоко понимал и считал себя божьим сияньем, рабским садом, ангелом, стражем у райских ворот:

Я – тайна мира, сила и бессилье,
Я тот, кого увидеть все хотят.

<…> Я наблюдаемый и наблюдатель,
Я – свет и темень, я и стар, и млад.

<…> Я – Насими, во мне виденье бога,
Я – свет небес, восход я и закат [16, с. 31 – 33].

Именно эта концепция дала возможность Насими найти своё подобающее место в истории философской мысли XIV – XV вв., но и не потерявшие своей актуальности в нашу эпоху.

Главной целью социокультурной политики Российской империи (также как и других колониальных держав) по отношению к тюркским и мусульманским народам, было ориентироваться на задачи дальнейшего колониального расширения. Один из первооткрывателей древнетюркских памятников, находящихся в Сибири, Н.М.Ядринцев по этому поводу писал: «…Обрусей, и тогда мы будем на тебя смотреть, как на предмет, подлежащий равной работе с другими! Крестись, и тогда мы тебе окажем милосердие!» [21, с. 155]. В этой связи весьма интересны мысли немецкого учёного, доктора исторических наук, профессора Института социальной антропологии им. Макса Панка Диттмара Шорковица, рассуждающего также об этой теме в своей книге «Была ли Россия Колониальной империей»: «Как это ни парадоксально, но политики и интеллигенция в равной степени «утверждали, что экспансия России позволила избежать насилия, связанного европейскими империями, и что Российская империя принципиально благосклонна к своим имперским нехристианским подданным», при этом скрывая, что миллионы «коренных жителей были убиты российским оружием и изгнаны в результате российской политики по мере расширения империи [22, с. 96].

Автор всемирно значимых философско-художественных сочинений, психолог души человеческой Ф.М.Достоевский ещё в 1881 году писал: «В Европе мы были прихлебателями и рабами, а в Азии мы будем хозяевами. В Европе мы были татарами, а в Азии – европейцами. Наша миссия, наша цивилизационная миссия в Азии будет поддерживать наш дух и вдохновлять нас» [20, с. 96]. Именно вот такие несостоятельные амбиции Западно-европейских и русских учёных не дали возможность широкому распространению идей Насими в мире. Ведь он, отталкиваясь от суфийских, хуруфитских и пантеистических философских воззрениях в центр ставит следующие главные постулаты мировоззрения, нашедших своё место в двух принципах: 1) «Достичь Аллаха через преданность и любовь», 2) «Аллах един и мы все дети Аллаха».

В хуруфизме одним из основных вопросов является отношение к 4 элементам. Поэтому учению 4 элемента (вода, огонь, воздух, земля) являются началом всей действительности. Весь живой и неживой мир – растительный, животный, также человеческое общество образованы из этих субстанций. В хуруфизме форма и содержание, образ и смысл познаётся в единстве, содержание и образность взаимосвязаны. Без образа понять смысл невозможно. Образ – материальная категория, которая отражает смысл, они зависимы и дополняют друг друга [4, с. 103].

Мы чётко представляем себе и то, что Насими жил в то время, когда, находившийся в естественном противоречии с мышлением прогрессивных людей и эпохи, феодальное общество всё более секуляризировалось. Развитие общества объективно требовало культурных нововведений и трансформаций в области идеологии и технологий человеческой жизнедеятельности. Наиболее образованные люди стремились изменить культуру феодального общества путём преодоления социального невежества, отказа от присущих ему догматизма и фанатизма обыденного мышления, зависти и других негативных явлений жизни и стереотипов [11].

Анализируя философию хуруфизма, видим, что, вылившись в мощное учение, оно являет собой, одну из ярчайших форм трансформации суфизма, зародившегося в недрах исламской религии [13]

Пантеисты не верят в личностного антропоморфного Аллаха или Аллаха-творца, они признают реальным лишь посюсторонний мир. «В пантеизме смысл истории есть человека – Бог, или по новейшей терминологии, сверхчеловек, к порождению которого будто бы направляется весь мировой процесс» [6, с. 11].
А вот современные сторонники пантеизма по-прежнему находятся на тех же позициях, что и 300 лет назад, основой современного пантеизма остаётся классическая формула, согласно которой Бог и Вселенная идентичны [23, с. 191]. В то же время «пантеизм рассматривается как вероучение близкое к науке, а потому от него не ждут каких-либо угроз» [24, с. 307].

Исходя из указанных постулатов и мнений, можно прийти к выводу о том, что Насими ещё задолго до русских и Западно-европейских философов сблизил религиозные концепции с научными объяснениями, выделяя при этом место Человека и Аллаха во Вселенной. Именно пантеистические взгляды Насими повлияли на формирование чётких воззрений основой для развития концепций русских и Западно-европейских мыслителей. Поэтому мы вправе говорить, что не Западно-европейская мысль повлияла на развитие философии пантеизма, а Восточная, в первую очередь, азербайджанская философская концепция на мировоззрения западно-европейских философов. Появившейся за последние годы фундаментальные исследования по суфизму, хуруфизму и пантеизму ярко подтверждают высказанную нами позицию. В наше время многие учёные (П.Тейяр де Шарден, В.Д.Кудрявцев-Платонов, В.В.Соколов и Арсеньев, А.Мен, Э.Кассирер, Ф.И.Щербатская, Г.Зиммель, В.Б.Колмаков, С.А.Нижников, А.В.Марцева, А.А.Лагунов, В.Золотухин, И.Дворкин, Т.Л.Кадочкина и др.) считают, что пантеизм учение близкое к науке.

Древнегреческий философ Зенон Китайский говорил: «Свобода – это то состояние, которого достигают мудрые. Всем же остальным она неведома». Данная цитата чётко иллюстрирует пантеистическое мировоззрение и мировосприятие Насими. Именно поэтому пантеизм в последнее время становится мировоззрением большинства людей земного шара. Ибо он – источник духовной философии. Его можно истолковывать как открытость и равномерное изобилие.

Теперь несколько мыслей относительно образа Насими в кинематографе. Наряду с литературной критикой образ Насими достаточно рельефно выражен и в кино. Идея создания фильма о Насими принадлежало общенациональному лидеру Азербайджана Гейдару Алиеву. Пожеланию Г.Алиева режиссура этого фильма была поручена режиссёру-постановщику Гасану Сеидбейли. Главная задача режиссёра-постановщика, сценариста и всего творческого коллектива состояла в создании и демонстрации на экране живой силы мировоззрения Насими и показ особенностей Восточного Ренессансного восприятия.

Здесь весьма важно было верное воссоздание исторической эпохи, этнографических и традиционных деталей быта, взглядов Средневекового общества. Исходя их этой грандиозной задачи к созданию фильма были привлечены историки, литераторы, насимиведы, искусствоведы и т.др. и т.пр. Ведь Насими для своего времени был не только поэтом, но и, освоив особенности исламской религии и Корана, в совершенстве постигал научные основы и возможности религии, юриспруденции и др. [14, с. 6]

Режиссёр Гасан Сеидбейли и в этом плане ясно представлял себе всю ответственность. Он хорошо знал, что Насими отважная личность, совместившая в себе высокие человеческие идеалы, имеющая безграничное философско-поэтическое воображение. Исполнение главной роли поручили Расиму Балаеву. Так как именно в нём в большей степени воплотились характерные черты этого боголюба и человеколюба. Через фильм и образа Насими был создан колорит эпохи, была передана интонация суфийских идей.

Построенный на основе хронологических жизнеописаний по законам трагедии фильме, слово стало разящим оружием, столкновение же персонажей, столкновением их морально-нравственных и философско-эстетических позиций [9]. Из фильма следует вывод, что «можно убить поэта, но неубиенно слово». В час казни Насими – стихи, сорвавшиеся с его уст, подхватываются и передаются от одного к другому, звучат над всей площадью. Дух поэта будет жить в людях. И в этом бессмертие истины…» [9].

У зрителей Советского Союза фильм получил высокие отзывы. Так, например, Анна Курганцева (Москва) от 23.12.2010 г. писала: «Смотрела фильм в тринадцатилетнем возрасте. Была потрясена… Посмотрела недавно по Культуре – появилось желание показать его многим людям... Средневековые «ереси» - лучшее что дала человечеству мусульманская культура. Покажите фильм в праймтайм и соответствующим анонсам. Пусть множество людей узнает об этой великой философии, ведь она обращена из мрачного прошлого в

будущее, к нам! Пусть узнают, какую цену пришлось заплатить за гуманизм и свободомыслие!» [26].

Как явствует из сказанного, считаем, что философские воззрения Насими и всё ещё не восприняты должным образом не только в Азербайджане, Турции, Иране, но и в России и на Западе. Постижние его даст возможность человечеству во имя самоусовершенствования. Именно такую цель ставили перед собою Свободный Брюссельский университет и Парижский институт Восточных языков и цивилизаций (ИНАЛКО), организовавшие совместный научный коллоквиум «Имамеддин Насими и мировая литература» [1, с. 10 – 11] при содействии и по инициативе посольства Азербайджанской республики в Бельгии. Как мы видим, пантеистические идеи об устройстве Мира, Человека, Аллаха и Истины, сегодня как никогда собирают вокруг себя трезвомыслящих последователей. Несмотря на то, что за вольнолюбивые идеи Насими был казнён, однако философско-эстетические взгляды всё больше и больше находят своих продолжателей. В этом и бессмертие Насими.

Литература

1. Алекперова Г. Путь к совершенству человека. Символ гуманизма, разума и мужества, непоколебимой воли и верности своим убеждениям. Насими 650. «Каспій», 2019, 3 августа, с. 10 – 11.
2. Атаев Т. Творчество выдающегося Насими в восприятии немецкого профессора URI: **http://www.islamsng.com/aze/culture/3933**
3. Ахундова П. Поэзия вечной Истины // Сеид Имадеддин Насими. И стал Путем Истины я сам… Серия «Классика азербайджанской литературы». Государственный Центр Перевода Азербайджана. Москва, 2019, с. 11 – 15.
4. Бабаев Я.М. Хуруфизм и его влияние на азербайджанскую литературу. «Молодой учёный», 2009, март № 3, с. 100 – 104.
5. Бекон Ф. О достоинстве и приумножении наук (1623) // Бекон. Сочинения. В 2-х т., т. 1. М., «Мысль», 1971, с. 87 – 546.
6. Введенский А. Религиозное сознание язычество: опыт философской истории естественных религий. Т. 1. Москва, 1902.
7. Ибрагимов М. Насими и его время // Насими. Лирика. М., «Худож. лит.», 1973, с. 17 – 20.
8. Ибнеева Г.В., Попов И.А. Понятие колонизация в трудах современных англо-американских исследователей истории России // Учёные записки Казанского университета. Гуманитарные науки. Том 156, кн. 3, 2014, с. 267 – 277.
9. Липков А. Насими // «Советский экран», 1974, № 23
10. Мамедов Тагисой Н. Отражение суфийско-хуруфитского мировоззрения в творчестве Насими // Məmmədov Tağısoy N. Nəsimi dini – fəlsəfi təlimində haqqın və insanın dərki. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, s. 117 – 146.
11. Мамедов Ф. Культурологические портрет Имамеддина Насими в зеркале мирового гуманизма – **https://anl.az>down**PDF
12. Мамедова С. Европейские ориенталисты о Насими //Имадеддин Насими. Сб. статей. Баку, Изд-во «Элм», 1973, с. 184 – 191.

13. Мирзоева Л.Э. Философия хуруфизма в романе И.Гусейнова «Судный день» (к проблеме трансформации религиозного мировосприятия социума). Lib.Ru: Библиотека Максима… **https://lit.lib.ru>tex_0260**

14. Mükərrəmoğlu M. Nəsiminin kino obrazı necə yarandı? // Xalq qəzeti, 2019, 7 avqust, s. 6.

15. Насими И. Избранная лирика. В 2-х т. Т. 1. Баку, «Азернешр», 1973.

16. Насими И. Лирика. М., «Худож. лит.», 1973, 360 с.

17. Насими // Врата Древнего Востока (сборник). Пер. Т.Стрешневой. Баку, «Язычы», 1980, с. 45 – 100.

18. Нижников С.А. Вл.Соловьев и спор о пантеизме в русской философии // Серия «Symposium», минувшие и непреходящее в жизни и творчество В.С.Соловьева. Выпуск 32 / Материалы международной конференции 14 – 15 февраля 2003 г. Санкт-Петербург, 2003, с. 305 – 307.

19. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., АСТ, 2003

20. Эпштейн М.Н. От знания к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. Москва-Санкт-Петербург. Центр гуманитарных инициатив, 2016, 480 с.

21. Ядринцев Н.М. Сибирские инородцы, их быт и современное положение. СПб.: Изд-е И.М.Сибирякова, 1891, 308 с.

22. Шорковиц Д. Была ли Россия колониальной империей. Перевод Э.У.Омакаевой. Кочевая цивилизация: исторические исследования, 2021, № 2, с. 86 – 104.

23. Sprigge R.L.S. Panteizm // Monist. – Vol. 80. – № 2. April, 1997.

24. Forrest P. Panteizm and Science // Monist. – Vol. 80 - № 2. April, 1997.

25. **http://www.forbes.ru>4**...

26. Кино-театр. Pyhttps://www.kino-teatr.ru>...

САЗЫН САМАЛ ЯДЛАП, СӨЗИН ЕЛ БИЛГЕН

Бекбергенова Мария Досбергеновна
Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы профессор ў.ў.а, филология илимлериниң кандидаты

Аннотация: Мақалада Қарақалпақ әдебиятының классик шайыры Әжинияз шайырдың қосықларында ўатанға муҳаббат, шығармаларындағы көркем шеберлик мәселелери баян етилген. Дөретпелериниң жанрлық, тематикалық раң-бәреңлиги үйренилген.

Таяныш сөзлер: идея, тематика, ўатансүйиўшилик идеясы, мазмун, форма, жанр

Мойнак районы шайырлар ўатаны. Бул муқаддес жерде Күнхожа, Әжинияз, Бердак, А.Муўсаев, Т.Жумамуратов, К.Султанов сыяқлы қарақалпақ әдебиятының атақлы шайырлары, жазыўшылары туўылған, жасаған ҳәм камалға келген.

Мойнақ районы илимпазлар ата-мәканы. Қарақалпақстанда билим ҳәм илимниң, мәнаўыяттың, әдебияттың жан күйери, белгили жәмийетлик ғайраткер, уллы алым, академик Ж.Базарбаев, Қарақалпақстанда тил билиминин раўажланыўына ат салысқан, салмаклы үлес қоскан, қарақалпақ халқының ул-кызларының илимий дәреже алыўы ушын өз ўатанында, Нөкисте Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети жанында Қәниге- лестирилген Кеңести тиккелей шөлкемлестирген ҳәм усы Кенестин биринши баслығы болған филология илимлериниң докторы, профессор Д.С.Насыров, сондай-ақ бир қатар илимпазлар: филология илимлериниң докторы, профессор О.Доспанов, филология илимлериниң кандидатлары Е.Дәўенов, А.Бекбергенов, М.Низаматдинов ҳәм т.б. Мойнак районы халқының жерлеслери, мақтаныш пенен тилге ала туғын тулғалары ҳәм сүйикли перзентлери.

Қарақалпақ халқының миллий мактанышы болған уллы сөз зергери Әжинияз Қосыбай улы 1824-жылы Мойнақ районы аймағында туўылған. Әжинияз шайырдың өмири ҳәм дөретиўшилиги бойынша көп ғана илимий-изертлеў жумыслары белгили [3,4,5]. Қарақалпақ әдебияттаныў илиминде Әжинияз шайырдың дөретиўшилиги түрли аспектте изертленип киятыр. Шайырдың өмири туўралы мағлыўматлар, оның қарақалпақ әдебиятында тутқан орны, шығармаларының тематикасы, жанрлық өзгешелиги, образ жасаў шеберлиги, шайырдың көркемлик дүньясы Н.Дәўқараевтың [3:72], А.Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза», А.Муртазаевтың «Шайырдың муҳаббаты», Б.Қәлимбетовтың «Әжинияздың лирикасы», И.Юсуповтың «Дала Орфейи» [1:5-20], К.Мамбетовтың [4], Ә.Пахратдиновтың [5] ҳәм т.б. мийнетлеринде үйренилген. Шайырлардың сүўретлеў усылындағы типологиялық байланысларын изертлеў әдебияттаныў илиминиң әҳмийетли мәселелериниң бири.

Әжинияз өз заманының алдыңғы қатардағы саўатлы адамларының бири болған. Ол қарақалпақ лирикасын жаңа формалар, образлар, темалар менен толықтырып жетилистирген шайыр. Оның дөретиўшилигинде мухаббат қосықлары, айралық ҳәм ел-журт ҳаққында қосықлары, ақыл-нәсият қосыклары, юмор-сатиралық қосықлары орын алған. Әжинияздың туўылған ҳәм жасаған жери Арал теңизиниң жағасында жайласқан, Мойнак районы аймағындағы аўылларды, сол дәўирдеги бай ҳәм сулыў тәбиятты сүйген ҳәм өз шығармаларында жырлаған. Шайырдың дөретиўшилигинде орайлық орында туратуғын «Еллерим барды» косығы пүткил қарақалпақ халқына, ана ўатанға болған шексиз перзентлик муҳаббат, халкы менен, туўған ели менен мақтаныш сезимлерге толы.

Жайлаўым Үргениш, арқасы теңиз,
Жаўырыны қақпақтай маллары семиз,
Рухсатсыз бир бирине салмас из,
Бирликли Қоңырат еллерим барды [2:35].

Қосық қатарларында қарақалпақ халқына тән болған миллий характер белгилери мәртлик, ҳадаллық, кен-пейиллик, туўры сөзлилик, садыклық, қарақалпақ қызларының ақыл-парасатлылығы, сулыўлығы, қарақалпақ палўан

жигитлери, ата мәканның бай тәбияты кең тәрийпленип, терең сүйиспеншилик ҳәм сағыныш сезимлер менен жырланады.

Табылады излегенниң кереги,
Көлинде бар қасқалдағы, үйреги
Куўлары, ғазының пүтин бүйреги,
Дуньяның аңлары көлимде барды.
Өтирикти рас етип айтпаған,
Туўры жолдан бас кетсе де кайтпаған,
Нәмәҳрәмди ҳасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды [2:35].

Әжинияз шайырдың көпшилик қосықларында («Көнлим мениң», «Айрылса», «Дәўран болмады», «Бардур», «Елди көрер күн бармекен», «Барды», «Коринди» ҳәм т.б.) ана ўатанның инсан ушын қәдири, кымбаты айтылады. Мәселен, «Көңлим мениң» деп аталған қосығында «Зийўар айтур, йуртсыз, елсиз адам бир дийўана меңзер» деген пикирлери бар [12:37].

Тарийхый шынлық тийкарында жазылған «Бозатаў» жырында ўатаннан айырылған адамның қайғы-хәсирети, душпан қолынан қыйраған ел-журтын қайғырыў, соның менен бирге келешекте бул ата-мәканның қайта тикленетуғынына үлкен исеним билдиреди:

Зийўарың хошласар кәдириңни билип,
Көзини яшартып, бағрыны тилип
Аман болса, хал сорасар бир келип... [2:120].

Әжинияз данышпан шайыр болған, келешекке үлкен үмит пенен караған. Ғәрезсизлик дәўиринде шайырдың арзыў әрманлары орынланды. Шайырдың ўатаны тикленди, толысты, жетилисти. Бул ҳаққында Әжинияз шайырдың әдебий мийрасларын даўам еттирип раўажландырған қарақалпақ шайырлары өз шығармаларында үлкен йош пенен жырлайды.

Жуўмаклап айтканда, Әжинияз шайыр өзи туўылып өскен жериниң гөззаллығын образлы сүўретлеген. Шайыр ўатанды жырлағанда туўған жер тусиниги оның жүрек төринде турады, сол ушында шайыр нәзик сезимталлығы менен, образлы сөзлерди шебер колланыўы менен ата-мәканды тәрийплеген.

Әдебиятлар

1. Әжинияз. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
3. Дәўкараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: «Қарақалпақстан» 1979.
4. Мәмбетов К. Әжинияз. Нөкис: «Билим», 1994.
5. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. Нөкис: «Қарақалпақстан», 2014.

«ӘЖИНИЯЗ БЕНЕН ҚЫЗ МЕҢЕШТИҢ АЙТЫСЫ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Давлетов Барлықбай Абдимуратович
филология илимлериниң кандидаты, доцент,
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Аннотация: Мақолада «Ажиниёз билан Қиз Менеш айтиши»нинг адабиётшунослик илмида тадқиқ қилиниш масалалари таҳлил қилинган. Асарнинг таниқли олимлар Н.Давкараев, Н.Жапақов, А.Муртазаев, К.Мамбетов, А.Пахратдиновлар томонидан ўрганилиши ҳақидаги фикр-мулоҳазалар атрофлича тадқиқ қилинган. Айтишнинг жанр хусусиятлари таҳлил қилиниб, асарда сўз қилинган масалалар, бадиийлик жиҳатлари контекст асосида ўрганилган.

Таянч сўзлар: айтиш, мавзу, жанр, маҳорат, форма, этнография, маданият.

Аннотация: В статье анализируются вопросы исследования «Киз Менеш с Ажиниязом» в литературоведении. Подробно исследованы мнения об изучении работ известных учёных Н.Давкараева, Н.Джапакова, А.Муртазаева, К.Мамбетова, А.Пахратдинова. Анализируются жанровые особенности речи, на основе контекста изучаются вопросы, обсуждаемые в произведении, художественные аспекты.

Ключевые слова: поговорка, тема, жанр, умение, форма, этнография, культура.

Annotation: The article analyzes the issues of research of "Kiz Menesh with Ajiniyaz" in the science of literature. Opinions about the study of the work by famous scientists N.Davkaraev, N.Japakov, A.Murtazaev, K.Mambetov, A.Pakhratdinov have been thoroughly researched. The genre characteristics of the speech are analyzed, the issues discussed in the work, artistic aspects are studied based on the context.

Key words: saying, theme, genre, skill, form, ethnography, culture.

Айтыс жанры – халық аўызеки дөретиўшилигинде де, қарақалпақ әдебиятында да ушырасатуғын жанрлардан бири. «Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы» өзгешелиги жағынан қарақалпақ әдебиятындағы шайырлар айтысы түрлерине киреди. Бул айтыстың қашан болғанлығы жөнинде, илимпаз К.Мәмбетов былай жазады: «Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы» 1864-жылы болып өткен. Себеби Әжинияз айтыста өзиниң қырық жасқа шыққанлығын айтады» [1.62].

Айтыстың дөрелиўине қазақ халқының кәткуда бийлериниң бири Мырза Қожбан себепши болған. Бул ҳаққында белгили илимпаз Н.Дәўқараев төмендегише пикирлерди билдиреди: «Әжинияз Қыз Меңеш пенен айтысқанда озиниң шебер ақпа шайыр екенин айтады. Яғный, «*Қызыл тилге кем емеспен Шерниязден»* дейди. Әжинияз сол заманда өмир сүрген қазақтың атақлы шайыры Шерниязды да жақсы билген. Қазақтың ҳешкимге жеңилмеген шайыр қызы Меңешти бурыннан да билетуғынын, оны айтыс деп Мырза Қожбанның алып келгенин айтады» [2.73].

Айтыста қарақалпақ ҳәм қазақ халықларының миллий дәстүрлери, этнографиясы, ел-халық, туўылған жер тәрийпи сүўретленген. Соның менен бирге, еки шайырдың бир-бири менен танысыўы, илме- ғайып сөзлери де орын алған. Әсиресе, Әжинияз шайыр өз халқының тарийхы, мәденияты, елиниң үрп-әдет,

дәстүрлерин, туўылған жериниң гөззал тәбиятын поэтикалық шеберлик пенен тәрийплеген.

Айтыс ең дәслеп «Түркстан ўалаяты» газетасында жәрияланғанлығы туўралы А.Муртазаев баҳалы пикирлерди билдиреди: «Қ.Мәмбетназаров Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысының 1878-жылы «Түркистан ўәлаяты» газетасында жәрияланған вариантының фото-копиясын таўған ҳәм ол бойынша мақала жәриялаған» [3.83].

«Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы» ҳаққында әдебияттаныў илиминде бир қанша мақалалар, илимий пикирлер берилген. Мысалы, И.Утеўлиевтың «Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысында қарақалпақ халқының миллий озиншелигиниң сүўретлениўи» атлы мақаласы «Әмиўдәрья» журналының 1997-жыл №7-8 санында жәрияланған [4.93-96]. Буннан басқа А.Муртазаев та «Шайырдың муҳаббаты» мийнетинде айтыс ҳаққында өзиниң илимий көзқарасларын билдиреди: «Айтыста Әжинияз қыз Меңештен басым келеди» [3.86] деген пикирди айтып өтеди. Бундай пикир Н.Дәўқараев тәрепинен де берилген еди: «Айтыста қайсы шайырдың жеңгенлиги мәлим емес, Әжинияздың сәл басымлаў болғаны сезиледи» [1.69].

Ә.Пахратдиновтың «Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы» мийнетинде «Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы» ҳаққында бир қатар илимий пикирлери билдирилген. Бунда, атыс – бул әдебият тарийхындағы өз алдына жанр екенлигин, өзине тән спецификалық өзгешеликлерине ийе екенлигин атап өтеди. Айтыстың баспада жәрияланыў мәселелери, 1878-жылы «Түркстан ўәлаяты» газетасында жәрияланғанлығы, бир неше мәрте баспа да жәрияланғанлығын («Әмиўдәрья», 1966, №3; «Айтыс» 1-том, Алма-ата-1968, 107-125-бетлер) атап өтеди. Айтыстың үш бөлимнен ибарат екенлиги, кирисиў бөлиминде, Әжинияз суўға шомылып атырғанын Меңештиң үстинен шығыўы, усы бөлимдеги айтысында шайырлық шеберлигин сынаў менен тарқасыўы, тийкарғы бөлимде қазақ халқының дәстүри бойынша молла Қожбан той берип, тойында шайырларды айтыстырыў ушын қазақ даласына даңқы жайылған қарақалпак шайыры Әжиниязды таўып алып, қазақ шайыры қызы Меңеш пенен айтысыўға мәжбүрлеп тойына әкелиўи, жуўмақлаўшы бөлимде арадан көп жыллар өткеннен кейин, соң бир күнлери Әжинияз жолы түсип Қыз Меңештиң аўылының үстинен шығып, оның үйинде қонып, түсленип кеткен»лиги ҳаққында мағлыўматлар берилген [5.79-95].

Айтыста миллий халықлық дәстүрлердиң үрп-әдетлердиң халыққа тән болған суўырып салмай айтыў, өткир ҳәзил-дәлкеклериниң, жуўап урысыў, жуўап айтысыўдың, сөзге дилўар, шешенликтиң айқын сәўлеленгенлиги көзге тасланады. Шығарма бирден айтысыўдан басланады. Дәслеп, еки шайырдың танысыўы менен басланады. Сондай-ақ, айтыста сөз ойыны, пикирлер таласы, шешенлик жарысқа түседи, еки халық ўәкили де сөз жарысына түсип, бир-бирин жеңиўге умтылады. Айтысқа түскен еки шайырдың екеўи де халықлық дәстүрлерди, ҳәзил-дәлкекти терең биледи, сөз жүйеси келгенде қыпсалап отырмайды ҳәм бир бирине ҳазар бермей сөйлейди. Қыз Меңеш тапқырлық пенен сөз бағдарын Әжинияздың өзин, елин, туўылып өскен жерин, халқының миллий өзгешеликлерин үйрениўге

бағдарлап берип отырады. Бул арқалы айтыста халықтың жасаў жағдайы, мәденияты сүўретленеди.

Меңеш: Айтысып мениң менен тиреўиң ким?
Қалпақпысаң, сартпысаң, өзбекписең?
Жығылсаң көп ишинде сүйеўиң ким?
Әкең қойған аты ким, сүйегиң ким?

Әжинияз: Бир алладан басқа жоқ сыйныўым,
Қудайым сүрнитпесин, бир тилеўим,
Әкемниң қойған аты Ҳажыният,
Урыўым-қарақалпақ сол сүйеўим [7.127].

Қыз Меңеш Әжиниязға ҳәр қыйлы мазмундағы сораўларды берип, оның ой-пикир кеңлигин, тереңлигин анықлаўға қызығады, елин, жерин қаншелли дәрежеде оның өзгешеликлерин сезе билетугынлығын, сүйетуғынлығын анықлаў ушын шайырдың қытығына тийетуғын сораўлар береди. Мысалы:

Меңеш: Ертең тура азаннан ел көшеди,
Көшкен күни адамның коңли өседи,
Ҳажеке, сеннен мен бир сөз сурайын,
Қызларыңыз не жейди, не ишеди?

Әжинияз: Жегени майлы палаў, ишкени чай,
Чай ишип, палаў жесе, кеўили жай,
Қолында шыны кесе, шыны чайнек,
Ишеди қантлы чайды қара суўдай.

Басында жипек түрме, шайы жегде
Қызлары бизиң елдиң, мине, сондай,
Қызлары бизиң елдиң ана қуўдай,
Қазаққа былтыр келдим, быйыл келдим,
Мине еле көргеним жоқ қызды ондай [7.129-130].

Әжинияз өзине тән болған миллий өзиншелигин барлық ўақытта саклап қалады. Ол Қыз Меңештиң саўалларына өз билими ҳәм даналығы менен жуўап береди. Өз халқының миллий өзиншелигин мақтаныш етеди. Ҳаял-қызлардың ийбелилигин, азадалығын, ислеген ислериниң тынықлығын, йийген кийимлерин, назлы жүрис-турысын, улыўма, қарақалпақ қызларының гөззал келбетин шеберлик пенен тәрийплейди. Шайыр «Қарақалпақ пенен қазақ теңбе-тең журт», – деген пикирди айтады, яғный, еки халықтың миллий өзгешелигин, уллылығын терең баҳалайды.

Әжинияздың 190 жыллық мерекеси мүнәсибетине байланыслы 1988-жылғы баспасы тийкарында қайта таярланған (Баспаған таярлағанлар: К.Алламбергенов, Ә.Пахратдинов, Ш.Аяпов) топламында, «Суў бойындағы айтысы» ҳәм «Тойдағы айтысы» берилген [8.107-124]. Шығарманың жанрлық, формалық өзгешелиги бйоынша да илимпазлар бир қатар баҳалы пикирлерди билдиреди: «Әжинияз қарақалпақ әдебиятын айтыс жанры менен формалық жақтан байытты» [6.11.].

«Әжинияз бенен Қыз Меңеш айтысы» жанрлық өзгешилиги бойынша лироэпикалық шығарма» [1.63].

Жуўмақлап айтқанда, «Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы» қарақалпақ әдебияты тарийхында үлкен әҳмийетке ийе шығармалардан саналады. Шайырдың ҳәр бир дөретпесин үйрениў келешек әўлад ушын тәрбия дереги болары сөзсиз.

Әдебиятлар

1.Мәмбетов К. Әжинияз. (илимий очерк). – Нөкис, «Билим», 1994. – 148 б.

2. Дәўқараев Н. Таңламалы шығармалары. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979. – 359 б.

3.Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. – 120 б.

4.Утеўлиев И. Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысында қарақалпақ халқының миллий озиншелигиниң сүўретлениўи // «Әмиўдәрья» журналы, 1997-жыл №7-8 сан. – Б. 93-96.

5. Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. –Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2014. – 100 б.

6. Жапақов Н. Илимий мийнетлери. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979. – Б. 11.

7.Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шыгармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988. – 152 б.

8. Әжинияз. Бүлбилзибан уллы шайыр. Таңламалы шыгармалары. – Нөкис, НМПИ баспасы, 2014. – 144 б.

ÁJINIYAZ POEZIYASÍNDA KÚN SHÍǴÍS DASTÚRLERI

Qazaqbaev Sarsenbay Seyilbekovich
Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik pedagogikaliq instituti Qaraqalpaq adebiyati kafedrasi docent, f.i.d.(DSc)

«Dawir perzentlerin joqari paziyletli insanlar etip tarbiyalaw sol zaman agartiwshilarinin turmisliq ham puqaraliq isenimine aynaldi. Bul arziw Mashrab ham Komil Xorezmiy, Munis ham Agahiy, Berdaq ham Ajiniyaz, Axmet Danish siyaqli agartiwshilardi oyatti. Muqimiy, Zavqiy, Nodira ham Dildoshi Barno, Anbar Otin shigarmalarinda oz korinisin tapqan bilim ham ilimge umtiliw ideyalarinda jamlendi».

Mirziyoev Sh.M. Yangi Ozbekiston strategiyasi. – Toshkent , «O'zbekiston», 2021. 18-bet.

Batis oyaniw dawiri adebiyati kop gana ellerge ustazliq waziypasin atqargani siyaqli X-XV asirler araliginda rawajlaniw shegine jetken. Kun shigis klassikaliq adebiyati «Kun shigis renessansi» darejesine eristi. Kop gana ellerdin madeniy rawajlaniw bagdarina ulken ules qosti. Bul ulken adebiyattin negizi parsi tilinde rawajlanganligi menen de oz ishine basqa da adebiyatti qosip algan edi. Asirese turkiy tilinde shigarmalar jazgan shayirlar arab ham parsi tilinde erkin ozlestirdi. Shigista parsi tilinde shegine jetken renesans arab, qitay, hind, turki adebiyatiniin

jetiskenliklerin ozine jamlep bul adebiyatlardin kopshiligin parsi tiline awdarip ozlestirip te ulgergen edi. Sonin ushin da «Shigis klassikleri» dep atalgan ugimdi iyeledi. Onin baslawshilari Rudakiy (IX asir), Firdawsiy, Omar Hayem (XI asir), Nizamiy (XII asir), Nasir Xisraw (XII asir), Rumiy (XII asir), Saadiy (XIII asir) shayirlari bolganina qaramastan kopshiligi parsi tajik xalqina tan wakiller bolsa da Nizamiy, Nawayi, Fizuliy turki xaliqlar arasinan shiqqan bolip, Xisraw Dexieviy Hind xalqinin wakili edi.

Nawayi dasturleri: Danishpan shayir Alisher Nawayi uliwma turki adebiyati dunyada en ajayip oyshillarini biri. Sebebi turki adebiyatta ozin shayir dep tanigan soz sheberleri arasinda oni tilge almaganlarin ushiratiw qiyin. Sonin ushin da uliwma turk tilles xaliqlar adebiyatinin rawajlaniw bagdarin Alisher Nawayisiz daliilep bolmaydi. Ol XV asirde jasawina qaramastan bunnan keying adebiyatlarda da ulken ustazliq joldi iyeledi. Sonin ushin Alisher Nawayinin Ajiniyazdin ustazi bolip qalganligi da aniq. Alisher Nawayi ozinin «Kewil» radiosli gazelin jazip, «Adamlardin kewli gul kibi jumsaq, kewildin gulinin soliwi menen barabar» dep aytqan bolsa,

Ajiniyaz shigarmasinda «Kewil» radiofli gazelinde:
Adamzattin kewli nazik gumshalangan bir guldir,
Jaman sozden larzem alsa bir lahzede muzlar kewil, -dep jazgan.

Demek, Ajiniyaz, Nawayi doretpelerinin janrliq belgilerin ozine qabil etiw menen birlikte ondagi timatikaliq uqsasliqlar Alisher Nawayi mene Ajiniyaz Hikmetlerinde de ushraydi.

Maselen: Nawayi

Insan dep atama onday adamdi,
Xaliq gamin oylamagan jamndi.
-dep jazgan bolsa, Ajiniyaz
Adam uli adam qadirin bilmese,
Onnan duzde otlap jurgen mal jaqsi.
-dep jazgan yaki Nawayi
Adam barki adamlardin korkidur,
Adam barki onnan haywan jaqsidur.
-dep aytsa, Ajiniyaz:
Paziylet bilmegen adam,
Tort ayaqli malga megzer.
-dep aytadi.

Ajiniyaz poeziyasinda kun shigis dasturleri

Ajiniyazdin «Bozataw» ham «Ellerim bardi» shigarmalrini ozi-aq shayirdi oz aldina bir tobe etip korsetip turadi. Al, onin «Kun shigis muhamlari» bolsa Shigis klassiklerine jeterlik shayir bolganligin korsetedi. Sebebi Shigista dawriq salgan, hayal-qizlar gozzalliginin shini esaplangan minyaturaliq obrazlar shayirdin lirikaliq sezimlerinin tiykarlarin quraydi. Kunshigis poeziyasinin gul taji esaplangan qas, kirpik, koz, lab, dodaq kibi minyaturaliq obrazlar doretiwde Ajiniyaz Shigis klassiklerinin hesh birewinen de qalispaydi. Lekin Ajiniyaz poeziyasi ozinin til ozgesheliklerine de iye. Ajiniyazdin tili XIX asirde jasagan qaraqalpaq shayirlarina uqsamaytugin, arab, parsi ham eski turkiy tillerinin tasirinde rawajlangan. Sebebi

Ajiniyaz oz dawirinin en oqimisli adami bolip, Xiywadagi Qutlimurat inaq medresesinde oqigan.

Ajiniyaz shayir shigis xaliqlarinin ulli klassikleri Ferdawsiy, Saadiy, Fizuliy, Nawayi ham Maqtumqulinin poeziyasinin shayirliq dasturlerinen ulgi aladi ham olardi qaraqalpaq xaliq awizeki doretpesi klassikaliq poziyamizdinen jaqsi tvorshestivaliq principleri menen sheber ushlastira biledi. Solay etip, Ajiniyaz shayir qaraqalpaq jazba adebiyatin joqari rawajlandiriw basqishina koteredi. Jane klassikaliq poeziyamizdi jana ideyaliq korkemlik belgiler menen bayitadi.

WATAN - ÁJINIYAZ QOSIBAY ULI POEZIYASÍNÍŃ SAǴASÍ

Pirniyazova A.K. filologiya ilimleriniń doktorı, NMPI

Ájiniyaz Qosıbay ulı (1824-1878) – qaraqalpaq xalqının ullı oyshıllarınıń biri, kórnekli sóz zergeri, patriot, demokrat, lirik shayır, filosof. Ol 1824-jılı 9-aprel kúni (házirgi jıl esabı menen) Aral teńiziniń qubla jaǵalawında burınǵı Qońırat begligine qaraslı «Jetim ózek» degen elatlı mákandaǵı qıyat-ashamaylı awılında, házirgi Moynaq rayonına qaraslı «Qamıs bóget» degen jerde ruwxanıy shańaraǵında dúnyaǵa kelgen.

Ájiniyaz dáslepki tálimdi Xojamurat axun medresesinen ala baslaǵan, soń Elmurat axun meshitinde bilimin tereńlestirgen. Ájiniyazdı tárbiyalawdı tuwısqan dayısı Elmurat axun (Buxaradaǵı Mirarab medresesin pitkergen) óz qolına alǵan.
Ájiniyaz Qosıbay ulı 1840-1844-jılları Xiywanıń Sherǵazı xan medresesinde, keyin Qutlımurat inaq medresesinde oqıǵan. Shayır bul oqıw orınlarında Ferdawsiy, Saadiy, Fizuliy, Nawayı shıǵarmaların qunt penen úyrenedi, musılman dúnyasındaǵı diniy hám dúnyawiy kitaplardı kóshirip jazıp taratatuǵın kátiblik sırların da tereń iyelegen. Ol on altı jasında Nawayınıń «Diywan» ın kátiblik etip kóshirip jazadı. Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwısqan túrkmen klassikleri Maqtımqulı menen Mollanepestiń, Sheydayı menen Ǵáripniyazdıń bir qansha shıǵarmaların qaraqalpaq tiline erkin awdarǵan hám xalıq arasına taratqan.

Ájiniyaz Qosıbay ulı Qazaqstan dalalarında birinshi mártebe 20-21 jaslarında 1845-1846-jıllar shamasında altı ay bolıp qaytqan. Ol 1863-1864-jılları Aral teńiziniń arjaǵındaǵı qazaqlar arasına ketip, keyin ala onnan da arı Orenburg, Tatarstan, Bashkiriya, rus dalalarında bolǵan.

Ájiniyaz benen qız Meńeshtiń aytısı «Túrkstan wálayatı gazetası» nda 1878-jılı №11 (12-sentyabr), 12 (9-oktyabr) sanlarında basılıp shıqqan.

Búlbildi zar etip sháyda gúllerá,
Májnundek aylabán shólden shóllerá,
Nesiybim kóp shashıp ǵayrı ellerá,
Shóplep boldım desem, tamam bolmadı (Ájiniyaz «Dáwran bolmadı”).

Onıń dóretiwshiligi boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar jazıldı, tiykarınan 1930-jıllardan eń dáslep Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev óz miynetlerinde shayır haqqında jazǵan.

Ájiniyaz shıǵarmalarınıń arab álipbesindegi nusqaları júdá kóp bolmaǵanı menen saqlanǵan. H. Hamidov tárepinen 1960-jılı Shımbay rayonı aymaǵındaǵı eski meshitten tabılǵan. Nusqada Ájiniyazdıń jigirma qosıǵı orın alǵan. 1925-jılı shayırdıń

«Bozataw» poeması birinshi ret Tashkentte S. Májitovtıń «Egedeler sawatı» kitabında tolıq kólemde basılıp shıqqan [3: 8-b.]. 1929-jılı A.Muwsaev N.A.Baskakovqa Ájiniyaz qosıqları jazılǵan dápterdi tapsırǵan. Ol 1960-jılları málim boldı.

Shayır dóretiwshiliginde Watan teması, filosofiyalıq, didaktikalıq hám muhabbat qosıqları kóplep ushırasadı. Shayırdıń shıǵarmalarındaǵı Watan tuyǵısı eldiń dástúriniń, psixikalıq ózgesheliginen shıqqan mentalitetine baylanıstırılıp túsinilgen. Bunda eń dáslep el qádiri, jurt qádiri, Watan qádiri hám olardıń qádirin biliw adam qádirliginiń tiykarı.

Ájiniyaz shayırdıń Rossiya qol astındaǵı jerlerge ketiwi 1862-1863-jıllarǵa tuwra keledi. Shayır sol dáwirdegi xat tanıytuǵın, sawatlı adam bolǵan, medresede oqıp, hátteki axun dárejesin alǵan. Sonıń ushın da Ájiniyazdıń dúnyatanıw táliymatları islam dini menen tıǵız baylanıslı. Ájiniyaz shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵı Mırza Qojbanǵa óziniń tuwılǵan elin tanıstırıw ushın aytqan. Óz eliniń eń jaqsı qásiyetlerin, adamlarınıń awızbirshiligin, tábiyatın, hátteki ósetuǵın ósimlik hám miywelerin maqtanısh hám saǵınısh penen tilge alǵan:

Jılına miywelep, úsh ret pisken,
Atı sútilmektey jemisim bardı (Ellerim bardı) - dep atap ótedi.

Bul ósimlik dáslep *sútilmek* bolıp, onı úzip alǵan waqıtta onnan sút shıǵadı. Ekinshi jemisi onıń gúli - *áshekóy*. Bul da jewge jaramlı bolıp, jas balalar onı súyip jeydi. Úshinshi jemisiniń ataması – *sobıq*. Bul da oǵada mazalı hám jewge boladı.

Qaraqalpaqlar arasında xalıq awızeki ádebiyatında mınaday qatarlar da ushırasadı:
Sútilmegi sátli jer,
Sobıqları sútli jer,
Áshókeyi azıq bolǵan,
Kósikleri qazıq bolǵan.

Ájiniyaz shayır eliniń dıqqatqa ılayıq ósimlikler hám haywanatlar dúnyasın súyispenshilik penen maqtap kórsetedi:

Shóbinde - shapáát, qusında - kiye,
Teńiz jaǵasında bolar *qanshiye.*
Qırında qızarıp pisken *gewirek*
Qawınday mazalı *jemisim* bardı. (Ellerim bardı)

Bul – Watan saǵınıshınan tuwılǵan ájayıp qosıq. «Pútkil insaniyat táǵdirine janın ashıta alatuǵın adam, álbette, birinshi gezekte óz xalqın shın berilip súyetuǵın haqıyqıy patriot bolǵan» [1:5].

Ájiniyaz Qosıbay ulı Xorezm oypatında tuwılıp ósip, ómiriniń kópshilik bólegin usı ortalıqta jasadı. Ájiniyaz óz zamanınıń júdá sawatlı, bilimdan shayırı boldı. Ol Shıǵıs ádebiyatı dúrdanalarınan meylinshe nárlengen, óz ana tilin júdá jetik iyelew menen birge, basqa da túrkiy tillerdi, ayrıqsha uyǵır, ózbek, túrkmen, azerbayjan, osmanlı túrk tillerin jaqsı bilgen, tuwısqanlıǵı basqa tillerden arab, parsı (iran) tillerin jaqsı ózlestirgen mádeniyatlı hám bilimli, alım adam bolǵan.

Ájiniyaz Qosıbay ulı Orta Aziyada, Qazaqstan jerlerinde, Volga hám Ural boylarında orta ásirlerde hám XIX ásirge deyingi payda bolǵan túrkiy jazba ádebiy tillerden, ásirese Orta Aziyalıq túrkiy tilden paydalana otırıp, qaraqalpaq jazba ádebiy tilin qáliplestirdi, onıń poetikalıq stilin jetilistirip bayıttı. Ulıwma, Ájiniyaz shayırdıń

XX ásirdiń basına deyingi qaraqalpaq ádebiyatı menen tiliniń rawajlanıwına qosqan úlesi oǵada úlken. Ájiniyaz shayırdıń poeziyası kóp qırlı, onıń ruwxıy dúnyasın túsiniw ushın jasaǵan dáwirin, qorshaǵan ortalıǵın úyreniw zárúr. Akademik M. Nurmuxammedov bılay jazadı: «Nawayınıń, Fizulidiń hám basqalardıń shıǵarmaların bilmey turıp, Ájiniyazdıń qosıqlarınıń poetikasın jaqsı biliw qıyın» [5].

Búgingi kúni Ájiniyaz shayır shıǵarmalarınıń lingvopoetikasın, leksikasın, qollanǵan sózleriniń mánisin lingvomádeniy aspektte izertlew aldaǵı kútip turǵan máselelerden esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. Руўхый гөззаллық тымсалы. // Әжинияз. Бүлбилзибан. Таңламалы шығармалары. - Нөкис, 2014. – 3-9-б.

2. Базарбаев Ж. Әжинияз шайырдың дүньяға көз-қараслары ҳаққында философиялық очерк. - Toshkent: Gold Print Nashr, 2019 – 106 б.

3. Қалимбетов Б. Әжинияз лирикасы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 129 б.

4. Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. -120 б.

5. Нурмухаммедов М. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы № 183 (182) 11-ноябрь 1957-ж.

6. Ҳамийдов Ҳ. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985. – 224-б.

“PADARKUSH”NING NASHRLARI VA UNING O‘RGANILISHI

Normurod AVAZOV,
Alfraganus universiteti dotsenti, filiologiya fanlari doktori(DSc),

Аннотация:Maqolada muallif Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan yaratilgan “Padarkush” dramasining 1913 yildagi asl nusxasi va mustaqillik yillaridagi nashrlari o‘rganilgan. Asarning olimlarimiz tomonidan turli davrlarda yaratilgan nusxalari tahlilga tortilgan. Ular matnshunoslik nuqtai nazaridan talqin qilingan.

Калит сўзлар:*асл, нусха, драма, мустақиллик, нашр, матншунослик, яратилган.*

ПУБЛИКАЦИИ “ПАДАРКУША” И ЕГО ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Normurod AVAZOV
Доцент университета Альфраганус,
Доктор(DSc) филологических наук.

Аннотация

В статье рассматривается оригинальная версия драмы «Падаркуш» 1913 года, созданная автором Махмудходжей Бехбуди, и ее редакции в годы независимости. Были проанализированы копии произведений, созданные нашими учеными в разные периоды. Они интерпретируются с точки зрения текстологии.

Ключевые слова: *оригинал, копия, драматургия, самостоятельность, публикация, текстология, сочинение.*

PUBLICATIONS OF "PADARKUSHA“ AND ITS INTERPRETATION

Normurod AVAZOV
Associate Professor at Alphaganus University,
Doctor (DSc) of Philological Sciences.

Annotation

The article examines the original 1913 version of the drama "Padarkush" created by author Mahmudhoja Behbudi and its editions during the years of independence. Copies of the work created by our scientists in different periods were analyzed. They are interpreted from the point of view of textual studies.

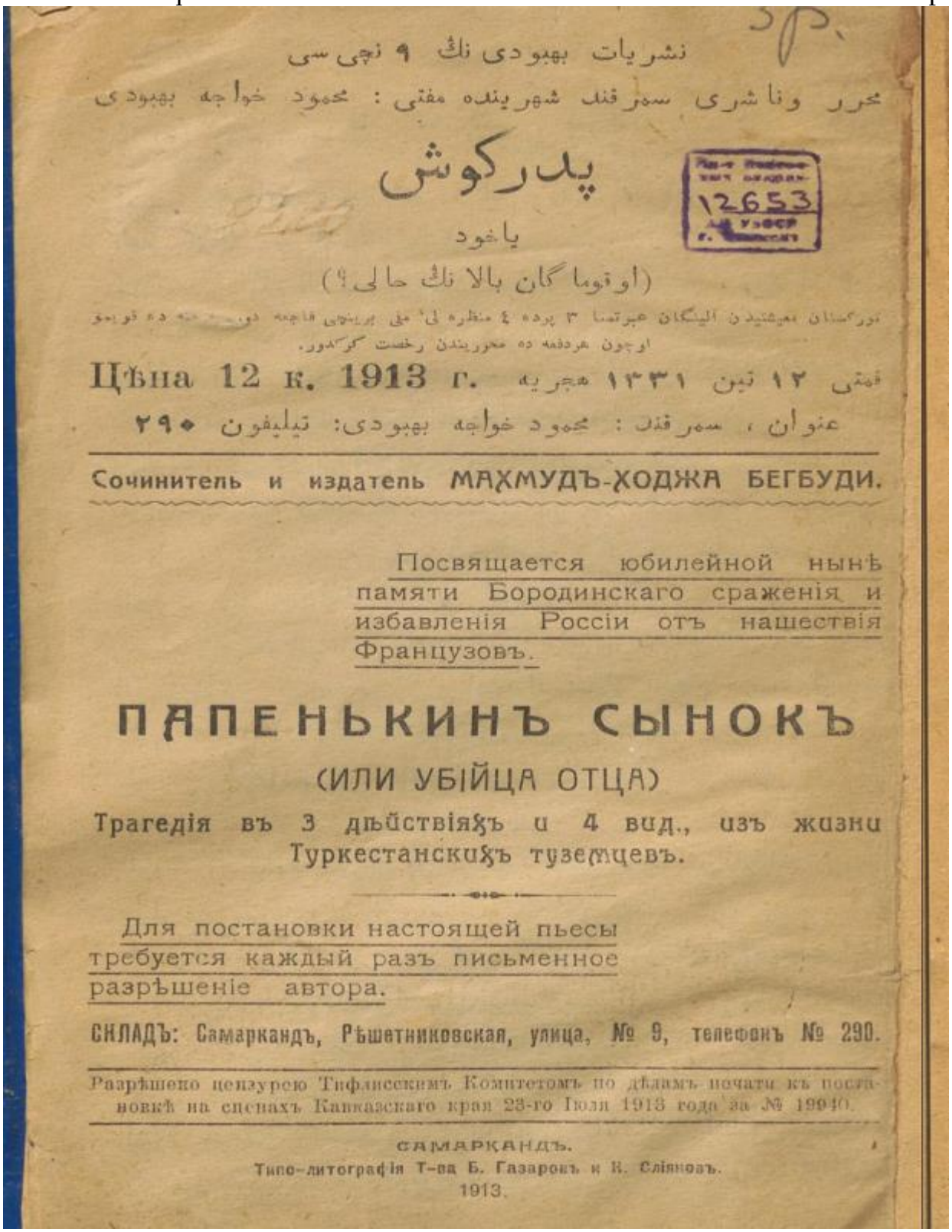
Key words: original, copy, drama, independence, publication, textual studies, created.

XX asar boshida Turkiston o‘lkasida milliy uyg‘onishning dastlabki manbasi sifatida “Padarkush”[1] yoxud o‘qimagan bolaning holi dramasi dunyo yuzini ko‘rdi. Ushbu manba tarixiy zarurat va ma'naviy ehtiyoj taqozasi natijasida yoziladi. U jadidlar adabiyotining shakllanishida dasturilamal vazifasini bajardi. Alalxususki, asarning muallif tomonidan yozilishi, uning o‘quvchiga yetib borishi ham muhim hisoblanadi. Olimlarimiz, behbudiyshunoslarimiz Mahmudxo‘ja Behbudiy asarlarining 1989 yildan shu kunga qadar baholi qudrat yetkazishga harakat qilib keldilar.

Jumladan, “Padarkush”ning shu kunga qadar turli davrlarda turli nashr etilgan variantlari paydo bo‘ldi. Ushbu nashrlar va variantlar ya'ni matnlar to‘g‘risida ba'zi mulohazalarni bildirishni lozim topdik.

“Padarkush” dramasi dastlab 1989 yil “Sharq yulduzi” jurnalining 7-sonida filologiya fanlari nomzodi Sherali Turdiyev tomonidan nashrga tayyorlandi[2] . Mustaqillik yillarida “Padarkush”ning olimlarimiz tomonidan turli davrlarda turli nashrlari e'lon qilindi. Yana 2006 yildagi nashrlarning asl nusxa bilan solishtirilganda matnni o‘qishda, ko‘chirib yozishda ba'zi har xilliklarga duch kelinmoqda. Asl nusxa bilan keyingi nashrlarni solishtirish natijasida duch kelingan ba'zi tafavutlarga oydinlik

kiritish maqsadida ba'zi fikrlar bildirishni lozim topdik.

نشریات بهبودی نك ۹ نچی سی

محرر وناشری سمرقند شهربنده مفتی : محمود خواجه بهبودی

پدرکوش

یاخود

(اوتوماگان بالا نك حالی؟)

تورکستان تیاتریدن الینگان هرتماشا ۳ پرده ٤ منظره لی مفتی بربنجی خواجه دن ... ده قویلمو
اوچون هردفعه ده محوریندن رخصت کوکدور.

Цѣна 12 к. 1913 г. قیمتی ۱۲ تین ۱۳۳۱ هجریه

عنوان ، سمرقند : محمود خواجه بهبودی: تیلیفون ۲۹۰

Сочинитель и издатель МАХМУДЪ-ХОДЖА БЕГБУДИ.

Посвящается юбилейной нынѣ памяти Бородинскаго сраженія и избавленія Россіи отъ нашествія Французовъ.

ПАПЕНЬКИНЪ СЫНОКЪ

(ИЛИ УБІЙЦА ОТЦА)

Трагедія въ 3 дѣйствіяхъ и 4 вид., изъ жизни Туркестанскихъ туземцевъ.

Для постановки настоящей пьесы требуется каждый разъ письменное разрѣшеніе автора.

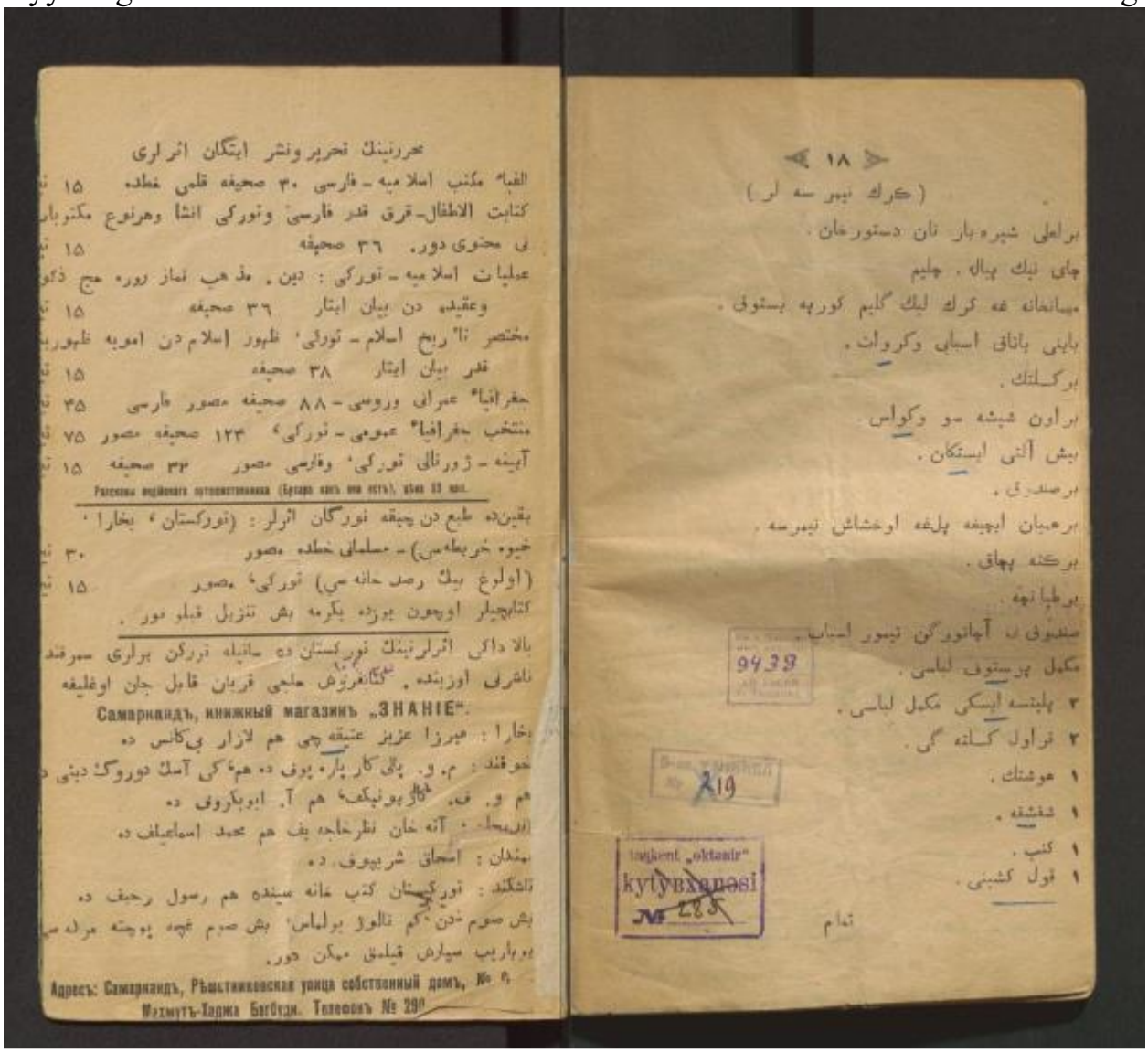
СКЛАДЪ: Самаркандъ, Рѣшетниковская, улица, № 9, телефонъ № 290.

Разрѣшено цензурою Тифлисскимъ Комитетомъ по дѣламъ печати къ постановкѣ на сценахъ Кавказскаго края 23-го Іюля 1913 года за № 19940.

САМАРКАНДЪ.
Типо-литографія Т-ва Б. Газаровъ и К. Слѣзновъ.
1913.

“Padarkush”ning mundarijasida berilgan obrazlar va sahna uchun lozim bo‘lgan asosiy kerakli asbob va anjomlarning yozilishida ham ba'zi har xilliklarga duch kelamiz. Ya'ni, 1989 yil Sharq yulduzi jurnalidagi nashri (Sh.Turdiyev)da “Qatnashuvchilar”; 2006 yil professor Begali Qosimov tamonidan nashrga tayyorlangan Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Tanlangan asarlar”i[3] nashrida “Qatnashuvchilar”; 2020 yil B.Qosimov tamonidan “Tanlangan asarlar”ning qayta nashrida ham

“Qatnashuvchilar” oldingi nashridagidek berilgan. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiyning ikki jildlik “Tanlangan asarlar”i zahmatkash olim Sirjiddin Ahmedov tayyorlagan nashrida “Ashxos – kerakli odamlar” tarzida berilgan.

محررینك تحریر ونشر ایتكان اثرلری

القبا مكتب اسلامیه - فارسی ۳۰ صحیفه قلمی خطده ۱۵
كتابت الاطفال - قرق قدر فارسی وتورکی انشا وهرنوع مكتوبات
ی محتوی دور. ۳۶ صحیفه ۱۵
عملیات اسلامیه - تورکی : دین . مذهب نماز روزه حج ذكو
وعقیده دن بیان ایتار ۳۶ صحیفه ۱۵
مختصر تاریخ اسلام - تورکی، ظهور اسلام دن امویه ظهورینه
قدر بیان ایتار ۳۸ صحیفه ۱۵
جغرافیا عمرانی وروسی - ۸۸ صحیفه مصور فارسی ۳۵
منتخب جغرافیا عمومی - تورکی، ۱۲۳ صحیفه مصور ۷۵
آیینه - ژورنالی تورکی، وفارسی مصور ۳۲ صحیفه ۱۵
Рассказы индійскаго путешественника (Бродяга кого она есть). ціна 35 коп.

بقین‌ده طبع دن چیقه تورکان اثرلر : (تورکستان، بخارا، خیوه خریطه‌سی) - مسلمانلی خطده مصور ۳۰
(اولوغ بیك رصد خانه سی) تورکی، مصور ۱۵
كتابچیلر اوچون یوزده یكرمه بش تنزیل قیلنور .

بالا داكی اثرلرینك تورکستان ده مانیله تورکن برلری سمرقند ناشری اوزبنده . كتابفروش حاجی قربان قابل جان اوغلیغه

Самаркандъ, книжный магазинъ „ЗНАНІЕ".

بخارا : میرزا عزیز عتیقه چی هم لازار پی‌كانس ده
خوقند : م. و. پالی كار پاره یوف ده هم كی آسك دوروگ دینی ده
هم و. ف. كاراپونیكف هم آ. ابوبكروف ده
(اندیجان : آنه خان نظرخاجه یف هم محمد اسماعیلف ده
مندلن : اسحاق شریپوف ده
تاشكند : تورکستان كتب خانه سینده هم رسول رحیف ده
بش صوم دن كم نالوز برلباس، بش صوم غچه پوچته مرکه سی
بوبارلیب سپارش قبلنق ممكن دور.

Адресъ: Самаркандъ, Рѣшетниковская улица собственный домъ, № 9.
Махмутъ-Ходжа Бехбуди. Телефонъ № 29

﴿ ۱۸ ﴾

(كرك نیرسه لر)

براملی شیره بار نان دستورخان .
چای نیك پیاله . چلیم
میانخانه غه كرك لیك گلیم كورپه بستوی .
باینی باناق اسبابی وكروات .
برگسلتك .
براون شیشه سو وكواس .
بیش آلتی ایستكان .
برصندلی .
برمیان ابچیغه پلغه اوخشاش نیمرسه .
برگنه پچاق .
برطبانچه .
صندوق ده آیاقورگن نیمور اسباب .
مكمل پرستوف لباسی .
۳ پلتنسه ایسكی مكمل لباسی .
۲ قراول گسلنه گی .
۱ هوشتك .
۱ شفشقه .
۱ كتب .
۱ قول كشینی .

تمام

9439
Taşkent „oktamir"
kytybxanasi
№ 285

Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘zi tomonidan nashr qilingan “Padarkush”ning asl nusxasida “Ashxos – kerak odamlar” nomlanishi bilan nomlangan. Shu joyda aytish kerakki, Mahmudxo‘ja Behbudiyning asl nusxasida “Ashxos – kerakli odamlar” dramaning oxirida ya'ni 17-18 betlarida keltirilgan(1913) . Keyingi ya'ni yuqorida keltirilgan nashrlarda esa qatnashuvchilar dramaning boshida beriladi.

Manbalarda Toshmurodning yoshini yozishda ham har xilliklarni ko‘ramiz. Ya'ni: 1989 yilgi “Sharq yulduzi”da(№7) “o‘n besh va 17 yashar”; 2006 va 2020 yildagi Begali Qosimov nashrida “15-17 yashar”; 2018 yil Sirojiddin Ahmedov nashrida [4] “15 yo 17 yashar”; Mahmudxo‘ja Behbudiyning 1913 yilgi asl nusxasida “o‘n besh yo 17 yashar” tarzida keladi.

Dramadagi personajlardan 1989 yilgi Sherali Turdiyev nashrida “domullo” (Sharq yulduzi, №7); 2006 yilgi Begali Qosimov nashrida “mulla”; 2020 yilgi qayta nashrida “damulla”; 2018 yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “domullo”; muallifning nashrida “domla” sifatida yozilgan. Shuningdek, Xayrullo obrazida keladigan

“mirzayu mahrami” iborasi “Sharq yulduzi”da, 1989 yil; 2006 va 2020 yildagi Begali Qosimov nashrida “mirza va mahrami”; Sirojiddin Ahmedovning nashrida “mirza va mahrami”; Mahmudxo‘ja Behbudiy nashrida “mirzo va mahrami” yozilgan.

Liza personaji ham dramada kiritilgan bo‘lib, 1989 yil Sharq yulduzida “rus xotuni, qabiha shaklinda”; 2006 va 2020 yillardagi Begali Qosimovning Tanlangan asarlari nashrida “rus xotini, qabiha shaklinda”; Sirojiddin Ahmedov nashrida (2018) “rus xotini”; Mahmudxo‘ja Behbudiy (1913) ning nashrida “rus xotuni qabiha shaklinda” berilgan.

Obrazlar keltirilganda pristuf personaji 1989 yil Sharq yulduzida “politseyski”; 2006 va 2020 yillardagi professor Begali Qosimov nashrlarida “politseyskiy”; Sirojiddin Ahmedov (2018)da “politseyskiy”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda “politseyskiy” qo‘llanilgan.

Obrazlarda boyning xotini “boybuchcha” Shaq yulduzi(1989); 2006, 2020 yilgi professor Begali Qosimov nashrida “boybuchcha”; 2018 yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “”Boyvuchcha”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda (1913) “boybuchcha” tarzida yozilganligini ko‘ramiz.

Pyesada personajlar uchun kerakli narsalardan foydalanishda ayrim shevaga xos so‘zlar ham ishlatilgan. Uning yozilishi 1989 yil Sharq yulduzida “lali”; 2006 va 2020 yillrdagi nashrlarda “la'li”; 2018 yilgi nashrda esa “la'li”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda “la'li” ishlatilgan.

Asarda qo‘llaniladigan “mehmonxonaga” atamasi Sharq yulduzida (1989); 2006 va 2020 yilgi nashrlarda (B.Qosimov)[5] “mehmonxonaga”; 2018 yil Tanlangan asarlar (S.Ahmedov) da “mayxonaga”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda “mehmonxonaga” atamasi qo‘llanilgan. Shuningdek, kerakli narsalarda “bir o‘n shisha suv va kvas”; 2006 va 2020 yillar nashrida (B.Qosimov) “o‘n shisha suv va kvas”; 2018 yilgi Sirojiddin Ahmedov nashrida “bir o‘n shisha suv va kvas” keltiriladi. Mahmudxo‘ja Behbudiyda (1913) “bir o‘n shisha kvos” yoziladi.

Shu jumladan, dramaning kerakli narsalarida Sharq yulduzida “stakan”; Begali Qosimoning nashrlarida (2006, 2020) “istakon”; 2018 yilgi Sirojiddin Ahmedovning nashrida “stakan”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda(1913) esa “istakon” birlamchm manba sifatida qo‘llangan.

Pьesadagi qatnashuvchilar da “to‘pponcha” so‘zi Sharq yulduzida (1989); Begali Qosimovning 2006 va 2020 yillari nashrlarida “tapponcha”; Sirojiddin Ahmedovda “to‘pponcha”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda esa “to‘poncha” tarzida beriladi. Shuningdek, asarda “sanduq” so‘zi Sharq yulduzida (1989); 2006, 2020 yillardagi nashrida (B.Qosimov) “sanduq”; 2018 yil Sirojiddin Ahmedovning nashrida “sandiq”; Mahmudxo‘ja Behbudiy(1913)da esa “sanduq” berilgan.

Sahnaga kerakli narsalarda 1989 yil Sharq yulduzida “shohsaqa”; 2006;2020 yillardagi nashrlarda (B.Qosimov) shohsaqa; 2018 yil nashrida (S.Ahmedov) ushbu so‘z tushirib qoldirilgan. Muallif “Padarkush”da “shaqshaqa” atamasini qo‘llagan. Ya'ni, milliy qo‘shiqchilarimizning qo‘llarida shaq – shaq qo‘llanadigan predmet nazarda tutilmoqda. Qolaversa, shunday so‘zlarning qo‘llanishida shevalarning ta'siri natijasida so‘zlarning yozilishida harflarning o‘zgarishi va har xilliklariga duch kelamiz. Masalan, 1989 yil Sharq yulduzida “kanob”; 2006, 2020 yillarning nashrida

(B.Qosimov) “kanob”; Sirojiddin Ahmedovda (2018) “kanop”; Mahmudxo‘ja Behbudiyda “kanob” yozilgan.

Dramaning birinchi pardasi boyning “mehmonxonada” o‘tirishi bilan boshlanadi. Mehmonxona atamasining eslashimizdan maqsad shuki, yuqorida keltirilgan obrzlar mundarijasida “mehmonxonaga” va “mayxonaga” birikma so‘zlarining qo‘llanganga to‘xtalganmiz. Boyning o‘tiradigan joyida gilam, ko‘rpa, yostiqlar mehmonxonada turadimi? Yoki mayxonadami? Yuqorida 2018 yil nashridagi (S.Ahmedov) “mayxonaga” so‘z birikmasining asl manbadan notug‘ri qo‘llanganligini ko‘ramiz.

Xulosa. Biz yuqorida “Padarkush”ning “Ashxos kerak odamlar” ya'ni asarning mundarijasidagi qatnashuvchilarning manbalarda berilishini ko‘rsatdik, xalos. Asar uch parda, to‘rt manzarali ko‘rinishga ega. Kelgusida asarning turli yillardagi nashrlarini asl manbasi bilan solishtirib, tahliliy talqinlarni amalga oshirish kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Behbudiy M. Padarkush yoxud o‘qimagan bolaning holi. Samarqand: Nashriyoti Behbudiy.- 1913. – B.19.
2. Behbudiy M. Padarkush youd o‘qimagan bolaning holi//Sharq yulduzi, 1989. -№7.- B.150-155.
3. Behbudiy M. Padarkush yoxud o‘qimagan bolaning holi. – Toshkent: “Manaviyat”, 2006. – B.40-50.
4. Behbudiy M. Padarkush yoxud o‘qimagan bolaning holi. Toshkent: “Akademnashr”, 2018.B.95-106.
5. Behbudiy M. Padarkush yoxud o‘qimagan holi. Toshkent: “Ma'naviyat”, 2020. – B.1-10.

ӘОЖ 395.1 (72)

МАҚТЫМҚҰЛҰЛЫ ПЫРАҒЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ, ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

А.Н.Отарова
ф.ғ.к., доцент, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: akmaral.otarova@ yu.edu.kz

Андатпа: Мақалада күллі түркінің, оның ішінде түркімен халқының аса көрнекті ақыны, шығыс жұлдыздарының бірі Мақтымқұлы Пырағы шығармаларындағы өзіндік рухани-дүниетанымдық мәселелері айқындалып, қоғамдық ортасы мен шығармаларындағы заманының шындығы пайымдалды.Үздік ақынның өлеңдерінен нақты мысалдар келтіріліп, ақынның сөз саптау мәнері, толғау, өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері әдеби теориялық тұрғыдан зерделенеді. Сонымен қоса қазақ әдебиетімен, Абаймен ақындық үндестігі, қазақ тіліндегі аудармалары туралы жан-жақты айтылады.

Тірек сөздер: түркінің тегеуірінді ақыны, ақындық дәстүр, әдеби тіл, махаббат ғазалдары ғибратты жырлар, шығыс үлгісіндегі дидактикалық

сарындар, философиялық ой, ақыл- нақылдық көркемдік құрал-тәсілдер, адамгершілік, гуманистік идея, поэтикалық қуат.

«Шығыс поэзиясының жарық жұлдызы Мақтымқұлы Пырағы тек түркімен халқының ғана мақтаны емес, түгел түркінің тегеуірінді ақыны һәм ортақ жауһары» деп заманымыздың заңғар жазушысы Ә.Кекілбаев пайымдағандай, Мақтымқұлы Пырағы -Түркімен әдебиетінің классигі, ғұлама философ, ғалым өз заманының қайраткері болған біртуар тұлға. Оның есімі әлемге әйгілі Фараби, Бируни, Ибн-Сина, Хорезми сынды ғалымдардың, Хайям, Фирдоуси, Низами, Дехлеви, Саади, Хафиз, Жәми, Науаи, Физули, Абай сынды ақындарымен қатар аталады.

Әр ұлттың өзіндік болмысы мен өшпес рухының баламасына айналған біртуар перзенттері болады. Түрікмен халқы үшін Мақтымқұлы Пырағы да – сондай тұғырлы тұлға. Ол алмағайып заманның үздіксіз өзгеріп, айлардың алмасып, жылдардың жалғасып жатқанына қарамастан, өз ұлтының ұлы ұстазы ретінде бағаланып келеді.

Әкесі ауыл мектебінің ишаны Довлетмамед Азади білімді кісі болыпты. Мақтымқұлы әкесінің арқасында бала жастан сауат ашады. Араб, парсы тіліндегі кітаптарды еркін оқи береді. Жастайынан білім қуған Мақтымқұлы Пырағы 1754 жылы Бұхардағы әйгілі Көгілташ медресесі, кейіннен 1757 жылы халық арасында “Білімдарлар ордасы” атанған Бекет ата оқыған Хиуадағы жылы Шерғазы хан медресесінде білім алған. Оқуымен бірге жазуын да қатар алып жүреді

Мақтымқұлы Пырағы – түркімен әдебиетінің іргетасын қаласқан майталман ақындардың бірі де бірегейі сонымен қатар, қазіргі түркімен әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуына үлкен үлес қосқан ақын.

Ол халқына мол рухани мұрасын 500-ден астам шығармасын қалдырған. Туындылары арқылы XVIII ғасырда өмір сүрген ақын әлеміне ғана емес, осы ұлы ақынды тарих сахнасына алып шыққан сол кездегі түрікмен қоғамының да қыр-сырына үңіліп отырмыз.

Мақтымқұлы Пырағының қай өлеңіне көз салсаңыз да елім, жерім деп егілген жүректің мұңын естисіз. Аузынан Алласы түспеген таңғы шықтай мөлдір тұлғаның терең жан толғанысын сезесіз. Құранға сілтемелері көп. Мұхаммед с. ғ бастап пайғамбарлар есімдері, Қожа Ахмет Ясауи пірлердің есімдері, өнердегі ұстаздары Фердоуси, Руми, Омар Хаям, Хафиз, Науаи, Сағди, Жами есімдері айтылып отырады.

Ақын өлеңдерінің тақырыбы әр алуан. Онда дүниеге деген философиялық көзқарастары, махаббат ғазалдары мен адамгершілікке, рухани тазалыққа үндейтін батырлықты мадақтаған ғибратты жырлары шығыс үлгісіндегі дидактикалық сарындар да, ескі аңыздар сюжетіне жазылған шығармалар мен табиғатты жырлайтын лирика да мол кездеседі. Ақын түрікмен руларының өзара жауласушылығын аяусыз шенеп, оларды үнемі бірлікке шақырып отырған. "Ердің ерлігі еріменен" деген идея өлеңдерінде жиі ұшырасады. Оның шығармаларында елдің тәуелсіздігін сақтау үшін тек бірліктің жеткіліксіздігі, ерлік пен батырлық дәстүрді берік сақтау қажеттігі айтылады.

Ұлы қаламгер Шыңғыс Айтматов: «Түркменстанда XVIII ғасыр – Мақтымқұлы поэзиясының ғасыры болды» деп жазған болатын.[1]

Ақынның ерекше зор шабытпен жырлаған тақырыбы – түркімен елінің азаттығы, ішкі ынтымақ-бірлігі, тәуелсіздігі, егеменді ел болуы еді. XVII –XVIII ғасыр – түркімен халқының тағдырына зауал болған қатыгез кезең болды.

«Жейхун-Әму, Атырау-Хазар арасы,
Әлі оңынан тұрар желі түркіменнің.
Ашылған гүл – нәркес көздің қарасы,
Қара таудан құлар селі түркіменнің.
Әділ мекен, байтақ оның саясы,
Жайылады шөлінде нар, маясы.
Кеңи түсер жайлауының аясы,
Қарық болар гүлге шөлі түркіменнің... деп ақын елінің жарқын
болашағын нық сеніммен жыр етті. [2]

Талантты түркімен шайыры ойлы да нәрлі өлеңдерімен замандастарын, жалпы халықты білімге, бірлікке шақырды.

«Аттаныста жігітке
Арындаған ат керек.
Досқа деген құрметке
Жақсы махаббат керек.
Ерлік керек төзбекке,
Жүйрік керек озбаққа...
Еңбегіңе бол адал,
Ғылым табар шақ керек...», – деп жырлады.

Ақын жырларының өзекті тақырыбы – адамгершілік, гуманистік идеяны ту етіп көтеру.

Мақтымқұлы заман әділетсіздігін, қарапайым халықтың басына төнген тағдыр-тақсіретін көзімен көріп өсті. Оның өксікке толы өзекжарды жырлары осындай от-жалынның ортасында дүниеге келді.

«Өз елімде хан едім» деген өлеңінде ақын:
«Өз елімде хан едім,
Ханнан да асқан жан едім.
Қараңғыда таң едім,
Таңнан дағы паң едім.
Құдай салды әлегін –
Болдым, міне, бейшара», – деп күйзеледі.

Сәби кезден-ақ осындай аласапыран шақтың куәгері болған Мақтымқұлының осылайша күңіренуі заңды да еді.

Мақтымқұлы жырлары бостандыққа, тәуелсіздікке, бейбітшілікке жетелейді. Оның өлендерінің әр жолынан, әр шумағынан терең ой, тамаша мән-мазмұнды аңғарасың.

Мақтымқұлы өз жырларында түрікмен халқын ауызбірлікке, ынтымаққа, түрлі ру-тайпалар арасындағы алауыздықты жоюға шақырды. Ең бастысы – ақын Иран шаһы мен Хиуа ханы, Бұхара әмірі сияқты басқыншыларға қарсы ерлік

күреске үндеді. Бұған оның «Керекті», «Ер», «Болмаса», «Бақыт құсы», т.б. өлеңдері дәлел.

«Басшысы жоқ өлкенің
Ақымағы ай қарар.
Ойламаса ертеңін
Төрі көрге айналар.
Немесе:
Ажал жетсе жан тұрмас.
Өміріне әркім мас.
Бақыр болар алтын бас,
Бал зәһәрге айналар...».

Пырағы елді бірлікке, бір мемлекетке бірігуге шақырды. Туған жер, қарапайым халық, ізгілік, адамгершілік жайындағы жырлары («Түркімен», «Тең болмас», «Тау санар», «Дүние өтіп барады», т. б.) оны кезінде, философ ақын ретінде танытты.

Мақтымқұлы жырлары бостандыққа, тәуелсіздікке, бейбітшілікке жетелейді. Оның өлендерінің әр жолынан, әр шумағынан терең ой, тамаша мән-мазмұнды аңғарасың.

«Кедей адам, қам жеме,
Бай-патша да өтеді.
Хандар кірген ақ орда,
Жер бетінен көшеді.
Қалса қалар қызыл тіл,
Жан – жауһар да, тән бір күл.
Сайрай берер тек бұлбұл,
Асқар тау да шөгеді.

Әлем мойындаған Мақтымқұлы поэзиясындағы пәрменді пәлсәпалар ақынды Аристотель, Платон сынды философтардың қатарынан көрсетіп отыр.

«Тау бұлағын тасытты еркін,
Дала жатыр ашып көркін.
Мақтымқұлы ғашық дертін
Өлеңімен емдер бұл күн».

Бұл шумақтан ақынның күйзелісін, жан ашуын жырымен басатынын, оңаша қалып өлеңімен сырласатынын байқаймыз.

Мақтымқұлы шығармалары парсы, әзірбайжан, түрік, татар, башқұрт, қазақ, т.б. көптеген әлем тілдеріне аударылған. Мақтымқұлы шығармалары қазақ тілінде («Таңдамалы өлеңдер», 1947 ; «Таңдамалы өлеңдер», 1959 ; «Өлеңдер», 1968) бірнеше рет жеке жинақ болып жарық көрді.

Ой орамы, сөз саптауы, өлең өрімі жағынан Мақтымқұлының қазақ ақындарымен үйлесетін тұстары жоқ емес. Әсіресе, Мақтымқұлы мен Абай поэзияларында біріне-бірі етене жақын сарындар мен әуендер жиі кездесіп отырады. Екеуі де ел бірлігін, адамдар арасындағы татулықты, ынтымақты айрықша қастерлеген. Түрікмен ғалымы, академик Б.Каррыев Абай мен Мақтымқұлы өлеңдерінен тақырыптық-мазмұндық үндестік іздейді...

Ол Абайдың «Малға достың ойы жоқ малдан басқа» дегені мен Мақтымқұлының «Дүниеқордың мал деген – жиған дерті» деген тұжырымына назар аударады. Сондай-ақ Абайдың «Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей, Тек тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей» деген өлең жолдары мен Мақтымқұлының «Тоқ таласар, торқа шапан кимекке, Кілем артық киерге тон таппаса, Аш ұмтылар қатқан нанды жемекке, Халі мүшкіл пісірер ұн таппаса...» деген толғамын мысалға келтіреді.

Рахманқұл Бердібай мақаласында: «Түрікмен шайырының бірқанша шығармалары мен Абай өлеңдерінің өзара ұқсастығы мен орайластығы қайран қалдырады» дейді. Ол бұл үндестіктің себебін екі ақынның тәлім алған дәстүрінен, Шығыс поэзиясынан үйренген үлгісінен, халық ауыз әдебиетінің қазынасынан, қазақ пен түрікменнің көшпелі тұрмысының біркелкілігінен іздейді. Мақтымқұлының «Қартайдым құр өмірімді қарап ғып, Дерт ұлғайды, іш қазандай қайнайды» деген өлең жолы Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арманымен» үйлесетінін мысалға келтіреді. Мақтымқұлының «Ішім – нала, сыртым – жара, Сау қалғаны құлқын ғана» деген байламы мен Абайдың «Ішім – өлген, сыртым – сау» тұжырымы әр ақынның өз биігін танытады.[3]

Әрине, екі ақынның танымы мен түйсігі, талдауы мен талғамы әр басқа. Тағдырлары да бір-біріне онша ұқсамайды. Елдік мүдде, ұлттық ұстаным тұрғысынан үйлесім тапқанымен поэтикалық қуаты жағынан әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар. Абай – қазақ поэзиясын, Мақтымқұлы – түрікмен поэзиясын қайтадан өлшеп-пішкен теңдессіз ақындар. Олар ұлт өлеңінің жаңаша өлшем бірлігін қалыптастырды.

Тағдырдан теперіш көрген Мақтымқұлы өлеңдерінің біздің әдебиетіміздегі зар заман сарынымен сабақтасатын тұстары да бар.

Мақтымқұлы, ғарыптардың көз жасы,
Тасты ерітер, тауларды жағар.
Пақырға жәбір еткен залымның ісі,
Таңда Мақшарда сыбағасын алар,

- деп толғаған ақын ойы –тілегі халық жағында. Әділет жағында. Халыққа зәбір көрсеткендер, мына дүниеде болмаса ана дүниеде Алла алдында жауабын берер деп бебеу қағады.

Қазақ ақыны Шортанбай, қарақалпақ ақыны Бердақ негіздеген «замананың азып-тозуы» мотиві түрікменнің әйгілі шайырының өлеңдерінде жетіп артылады. Зар заман тобындағы барлық ақындардың ой орамдары түрікменнің ұлы ойшылының тұжырымдарымен толық үйлеседі.[4]

Мақтымқұлының құндылықтардың бағасы кеміп, кетеуі кеткені жөніндегі байлам-байыптамалары ***«Енді білдім замананың азғанын, Жақсылардан заман қаша бастады. Қадірі жоқ ендігі асылзаданың, Арланбаған төрге шыға бастады»*** Мұрат Мөңкеұлының ***«Асылзада баласы, Дәулеті кетіп қолынан, Қоңсысына құл болды»*** дегенін еске салады. Түрікмен ойшылының ***«Кәрілерде қалмады түк әділет»*** дегені Шортанбай Қанайұлының ***«Уәліден кетті керемет, Патшадан кетті ғаделет***» деген байыптамасымен, Бердақ Қарғабайұлының «***Байдан сахауат болмады, Ишанда шапағат қалмады»***

немесе Мұрат Мөңкеұлының ***«Байдан кетіп сақауат, Пақырдан кетіп қанағат»*** тұжырымдарымен толық сәйкестік табады. Қазақ ақындарының шығармаларында көп кездесетін ел арасындағы дүмше, арамза молдалар бейнесін Мақтымқұлы өлеңдерінен де анық аңғарамыз. Мәселен, оның: «***Тамақ үшін молда оқиды өсиет»*** дегені Дулат Бабатайұлының: «***Ақылы жоқ молдалар, Иман алмақ тиынға***» дегенін санаға сіңіреді. Мақтымқұлының: ***«Молдалардың ілімменен ісі жоқ, Бір-бірімен айтысады кісінеп»*** дегені кейін Албан Асан жырларында ***«Бұл заманның молдасы, Бопыраз тартып, боза ішіп, Сайтан болды жолдасы»*** деп түрленді.

Түбі бір түркі дүниесінің айтулы тұлғаларының ішінде қазақ жұртына ең танымал болған шайырдың бірі – Мақтымқұлы Пырағының мәңгі өлмес өлең-жырлары қалың қазаққа Ғали Орманов (Мақтымқұлы. Таңдаулы өлеңдер. Алматы: ҚМББ, 1947), Ғафу Қайырбеков (Мақтымқұлы. Таңдамалы өлеңдер, Алматы: ҚМББ, 1959), Дүйсенбек Қанатбаев (Мақтымқұлы. Таңдамалы, Алматы: Жазушы, 1983) аудармалары арқылы жақсы таныс. Сонымен қатар ұлы ақынның біраз өлеңдері 2009 жылы шыққан Светқали Нұржанның «Әулиелер әуезі» атты аударма кітабында, 2012 жылы «Қазақ энциклопедиясынан» шыққан «Түрікмен поэзиясы» атты жинақта жарияланды.

Қазақ арасында Дүйсенбек Қанатбаев аудармасымен тараған нақылға айналған мына өлеңінде айтқандай :

Биік таулар биікпін деп шіренбе,
Сен де құлап, жермен-жексен боларсың.
Терең мұхит тереңмін деп түнерме,
Сен бір күн суалып шөл боларсың.
Лұқпандай тапсаң дерттің дауасын,
Рүстемдей жыртсаң жаудың жағасын,
Ескендірдей алсаң дүние қаласын
Сонда дағы жер қойнына барарсың,

- деген кемеңгер ақынның философиялық ой-толғауларында бір пендеге ғана емес, бүкіл азамзатқа тән сырлы мұң жатыр.[5]

Мақтымқұлы Пырағының шалқар дүниетанымы, нұрлы жан дүниесі, өзгеше таланты, қабілет-қарымы, биік мақсаты ақыл-ой тереңдігі туған түрікмен халқының, күллі түркі әлемінің өшпейтін, ұрпақтан-ұрпаққа жалғаса берер рухани биік межесі болып қала бермек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Айтматов Ш. Шығармалар жинағы. Бишкек: УЛУУ Тоолор, 2018.
2. Мақтымқұлы. Таңдамалы өлеңдер. Алматы: ҚМКӘБ, 1959.
3. А.Құнанбаев Шығармалар жинағы. Алматы:Қазақстан, 1984
4. Бес ғасыр жырлайды. Алматы: Жазушы, 1983
5. Дүйсенбек Қанатбаев. Мақтымқұлы. Таңдамалы, Алматы: Жазушы, 1983

ÁJINIYAZ SHIǴARMALARINDA MILLIY FOLKLORLIQ HÁM REALISTLIK ÚLGILER TIPOLOGIYASÍ

Allanazarov E.E.
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası baslıǵı, f.i.k. docent.

Tayanch so‘zlar: milliy epik folkloristik anana, folklor, landshaftlıq poeziya, kompoziciya.

Klyuchevıe slova: национально эпические традиции фольклора, фольклор, ландшафтная поэзия, композиция.

Key words: national epic traditions of folklore, folklore, landscape poetry (Nature Poetry) composition.

Ullı qaraqalpaq xalqınıń maqtanıshı, kórkem ádebiy dóretiwshiligi menen tek ǵana qaraqalpaq ádebiyatında ǵana emes, al pútkil túrkiy tilles kórkem ádebiyatında da ósine tán salmaǵı menen Ájiniyaz shayırdıń kórkem poetikalıq dóretiwshiligi ayrıqsha ajıralıp turadı. Onıń kórkem poeziyasınıń diapozonı keń kólemli bolıp, xalqımızdıń milliy folklorlıq úlgilerinen hár tárepleme paydalanǵanlıǵı, rawajlandırǵanlıǵı hám turmıs tárizin súwretlewde pútkil adamzat turmısın tárbiyalawshı qosıq qatarları tolǵandıradı, eriksiz ózine tartıp turadı. Shayırdıń dóretiwshiliginde turmıslıq mashqalalardı bir neshe poetikalıq obrazlar arqalı, sózlerdi saplap, folklorlıq úlgilerdi keń paydalanılıp, sóz tańlaw sheberligi arqalı ótkir sezimli tásirsheńlikte, kórkem sózdiń emocionallıq boyawlarǵa bay qudiretine erisip súwretlegen. Shayırdıń dóretiwshiligi tuwralı ilimpazlar, sınshılar tárepinen bir qansha unamlı pikirler aytılǵan. Belgili ilimpaz professor Q. Járimbetov- Ájiniyaz shıǵarmalarınıń kóbisi tımsalıy hám rámziy súwretlew usılları menen jazılǵan. Bul usıl orta ásirlik arab, parsı, túrkiy poeziyasınıń baslı dástúrlerinen esaplanadı,- dep pikir bildiredi. [1.22.].

Milliy xalıqlıq qaraqalpaq kórkem poetikası XIX ásirde eń gúllengen dáwirin basladı, desek qátelespeymiz. Bunda Berdaq shayır hám basqalardıń qatarında Ájiniyaz shayırdıń ornı girewli, stili óz aldına ajıralıp turadı. Haqıyqatında da ilimpaz Q. Járimberovtıń kórsetiwinshe – “Qaraqalpaq ádebiyatında renessans dáwiriniń ushqınları bar. Olar ádebiyattaǵı milliy ruwx, watanpárwarlıq, gumanistlik ideyalar h.t.b. qásiyetler menen belgilenedi”,-dep atap ótedi. [1.32.]. Xalıqlıq folklorlıq shıǵarmalarǵa xarakterli bolǵan xalıqlıq lirika, poetikalıq stil, janrlıq ózgeshelikleri, kompoziciyalıq forma ózgeshelikleri jazba ádebiy kitabiy lirika menen ózara tıǵız baylanısta hám básekileslik massalıq xarakterge aylandı.

Ájiniyaz babamız Xiywadaǵı Qutlımurat inaq hám Sherǵazı xan medreselerinde bilim alıp, Shıǵıs klassikleriniń folklorlıq úlgidegi shıǵarmaları menen tanıs bolǵanlıǵı onıń poeziyasında sezilip turadı. Shayır keleshekti boljaǵan kórkem ádebiyatlardan tereń úyrenip, iláhiy filosifiyalıq, ruwxıy aǵartıwshılıq, patriotizmge bay progressiv ideyalardı alǵa súrgenligi, qaraqalpaq lirikasınıń rawajlanıwına óziniń ádebiy miyrasları menen salmaqlı úles qosqanlıǵı menen maqtanıshlı. Ol óz dóretpelerinde Shıǵıs folklorlıq dástanları qaharmanlarınan mısallar keltirip, olardı jetik úyrengenligin kóriwge boladı.

Aǵa Yunus kibi tuwǵa aǵası,
Jeńgesi Xıyattıń maxsımzadası,
Zamanında erdi qızdıń aǵlası,

Ázizaday xızmetkeri minásip.

Folklordan úlgi alǵan halda ayrıqsha kórkem realistlik metod Ájiniyaz shayır dóretiwshiliginde qáliplesti hám rawajlandı. Onıń poeziyasında folklorlıq dástanlardaǵı milliy túrde qáliplesken estetikalıq normalar tiykarında jaratılǵan qosıqları xalıq júreginen keń orın aldı, xalıq jıllı qabılladı. Bul shayırdıń miynet súygishligi, qaraqalpaq folklorınıń hár bir detalın jetik úyrengenligi, poetikalıq sheberliginde kórinedi. Shayır poeziyalıq qatarlardı jaratıwda, ayrıqsha sheberlik penen sóz tańlawda, dáwirdiń koloritin ashıp beriwde, sonıń menen birge túrkiy álemindegi poetikalıq qatarlar úlgilerin, tradiciyasın buzbaǵanlıǵı menen ajıralıp turadı.

Sáyir alaban, gezip saatiy zaman,
Shaxsanem, Láylidey júrip párawan,
Jámi bolıp turǵanda bárshe qız-jawan,
Sállana, sállana ketti shul páriy.

Dúnyalıq jazba ádebiyatlardaǵı sıyaqlı XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyası folklorlıq dástúrdegi qaharmanlar sıyaqlı reallıq turmısqa, haqıyqıy shınlıqqa qurılǵan shıǵarmalar qaharmanların jaratıwǵa umtılıwları kórkem shıǵarmalarında kózge taslanadı. Ájiniyaz shıǵarmalarınıń qaharmaları da xalıq arasınan alınǵan bolıp, onıń poetikalıq dóretiwshiligine folklorlıq repertuwardaǵı xalıqlıq qaharmanlıq massanıń ruwxıy tásir etkenligi sezilip turadı. Shayır shıǵarmalarında “payzan” (franc.-diyxan mánisinde)lıq jaslama qaharmanlar ushıraspaydı.

Ájiniyaz shayır qaraqalpaq folklorlıq poetikasınıń erte zamanlardan qáliplesken folklorlıq milliy dástúrine ózinıń jańalıǵın qosqan novator shayır sıpatında ólmes shıǵarmaları menen kirip keldi. Erte zamanlarda feodallıq patriyarxatlıq dáwirde jasaǵan qaraqalpaqlardıń jámiyetlik turmısın, urıwlar arasındaǵı qarım-qatnaslar, adamlardıń minez-qulqın, adamlardıń ózara sıpayılıq qatnası qusaǵan sociallıq turmıs súwretlengen xalıq dástanlarınan úyrendi, úlgi aldı hám poeziya qatarların dóretti.

Yigitleri bardur Rustem sıpatlı,
Góruǵlidek árebi atlı, aybatlı,
Dáwletiyarbek shújáátli, ǵayratlı,
Keskir qılısh, qamar tonları bardur.

Ájiniyaz shayır dóretiwshiligi mánisi keń sozlik baylıǵı, shireli sózleriniń tásirsheńligi, xalıqshıl ruwxıy dúnyası menen xalqımız qálbinen tereń orın alǵan. Onıń jeke dóretiwshilik ustaxanasında jaratılǵan poeziyalıq qatarları milliy hám túrkiy dúnya ádebiyatı tariyxında óz salmaǵına iye. Tuwısqan xalıqlar folklorınan da keń orın alǵan epikalıq janrdaǵı dástanlardı da jaqsı bilgenligin onıń poeziyalıq qatarlarınan kóriwge boladı.

Bardur qız-jáwanı qashları káman,
Yúzin taqqas etseń húrshiydi taban,
Anı kórgenlerdiń aqlını alǵan,
Láyli, Zuleyxaday húrleri bardur

Shayır dúnyalıq taryxtı, qaraqalpaq folklorlıq poetikasına, stiline tán bolǵan shıǵarmalardı tereń úyrengen hám keń poetikalıq shıǵarma janırınıń nızamlıńqların

meńgergenligi, xalıqlıq folklorlıq úlgisinen sheberlik penen paydalanǵanlıǵı shıǵarmalarında sezilip turadı.

Bahadurı bardur yúzge sára-sár,
Xudadın ózgádin qılmas qawátár,
Yúz yigitke tánha ózi barabar,
Házireti Áliy kibi sherleri bardur.

Poetikalıq shıǵarma dóretiwdi taǵıda alǵa rawajlandırdı. Sonlıqtan xalıq shayırdıń shıǵarmalarına joqarı baha beredi, súyip oqıydı. Álbette,, xalıqlıq poeziyadaǵı sinkretistlikke, májbúriy kanonlıqqa tiykarlanǵan. Sonlıqtan da oqıwshı kóz aldına qaharmalar obrazın eriksiz keltiredi. Házirgi jámiyettiń mádeniy, ruwxıy makrosistemasında awızeki folklordıń sezilip turadı. Izertlew barısında shayır shıǵarmalarında poeziyalıq sóz, pútkil kórkem mádeniylilikte kórinip turǵanlıǵı anıqlandı. Bul álbette shayırdıń sheberliginen derek beredi. Shayırdıń taǵı bir jetiskenligi hám onıń poeziyasınıń qunlılıǵı sonnan ibarat, ol xalıq tilinen sheber paydalanǵanlıǵı menen ajıralıp turadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, ullı kórkem sóz ustası bolǵan Ájiniyaz shayır óziniń sheberlik penen dóretken hám qaraqalpaq ádebiyatında óshpes iz qaldırǵan poeziyası ásirler dawamında xalıqtıń realıstlik turmısında úlgi sıpatında xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. M. Bekbergenova. Qaraqalpaq ádebiyatında dástúr, miyraslılıq hám kórkem awdarmanıń ayırım áhmiyetli máseleleri. Nókis:. «Bilim» 2004.
2. Қ. Жәримбетов. Ашық Зийўар. (Әжинияздыц ашықлық лирикасыныц жанрлық өзгешеликлери, образлар дуньясы). Н., Билим. 1998.
3. Q. Jarimbetov. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı. Nókis:. «Qaraqalpaqstan» 2004.
4. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Н., «Қарақалпақстан» 1988.

SHE’RIY DIALOGDA AXBOROT (TUYG‘U) ALMASHINUVI

Sa’dulla Matyakupov
filologiya fanlari doktori dotsent, Nukus davlat pedagogika instituti.

She’riy tafakkurda dialog tushuncha poetik mohiyatini ochib beradigan asosiy estetik vosita, badiiy muloqot so‘z – g‘oya – matnni anglash uchun tayanch markaz vazifasini o‘taydi. Munosabat hamda talqin esa lirik ifoda tabiatini belgilaydi. Unda muallif va qahramon, tasavvur va taassurot bir-biriga qorishadi. “Badiiy matnda dialogizm muallif va personajlarning fikrlash tipi bo‘lib, badiiy-nutqiy shaklda kommunikativ (muloqotiy) qurilma vazifasini bajaradi, inson ongini shaxslararo muloqotga olib kiradi... M.Baxtinning fikricha, muallif MEN va O‘ZGA dialogida qatnashadi” [Болтабоев: 10]. Shu ma’noda, ijodkorning ichki hissiyot boshqaruvi va tashqi muhit bilan o‘zaro muloqoti badiiy idrok imkoniyatlarini shakllantiradi. Mazkur jarayon voqelikka nisbatan munosabatli nutq sifatida (men, sen, o‘zga) aks etadi. To‘g‘rirog‘i, aniqlik va mavhumlikaro mutanosiblashgan tasvir hamda tasavvur uyg‘unligini hosil qiladi. Zero, “Badiiy asar kitobxon bilan muloqotga kirishishi natijasida matn va resipient bir-birini to‘ldiradi, boyitadi. Bunday adabiy muloqot

jarayonida adresant (muallif) bilan adresat (kitobxon) qatnashadi. Bu jarayondagi dialogiyaviylik muallif tomonidan tavsiya etilgan matnning mazmunini o‘zgartirmaydi, balki uni qabul qilishning turlichaligi tufayli matn talqinida mazmunning yangi-yangi qirralari ochiladi” [Болтабоев: 12-13].

Darhaqiqat, lirikada so‘zga yuklatilgan ritorik munosabat tadqiq sahniga chiqqan holda matndagi nozik tuyg‘u muallif shaxsiyati va she’r ruhiyatini bir-biriga muqobillashtiradi. Aynan badiiy nutqda tasavvur va g‘oya raqobatga kirishuvini inobatga olsak, mazkur masala mohiyati yanada oydinlashadi. Muloqotning kechishida hayrat, zavq, taajjub, istak, murojaat va ularni anglash mohiyatan o‘zaro tutashadi. To‘g‘rirog‘i, monologlashgan dialog aloqalari tizimida tasavvur ziddiyatining (mohiyatni tasdiqlash yoki inkor etish) davomiyligi yetakchi tamoyil darajasiga ko‘tariladi. “Shoir ijodida onglilik miqyosi adabiy dastur hamda davr ruhiyati doirasida kechadi… Ijodkor ijodiy izlanishi, materiya qamrovi va kelajakka payvandlangan quvvat-hofiza talqin subyektivizmini tayin etadi” [Поляков: 262], deya ta’kidlaydi rus adabiyotshunosi M.Y.Polyakov. Shu ma’noda, A.Oripov ijodida falsafiy mushohadalarga ega bo‘lgan turli mavzulardagi dialog asosiga qurilgan she’rlarni uchratamiz. Xususan, shoirning “Ajrim” she’rida ota-bolaning savol-javobi orqali insoniyat uchun eng muhim qadriyatlar sanalgan do‘stlik, vafo va sadoqat masalalari haqida mushohada yuritiladi:

Dunyoning yarmini sayr etdi o‘g‘lon,
Kelib otasidan so‘radi ajrim:
– Chin do‘st topolmadim, nega, otajon?!
Ota esa jim...
– Nega savolimga bermaysiz javob?!
O‘g‘lon turar edi nolakor, haqir.
Ota javob berdi uh tortib shu tob:
– Sen ham bor narsani axtar-da axir!.. [Орипов: 335]

Hayot haqiqati bilan qalb haqiqatining uyg‘un sintezi, davr psixologiyasi bilan qalb manzaralarining omuxta ifodasi A.Oripov she’rlaridagi falsafiy-psixologik talqinning o‘ziga xos ko‘rinishidir. She’riyatda dialog va monolog muvozanati estetik omildan badiiy konsepsiyaga o‘tadigan ko‘prik vazifasini bajaradi. Rivoya texnikasi va adabiy til kesimida shakllanadigan badiiy ifoda malakasi badiiy g‘oyani tavsiflaydi. Ziddiyat hamda uyg‘unlik tushunchaning muayyan ikki qirrasi bo‘lib, tafakkurning dialoglashgan mazmuni esa tuyg‘u, idrok sezgisini mantiqan asoslaydi. Aniqrog‘i, aql va imkoniyat murosaga kelishi ijodkor subyektiv munosabati hosil bo‘lishiga zamin hozirlaydi. Unda so‘z va tasvir, tushuncha va tasavvur, matn va konsepsiya aloqasi badiiy nutq tipini tartibga solishga intiladi.

Adabiy talqinda lirik ifoda subyekti va tasvir obyekti bir-birini taqozo etadi. Shu sababli ijodkor pozitsiyasi bevosita hamda bilvosita hamkorlik munosabatini tavsiflaydi. Tasavvur asnosida she’riy qahramon shaxsiyati muallif dunyoqarashi bilan to‘qnashadi. Natijada dialog ifoda vositasi sifatida harakatdagi badiiy voqelikni boshqaradi.

Dil dedi: – parchalab-parchalab o‘ydim,
Neki bo‘lgan bo‘lsa taqdirga yo‘ydim.

Otashga kelibman yozug‘im bilan:
“Men uning sog‘inchin, shu zahot tuydim”.

[Абдували Қутбиддин: 39].

A.Qutbiddin she’ridagi Dil va Jon muloqotida muallif e’tiqod masalasini ko‘taradi. She’r darddan yaralar ekan, uning tilini, tabiatini oddiy so‘zlar bilan tushuntirish juda mushkul. Shoir o‘zi anglagan haqiqatlarnigina she’rga solganda, haqiqiy she’r dunyoga keladi. Adabiy talqinda dil va jon muloqoti illustratsiyasi falsafiy mushohadani mustahkamlashga xizmat qiladi. Aniqrog‘i, monologik nutqning subyektiv shakli ijodiy mantiqni hayotiy mezonlardan uzoqlashtiradi. Masofa orasidagi tafovut sezim hamda idrok ziddiyatini hosil qiladi. Dramatizm va psixologizm jilg‘alaridan sizib chiqadigan tuyg‘uda e’tiqod asosiy masalaga ko‘tariladi. Tafsilotdan ko‘ra, uning mohiyatiga ishora mulohazani alohida bo‘laklarga ajratadi.

Tug‘ilganda “ichi bo‘sh idish” –
Kim? – desa, ayt: insondir, inson!
Nima bilan to‘ldirsang uni
O‘sha bo‘lar inson begumon. [Улуғбек Ҳамдам: 181].

U.Hamdam qalamiga mansub she’rda muallif so‘z badiiy quvvat-hofizasini oshirish vositasida unga qo‘shimcha falsafiy ma’no salmog‘ini yuklaydi. She’rda betakror rivoya uslubi, bir butun badiiy voqelik ustuvorlashadi. Universal g‘oya va uning yaxlit tasavvurga ko‘chgan ifodasi ijodkor konseptualligini belgilovchi omil bo‘lib, muallif dunyoqarashi hissiy idrokni tartibga soladi. Kitobxon shoir yaratgan tasavvur borlig‘ida ruhiy kechinmadoshlikka erishadi. Badiiy nutqda moddiylashgan tushuncha axborot hamda obraz dialogini vujudga keltiradi.

Qayerga
Ketyapman? – dedim
Xudoga!!! [Гулжамол Асқарова: 267].

G.Asqarovaning “Savol-javob” she’ri atigi 3 satr, 4 so‘zdan iborat, unda inson hayoti va mohiyati muloqot shaklida aniqlashgan teran mushohada jilvalanadi. Matnda inson ibtidosi hamda intihosi munozaraga kirishadi: unda e’tirof ta’kidni to‘ldirish barobarida zug‘um, iddao va hayrat umumlashadi. Odamzod shuuri mushohadasi aynan ritorik ohang manzarasini yaxlit ifodalashga yo‘g‘riladi. Muallif katta savol va uning ta’rifsiz javobini tadqiq markaziga chiqaradi. Shoir qismati azal-azaldan iztirobni anglash jarayonidan iborat bo‘lib, unga eltadigan masofa ziddiyatlarga ixtisoslashgan. Ammo razolatga qarshi ezgulik maydonga chiqadi, to‘rt so‘zdan tashkil topgan adabiy talqin ijodkor taktikasini oydinlashtirishga ham xizmat qiladi. Unda monolog va dialog badiiy nutq tiplari sifatida bir-birini to‘ldirgan holda teranlik va taranglik nisbatini ta’minlaydi. San’atkor badiiy konsepsiyasining mantiqiy taraqqiyotini belgilagan omillar uslubiy izlanishlar mohiyatini anglashda kalit vazifasini o‘taydi.

ADABIYOTLAR:

1. Абдували Қутбиддин. Бор. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2011.
2. Асқарова Г. Эркалик имтиёзи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2012.
3. Болтабоев Ҳ. XX аср адабиётшунослигида диалогизм ва Михаил Бахтиннинг адабий-эстетик таълимоти // Филология масалалари. – Тошкент, 2016. – № 4.
4. Орипов А. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001.
5. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. – Москва: Советский писатель, 1986.
6. Ҳамдамов У. Эски дунё ва янги мен. – Тошкент: Янги аср алоди, 2018.

ÁJINIYAZ SHAYIRDIŃ INTIM LIRIKASINDA QAHARMAN OBRAZINIŃ ASHILIW SHEBERLIGI

Matekeev Seytjan – f.i.k. Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

«Intim lirika – dep kórsetilgen, «Ádebiyattanıw atamalarınıń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi»nde, – intim lirika, pinhamı lirika (francuzsha-intimn-kútá pinhamı, kútá ishki sezim yaki sır) degen sózden kelip shıqqan. Kópshilik lirikalıq shıǵarmalar ishki jan sezimlerdi aǵıtıp taslaydı. Bunday shıǵarmalarda shayır tánhá ózine tiyisli kúyinish, súyinish yamasa ashıqlıq sezimlerin berip atırǵanday óziniń júrek tórinde jatırǵan pinhamı sırların ashıp atırǵanday kórinedi». [Axmetov., t.b.:1:86]. Mine, bunnan basqa da ádebiyat teoriyasınıń bizge usı waqıtqa shekem bergen maǵlıwmatlarında intim lirikaǵa taqabbil anıqlamalar menen túsiniklerdi bergenligin kóresiz. Usılarǵa súyengende XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyası menen lirikasında bul janrlıq formaǵa kóbirek Ájiniyaz shayırdıń ashıqlıq lirikaların jatqarıwımızǵa tuwra keledi.

Sonıń ushın da usı ásirdegi qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetlerin izertlewshi ilimpaz Q.Járimbetov óziniń doktorlıq dissertaciyasında mınaday pikirlerdi aytadı: «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında intim lirikanıń eń dáslepki úlgileri sıpatında payda bolǵan ayırım qásiyetler XIX ásirdegi Ájiniyaz poeziyasında payda boldı hám qáliplesti. Al Ájiniyazǵa shekemgi qaraqalpaq poeziyası menen onıń zamanlas shayırlarınıń dóretiwshiliginde ıshqı muhabbat lirikası kózge túspeydi…». [Járimbetov: 2:26].

Ájiniyazdıń «Yoq meniń» shıǵarması shın mánisindegi shayır muhabbatı menen onıń jeke – intimlik sezimlerinen tuwılǵan lirikalıq dóretpe bolıp esaplanadı. Mısalı:

Qara kózli, shiyrin sózli dilbarım,
Senden ózge sáwer yarım yoq meniń,
Taza gúlistanım, mahi ánwarım,
Hásiretińnen hesh qararım yoq meniń.
Seni kórsem meniń kóńlim bolar shad,
Jahannıń ǵamiydan bolurman azad,
Názakat babında qámátiń shámshad,

Sendin ózge ulfikarim yoq meniń. [Ájiniyaz: 3:6].

Bul jerde sol bir dilbar qızdan basqa hayal-qız zatı kózine elesley almaytuǵın lirik qaharman obrazı menen tanıs bolamız hám usınday qosıq qatarlarınıń ózinde Ájiniyaz shayırdıń intimlik lirikası menen ıshqı muhabbat poeziyasınıń sırları, onıń ayırım qásiyetleri kóz aldımızda kem-kemnen ayqınlasıp elesley baslaydı. Ondaǵı eń birinshi qásiyet bul – eń dáslep sáwer yardıń qáddi-qáwmetiniń sulıwlıǵın ulıǵlap kórsetiw, bul jerde Ájiniyaz shayırǵa tán bolǵan naǵız «gózzallıq kredosı» [Pirnazarov: 4:61] ayrıqsha seziledi. Mine, usınday gózzallıq ushın da onıń lirik qaharmanı – yamasa shayırdıń ózi prototip sıpatında:

Nazlı, dilbar, senseń wafalı jánan,
Xusnińniń ráwshine bolurman hayran,
Shiyrin janım bolsa yolında qurban,
Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń. [Ájiniyaz: 3:7] – degen.

Shayırdıń «Yol bolsın» qosıǵında da usı motiv, yaǵnıy eń aldı menen sáwer yardıń qáddi-qáwmetin, sulıwlıǵın, onıń hádden asqan gózzallıǵın táriyplep kórsetiw, onda ayırım momentlerde giperbolizmlerge de beriliwi, bazda gózzal qızdıń qıymıl-qozǵalısların, mimikalıq qozǵalısların: tamaǵınıń búlkildisin, qaymaqtay erniniń qıymılın, kózqaras, qıya-qıya baǵıshların sáwlelendiriw, júris-turısı, otırısların gózzallandırıp, bazda arttırıp súwretlew birden kórinip turadı. Bulardıń barlıǵı ayırım halatlarda hádden asqan túrinde alınsa da olar shayırdıń estetikalıq idealına sáykes túrde jarasımlı sezilip, qosıq, poeziya álemin jarqın reńlerge bólep, insan janın, onıń ruwxın ráhátke bólep bara beredi.

Al Ájiniyazdıń geypara intim lirikasında didaktika menen ómir filosofiyasınıń tıǵız birligi de kózge taslanıp turǵanlıǵın seziw qıyın emes sıyaqlı.

Biyopanı súyip qalsańız dárdá,
Órter yuregińdi ol biyopa yar,
Basıń qoshsań qádiriń bilmás námárdá,
Janıńa ot salur ol biyopa yar.

Haytta-toyda, júrse qıya baqıshıp,
Óńirine háykel, túgmá taqıshıp,
Qosh ánarı bir-birine qaqıshıp,
Yurgende sır ashar ol biyopa yar. [Ájiniyaz: 3:18-19].

Ullı sóz sheberi usınday qatarlar menen de lirik qaharmannıń intimlik sezim hám oyların tereńnen realistlik túrde sáwlelendiriw arqalı ómir tirishiliginiń mazmunın ayqınlastırıp ashıp beriwge erisip otırǵan.

Ájiniyaz shayırdıń muhabbat, ıshqı yaki bolmasa intim lirikalarınıń taǵı bir ózgesheligi – olardıń ayırımları táriyip qosıqlarınıń belgilerin de ózine tereńnen jámley alıwı. Demek táriyip penen intim lirikanıń, táriyip penen ıshqı muhabbat lirikasınıń bir-biri menen ajıralmaslıǵı, olar arasındaǵı sintezlik birlik arqalı da kózge taslanadı. Shayırdıń usınday dóretpeleriniń qatarına «Sadaǵa», «Biybigúl» sıyaqlı shıǵarmaları kirse kerek. Bul dóretpelerdiń mazmunı menen olardıń jazılıw usılları, motivlerine dıqqat awdarsaq, bularda belgili bir ismdegi qızlardıń gózzallıǵı hádden asqan sulıw, ádepli hám ruwxıy jaqtan bay, hesh kimge, hesh nársege de teń kelmeytuǵın etip

kórsetiledi. Shayır bul qızlardıń sulıwlıǵı menen táriyplep bolmas artıqmashlıqların sanap bolmaytuǵın bir neshe qızlardan asırıp, sonday halatlarda sol qızlardıń qaysı urıwlardan ekenligin de dizip aytıp súwretlegenliginiń gúwası bolıwımız múmkin. Biraq bulardıń barlıǵınıń artında shayırdıń sol lirik qaharmanǵa ashıqlıq, muhabbat sezimleri, intimlik oy-pikirleri jasırınıp, hátte ashıqtan-ashıq sezilip turadı.

Sonlıqtan da, Q.Járimbetovtıń aytqanınday-aq: «Ájiniyazdıń muhabbat qosıqlarında lirik qaharmanlar júdá jetilistirilgen, individuallasqan túrde sáwlelengen. Lirik qaharman onda taza, móldir ıshqı muhabbattı, onıń sheksiz azap-aqıbetlerin tikkeley ózi bastan keshiredi. Ájiniyazdıń muhabbat qosıqları qaraqalpaq poeziyasın jáne bir lirik janar – intim lirika menen bayıttı…» [Járimbetov: 2:27.] - dep esaplawı onıń dóretiwshilik jańashıllıǵına berilgen ádil baha bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.

2. Жаримбетов Қ. XIX аср қорақалпоқ мумтоз лирикаси. Жанр хусусиятлари ва ривожланиш тарихи. Докторлик диссертация автореферати. – Нукус, 2005.

3. Әжинияз. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994.

4. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. – Нукус: Каракалпакстан, 1983.

ӘЖИНИЯЗ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: АҚ ҚАБАҚ АМАНҚУЛ БИЙ ҲӘМ ОНЫҢ АЎЛАДЛАРЫ.

Юсупов Оңғарбай
Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты.

1. Евразия тарийхы ҳәм мәдениятында Арал бойы титуль этнос-қарақалпақлардың улкен орны ҳәм өзгеше аҳмийети бар. Каспий- Арал теңиз аралығында, Аранғ қыры кеңлигинде, бир неше әсирлер бойы,туркий ҳәм туркий емес этнослар шарўашылық хожалық мәдениятын қәлиплестирди. Арал дияры, Устюрт фронтириндеги бир қанша көшпелилер батысқа меридианлы миграцияда көшип, « изсиз жоқ болған халықлар» аталды, ал, Көк теңиз ҳәм дәрья жағалап қалған қарақалпақлар қоңсыласлары менен өз –ара ҳәрқыйлы «симбиоз»ларда биригип,этникалық аўхамда болып, тарийхый географиялық орталықта ҳәм биотабийи ресурслардан өнимли пайдаланып жасаўын даўам етти.

2.-Арқа регионда ,орта әсирлердеги хорезмшахлар мәмлекетиниң шегара жерлерин қорғаўшы жаўынгерлер топары ләшкербасы « қалфақ » / 1030-1040 жж. / болған. « қалфақ «-атамасының этимологиялық мәнисине ҳәр турли тусиниклер бар.Арал дияры ««қалфақ лар аўладлары қайда «изсиз жоқ болған»? Соңғы орта әсирлер ҳәм ерте жаңа дәўирлерде Аранғ қырында «қара+қабақ» /қара+қал/б/ак/ лар , әмиўдарьяның орта ағысында «ақ+ қабақ» лар қарақалпақ / ун тур руғ –кенегес/лер қубла шегара бойында, мәмлекетлик қараўыллық хызметлерде жасаған

3.Фольклорлық мийрас. Кенегес Аманқул бий ҳәм оның әўладлары Арал бойы халықларының тарийхый турмысында терең из қалдырған еди.Ел-журт ҳәм халық басқарған, өз заманында мәмлекетлик,жәмийетлик жумысларға пидайылықта қатнасқан ҳәм фольклорлық образда халықтың ядында әпсанаға айланған, ҳурмет-иззет, меҳир-ақыбетке ылайық инсанлар болған. Олардың бири Арал дияры әмиўдәрья алабында «он торт руў»лардың кенегес – қарақалпақлардың ақсақалы бийи, ҳәкими Аманқул бий болып табылады. Тарийхый дереклер. Ақ-қабақ-өмир кенегаслер Хорезм шахлар/ Хийўа/ ханларының қубла тәрепи, «қарақум» ланшафтларынан киятырған ҳәм өтетуғын халық –аралық кәрўанларды гузеткен. Туслик шегераларды қорғаган еди . Хорезм шахлар шежиреси, .қоңыратлар дастанында Мунис ҳәм Огахийдиң «Фирдаус-Ил-Икбал»да / Мунис-огахий 2018../ жазылған. Бийбаха мийраста « Аманқул бийдиң улы Шоңқара бий,оның улы қабыл бий , олардың тарийхый географиялық мәкан жерлери, мәсканы «Суўканлы» арна бойы, «Кенегес» арна-жап бойы, қырантаў қыры, «Шортанбай» дәрья бойы болғаны анық көрсетилген. Баяний диң «Шажарай- ы –хоразм шаҳий» / Баяний 9596./ мийрасында және жазылған.

4. қубла Арал бойы әмиўдәрьяның «төменги» алабына «он төрт руў»лардың жер-суў алып қонысланыўы бойынша да сөз етилген. Арал ўалаяты ҳәм Хийўа ханы болған Абулғазы реформасы менен әмиўдарья бойында «Нукуз», «Маңғыт» бир жуп-төбе болып бириккен, «Канагас»ке «Нукуз» руўы қосылған. «қаңлы» ҳәм «қыпшақ» жуп төбе -жуп қәўимге «он төрт руўлар» қосылған. қубла Арал бойына «Уллы Дала»дағы 92-баўлы қыпшақлар, саҳрайы «өзбек» улусының қурамында болған соң бөлшекленген 92 –кәўимлер топары қубла Арал диярына миграцияда келген. «қарақалпақ халқының таўарих етип шығарған ҳикаяты» мийраста ҳәм Бердак этнопоэтикалық « Шежире» син де жазылған : « Бәри алты руў қарақалпақлар» дың бири- «кенегес»лерде әмиўдәрья бойына қоныс басқаны этнос излери болады.

5.«Кенегес»лер ақсақалы, бийи,«Ақ қабақ» лақаблы Жар Мухаммед бий, Ай Мухаммед бий,; қаратай Мухаммед бий;, өмир Аманқули бий, Шоңқара бий, қабыл бий, Ерназар бий, аталық, Сейтназар бий, ҳажы, Хожамет бий, «болыс»лардыҳ өмир мәўритлери халық аўзында апсана болған, образлы тулғалар, Олардың ханлықтағы искерлиги ,орны ҳәм мәртебеси тарийхый дереклерде ҳәм архивлик ҳужжетлерде сақланған.әмиўдәрья бойы кенегес-қарақалпақ ҳәкими-Аманқули бийдиң ел-журт, халық ушын хызметлери, Хорезм мәмлекетинде ишки ҳәм сыртқы сиясаттағы Хийўалы «инақ» ларға ҳәм суйениш, ҳәм таяныш хызмети Огаҳий мийрасында азы кем жазылды. Аманқули бийдиң ата-теги, шежиреси оның аўладларына насият болған, мийрас болған «аўыз еки тарийхында», социаллық яднамасында сақланған. әўез бий инақтың шығысы «Хожа» елинен болған. Аманқули бий болса «Тақия+тас» диярдан болды. әлбетте, бугинги «Тақия тас» районы «тақыр жерден» пайда болған емес, ал, бабаларымыздың сакраль мәканы Арал дияры әмиўдәрья алабындағы ҳәким Ханкелди бий, Есенгелди меҳрем, Мақат

бийлер Хийўа инақ ҳәм ханға хызметлер еткен, жаўына жаў болған, олар «фасқал» сиясатында ел-журттан салық-зәкат өндирип хызметте болған Хийўа ханлыгында ишки ҳәм сыртқы сиясатта қатты қоллықты услап турған, «Бас жолбасшы»- Мухаммед әмин инақ Хорезм диярындағы- «Бес қалада» тәртип орнатыўды әсиресе, қоңыратлы+«муонит»лерге -өжет ҳәм топалаңлар шығарыўшы «яўмыт»ларды жазалаўға қарсы ҳәр жылы әскерий»симбиоз»да, атлы нөкерлери менен куш пенен барып турған. Ол бир жылда елиў уш мәртебе «Яўмытлар сипаки »ларға карсы әскери менен урысқан. Гезектеги әскерий таярлық ҳәм әскерий журислер, урыс алдында Мухаммед әминИнақ «туркмен-теке» ҳәм «туркмен-салур» қәўимлериниң сардарларынан мың атлы әскерий куш жәрдем алған. Ол «қазақ-патша»сы Ерали+ханға елши жиберип, әскерий куш және сораған, Сыр дарья бойы, « қызыл қум»дағы Ерали, Айчувак төре, Бормақбай бийлер бир мың бес жузден аслам баҳадыр жигитлери менен әскерий куш болып қосылған. әмиўдәрья алабындағы «он торт руў»-қарақалпақ бий ҳәм батырларынан: «қытай қурбанбай бий», «кенегес Аманкули бий», «қоңырат Эшгелди меҳрем», Гайып баҳадыр бес жуз атлы киси менен, Аралдан қоңырат Мухаммед Назарбай ҳәм иниси Сайд Назарбек, Хожелиден Муртаза хожа көп жыйын , атлысы менен келип инаққа қосылды. : Улусы әскерий таярлық ўақтында Мухаммед әмин Инақ наўқас болып, Хийўаға қайтқан, қазақ ҳәм қарақалпақ ләшкерлери урыспай жаўласпай өзлериниң мәнзиллерине қайтқан. Хийўа ханлығында ҳәр жылы әскерий куш топлаў, ханлықтың шегарасын, кәрўан жолларын қадағалаў хызметлерге қарақалпақ ели жылына еки мың атлы нөкер таярлап турған.

6.Жаңадәрья, Ақжағыс, «Шоқ+ тораңғыл » диярында ел-журтқа руўхый, диний, тәлим-тәрбия бериўде улес қосқан ҳәзирети Мурат Шайх Азийз хожа, Молла Имам Мухаммед ийшан, Молла Шамсутдийн, Молла Фахратдийинлер болған.: Сол заманда, Араллы-қоңыратлардың «муонид»-топалаңшы, өжет топары-«он торт руўлары» устине тез-тез жаў болып келип турған… «қыран таў» қырындағы *Есенгелди бий улы Мақатбий, Оманкули бий улы Чункара бийлер* өзлерине тийисли улуслары, қәўимлери менен қорғанған. Арал ўалаятының ҳәкими Төремурат бий, суфы он сегиз жыл ҳукмранлық дәўиринде, өсек сөзлерде, қоңсыласы «он торт руўларды» тыныш қоймаған?!. Олардан әскерий куш топлап Хийўа инаққа қарсы турды, өткен ҳәм келген кәрўанларды ирикти, тонады. Ол « Ақ жағыс»тан топлаған «қырқ пәрий+ чехра» қызларды Хорасанға он бир атқа сатып жиберген еди. Х1Х-әсирдиң биринши он жыллығында,/1810-жыл/ қоңырат ҳәкими Төремурат бий суфы зулымлығы, ҳәкимшилиги ақыбети не болған еди.Ол Аманқули бийдиң ақлықлары Шоңқара бийдиң еки улы бес жылдан берли бенде етип сақлаған.екен. әмиўдәрьяның «Суванли» арна бойында ата-мәкан-Аманкули бий мәсканы, «Тақыя таш» дияры , қубладағы «қызыл хожели» қорған қаласы, Хожели қорғаны, арқадағы «қара хожели» қорғаны ҳәм елатларды «топан суў» алды. Ақыбетинде, Кенегес Шоңқара бий жаңа қоныс, жаңа жайлаў ушын дәрьяның «оң жағы»на миграция болған. әмиўдәрьяның «Шортанбай» дәрья бойынан, тоғайлар ҳәм көллер/ қара кемир/ арасынан малға жайлы мәкан

тапты. Соннан баслап, Шортанбай дәрья бойында «Шоңқараның қыслаўы» тарийхый географиялық объект пайда болды. Шоңқараның аўлады улы қабыл бийде ата жолы , «шынжырлы ҳәмел»де ханга хызмет етти. Атлы нөкер болды, ел-журттан салық жыйнап, мәмлекет ғазнасына улес қосты.

7. Арал диярында –интеллектуаль этно+клан лидеринен- еки қабыл бий мәмлекетлик хызметинде болған.Теристамғалы Хасан бий улы қабыл бий, беглер беги ҳәм Кенегес Шоңқара бий улы қабыл бий , жуз басы, бий болған. Халық әпсанасында: «Хан қасында қабыл зор…» деген ушырма сөз қайсы шахсқа тийисли екен? қабыл бийдин улы Бала Ерназар 16 жаста «бий» болған екен. Ол бала « аталық » дәрежесинде, 1872-жылы бәҳарде ханнын парманы менен Оренбургқа арнаўлы елши болып барған .Бала Ерназар аталық Кабулов- өз заманында Россия империясына белгили дипломат ҳәм жаўынгер шахс болғаны мәлим.. Молла Хажынияз шайыр ,улкен тулғаны « Кенегес Ерназар сораған халықты, Жартысы едилер Хийўаның тахты, Камалына келген даўлети -бахты, Ол Хорезмдей еллерим барды…» / «әжинияз», 2014./.,-деп жоқары мәртебелеген еди.

Жуўмақ. Арал бойы-титуль этнос қарақалпақлардың интеллектуаль элитасы, кенегес»елиниң ҳәкими- Аманқул бий ҳәм оның аўладлары Хорезм мәмлекетинде шыншырлы «Бий» ҳәмелде ҳәм мәмлекетлик хызметлерде болған, тарийхый тулғалар келешекте терең уйренилиўи керек.

Дереклер индикаторы:

1.« Әжинияз» Нөкис, «Илим». 2014. 11-бет.,
2.Баяний «Шажара-й-–хоразм шаҳий». ИВ АН Р Узб. Инв.9596.,
3. Мунис ва Огахий «Фирдаус-ул-Икбол» Тошкент,2010.
4. Мунис-Огахий «Фирдаус-ил-Икбал» Нөкис, 2018.

ӘЖИНИЯЗ ПОЭЗИЯСЫНДА ДИДАКТИКА

Ктайбекова Зулфия Кенгесбаевна
филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ халқининг улуғ шоири Ажиниёз Қўсибой уғлининг асарлари таҳлил қилинган. Тадқиқот объекти сифатида шоирнинг дидактик асарлари ўрганилган. Асарларида дўст билан душманни, яхши билан ёмонни, мард билан номардни, туғри сўзлик билан ёлғонни қарши, контраст тарзда тасвирлаш орқали инсоннинг қадр-қимматини, унинг турлича фазилатларининг мавжудлигин қиёслаб, мисоллар асосида таҳлилга олган.

Калит сўзлар: шоир, дидактика, тарбия, фарзанд, фазилат, гўзаллик, садоқат, ҳулқ – атвор.

Аннотация: В статье анализируется творчество великого поэта каракалпакского народа Ажинияза Косибоя. В качестве объекта исследования были изучены дидактические произведения поэта. В своих произведениях он сравнивает и сопоставляет ценность человека, существование различных его

добродетелей, сравнивая ценность человека, существование различных его добродетелей, анализирует их на основе примеров.

Ключевые слова: поэт, дидактика, воспитание, ребенок, добродетель, красота, верность, характер.

Annotation: The article analyzes the works of the great poet of the Karakalpak people Ajiniyaz Kosiboy. Didactic works of the poet were studied as an object of research. In his works, he compares and compares the value of a person, the existence of his various virtues, by comparing the value of a person, the existence of his various virtues, and analyzes them on the basis of examples.

Key words: poet, didactics, education, child, virtue, beauty, loyalty, character.

XIX әсир қарақалпақ әдебиятының уллы сөз зергери Әжинияз Қосыбай улы дөретиўшилигин еле де тереңирек үйрениў – дәўир талабы. Себеби шайырдың ҳәр бир дөретпесиниң мазмуны улыўма халықлық ҳәм улыўма адамзатлық әҳмийетке ийе. Усы көзқарастан қарағанымызда, Әжинияз дөретиўшилиги бүгинги күнде жаңаша бағдарларда ҳәр тәреплеме изертлениўи тийис. Әлбетте, шайыр дөретиўшилиги илимпазлар тәрепинен ҳәр қыйлы аспектте, әдебий, илимий, лингвистикалық, педагогикалық, философиялық тийкарларда үйренилди. Деген менен, инсанның қәдир-қымбатын улығлаған, адамның сыртқы сулыўлығын көклерге көтерген ҳәм ишки кеширмелерин жақсы түсинген ҳәм оның руўхыятын терең үйренген, яғный, «Бул дүньяның көрки– адам баласы» деп жырлаған шайырдың ҳәр бир шығармасының тәсирлилигин, оның сөз таңлаўдағы шеберлигин талқыға алыў – бүгинги күн жасларының, келешек әўладтың үйрениўин талап етип турған мәселелерден саналады. Өзбекстан Қаҳарманы, белгили шайыр И.Юсупов айтқанындай, «Әжинияз қарақалпақ халқының көркем сана – сезиминде оғада терең из қалдырған шайырлардан болды» [1.6]. Әжинияз өз шығармаларында дос пенен душпанды, жақсы менен жаманды, мәрт пенен нәмәртти, туўры сөзлилик пенен өтирикшиликти, қарама-қарсы, контраст түрде сүўретлеў арқалы инсанның қәдир-қымбатын, оның сан әлўан түрли пазыйлетлериниң бар екенлигин салыстырып көрсетеди. Мысалы:

Адам улы адам қәдирин билмесе,
Оннан дүзде отлап жүрген мал жақсы,
Айтқан сөздиң мағанасын билмесе,
Ол адамнан тилсиз өскен лал жақсы [2.97].

– деп, инсанның қәдир-қымбатын, оның айтқан сөз мәнисин аңлаўдағы зейинлилиги, досқа садық болыў, гийне сақламаў кереклигин, туўры жолдан жаңылмай жүриў зәрүрлигин уқтырады. Мысалы:

Ақылы яқшының гийнеси болмас,
Яман адам гийне тутса умытпас… [2.97].

«Жақсы адам болыў ушын адам кишипейил ҳәм кең болыў керек» [3.83].

Дүньяға шыққан соң бергей қудайы,
Денсаўлықтың болмас ҳеш теңи -тайы,
Ҳәр кимниң өзине Мысырды жайы,
Шүкир сәна етиң, қәдирин бил жақсы [2.97].

– деп, шайыр денсаўлыққа айрықша итибар қаратыў кереклигин, ҳәр кимниң туўылған, киндик қаны тамған жери Мысыр сыяқлы сезилетуғынлығын ҳәм де бүгинги күнимизге шүкиршилик етип жасаўдың абзаллығын түсиндирмекши болады. Мысалы:

Яқшыны пәҳим әйле, сөзләгән сөздин,
Яманның парқы йоқ, көз бирлә йўзден,
Әдебсиз, әркәнсиз, бийпәҳим қыздан,
Хошрей болмақ, билән жанан болурмы? [2.97].

Адамды сөйлеген сөзи арқалы аңлаў, сулыў қыздың ақыл-парасаты, әдеп-икрамлылығы да гөззал болыўы – жақсы пазыйлет. Қызлардағы ийбелилик, ишки гөззаллық оның әдебинен, сөйлеген сөзинен, ҳәр бир ҳәрекетинен сезилетуғынлығы шайыр тилинен образлы түрде ашып бериледи. Мысалы:

Саны йоқ болсын қылығы,
Журттан өтсин зейинлиги,
Аның әлпайымлығы,
Мисли Сәнем киби болсын [2.6].

Шайыр перзент тәрбиясына да айрықша кеўил бөледи. Мысалы:

Ақмақ болса туўған балаң,
Өмириң зимистана мегзер… [2.88].

Өмирде туўры жүриўдиң, дурыс жол таңлаўдың, досқа садық болыўдың, қылаплық қылмаў қәсийетиниң уллылығы, билмегениңди сораў айып емеслиги, әсиресе, дос-яранға қыянет етпеў, ўәде берилсе орынлаў үлкен парыз екенлигин айрықша атап өтеди. Мысалы:

Жол билмесең, жол сораңыз билгеннен,
Гүдер үзбе, ықрарында турғаннан,
Яман менен қырық жыл дәўран сүргеннен,
Яқшы менен бир дем сәўбетлер жақсы [2.98].

Дүньяға келген инсанлардың бәри бирдей емеслиги, «питкен ақыл болмаса, сүрткен ақыл жуқпаслығы», ямаса басқаны нәкас билип, өзин үстем қойып, тәкаббырлық етиў адамның минез-қулқындағы ең жаман иллет екенлигин атап көрсетеди. Мысалы:

Төрт тәрепиң қубла емес,
Сен қылмағыл йуртқа әбес,
Биреў ақыл, биреў ғапыл,
Бәрше бирдей болған емес [2.99].

Ҳәр ким ықлас – нийети дурыс болса ғана мақсетине жететуғынлығы, аржағында болмаса, айтқаныңа қулақ салмаслығы, басына ис түспегенше, жақсының қәдирин сезбейтуғын наданлықтың да инсан ушын зыянлы екенлигин айтып өтеди. Мысалы:

Жақсыларды қәдирлемес,
Ҳеш нәрсени зейин илмес,
Силтеген жолына жүрмес,
Есесине қуймағанша [2.106].

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шайыр шығармаларын үйрениў, оның әжайып қосықларындағы нәсият сөзлеринен сабақ алыў – бүгинги жаслар ушын оғада зәрүр. Шайырдың инсанды туўрылыққа шақырыўшы, жақсылыққа жетелеўши, жақсы ислерди ислеўге бағдарлаўшы мазмундағы шығармаларын терең изертлеў – бүгинги әдебияттаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири.

Әдебиятлар

1. Әжинияз. – Нокис, «Қарақалпақстан». 1975.
2.Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шsғармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
3. Мәмбетов К. Әжинияз. (илимий очерк) – Нөкис, «Билим», 1994.

ӘЖИНИЯЗ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТУЎЫСКАН ХАЛЫҚЛАР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЫ

Сейтбеков Адилбай Батырбекович Әжинияз атындағы НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы ў.ў.а доценти

XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли ўәкиллериниң бири Әжинияз Қосыбай улы. Ол өз заманласларына қарағанда саўатлы араб, парсы ҳәм түркий тиллерин терең өзлестирген шайыр. Шайырдың XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятында тутқан орнын жоқары баҳалап И.Юсупов былай жазады: «Әжинияз, демек, күтә оқымыслы, алым шайыр болып, ол Күншығыс поэзиясының дәстүрлерин, араб-парсы тиллерин жақсы билген. Әжинияздың алым шайырлығы ҳәм Күншығыс поэзиясының дәстүрлерин қарақалпақ поэзиясына ендириўдеги хызметиниң тийкары мынада болыўы керек: Ол қарақалпақ қосығын философиялық синтезли лирика дәрежесине көтерди, оған зергер соққан ғайры нағыс көркемлик берди». [1. 16]

Ҳақыйқатында да, Әжинияз дөретпелери XIX әсир қарақалпақ әдебиятын раўажландырыўда айрықша орын тутады. Шайырдың поэзиясында Орта әсирлик Шығыс әдебияты дәстүрлери менен халық аўызеки дөретиўшилигиниң дәстүрлери синтезленген. Бул шайыр дөретпелериниң қосық қурылысында, жанрлық тәбиятында, сөз саплаўларында, көркемлеў қуралларында, образ жасаўында ҳәм тағы басқаларда айқын сезиледи.

Әжинияз шайырдың дөретиўшилиги жанрлық рәңбәреңлиги менен тек XIX әсирде қарақалпақ әдебиятында ғана емес, ал пүткил қарақалпақ әдебияты тарийхында айрықша орын тутады.

Әжинияз шайыр дөретиўшилигиниң усындай өзгешеликлерин, шеберлигин изертлеў мәселелери қарақалпақ әдебияттаныў илиминиң тийкарғы бағдарларының бири болды.

Әдебиятшы Қ.Байниязов Әжиниязтаныў илиминиң қәлиплесиўинде жемисли мийнет еткен алым. Оның «Қосықтың күши» атлы изертлеў жумысы автографиялық характердеги мағлыўматларға бай болыўы менен қунлы. Сондай-ақ, жумыстың «Әжинияз шайырдың әдебий орталығы» бөлиминде Әжинияздың шайырлық қәбилетиниң, талантының жетилисиўи ол тәлим алған орталық пенен байланыста үйрениледи. Әжинияз поэзиясының Мақтымқулы, Молланепес,

Шейдайы, Ғәрипнияз дөретиўшилиги менен байланысы, әдебий тәсирлер мәселеси қарастырылады ҳәм автор әдебий байланыслардың, өз-ара әдебий тәсирдиң шайыр поэзиясындағы әҳмийетин төмендегише баҳалайды:
«Қосыбай улының қарақалпақ, өзбек, түркмен, қазақ әдебият нусқаларын жетик өзлестириўи туўысқан халықлардың көркем шығармаларын қарақалпақ тилине шебер аўдарыўы, биринши жағынан Әжинияз поэзиясының идеялық-көркемлик белгилерин байытса, екинши жағынан қарақалпақ классикалық поэзиясын қоңсылас халықлар әдебиятларының үлгилери есабынан тағы да алға раўажландырады, үшинши жағынан қарақалпақ шайырлары менен басқа миллетлер әдебиятларының көрнекли ўәкиллери арасында творчестволық байланысларды жаңа басқышқа көтерди». [2. 53]

Әжинияз дөретиўшилигинде Мақтымқулы дәстүрлери мәселесин үйрениўде тартыслы, қарама-қарсы пикирлер бар. Шайыр И.Юсуповтың әдебий изертлеўши ҳәм сыншы сыпатында бул мәселеде әҳмийетли пикирлери бар. Ол Әжинияз ҳәм Мақтымқулы поэзиясындағы жақынлық, усаслық ҳаққында қызықлы пикир айтады. И.Юсупов шайырдың әдебият тарийхындағы орнын, оның өз жолын Күншығыс поэзиясы дәстүрлери менен байланыслы түрде көрсетеди. Әсиресе, Әжинияздың уллы шайырлық мәртебеге жетилисиўинде Мақтымқулының айрықша орны бар екенлиги атап өтеди. «… Бул мәселеде ол (шайыр) әсиресе, өзинен алдын өткен Мақтымқулының жолын, шайырлық тәжрийбелерин айрықша қәстерлеп алға тутқанын көремиз. Өйткени, түркий қосық (ғошқы, қўшиқ) системасын ислеп жетилиситириўде, оны халықтың ой-пикир жүрегин терең сүўретлейтуғын ең жетик философиялық лирика бийлигине көтериўде, қосықты өз заманының бәлент гуманистлик идеалларына хызмет қылдырыўда Мақтымқулы теңи-тайсыз уллы сөз шебери болды. Сол себепли Әжинияз Мақтымқулының шайырлық «академиясынан» көп нәрсе үйренип ғана шекленбестен, оның өлмес қосықларын қарақалпақшалап өз халқына терең сиңдириўде үлкен әҳмийет берди». [3. 14]

Ал, Әжинияздың Мақтымқулы қосықлары менен үнлес, ҳәтте бирдей қосықларына пүткиллей басқаша қатнаста болады. Еки шайыр поэзиясындағы жақынлықты дүнья әдебиятының тәжирийбелери тийкарында анық түсиндиреди. Ҳақыйқатында да, И.Юсуповтың көрсеткениндей белгили сюжетлерди ҳәр шайыр өзинше ислеп қайта дөретиў сыяқлы Шығыс дәстүрлери бир заманларда дүнья әдебиятында үрдис болған. (Мәселен, Күншығыста «ҳәмсәшилик», Күнбатыста Шекспир ҳәм Шиллердиң бир қанша драмалық шығармалары). Мине, Әжинияз шайырды да Мақтымқулыға усындай творчестволық қатнаста болып, Мақтымқулының «пишкен үлгисинде» бир қанша қосықлар дөреткен деп есаплайды. Яғный, бизиң пикиримизше бундай тақылеттеги шайыр қосықларын нәзирегөйшилик сыпатында көрсеткен ҳәм оларды Әжинияздың өз шығармасы деп қараўға негиз жаратады.

Қ.Байниязов «Әжинияз шайыр туўысқан түркмен халқының уллы классиклери Мақтымқулы менен Молланепестиң, Шейдайы менен Ғәрипнияздың бирқанша шығармаларын қарақалпақ тилине еркин аўдарады ҳәм халыққа таратады, Әжинияз китабына кирген «Не билсин» қосығы

Мақтымқулының «Ҳеч билмес» қосығының тийкарында жазылып, онда түркмен тилиндеги түп нусқаның идеялық-көркемлик қәсийети толық сақланған» - деп шайырды аўдармашы деген пикирди айтады. [4. 29]

Ал илимпаз А.Кәримов қарақалпақ ҳәм түркмен әдебиятындағы өз-ара әдебий тәсир, байланысларды Әжинияз ҳәм Мақтымқулы дөретиўшилиги тийкарында үйрене отырып төмендегише жуўмақ шығарады: «Әжинияз уллы Мақтымқулының тәсирин өзине қабыл етсе де, ол ҳәр бир шығармасын өзинше, өз халқының миллий өзгешелигине ылайық, өз оргиналлығын сақлап шығарма дөретти. Әжинияздың көп ғана қосықларын тек ғана Мақтымқулының тәсиринде дөреген деп қараў да ҳақыйқатлыққа туўры келе бермейди. Себеби, Әжинияздың Мақтымқулы тәсиринде дөреткен шығармалары түркий тиллес халықларының фольклорында, Шығыс поэзиясында кеңнен қолланылған.

Әжиниязды Мақтымқулы шығармаларының аўдармашысы деген пикирди де алдағы ўақытта изертлеў объектинен түсириў керек болады. Биз. еки шайырдың шығармаларын бир-бирине салыстырып қарағанымызда, Әжинияздың Мақтымқулыдан толық аўдармасын ушырата алғанымыз жоқ». Әжиниязтаныў илиминде Әжинияз ҳәм Мақтымқулы поэзиясын үйрениўде еле де шешилмей атырған мәселелер баршылық. Бул бир қанша тартыслы мәселе. Елеге дейин әдебиятшы алымлар арасында бир тоқтамға келинбеген мәселе Әжинияз поэзиясы менен Мақтымқулы поэзиясындағы жақынлық.

Сондай-ақ, А.Муртазаев «Шайырдың муҳаббаты» изертлеўиниң «Әжинияздың әдебий орталығы ҳәм шығыс классик поэзиясының тәсири» бөлиминде Әжинияз творчествосының қәлиплесиўинде Хорезм әдебий орталығының тәсирин Дурбектиң «Юсуп ҳәм Зулейха», «Ләйли ҳәм Мәжнүн» дәстанларының, Алишер Наўайы, Мақтымқулы творчествосының тәсирин үйренеди. Алишер Наўайы дөретпелериндеги араб ҳәриплериниң қатар тәриби менен қосық дөретиў, традициялық, романтикалық сүўретлеў усылларының Әжинияз поэзиясындағы қолланыўы ҳәм ондағы шайырдың жаңашыллығын салыстырып үйрениў тийкарында анықлайды.

Илимпаз Байекеш Қәлимбетовтың «Әжинияздың лирикасы» монографиясында шайыр дөретпелери Хысраў Дехлевий, Наўайы, Машраб, Мақтымқулы, Абай шығармалары менен салыстырылып, әдебий тәсири, өз-ара идеялық жаңалықлары, уқсаслықлары изертленеди.

Ал, Әжинияз поэзиясында Наўайы дәстүрлерин көркемлик өзгешеликлерин стиллик жақынлықларын анализлеў арқалы анықлайды. Наўайы менен Әжинияздың творчествосы арасында қосық жазыўдағы гейпара стили туппа-туўры келеди. Олардың «хачв» уйқасында, тарсье усылында, араб ҳәриплерине теңеў усылында жазылған қосықларын салыстыра отырып, уқсаслықлары менен айрымашылықларын анықлаўға умтылады.

Әжинияз дөретиўшилиги Шығыс халықлары әдебиятының әдебий дәстүрлери менен терең миллий идеяларын өз бойына жәмлеген мийраслардан бири саналады.

Улыўмаластырып айтқанда түркий тиллес халықлардың ҳәм шығыс дүньясының дәстүрлерин жәмлеген Әжинияз творчествосын усы көз қарастан үйрениў келешекте әдебияттаныў алдындағы ўазыйпалардан есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Таңламалы шығармалары, 1975, 16-бет.
2. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 53-бет.
3. Юсупов И. Дала орфейи. Әжинияз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1975, 14-бет.
4. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 29-бет.

ÁJINIYAZ IMPROVIZATOR SHAYÍR

Koshkarbay MATIMOV

Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Tayanch so‘zlar: adabiyot, folklor, sanat**,** improvizaciya, improvizator, shoir.

Ключевые слова: литература, фольклор, **искусство,** импровизация, импровизатор, поэт.

Key words: literature, folklore, art, improvisation, improviser, poet.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları lirikalıq shıǵarmalardı jazıp dóretiw menen birge, xalıq massasına awızeki túrde, improvizaciya menen namaǵa salıp atqarıw (sinkretikalıq) dástúrge aylanǵan. Bunday usıl Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám basqa shayırlar dóretiwshiliginde bolǵan. Olar shayırlıq penen birge jırawshılıq, baqsıshılıq, qıssaxanshılıq kásiplerin de qosa alıp barıwı zárúr edi. Bul sinkretikalıq usıl dáwir shayırları ushın dástúrge aylanǵan ádebiy qubılıs boldı.

Qaraqalpaq ádebiyatında Ájiniyaz ullı shayır, ullı sheshen (orator) dep bahalasaq asıra aytqan bolmaymız. Sebebi, shayırdıń shıǵarmalarında ushqır qıyal, tereń aqıl menen dóregen danalıq oy-pikirleri sheshenlik talantınıń belgisi bolıp tabıladı. Shayırdıń dóretiwshiliginde *«Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse, ǵarǵıldasıp qonar kólin tanımas», «Bul dúnyanıń kórki adam balası», «Márt penen námártti ayırar sawash», «Sózle ha, búlbil zibanım, eki kelur zaman yoqtı», «Adam ulı adam qádirin bilmese, onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı», «Jer hám el bilendur, el hám jer bilen», «Sen baǵ ediń, búlbil ushtı, zaǵ qaldı»* hám t.b. usı sıyaqlı dúnya, jámiyet, insan arasındaǵı pikirleri danalıq, tereń oyları sheshenlik penen qarısıp ketkenligi belgili. Bul qatarlarda jámlengen didaktikalıq, filosofiyalıq oy-pikirleri shayırdıń turmıstan túygen tájiriybeleri, qálbinde, kewil dúnyasında qáliplesken oy-pikirleri bolıp tabıladı. Shayır bul pikirlerin qosıq súyegine engizip, xalıqtıń májilis orınlarında (biyler májilisi) toy-merekelerde, (hayt-toylarda) saz-sáwbetlerde úgit-násiyat etkenligi belgili. Shayır shayırlıqtı kásip etiwi, meshit-medreselerde bala oqıtıwı (sabaq beriwi) menen birge baqsıshılıqtı da kásip etip, toy sawǵanlıǵı, qurda qosıq aytqanlıǵın bir qatar ádebiyatshı alımlar óz miynetlerinde jazıp qaldırǵan edi. Shayırdıń hayt-toylarda (qurda) geyde biyler májilislerinde bayan etip júrgen filosofiyalıq, didaktikalıq oy-pikirleri sheshenlik penen aytılǵan sózleri improvizaciyalıq uqıbınıń nátiyjesi bolsa kerek.

Ájiniyaz shayır jazba ádebiyat wákili bolıp tabıladı. Shayır kópshilik shıǵarmaların jazıp dóretiw menen birge awızeki, suwırıp salıp, improvizaciya usılı menen dóretkenligi belgili. Oǵan tolıq tiykar bar, bunı óz waqtında belgili ilimpaz N.Dáwqaraev Ájiniyaz shayırdıń improvizator shayır ekenligin moyınlaǵan. [2.98]
Shayırdıń «Ellerim bardı», «Bozataw», «Dáwran bolmadı», «Dúysen qándekli», «Bardur», «Bolmasa», «Ájiniyazdıń qız Meńesh penen aytısı» hám t.b. da shıǵarmalarında improvizaciyalıq usıldıń belgileri ańlasılıp turadı. Demek, usı sıyaqlı shıǵarmaların shayır improvizaciyalıq ádis penen dóretken. Mısalı:

Keter boldıq endi bizler bash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw,
Xoshlasalı qara kózge yash alıp,
Xosh aman bol, bizden qaldıń, Bozataw. [1.26]

Shayırdıń «Bozataw» dep atalǵan lirikalıq poeması xalıqtıń basına túsken jawgershilik, qayǵı-hásiret, ruwxıy jan azabı súwretlengen shıǵarma bolıp tabıladı. Watan ayralığı, reyimsiz jawızlıq, ármanlı júrek sheri, at aldında ásir túsip baratırǵan «ǵulpaqlı uǵlan»lar, «periydey qız» shorı bolıp, jaw aldında ketiwi, qız-jawanlardıń eli menen eńirep xoshlasıp baratırǵan muńlı nalıshları súwretlenedi. Hátte, shayır da at aldında aydalıp baratırǵan xalıq penen birge bolıp, ruwxıy jan azabına túsken. Jaw aldında ásir túsken xalıq penen birge aydalıp baratırǵan payıtta shayırdıń ishki oy tolǵanısları, júrek sherleri, qayǵı-muńı, nalısh sezimleri kókirekke, kewil dúnyasına sıymay nalısh qosıq bolıp tógilgeni óz-ózinen túsinikli. Bul shayırdıń improvizaciyalıq talantınıń jemisi edi. Shayırdıń bunnan basqa da táriyp-arnaw hám házil-dálkek shıǵarmaları improvizaciya menen dóretilgen: Mısalı;

Begler táriyp etsem qalpaq yurtını,
Xup ájep tamasha elleri bardur,
Arif bolıp haq yolına erishken,
Múrshidu muqammal pirleri bardur… [1.59]

Shayırdıń «Bardur» shıǵarması improvizaciyalıq usıl menen dóretilgen táriyp janrındaǵı dóretpe ekenligine tolıq tiykar bar. Óytkeni, shıǵarma kórkem tekstine tereńirek úńilsek, qaraqalpaq xalqınıń turmıs-sharayatı, awıl-qalaları, ilim-bilimi, kórkem óneri, qız-jawanları, batır jigitleri, sulıw tábiyatın shayır qur átirapında duwtar menen namaǵa salıp, tókpe (improvizaciya) halında atqarıp turǵanday seziledi.

Yumor-satiralıq shıǵarmalardıń basım kópshiligi, qılmıskerdiń bet júzine qaramay tuwrıdan-tuwrı ayıbın aytıw, betine basıw, dúziw jol kórsetiw bolıp tabıladı. Bunday process XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiliginde orın alǵan. Ájiniyaz shayırdıń «Dúysen qándekli» shıǵarması usı baǵdarda dóretilgen. Mısalı:

Hár qádem atqanda tawshan alsa hám,
Atası arabtan tuwra kelse hám,
Ákeńniń kózin kórip qalsa hám,
Óltir kók iytińdi Dúysen qándekli. [1.59]

Shayırdıń bul shıǵarmasında jeter-jetpes xojalıq iyesi óz halın bilmey iyt saqlawı, bul iyttiń eldegi úylerdiń toraq-mayların, nanın, tawıǵın urlap búldirgeni, pútin bir awıldı biyzar etkeni qızıqlı hám kúlkili súwretlenedi. Hátteki, shayırdıń ózi de bul iytten kúygenligi, awıl xalqınıń sıpıra-shanashın búldirgeni shayırdıń ǵázebin keltiredi.

Mine, usı ǵázep-ashıwdan tuwılǵan shıǵarma iyt iyesi Dúysen qándeklige arnalǵan. Bul da improvizaciya menen dóretilgenligine daw joq.

Ulıwma aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında improvizaciya dástúri XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında da kúshli poetikalıq usıl sıpatında rawajlanǵan. Klassikalıq ádebiyatta Ájiniyaz shayır dóretiwshiliginde improvizaciya dóretiwshilik processinde úlken áhmiyetke iye bolǵan.

Ádebiyatlar

1. Ájiniyaz (Tańlamalı shıǵarmaları). – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1994.
2.Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. T.II. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977.

ӘЖИНИЯЗ ДӘЎИРИНДЕГИ ЕЛИМИЗДИҢ ТӘБИЯТЫНЫҢ ҲӘМ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ Н.Н. КАРАЗИН МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ТӘРИПЛЕНИЎИ

Жоллыбеков Б.Р.
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ халқының уллы ойшыллары Әжинияз ҳәм Бердақ жасаған дәўирлерде елимиздиң тәбиятың, мәдениятын, турмысын ҳәм т.б. комплекс түрде үйрениўге бағдарланған, Рус императорлық географиялық жәмийети тәрепинен шөлкемлестирилген илимий экспедиция 1874-жылы елимизге келеди [1]. Экспедицияның изертлеў жумысларының бағдарламасына муўапық үлкен бес топар жумыс ислейди. Солардың бир топары этнографиялық -статистикалық бөлим болып, бул бөлим халықтың урыўлық қурамы, тили ҳәм халық аўыз-еки дөретиўшилик естеликлери, адамлардың сыртқы келбети, физикалық ҳәм саламатлық ҳалы, үй-жайлары, аўыллары, үй үскенелери, шаңарақ, жасаў салты, ийелеген жерлери, халық билимлендириўи, елатлар дизимин үйренеди. Этнографиялық бөлимниң баслығы сыпатында Генераллық штабтың полковниги Л.Н. Соболев бекитиледи. Кейин ала ол Болгарияның премьер-министри, рус-турция урысының қаҳарманы болады. Усы ўақытқа шекем ол Түркестанда жүргизилген статистикалық жумыслары ҳәм Зерафшан округиндеги географиялық ҳәм статистикалық жумыслары менен аты шыққан еди. Бул бөлимниң қурамына персиялық шахзада полковник Риза-Кули Мирза ҳәм Оренбург әскерий гимназиясының персия тили оқытыўшысы губерния хаткери И.А. Александров ҳәм художник Н.Н. Каразинлер киреди.

Әжинияздың ямаса Бердақтың Н.Н. Каразин менен ушырасқанлығы ҳаққында мағлыўматқа ийе емеспиз. Бирақ Н.Н. Каразин елимиздиң уллы ойшыллары менен соқпақлары кесилисип сол ўақытта олар ушыраса қойғанында буның қарақалпақ мәдениятының илимий тийкардан үйренилиўине әлбетте жақсы тәсири болар еди.

Н.Н. Каразин (1842-1908) XIX әсирдиң екинши ярымындағы рус жазыўшыларының өз дәўириниң демократиялық көз қарасларын жарыққа шығарып атырған топарына кирди. Рус әдебиятына ол оғада оригиналь жазыўшы-реалист сыпатында кирди.

«Биринши», «бириншилер қатарында» ямаса «бириншилердиң бири болып» деген сөзлер Каразинниң дөретиўшилик биографиясында көп ушырасады. Ҳақыйқатында Каразинниң биографиясының өзи – оның дөретиўшилик жумысларының бир бөлими. Оригиналлық, энергия, жаңа тәсирлерге талпыныў, оғада үлкен жумыс ислеў уқыплылығы – мине булар Каразинниң характерли белгилери.

Әскерий билим алған Каразинде суўрет салыўға қызығыўшылығы үстем келип 1865-жылы штабс-капитан әскерий атағы менен әскерий хызметин тоқтатады ҳәм Петербург сүўретшилер Академиясына оқыўға киреди. 1867-жылы Каразин бул Академияны да таслап Кайтадан әскерий хызмет бабында Орта Азияға келеди. «Сол ўақыттағы пүткиллей белгисиз бул дүня ҳәм оны үйрениў мендеги турақлы әрман еди, мине енди усы әрманыма еристим» [2] деп Каразин еске түсиреди. Бул оның Орта Азияға биринши келиўи еди. Орта Азияны Рус империясына қосып алыў үш онжыллыққа созылды. Каразин бул жерлерде көргенлериниң сүўретлерин салды ҳәм жазды.

1871-жылдан баслап дәўирли шығатуғын журналларда Н.Н. Каразинниң шыгармалары жәриялана баслайды. Этнографиялық беллестрика бағдарында бириншилерден болып қәдем қойған Н. Каразин рус әдебиятында усы бағдардың раўажланыўына тийкар салды. XIX әсирдиң 70-ши жыллары Н. Каразин дөретиўшилигиниң ең гүллеген дәўири болды. Ол әдебиятқа өзиниң темасын алып кирди – бир тәрептен орта азия турғынларының турмысын тәриплеў болса, екинши тәрептен усы аймаққа енди келип атырған лардың турмысын тәриплеў. Биринши гүрриңлери ҳәм очерклери менен ақ ол өзин оригиналь жазыўшы сыпатында өзин көрсетти ҳәм жәмийеттиң дыққатын өзине қаратты. Бир он жылдың ишинде ол «На далеких окраинах» (1872-1873), «Погоня за наживой» (1873), «С севера на юг» (1874-1875), «Двуногий волк» (1874) романларын ҳәм «В камышах» (1873), «Ак-Томак» (1874), «Тигрица» (1876) повестлерин, басқада гүрриңлер, очерклерин жазды. Булардың барлығы оның турмысты бақлаўларының, ой пикирлериниң ҳәм үйрениўлериниң нәтийжелери еди. Критиклер әдебият аспанында жаңаша, өз алдына жазыўшының пайда болғанын атап өтти. Ол Арта Азияны жақсы билип алды, бул жерде ол тоғыз жыл жасады, жергиликли турғынлардың салт-дәстүрлерин, турмысын жақсы билди. Алыстағы ҳәм европалылар ушын экзотикалық болған үлкениң өмири, Түркистанның ыссы қумларында, Әмиўдәрья қуярлығындағы саяхатларында көргенлерин жазды ҳәм сүўретке салды. Орта Азия оның дөретиўшилигиниң бас темасы болды. Н.Н. Каразин бириншилерден болып оқымыслы Россияны Орта Азия жерлери ҳәм оның халықлары менен таныстырды. Бул тема еле көркем әдебиятларда жазылмаған еди. Ол өзиниң шығармаларында бул экзотикалық үлкени ҳәм оның әжайып адамларын улығлады.

Оның сүўретши сыпатындағы дөретиўшилик жумыслары әдебият пенен қатар басланды. «Мен анаўсында, мынаўсында теңдей дәрежеде жақсы көремен (яғный әдебият пенен көркем сүўретти), - деп жазды ол кейинирек, - бир биринен мысқалдай парқы жоқ, мысқалдай үстемлиги жоқ» [3].

Н.Н. Каразинниң изертлеўши сыпатындағы мийнетлериде қызықлы. Рус географиялық жәмийети тәрепинен үлкеде илимий изертлеў жумысларын жүргизиў бойынша көрсетпелер исленип шығл ҳәрекеттеги армияға бериледи. Бул көрсетпеде географиялық ҳәм этнографиялық мәселелерден басқа Шығыстың мәдений мийрасларын үйрениў, ески қол жазбаларды ҳәм Орта Азияның уллы ойшылларының мийнетлерин үйрениў, оларды сақлаў мәселелериде киргизиледи. Усы жыллардағы көплеген илимий жумысларға Н.Н. Каразинде қатнасады. 1874 ҳәм 1879 жыллары ол үлкени жақсы билетуғын тарийхшы, этнограф, жазыўшы ҳәм художник сыпатында Әмиўдәрья бассейнин изертлеў экспедициясына мират етиледи. Үлкениң этнографиялық өзиншелигине қызығып кеткен Н. Каразин экспедиция менен бирликте бурын белгисиз болған Шығыс жерлерин узынынада кесесинеде өтип шығады.

Н.Н. Каразин бириншилерден болып Орта Азия фолькларын жыйнап ҳәм үйренип баслайды. «…мен бирнеше ертеклер ҳәм аңызларды жазып алдым, Бул ертеклерди мүмкин болғанынша дәл аўдарма ислеўге ҳәрекет еттим, Кейин оларды қәлипке салғанымдада оригиналдың мағанасын ҳәм жылаўланыўын бузбаўға тырыстым» [3] деп жазады Н. Каразин. 1875-жылы ол «Ҳаяллар патшалығы ҳаққында» ертегин жәриялайды. Бул ҳәзирге шекем изертлеўшилердиң дыққат орайындағы шығарма болды. Белгили этнограф-тарийхшы Т.А. Жданко Каразинниң фольклористикаға қосқан бийбаҳа үлесин атап көрсетеди: ол бириншилерден болып қарақалпақлардың көплеген әпсана ҳәм аңызларын жазып алады. Бул аңыздың жазылыўы фольклористлердиң 1930-1940 жыллары жазып алған қарақалпақ қаҳарманлық эпосы «Қырық қыз» дан бурын пайда болып еди. «Қырық қыз» эпосының тийкарында Н. Каразинниң «Ҳаяллар патшалығы» ҳаққында аңыз жатырыпты. Солай етип бул сюжеттиң фольклористикада пайда болыўы Каразин менен байланыслы, ол аңыздың текстин жазып атырып орынлаўшының портретин ҳәм атқарыў манерасында оғада дәл тәриплеген еди [4].

Экспедиция тамам болып Петербургке қайтып келгеннен кейин 1874-жылы декабрьде Рус географиялық жәмийетиниң қатнасыўы менен Н.Н. Каразинниң экспедиция ўақтында салған сүўретлериниң көргизбесин шөлкемлестиреди. Экспозиция үш бөлимнен ибарат болады: Арал теңизи ҳам оның жағалары, Әмударья дельтасы ҳәм Россия империясының Хийўа атланысына арналған картиналары. Көргизбе жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылық пайда етеди. Бул сүўретлер кейин 1880-жылы Париж ҳәм Лондон қалаларында көрсетиледи, Н.Н. Каразин Париж ҳәм Лондон географиялық жәмийетлериниң алтын менен сыйлықланады. Художниктиң сүўретлери 1875-жылы Берлинде «Хива атланысы» альбомы түринде баспадан шығады. Әмиўдәрья экспедициясы сүўретлер галареясы ушын оған Париж ҳәм Лондон көргизбелериниң жоқары сыйлықлары бериледи. Ол Императорлық Рус географиялық жәмийетиниң (ИРГО) ағзасы болып сайланады. Мине солай етип Н.Н. Каразин үлкемиз тәбияты көринислерин Европалыларға таныстырған биринши художник болып табылады. Академик М.К.Нурмухамедов бул жумыслар ҳаққында : «… Н. Каразинниң сүўретлери ҳәм картинаалары демократия идеялары менен

суўғарылған, үлкеге, адамларға Әмиўдәрья қуярлығының тәбиятына ҳүрмет ҳәм мухаббаты менен суўғарылған» [6] деп жазады. Художниктиң образлы тилиде оның әдебий дүнясы менен үнлес еди

Н.Н. Каразинниң ҳәр түрли жанрлардағы дөретиўшилик мийнетлерин еледе тереңирек изертлеў бүгинги тарийхшыларымыздың этнографларының ҳәм көркем өнер изертлеўшилериниң уазыйпасы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Жоллыбеков Б.Р. Әмиўдәрья илимий экспедициясы – 1874. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы. – 108 б.

2. Каразин Н.Н. Письмо к Пыпину А.Н., 1884, цитируется по подлиннику: Государственная Публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина, Санкт-Петербург, Ф № 621, № 376.

3. Древняя и новая Россия. 1975, т.3. С.290

4. Звезда Востока. 1975, № 6. С.210.

5. Жданко Т.А. Каракалпаки в научных исследованиях периода их присоединения к России (1873–1874) // Среднеазиатский этнографический сборник. Вып. IV. М.: Наука, 2001. С. 26-29.

6. Нурмухамедов М.К. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. Ташкент, 1974. С.38.

HIKOYALARDA KOLORIT TASVIRI

Aldasheva Shirin Jalgasovna
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
dots.,f.f.f.d(PhD)

Kolorit san’at asarlariga nisbatan keng qo‘llaniladigan tushuncha bo‘lib, uning zamirida avvalo hayotni haqqoniy mezoni yotadi. Kolorit asarning mazmuni bilan bog‘langan bo‘lib, san’atkor ko‘zda tutgan g‘oyani ifodalash hamda badiiy obrazni yaqqolroq ko‘rsatishga xizmat qiladi. Shu sababli ham o‘z asarida g‘oyani, obrazni ifodalashda alohida mahoratga erishgan san’atkorlar kolorit rassom yoki kolorit yozuvchi ham deb yuritilgan**.**

Adabiyotshunoslik atamalariga bag‘ishlangan lug‘atlarning birida shunday ta’rif keltirilgan: “ Kolorit badiiy asarda tasvirlangan o‘ziga xos xususiyatlar, urf-odatlar va qiliqlar” [Ҳотамов Н., Саримсоқов: 45].

O‘zbek adabiyotshunosligida badiiy asarda mahalliy kolorit tushunchasiga yozuvchining o‘ziga xos uslubini ko‘rsatuvchi belgilaridan biri sifatida qarash tamoyili ham ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, professor U. Normatov yozuvchi Shuhrat bilan qilgan suhbatlarining birida bu haqda quyidagi so‘zlarni aytgan: “Badiiy shakl va uslubning shakllanishiga bir necha faktorlar, chunonchi, yozuvchi qalbini maftun etgan o‘z milliy adabiyotidagi allomalar ijodi, tajribasi, adib yashagan davr ehtiyoji, xalq zavqi, didi, adabiy muhiti ta’sir ko‘rsatadi. Ayni paytda biz, adabiyotshunoslar, u qadar e’tibor bermaydigan yana bir muhim faktor bor. Men yozuvchining shaxsiyatini, tabiatini, u tug‘ilib voyaga yetgan geografik muhit koloritini nazarda tutyapman” [Норматов У. Етуклик: 224].

Mahalliy kolorit Shuhratning “Qodir ota”, “Otangga rahmat” “Yetim boshin silaganlar”, “Tezoqar suv”, va boshqa hikoyalarida alohida fazilat sifatida ko‘zga tashlanadi. O‘rni kelganda aytish lozimki, adabiyotda, xususan Shuhrat asarlarida mahalliy koloritdan tashqari milliy kolorit ham mavjud. Agar mahalliy kolorit deyilganda, kichik bir hududdagi, masalan, viloyat, tuman yoki ma’lum bir xalq tarkibidagi urug‘larning o‘ziga xos xususiyatlari tushunilsa, milliy kolorit deyilganda ma’lum bir millatning boshqa xalqlardan ajralib turadigan xususiyatlari anglashiladi. Agar nazariy fikr aytadigan bo‘lsak, mahalliy kolorit milliy koloritning bir bo‘lagi sifatida zohir bo‘luvchi hodisadir.

Yozuvchi Shuhrat o‘zining hikoyalaridan biri “Qodir ota”, “Otangga rahmat”, “Tez oqar suv” va boshqa hikoyalarida qishloq odamlariga xos koloritni juda ishonarli tarzda tasvirlashga erishgan.

“Yetim boshin silaganlar” to‘plamiga kirgan “Qodir ota” hikoyasi ham tili sodda, uslubi ravonligi bilan ajralib turadi. Asarda ilgari surilgan g‘oya insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibatning abadiyligi, farzandlarning kelajagiga befarq bo‘lmaslik yozuvchi ijodiy mehnat sanmarasi o‘laroq yuzaga chiqqan. Hikoyada Qodir otaning jonkuyarligi, qishloqdoshlari uchun beminnat mehnatlari qalamga olinar ekan, asar voqealari yozuvchi tomonidan hayotiy chizgilar orqali tasvirlnadi. Asar voqealari hikoyachi qahramon – yosh bola tilidan olib boriladi. Bola ruhiyati, uning kechinmalari asar syujetini yanada ta’sirchan, yanada boyitishga xizmat qiladi. Hikoyada Qodir ota obrazi alohida ahamiyatga ega. Qishloq yoshlarining ilm olishi uchun qayg‘urishi, maktab qurib barcha bolalarni kitob o‘ishga undashi bu qahramonning qanchalar fidoyi ekanligini ko‘rsatib turibdi. Asarda yozuvchining ijodiy niyati ham shu obraz orqali yazaga chiqqan, deyish mumkin. “O‘g‘il-qizlarim, – dedi bir kuni talabalar umum majlisida Qodir ota, – mana sizlarga yaxshi maktab solib berdik. Endi yaxshi o‘qish, intizomli bo‘lish sizlardan. Bu o‘z maktabinglar, uni o‘z ota-onanglar solib berdi. Qadriga yetinglar, toza tutinglar”. Hikoyada yozuvchi tomonidan Qodir otaning xarakteri uning samimiyati, jonkuyarligi orqali yuzaga chiqariladi. “Qishin-yozin yupun yurardi. Hech kim bilan ishi ham yo‘q, o‘zi kamgap edi. Lekin qo‘ni-qo‘shnilarning yirtiq-yamoqlarini tuzatib berishda juda mehribon edi” [Shuhrat:17-18]. Hikoyada bola tilidan bosh qahramon – Qodir otaga berilgan ta’rif orqali ham uning xarakteri yanada oydinlashtirilgan. Shu to‘plamga kiruvchi “Otangga rahmat” hikoyasi ham kitobxonni befarq qoldirmaydi. Bunda ham hikoyachi qahramon bola tilidan olib boriladi. Asarda inson qalbida bir umr o‘chmas dog‘ qoldirgan urushning ayanchli oqibati tasvirlangan. Hikoyada bosh qahramon Maratning iztirobga to‘la hayoti aks etiriladi. Urush tufayli ko‘z oldida onasidan ayrilgan bola kechinmalari yozuvchi tomonidan mahorat bilan tasvirlanadi. “Marat podvalda edi. Onasi tashqariga chiqdi-yu, saldan keyin snaryad kelib tushdi. Marat onasining chinqirganini eshitdi. Yugurib chiqsa, ona qop-qora qonga belanib yotibdi. O‘g‘lini ko‘rib ko‘zini ochdi-yu, keyin chirt yumdi. Shu yumganicha boshqa ochmadi. Bu uning vidolashuvi edi. Marat avvaliga juda shoshib qoldi. Qo‘rqqanidan yig‘lashini ham bilmasdi”. Onasining vafoti Maratni qanchalar qayg‘uga solmasin, u hayot uchun intiladi, tushkunlikka tushib qolmaydi. Vatan tinchligi uchun, vatandoshlari hayotini saqlashi uchun kurashda davom etadi. Marat topib olgan muhim hujjatni yetkazishda qanchalar mashaqqatga

uchramasin, barchasini mardanovor yengib o‘tadi. Shu o‘rinda yozuvchi qahramonning ruhiyatidagi tushkunlikni kurashuvchanlikka almashtiradiki, natijada obrazdagi ichki o‘zgarishning maydonga kelishi ham qasos, ham alam, ham dard bilan qorishib qahramonning qaysidir ma’noda realligini ta’minlagan deyish mumkin.

“Har bir g‘oyada insonning intilishi, istagi ham mavjudligi yozuvchining g‘oyaviy pozitsiyasi bilan uning ijodkorlik shaxsi orasida dialektik aloqa bo‘lishini ko‘rsatadi” . Shuhrat asarlarida ham ushbu dialektik aloqadagi hamohanglik yaqqol ko‘rinadi.

Shu o‘rinda shuni aytishimiz kerakki, har qanday qiyinchilik bo‘lsin , u xoh tabiiy, xoh hayot mashaqqatlari sabr bilan qat’iiy harakat qilsa maqsadga albatta erishadi degan qarashni o‘zida singdirgan. Bu g‘oya nafaqat milliy, balki umuminsoniy qadriyat deya bealol ayta olamiz. Hikoyada ifodalangan tub maqsadga e’tibor beradigan bo‘lsak, milliy kolorit hamma buvi va buvalarning nevaralari uchun har narsaga qodirligini ko‘rsatish. Haqiqatdan ham hayotdagi barcha buvi va buvajonlar nabiralari taqdirlariga befarq qaramasliklarini yozuvchi mahorat bilan tasvirlagan. Bu hikoyadagi milliy kolorit deb buvi va buvalarning nevaralaru uchun har narsaga qodirligini ko‘rsatish deb o‘ylayman. Buvalarning nabiralariga bo‘lgan mehribonliklari ham kolorit namunasi.

Hikoyadagi yana bir kolorit hamma nevaralarning ham hayotdagi barcha narsalarga qiziquvchanlik bilan qarashlari. Barcha bolalar ayniqsa o‘g‘il nevaralar sho‘xliklari va cho‘milishga bo‘lgan qiziqishlari ham milliy koloritga namuna bo‘ladi deb o‘ylayman. Oqar suvni nevaraga o‘xshatish mumkin. Sho‘x shaddod hamma narsaga qiziquvchan va boshqalar. Oqar suvni hayotga ham qiyoslash mumkin. Insonlar hayoti ham oqar suvga o‘xshaydi. Keksa buvi va buvalarning nevarasinigina emas butun qishloqdagi kichik bolalarga bo‘lgan mehribonchiliklarini ham koloritga namuna qilib olishimiz mumkin deb o‘ylayman.Nevaralarning sho‘xlik va hayotdagi hamma narsalarga qiziquvchanligi ham koloritga misol bo‘la oladi.

Bu hikoyada oqar suv yana inson umri ma’nosida ham tasvirlanadi. Umrimiz oqar suvdek o‘tkinchi, shu bois inson nafaqat nevaralariga balki, butun dunyo odamlariga yaxshilik qilib yashashining ta’kidlanishi ham milliy kolorit ifodasi deb o‘ylayman.

“Har bir g‘oyada insonning intilishi, istagi ham mavjudligi yozuvchining g‘oyaviy pozitsiyasi bilan uning ijodkorlik shaxsi orasida dialektik aloqa bo‘lishini ko‘rsatadi. Shuhrat asarlarida ham ushbu dialektik aloqadagi hamohanglik yaqqol ko‘rinadi. Badiiy asar talqinida yozuvchining tanlangan mavzuga munosabati, o‘z yondashuvi ham ko‘zga tashlanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, adib hikoyalariga insonlar hayotda har qanday qiyinchilik bo‘lsin , u xoh tabiiy, xoh hayot mashaqqatlari sabr bilan qat’iiy harakat qilsa maqsadga albatta erishadi degan qarashlarni o‘zida singdirilgan. Bu g‘oya nafaqat milliy, balki umuminsoniy qadriyatlar deya bemalol ayta olamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Shuhrat. Yetim boshin silaganlar. Hikoya va qissalar. Toshkent “Sharq” - nashriyot matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2005-yil.

2. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. 2- жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1979. – Б.92.

3. Норматов У. Етуклик. Мақолалар. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиет ва санъат нашриёти. Т. :1982, 354-бет.

4. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиетшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Т. : Ўқитувчи, 1979, 145-бет.

ASQAD MUXTOR SHE'RIYATIDA MAQOLLARNING QO'LLANILISHI

Shirin Aldasheva
Ajiniyaz nomidagi NDPI Ellikqal'a pedagogika fakulteti
dots.f.f.f.d. (PhD)
Shermamatova Navbahor Orifjon qizi
O'zbek tili va adabiyoti bakalavr ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maqollar haqida ilniy-nazariy ma'lumotlar berilgan va Asqad Muxtor she'riyatidagi maqollar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Maqol, she'r, Asqad Muxtor, yozuvchi, janr, obraz, obrazlilik, ibora, mazmun, shakl, naql, qahramon va boshqalar.

Barchaga ma'lumki maqollar ota-bobolarimiz hayoti davomida ko'rgan-kechirganlarini bayon qilgan hikmatli so'zlaridir. Maqollar qadimdan shakllanib kelayotgan katta boyliklarimizdan biridir.

"Maqol-xalq og'zaki ijodi janri, qisqa va lo'nda, obrazli va obrazsiz, grammatik va mantiqiy tugallangan ma'noli, hikmatli ibora, chuqur mazmunli gapdir. Maqollarda avlod-ajdodlarning hayotiy tajribalari, jamiyatga munosabati, tarixi, ruhiy holati, etik va estetik tuyg'ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlashgan.

Asrlar mobaynida sayqallanib, ixcham va soda poetik shaklga kelgan. Maqollar mavzu jihatdan nihoyatda boy va xilma-xil, vatan, mehnat, ilm-hunar, do'stlik ahillik, donolik, hushyorlik, til va nutq madaniyati, sevgi va muhabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy hislatlar xususida rang-barang maqollar yaratilgan. Maqol uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko'p hollarda qofiyadoshlik, ba'zan ko'p ma'nolilik, ma'joziy ma'nolarga boylik kabi xususiyatlar harakterli. Maqollarda antiteza hodisasi ko'p uchraydi.

Turkiy xalqlarning maqollaridan namunalar dastlabki maqol Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida keltirilgan. Bu maqollarning bir qanchasi hozir ham o'zbek xalqi orasida turli variantlarda ishlatiladi.

Maqollar ba'zan matal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so'z, tanbeh, mashoyixlar so'zi, hikmatli maqol, donishmandlar so'zi otalar, so'zi kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Maqollarning ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati juda katta". [Shomaqsudov M. Shorahmedov. M:110]

Maqollarni o'z asarlarida qo'llash ko'plab adiblarimiz va shoirlarimiz ijodida uchraydi. Shulardan taniqli yozuvchi va shoir Asqad Muhtorning "Yo'l" she'rida quyidagilar keltirigan.

Yurganlarni daryo deydilar,
Daryo cheksiz umr ertagi.
Bir kun uyda o'tirib qolsam,

Hayot go‘yo cheklab o‘tadi. [Q.Yo‘ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J. Yo‘ldoshbekov:49]

Ushbu she’rda “Yurgan-daryo, o‘tirgan bo‘yra” maqoli qo‘llangan. Ya’ni yurgan, harakat qilayotgan odam daryoga qiyoslanadi. Bunga sabab daryo doim mavjlanib, harakatda bo‘ladi. Shoir ham shu jihatni mahorat bilan qo‘llagan. She’rga nisbatan tahlil qilinsa, lirik qahramon harakatdan to‘xtasa go‘yoki hayot uni chetlab o‘tadi deya ta’riflaydi. Maqolning she’rda qo‘llanilishi she’rning ma’noviyligini yanada oshirgan. Bu esa Asqad Muhtorning mahoratini ko‘rsatib turibdi.

“Ko‘rganing-seniki”,der edi bobom,
Ellarni ,dillarni kerak ko‘rishim.
Ochilmagan qo‘riq noma’lum yulduz,
Bari-bari mening ulushim. [Q.Yo‘ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J. Yo‘ldoshbekov: 49]

Bu qismda qo‘llangan maqol, ya’ni bobosining tilidan aytilgan hikmatli so‘z ma’nolarga boy. Ya’ni ko‘rganing deganda ko‘zga ko‘rinadigan predmetlar emas, balki ko‘rgan va o‘rgangan bilimlari, yaxshiliklari nazarda tutilgan. Ikkinchi qismda qo‘llangan bu maqol ham xalq orasida keng qo‘llanilib keluvchi maqollardan biridir. Bu jumlalari orqali shoir yana shuni takidlaydi desak boladi, ya’ni hali ko‘p manzillar va yo‘llar uning uchun noma’lum, ularni ba’rini aniqlashi va ko‘rishi lozim. “Ochilmagan qo‘riq” yulduz deya ta’riflayotgani ham noma’lum bilimlar, kashfiyotlar ham uning ulushi ekanligini haqida to‘xtaladi. She’rda bu maqolning qo‘llanilishi ham o‘zgacha bo‘lib ajralib turishiga ko‘mak bergan.

Ijod dardi - yo‘l azobidir,
Mayli bo‘lsin tumanlar quyuq.
Ruhim bilan yo‘lda ekanman,
Umrimning ham nihoyasi yoq. [Q.Yo‘ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J. Yo‘ldoshbekov: 49]

She’rning uchinchi qismida qo‘llangan maqolga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu qismda emotsionallik kuchli ro‘l o‘ynagan. Chunki ijod qilish naqadar murakkabligini shoir barchaga tanish yo‘l bilan uqtirgan. Ma’lumki biror ish yuzasidan safarga chiqish insonni juda toliqtiradi. Xoh u ulovda bo‘lsin, xoh piyoda. Shu jihatni shoir g’oyatda mahorat bilan ifodalagan. She’rda qo‘llangan yana bir jumlaga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu lirik qahramon ruhi bilan birga ekan, umrining ham nihoyasi yo‘qligini ta’kidlashi. Buning ma’nosi shundaki ijod qilish uchun inonning avvalo dili, ruhi pok bo‘lishi lozim. Chinakam ruhi bilan ijod qilgan ijodkor hech qachon o‘lmaydi. Shuning uchun Asqad Muhtor “Ruhim bilan birga ekanman, Umrimning ham nihoyasi yoq” deya aytadi. Ko‘rinib turibdiki, asarlarda yoki she’rlarda maqol qo‘llash nafaqat kata yoshdagilarga, balki kichik yoshdagilar uchun ham birdek tushunarli bo‘ladi. Bu jihat badiiylikni, ma’noviylikni yanada boyitadi. Yuqorida keltirilgan misollar buning yorqin ifodasidir.

Xulosa qilib aytganda, she’rda qo‘llangan har bir jumla o‘ziga xos ahamiyatga ega va har jihatdan muayyan vazifani bajaruvchi birlik sanadigan so‘zlardir. Asqad Muhtorning she’riyatida qo‘llangan maqollar fikrni aniq, ravon va lo‘nda ifodalashga hizmat qilgan. Qadimdan ham, hozirgi kunda ham maqollarni asrlarda qo‘llash asar

mazmunini boyitishga, uning ma’noviylik va badiiylik jihatini yetuklashtirishga xizmat qilib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Shomaqsudov M. Shorahmedov. M. “Ma’nolar mahzani” Toshkent 2001.B.115

2. Q.Yo‘ldoshev, B.Qosimov, V.Qodirov, J. Yo‘ldoshbekov Adabiyot (7-sinf uchun darslik majmua) ”Sharq” nashriyot matbaa aksiadorlik komponiyasi bosh tahririyati Toshkent-2017.-B. 369.

3. Milliy ensiklopediya Toshkent-2000. 1-jild. B.115

SAID AHMAD HIKOYALARINING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Shirin Aldasheva
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dots. F.f.f.d.(PhD)
Dovletmuradova Maxim Perdeboy qizi
O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

“Hikoya - badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar. Jahon adabiyotida hikoya qadim an’analarga ega. O‘zbek adabiyotida realistik hikoya janri 20-asr boshlarida shakllandi. (Cho‘lpon “Qurboni jaholat”, “Do‘xtur Muhammadyor” 1914; A.Qodiriy “Uloqda” 1915 va boshqalar). 1920- yillarda G‘.G‘ulom, A.Qahhor, Oydin va boshqalar bu janrda barakali ijod qildilar. 1930-yillarda Abdulla Qahhor hikoya ustasi sifatida tanildi. 1950-60- yillarda Said Ahmad, 1960-70-yillarda O‘tkir Hoshimov, Shukur Xolmirzayevlar bu janr taraqqiyotiga salmoqli hissa qo‘shdilar. Hikoya inson hayotida yuz bergan ixcham voqeani lo‘nda ifodalashga mo‘ljallangan. Unda shu voqeaga qadar perdonaj hayotida nima bo‘lgan, qanday ro‘y bergan, kim bilan-bular to‘g‘risida ma’lumot berish shart emas. Juda zarur bo‘lsa, ayrim detallar orqali ishora qilinishi mumkin. “Hikoya” atamasi kengroq ma’noda biror voqeani gapirib berishni ham anglatadi. So‘zlab berilgan bunday voqealik o‘z qamrovi, hajmi, rang-barangligi bilan qissa yoki romonga xos bo‘lishi ham mumkin”. [”O‘zbekistonda milliy ensiklopediyasi”: 132]

Hikoyanavis, o‘zbek adabiyotining atoqli adiblaridan biri Said Ahmad 1920-yil 10-iyunda Toshkend shahri “Samarqand darvoza” mahallasida dunyoga kelgan. Said Ahmad yoshligidan tirishqoq, qiziquvchan bo‘lganligi sababli o‘zini turli sohalarda jumladan; rassomlik, artistlik, fotograflik, qurilish va hatto doktorlikda ham sinab ko‘radi. Biroq badiiy aabiyotni tanlaydi. Yosh ijodkorning mualliflik hikoyalar to‘plami birinchi marta 1940-yilda “Tortiq” nomi bilan nashr etiladi. Said Ahmadning ko‘plab hikoyalarida odamgarchilik, mehr-oqibat, sadoqat, sofdillik kabi ma’naviy qadriyatlar ulug‘lanadi. Shuningdek, Said Ahmad hajviy hikoyalar yaratish bo‘yicha Abdulla Qahhor an’analarini davom ettirgan ijodkordir. Yozuvchining hajviy hikoyalarida inson hayotidagi salbiy illatlar, inson hayotidagi qusurlar, kamchiliklar ta’sirchan va badiiy tatqiq etiladi. Adibning hikoyalari asosan satirik va yumoristik

usullarda yozilgan bo‘lib, insonlarga foydali, tarbiyaviy ahamiyati yuqori. [https://o‘z.sputniknews.uz]

Said Ahmadning hajviy hikoyalaridan biri “Mushtipar” teskari hikoya ya’ni, “Qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit” qabilida yozilgan. Ushbu “Qizim, senga aytaman, kelinim sen eshit” maqoli hikoyaga epigraf qilib olingan. Epigrafning o‘zidayoq katta ma’no-mazmun anglashiladi. Bunda gap o‘z egasiga emas, unga eshittirilgan holda boshqa birovga aytiladi. “Gap o‘z egasini topar”-deganlaridek inson gapning ma’nosini tushunib, qabul qilib olaveradi.

“Mushtipar” hikoyasini o‘qish davomida ba’zi satrlari kulguli tuyulishi mumkin. Sababi hikoyada barcha uy ishlarini kelin emas kuyov tomonidan bajarilishi, kelinlarga tegishli gaplarni kuyovga qarata aytilganligini ko‘ramiz. Hikoyada o‘zbekchiligimizda hamisha bor bo‘lgan haqiqatlarni hajviy tusda adib aks ettiradi.

Hikoya quyidagi satrlar bilan boshlanadi. “U ichkuyov edi. Xotini ishga ketganda idish-tovoqlarni yuvib, bolani kiyintirar, kiyimlariga dazmol bosib, hammayoqni orasta qilib qo‘yardi. Bu orada un elab, xamir qorardi, sigir sog‘ib, qatiq ivitardi” Ushbu tasvir haqiqiy o‘zbek ayoli, o‘zbek keliniga xosdir. Biroq kuyov obrazi orqali ko‘rsatilgan. Hammamizga ma’lumki, qozon-tovoq, bola-chaqa kiyimi, dazmoli, supir-sidir ishlari bilan kuyov emas, aksincha kelin shug‘ullanadi, albatta. Ba’zan shu ishlarni kelin ideal darajada bajarsada, qaynona-kelin o‘rtasidan qora mushuk o‘tib, qaynonaga kelin unamay qoladi. Hikoyada – “Hozirgi onalarga hayronman, o‘g‘il bola-ku birovning xasmi, hunar o‘rgatsa bo‘lmaydimi? Shuning uchun ham xotinga tekkanda kaltakdan boshi chiqmaydi” kabi gaplar bor. Bu yerda ham teskari ma’noda o‘g‘il bola emas, balki qiz bola haqida gap ketmoqda. To‘g‘ri, qiz bola birovning xasmi, unga onasi tomonidan uy-ro‘zg‘or ishlari, hunar o‘rgatish kerak. Toki, biror joyga borganda qiynalmasin, uyalib qolmasin. Agar qo‘lidan ish kelmasa kaltakdan boshi chiqmay qoladi. Umuman olganda bu gaplar ham to‘g‘ri, tarbiyaviy ahamiyatga ega, biroq hikoyada kelin faqat uy-ro‘zg‘or ishlarini qilishi shart bo‘lgan cho‘ri emasligi ham aks etadi. “Nomard qiz ona ro‘zg‘orini bo‘lak qiladi. Er topiladi, ona topilmaydi”- hikoyaning bu qismida mard yigit ota-onasini tashlab ketmasligi ko‘rsatib berilgan. “Xotin topiladi, ona topilmaydi”- deydilar. To‘g‘ri, ona topilmaydi, u muqaddas, hech kim o‘z onangdek bo‘la olmaydi. Ammo o‘z farzandlaringning onasini ham tushunish kerak. Qisqa qilib aytganda barcha ayol zotini tushunish, qadrlash kerak. “Bechora mushtipar er, bolani bag‘riga bosib, yig‘lab-yig‘lab onasinikiga ketyapti. O‘g‘il bola yor-yor bilan uydan chiqib ketdimi, qo‘shgani bilan qo‘shma qarisin ekan, bola ko‘tarib uyga qaytib kelgulik qilmasin ekan”. Qiz bolaning taqdiri shunday, borgan joyida toshdek qotishi shart. Qaytib kelsa qo‘ni-qo‘shni, qarindosh-urug‘ orasida gap chiqadi. Lekin har kim baxtli bo‘lishga haqqi bor, shuningdek, ayolning ham. Menimcha qizlarga tarbiya berganda faqat uy yumushlarini emas, o‘z qadrini bilishni, o‘zini sevishni, hayotni sevishni ham o‘rgatish kerak. “Onaga qiyin, qachon tengi chiqadiyu, qachon uzatadi. Ammo bitta bolasi bilan qayoqqa ham sig‘ardi? Ha nomard xotin!” Haqiqatan ham onaga qiyin, hammadan ko‘proq u qayg‘uradi. Lekin kelin bitta bolasi bilan qayoqqa sig‘adi, o‘z ota uyida ham ortiqchaligi seziladi. Hikoyada har qanday vaziyatda erkak kishi yechim topishi kerakligi aks ettirilgan. Oila tinchligi, birligi uchun hamma barobar harakat qilishi,

hamma o‘z o‘rnini bilishi, ayolini eri shunchaki qo‘yib yubormasligi, unga ham qiyinligini tushunishi zarurligi ko‘rsatilgan. [www.ziyo.uz.com kutubxonasi]

Xulosa qilib aytganda, hayotda har bir oilada tushunmovchiliklar bo‘lib turadi. Asosan qaynona-kelin o‘rtasidagi munosabatlarda iloji boricha er ikki tomonni ham qo‘llab-quvvatlashi kerak. Chunki xotinni deb onani tashlab qo‘yish ham, arzimagan narsalarni deb oilasi buzilishiga, bolalari yetim qolishiga ham erkak kishi yo‘l qo‘ymasligi kerak. Oila tinchligi, farovonligi uchun yechim topish shart. Arzimagan sabablarni deb kelinni qaytarib yuborish yaxshimas. U ham orzular bilan turmush quradi, baxtli bo‘lishni xohlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1.”O‘zbekistonda milliy ensiklopediyasi” Toshkent -2000. B.252
2. https://o‘z.sputniknews.uz
3. www.ziyo.uz.com kutubxonasi

OYBEKNING FANORCHI OTA HIKOYASINING TARBIYAVIY AHAMIYATI

Shirin Aldasheva
Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika insituti
dots. f.f.f.d. (PhD)
Azadbayeva Yangiljon Adilbek qizi
O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

“Hikoya-epik tur janrlaridan biri. Kichik hajmli bu badiiy asar turi kishi hayotidagi ma’lum bir voqeani tasvirlaydi va shu voqeaga qadar bo‘lgan yoki undan keyin ro‘y bergan voqealarni batafsil bayon etmaydi. Hikoyanavisning mahorati shundaki, u kishi hayotidan kichkina bir epizodni olib, unda hayotning muhim tipik tomonlarini shu ixcham shaklda tipiklashtirib tasvirlaydi. Abdulla Qahhorning “Bemor”, “O‘g‘ri” hikoyalari shular sirasiga kiradi. Hikoyanavisning ustaligi asarga munosib sarlavha topib qo‘yishda ham ko‘rinadi”.

5-sinf adabiyot darsligidagi “Fanorchi ota” hikoyasi mashhur yozuvchi Oybek qalamiga mansubdir. Taniqli adib she’rlar yozish bilan ijodini boshlagan. Dastlabki to‘plami “Tuyg‘ular” nomi bilan 1926-yilda chop etilgan. Shundan so‘ng adib yirik she’riy janr hisoblangan dostonchilikka qo‘l urdi. Birin-ketin adibning “Dilbar-davr qizi”, “O‘ch”, “Baxtigul va Sog‘indiq” kabi turli mavzularda yoritilgan dostonlari e’lon qilindi. Keyinchalik shoirning yirik nasriy asarlari ya’ni romanlari ham e’lon qilindi. Shunisi ahamiyatliki, bu asarlarning aksariyat qahramonlari yozuvchi o‘y-fikrida yashashni davom ettirdi, ijodiy o‘sib bordi. Ma’lum vaqt o‘tib esa romanlarda to‘laqonli qahromonlar bo‘lib maydonga chiqdi .

Shunday asarlardan biri 1930-yillarda yozilgan “Fanorchi ota” hikoyasidir. Bu hikoya bilan tanishib chiqaylik. Oybekning “Fanorchi ota” hikoyasida tasvirlangan hodisalar bizning yoshlik chog‘imizdagi har xil voqealar sirasiga kiradi. Masalan, o‘g‘il bolalarning ko‘chada futbol o‘ynashayotganida qo‘shnilarning derazalari sinib tushganligi, qo‘shni mahallada joylashgan bog‘larda g‘arq pishgan mevalar bilan sodir bo‘ladigan sarguzashtlarni eslasak adashmaymiz. XX asr boshlarida hali uy va

ko‘chalarni elektr chiroqlari emas, shamchiroq va qorachiroqlardan foydalanilar edi. Oybek hikoyasining asosiy voqealari mana shunday fonarlardan biri tevaragida kichadi. Tursunqul akaning darvozasi ustiga ilingan chiroqqa shu atrofda yashaydigan bolalar dastidan tinchlik yo‘q. Ayniqsa, battol Qosim cho‘loq har kuni bitta zarar keltirishni o‘ylab topar edi. Yonidagi do‘stlarini ham shu yo‘lga boshlashga harakat qilardi, Fanorchi otaning g‘ashiga tegishga urinishar edi. Ammo Fanorchi ota yangi fonar ilib ketishdan sira ham charchamas edi. Bolalarga otaning yuvoshligi sira ham yoqmas edi. Ya’ni bolalar cholning tutib olib urishini poylashar edi. Chunki otaning yuragi mehrga limmo-lim to‘la, bir so‘z bilan aytganda insoniy hislarga ega mehribon insondir. Uning uzoq vaqt moboynida bolalalarning qiliqlariga chidab kelgani ham aynan shu xislati bilan izohlanadi. Bu hislar yaxshiyamki, beboshlik qilib, kekkayib turgan bolalarning ham ko‘ngliga ko‘chadi. Ya’ni “Kim endi fonarni sindirsa, shuni otamga tutib beramiz” deydigan Ahmad singari mard bolalar ham paydo bo‘ladi. [Ahmedov S, Qosimov B, Qo‘chqorov R, Rizayev Sh :113-114]

Xulosa qilib aytganda, biz “Fonarchi ota” hikoyasi orqali mehribon bo‘lishlik, oliyjanoblik, sabr-toqat, mardlik, saxiylik, bolalarga hech qachon yomon muomala qilmaslik, aksincha ularga mehribon bo‘lish orqali to‘g‘ri yo‘lga boshlay olish kabi hislatlarni o‘rganishimiz mumkin. Bu hikoyaning inson uchun tarbiyaviy ahamyati juda katta va kitobxonlar o‘zlari uchun kerakli xulosalarni chiqarishga katta yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. H.Hamidiy, Sh. Abdullayeva, S. Ibroximova ,,Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati’’ - Toshkent ,,O‘qituvchi’’ nashriyoti 1970

2. Ahmedov S, Qosimov B, Qo‘chqorov R, Rizayev Sh. 5-sinf Adabiyot ” Sharq” nashriyot matbaa aksiyadorlik komponiyasi bosh tahririyati .Toshkent-2020 B. 272

O‘TKIR HOSHIMOVNING IKKI ESHIK ORASIDA ROMANIDA MAQOLLARNING QO‘LLANILISHI

Shirin Aldasheva
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti dots. f.f.f.d.(PhD)
Avazova Farida Erkin qizi
O‘zbek tili va adabiyoti bakalavr ta’lim yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning ,,Ikki eshik orasida’’ romanida keltirilgan maqollarning ma’nosi va maqollarning qo‘llanishi haqida ma’lumotlar berilgan.

KALIT SO‘ZLAR: O‘tkir Hoshimov ; ,,Ikki eshik orasi’’ , maqollar, tasnif, misollar, o‘zbek xalqi, og‘izaki ijod, qahramonlar hayoti.

Maqol - turmish tarjibalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa ko‘pincha maqollar she’riy shakildagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma’noli iboralar. Maqol xilma-xil mavzularda bo‘lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko‘pincha maqol o‘git, nasihat xarakterida bo‘ladi. Misollar.

Yer haydasang - kuz hayda

Kuz haydamasang - yuz hayda
Hunari yo‘q kishining
Mazasi yo‘q ishining
O‘zingni er bilsang
O‘zgani she’r bil
Ishlagan - tishlaydi
Ishlamagan - kishnaydi [H.Hamidiy, Sh. Abdullayeva, S. Ibroximova: 106]

Ba’zan maqol ikki qismdan: hodisaning obrazli ifodasi va hikmatli yakunidan iborat bo‘ladi.

Ishkomda go‘sht bo‘lmas
Savdogar do‘st bo‘lmas.

Maqol xalq o g‘zaki ijodining qadimiy shoirona shakllaridan biri bo‘lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari – parallelizm (q.)lar, ohangdor tovushlar takrori bo‘ladi.

Bir qancha maqollarda xalqning feodal o‘tmishdagi ekspluatatorlarga qarshi nafrat va g‘azabi, ijtimoiy adolatsizliklariga qarshi ovozi baralla yangrab turadi:

,,Boy boyga boqar suv soyga oqar”, ,,O‘roqda yo‘q, mashoqda yo‘q, xirmonda hozir” , ,,Imomning qorni beshdir, biri hamisha bo‘shdir”.

Ekspluatator guruhlarning manfaatlarini ifodalagan maqollar ham bo‘lgan. Masalan, ,,Yetim qo‘zi asrasang, o g‘zi-burning moy etar, yetim bola asrasang, og‘zi-burning qon etar” maqollarida eksplutatorlarning xudbinligi, odamgarchilikdan mahrumligi ifodalangan. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lgan ajoyib so‘z ustalarining o‘lmas satr va hikmatli so‘zlari ham, ko‘pincha xalq maqollariga o‘xshab ketadi. Masalan, Navoiyning ,,Mahbub ul-qulub”da aytgan bir qancha hikmatli so‘zlar shular jumlasidandir.

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,
Qatra-qatra yi g‘ilib daryo bo‘lur.
O‘rganishdan qochgan lavand
Engak tortib ilm o‘rgangan xiradvand.
Kishiga zeb-u ziynat hikmat va donishdir.
Tilga ixtiyorsiz - elga e’tiborsiz.

Sovet voqealigi zaminida ham juda ko‘p maqollar paydo bo‘ldi. Misol uchun

Ona yurting omon bo‘lsa,
Rangi ro‘ying somon bo‘lmas.
Daryo suvini bahor toshirar,
Odam qadrini mehnat oshirar.
Mehnat - baxt keltirar.
Bog‘li kolxoz - yog‘li kolxoz.
Ko‘pchilik biriksa to g‘ni qulatar.
Bilim - baxt keltirar.
Bilim kuchda - kuch bilimda.

[H.Hamidiy, Sh. Abdullayeva, S. Ibroximova: 107]

O‘zbek xalqi shunday xalqki, har bir gapida maqol qo‘shib aytmasa bo‘lmaydi. O‘zbek xalqini bejizga sermaqol xalq deb aytmaydi. Chunki har qaysi maqolda ma’no kuchli va ta’sir ko‘proq aks etgan bo‘ladi.Shu boisdan deyarli hamma yozuvchi yoki shoirlar o‘zlari yozgan asar yo she’rlarda maqollarni ishlatmasdan asar yoki she’r yozmaydi. Negaki, maqol she’r yoki asarning mazmunini lo‘nda va ixcham ifodalashda juda katta yordam beradi.Ulu g‘ yozuvchilarimizdan biri O‘tkir Hoshimov ham boshqa adiblar singari har bir asarida maqol va hikmatli so‘zlardan foydalangan. Bu maqollar orqali badiiy asarlar ya’ni roman, qissa, ertaklarning mazmuni va ifodalanishi nihoyatda murakkab tasvirlangan. Misol uchun O‘tkir Hoshimovni dunyoga tanitgan romanlardan bittasi ,,Ikki eshik orasi” romanidir. Bu romanda maqollardan foydalanish orqali asar qahramonlarning qay darajada bilimli va ularning gaplarini lo‘nda qilib ifodalashga yordam bergan. ,,Ikki eshik orasi”da asarning kirish qismi ya’ni muallifdan deyilgan joyida shunday maqol keltirilgan. ,,Rost bilan yolg‘oning orasi –to‘rt enlik’’, degan gap bor. Qiziq, nega endi kam emas, ko‘p emas, to‘rt enlik. Gap shundaki, ko‘z bilan quloqni orasi - to‘rt enlik ekan. Yani eshitganingga emas, ko‘rganingga ishon... Maqsad shu.

,,Bo‘sh qop tik turmas’’, ,,Ot aylanib qozi g‘ini topadi’’, ,,Mol egasiga o‘xshamasa harom o‘ladi’’, ,,Sabirning tagi sariq oltin’’, ,,Ot o‘rnini toy bosar’’, ,,Yaxshi kelsa kut, yomon kelsa yut’’, ,,Shirin yol g‘ondan achchiq haqiqat yaxshi’’, ,,Oyning o‘n beshi yoru g‘,o‘n beshi qoron g‘u’’, ,,Jon omon bo‘lsa mol topiladi’’, ,,Suymagang suykalma’’ kabi maqollar qo‘llangan. Bundan tashqari kitobda ,,Mehnatdan kelsa boylik- turmush bo‘lar chiroylik ‘‘ maqoli asarda shior sifatida qo‘llangan. Sababi urish vaqtida frontga qishloqda yetishtirilgan mahsulotlar, kiyim-kechaklar jo‘natilgan . Shu tufayli qishloq aholisining mehnati katta bo‘lgan. Shuning uchun ham shu maqoldan foydalanilgan. ,,Yaxshi kelsa- qut, yomon kelsa -yut’’ maqoli ,,Qora amma’’ hikoyasida keltirib o‘tilgan. O‘sha yillari bahor fasli kirib kelishi bilan kunlar isish o‘rniga yana soviy boshlagan va qish yana qaytib keladi. Shuning uchun bahor kelib kunlar isisa qut ya’ni xursandchilik bo‘lishi nazarda tutilgan. Bahor kelsada qish boshlanishi yomon kelsa yut ya’ni xalqning o g‘ir kunlari, qiyinchilik paytlari boshlanishi nazarda tutilgan.

[O‘tkir Hoshimov: 7-240-252 betlar]

Xulosa qilib aytganda, bu romanda ko‘plab maqolalardan foydalanilgan, shu sababli bu roman qahramonlarning hayoti aniq va lo‘nda yoritilgan. Maqollar qo‘llanilganligi uchun roman qiziqarli va ma’nolarga boy bo‘lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. H.Hamidiy, Sh. Abdullayeva, S. Ibroximova ,,Adabiyotshunoslik terminlari lug‘ati’’ - Toshkent ,,O‘qituvchi’’ nashriyoti 1970 - yil 298 bet.

2. O‘tkir Hoshimov ,,Ikki eshik orasi’’ - Toshkent : ,,Nurli dunyo‘’ nashriyot uyi 2023 - yil 213bet

HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE’RIYATIDA POETIK OBRAZLAR TALQINI

Nusratov Bobur Bahodir o’g’li
Alfraganus University, Sharq filologiyasi o’qituvchisi
bobur_nusratov_nb@mail.ru

Xalqchillik tushunchasi tarixiy va madaniy rivojlanish jarayonida yuzaga kelgan bo‘lib, u xalqlarning o‘zlariga xos hayot tarzi, qadriyatlari va an’analarini badiiy asarlarda aks ettirishga asoslanadi. Bu tushuncha xalqning dardlari, quvonchlari va murakkab hayoti haqida haqqoniy asarlar yaratishni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, xalqchillik muallifning xalq bilan yaqin aloqasi orqali asarga kiradi va xalqning umumiy ruhiy holatini aks ettirish imkonini beradi. Ushbu tushuncha qadimiy asarlarning asosida ham yotib, xalqning butun madaniy merosini ifodalaydi. To Yusuf xos Hojibning “Qutadg’u bilig”idan Mahmud Koshg’ariyning “Devoni lug’oti turk”igacha, Navoiyning “Xamsa”sidan Mashrabning “Devon”igacha, Cho’ponning “Binafsha”sidan Muhammad Yusufning “Vatanim” she’rigacha bo’lgan ulkan davrda yaratilgan adabiyot xalqchillikning rivoji asarlarning turli davrlarda xalq hayotiga yanada yaqinroq bo‘lishini ta’minlagan.

Adabiyot va xalqchillik bir-biriga chambarchas bog‘langan tushunchalar bo‘lib, xalqning turmush tarzini tasvirlashda adabiyot muhim o‘rin tutadi. Cho’lpon bu haqida shunday degan edi: “*Adabiyot har bir millatning hisli ko’ngil tarixining eng qorong’u xonalarida maishat (tirikchilik) har xil tusda va rangda bitishgan, fayzli til birga taqdir etula olmaydirg’on bir guldur. Ushbu yashadigimiz muhit doirasinda oning to’lquni odamning har xil maishatiga qarab o’zgaradur... Adabiyot chin ma'nosi ila o’lgan, so’ngan, qoralangan, o’chgan, majruh, yarador ko’ngilga ruh bermak uchun faqat vujudimizga emas, qonlarimizga qarab singishgan qora balchiqlarni tozalaydirg’on, o’tkir yurak kirlarini yuvadurg’on toza ma'rifat suvi, xiralagan oynalarimizni yorug’ va ravshan qiladirg’on buloq suvi bo’lg’onlig’idan bizga g’oyat kerakdir...”*[Cho’lpon: 6]

Anglashilganidek, adabiyot asarlari orqali xalqning ichki kechinmalari, ijtimoiy kurashlari va umidlarini ifodalash mumkin. Xalqchillik adabiyotda real hayotiy voqealarni haqqoniy aks ettirish tamoyili sifatida qaraladi, bu orqali xalqning dard-u alamini mualliflar tasvirlaydilar. Adabiyot orqali xalq o‘zini va o‘z hayotini ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bois, xalqchillikni muhim adabiy tamoyil sifatida baholash muhimdir.

Muallifning o‘ziga xos uslubi orqali xalqchillikni adabiyotda aks ettirish juda muhim. Yozuvchining o‘z uslubi xalqning hayotini qanday tasvirlashida katta rol o‘ynaydi va bu xalqchillikni ifoda etishning o‘ziga xos vositasidir. Yozuvchining uslubi xalqchillikni yanada kuchliroq ifodalashga va o‘quvchiga xalq hayotini yanada jonliroq ko‘rsatishga yordam beradi. Bu muallif uslubining xalqchillikka moslashishining estetik qiymatini oshiradi.

Halima Xudoyberdiyeva lirikasidagi “xalqchil ruh, yurt kamoli, bugun boshimizga qo’ngan Humo qushi – Mustaqillik tuyg’u-o’ylari, g’urur-armonlari bilan turfa ranglarda jilolanmoqda”[N.Rahimjonov: 66]:

Men bir turk onasi, bir munglig’ xayol,

Turk uchun yig'ladim qaddim bo'lib dol.
Turkka To'marisday bir yovqur ayol,
Turkka Temurday bir er deb yig'ladim…
Yig'ladim, Xudojon, karaming kengdir.[X.Hudoyberdiyeva: 481]

Xalqchillik tushunchasi o‘zining keng ilmiy, falsafiy, estetik va axloqiy jihatlari orqali adabiyotda katta o‘rin egallab kelmoqda. Ushbu tadqiqot natijalari xalqchillikning Halima Xudoyberdiyeva she'riyatidagi asosiy tamoyillarini chuqur o‘rganish, xalqning ichki dunyosini, hayotiy qiyinchiliklarini va milliy qadriyatlarini ifodalash usullarini yoritib berdi.

Ko'nglimda ko'nglimning ming sinig'i bor,
Ko'nglimda g'amlarning o'tkir tig'i bor.
Yig'i bor, oldinda kata yig'i bor,
Elning bolalari o'lmas bekorga. [X.Hudoyberdiyeva]

"Karomat" she'ridan olingan ushbu parchada ko'z yoshi –yig'i obrazi zamirida sizib chiqayotgan ma'no, bo'rtib ko'zga tashlanayotgan qarama-qarshiliklar mazmuni davrga hamohanglik kasb etadi. Ayniqsa, lirik xarakter tabiatidagi tuyg'u-kechinmalar ziddiyati o'sha yillarda yuz bergan Farg'ona, O'sh, O'zgan fojialari asosida millatning kelajagi, taqdiri bilan omuxtalikda badiiy tadqiq qilinadi. Shoira ushbu tushkun, konfliktli kayfiyatidagi ko'rinishlarni "men" orqali butun avlod armonlari, hayot saboqlari bilan bog'liq ifoda etadi.

Xalqchillik milliy madaniyat va xalqning turmush tarzi bilan bog‘liq bo‘lib, u orqali xalq o‘z hayotini, quvonchlari va tashvishlarini badiiy asarlarda ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Xalqchillik tamoyillariga asoslangan adabiyot xalqning hayotiy muammolari va madaniy xususiyatlarini yanada kengroq yoritishga yordam beradi. Shu tarzda, xalqchillik nafaqat adabiy jarayon, balki xalqning ichki dunyosini, ruhiyati va madaniyatini anglashda muhim vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab qoladi. Bu tadqiqotning natijalari kelajakda xalqchillikni yangi badiiy va ijtimoiy imkoniyatlar orqali rivojlantirishga asos bo‘ladi.

Demak, birinchidan, Halima Xudoyberdiyeva she'riyatidagi xalqchillikning o'rni va ahamiyati juda katta. Shoira, o'z asarlarida, xalqning hayotini, orzu-umidlarini, kurashlarini va ichki kechinmalarini badiiy tasvirlar orqali jonlantiradi. Xalqchillik tushunchasining yuksalishi, asosan, xalqning turmush tarziga, an'analari va qadriyatlariga asoslanadi. Halima Xudoyberdiyeva o'z she'riyatida xalqning ichki dunyosini, uning dardini, orzularini va orzu qilish yo'lidagi to'siqlarni aks ettirgan holda, xalqchillikni estetik jihatdan yuksaltirgan.

Ikkinchidan, xalqchillik, bir tomondan, ijtimoiy va ma'naviy jihatdan katta ahamiyatga ega bo‘lsa, boshqa tomondan, badiiy tasvirlar orqali xalqning ma'naviy va madaniy qadriyatlarini ifodalaydi. Shoira she'riyatida yer, ona, Vatan, xalqning mehnati va azoblari kabi mavzular hamda ularga bog‘liq poetik obrazlar yordamida xalqchillikning real va falsafiy jihatlari ochilgan. Shoira tasvirlagan olma, daryo, go‘dak, bahor kabi obrazlar orqali xalqning rivojlanish, tinchlik va baxtli kelajak orzusini ifodalashga muvaffaq bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. T.Boboyev. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: O'qituvchi, 1995.
2. D.Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
3. N.Rahimjonov, M.Hamidova. Halima Xudoyerdiyeva lirikasi. – T.: Fan, 2004.
4. H.Xudoyberdiyeva. Saylanma. – T.: Sharq, 2000.
5. X.Hudoyberdiyeva. Bu kunlarga yetganlar bor. – Toshkent: 1993.
6. E.Vohidov. So'z latofati. – T.: O'zbekiston, 2014.
7. Cho'lpon. Adabiyot nadir? – T.: Sadoyi Turkiston,1914.

Internet manbalari:

1. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/hikmatlar/yozuvchilar-adabiyot-to-g-risida
2. https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/halima-xudoyberdiyeva-sherlar.html

ӘЖИНИЯЗ- ҚАРАҚАЛПАҚ ҚЫЗЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЯЛЫЛЫҒЫН ТӘРИПЛЕГЕН ШАЙЫР

А.Досходжаева – Әжинияз атындағы НМПИ Улыўма педагогика ҳәм психология кафедрасының аға оқытыўшысы

Әжинияз - тек қарақалпақ халқының емес, ал пүткил түркий дүньясының шайыры. Оның қосықлары жанға мәлҳам, тәрбиялық терең пикирлерге толы. Өзбекстан Қаҳарманы И.Юсупов Әжиниядың уллы инсан, белгили шахс екенлигин тән алып, «Әжиниядың қосықларын еситкенде, инсан кеўли ләззетке бөленип, «қайта бастан гөне дәрти қозғалып», өмир сүриўге ҳәўеси артады, руўхында бир жигер пайда болып, қыялына қанат питеди. Өйткени, бул шайыр халық жүрегинде руўхый сулыўлық тымсалына айланған»,-деген еди.

Әжинияз шайыр қарақалпақ қызларының тек сулыўлығын ғана жырлап қоймастан, ал тәрбиялылығын да жырлаған шайыр деп айта аламыз. Шайырдың қосықлары тарийхый дерек екенлигин белгили илимпаз Мақсет Тилеўмуратовта төмендеги пикирлеринде белгилеп көрсетеди: «Әжинияз Қосыбай улы өз заманының билимли адамларынан болып, бир неше тилди билген, тарийхты ҳәм фольклорды жақсы үйренген. Шығыс халықларының лирикасын сүйген, қарақалпақ турмысынан алып әжайып лирикалық шығармалар дөреткен »(1.78)

Шайыр лириканың тәрип (мақтаў, арнаў) жанрында жазған. Оларда шайыр қарақалпақ елиниң жақсы тәреплерин көтериңки, мақтаныш көзқараслары менен жырлайды. Әсиресе, руўхый жетик, оқымыслы уламаларын, ғошшақ жигитлерин, ер азаматларын, сондай-ақ гөззал, ийбели қызларында дыққаттан шетте қалдырмайды.

Мысалы, Әжиниядың қазақ халқының шайыр қызы Меңеш пенен айтысында төмендеги қатарларды ушыратамыз.

Кийеди көк саўырлап геўиш-мәси,
Өңиринде өңир моншақ он түймеси,
Ат қосып, айтта, тойда минер арба,
Отырар қатарласып он-онбеси.
Көйлеги дарайыдан, киймешеги,
Жанында жүрер баслап жеңешеси.

Орамал жибереди отырыспада,
Бир көриўден жигиттиң бир нешеси.
Алдына ҳәйкел таққан-алтынлаған,
Қулағында гәўҳар сырға жалтылдаған,
Бара алмайды жанына сусты басып,
Қандай жигит болса да қалтылдаған,
Фирўза алтын билезик билегинде,
Түни менен жигитлер жүрер тилегинде,
Фирўза, яқут жүзик бармағында,
Жеңгелери жүрер жән-жағында.

(« Әжинияздың қыз Меңеш пенен айтысы»)

Қосықта тек ғана қарақалпақ қызларының миллий кийим-кеншеклери, безениў буйымлары ғана айтылып қоймастан, қарақалпақ қызларының «сусты басым», яғный салмақлы, басық минез-қулықлы екенлигин, көринген адамға сыр алдырмайтуғын туяна екенлиги айтылған. Ал, өз гезегинде қыз жеңгелери де бийкешлериниң өмирден өз орнын табыўында-баслы тулға, жуўапкер адам екенлиги нәзерде тутылған.

Әжинияздың муҳаббат лирикасының көпшилиги романтикалық усылда жазылған, яғный муҳаббат-илаҳий сезим, ол күнделикли турмыстың икир-шикир тәреплеринен әдеўир жоқары туратуғын, өз муҳаббатына садық инсанлар сыпатында сәўлеленеди.

Қара көзли, шийрин сөзли дилбарым,
Сендин өзге сәўер ярым йоқ мениң.
Таза гүлистаным, мәҳи әнўарым,
Ҳәсиретиңнен ҳеш қарарым йоқ мениң.

("Йоқ мениң")

Қыз бала қара көз, яки сулыў қәдди-қәўметли бола бериўи мүмкин, яки өз бойына қарап, сыртқы көзге сулыў болып көрине бериўи мүмкин. Лекин, ҳәмме де шийрин сөзли, әдеп-икрамлы, сөзи парасатлы болмаўы мүмкин. Себеби, адамның сыртқы гөзаллығы оның кийимлери, безениў буйымлары, сымбатын дүзеўи, сулыў қәдем басып, бойын тиклеп жүриўи, қас-көзиниң айрықшалығы, қәўметиниң көзге жақын болыўы менен басқаның дыққатын тартып, сулыў болып көрине бериўи мүмкин. Бирақ тәрбия - бул ишки жан сулыўлығы, оны қолдан сыртқы гөззаллықтай етип жасап алыў мүмкин емес. Ол ата-ана, жасы үлкенлер, орталық, дослар, жақынлар ҳәм басқалардың тәсири, дурыс жол көрсетиўи менен кейин ала қәлиплесетуғын белгилер.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шайыр тек муҳаббат жыршысы болып ғана қалмастан, қарақалпақ қызларының ҳәм сыртқы, ҳәм ишки гөззаллығын тәриплеген шайыр да болып есапланады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы - тарийхый дерек. -Нөкис, Қарақалпақстан, 1994, 78-б.
2. Әжинияз Қосыбай улы. Таңламалы шығармалары. 1960. 83-б. (Б.Исмайлов, С.Абдуллаев баспаға таярлаған). (179)

3. Әжинияз «Бозатаўлы нәзәлим». Нөкис. Билим. 2014. (55).
4. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис. Қарақалпақстан. 1988.(151).

ГОРДОСТЬ НАШЕЙ НАЦИИ

Толегенова Гулайым Жангабергеновна,
старший преподаватель кафедры русского языка и литературы НГПИ им. Ажинияза

Совсем недавно наш родной институт – НГПИ имени Ажинияза отметил свое 90-летие. История Нукусского государственного педагогического института берет начало с 1934 года. Тогда еще в городе Турткуле – бывшей столице Каракалпакстана, впервые открылось высшее учебное заведение, направленное на подготовку специалистов системы народного образования. Многие государственные деятели, заслуженные работники народного образования и хозяйства, науки и культуры республики в разные годы учились в Нукусском пединституте. Его выпускники – жители разных областей Узбекистана, соседних Туркменистана, Казахстана, а также других республик Центральной Азии и стран ближнего зарубежья – внесли значительный вклад в дело воспитания подрастающего поколения.

Так же отрадно отметить, что именно в этом году отмечается 200-летие Ажинияза Косыбай улы. Не зря у нас в народе говорят: «У хорошего человека два праздника кряду». Поэтому наш институт одновременно отмечает оба праздника: 200-летие Ажинияза Косыбай улы и 90-летие НГПИ им. Ажинияза. Мы сочли уместным остановиться на биографии и творчестве Ажинияза.

Ажинияз Косыбай-улы, когда мы слышим это имя, на ум приходит такое понятие, как «гордость нашей нации».

Ажинияз Косыбай улы (литературный псевдоним Зийуар) родился в 1824 году на южном побережье Аральского моря - у самого устья реки Амударьи в ауле «Камиш бугат» Муйнакского района, где проживали выходцы из каракалпакских родов ашамайлы и кият. Отец Ажинияза Косыбай и мать Назира были отважными, правдивыми, справедливыми, добрыми и красноречивыми людьми. В молодости Ажинияз был одаренным и усердным к учебе. Он сначала учился в медресе имама Ходжамурада. После смерти матери его учёба была прервана, и он учился у своего дяди Елмурада.

Наряду с обучением во многих медресе, он занимался переписыванием многих книг и стал знатным человеком среди населения. Уже в 16 лет он переписал отдельные произведения Алишера Навои. Далее Ажинияз продолжает свою учебу в Хиве. Приехавший учиться в Хиву Ажинияз вначале занимается в медресе Шергозы, где ранее учился и туркменский поэт-классик Махтумкули. Затем он оканчивает медресе Кутлимурата инака. Ныне у входа в медресе Кутлимурата-инака имеется надпись: «В этом медресе в 1840-1845 годах учился поэт Ажинияз Косыбай улы».

В медресе Кутлимурата-инака наряду с исламскими учениями, изучались и наследия таких восточных классиков, как Навои, Хофиз, Саади, Физули. Ажинияз усердно изучал произведения этих великих мастеров поэзии. Путем культурного просветительства поэт мечтал оказать благотворное воздействие на жизнь своего угнетённого народа.

Образованный человек, выдающийся поэт, горячий патриот Ажинияз не мог остаться равнодушным к такому событию, как Кунградское восстание 1858-1859 годов, явившееся одним из крупнейших событий в истории народов, населявших Хорезмский оазис. В эти годы Ажинияз был взят в плен Хивинскими чиновниками. Как одного из руководителей Кунградского восстания его ссылают в Туркменистан. Во время нахождения в ссылке он переводит на каракалпакский язык многие стихи Махтумкули.

Очень глубоки сердечные чувства человека в любовной лирике поэта. Его стихотворения «Моя любимая», «Красавицы», «Красавицы из Бозатау», «Ах, Дариха», «Нет у меня другой любимой, кроме тебя», «Одна пери» можно заслуженно считать венцом любовной лирики каракалпакской классической поэзии. Мастерство, заключенное в этих стихах, оказывает сильное влияние и на наших современных поэтов-лириков.

Ажинияз Косыбай-улы – великий человек, глубоко и тонко знающий мир, внес большой вклад в обогащение духовного мира каракалпакского народа, не только развивал нашу литературу, но и одновременно знакомил с ней соседние народы. Несмотря на то, что в то время, когда он жил, преобладали феодальные отношения, тот факт, что его мировоззрение продвинулось на несколько столетий и пришло к выводу, что «красота этого мира — дитя человеческое», также показывает его гуманитарные качества. В его произведениях высокохудожественно и умело переданы мечты народа, надежды на светлое будущее, изящное и любовное отношение к жизни.

В этом году в нашей республике планируется масштабно отметить юбилей поэта на международном уровне.

В Нукусском государственном педагогическом институте организуется музей к 200-летию Ажинияза.

В том числе, к юбилею готовятся преподаватели и студенты факультета иностранных языков. Они внесли свою посильную лепту в организацию музея, подарив в его фонд уникальные экспонаты. А также студенты кафедры принимают активное участие в различных конкурсах, посвященных 200-летию со дня рождения Ажинияза, организованных институтом. Очень отрадно отметить, что празднование юбилея Ажинияза Косыбай улы совпало со сдачей в эксплуатацию нового здания Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза. Это обстоятельство явилось своеобразным подарком для нас. Как уже упоминалось выше, наш факультет является одним из передовых в институте. Доказательством этому служит то. что мы оказались в числе трех факультетов, которым посчастливилось вести занятия в новом здании института. Коллектив нашей кафедры и в дальнейшем будет стараться быть в авангарде.

Ажинияз Косыбай улы был, есть и останется навеки гордостью каракалпакского народа.

Использованная литература

1. Ажинияз Косыбай улы //Большая советская энциклопедия (в 30 т.) гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-е издание. – М.: Советская энциклопедия, 1969 – 1978.
2. Давкараев Н., Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы, Таш., 1959.
3. nkspi_info@edu.uz

ÁJINIYAZ LIRIKALARÍNDA SOCIALLÍQ TURMÍS MÁSELELERINIŃ JÍRLANÍWÍ

Ganiyeva Gulmira Maksetbayevna, assistent oqıtıwshı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,
Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi Aralıqtan oqıtıw kafedrası

Ájiniyaz Qosıbay ulı XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń órnekli wákilleriniń biri bolıp, onıń dóretiwshiligi ózine tán ózgeshelikke iye. Ol oǵada talantlı hám oqımıslı kórkem sóz sheberi sıpatında basqa shayırlardan ayrılıp turadı. Ol óziniń uqıplılıǵı menen óz dáwiriniń progressiv ideyaların júzege shıǵardı, anıq turmıs haqıyqatlıǵına sheber qurılǵan poetikalıq obrazlı ibaralardı ótkir oy-pikirleri menen tásirli sáwlelendirgen. Onıń qosıq qatarlarındaǵı sózlerdiń sheberlik penen jazılıwı sınǵırlaǵan jaǵımlı sesler berip, júrekti eljiretiwi onıń jańashıllıǵın kórsetip, keń mazmun menen obrazdı burınnan soń hesh kim kórip bilmegen kórkem kelbetine jetkizilgenlikten onı ullı shayır retinde de bahalaw múmkin. Bunıń bul ózgesheleliklerin basqa shayırlar menen salıstırǵanda olardıń ishinde bilinip turatuǵınlıǵınan da kóremiz. Sonlıqtan, onı aqıl oydıń shamshıraǵı, poeziyanıń biyik mamanı, adam janınıń japakeshi dep qádirlew orınlı boladı.

Adamlarǵa shıǵarmalardan gózzallıqtı izlew tán qubılıs. Eger adamnıń sulıwlıqqa úziliksiz talpınıwı bolmaǵanda, jerde gózzallıq degen túsinik bolmas edi. Dúnya gózzal, sheksiz, reń-báreń. Sol dúnyanıń jańa boyawların ashıp, jańa tereńliklerine shúmiw, demek xalıqqa xızmet etiw gózzallıq ideyasına xızmet etiw bolıp tabıladı.

Mine endi, dúnya kórinisleriniń ráń-báráńligin shiyrin ziban menen (“sóylegil shiyrin zibanım”) jetkeriw Ájiniyazdıń sheberliginiń deregi. Ájiniyaz bul máselede “sózdiń sıyqırlıǵın, qosıqtıń hikmetin” hádiyse túsine endirip, xalıqtıń sıyqırlı sózin shıraylı etip kiyindirip, oy-pikirdi jámlep, estetikalıq jaqtan sulıwlılıǵı ushın sózdiń seslik uyqaslıǵı, mazmunlı táreplerin kúsheyte otırıp, qosıqtıń mánisin hám formasın dúziw, onıń dógeregin tep-tegis qılıp “sózdiń sırın ashıw” shayırdıń úlken sheberligi. Ol ápiwayı adamlardıń kúndelikli gápindegi sózlerdiń járdeminde poetikalıq qosıqtı jasap, mazmunı boyınsha ótkir, ritm hám sesligi uyqasımlı hikmetti, gózzalıqtı dóretken. [B.Jumanazarov: 44]

Álbette shayırdıń sóz ustalıǵı, shıǵarmadaǵı kórkemlikti, poetikalıq formanıń sulıwlıǵın aytqanda, ondaǵı mazmunnıń baǵdarına da qaraladı: qayta kórkem forma menen kórkem mazmunnıń birgelikte keliwi, garmoniya duziwi kóbirek aytılıwı

kerek. Qaraqalpaq poeziyasınıń párwazı Ájiniyazdan baslanadı desek boladı. Ájiniyazdıń qosıqları búgingi kún ushın júdá zárúr ekenligin ayrıqsha kórsetip “Shayırdıń adamnıń qanday bolıwı kerekligi haqqında dana sózleri, jaman adamlardı áshkaralap kórsetiwleri qaraqalpaq xalqı arasında naqılday bolıp taralıp ketken. Bular xalıq yadında mángi saqlanıp qalǵan, óz zamanında adamlardı hám xalıqtı tárbiyalaw ushın oǵada áhmiyetli bolsa, kóp kezleri búgingi kún ushın da kúshin joǵaltqan emes”.[N.Japakov: 82]

“Ajiniyaz - lirikalıq qosıqtıń sheberi” - deydi eń dáslepki ádebiyatshı-ilimpazlardan N.Dawqaraev [N.Dawqaraev: 15]

Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmaları watan, insandı qádirlew, sociallıq hám muxabbat haqqında desek boladı.

Ájiniyaz shayır dóretiwshiliginiń qunlılıǵı sonda tariyxıy qublıslardı bolsın insan hám onıń ómiri bolsın, insannıń gózzalıǵı bolsın, insannıń ruwxıy keshirmeleri, baylıǵı bolsın, dúnyanıń barlıq qublısların lirika tili arqalı sóylegeni menen áhmiyetli. Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiyatında milliy lirikanıń qúdiretliklerin onıń jazıwǵa, sóylewge sıpatlawǵa, hár tárepleme táriyplep múmkinshilikleriniń kóp hám bay ekenliklerin dálillegen shayır boldı. Milliy ádebiyatta eń sulıw, eń qudiretli janr lirika ekenligin kórsetti. Bul onıń lirikada sheberligin kórsetip qoymastan dóretken lirikaları shayırdıń sawatlı, ekenligin de dálilleydi. Ájiniyaz dóretiwshiliginiń belgili bir bólegin sociallıq temadaǵı qosıqları quraydı. Shayır olarda zaman teńsizligin, xalıqtıń sociallıq qıyın jaǵdayların, ádalatsızlıqlardı búrkemey kórsetedi, zorlıqtı, insapsızlıqtı hám basshılardıń biyparıqlıǵın ótkir sınǵa aladı.

Shayırdıń óz zamanı haqqında, onda jasawshı ózindey insanlardıń awxalı haqqında “Dáwran bolmadı” degen shıǵarmasında shıǵarǵan juwmaǵına qarayıq

Álip qáddin dáldek bolıp búgildi,
Kózlerimnen qanlı yashım togildi,
Jol boyına úygen hasıl úygimdi,
Bazarǵa elitkendey kárwan bolmadı.

Mende Watan boldı, elatsız qalǵan,
Baǵlarınan búlbil ushıp zaǵı qalǵan,
Ziywardek dúnyaǵa kelgenim jalǵan,
Mende bir biyqayǵı zaman bolmadı! - dep kórsetedi.

Bul qosıqtıń kórkemligi shayırdıń aytajaq oylarınıń tereńligi adamdı hayran qaldıradı. Ájiniyaz xalqı siyaqlı óz Watanın janınday súyedi. Ol barlıq waqıtlarda óz eliniń nápesi menen dem aladı. Sol ushında shayır dóretiwshiligi menen xalqıńa xızmet etkende ózindegi hámme talanttı xalıq idealına baǵındırıp jasaydı. Bul arqalı dóretiwshiliginde pútkil adamzattı qızıqturatuǵın máseleler menen jasaydı.

Onıń tómende kórsetilgen qosıǵında:

Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,
Ǵarqıldasıp qonar kólin tanımas.
Patshanıń dáwleti tayayın dese,
Kózine may pitip elin tanımas!-dep jırlanadı.

Ájiniyazdıń zaman, el-xalıq, insan máplerin gáp etken shıǵarmalarındaǵıday xalıq mápleri hámme waqıtlarda dıqqát orayında turǵanlıǵı, insandı qádirlew, oǵan hámiyshe adalatlılıq principleri shayır dóretiwshiligindegi barlıq lirikalarında da jańlap esitilip turadı. Bul máselede onıń oyları keń. Ol óz oyların qosıqqa salıp ǵana qoymastan, xalıqqa adalatlılıqtı qanday insanlar alıp bere aladı?! Ol ushın qanday adamlardı el basshısı etip saylaw kerek, eger patshanı saylaǵanda da adalatlılıq qolınan keletuǵın adamlardan saylaw kerek ekenligin tınbay xalıqtıń dıqqatına jetkerip turǵan - bul tınımsız shayır oyları boldı.

Dúnyada Ziywardek dártli kisi yoq,
Biydártlerdiń anıń bilen isi yoq,
Yalǵanshıda zárre kóńil xoshı yoq,
Mázi tıqır-tıqır tili bolmasa.

Asirese, onıń insan haqqında, xalqı haqqındaǵı jazǵan lirikaları xalıq birligi, xalqınıń basqa xalıqlar arasındaǵı ornı, óz xalqınıń milliy ayrıqshalıq belgilerin kórsetiw menen birge, bul haqqındaǵı táriyplik shıǵarmaları adamlarǵa úlken estetikalıq sezimler baǵıshlaydı. Shayır óz lirikasında qaraqalpaq xalqın qansha ulıǵlap jırlasa, óz gezeginde xalqı da onı ullı talant iyesi sıpatında húrmet etedi.
[Á.Paxratdinov: 45]

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, Ájiniyaz dúnyadaǵı barlıq jaratılıs adam ushın, olardıń gózzalıǵı adam menen qımbatlı, barlıq jaratılıstıń deregi – insan dep túsingen shayır. Sonıń ushında ol shıǵarmalarında “bul dúnyanıń kórki - adam balası” degen urandı alǵa ilgerletti.

“Belgili qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵan kúniniń 200 jıllıǵın keńnen belgilew haqqında”ǵı Prezidentimizdiń qararı qabıl etildi. Usı qararǵa tiykarlanıp elimizde shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligine baylanıslı konferenciyalar, bayram kesheleri, kórgizbeler hám tańlawlar shólkemlestirilmekte.

Ájiniyazdıń barlıq arzıw-ármanları biziń dáwirimizde iske astı. Onıń sóylegen sózlerin, jazǵan shıǵarmaların zamanında xalıq qanday qádirlegen bolsa, házir XXI-ásirde, búgingi ǵárezsizlik dáwirimizde úlken jazba ádebiy miyras sıpatında áwladlarımız qádirlep, olarǵa joqarı baha berip, húrmetlep oqıp, shayırdıń shıǵarmaların tálim-tárbiya alıw menen birgelikte dóretpeleri hazirgi awladlarǵa estetikalıq zawıq baǵıshlaytuǵın shıǵarmalarǵa mektebinen nár alǵan, házirgi dáwirdegi ádebiyattaǵı qaraqalpaq xalqınıń Maqtumqulısı degen ataq-abırayga, húrmetke iye bolǵan shayır.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Б. Жуманазаров. «Руўхыятымыз маржанлары» «Билим» Нөкис 2008, Б-44.
2. Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, “Қарақалпақстан” 1972, Б-82.
3. Н. Дәўқараев. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхы очерклери. Нөкис, 1961, Б-15.
4. Ә. Пахратдинов. Әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы. “Қарақалпақстан” 2014, Б-43,44,45

5. “Belgili qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵan kúniniń 200 jıllıǵın keńnen belgilew haqqında”ǵı Prezidenttiń PQ-258-sanlı qararı 16-iyul, 2024jıl.

ÁJINIYAZ – MUHABBAT JÍRSHÍSÍ

Annaeva Maya Radjapbayevna assistent oqıtıwshısı,
Amanklichev Ismayil Bazarbayevich assistent oqıtıwshısı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Baslawısh tálim kafedrası

Annotatsiya: Maqolada XIX asr qoraqalpaq adabiyotining atoqli shoiri Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘lining asarlarida muhabbat mavzusining yoritilishi tahlil qilingan. Muhabbat mavzusi shoirning «Gozzallar», «Sáwdigim», «Bozatawlı názelim», «Bir janan», «Bir páriy» kabi qo'shiqlari misolida wrganilgan.

Tayanch so‘zlar: muhabbat, qo‘shiq, mavzu, tuyǵu, uxshatish, oshiq yor, mahorat.

Аннотация: В статье анализируется тема любви в творчестве Ажинияза Косибая, известного поэта каракалпакской литературы XIX века. Тема любви рассматривается на примере таких песен поэта, как «Гоззаллар», «Саудигим», «Бозатаулы назелим», «Бир джанан», «Бир парий».

Ключевые слова: любовь, песня, тема, чувство, сравнение, возлюбленный, мастерство.

Annotation: The article analyzes the theme of love in the works of Ajiniyaz Kosibay, the famous poet of Karakalpak literature of the 19th century. The topic of love is studied by the example of the poet's songs such as "Gozzallar", "Saudigim", "Bozatauly nazelim", "Bir janan", "Bir pary".

Key words: love, song, theme, feeling, simile, lover, skill.

Hár bir shayır qáleminde muhabbat teması jańadan jırlanıp baradı. Ájiniyaz dóretiwshiliginde de muhabbat teması ayrıqsha orın tutadı. Shayır muhabbat temasındaǵı qosıqlarında júrektegi ishki debdiwlerdi, názik ıshqı sezimlerin sheberlik penen jırlaydı.

Mısalı:
Íshqı zimistanın misli yaz etip,
Yurishin mısalı quba ǵaz etip,
Bir qayrılıp ashıǵına naz etip,
Arzıw-árman bilán kelán, sáwdigim [1.13].

«Sáwdigim» qosıǵında qaraqalpaq gózzallarınıń júris - turısı, sulıw kelbeti, húsni - jamalı júreklerge ǵulǵula salıp, ıshqı otın tutandırıwı obrazlı túrde súwretlengen.

Shayırdıń «Gózzallar» qosıǵı da «Sáwdigim» qosıǵına mazmunı boyınsha oǵada uqsas. Qosıqta kórkem teńewler járdeminde sulıw qızdıń nazlı kózqarası, otırıs – turısı sıpatlap beriledi.

Mısalı:
Tırnadek otırıp, sonadek ywrgen,

Ywzmıń jılwa menen qabaǵın knrgen,
Shashlarına laǵlı marjan ótkergen,
Mıń túmen naz bilán baqar gózzallar [1.8].

«Sáwdigim» qosıǵında qaraqalpaq gózzallarınıń júris-turısı, sán-saltanatı táriyplenedi. Bul qosıq mazmunı jaǵınan túrkmen shayırı Maqtımqulınıń «Gúlge megzer» qosıǵı menen únles keledi.

Mısalı:
Neler shektim dárti-pıraq,
Jeteyin desem jolım jıraq,
Qálem qaslı, badam qabaq,
Shashları súmbilge megzer [3.8-9].

«Bozatawlı názelim» qosıǵında sulıw qızdıń portreti sóz benen sızıladı. Mısalı:

Bozatawlı gúlbináfsha názelim,
Áseliń hárreni gúlden bezdirer,
Kirpikleriń súzip baqqan názeriń,
Juldızdı jawratıp, túnnen bezdirer [1.12].

Gózzal qızdıń súzilip, bir qaraǵan názeriniń túnnen bezdiretuǵınlıǵı, hátteki, Tórebek sıyaqlı beklerdi taxtınan taydıratuǵınlıǵı, shiyrin sózli, ásel qatqan tilinen jılannıń ininen beziwi shayır tárepinen kórkem obrazlı túrde sáwlelengen. Mısalı:

Piste burınıńda tilla árebek,
Ekki qara kóziń ekii báledek,
Úrgenish yurtında begim Tórebek,
Taxtınan taydırıp, elden bezdirer [1.12].

«Áy, názálimler» qosıǵında ashıqtı yar qıyalı ıshqısında jandırıwı, hár sózinen pal tamǵan gózzal yardıń dártinen biyhush etiwi súwretlengen. Mısalı:

Ashıqtı óltirer yardıń qıyalı,
Biyhush eter tatsań lábiniń palı,
Hár bir sózi ásel kabi mazalı,
Kel, sapa súreli, áy názálimler [1.10].
Neler shektim dárti-pıraq,

«Bir jánan», «Bir páriy» qosıqlarında da ashıq yardı intizar etken qaraqalpaq qızlarınıń sulıw portreti shıǵıs dástanlarındaǵı Láyli, Zuhra, Shahsánem kibi gózzal qızlarǵa teńep kórsetiledi. Mısalı:

Zıya-zulpı tal-tal, shashları súmbil,
Ashıqlardıń eter kóz yashın sel-sel,
Zarlı Zuhra, Sánem kibi qıpsha bel,
Badı-saba kibi ótti de ketti [1.9].

«Bir páriy» qosıǵı da «Bir janan» qosıǵına mazmunı jaǵınan júdá jaqın bolıp, bunda da qaraqalpaq gózzalınıń sulıw portreti sóz arqalı sheberlik penen obrazlı túrde sáwlelengen. Mısalı:

Neler shektim dárti-pıraq,
Jeteyin desem jolım jıraq,
Qálem qaslı, badam qabaq,

Shashları súmbilge megzer [1.8-9].

«Bozatawlı názelim» qosıǵında sulıw qızdıń iybeligi menen sırtqı portreti sóz benen sızıladı. Mısalı:

Yuz álwan dolanur qáddini dúzep,
Názerlep kirpigin oq kibi gezep,
Láyli, Zuhra, Sánem kibi xosh ádep,
Baǵ-iramǵa múnásipdur shul páriy [1.11-12].

«Ájiniyaz muhabbattı bir sıyqırlı hádiyse dep biledi» dep jazadı ilimpaz K.Mámbetov [4.46]. Haqıyqatında da muhabbat insandaǵı ilahiy, názik tuyǵı bolıp sanaladı. Shayır adamlardıń bir-birine degen sheksiz súyispenshiligin, ıshqı - muhabbatın únsiz túsiniw kerek dep esaplaydı. Mısalı:

Neler shektim dárti-pıraq,
Hárkimseniń yarı bolsa,
Qıyalını aytpay bilsin,
Sóyler sózi bolıp shiyrin,
Ózi turıp, kózi kúlsin [1.6].

Shayır jámiyette ayırım qızlardıń yarına opasızlıq etiwin, turaqsızlıǵın «Biywapa yar» qosıǵında tómendegishe súwretleydi:

Biywapanı súyip qalsańısh dárda,
Órter yúregińni ol biywapa yar.
Bpasıń qoshsań qádirin bilmes námárda,
Janıńa ot salur ol biywapa yar [1.18].

«Gúljan» qosıǵında da wádesine opasızlıq etken periyzat sınǵa alınadı. Mısalı:

Gúljan bolǵan ediń súygen jananım,
Endi sol muhabbat ótti sáwdigim,
Orınlanbay qaldı áhdi-paymanım,
Waǵdálár hám yalǵan boldı, sáwdigim [1.24].

Qosıqta súygenine jetise almaǵan, ayralıq dártine giripdar bolǵan ashıq yardıń ishki dártleri tómendegishe jırlanǵan:

Ne yaman dúnyada – ayralıq yaman,
Yarını alalmay qalǵan dım yaman,
Bayaǵı jaylawdan ótsem hár zaman,
Túshársán yadıma meniń, sáwdigim [2.26].

«Nege kelmediń?» qosıǵında jolına intizar bolǵan yar saǵınıshları sáwlelengen. Mısalı:

Jolıńa qarayman erteli-keshli,
Kúnnen de shıraylı, aydan ráwishli,
Ay júzlim, pal sózlim, aqıllı, esli,
Inkárım, dilbarım, nege kelmeli? [1.29].

Qosıqta súygenin saǵınǵan yardıń húsni – jamalın kúnnen de, aydan da gózzal etip, giperbolalıq súwretlewer menen táriyplegen.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyaz shayır poeziyasında muhabbat teması úlken yosh penen jırlanǵan. Shayır qosıqlarında qaraqalpaq qızlarınıń gózzal portretin, ashıq yar

jamalın súwretlewde kórkem, teńew, giperbola, litotalardan ónimli paydalanıw arqalı obrazlı súwretlewge erisken.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1.Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
2. Әжинияз. Бүлбилзибан. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, 2014.
3. Мақтымқулы. (Қарақалпақ тилине аўдарған Ә.Өтепбергенов). –Нөкис, Qaraqalpaqstan, 2019.
4. Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис, «Билим», 1994.

ИШҚ ИСЁНИНИНГ РАНГЛАРИ

Джуманиёзов Даниёр Курбанбаевич
Нукус Давлат Педагогика Институти Элликқалъа педагогика факультети

Аннотация: Лирика фақатгина ҳис туйғулар тасвири эмас, бизнинг мумтоз бадиий меросимиздан маълумки, унда фикр, тарбия, илм-маърифат ҳам муҳим ўрин тутади. Шоира Зебо Мирзо шеъриятида бадиий кўчимлар воситасида кўнгил қатларининг туб-тубидаги ҳис-туйғулар, кўнгилнинг инжа манзараларининг берилишига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Бунда қалб изтироблари ўзининг чуқур дардга йўғрилганлиги билан ғалаёнлар содир этади, ҳисларнинг мавжи, унинг юксак туйғуларга ошуфталигини мисраларда тасвирлашда ўзига хос бадиий воситалардан фойдаланилганига гувоҳ бўламиз. Сўзларда яширинган маъно товланишлари лирик қаҳрамоннинг чекаётган изтиробини юзага чиқаради. Лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолати ўқувчи ботиний шуурида ишқнининг исёнига яқинлашишни таъминлайди.

Калит сўзлар: шеърият, бадиий воситалар, лирик қаҳрамон, бадиий кўчимлар, саргардон маъшуқанинг руҳи, ишқи илоҳий.

Шеъриятда лирик қаҳрамонда юз берадиган ўзгаришлар, унинг ўзигагина тегишли бўлган олами, ҳис-туйғулар пўртанаси мавжуд. Юқоридаги ҳолатлар биргина инсонга дахлдорлиги билан бирга унинг етказилиш шаклининг умуминсонийлиги эътиборга молик. Мавлоно Румий шундай деган эди: “Инсон хаёлидаги нарса уни ўз орқасидан етаклайди. Масалан, боғ хаёли боғга, дўкон хаёли дўконга”. Назм бошқа турлардан фарқли равишда ҳис – туйғуларга бойлиги билан ажралиб тутади. “Шеър ҳамиша дарддан яралади. Чунки дунёдаги биринчи шеър Одам Ато томонидан ўғли Ҳобилнинг ўлими муносабати билан яратилган”.

Лирика фақатгина ҳис туйғулар тасвири эмас, бизнинг мумтоз бадиий меросимиздан маълумки, унда фикр, тарбия, илм-маърифат ҳам муҳим ўрин тутади. Аҳмад Яссавий ҳикматлари, бошқа дидактик асарлар, тарихий воқеаларнинг берилиши, илмий асарлар ҳам шеърий усулларда яратилганлиги маълум. Биз адабий турларни ўрганиш жараёнида уларни лирик, эпик ва драматик каби кўринишларга ажратамиз . Улар орасида лиро-эпик тур сифатида тараннум этиладидан ёзма адабиётимизга хос балладалар, шеърий эртаклар ҳам мавжуд. Бундай асарларда шакл жиҳатдан назм танланса, воқеа-ҳодисаларнинг берилиши жиҳатидан эпик тургa яқин туради.

Истиқлол даврида миллий адабиётимизнинг забардаст вакиллари етишиб чиқди, уларнинг издошлари ҳам баракали ижод қилишмоқда. Ҳар бирининг ўзига хос йўли бор. Биз қадар жаҳон адабиётидан озиқланган, янгича шакл, янгича услуб эгалари ҳам бор. Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон каби ижодкорлар ижодида ҳис-туйғу ва ғояларнинг берилиши бир қадар кучли ҳиссий-таъсирий бўёқларга эга бўлган, юксак бадиий кўчимлар асосида берилади.

Шоира Зебо Мирзо худди шундай бадиий кўчимлар воситасида кўнгил қатларининг туб-тубидаги ҳис-туйғулар, кўнгилнинг инжа манзараларининг берилишига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Бунда қалб изтироблари ўзининг чуқур дардга йўғрилганлиги билан ғалаёнлар содир этади, ҳисларнинг мавжи, унинг юксак туйғуларга ошуфталигини мисраларда тасвирлаш бир қадар мушкуллик қилади. Сўзларда яширинган маъно товланишлари орқали лирик қаҳрамоннингчекаётган изтиробини юзага чиқаради. Бунда ижодкорга кўчимлар ёрдам беради. Кези келганда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, кўчимлардан ўз ўрнида фойдалана олиш ижодкорнинг истеъдоди, иқтидори, илмий-фалсафий тафаккурига ҳамоҳанг равишда амалга ошади:

Биламан мен унинг тенги эмасдим,
Лекин севдим тенгсиз муҳаббат билан.
Ҳижрон тунларида бор эди қасдим,
Мен уни ўқидим ёниқ дард билан.
Қачондир юракка жазиллаб босган,
Ишқ эди - Қуёшнинг тош узра йўли.
Биламан: мен унга ҳеч ким эмасман,
У - менга Тангрининг узалган қўли!
Мен кимман?
Ғамингга ғамдош бўлмасам,
Оғримасам ёруғ қийноқларингдан
Бошига осмонни кўтарган тоғдек
Ўсиб чиқолмасам тупроқларингдан?

Мазкур мисралар орқали лирик қаҳрамон муҳаббатнинг тенгсиз қудратига, унинг буюк ҳислигига ишора қилади. Маъшуқа ўз ошиғига ўзини тенг кўрмайди. Буни икки жиҳатдан таҳлил қилиш мумкин. Ошиқ ёки ўзини маъшуқадан устун кўради, ёинки унинг бир қадар эътиборсизлиги унга узалаётган қалбдаги муҳаббатга ўзини тенг ҳисобламаслик. Лирик қаҳрамон ўкинчининг сабаби Яратгандан юборилган шу тенгсиз туйғуга муносиб бўла олиш, нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг ҳам. Мазкур мисраларни бир қадар Ватанга бўлган муҳаббат деб ҳам талқин қилиш мумкин. Ишқ ўти туфайли жазиллаб ёнаётга қалбида барибир ёруғликлар кўради. Ёрнинг дардида дардманд бўлолмаганидан ўкинади. “Ёруғ қийноқ” метафораси орқали иккинчи бир бадиий санъат юзага чиқади: бу-оксиморондир. Қийноқлар аслида ёруғ бўлмайди, унга нисбатан қоронғу, тубан каби сифатлашларни қўллаш ўринлироқдай кўринади. Бир-бирига мос бўлмаган тушунчаларнинг ёнма-ён келтирилиши билан оксиморон санъати юзага чиққан. Қийноқнинг ёруғ эканлиги ижодкорнинг ўзига ўзи ижобий тасаллисидан ташқари, унинг улуғ самимиятидан ҳам дарак беради.

Шундай қийноқларга дучор бўлаётган ёр ошиғини бошига кўтармоқчи, унинг остидан тоғ бўлиб юксалмоқчи. Шунча уқубатлардан сўнг ҳам нима учун лирик қаҳрамон бундай йўл тутаётганини кейинги мисралар исботлайди:

На ёғду бўлолдим, на ойман тўлган,
Шамоллар пойида ўйнаган хасман.
Ёмғирлар қўлида титраб эзилган,
Бир хазон баргчалик севилганмасман.
Биламан, у менга тақдир этмаган,
Умидлар ҳаққига умримни қўйдим.
Ўз бағрини ўйган шамдай аламли
Жимгина ёндим-у, жимгина куйдим.

Кимгадир кўнгил қўйиш уни мусибатларга гирифтор этади, уйқусиз тунларни тақдирига боғлаб қўяди. У қандай йўл тутишни, қайси йўлдан боришни билмайди. Ўзини айбдор қилиш, ўрни келса, ўзидан ўзи норози бўлишгача олиб боради. Бу ўринда ҳаётнинг аччиқ Адолатидан шикоят қилади. Инсон ҳамма нарсага чидаши мумкин, қуллик, ёлғонлар, ижтимоий борлиқда содир бўладиган турли ғалаёнларга, аммо адолатсизликка осонгина кўникиб кета олмайди. Эзгулукка ёвузлик билан, яхшиликка ёмонлик билан қайтарилган жавоб ёҳуд уни жавобсиз қолдириш ҳар қандай инсоннинг ҳаётий ҳақиқатидаги адолатга путур етказади.

Биламан: исми оқ - жисми қоралар
Бир масъум севгимнинг дилини еди.
Минг эмас, миллион йил кутганимдаям,
У мени барибир тан олмас эди.
Биламан. ҳаммасин энди биламан,
Мени барбод қилган шу ишққа қасам:
Худо ҳаққи севдим!
Худо ҳаққи. кам —
Уни деб қанчалар тўкилган бўлсам!

Оқ ва қора ранглар ҳамиша ёнма-ён юради. Нур бор жойда соя ҳам бўлади. Бир инсонда эзгуликлар билан бирга ёвузликлар ҳам бўлиши мумкинлиги, улар бир куни бой кўрсата олиши инсон ҳаётига оғриқли дамларни ҳадя этиши машъум ҳолатдир. Тан олинмаган туйғулар, рад этилган муҳаббатни инсон бирданига қабул қилиши осон эмас. Аммо инсон улуғлигининг асл моҳиятларидан бири бўлган тўғри хулосалар чиқара олиш ҳам катта қувватдир. Ишқ илоҳийдир. Лирик қаҳрамон ўз эътиқодига содиқ қолади, бундай уқубатлар Аллоҳ берган бир синов, Аллоҳ қадарининг зуҳуроти бўлади. Охири йўқ, чексиз, ҳеч бир ҳисга қиёслаб бўлмайдиган туйғу – Муҳаббат. Шу туйғунинг унга насиб этаётганидан гўё шукрона қилади, уни қанча севса ҳам, ҳали унга камдек туюлаверади. Сарсон-саргардон маъшуқанинг руҳи бир қадар тасалли, таскин топади, буюк Ҳақиқатга таслим бўлади.

Сен юз бурган хазин кечада
Юзинчи бор барг тўкди чинор.
Бардошларим синган кўчада,

Севгим, ахир сенга нима бор?
Осмон, осмон, бечора осмон,
Тунда йиғлаб тўкди дардларин.
Унутилди ўтган ишқсимон
Дарахтларнинг юпун барглари...

Ушбу сатрларда лирик қаҳрамон ўзининг маҳзун туйғуларини образли фикрлар орқали ифодалаши шеърнинг эмотсионаллигини оширишга хизмат қилган. Такрор жумла Жумладан, —бардошларим синган кучада", —унутилди ўтган ишқсимон" каби ўхшатишлар шеърнинг таъсирдорлигини янада оширишга хизмат қилган.

Оддий қилиб айтганда, бу сатрларда инсон ҳақиқатдан ҳам таъсирланади. Китобхонда шеърхонлик қобилиятини тарбиялаш асносида бу секинлик билан қалб эҳтиёжига айланади. Дарҳақиқат, шеърий асар бир кишининг - шоирнинг оламини ўзига хос кўриши натижасида юзага келган ҳосиладир. Ҳамма гап шу ўзига хос қараш ва кўришни англаб, ҳис қилиб етишга боғлиқ. Ана шу аниқ битта инсонга тегишли туйғулар, ҳиссиётлар айни пайтда бутун инсониятга, ҳамма одамларга бир хилда алоқадорлигини англаш шеърни ҳис қилишдаги биринчи қадам, дастлабки одим бўлади.

Зебо Мирзо шеърларининг аксариятида кучли образ, порлоқ фикр кўпинча сўнгги бандда берилади. Лирик қаҳрамон ўз қисматининг ғамбода эканлигидан нолиб келар экан, туйғулар жунбуши борган сари поғонама-поғона юксалиб бораверади. Шоира Зебо Мирзо фақат ўз шахсий ҳаёти қобиғида қолиши мумкин бўлмаган даражадаги ижодкордир. Шоира тасвирлаган қалб кечинмалари ташқи оламда рўй бераётган воқеликка муносабат сифатида намоён бўлганлигини кузатиш мумкин. Лирик кечинма, қалб торлари ва унинг нозик жиҳатларини бир бутун ҳолда тасвирлаш ижодкор маҳоратининг етакчи хусусиятидир. Ушбу хусусиятлар шоира бадиий оламининг асосини ташкил этади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Зебо Мирзо. "Ишқ" Академнашр.Тошкент: 2011й.
2. Румий Ж. Маънавий маснавий. Куллиёт. Ж. 1. К. 2. Таржима шарҳи билан. Таржимон: Асқар Маҳкам. – Т.: «Янги аср авлоди», 2007й.
3. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филол.фан.докт... дисс. – Т.: 2018.
4. Ҳамдамов У. XX аср ўзбек шеърияти бадиий тафаккур тадрижининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: Филол.фан.докт... дисс. – Т.: 2018.
5. Мирзаева Н. XX аср шеъриятида метафорик образ муаммоси (Гарсиа Лорка ва Шавкат Рахмон шеърияти мисолида): Филол. фанлари номзоди дисс... - Тошкент, 2006.
6. Каримов О. Бадиий образнинг кўп маънолик хусусияти // "«Ўзбек тили ва адабиёти»", 1989, № 3.

UDK 821.512.133.09-1

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDA RAMZIY TIMSOLLAR

Karimova Yulduz Baxtiyorovna (PhD)
Farg‘ona davlat universiteti akademik litseyi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonidagi ramziy timsollar va ularning poetik vazifasi tahlil qilingan. Shuningdek, qushlar obrazining badiiy adabiyot va tabiatdagi fiziologik holatidagi o‘ziga xosliklar, farqlar hamda ijodkor dunyoqarashining badiiy asarga ta’siri kabi masalalar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: poetika, nutq, uslub, qofiya turlari, poetik shakl, intelektual lirika, syujet, g‘oyaviy mazmun, xarakter.

“Lison ut-tayr” dostonida tasvirlangan afsonaviy qushlardan biri Humodir. U o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarida baxt qushi, davlat qushi kabi variantlarida uchraydi. Baxt qushi varianti unashtirilgan qiz yoki yigitlarni “qush muborak bo‘lsin” deb tabriklanishida bo‘lsa, davlat qushi varianti yurt podshosi vafot etgach, taxt vorisi bo‘lmagan paytlarda uchiriladigan afsonaviy qush sifatida talqin qilinadi. Go‘yoki, qush o‘zi g‘oyibona tarzda munosib vorisni tanlab, boshiga qo‘narkan. Dostonda shoir xalq orasida keng tarqalgan Humo haqidagi rivoyatga asosiy e’tiborini qaratadi. Asosiy maqsad Humoning baxt qushi ekanligi va uning podshohlarning taxtga chiqishiga sabab bo‘lishi faqat bir afsona ekanligi, buning isboti yo‘qligini ta’kidlashdir. Hech qaysi podshoh yoki hech bir tarixiy asarda shohlarning qush orqali taxt egallagani haqida ma’lumot yo‘q. Navoiy xuddi mana shu mantiqqa asoslanib, “Lisonut-tayr”da “Men davlat qushiman”, deb da’vo qilgan Humoning da’vosi yolg‘onligini isbotlab hikoyat keltiradi. Bu hikoyada ming mashaqqat bilan ummon qa’riga sho‘ng‘ib dur olib chiqqan g‘avvosga tojir arzimagan chaqa beradi. Navoiyning poetik mahorati shundaki, Humo uchun ham falsafiy, ham tarbiyaviy hikoyat topa olgan. Asl hayotning mohiyatini bilmaganlar g‘avvos singari qimmatbaho durlarni mashaqqat chekib topgani bilan arzimas chaqa olib qanoatlanadi. Shoir yana hikoyatda Humoy uchun bir bayt keltiradi: “it kibi aylab so‘ngak nafsingni to‘q,” ya’ni suyak yeb to‘qman degan itga o‘xshaysan deydi. Bu hayotiy o‘xshatish quruq maqtanchoqlik bilan o‘z-o‘zini ko‘z-ko‘z qiluvchi insonlarga berilgan munosib ta’rifdir.

Qarchig‘ay – changali va tumshug‘i o‘tkir qush. Navoiyning o‘zi kiritgan yana bir qush timsoli. U boshqa qushlarga o‘xshamaydi. Boshqa qushlar uning yemishi, ya’ni ovqatidir. U qudratli kuchga ega. Qarchig‘ay shohlar qo‘lidan taom yeydi. Ammo Hudhud: “ovchi tuzog‘iga tushsang, omon qolmaysan. Sen nafsing qulisan”, – deya unga hikoyat keltiradi. Hikoyatda esa bir odam tog‘dan ayiq tutib oladi. Ayiq egasiga o‘rganib, ko‘chalarda tomosha ko‘rsatar edi. Lekin egasiga bo‘ysungunga qadar kuniga ikki mahal kaltak yer edi. Bu hikoyat orqali Hudhud Qarchig‘ayga munosib tavsif berib o‘tadi. Asosiy g‘oya erk va erksizlik haqida bo‘lib, jamiki mavjudotlar yashashi, rivojlanishi uchun uning ahamiyatiga urug‘a beriladi.

Shunqor – o‘zining podshohligini aytib, shohga ehtiyoji yo‘qligini izhor etadi. Boshida toji bor shoh boshqa shohni istashi yaxshi emas deydi. Hudhud uning bu gaplariga bo‘yra shohi haqidagi hikoyatni keltiradi. Hikoyatda aytilishicha, bir mamlakat podshohi katta to‘y beradi. Shunda bo‘yradan kiyim kiyib olgan bir ahmoq, o‘zini bo‘yra shohi deb e’lon qiladi. Kiyimi bo‘yradan bo‘lsa-da o‘zini podshohlardek tutadi.

Biroq bazm tugagach, el orasida masxara bo‘ladi. Navoiy bu timsol orqali inson ruhiyatidagi amalparastlik illatini hamda taxtga, amalga ruju qo‘ygan shaxslarni ifoda etadi. Hikoya so‘ngida Shunqorning ham shohligi vaqtincha, asl shoh yagona va u taxtida abadiy turadi. Shu o‘rinda, shoir yashagan davr, taxt uchun kurash jarayonlarida shahzodalarning asl qiyofasining namoyon bo‘lishi va mansab ilinjida razil ishlarga qo‘l urishini bo‘yra shohiga qiyoslaydi. Chunki ikki olam shohining oldida ularning bu “tomoshalar”i masxara bo‘lishga arziydi.

Burgut – turkiy adabiyotda mard, jasur ovchi timsolida gavdalanadi. Dostonda burgut jismoniy kuch-qudratiga ishonib, toat-ibodatni esidan chiqargan inson, nafsiga qul ruh timsolida talqin qiladi:

Senki maqsud istay, ey badnafsi dun,
Azm etordin bo‘yla bo‘lg‘oysen zabun.

Burgut o‘zini pahlavon hisoblaydi. Hudhud unga o‘z shirin jonidan kechib Haq yo‘liga kirgan ruhiyatgina haqiqiy pahlavon va qahramon bo‘ladi, deydi. Buning uchun esa nafsdan kechish lozim. Islom olamida nafs eng asosiy mavzulardan biri hisoblanib, Qur’oni Karimda quyidagicha oyat berilgan. “…Kimki o‘z nafsining baxilligidan saqlana olsa, bas, aynan o‘shalar najot topuvchilardir” (Tag‘obun surasi, 16-oyat). Simurg‘ sari yo‘lga otlangan qushlarning asosiy dushmani nafsdir. Uni yenga olgan muridgina manzilga, maqsadga erishadi.

Kuf (boyo‘g‘li) – xazina izlab vayronalar ichra sargardon yurgan kishi yoki tirikchilik tashvishlari bilan band bo‘lgan odam timsoli hisoblanadi. U sohta karomatfurush so‘fiy bo‘lib, o‘z hunarlariga mag‘rur va ganj umidida har ishga tayyor kishi qiyofasida gavdalantiriladi:

Debki, garchi torttim umrumda rahj,
Bok emas bir kun nasibim bo‘lsa ganj.

Ammo Kuf o‘z talqini bo‘yicha, zaif va ojiz qush. Hikoyatda bir devona umr bo‘yi xazina izlaydi, xazinaga yetgach, hushidan ketib qoladi. Uni boshqa odam ko‘rib qolib pichoqlab, xazinaga ega chiqadi. Hayoti davomida intilgan narsasiga yetib borganda nasib qilmasligini Navoiy bu obraz orqali ko‘rsatib beradi. Shoir aziz umrni Yaratgan xizmatiga sarflashni, qolgan o‘tkinchi narsalarning so‘nggi manzili besamar ekanligini ta’kidlaydi.

Tovuq (xo‘roz) –Navoiy o‘zi olib kirgan qushlardan biri bo‘lib, shahvoniy hirs timsoli. Hudhud unga bunday xususiyat erkakning fazilati emasligini aytib, qattiq tanbeh beradi:

Sustlug‘lar birlakim qilding ayon,
Demagil o‘zni xuro‘s, ey makiyon.

Tovuq sidra daraxti ustida makon quradi. Sidra diniy afsonaga ko‘ra yettinchi osmondagi daraxtning nomi. U o‘zining odamlarga foydasi tegayotganidan, har sahar kun boshlanishini e’lon qilayotganidan mamnun. Ammo Hudhud unga:

Ul qush ermassen sen, ey xorijnavo
Harzagardu harzago‘yu behayo.

– deya uning yoqimsiz ovozini fisqu-fasod uchun sayrashini tanqid qiladi. Tovuq uchun Hudhud tomonidan alohida hikoyat keltirilmaydi. Dostonda xalq orasida turli mish-mishlar tarqatib yurgan insonlar qiyofasi gavdalanadi.

Dostondagi barcha qushlar alohida timsollar bo‘lish bilan birgalikda, insonning ilohiyot bilan yaqinlashuvi, uning ruhiyati va Yaratganga intilishini o‘zida mujassam etadi. Dostonda qushlar siymosida odamlar, Hudhud siymosida piri murshid, Simurg‘ siymosida Alloh nazarda tutilgan. Ushbu fikrlarni majoziy usulda ifodalash ham zamon, ham tafakkur talabi edi. Tasavvuf ta’limotida Xudoni izlashga umr sarflaydigan muridlar yetti riyozat bosqichidan o‘tadilar. Hudhud bu yo‘lda ularga rahnamolik qilarkan, aytganlarini dalillash maqsadida hikoyat aytadi. Aslida qushlar timsoli orqali insonda mavjud bo‘lgan ko‘plab illatlar – o‘z go‘zalligidan faxrlanish, mol-u dunyoga hirs qo‘yish, soxta oshiqlik, irodasizlik, makr va hiyla, vafosizlik, manmanlik qattiq qoralanadi, ulardan qutilish choralari bayon qilinadi hamda dalil sifatida hikoyatlar keltiriladi. Asosan, podshohlar haqidagi hikoyatlar juda ko‘p o‘rinlarda uchraydi. Masalan, Hudhudning Shunqorga javobida ham bir podshoh haqida hikoyat keltiriladi. Yoki, husnini ko‘zgu orqali ko‘rgan podshoh, go‘zal podsho, bo‘yra yopingan soxta podshoh kabi. Har bir hikoyat so‘nggida ibratli xulosa chiqariladi. Podshohlik va uning asl maqomi, xususiyatlari hikoyatlar orqali bayon qilinarkan, shoir orzu va armonlari bu obrazlar ortiga singdirib yuborilgan.

HAJÍNIYAZDÍŃ BIR QOLJAZBASÍNÍŃ DEREKTANÍWSHÍLÍQ TÁWSIYPI

Idrisov Abdusalim Raxmatullaevich
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik untversiteti

Qaraqalpaq xalqınıń qoljazba miyrası XX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap úyrenile basladı. Bul tarawda H.Hamiydovtıń úlken miynetleri bar. Ol Berdaq hám Hajıniyaz shıǵarmalarınıń qoljazba nusqaların tawıp házirgi jazıwǵa ózgertip ilimiy aylanısqa kirgizdi. Ustaz «Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri» atlı miynetinde ullı qaraqalpaq shayırı Hajıniyaz shıǵarmalarınıń on nusqasınıń ilimiy táwsiypin beredi . Solardıń kópshiligi ustazdıń ózi tárepinen sonday aq ádebiyatshı alımlar K.Mámbetov, Q.Bayniyazov hám K.Mámbetnazarovlar tárepinen baspada járiyalandı.

Biz bul maqalamızda Hajıniyaz shıǵarmalarınıń Ózbekstan ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Fundamental kitapxanası qoljazbalar fondında saqlawlı VR-163 nomerli qoljazbasınıń tolıq táwsiypin bermekshimiz. Bul qoljazba óz waqtında respublikamızdıń baspa sóz betlerinde járiyalandı, qosıqları shayırdıń toplamlarına kiritildi . Biraq bul qoljazbada tek ǵana Hajıniyaz qálemine tiyisli shıǵarmalar emes al basqa shıǵarmadan fragment bar, hátteki járiyalanbaǵan qosıǵınan bir bólegi saqlanıp qalǵan.

Qoljazba fragment halatında bizge jetip kelgen. Saqlanıp qalǵan usı bóleginiń 1-paraǵınıń eki tárepinde Yusuf-Zulayha qıssasınan fragment, anıǵıraq aytatuǵın bolsaq usı qıssanıń aqırǵı beti saqlanıp qalǵan. Qıssanıń saqlanıp qalǵan bólegi mına qatarlar menen baslanadı:

*... Xosh aman bol tapshırmısham Xudaya, Xosh aman bol janım ketmeli boldım…*Aqırı mınaday qatarlar menen tamamlanadı: (1b)

... Zulayha bu munajatnı qılıp aydı, -Áy Párўárdigar meniń hám janımnı alǵıl dep aytıp erdi. Hesh kishigá sózláshmáy házrát Ázráyıl kelip janın qabz qıldı. Wallahu

a'lam bis-sawab . A'uzu billáhi minash-shaytanir-rajiym . Qalu inna lillahi inna ilayhi raji'un . Támmat, támam shód . Sáná 1303.

Bul jerdegi 1303-jıl hijriy menen berilgen, miyladiy jıl esaplawı menen 1885/86-jılǵa tuwra keledi. Qoljazbanıń 1-paraǵınıń ekinshi tárepinde 15-qatardan «*Bismilla*»dan keyin Hajıniyazdıń «*Sózlá há búlbúl zibanım*» dep baslanıwshı máshhúr shıǵarması menen baslanadı. Qosıqta bul dúnyanıń ótkinshiligi tasawwıfana súwretlengen. Usı jaǵınan qaraǵanımızda shayırdıń bul dóretpesi Áhmed Yassawıy, Máshrab, Suwfı Allahyar, Maxtumqulı shıǵarmaları menen únles.

Qosıq bul paraqtıń tómengi eki qatarına, hár qatarına úsh qosıq qatarınan barlıǵı altı qatarı jazılǵan. Qoljazbanıń ekinshi paraǵı 1-paraqtıń dawamı ekenligine anıq isenim joq. Sebebi musılman kitaplarında kópshilik jaǵdayda bet sanı qoyılmaydı. Al keyingi paraqtıń aldıńǵı paraqtıń dawamı ekenin biliw ushın «*paygir*» dep atalǵan usıldan paydalanıladı. Bunda ekinshi paraqtaǵı birinshi sóz aldıńǵı paraqtıń tómenine jazıp qoyılǵan boladı. Al biz qarap shıǵıp atırǵan qoljazbada tilekke qarsı ekinshi paraqtıń oń tárepindegi birinshi sóz jazılǵan jeri jırtılıp qalǵan. Sonlıqtan saqlanıp qalǵan ekinshi paraqtaǵı tekst birinshi paraqtıń dawamı ekenligine gúman payda etedi. Soǵan qaramastan saqlanıp qalǵan ekinshi paraqtı birinshi paraqtıń tikkeley dawamı dep esaplap táwsip etiwdi dawam etemiz. Ekinshi paraqtıń aldı tárepiniń 16 qatarına, ekinshi tárepiniń 6 qatarına usı qosıq jazılǵan. Ulıwma esaplaǵanımızda qoljazbanıń 24 qatarına, hár qatarǵa úsh qosıq qatarınan barlıǵı bolıp 71 qatar kóshirip jazılǵan. Qosıqtıń hár bir shuwmaǵı 4 qatardan, tek ǵana bir kupletinde 3 qatar bolıp qalǵan. Ol mına qatarlar:

Ál-Hasıl kálam áyledi,
Baqıy bilmáńiz bu dámni,
Hesh kim ólmey qalan yoqtı.

Biz usı qosıqtıń qoljazba nusqasın kózden keshirip baspadan shıqqan nusqaları menen salıstırıp qaraǵanımızda bazı bir tafawıtlardıń bar ekenligi kózge taslandı. Endi usı ózgesheliklerdi kórip ótsek. Usı qosıqtıń qoljazbadaǵı mına qatarları baspadan shıqqan shıǵarmalarında túsirilip qaldırılǵan:

Ájiz molla Sáyyid Áliy,
Qırmızıdur házret Áliy,
Tutub yalǵanshı dúnyanıy,
Hesh kim ólmey qalan yoqtı.

Hákiym Sulayman, Xoja Áhmád,
Xudayım Allahdur, Áhad,
Lám yálid wá lám yulad,
Hesh kim tiri yúrán yoqdı.

Usı jerde haqlı soraw tuwıladı. Ne ushın bul eki tórtlik qosıqtan alıp taslanǵan? Sebebi sol dáwir ideologiyası bunday qatarlardı kótera almaǵan, anıǵıraq aytatuǵın bolsaq shayır shıǵarmaların baspaǵa tayarlawshılar shayırdıń bunday diniy mazmundaǵı qatarların júrek jutıp baspaǵa jibere almaǵan bolıwı kerek. Ásirese kommunistlik ideologiya tárepinen reakciyashıl shayırlar dep tabılǵan hám shıǵarmaların oqıw qadaǵan etilgen Áhmád Yassawiy hám Sulayman Baqırǵaniydıń

atlarınıń tilge alınıwı. Al negizinde haqıyqatlıqqa tik qaraytuǵın bolsaq bul eki túrkiy tasawwuf muállifleri XIX ásir hám XX ásir baslarında qaraqalpaqlar arasında júdá máshhúr edi. Bunı xalqımızdıń qolında saqlanıp qalǵan kóp sanlı eski, arab jazıwındaǵı qoljazba hám tasbaspa kitaplardan bilsek boladı.

Hajıniyazdıń bul qoljazbaǵa kóshirilgen ekinshi qosıǵı «*Taxt ústinde turǵan ádil sultanlar*» dep baslanatuǵın belgili qosıq. 1988-jılǵı shayır shıǵarmalarınıń toplamında bul qosıqtıń 32 qatarı berilgen. Al biz sóz etip otırǵan qoljazbada onıń barlıǵı bolıp 20 qatarı bar.

Itibar berip qarasaq 2-paraqtıń ekinshi tárepindegi paygir 3-paraqtıń birinshi betindegi birinshi qatar, 1-sóz benen tuwrı kelmeydi. Sonlıqtan isenim menen aytıw múmkin, 3-paraq 2-paraqtıń dawamı emes, bul paraqlar arasında basqa da paraqlar bolǵan, biraq keyin ala joǵalǵan.

Qojazbada saqlanıp qalǵan 3-paraq mınanday sózler menen baslanadı:

… dónhá dón Arzı xan ústine, men ózim xunqar ústine.
Ál-qıssa Góruǵlı yigitlári birlá allalashıp at qoydılar…

Demek bunnan kórinip turǵanınday bul fragmenttiń «Góruǵlı»dan ekenligine gúman joq. Usı paraqtıń aqırı mınanday sózler menen pitedi:

…ayshı ishrát, maqsudı murada etdilár. Xudayı Taala bárshe bándáyi múminniń maqsuda etkárúb hasılı kálam boldı. Támmátil-kitap biawni málikil-Wahhab. Sáná 1313. (Miyladiyda 1895/96)

Bul jerdegi sáne menen 1-paraqtaǵı sáne arasındaǵı parıq on jılǵa teń.

3b-paraqtan baslap Hajıniyazdıń máshhur «Xoshlasıw» ciklindegi qosıqları baslanadı. Birinshi qosıq Hajıniyazdıń atasına aytqanı. Baslanıwı:

Qashshaqlıq dúnyada hárnedin yaman,
Ketár oldım mańa ruxsat ber imdi.
Baqsam hárnimá yoq oǹı solımda,
Kábab oldım men faqırlıq daǵında …

Bul qosıqtıń usı waqıtqa shekem baspadan shıǵıp júrgen tekstleri menen salıstırıp kórgenimizde bir-eki ózgesheliklerdi esapqa almaǵanda derlik parqı kóp emes. Bazı parıqların aytıp óteyik. Mısalı:

Aylanub kelgánsha bolǵaysız aman,
Mehriban múshfıqım kaabam, xosh imdi.

degen qatarlar bul qoljazbada gezlespeydi.

Bul qoljazbanıń ózine tán original tárepi sonnan ibarat qosıq qatarları arasında qara sózlerdiń aralasıp keliwi, yaǵnıy Hajınıyazdıń bul qosıqlarınıń qıssa formasında beriliwi bolıp tabıladı.

Ámma Hajıniyaz bu ǵázelni aytıp atasıdın ruxsat tiládi erse atası biyshara Xudaǵa yıǵlap yúrák baǵrın ota daǵlap áy uǵlım Alla yarıń bolsun, áwliya mádadkarıń bolsın, Xızır yoldashıń bolsun dep ál kótárip fatihasın berip ruxsat berdi. Andın soń molla Hajıniyaz áhli áwladıǵa keldi ersá uǵıl qızı yıǵlashmaq birlán(4a) boldı anda molla Hajıniyaz uǵlı Ni'matullaǵa baqıp uǵlım yıǵlamaǵıl dep bir ǵázel ayttı.

Bunnan soń Hajıniyazdıń ulına aytqan máshhúr qosıǵı baslanadı:

Yıǵlamaǵıl qara kózge yash alıp,
Janım úzre sózler qozım qal imdi.

Men ketermen dúnya ushın bash alıp,
Ziban úzre sózler sózim qal imdi.

Bul qosıq qoljazbada hár qatarǵa eki qosıq qatarınan jámi 26 qatardan (52 qosıq qatarı) ibarat. Qosıqtıń aqırı mına qatarlar menen tamamlanadı: (4b)

Keter boldı sergizdana bul Hajı,
Amanda bolǵaysań kóńlim quwanıshı,
Belimniń mádarı bashımnıń tajı,
Sáwár qozım Ni'matulla qal imdi.

Bunnan keyin jáne qara sózler menen jazılǵan mına qatarlar baslanadı: (4b) "*Ámma molla Hajıniyaz uǵlına bu ǵázelni aydı, qızı Húrzada biyke moynın burub qırmızı yúzi gúl kibi solub kózidin yash aqıp atasıǵa baqıp yıǵlamaq bilen anda atası bir ǵázel aydı."*

Bunnan keyin Hajıniyazdıń qızına aytqan belgili «*Ǵam yeme*» redifli qosıǵı baslanadı:

Meni ketti deyub kózdin yash tókúp,
Moynuń burup málul olup ǵam yeme,
Áliyfdek qáddińni yay kibi búgip,
Moynuń burup Húrzadajan ǵam yeme…

Bul qosıq usı qoljazbanıń 4b-5a paraqlarında bir paraqqa eki qosıq qatarınan jámi 17 qatardan (34 qosıq qatarı) ibarat. Qosıqtıń aqırı mınanday qatarlar menen ayaqlanadı:

Ketár oldı atań Hajıniyazı,
Saǵ olsam kelúrmen barıp shul yazı,
Bánagah máwt olsam bolmaǵaysań zar ,
Boynuń burup Húrzadajan ǵam yeme.

Bunnan keyin jáne qara sózler baslanadı: (5a) "*Ámma Hajıniyaz bul ǵázelni aytıp ul-qızlarım amanda bolǵaysań, sizlerni bir Allaǵa tapshurayıq dep keter boldı, anda Ni'matulla (5b) atasınıń keterin bilip áy ata ketseń yolıń bolsun dep qoshlashub bir ǵázel aydı":*

Bunnan keyin Ni'matullanıń atasına aytqan belgili qosıǵı baslanadı:

Mundın keter bolsań eldin sárgizdan
Alla yarıń bolǵay kábam atam xosh imdi…

Bul qosıq usı qoljazbanıń 5b-6a paraqlarında bir paraqqa eki qosıq qatarınan jámi 18 qatarnan (36 qosıq qatarı) ibarat. Qosıqtıń aqırı mınanday qatarlar menen ayaqlanadı:

Safarıń oń bolǵay hám yoldashıń.
Allaǵa tákiye qıl jám etip sawalıń,
Duwadadur Ni'matulla bul uǵlıń,
Ǵamxorım atajan kábam xosh imdi.

Bunnan keyin jáne qara sózler baslanadı: (6a) "*Ámma Ni'matulla bu ǵázelni aydı erse qızı Húrzada biyke atasıǵa baqıp xosh atajan ketseń Alla yarıń bolsun dep bir ǵázel aydı:*

Xızır Ilyas olup seniń yoldashıń
Bolǵay ata sańa Allah yar imdi …"

Bul qosıq usı qoljazbanıń 6a-6b paraqlarında jámi 36 qosıq qatarı qoljazbanıń bir qatarına eki qatardan 18 qatarǵa jaylastırılǵan.
Bul qosıqtıń aqırı:

Diydarıńnı násiyb etgáy xudayım,
Xosh Allayar atajanım bar imdi.

Bunnan keyin jáne qara sóz benen jazılǵan mına qatarlar bar:

Ámma Húrzada bu ǵázálni aydı ersá Hajıniyaz áhli áwladları bilán widaǵlashıb alarnı Allaǵa amanat tafshurdım deb yolǵa túshub rawana boldı. Bir rah yol yúrgándin soń molla Eri dostunıń birádári Abdullaǵa uchradı. Molla Hajıniyaz Abdullaǵa baqıb kózidin yash aqıb yúrák baǵrın ota yaqıb bir ǵázel aydı:

Bunnan keyin shayırdıń Xoshlasıw ciklindegi qosıqlarınan Molla Erime atlı qosıǵı keledi. Baslanıwı:

Men ketármán sergizdana Abdulla,
Mendin sálam degil molla Erimá
Ájri ázim tapǵaysań tańla Abdulla
Mendin sálam degil molla Erimá …

Bul qosıq ta 18 qatarǵa 36 qosıq qatarı jazılǵan (6b-7a)

Bunnan keyin jáne qara sóz benen *Ámma molla Hajıniyaz Abdullaǵa bu sálamnı aytıb bolǵandın soń yolǵa túshúb rawana boldı. Bir nechá mánzillárni tayy qılıb dengizniń kenarıǵa etúshdi ersá andın soń molla Nuray degán qarındashları qarshu yoluqdı. Molla Hajıniyaz Nurayǵa baqıb ata-anasıǵa, ol eki inisiǵa, uǵıl-qızıǵa wá bashqa yaranlarıǵa mendin sálam ayt deb bir ǵázel oqıdı:*

Usı jerden Hajıniyazdıń "*Sálam degeyseń"* redifli qosıǵı baslanadı
Baslanıwı:

Qádir Alla sańa atam ushırasa,
Hajıniyaz sálam dedi degeyseń…

7b hám 8a paraqlarda bul qosıqtıń 34 qatarı, qoljazbanıń 17 qatarına jazılǵan .
8a paraqtıń 7-qatarınan baslap paraqtıń aqırına shekem Hajıniyazdıń aldınǵa toplamlarınai kiritilmegen bir qosıǵı jazılǵan. . Bul qosıqtıń baslanıwı

Ruzı sháb bashımda dayım qıyamát,
Tándurustlıq berip mańa salamat,
Ne'matulla, Húrzadanı amanat,
Sańa tapshırmısham yaratǵan Alla.

Bul paraq (8a) usı qoljazbanıń sońǵı paraǵı bolıp bul joqarıda aytılǵan qosıq 10 qatarǵa jazılǵan (qosıqtıń 20 qatarı). Bul qosıqtıń jáne bir qoljazbası tabıldı hám járiyalandı.

Usınıń menen bul qoljazba tamam boladı. Qoljazbanıń usı paraq penen tamam bolıwına ishara aqırına musılman kitaplarına tán bolǵan « tammat» تمت (tamam boldı)sózi menen juwmaqlanǵanlıǵı bolıp tabıladı.

Bul qoljazba nusxanıń ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat bunda waqıyalar qıssa formasında, izbe-izligin saqlaǵan halda berilgen. Yaǵnıy nazm hám nasr qosıq qatarları hám qara sóz aralas halda kelgen. Bunnan Hajıniyaz shayır ózinıń basınan ótken waqıyaların qıssa tárizinde qaǵazǵa túsirip barǵan dep juwmaq shıǵarıw múmkin.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, shayır shıǵarmalarınıń bizge shekem saqlanıp qalǵan nusxaların jaqsılıp barlap kóriw arqalı shayır ómirine, dóretiwshiligine hám kóz-qaraslarına tiyisli qosımsha jańa maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

АЖИНИЁЗ ШОИР ШЕЪРЛАРИДА ВАТАН СОҒИНЧИ, ВАТАНПАРВАРЛИК ВА ОНА-ЮРТГА САДОҚАТ ТЎЙҒУЛАРИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Сатбаева Зульфия Даулетбаевна
Ихтисослаштирилган таълим муассасалари агентлиги тасарруфидаги И.Юсупов номидаги ижод мактаби директор ўринбосари, Нукус шаҳри.

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ мумтоз адабиётининг йирик намоёндаларидан бири Ажиниёз Қосибой ўғли шеърларидаги ватанпарварлик, юртни улуғлаш, ватан тўйғуси, ватанга муҳаббат, бағрикенглик, меҳр-мурувват, инсонийлик ҳисларининг халқимизга, айниқса бугунги давр ёшларини ватанпарвар, юртга садоқатли этиб тарбиялашдаги муҳим ўрни ҳақида сўз этилади.

Калит сўзлар: садоқат, ватанпарварлик, юртни улуғлаш, ватан тўйғуси, ватанга муҳаббат, бағрикенглик, меҳр-мурувват, инсонийлик, тарбия, маданият, урф-одатлар.

Ажиниёз Қосибой ўғли XIX аср қорақалпоқ мумтоз адабиётининг энг йирик намоёндаларидан бири. Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ўз халқининг ёрқин келажаги, илм-фан, адабиёт, маданиятнинг ривожланишига бағишланган ҳаёт бўлди. Ажиниёз ўз шеърларида яшаб турган замонининг ҳаётини, маданиятини, урф-одат ва миллий қадриятларини келажак авлодларга борича, теран маҳорат ва фалсафий қарашлар билан етказиб берган.

Шоир асарларининг моҳиятини ташкил этувчи ватанпарварлик, бағрикенглик, меҳр-мурувват,соф муҳаббат мавзулари халқ дилига яқин оҳангларда тараннум этилгани боис, у куйлаган ғоялар миллат тараққиёти ва шахс камолоти учун бугунги кунда ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Ажиниёз шеъриятининг ўзига хослигининг кўрсатувчи асосий хусусиятларидан бири-ўз замонинг йирик намоёндалари бўлмиш Кунхожа ва Бердах шоирлардан фарқли улароқ- унинг чуқур лиризм, ватанга муҳаббат, ватанни улуғлаш, она-юртга садоқат тўйғуларининг устуворлиги, халқона оҳангларга йўғрилганлик каби белгиларнинг бўртиб кўзга ташланишида. Хусусан шоирнинг “Еллерим барды”, “Айрылса”, “Бармекен”, “Аман ба”, “Мегзер”, “Бозатаў”, “Бардур” каби шеърлари шулар жумласидандир.

“Еллерим барды” (“Элларим бордир”) деп аталган шеърида ҳар бир инсон учун унинг тўғилган жойи бахт тимсоли эканлигини, она-юрт гўзаллиги ва унинг тўпроғининг нақадар азиз ва кўзга қорачиғидек қадрлилигини, тўғилган ер соғинчи ва ватанга муҳаббат тўйғусини шунчалар таърифлашга сўз ожиз деб, моҳирона шундай баён этади.

Сўрасанг, элимни Хўжбан, бизлардан,

Номи қорақалпоқ элларим борди,
Хато чиқса кечиринглар, сўзлардан,
Қитой, Қунғироттай элларим борди.

Айниқса, ўз юртидан йироқда, Қозоғистонда юрган пайтларида ватан соғинчи Ажиниёзнинг тунлари ухламай қалам олиб, соғинчга тўла қаторлардан иборат бирнечта шеърлар яратади. У ўз юртининг табиятини, қушлари ю, гуллари, ҳаттоки ҳар бир чўп-у гиёҳини ҳам соғинганлигини айтиб шундай дейди.

Сарҳовуз бўйида сояли терак,
Есанг тилни ёрар асалиў-палек,
Қирларда қизариб пишган геўирак,
Қовундай мазали емишим борди,
...Мен буерда юрган ичи зардали,
Эл-юртни кўрмаган оғир бир дардали,
Кўнглимнинг хўши йуқ, мен ҳам бир дардли.
Айтсам, ичим тўла ҳадисим борди...

Шоирнинг бундай шеърлари ўз даврининг йирик ва таниқли шоирлари бўлган Мунис, Увайсий, Огаҳий, Мақтумқули, Кунхожа, Бердах шоир ижодида ҳам ватанни юксак қадрлайдиган шундай теран маъноли шеърлар кўпчилик.

Ажиниёзнинг “Айрилса” радифли шеърида шоир айтади ки, инсон –инсон ку, ҳатто ки арилар ҳам ўз ватани бўлмиш уясидан айрилса, болидан айрилса, парвона бўлиб, уяси атрофидан кетмайдилар, уяси бузилса ҳам кетиб қолмасдан, шу атрофдан яна уя солиб, шу маскондан кетмайди, чунки бу ер – унинг ватани. [М.Жўраев:66]

Элидан айрилган – девона бўлур,
Ёридан айрилган – бегона бўлур,
Арилар учиб ҳам парвона бўлур,
Уяси бузилиб, болдин айрилса...

Ўз халқининг ҳарбир гиёҳини ҳам ардоқлаган шоир яна айтади ки, эл-юрт қадрини билиш нечоғлик муҳим эканлигини ва элидан айрилган кишининг бошқа элда шакар бол еб йўрса ҳам унинг ўз юртидагидек қадри бўлмаслигини, донишманд халқимиздаги “Туғилган еринг – олтин бешигинг” мақолига ҳамоҳанг бўлган ”Йигит қадри бўлмас элдин айрилса” каби ҳиқматли қаторларга бой, халқона ва фалсафий қарашлари ила ёзилган “Бўлмаса” шеърида шундай баён этади:

...Йигит насийб чекиб ёт элга борса,
Анда бориб, шакар ила бол ичса,
Оғайни-қариндош ёдина тушса,
Ноилаж юрур, тенги-дўсти бўлмаса...
Эр йигитнинг давлати бор бошинда,
Ҳам оғаси, ҳам отаси қошинда,
Ҳарким ўз элинда, тенги-тушинда,
Йигит қадри бўлмас элдин айрилса.

Ажиниёз ўз ўмрининг кўпчилигини билим олиш истагида да Хоразмнинг Хива шаҳридаги мадрасаларда, илм-маърифат илинжида Қозоғистон шаҳар ва овулларида ўтказади ва ватан соғинчи уфурган ўткир шеърларининг кўпчилиги ушбу даврларда ёзилади. [М.Тлеумуратов:69]

Айниқса шоир Хивада таҳсил олган пайтлари мадрасаларда диний билимлар билан бир қаторда туркий, форс-тожик ва араб тилидаги адабий, тарихий манбалар ва бадийий адабиётни ўқитишга ҳам алоҳида эътибор берилган.

Шоир таҳсил давомида Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедил, Мақтумқули каби буюк шоирларнинг асарларини қунт билан ўқиган, шу тариқа шоир Ажиниёз тафаккурида Шарқ мумтоз бадийияти анъаналарига асосланган ўзига хос поэтик талқин усуллари шаклланади. [А.Пахратдинов :63]

“Менгзар” (“Мегзер”) шеърида:

Тушса ёда ўтган кунлар,
Оғзимдан чиққан учқунлар,
Хоразмда юрган кунлар,
Завқи томошага менгзар.

Ажиниёз шоир қорақалпоқ, қозоқ ва Хоразм халқларидан ташқари қирғиз, озарбайжон, башқурт, татар, орыс халқлари тарихий, ижтимоий ва маданий ҳаёти билан ҳам яқиндан таниш бўлган. Бу ҳақида шоир ўзининг “Чиқди жон” (“Шықты жан”) шеърида шундай дейди:

Назару-Шуренни кездим ва якка қора кесак...
Кездим ул Ноғай, русни ҳам Ўринбор шаҳрини...

“Арёғинда бўлмагунча”, “Бормикан”, “Омон ми”, “Элни кўрар кунлар бормикан” шеърида ўзоқ элларда юриб ўз юртини соғинган шоирнинг ҳис-тўйғулари, ички кечинмалари ўз ифодасини топган.

Шоирнинг айтишича эр йигит юрт кезиб, бошига қийинчиликлар, мушкул ишлар тушганда ватан қадрини, юрт қадрини сезинади, деб ёзади.

Қадрини билмас тўғилган элнинг,
Фарқини билма олтин-зарнинг...
Қадрини билмас ошу-ноннинг,
Арёғинда бўлмагунча...

Ажиниёз шоир шеърларидаги юртни улуғлаш, ватан тўйғуси, ватанга муҳаббат ҳислари халқимизга, айниқса бугунги давр ёшларини ватанпарвар, юртга садоқатли бўлишга тарбиялашда муҳим омил бўлиб хизмат қилаверади.

Адабиётлар:

1. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы - тарийхый дерек. Нукус-1995.
2. Пахратдинов А. “Әжинияз шайырдың әдебий орталығы” мақоласи.“Илим ҳәм жәмийет” журналы. Нукус-2009.
3. Жўраев М. Ажиниёз ва унинг Оролбўйи халқлари адабиёти тарихида тутган ўрни. Нукус -2009.

«ŞASENEM-GARYP» DESSANY BARADA

Nurimbetow Sapa Arazdurdiewiç
Ajinýaz adyndaky Nöküs Döwlet Pedagogika Instituty "Gazak dili we edebiýaty " kafedra assistent mugallymy

«Şasenem-Garyp» dessany Mälim bolşy ýaly, **Hasan weziriň ogly Garyp, Şah Apbasyň gyzy Şasenem** bilen söýüşýär. Erkli maşgala durmuşyny gurmak ugrundaky arzuw ýaşlaryň bir-birine bolan mähirli garaýşynyň günsaýyn artmagyna sebäp bolýar. Emma näletli düzgün olaryň öz ýüreklerinda beslän süýji umytlarynyň aňsatlyk bilen başa barmagyna mümkinçilik bermeýär. **Yşky we sosial motiwde ýazylan «Şasenem—Garyp» dessany, «Görogly» we «HüýrlukgaHemra» ýaly, awtory belli bolmadyk—anonim eserleriň biridir.** Türkmen halk döredijiliginiň we klasiky edebiýatynyň ençeme eserlerinde bolşy ýaly, azat söýgi esasynda maşgala durmuşyny guramagyň geçmişde mümkin bolmandygyny görkezmeklik, sosial deňsizligi paş etmeklik bu dessanda öňe sürlen esasy meselelerdir.

Eserde beýan edilýän wakalar bolsa şu ideýalary ýüze çykarmak bilen baglanyşykly alnyp barylýar. «Şasenem-Garyp» dessany Ylymlar akademiýasynyň Türkmenistan filialynyň bölüminiň Taryh, dil we edebiýat institutynyň işgäri, merhum **Nepes Hojaýew** tarapyndan çapa taýýarlanyp, ilkinji gezek 1940-njy ýylda kitap bolup çykdy. Şondan soň hem bu eser Türkmen hem rus dillerinde bir näçe gezek neşir edildi.

Öňki neşirlere girmedik bir näçe täze materiallar bilen üsti doldurýldy we käbir nä-takyklyklar anyklaşdyryldy. Aýry-aýry şygyrlaryň üsti ýetirildi, käbir sözlemleriň aňladýan manysy we ündeýän ideýasy taýyndan has ýörgünlileri saýlanyp alyndy. Şonuň bilen birlikde aýry-aýry meseleler bilen baglanyşykly bolan pikirleriň yzygiderligini saklamaklyga, käbir sözleriň, halk aňlatmalarynyň has ýörgünlilerini seçip almaklyga aýratyn üns berildi. **Diýarbekir** ýurdunyň soltany Şah Apbas, Hasan weziriň aradan çykmagyndan peýdalanyp, öz eden ähdinden dänýär. Ol gyzy Şasenemi ýetim galan Garyba rowa görmeýär. Ine şu ýagdaý zerarly iki söýgüliniň arasynda ajy aýralyklar başlanýar. Bu aýralyk eseriň, ilki başlarynda onçakly howply däl ýaly bolup görünse-de, ol bardygyça güýçlenip, çylşyrymly häsiýete öwrülýär. Garyp ejesi **Abadan**, uýasy **Güljemal** bilen bilelikde ýurtdan kowulýar. Şu ýerden başlap, eseriň, tolgundyryjy güýji, özüne çekijilik häsiýeti gitdigiçe artýar. Dessany okan wagtyňda, goşlaryny goltugyna, öýlerini arkasyna alyp, ol ýerde, bu ýerde sergezdançylyk çekip, dürli jebir-süteme sezewar edilen müňlerçe adamlaryň geçmişdäki gözgyny ýagdaýyny göz öňüňe getirýärsiň.

Mähnet eýýamynda pelek jebrinden
Gara bagrym gana döndi, neýläýin?
Ykrary ýok Şah Apbasyň zulmundan
Gülşenim hazana döndi, neýläýin?

Ine şunuň ýaly setirler şol zulmy näletleýji nala hökmünde dessanda öz beýanyny tapypdyr. Bu setirler müňlerçe zähmetkeşleriň ýüreginden joşup çykan ýangynly sözleriň bir ýere jemlenip aýdylan gysga beýanydyr. Munuň özi **«baýlar üçin günde**

baýram, günde toý, garyp üçin günde hasrat, günde gaý» diýilýän eýýamda ençeme Abadanlaryň gara bagrynyň gana doldurylandygyna, olaryň gül ömürleriniň küle döndürilendigine şaýatlyk edýär. Şonuň üçin hem zalym we ykrarsyz şalaryň tipi hökmünde Şah Apbasyň ýazgarylmagyny we onuň zandyýaman keşbiniň paş edilmegini halk dessanynda gazanylan esasy üstünlikleriň biri hökmünde bellemek gerek.

Geçmişde şalar, han-begler tarapyndan döredilen adalatsyz düzgün zerarly halk üçin parahat ýaşamaga, erkli maşgala durmuşyny gurmaga hiç hili mümkinçilik ýokdy. Agalyk ediji ekspluatator/eziji toparlar dürli ýollar bilen köpçüligiň bagtsyzlyga uçramagyna sebäp bolýardy. Şeýle ýagdaý zerarly müňlerçe ene-atalar öz eziz perzentlerinden aýra salykýardy. Ine bu ýagdaý aşakdaky setirleriň esasynda aýdyň berilýär:

Şah Apbas, seniň derdiňden
Oglum gidendir ýurdundan,
Ölinçe, şanyň derdinden,
Iki aşyk hoşnut bolmaz.

Ne üçin wadalar etdiň?
Eden wadalaryň ýutduň,
Ahyr başyna sen ýetdiň,
Sen deý huda bizar bolmaz.

T.QAYÍPBERGENOV POVESTLERINDE EFIGRAFLARDÍŃ XÍZMETI

Sársenbaev Qonısbay Jaqsılıq ulı
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh doktorantı

Tayanısh sózler: Ádebiyat, jazıwshı, kórkem shıǵarma, povest, kompoziciya, efigraf.

Annotaciya: Teziste Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı T.Qayıpbergenovtıń povestleriniń kompoziciyalıq ózgesheligi haqqında aytılǵan. Tiykarınan jazıwshı povestlerindegi efigraflardıń qollanıw ózgesheligi sóz etilgen.

Jazıwshılar ózi dóretpekshi bolǵan hár qanday kórkem shıǵarmanıń kompoziciyasına waqıyalardı óziniń aytajaq ideyası hám niyetine, sáwlelendirmekshi bolǵan teması hám problemasına sáykes tárizde jaylastıradı. Waqıyalardıń durıs jaylastırılıwı, shıǵarma qurılısınıń pútinliginiń támiyinleniwi jazıwshıdan úlken sheberlikti talap etedi. Bul ushın jazıwshı waqıyalardıń rawajlanıwın durıs jobalastırıwı, bir qaharman menen ekinshi qaharmannıń turmısındaǵı waqıyalardı sheber baylanıstırıwı hám ornı-ornı menen jaylastırıwı zárúr boladı.

Kópshilik epikalıq shıǵarmalardıń kompoziciyasında epigraflar ayrıqsha orın tutadı. «Epigraf (grekshe epigrophe – ústine jazılǵan xat, jazıw) – tolıq shıǵarmaǵa yamasa onıń bir bólimine jollanǵan (arnalǵan) dep yamasa ózgeriske ushıraǵan halda basqa tekstten alınpǵan úzindi»[2.850].

Epigraflar kórkem shıǵarmada tema atamasınan soń bólimniń (baptıń) aldına jaylastırıladı. Epigraf arqalı, biz, shıǵarmanı oqımastan burın-aq, sol shıǵarmanıń tiykarǵı ideyasın ańlay alamız. Sebebi, shıǵarmada sáwlelengen waqıyalardı ayqınlastırıwda epigraftıń áhmiyeti oǵada úlken. Qálegen prozalıq shıǵarmalarda, sonıń ishinde, povestlerde epigraf poetikalıq mazmundı ulıwmalastırıw maqsetinde qollanıladı hám bul arqalı avtordıń niyeti anıqlanadı.

«Avtor súwretlep atırǵan máselege baylanıslı zárúr kóshirme (qosıq, hikmetli sóz, naqıl-maqal, hádis sıyaqlı)nı kiritip, ideyalıq sezim salmaqlıqqa asıradı. Ol tiykarǵı mánini ózinde jámlep, qaharman halatın tiykarlawı, pikirdi tastıyıqlawı menen itibardı tartadı»[3.122].

Jazıwshı T.Qayıpbergenov «Tánha ózińe málim sır» hám «Qara dápter» povestlerinde qollanǵan epigraflar arqalı shıǵarma mazmunına hám ondaǵı waqıyalarǵa ideyalıq-emocionallıq máni júkleydi. Mısalı, avtor «Tánha ózińe málim sır» povestinde waqıyalarǵa kórinbesten aldın eki epigraftı keltirip ótedi: Birinshi epigrafta «Tánha ózińe málim sırıń, – seniń bendeń, ol ashılsa, óziń onıń bendesine aylanasań» – degen xalıq danalıǵınan alınǵan hikmetli sózdi keltirip ótkenindey, povest qaharmanı Perixannıń tánha ózine málim bolǵan sırı onıń baxıtlı turmısına bir kúnde noqat qoyıp, juwmaq jasawǵa sebep boladı.

Ekinshi epigrafta belgili nemic jazıwshısı, Nobel sıylıǵınıń laureatı T.Mannıń: «Hár adam jumbaq, adamgershiliktiń tiykarı, áne, usı jumbaqqa bas iyiwden ibarat», – degen sózin keltiredi. Avtor bul epigraftı qollanıw arqalı povest qaharmanı Perixannıń ótmishindegi jumbaqlı «sır»ın qızı Svetlananıń keleshek táǵdiri ushın ózi menen alıp ketiwge bel baylawın Perixannıń perzentine bolǵan analıq mehri, durıs sheshimi sıpatında sáwlelendirgenligi sezilip turadı.

Jazıwshı «Qara dápter» povestine kirispesten aldın rus shayırı A.S.Pushkinniń «Sır sherteyik muhabbettiń ájayıp jıllarınan, basqa gápler hesh kirmeydi basıma», – degen qatarlardı keltirip ótedi. Avtor bul epigraftı qollanıw arqalı ádebiyatshı J.Esenov atap ótkenindey: «…baslısı Ayshanıń ishki ruwxıy psixologiyasın Embergenniń pútkil naturası, oy-sezimleri menen tákirarlanbas adamgershilik, hadallıq sezimleri, onıń qatal ruwxıy hám fiziologiyalıq tamannan qıyın halatta qalıwı, usı keseli sebepli jigittiń dáslepki hayalınıń taslap ketiwin, Ayshanıń jan-táni, gumanizm menen tereń túsinip jetiwi Embergendi hadal súyip qalıwına alıp keledi»[1.104]. Haqıyqatında da, «Qara dápter»diń iyesi jas kelinshek Ayshanıń táǵdiri A.S.Pushkinniń qosıq qatarlarındaǵı mazmun menen oǵada únles keledi. Yaǵnıy, Aysha átirapındaǵı adamlardıń, hátteki, óz jaqınlarınıń gáp-sózlerine, ginaratlawlarına qaramastan, Embergendi qalay bolsa, solayınsha jaqsı kórip qaladı. Hátteki, ol ómiriniń aqırına shekem Embergenge sadıq bolıp qalıwǵa sóz beredi.

Povesttiń syujetinde Embergen avariyaǵa ushırap jaraqatlanıp emlewxanaǵa túsken payıtında, Ayshanıń oǵan «Násiyatnama xat» jazǵanlıǵı, usı «Násiyatnama xat»tıń astına XVIII ásirdegi fransuz ádebiyatınıń klassigi Reyler Rilkeniń: «Bul xatlar hár qıylı reńdegi sabaqtan islengen naǵıslarǵa usaydı, onıń bir shetinen sóte baslasań, onnan jalǵızlıqtıń, kisiniń jan sezimlerine salmaq salatuǵın námálim kesellik qolınan shıqqanday gúlsheńberi payda boladı...», – degen muhabbat haqqındaǵı pikirlerin keltirip ótedi.

Bul epigraf arqalı da belgili tulǵalardıń muhabbat haqqındaǵı pikirlerin izlengenligin hám povest qaharmanı Ayshanıń qálbindegi muhabbat sezimlerin sáwlelendiriwde, eń tiykarǵısı povesttiń syujeti menen kompoziciyasına bul epigraftı arqaw etip, sheberlikke eriskenligin ańlaw qıyın emes.

Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń joqarıda biz kórsetip ótken povestlerinde qollanılǵan epigraflar shıǵarmanıń ideyasın ele de tereń ashıwda hám qaharmanlardıń táǵdirin sáwlelendiriwde jetekshi orın iyelep, kórkem estetikalıq xızmet atqarǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Есенов Ж. Талант құдиретин еслеп ямаса «Қара дәптер»диң ҳақыйқатлығы // Әмиўдәрья. – Нөкис, 2022. - №5. – Б. 104.
2. Литературная энциклопедия. – М.: Интелвак, 2001. – С. 850.
3. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поэтик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари): Филол. фан. д-ри (DSc). … дис. – Т., 2020. – Б. 122.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЯТЫНДА ЕСАП-САНАҚҚА БАЙЛАНЫСЛЫ БАЛАЛАР ҚОСЫҚЛАРЫ

Даулетмуратов Ф.Б.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты стажёр-излениўшиси

Қарақалпақ балалар әдебияты оғада кең тараўлы, келешекти терең сынаққа алып, оған сәйкес етип жасларды тәрбиялаўды нәзерде тутқан ҳәзирги заман көркем өнер тараўының ең гөззал түрлериниң бири. Бул адамзат ушын қаншама дәрежеде шийрин болса, онын әдебиятын қурайтуғын көркем шығармалар да соншама дәрежеде жоқары маңызлы, көркем болыўды талап ететуғын әдебият. Бул балалар әдебиятының баслы өзгешеликлериниң бири.

Балалар фолклорындағы балаларды тәрбиялаўдағы үлкен әҳмийети бар гейпара аңызлар, етнографиялық материаллар А.Диваев, Н.Остраумов, А.И.Беляев ҳәм басқа да илимпазлар тәрепинен жазып алынған. Булардан кейинги белгили илимпазлар Н.А.Баскаков, А.А.Соколов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, У.Кожуров, С.Камалов, Қ.Мақсетов, Н.Жапақов, А.Каримов ҳәм басқалар өзлериниң фолклорды жйынаў бойынша шөлкемлестирилген экпедицияларында балалар әдебиятының фолклорын байытты [Мақсетов Қ:85]. Бул жыйналған ҳәм баспасөзде шығарылған фолклорлық мийраслар балаларды келешекке тәрдиялаўда әҳмийети уллы. Бул мийраслар балаларды халқымыздың тарийхын, үрп-әдетин, мәдениятын, экономикасын үйрениўде ғәзийне болып табылады. Қарақалпақ халық қосықларының белгили бир түрин балалар қосығы қурайды. Қарақалпақ фолклорында балалар қосықларының орны айрықша. Соның ишинде балаларға тақмақлап санаўды үйретететуғын қосықлар да бар. Олардың қатарына «Бирим бир», «Бир дегеним - билиў» деген қосықларды жатқарыўға болады. Мысалы:

Бирим – бир,
Еким – еки,
Үшим – үш,

Төртим – төрт,
Бесим – бес,
Алтым – алты,
Жетим – жети,
Сегизим – сегиз,
Тоғызым – тоғыз,
Оным – он,
Онбирим – оны тапшы?

Бул қосықты балалар бармақларын санап атқарады. Сол арқалы бала санаўды билип алады. Қосық арқалы санаўды үйрениў басқа туўысқан халықларда да бар. Рус балалар әдебиятында бундай қосықтың түрин «считалка» деп атайды [Бялоус Н:171].

«Бир дегеним – билиў,
Еки – дегеним – егеў,
Үш дегеним – үшек,
Төрт дегеним – төсек,
Бес дегеним – бесик,
Алты дегеним – асық,
Жети дегеним – желке,
Сегиз дегеним – серке,
Тоғыз дегеним – торқа,
Он дегеним – оймақ,
Он бир дегеним – жумбақ» -

деген санаў түриндеги қосықлар балаларды ойланыўға, ҳәр бир саннан кейин айтылып атырған сөзлердиң мәнисин аңлаўға шақырады. Соның менен бирге он бир дегенде жумбақ балаларды қызықтырып, ойландырады. Ол не ушын жумбақ соған ой жуўыртады. Бул баланы салмақлы, парасатлы, ҳәр нәрсеге ой жуўыртыўға уқыплы болыўға умтылдырады. Себеби бир санынан баслап онға шекемги санлардың бәри бир зат пенен аталған. Бир-билиў, еки-егеў, үш-үшек, төрт-төсек…ҳәм т.б. сонда он бирди не деп атаў керек? Әне, бала сол туўралы ойланады.

Белгили балалар шайыры С.Аббазов өзинин мазмунлы шығармалары менен балалардың руўхый дүнясынан терең орын алды. Шайыр рус, өзбек балалар әдебиятының жақсы мазмунлы шығармаларын қарақалпақ тилине аўдарып, балаларды басқа халықлар әдебиятынан хабардар етти.

Шайыр шығармаларында аўызеки әдебият үлгилеринен пайдаланыў белгилери әдеўир сезиледи. Сол үлигини жазба әдебиятқа киргизип, киши мектеп жасындағы балалар ушын қосықлар дөретти. Мысалы, «Гөжеклер» қосығында:

Фермамызда көп гөжек,
Тең жартысы көк гөжек,
Шым қарасы төрт гөжек,
Буўрылы бар бес гөжек,
Қоңыры бар көк гөжек,
Сегиз гөжек сур гөжек,

Буның бәри бизиң гөжек,

Нешеў болды сизиң гөжек? –деп балаларды есап-санаққа үйретиўге тәрбиялайды. Балалар тек есап-санақ үйренбестен, мийнет етип шарўа ислерин де үйренеди.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ балалар әдебиятында есап-санаққа байланыслы қосықлардың раўажланыў басқышларында өзине тән өзгешеликке ийе екенлиги байқалады.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Бялоус Н. И. Считалки как малый литературный жанр // Язык. Текст. Дискурс 14 (2016): 171—180.
2. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. Нөкис, 1996. –Б.340.
3. Мәмбетниязов Т. Қарақалпақ балалар әдебияты ҳәм оның машқалалары. Нөкис, 1992. –Б. 1992.
4. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. Нөкис, 1992.

ҒАФУР ҒУЛОМ ҲИКОЯЛАРИДА ИФОДА ВОСИТАЛАРИ МУТАНОСИБЛИГИ

Муратова Гулбахар
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика Институти мустақил тадқиқотчиси

XX аср ўзбек адабиёти тарихида муносиб ўринга эга бўлган ижодкорлардан бири Ғафур Ғуломдир. Унинг академик шоир, носир, таржимон ва адабиётшунос сифатида ёзиб қолдирган ижод намуналари бугунги кун учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ғафур Ғулом ғоятда машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтган. У 1912 йилда отасидан, 1917 йилда онасидан ажралади. Ғ.Ғулом ота-онадан етим қолганида 15 яшар бўлиб, уч етим синглисини боқиши ва тарбиялаши, мустақил ҳаёт кечириши лозим эди. Шунинг учун ҳам турли-туман юмушларни бажаришга мажбур бўлади. Ҳўл мева сотиш, этикдўзга шогирдлик, аравакашлик, қўриқчилик, тунукасозлик, ҳарф терувчилик, ўқитувчи ва тарбиячилик Ғафур Ғуломнинг машаққатли ҳаёти саҳифаларини ташкил этади. Ғафур Ғулом кўпгина шеър ва ҳикояларида ўзининг тирикчилик гирдобидаги ҳаёти, бошидан кечирган саргузаштларини эслаб ўтади :

Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Хаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира

Ўша «*хаёл кўзгусидан*» сира-сира ўчмаган хотиралар қалбининг туб-тубида аламли бир нола бўлиб қолди. Инсоннинг инсонга меҳр-шафқатини, ҳароратли муҳаббатини, меҳрибон ва мушфиқ одамларни кўрганида ва яна:

Оталик ҳиссининг
Бебаҳо, лазиз
Тўлқинлари ичра

Ғарқ бўлиб кетиб... (2 т. 23 б.)

Шоир ҳаёт ва инсон тақдири ҳақида хаёллар гирдобида қолганида бутун инсон наслига қарата: *«Тинчлан, жигарим», «Қайғурма, қўзим», «Миннатинг бошимга дурра», «Нега чўчиб тушдинг?», «Ўз уйингдасан»,* - дея айта олган ғоятда болажон инсон бўлган.

Ғафур Ғулом XX асрнинг 20-йилларидаёқ Туркистон Маориф Комиссарлигининг боқимсиз болаларни йиғиш ташаббусига қўшилади. «*Урфон»* номли мактаб қошида 150 болага мўлжаллаб очилган интернат (болалар уйи)да мудир ва тарбиячи бўлиб ишлайди. У етим болалар ва ўз ҳаётида муайян яқинлик, ўхшашликни кўргани учун ҳам, уларнинг тақдирига бефарқ қарай олмайди. Шоирнинг илк шеъри ҳам ҳаётий воқеалар заминида, болалар уйида ёзилган. Бироқ шоир ундан кўнгли тўлмагани учун, чоп қилдиришни лозим кўрмаган.

Ғ.Ғулом публицистик асарларида ҳам боқувчисини йўқотган болалар тақдирига алоҳида эътиборни қаратади. У «*Укаларимизни унутмайлик»* номли мақоласида барча элдошларни етим болаларни йиғишга чақиради, бу эзгу ва хайрли ишга даъват этади.

Ғафур Ғулом келажак наслларга қарата: *«Кулимсираб тургувчи толеинг порлоқ», «Манглайингда порласин умринг қуёши», «Оламнинг томида учир варварак», «Ўксукликдан узоқ сангин духтарим», «Бўйларингдан ўргулай, азиз ўғиллар»* сингари дил сўзларини изҳор эта олган меҳрибон инсон эди. Шунинг учун ҳам у Берлиндан берилган бир радио эшиттиришига жавоб тариқасида ёзган «*Мен яҳудий»* шеърида:

Инсон ирқиданман,
Иинсон миллати (2 т. 17 б.)

дея инсонпарварлик тамойилига асосланади. Академик шоир шеъриятидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, албатта. Бундай хусусият Ғафур Ғуломнинг барча тур ва жанрларда яратган асарларида, хусусан насрида ҳам яққол кўзга ташланади.

Ғафур Ғуломнинг кичик насри ҳақида тўхталган адабиётшунос С.Мамажонов Ойбекнинг қуйидаги сўзларини келтиради: *«Ғафур ўз ҳикояларида одамларнинг образини яхши кўрсатади. Ўзининг кичик қаҳрамонлари психологиясига кира билади. Уларнинг тушунчалари, қарашлари, мақсад ва интилишларини ингичка кўради*».

Носирнинг «*Қизалоқ» (*1928 й.) ҳикоясида эркин ҳаётга интилган Мукаррама ва Ибай тақдирини қизнинг ота-онаси: Шокир ака ва Зулайҳо хола ўзларича ҳал қилмоқчи бўладилар. Улар йигит томонидан келган совчиларни ноумид қайтаришади. Севгилиси билан биргаликда ота уйини тарк қилиб кетаётган Мукаррама: *«Отам билан онам ранжимайдиган бўлсалар, бўлди-кетаётган Мукаррама: «Отам билан онам ранжимайдиган бўлсалар, бўлди-ку-я»,*- деб ўйлайди. У Андижонда тинч-тотув яшаса-да, ота-онасини соғинади. Уларнинг юзларига оёқ тираб, шундай ишларни қилганимдан *«юзим шувут»,*- дея кечирим сўрайди. Мукарраманинг мактубини олиб, фарзандининг саломат ва бахтиёр эканлигини билган ота-она меҳрибончилиги айниқса таъсирли

чизилган. Шокир ака: «*Худоё оқ йўл берсин»* деса, Зулайҳо хола: «*...Ҳар уч жонни саломат кўра олсам» ,* - дея интиқлик билан соғинч туйғуларини ифода этади.

Кўринадики, қиз қалбидаги тавба, ота-она кўнглида эса шафқат туйғулари лиммо-Лим. Қуръони Каримнинг «*Ал-исро»* сураси 23-24 оятларида таъкидланишича, ота-оналарини умр бўйи иззат-ҳурмат қилиш ҳар бир инсон зиммасига юклатилган асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Ота-онага иззат-ҳурмат кўрсатмоқчи бўлган фарзанд аввало онасига муҳаббатли бўлиши лозим. Зеро, *«Жаннат оналарнинг оёғи остидадир*». Олмониялик исломшунос олима Аннемарие Шиммел хоним кўпгина олиму уламолар, комил инсонларнинг оналари ўқимишли аёллар бўлишганини, улар ўзларининг бенуқсон ҳаётлари билан фарзандларига намуна бўлганликларини таъкидлаб ўтади.

Дарҳақиқат, мусулмон ҳаётида онанинг ўрни ва фарзанд тарбиясидаги масъулияти ниҳоятда юксак саналган. Шунинг учун ҳам ёзувчи ва шоирларимиз асарларида она образи тасвирига алоҳида эътибор билан қарашади. Ғафур Ғуломнинг ҳикоя ва қиссаларида оналар образи талқинида ранг-баранглик кузатилиб, бунда ёзувчи маҳорати ёрқин намоён бўлади. Юқорида сўз юритилаётган *«Қизалоқ»* ҳикоясида бу борадаги ёзувчи санъаткорлиги янада яққолроқ кўзга ташланади. Носир ҳикояда лирик чекиниш ясаб, она меҳри ҳақида тўлқинланиб сўзлайди:

«*Ҳеч қайси эркалаш оқ сут берган она шафқатига тенглашмайди. Оналар ўстириб, ундиргунча тортган машаққатлари учун ҳурмат эгалари. Ҳамма оналар келажак бўғин яратувчи.. Ҳамма оналар ҳам жамият «маъбуда»лари...*» *(6 т. 16 б.)* Агар эътибор берилса, нафақат ҳикоя қаҳрамонлари, балки «*ҳамма оналар»,* демакки аёл зоти ҳақида сўз бормоқда. Бу атиги 36 ёшидагина ҳаётни тарк этган ўз онасига бўлган ёзувчининг меҳрга қонмаган қалби нидолари ҳамдир.

Кўринадики, Ғафур Ғулом ранг-баранг тасвир воситаларини ўзаро мутаносибликда қўллаганки, бу унинг ҳикоялари муваффақиятини таъминлай олган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Аннемарие Шиммел. Жонон менинг жонимда. Олмон тилидан Йўлдош Парда таржимаси.Т. : Шарқ, 1999.
2. Мамажонов С. Ғафур Ғулом прозаси. Т. : Фан, 1966,
3. Матёқубова Т. Ғафур Ғулом бадийяти. – Т.: Фан ва технология, 2006
4. Matyakubova T.R. Lyric Experience in Gafur Gulam’s Poetry // Pindus Journal Of Culture, Literature, and ELT ISSN: 2792 – 1883 Vol 2 No. 1. 2022
5. Назаров Б. Ғафур Ғулом олами. - Т.: Фан, 2004.
6. Қуръони Карим. Ўзбекча - изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Ал-исро сураси. Т. : Чўлпон, 1992.
7. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. Т.1. -Т.: Фан, 1983
8. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. Т.2. -Т.: Фан, 1984
9. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 томлик. Т.3.. -Т.: Фан, 1984
10. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 6 т. Т. : Фан, 1986

11. Yakubov I. Abdulla Qahhor through the eyes of world writers. Galaxy International interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915 Vol. 9, Issue 12, Dec. 2021
12.. Yakubova Sevinchoy. Visual approach to studying Sirojiddin Sayyit's poetry. // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). Vol. 6 Issue. 3 (March-2020)

ÁJINIYAZ POEZIYASINDAǴÍ TÁRIYP QOSÍQLAR HÁM OLARDA QOLLANÍLǴAN KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ HÁM USÍLLARÍ

Djangabaeva Hùrliman
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı tayansh doktoranturasınıń 10.00.06 "Salıstırmalı ádebiyattanıw, salıstırmalı til bilimi hám awdarmashılıq" qániygeligi 1-basqısh doktorantı

Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında kórkem súwretlew qurallarınıń sheber úlgilerin kóriwmizge boladı. XIX ásirde jasaǵan Ájiniyaz, Berdaq shayırlarımızdıń shıǵarmalarında qollanılǵan kórkem súwretlew qurallar (troplar) hám usılların (figuraları) izertlew máselesine arnalǵan ilimiy izertlegen ilimpazlardıń sanı kópshilikti quraydı. Qaraqalpaq ádebıyatında dóretilgen shıǵarmalardıń poetikalıq ózgesheligin izertlew kútá áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń eń ataqlı klassik shayırı bolıp, sonıń menen birge onıń ólmes shayırlıq miyrasları xalqımızdıń ruwxıy-estetikalıq iygiligine aylanǵan. Onıń atı, tereń xalıqlıq shıǵarmaları xalqıımızǵa birdey qádirli. Házirgi waqıtta Berdaqtıń shıǵarmaları tek óz ana tilinde emes, al rus, ózbek, qazaq, túrkmen tillerinde basılıp shıqtı.

Hár qanday shıǵarmanıń kórkemlik dárejesin bahalawda ondaǵı qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń kórkemlik xizmetin, olardıń qosıq pútinliginde tutqan ornın úyreniw de ayrıqsha áhmiyetke iye. Kórkemlew quralları ádebiyattanıw iliminde "kórkemlew quralları", "súwretlew quralları", " troplar" dep te júritiledi. Al, shıǵıs klassikalıq ádebiyatında "majozlar" degen atama menen qollanıladı eken. Troplar jazba ádebiyattıń baylıǵınıń hám kórkem poeziyanıń deregi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiyatına shıǵıs ádebiyatınan hár qıylı janrlardı alıp kelgen Ájiniyaz dóretiwshiliginde, sonıń ishinde táriyp qosıqlarında da kórkemlew qurallarınıń eń jaqsı úlgileri berilgen. Ájiniyaz dóretiwshiliginde táriyp úlgisinde jazılǵan qosıqlarǵa "Ellerim bardı", "Bardı", "Bir páriy", "Bardur", "Megzer", "Hár kimseniń yarı bolsa" hám t.b. Sonday-aq, shayırdıń dóretiwshiliginde basqa da qosıqlarında táriyplik úlgidegi qatarlardı ushıratamız. Máselen, muhabbat temasında jazılǵan "Bozatawlı názelim" qosıǵında da ashıq bolǵan yarǵa táriyp beriw eń joqarı dárejede berilgen:

Qumırısqádek qıpsha qıpsha belleriń,
Barmaq tolı yuzuk-yuzuk álleriń,
Ásel qatqan sújúk-sújúk tilleriń,
Jılandı jıljıtıp innen bezdirer.[1:43]

Joqarıdaǵı táriyplew usılında bayanlanǵan qatarlarda giperbolanıń naǵız úlgisin kóriwge boladı. Ájiniyaz shayırdıń dóretiwshiliginiń sırı hám shıńı usı taqlettegi forma hám mazmun jaǵınan shıraylı hám maǵanalı qosıqlardı dóretiw bolıp tabıladı.

“Qaraqalpaq ádebiyatı menen rus ádebiyatın salıstratuǵın bolsaq, rus ádebiyatında ádebiy shıǵarmalardıń kórkem poetikasın izertlew birqansha alǵa ilgerlegenin bilemiz. Rus xalqınıń belgili sóz zergerleri bolǵan A.S.Pushkin, Chexov, Dostoevskiy, Mayakovskiy, Blok hám taǵı basqa da dóretiwshilerdiń shıǵarmalarınıń poetikası boyınsha monografiyalar, ilimiy jumıslar bar ekenligi málim. Bunnan basqa da tuwısqan ózbek, qazaq, túrkmen hám tájik ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmalarınıń poetikası boyınsha da bir qatar qunlı ilimiy jumıslardıń islengenligi sózsiz.”[2:3] Qaraqalpaq ádebiyatında bul másele boyınsha ilimiy izertlew jumısları joqarıda aytıp ótken xalıqlarǵa qaraǵanda keshirek izertlendi.

Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı metaforalar, allegoriyalar, simvollar, metonimiyalar, epitetler hám teńewler tuwralı belgili alımlarımız K. Mámbetov, Á. Pirnazarov, Q.Bayniyazov, A.Murtazaev, B.Qálimbetov hám basqalar ózleriniń kólemli miynetlerinde sóz etti. Biraq , bul miynetlerde Ájiniyaz lirikasınıń poetikalıq qunın belgileytuǵın usınday ájayıp kórkemlew qurallarınıń shayırdıń ruwxiy dúnyasın ashıwdaǵı áhmiyetine dıqqat az qaratılǵanı sezilip turadı. Ájiniyaz lirikasınıń tásirliligi, kórkemligi, súwretlenip atırǵan zat , yáki qubılıs tuwralı anıǵıraq hám tereńirek pikir júritiwmizge sebepshi bolatuǵın kúsh – shayırdıń troplardı jemisli paydalanıwında. Filologiya ilimleriniń doktorı K. Mámbetov Ájiniyaz poetikasınıń janrlıq hám kórkemlik ózgeshelikleri tuwralı pikirleriniń birinde “ ... bir shayır menen ekinshi shayırdıń arasındaǵı parıq onıń az ya kóp jazılǵanlıǵında emes , bálki ózinen aldınǵılarǵa qaraǵanda qanshelli dárejede jańalıq ashıw, janrlıq múmkinshiligin kóbeytiw, obraz jasaw usılları tiykarında ayrıqsha kózge taslanadı.” - dep jazadı. Shınında da hár qanday shayırdıń shayırlıq dárejesin , onıń shıǵarmalarınıń baxasın san kategoriyası emes, al, sapa kategoriyası belgileydi. Ájiniyazdıń lirikalıq qosıqlarınıń sapa dárejesin belgileytuǵın troplardıń ishindegi ayrıqsha kózge taslanatuǵınlarınıń biri – metaforalar.

Mine usınday qaraqalpaq shayırlarımızdıń dóretiwshiliginde kórkemlew quralları hám usılları boyınsha ilimiy kózqarastan izertlegen ilimpazlarımız kópshilikti quraydı. Ajiniyaz shayır qosıqlarınıń poetikasın izertlegen B.Genjemuratov “Ájiniyaz lirikasınıń poetikası” atlı monografiyası bar. Monografiya qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı lirikasınıń poetikası sırların hár tárepleme izertlewleri menen qunlı.Avtor Ájiniyaz lirikasınıń kórkemligin ashıp beriwde shayır qosıqlarındaǵı metafora, metonimiya , sinekdoxa, simbol, janlandırıw, giperbola, allegoriya, litota, epitet, teńew, parallelizm, qaytalaw, gradaciya, inversiya, alliteriyaciya, uyqas hám rediflerdi úyreniwge ayrıqsha dıqqat awdarǵan. Miynettiń I babı tikkeley Ájiniyaz lirikasınıń kórkem súwretlew quralları hám usıllarına arnalǵan. Bul tallawlar hár túrli tematikalıq qosıqlar arqalı islengen, ásirese shayırdıń táriyp janrındaǵı qosıqlar basım kópshilikti quraydı. Ilimpaz B.Genjemuratovtıń “Ájiniyaz lirikasınıń poetikası” miynetiniń qunlı tárepleri sonda, shayırdıń lirikalarında kórkem súwretlew quralları hám usılların úyreniwde belgili Rus ilimpazları bolǵan A.Kvyatkovskiy, L.I.Timofeev, F.M.Selivanovtıń, túrkmen ádebiyatınıń ilimpazları B.A. Garrıevtıń, R. Rejepovtıń , sonday-aq jergilikli qaraqalpaq ádebiyatshılarınan Sh. Axmetovtıń, Q.Maqsetovtıń miynetlerinen paydalanılǵan.

Miynettiń II babında shayırdıń lirikasındaǵı qosıq qurılısınıń bazı bir máseleleri bolıp 1. Alliteraciyalar, 2. Uyqas hám onıń túrleri, 3.Redifler haqqında sóz etiledi. Ájiniyazdıń lirikalıq shıǵarmalarında dawıssız birgelikli seslerdiń qatara jaylasqan sózlerdiń basında únlesip keliwleri ushrasadı.

Qashı **q**álem **q**abaqları **q**ırmızı (15, 23)

"Qırmızı" redifli qosıǵınan alınǵan bul qatarlardaǵı hár bir sóz "**q**" dawıssız sesi menen baslanıp , únlesip qaytalanǵan.

Bul miynette Ajiniyaz alleratciyadan paydalanǵanda olardı belgili bir poetikalıq maqsetke baǵındırǵanın kóriwimizge boladı.Shayır alliteraciyanı ózi ayrıqsha áxmiyet bergen sózlerdiń átirapında quradı. Mısalıǵa, " Ellerim bardı" qosıǵında

Sorasań elimdi **Q**ojban bizlerden ,
Qalpaǵı **q**azanday ellerim bardı,
Qáte shıqsa keshirińler sózlerden ,
Qıtay, **Q**ońırat atlı ellerim bardı.

Bul qosıqta berilgen qatarlarda **"q"** seslerinıń qaytalawları lirikanıń ózgesheligin táminlep tur. Alliteraciya tiykarǵı xizmeti shıǵarmada birgelikli dawıssız seslerdi qaytalap qollanıw arqalı kórkem sózdiń tásirliligin kúsheytetuǵın kórkem usıl. Joqarıdaǵı qatarlarda alliteraciyanıń qollanılıwı qosıq ırǵaǵına jańasha tús beriw menen birge ekspressivlik máni atqarıp tur.

Ájiniyaz shıǵarmalarında kórkem súwretlew quralları menen bir qatarda qosıqtıń jáne de ótikirliligin táminlew maqsetinde kórkem súwretlew usıllarınan(figuralar) ónimli paydalanǵanı sózsiz. Ilimpaz B.Genjemuratovtıń miynetinde bul tema názerden shette qalmaǵan. "Ájiniyaz lirikasındaǵı kórkemsúwretlew usılları figuralardıń kórkem mazmundı tereńlestiriwdegi áhmiyeti boyınsha tolıǵraq túsinikke iye bolıw ushın parallelizm, qaytalaw, gradaciya hám inversiyalar tuwralı jeke – jeke toqtap pikir júritiw zárúrligi tuwadı."[2:43]

Qoldawlıda – alma, balǵalı – Anar,
Múytende – Aq sulıw, mańǵıtta – Gúlzar,
Qullası káram bul dúnyada hárne bar,
Ol yetti ashıqtıń bári sadaǵa.

"Sadaǵa" redifli qosıǵınan alınǵan bul shuwmaqtaǵı birinshi hám ekinshi qońsılas qatarlar – parallelizm. Parallelizm sol dáwirdegi qaraqalpaq xalqındaǵı ruwlardı – ruwlarǵa, sol ruwlardan shıqqan gózzallardı gózzallarǵa qatar qoyıp, parallel súwretlew baǵdarında dawam etilgen. "B.V.Tomashevskiy parallelizmdi lirikalıq motivlerdiń baylanısıw usıl sıpatında qaraydı hám parallelizmniń tiplerin ajratıp kórsetedi : tematikalıq parallelizm, sintaksislik parallelizm , leksikalıq parallelizm , strofalıq hám intonaciyalıq parallelizm"[3:30] Shayır óziniń aytajaq oy – pikirlerin jáne de belgilewde, ayqınlastırıwda parallelizm usılınan sheberlik penen paydalanıp otıradı.

Qaytalawlar Ájiniyazdıń lirikalıq qosıq qatarlarınıń keyninde islenetuǵın jaǵdaylarda ushrasadı: "Ayrılsa" redifli qosıǵınan mısal:

Yigit qashshaq bolur, sóxbeti bolmas,
Aǵayin – xalıqara izzeti bolmas ,
Meyilis- márakada húrmeti bolmas,

Yigit qashshaq bolıp , maldın ayrılsa.

Birinshi, ekinshi , úshinshi qatarlardıń sońı “ bolmas” degen sózdiń úsh ret tákikarlanıwı nátiyjesinde jámiyetlik turmıs haqqındaǵı shayırdıń filosofiyalıq pikiri ótkirlesip , lirikalıq qaharmannıń ómir haqqındaǵı kózqaraslardıń tastıyıqlap kórsetedi. Kórkem shıǵarmada mazmunnıń emocionallıǵın táminlewshi kórkemlew usıllarınıń biri – qaytalaw bolıp esaplanadı. “Qaytalaw – kórkem shıǵarmalarda onıń tásirsheńligin kórsetiw, ideyanı ótkirlestiriw, qaharmanlardıń ishki dúnyasın da tereńirek ashıp kórsetiw ushın qollanılatuǵın sintaksislik usıl”[4:130].

Juwmaqlap aytqanda, shayırdıń saylandı shıǵarmaların, táriyp úlgide jazılǵan qosıqların, ondaǵı poetikalıq qatarlardıń qollanıw sheberligin ilimpaz teoriyalıq jaqtan analizlegen, mısallar menen bekkemlegen. Ájiniyazdıń qaysı qosıǵın oqısaqta ondaǵı kórkemlew quralları menen usılları ózgeshe. Ondaǵı hár bir qatarda insandi ózgeshe sezimlerge bóleytuǵın kórkem súwretlew quralları hám usıllardı ushratamiz. Álbette, bunday súwretlewler shıǵarmanıń qunlılıǵın belgileydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Әжинияз. Нөкис «Қарақалпақстан». 1975, 43-бет.
2. Генжемуратов Б.Әжинияз лирикасының поэтикасы, Нөкис, «Билим»,1997.
3. Томашевский Б.В,« Теория литературы», Москва, «Аспект Пресс» 1986.
4. Ахметов С, Есенов Ж, Жәримбетов Қ. «Әдебияттаныу атамаларының орысша – қарақалпақша тусиндирме сөзлиги» ,Нөкис , «Билим», 1992-жыл.

ÁJINIYAZ SHAYIR LIRIKASIN RUS TILINE AWDARIWDAǴI GEYPARA MÁSELELER

Ubayxanova Miywagúl
QMU tayanısh doktorantı

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı bolǵan Ájiniyaz Qosıbay ulınıń shıǵarmalarınıń awdarılıw processı, awdarılǵan qosıqlar hám poemasına tallawlar, kórkem awdarmanıń tutqan ornı tuwralı sóz etildi. Rus tiline awdarǵan bir qatar awdarmashılar D.Golubkova, G.Yaroslavcev, P.Jeleznov, N.Grebnev, S.Lipkinlerdiń islegen kórkem awdarması klassik shayırımızdıń poeziyasın basqa xalıqlar ádebiyatına kópir bola alatuǵını anıq. Sonday-aq, awdarılǵan shıǵarmalardı isenimli analizlew qaraqalpaq ádebiyatında kórkem awdarma tarawın jaqsılawǵa hám rawajlandırıwǵa úles qosıwı anıq.

Gilt sózler: kórkem awdarma, Ájiniyaz qosıqları, poeması, rus tiline awdarma qosıqlar, kórkem awdarma poetikası.

Awdarma– bul bir xalıqtı ekinshi bir xalıq penen baylanıstırıwshı kópir. Al, kórkem awdarma ózge tariyx, ózge ruwxıy mádeniyat penen tutastırıwshı shınjır. Sonlıqtan, qaysı ádebiyattıń kórkem awdarması jaqsı rawajlanǵan bolsa, sol ádebiyatjoqarı basqıshlarǵakóterilgeninen dárek beredi.

Qaraqalpaq ádebiyatında awdarma islew máselesi basqa dúnya xalıqlar ádebiyatına qaraǵanda kesh baslandı. Atap aytqanda, XX ásirdiń birinshi yarımında S.Majitov rus ádebiyatındaǵı kishi kólemli ertek hám gúrrińlerden, tımsallardan

baslaǵan bolsa, bunnan keyingi dáwirlerde N.Dáwqaraev, A.Begimov, J.Aymurzaev, D.Nazbergenov, T.Jumamuratov, I.Yusupov hám t.b. rus ádebiyatı klassikleriniń poeziyalıq hám prozalıq shıǵarmaların awdarma islewdi hár qıylı dárejede dawam ettiriwshiler bolǵan.

Qaraqalpaq tilindegi shıǵarmalardı rus tiline awdarıw máselesi de XX ásirdiń 40-50-jıllarınan baslanǵan. Qońsı tuwısqan ádebiyatlarda bul qubılıs erterek baslanıp, tez pát penen rawajlanǵan. Nawayı[1], Maqtımqulı[2], Abay[3] siyaqlı ullı shayırlardıń shıǵarmaları rus tiline hám rus tili arqalı basqa tillerge awdarıldı.Sol qatarı, qaraqalpaq ádebiyatı wákillerиniń bir qatar shıǵarmaları da rus tiline awdarıldı. Mısalı, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri Ájiniyaz hám Berdaq shayırlardıń dóretiwshiligi belgili rus awdarmashıları D.Golubkova, G.Yaroslavcev, P.Jeleznov, N.Grebnev, S.Lipkin[4] tárepinen awdarılǵan.

Qaraqalpaq ádebiyatında Ájiniyaz shayır dóretiwshiligi hám onıń poeziyamızdıń rawallanıwında tutqan ornı úlken áhmiyetke iye. Sebebi, ol qaraqalpaq ádebiyatında jazba ádebiyattıń tiykarın salıwshı sóz sheberleriniń biri, sonlıqtan, hátte onı qońsı tuwısqan xalıqlar wákilleri bolǵan Nizamiy, Jamiy, Nawayılar menen qatar qoyıwǵa boladı[5]. Al, onıń poeziyasın basqa tillerge, sonıń ishinde rus tiline awdarıw shayır dóretiwshiligin dúnya jámiyetshiligine keńlew taratıwǵa hám onıń atın máńgilestiriwge salınǵan jol boladı. Ájiniyaz shayırdıń rus tiline awdarılǵan bir qatar qosıqların analizlew nátiyjesindeawdarmashılar onı basqa tilde qalay “sóyletkenin” bilip alamız.

Mısalı ushın, klassik shayırımızdıń G.Yaroslavcev tárepinen awdarılǵan “Kerek” qosıǵınıńrus tilindegi tekstine ilimiy dıqqat qaratamız:

Коль мужествен и храбр джигит,
А сердцем для людей открыт,
Отвагой грозной знаменит,
Такому друг надежный нужен[6],–

dep berilse, túp nusqasında tómendegishe:

Bahadır ǵoshshaq jigitke,
Xalıqqa málim batır mártke,
Bárdash berer qayǵı-dártke,
Janajan ǵardashı kerek[7].

Awdarmashı sıpatında G.Yaroslavcevtıń sheberligi usı awdarmada kórinedi. Máselen, qosıqtıń túp nusqasında hár qatar 8 buwınǵa qurılǵan, awdarmada

[1]Навои. Стихотворения и поэмы. «Ленинградское отделение» . 1983.
[2]Махтумкули: Избранное. Москва, «Художественная литература», 1983.
[3]Абай Кунанбаев. Лирика и поэмы. Москва : «Гослитиздат», 1940.
[4]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[5]ПирназаровА. Мастерство Ажинияза , «Қаракалпакстан».1983. 6-б.
[6]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[7] Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975. 91-б.

datiykarınanusı 8 buwınlı ólshem saqlanǵan. Sonday-aq, awdarmashı qaraqalpaq tilindegi *“jigit”* degen sózdiń mánisin saqlap, rus tiline de *“джигит”* dep awdarǵan. Sebebi, ulıwma túrk tilindegi*“jigit”*sózi rus tilinde álleqashan *“márt, batır, patriot”* degen maǵanaǵa iye bolıp, sińisipketken. Birinshi qatardaǵı “ǵoshshaq” sózine, rus tilindegi ekinshi qatarda tolıǵı menen túsinik berip, onı bir ırǵaqqa jaylastırǵan: *“А сердцем для людей открыт”*. Qosıqtıń *“Bárdash berer qayǵı-dártke”* qatarı awdarmada mánilik jaqtan uzaqlasqan: *“Отвагой грозной знаменит”*, yaǵniy *“abırayǵa iye qatallıǵı menen belgili”* dep awdarǵan. *“Shıdamlı”, “sabırlı”* degen mánige jaqın awdarǵanda qosıqtıń dál mazmunın beretuǵın edi, biraq awdarmashı sıpatında qosıqqa ózgeshe sıpat qosa alǵan.

“Bozataw” poemasınan úzindi rus tiline G.Yaroslavcev[8] tárepinen awdarılǵan.Poemanıń túp nusqası – 19 shuwmaq, al awdarılǵan variyantında – 12 shuwmaq. Bul awdarmada qosıqtıń sırtqı forması beligli dárejede saqlanǵanın seziwge boladı. Poemanı awdarma islew awdarmashı ushın qıyınshılıq payda etkeni anıq. Sebebi, Ájiniyaz óz shıǵarmaların eski qaraqalpaq tilinde dóretken. Arab hám parsı sózleri de jiyi ushırasadı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilindegi qosıqlar barmaq ólshemine tiykarlanıp jazılǵan, al rus tilindegi qosıqlar sillabika-tonika ólsheminde jazılatuǵını belgili. Usı qubılıstı esapqa alıp, G.Yaroslavcev barmaq ólshemine tiykarlanıp awdarma islewge umtılǵan. Biraq, awdarmashı bul poemanı tek úzindi retinde awdarǵanın joqarıda esletken edik. Awdarmanıń mazmunı jaǵınan analizleytuǵın bolsaq poemanıń dáslepki qatarları:

Мы уходим… Нас гонят в неведомый край,
Покидаем тебя Бозатау,
Слёзы льются в глазах почернело…
Прощай, покидаем тебя, Бозатау[9].–

degenshuwmaqpenenbaslanadı.Túp nusqadaǵı *“Keter boldıq endi bizler bash alıp”* (11 buwın) qatarın*“Мы уходим… Нас гонят в неведомый край”* (13 buwın) dep awdarǵan.Bul jerdegi *“bas alıp ketiw”*[10] frazeologizmi qaraqalpaq tilinde *“qaytıp kelmeskeketiw, tárk etiw”* mánisin ańlatsa,rus tilinde *“bizdi uzaq aymaqqa quwdı”* dep awdarılǵan. Durıs, awdarmashı G.Yaroslavcev poemanıń dóreliw tariyxın úyrengeni anıq, sebebi haqıyqatında kóterilisshiler súrginge ushıraydı. Ájiniyaz qaraqalpaqlardıń tariyxında “Boz ataw tragediyası” sıpatında tereń jaranıń tırtıǵı bolıp pitken usı waqiyanıń ishinde boldı[11]. Sonlıqtan awdarmashı qosıqtıń tiykarǵı mazmunın beriwge umtılǵan, al ekinshi tárepten alıp qaraytuǵın bolsaq, joqarıda aytılǵan frazeologizmniń ekvivalenti tawıp qoyılsa, awdarmanıń poetikalıq mazmunı ele de jetik bolar edi.

[8]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[9]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[10] Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис. "Қарақалпақстан". 1985. 56-б.
[11] Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975. 10-б.

“Xosh aman bol, bizden qaldıń Bozataw”[12] qatarı bánt basar retinde qosıqtıń tórtinshi qatarında da qaytalanǵan. Rus tilindegi awdarmasında, *“Прощай, покидаем тебя, Бозатау”* sátli shıqqan. Biraq bul orında da qosıqtıń ekinshi qatarına da *“Прощай”* sózi qosılsa,*“Xosh aman bol”* xoshlasıwın dál jetkergen bolar edi. Degen menen, G.Yaroslavcev awdarǵan Ájiniyazdıń “Bozataw” poeması úzindi bolsa da sátli shıqqan, dep bahalawǵa ılayıq. Solay bolsa da, Ájiniyaz shayırdıń ózine tán stili, nápesi, ırǵaǵı saqlanbaǵanın aytıp ótiwimiz kerek. Sebebi joqarıda aytıp ótkenimizdey Ájiniyaz dóretiwshiligi eski qaraqalpaq tilinde jazılǵan, sonday-aq, bul poema onıń dóretiwshiliginiń shıńı. Poemanıń awdarmasıboyınsha keń kólemli ilimiy miynet jazıwǵa da boladı.

Endi biz P.Jeleznovtıń[13] awdarmasındaǵı Ájiniyazdıń“Shıqtı jan” qosıǵın tallaytuǵın bolsaq, rus tilindegi awdarmasındaǵı besinshi qatar*“Ах, Дарийха**!..**”* dep berilgenine, yaǵnıy lirikalıq qaharmannıń qızǵa murajet qılǵanına kózimiz túsedi. Parsı-iran tillerinde bul sóz paydalanılǵanda *“qızıl júzli”, “janımnıń dawası”* kibi mazmun túsiniledi. Tili jaǵınan ádewir qıyın bolǵan bul qosıqtı P.Jeleznov tolıǵı menen awdarǵan:

Примите мой привет, друзья, прими большой привет, родня
Разлука с милой для меня страшнее адского огня.
Прошел Алаша шесть родов, судьбу злосчастную кляня,—
Вернуться осенью готов, дожить до этого бы дня!..
Ах, Дарийха, ах, Дарийха, тоска измучила меня!

Formalıq jaqtan túp nusqa siyaqlı birgelkli uyqaslıǵı saqlanǵan. Túp nusqada:

Kóp sálem mendin biradar ashnayı dúw jáhán,
Shiddáti ruziy júdalıqdur, qiyametdin yaman,
Altı san alashnı gezdim, tapmadım namıw-nıshan,
Inshaalla, gúzge elge bararman bolsam aman,
Ah dariyǵa. Wah dariyǵ, mıń san arman shıqtı jan[14].

Qosıqtıń birinshi qatarınan baslap tallaytuǵın bolsaq, *“прими большой привет, родня”* dep kórkem awdarma islegen, sebebi túp nusqadaǵı *“ashnayı dúw jáhán”* sóz dizbegin rus tilindegi oqıwshılarǵa dál jetkergen. Haqiyqatında *“родня”* bul rus tilindegi *“Родственники”*, bizińshe *“aǵayın, tuwısqan”* degendi ańlatadı hám sol arqalı *“dúw jáhán”* sózleriniń mánisin jetkere alǵan. Ekinshi qatarda berilgen sózlerdiń awdarmasına qarap P.Jeleznovtıń arab tilinen xabarı bolǵanın biliwge boladı. Sebebi, túp nusqada arab tilindegi sózler ónimli qollanılǵan. *“Qiyametdin yaman”* sóz dizbegin rus tilinde *“судный день”*dep awdarıwǵa da bolar edi, biraq awdarmashı oǵan *“страшнее адского огня”*, yaǵniy *“sennen ayrılıw dozaq otınan da*

[12] Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975. 35-б.
[13]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[14]Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975. 82-б.

qorqınıshlıraq" dep kórkemlik pafos bere alǵan. Bánt basar retinde berilgen qosıqtıń tórtinshi qatarında *"mıń san arman shıqtı jan"* sóz dizbegin *"тоска измучила меня"* dep awdarǵan. Kórkemlik jaqtan joqarı dep bahalawǵa boladı, óytkeni mazmunı jaǵınan Ájiniyaz shayırdıńkórkem oyın jetkere alǵan. Bul jerdegi "shıqtı jan"[15]dı tuwra mánide qabılllawǵa bolmaydı, shayır óziniń qıyınshıǵın kórsetiw maqsetinde usı frazeologizmdı qollanǵan.Demek, awdarma islewde joqarıda aytıp ótkenimizdey forma hám mazmun birligi, ásirese mazmunnıń tolıq saqlanıwı awdarmashıdan talap etiletuǵın eń úlken hám juwapkershilikli wazıypa bolıp esaplanadı. Usı orında gruzin xalqınıń ataqlı sınshısı, awdarmashı G.Gachechiladzenıń awdarma boyınsha aytqan "Kórkem awdarma - bul nusqanıń kórkemlik shınlıǵınıń súwretleniwi bolıp tabıladı"[16] degen pikiriniń durıs ekenin quwatlaǵımız keledi.

Keyingi tallaw obyektimizge aylanǵan "Kózlerim" qosıǵı D.Golubkov tárepinen rus tiline awdarılǵan. Bul qosıq ta shıǵıs ádebiyatı ólsheminiń biri bolǵan másnawiy (bes qatarlı qosıq) formasında dóretilgen:

Бог создал плоть мою, зажег весенние мои глаза;
И были много лет полны цветения мои глаза.
Я столько видел! Ясных звезд бесценнее мои глаза.
В любом краю, в любой беде спасенье – мои глаза.
Без вас темницей стали дни, стал тенью я, мои глаза![17]

Ájiniyazdıń bul "Kózlerim" qosıǵı forması jaǵınan redifli uyqas túrinde jazılǵan hám bul rus tilindegi awdarmada da saqlanǵan*(весенние мои глаза, цветения мои глаза, бесценнее мои глаза, спасенье – мои глаза, стал тенью я, мои глаза)*. Túp nusqada qosıqtıń buwınlar sanı 15-16 bolsa, awdarma da dál sol qálip saqlanǵan:

Haq meni insan jarattıń, náwbáhárim kózlerim,
Ansha baǵlar sayır etken, gúliwzarım kózlerim,
Maqsudım, barınsha gezdim, ıqtıyarım kózlerim,
Tánnen sońra bardur, saqla mazarım kózlerim,
Istegen erge etkergen, ilgir názerim kózlerim[18].

Qosıqtı mazmunı boyınsha tallaytuǵın bolsaq,Ájiniyazdaǵı *"náwbáhárim"* degen sóz dizbegin *"зажег весенние"* dep durıs ekvivalent qollanıp, shayır berejaq mánisti rus oqıwshılarına tolıq jetkergen. Sonday-aq, awdarmashınıń úlken jetiskenligi: Ájiniyaz shayırdıń poetikalıq oyların túsiniwinde, mısalı: *"Ansha baǵlar sayır etken"* degen qatardı rus tiline sózbe-sóz awdarǵanda "много гулял в саду" dep awdarar edi. Biraq, bunday awdarma kórkem awdarmanıń talabına juwap bermes edi. Awdarmashı, teksttıń mazmunın ańlap,*"И были много лет полны"* dep sátli

[15]Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис. "Қарақалпақстан". 1985. 78-б.
[16] Бекбергенова Мария. Көркем аўдарма теориясы (оқыў қолланба). Нөкис , 2005. 13-б.
[17]Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878
[18]Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975. 193-б.

awdarǵan. Sonday-aq, D.Golubkov ta Ájiniyazdıń klassik shayır ekenin bilip, onıń dárejesine say awdarǵan, oǵan poetikalıq ruwx bere alǵan. Sonlıqtan, bul awdarmadan kóp izlengeni, shayır dóretiwshiligin tereń úyrengeni sezilip tur.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq ádebiyatınan awdarma islengen shıǵarmalardı tallaw, olarǵa qalıs baha beriw, sonday-aqápiwayı awdarmadan kórkem awdarmanıń ózgesheligin parıqlaw hám olardı oqıwshılar qáwimine usınıw aldaǵı islenetuǵın wazıypaǵa aylanıwı kerek.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Навои. Стихотворения и поэмы. «Ленинградское отделение» . 1983.
2. Махтумкули: Избранное. Москва, «Художественная литература», 1983.
3. Абай Кунанбаев. Лирика и поэмы. Москва : «Гослитиздат», 1940.
4. Internet resurs: https://www.ziyouz.uz/ru/poeziya/karakalpakskaya-poeziya/1130--1824-1878A.
5. ПирназаровА. Мастерство Ажинияза , «Каракалпакстан».1983. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис. "Қарақалпақстан". 1985. Бекбергенова Мария. Көркем аўдарма теориясы (оқыў қолланба). Нөкис , 2005.
6. Әжинияз. Нөкис "Қарақалпақстан". 1975.

IQBOL MIRZO IJODINING O‘ZBEK ADABIYOTIDA TUTGAN O‘RNI

Yusupova Yulduz Rajabovna
Alfraganus University Filologiya fakulteti 2-bosqich magistranti.
Ilmiy rahbar: Jumayeva Salima Cho‘yanovna
Alfraganus University Sharq filologiyasi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Annotatsiya. *Hozirgi davr o‘zbek adabiyotida o‘ziga xos teran fikri, o‘tkir qalami, kutilmagan tashbehlari, eng asosiysi, samimiy asarlari bilan xalq qalbidan joy topa olgan ustoz ijodkorlardan biri, shubhasiz, O‘zbekiston xalq shoiri Iqbol Mirzodir.*

Maqolada shoir Iqbol Mirzo ijodining o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni haqida so‘z boradi.

Таянч сўзлар: *shoir, badiiy ruh, obrazli so‘z, roman, syujet, kompozitsiya, epigraf, zamonaviy adabiyot.*

Аннотацuуа. *Икбал Мирза, народный поэт Узбекистана, несомненно, уавлуаетсуа одним из мастеров-творцов, нашедших место в сердцах луидей своей неповторимой глубокой мыслуи, острым пером, неожиданными аллуизиуами, а главное, искренними произведениуами в современной узбекской литературе.*

Статуа подводит своеобразный творcнество поэт Икбал Мирза место в узбекской литературе.

Ключевые слова: *поэт, художественный дух, образное слово, роман, суижет, композициуа, эпиграф, современнауа литература.*

Annotation. *Ikbal Mirza, the national poet of Uzbekistan, is undoubtedly one of the master creators who has found a place in the hearts of the people with his unique deep thought, sharp pen, unexpected allusions, and most importantly, sincere works in modern Uzbek literature.*

The article determines the place of *Ikbal Mirza in the Uzbek literature.*

Key words: *poet, artistic spirit, figurative word, novel, plot, composition, epigraph, modern literature*

Iqbol Mirzo nasr va nazmda birday qalam tebratib kelayotgan ijodkorlar sirasiga kiradi. Uning nasridagi o‘tkir dinamika, publitsistikasidagi keskinlik, qatralaridagi falsafiy mag‘zi to‘qlik butun ijodida bor bo‘y-basti bilan ko‘zga tashlanib turadi. Ta’kidlash joizki, ijodkor uchun ilk tarbiya darsligi, ma’naviy boyliklarning bitmas tuganmas xazinasi – u tug‘ilib voyaga etgan muhit – oila hisoblanadi. Su boisdan ham Iqbol Mirzoning ijodiy olamini biografik, maishiy, milliy, ijtimoiy va madaniy-estetik kechmish bilan bog‘liq holda shakllangan, deyish o‘rinli.

O‘zbekiston xalq shoiri va jamoat arbobi Iqboljon Mirzakarimovich Mirzaaliev 1967 yilning 1-may kuni tavallud topgan, oilada olti nafar farzandning beshinchisi. Otasi o‘qituvchi bo‘lib, bolalarining ta’limiga katta e’tibor bergan. She’riyatga qiziqishni tog‘asi, shoir Abdulla G‘ulom uyg‘otgan. Besh yoshida S.Eseninning o‘zbek tiliga tarjima qilingan she’riy to‘plamini yod oladi. She’rlar yozishni 7 yoshdan boshlaydi va ma’lum vaqtdan so‘ng mahalliy gazetalar yosh shoirning she’rlarini chop etishni boshlaydi. 1984-89 yillarda Farg‘ona davlat universitetida tahsil oladi. 1992 yil Toshkentga keladi va “O‘zbekiston tabiati” gazetasida jurnalist sifatida faoliyatini boshlaydi, keyinroq, “Vatan” haftaligiga muharrir etib tayinlanadi. Iqbol Mirzo taxallusi ostida ijod qilib kelayotgan ijodkor o‘z she’rlarida ozodlik, sevgi va tabiatni tasvirlaydi. 1993 yil uning ilk she’riy to‘plami “Yurakning shakli”, 1994 yil “Ko‘ngil”, “Seni sog‘inaman”, 2000 yil “Meni eslaysanmi”, 2002 yil “Tanlangan she’rlar”, 2004 yil “Qo‘shiqlarim” va “Seni bugun ko‘rmasam bo‘lmas”, 2008 yil “Sizni kuylayman” kabi she’riy to‘plamlari chop etilgan. Iqbol Mirzo she’riyatining badiiy qimmati shundaki, u o’zidan oldin o’tgan ulug’ so’z san’atkorlarining ijodini puxta o’rganib, adabiy an’analarni ijodiy davom ettirmoqda. Ma’naviy mushohadaga boy bo’lgan asarlarni yaratmoqda.

Iqbol Mirzo o‘zbek adabiyotida mohir nasrnavis adib sifatida ham taniqli. “Badiiy adabiyotning eng muhim vazifasi shuki, u insonni komillikka etaklaydi, jamiyatni mukammallashtirishga xizmat qiladi” [Quronov:39]. “Badiiylikni ta’minlovchi vositalardan unumli va o‘rinli foydalanish asarning ta’sir kuchini oshiradi, kitobxonda estetik zavq uyg‘otadi.”[Jumayeva:97]. Shu ma’noda, yozuvchi Iqbol Mirzoning “*Ko‘chat*”, “*Kitob*”, “*Bayram*”, “*Dovon*”, “*Gap*”, “*Avakado*”, “*Iltimos*”, “*Oxirzamon*”, “*Davlat tili*” kabi hikoyalari hamda “*Bonu*” romanida bugungi jamiyatimizda kechayotgan o‘zgarishlar yangilanishlar va dunyoda bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy muammolarga javob tariqasida komil shaxs, tinchlikparvarlik, imon, adolat, muhabbat, sadoqat, milliy qadriyatlarni asrash, farovonlik, oilaparvarlik kabi etik-estetik ideallar aks etadi.

Iqbol Mirzoning nasriy asarlari tarkibida hikoyalar alohida o‘rin tutadi. Bilamizki, hikoya voqelikni kichik parchalar misolida yorqin aks ettiruvchi janrdir. Shu jihati bilan hikoya “o‘ziga xos imkoniyat va hayotiy qamrovga ega” janr [Hotamov, Sarimsoqov: 250] hisoblanadi. Hikoya “odatda qahramon hayotidan bitta (ba’zan bir-biriga uzviy bog‘liq, qisqa muddat davomida kechgan bir necha) voqeani qalamga oladi”[Quronov, Mamajonov:393]. “Hikoya latifa mazmuniga kirgan voqeadan kattaroq, ammo qissaga mazmun beruvchi voqeadan kichikroq sarguzashtni, ko‘pincha kishi hayotida bo‘lgan bir epizodni tasvir etishi” bilan ham xarakterlidir [Sulton: 245]. Iqbol Mirzoning hikoyalarida ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi to‘qnashuvlar orqali inson xarakteri, dunyoqarashi, ma’naviy olamidagi asosiy xususiyatlar mahorat bilan ochib beriladi. Hikoyalarning umumiy tasnifi, mavzular doirasi, ma’no-mohiyati o‘zida biografik, lokal hamda yozuvchining ijtimoiy hayotdagi muammolar, inson va tabiat haqidagi falsafiy qarashlarini o‘zida namoyon etishi bilan xarakterlidir.

Yozuvchi ijodini sinchkov o‘qib-o‘rganish shuni ko‘rsatdiki, uning hikoyalari Abdulla Qahhor, Oybek, Said Ahmad, Shukur Xolmirzayev, O‘tkir Hoshimovlar nasrida jamlangan chuqur ijtimoiy-falsafiy xulosa va tajribalaridan oziqlanadi. Xususan, uning “*Ko‘chat*” [Iqbol Mirzo: 34] hikoyasida inson, tabiat va qadriyat haqidagi qarashlari aks etsa, “*Bayram*”, “*Davlat tili*” [Iqbol Mirzo: 66] kabi hikoyalarida ajdodlarimizdan meros bo‘lib kelayotgan milliy qadriyatlarga hurmat, uni kelajak avlodlarimizga butunligicha asrash etkazish kabi etik-estetik g’oylar ilgari suriladi.

Yozuvchi Iqbol Mirzo nasridagi yirik asar – “*Bonu*” romani mutolaasida “Chol va dengiz”, “Oq kema”, “Qiyomat”da ham shunday favqulodda ruhoniy qudrat kasb etgan matonat – epik shoirona matonat hodisasiga duch kelamiz. Bonu timsoli bu insoniy matonatni yana boshqa bir ulug‘ harakatlantiruvchi kuch – Oriyatni favqulodda quvvatlantirib, favqulodda insoniy hodisaga aylantirib turadi. Inson jozibasi nima ekanligi, mohiyat-mazmuni nimada ekanligini biz Bonu bitiklari orqali yurak-ongimiz alam-nomusdan xinadek ezilib, u bilan birga dodu faryod ko‘tarib, u bilan birga dodu faryodimizga etolmay, kuzatib boramiz.”[G’afurov:5] Anglashiladiki, romanda bugungi kun muammolari yozuvchi badiiy tafakkur sintezidan o‘tkazilib shu davrga munosabat kuynchak ijodkorning munosabati tarzida yozilgan.

Xulosa qilib aytganda, Iqbol Mirzo nasr va nazmda birday qalam tebratib kelayotgan ijodkor sifatida taniqli. Asarlaridagi etakchi mohiyat va milliy ruhiyat o‘zbek adabiyoti takomilida o‘ziga xos ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan uning ijodi bugungi davr dolzarb muammolarining badiiy ifodasi, til va uslub jihatlari bilan tadqiqotlar uchun boy material bera oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1979.
2.Sulton I. Adabiyot nazariyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
3.Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: “Akademnashr”, 2010.
4.Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2004.

5. Iqbol Mirzo. “Bonu”. Roman. – Toshkent: Faktor books, 2022.
6. Jumayeva S. “Og‘ish” dostonida falsafiy mushohadalar talqini //“Adabiy meros” 2023 yil, №1. 93-101-b.

NAVOIY AFORIZMLARIDA MILIY O‘ZLIK TALQINI

O‘g‘iloy Axmadaliyeva
NamDPI o‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumiy, o‘rta va oliy ta’lim tizimlarida o’qitiladigan “Alisher Navoiyning aforizmlarida milliy o‘zlik talqini” mavzusi, uning yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdagi o‘rni, mazkur mavzuga zamonaviy raqamli texnologiyani tatbiq etish, amaliy-metodologik jihatdan o‘quvchilarga mavzu predmetini o‘rganishni qulaylashtiruvchi kompyuter dasturlari, onlayn platformalardan foydalanish va turli dasturiy o‘yinlar yaratish orqali o‘quvchilarda milliy o‘zlikni anglashni yanada rivojlantirish borasida olib borilgan izlanishlar, tadqiqotlar haqidagi fikrlar yoritilgan.

Annotation: In this article, the topic "Interpretation of national identity in Alisher Navoi's aphorisms" taught in general, secondary and higher education systems, its role in educating young people in the spirit of national values, application of modern digital technology to this topic, practical Methodologically, researches and opinions about the further development of national identity in students by using computer programs, online platforms, and creating various software games, which facilitate students' learning of the subject, are highlighted.

Аннотация: В данной статье рассматривается тема «Интерпретация национальной идентичности в афоризмах Алишера Навои», преподаваемая в системах общего, среднего и высшего образования, ее роль в воспитании молодежи в духе национальных ценностей, применение современных цифровых технологий к данной теме, практически-методически освещаются исследования и мнения о дальнейшем развитии национальной идентичности у учащихся путем использования компьютерных программ, онлайн-платформ, создания различных игровых программ, способствующих усвоению предмета учащимися.

Kalit so‘zlar: aforizm, milliy qadriyatlar, raqamli texnologiya, lirika, metodik uslub, qofiya, devon, internet dasturlari, interaktiv mashg‘ulotlar

Key words: aphorism, national values, digital technology, lyrics, methodological style, rhyme, divan, internet programs, interactive training

Ключевые слова: афоризм, национальные ценности, цифровые технологии, методический стиль, рифма, диван, интернет-программы, интерактивное обучение

Dunyo adabiy merosida Navoiy ijodi alohida, o‘ziga xos o‘rin tutib kelmoqda. Ayniqsa, Alisher Navoiyning nasriy asarlari hozirda jahonning yetakchi oliy ta’lim muassasalari, ilmiy markazlari tomonidan o‘rganilmoqda. Xususan, g‘arb tadqiqotchilari tomonidan Navoiyning adabiy xazinasini o‘rganish Yevropa tillariga tarjima qilish, ulug‘ qalamkash asarlarining mazmun-mohiyatini G‘arb afkor ommasiga yetkazib berishda The University of Californiya (AQSH), University of

Chicago(AQSH), India University (AQSH), University of Cambridge (BB) kabi ta'lim dargohlarida qator izlanishlar olib borilmoqda.

Natijada buyuk mutafakkir ijodi faqat olimlar tomonidan o‘rganilibgina qolmay, uni bugungi avlodga anglatish borasida ham metodologik tatqiqot va ilmiy-amaliy tajribalar olib borilmoqda. Xususan, yurtimizda ham bu borada ko‘plab pedagog olimlar ish olib borayotgamligiga guvoh bo‘lyapmiz. Chunki Alisher Navoiy hikmatlari xalqaro maydonda ahamiyatini yo‘qotmay kelishi bilan birgalikda, yosh avlod ongiga milliy o‘zlik tushunchasini singdirishda ham tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Masalan, 5-sinf adabiyot darsligi kirish qismida buyuk shoirning "Xazoyin ul-maoniy" asari birinchi devonida keltirilgan "Olam ahli bilingizkim..." jumlalarining izohlanishi e'tiborni tortadi: "Bugungi kunda televizor orqali dunyoning hali u, hali bu chekkasida bombalar portlayotganiga, o‘nlab, yuzlab kishilar bir-birlarini qurbon qilayotganiga guvoh bo‘lasiz. O‘sha janglar, janjallar oqibatida azob chekayotgan begunoh odamlar ham xuddi sizdek tirik jon ekanini o‘ylarkansiz, Navoiy bobomiz naqadar haq ekanini ich-ichingizdan his qilasiz. Toki dunyoda kishilarning bir-birlariga dushmanlik qilishlari to‘xtamas ekan, shoirning bu tashvishli qichqirig‘i o‘z ahamiyatini saqlab qolaveradi". Ushbu tasdiqlar bolalarga tinchliksevarlik g‘oyalarini singdirishda aynan mana shu ikkilik naqadar to‘g‘ri misol bo‘la olganligiga dalildir.

Yoki 6-sinflar uchun adabiyot darsligida berilgan pand-nasihat usulida yozilgan "Mahbub ul-qulub" asaridan keltirilgan parchalar esa Navoiy bobomizning o'zbek xalqi ma'naviy hayoti va tarbiyasida naqadar muhim shaxs ekanligining isbotidir. Jumladan, uning mazkur asarida keltirilgan: "Saxosiz kishi ila dursiz sadafning bir hukmi bor" jumlalarida saxovatsiz kishi ichida duri bo‘lmagan sadafga o‘xshatiladi va bu hozirgi yoshlarizmizda milliy tushunchalarni uyg‘otishda juda yaxshi o‘rnak bo‘lib xizmat qila oladi. Chunki millliy qadriyatlarimizga ko‘ra azaldan saxovat, qo‘lidagi ne'matlarni atrofdagi do‘stlar va muhtojlar bilan bo‘lishish juda yaxshi xizlat sanab kelingan va bolalarga yoshlikdan o‘rgatib kelingan.

Asarning 110-tanbihida keltirilgan yana bir hikmatda esa "Yaxshilikni yomonlikdan yaxshiroq deb bilmasang, yomonroq deb ham bilma", – deyiladi. Ushbu birgina aforizm orqali mutafakkir o‘zbek xalqining yuzlab ertaklardagi yaxshilik qilishga chorlovni qisqa qilib ifodalagan.

Bu kabi hikmatlar sirasiga yuzlab misollar keltirish mumkin. Shuning uchun ham Navoiy asarlari va hikmatli so‘zlari olti asrni bosib o‘tgach ham o‘qitilishda davom etmoqda. Bolalarda milliy ruh va o‘zlikni tarbiyalashdagi beqiyos ahamiyati tufayli ham mazkur mavzuni o‘qitish texnologiyalari va metodlari ustida qator ishlar olib borilmoqda.

Ayniqsa, mavzuni o‘rgatishga raqamli texnologiya yutuqlarini joriy qilish yana ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu izlanishlar qatoriga Navoiy hikmatlariga oid kompyuter o‘yinlari va animatsion filmlar yaratish, darslarda sun'iy intelektga oid qo‘llanma va dasturlar qo‘llash o‘quvchilar xotirasida aforizmlarning ma'nosini va ahamiyatini yana ham kuchliroq ochib berish ham kiradi. Masalan, "Yaxshilik qilishni bilmasang, yaxshilarga qo‘shil" degan jumla asosida qisqa metrajli animatsiya yaratish ham bolada milliy axloqiy qarashlarni shakllantirishda kuchli audiovizual material bo‘lib xizmat qiladi.

Ya’ni o‘quvchiga mutafakkirning o‘gitlari shunchaki Navoiyni xotirlatish, mumtoz adabiyotni tushuntirish uchun emas, balki turli ijtimoiy-siyosiy g‘oyalarni singdirish, anglatish uchun ham o‘qitiladi.

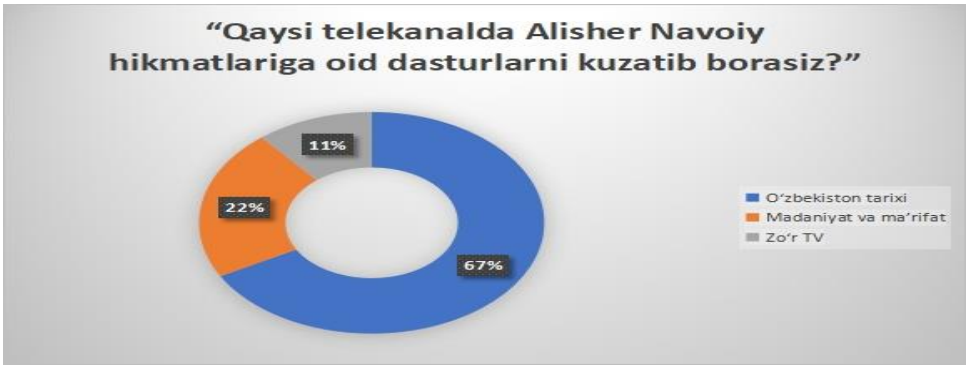
Bundan tashqari buyuk shoir o‘z davrida ham yosh avlodni ijodiy-ma’naviy o‘stirishga alohida ahamiyat berganligi, ularga ijtimoiy-siyosiy kuch, kelajak poydevori sifatida qaraganligiga ham ko‘plab misollar mavjud. Jumladan, Filologiya fanlari doktori Farruxbek Olimning “Tamaddun” nashriyotida bosilgan “Alisher Navoiy manoqib -holatlarida badiiy-publitsistik mahorat” monografiyasida Navoiyning birgina bayti bilan e’tiborga tushgan yosh qalamkashlarni ham o‘z tazkirasiga kiritganligi haqida ma’lumot berilgan. Bunga dalilni yana Oybekning “Navoiy” romanida keltirilgan voqealar syujetidan ham bilib olish mumkin. Unda mutafakkirning kelajak avlodga bo‘lgan e’tiborini ifodalash uchun yosh iste’dod Sultonmurodga qarata Navoiy tilidan shunday jumlalar keltiriladi: “Himmat va g‘ayratni aslo qo‘ldan bermang. El-ulus sizdek zotlarga g‘oyat muhtojdir. Ilm daraxtini yaxshi parvarish etib, yurt tuprog‘iga chuqur tomir yoydirmog‘imiz kerak”.

Ushbu mavzuni to‘laqonli ochib berish va o‘quvchiga singdirishda pedagogdan nafaqat fanni va mavzularni chuqurlashtirilgan holda bilish va tushuntira olish qobiliyati, balki zamon bilan hamnafas holda texnologiya yutuqlaridan ham xabardor bo‘lish va ularni dars vaqti mobaynida qo‘llay olish mahorati ham talab etiladi. Natijada darsdagi interaktivlikni oshirish, sinf e’tiborini tortish bilan birga mavzuni tushuntirishda yuqori samaradorlikni ta’minlashga, fanlar integratsiyalashuvining amalda ro‘yobga chiqishiga hamda o‘quvchilarda mavzuga oid kompyuter savodxonligini oshirishga erishish mumkin.

Darslar mobaynida Respublika ma’naviyat va ma’rifat markazi hamda “Madaniyat va ma’rifat”, “O‘zbekiston tarixi” telekanallari hamkorligida mumtoz ijodkorlarning boy ilmiy merosini yosh avlodga taqdim qilish maqsadida tashkil etilgan qator loyihalar asosida tayyorlangan video va audiomahsulotlardan foydalanish ham tobora yoshlardagi milliy ruh va uni aforizmlar orqali o‘rganishga qiziqishni orttirib borayotganligi ham quvonarli hol.

Ammo faqatgina tayyor mediamahsulotlarni darsda qo‘llash va ularni sharhlab berish bilangina cheklanib qolish hozirgi ayrim pedagoglar uchun og‘riqli nuqtadir. Ushbu mavzuga yana ham ko‘proq internetni joriy etish, turli onlayn o‘yinlar ishlab chiqish, hozirgi kunda jamoaviy dasturiy o‘yinlar uchun eng uyg‘un bo‘lgan “Kahoot” dasturdan foydalanish lozim.

Mazkur imiy ishning yozilish jarayonida, aynan shu mavzuda ushbu sohada faoliyat yuritayotgan kadrlar ishtirokida o‘tkazilgan so‘rovnomada berilgan “Qaysi telekanalda Alisher Navoiy hikmatlariga oid dasturlarni kuzatib borasiz?” degan

savolga umumiy 25 nafar ishtirokchining 67 foizi “O‘zbekiston tarixi”, 11 foizi “Zo‘r TV”, 22 foizi “Madaniyat va ma’rifat” kanallari degan javobni berishgan.

Shu tufayli ham milliy tarbiyada Alisher Navoiy hikmatlarining o‘rni, mavzuga nisbatan o‘quvchilardagi faollikni oshirish, sinfdagi interaktiv mashg‘ulotlarni ko‘paytirishda kompyuter dasturlarini mavzuga joriy qilish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Navoiy. Xazoiyin ul-maoniy.Birinchi devon. G‘aroyib us-sig‘ar. – Toshkent: Tamaddun, 2022
2. Ahmedov, S., Qosimov, B. Qo‘chqorov, R., Rizayev, Sh. Umumiy oi’rta ta’lim maktablarining 5-sinfi uchun adabiyotdarsligi. – Toshkent: 2020. – 6 b.
3. Ahmedov, S., Qosimov, B. Qo‘chqorov, R., Rizayev, Sh. Umumiy oi’rta ta’lim maktablarining 6-sinfi uchun adabiyotdarsligi. – Toshkent: 2017. – 34 b.
4. Axmadaliyeva, O‘. Majolis un-nafois xususida. – Toshkent: O‘zFA
5. Axmadaliyeva, O‘. Alisher Navoiy aforizmlari va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash metodikasi . – Namangan. – 4-5 b.
6. Olim, F. (2022).Alisher Navoiy manoqib-holatlarida badiiy-publitsistik mahorat. – Toshkent: Tamaddun, 2022. – 5b.

ÁJINIYAZ QOSIBAY ULI SHIǴARMALARINÍŃ TÁRBIYALÍQ ÁHMIYETI

Ajiniyazov Baxadır Polatovich
Berdaq atındaǵı QMU Etnografiya, etnologiya hám antropolgiya qániygeliginiń 1-kurs magistrantı

Ǵárezsizligimizdiń dáslepki jıllarınan baslap elimizde dóretiwshi insanlarǵa ayrıqsha itibar qaratılıp, xalqımızdıń ruwxıy dúnyasın, mádeniyatı menen mánawiyatın bayıtıw jolındaǵı iygilikli isler hár tárepleme qollap-quwatlanıp kelinbekte. Bul ázelden xalqımızǵa tán bolǵan ádebiyatqa, mádeniyatqa, kórkem-ónerge, dóretiwshilikke degen ayrıqsha mehir hám itibardıń kórinisi esaplanadı. Xalqımızdıń haq kewilin, kóp ásirlik arzıw-ármanların, umtılısların bilmekshi, ańlap jetpekshi bolsań, aqıl zákawat penen jaratılǵan xalıq dástanlarına, Ajiniyaz hám Berdaq sıyaqlı ullı shayırlardıń tásirsheń shıǵarmalarına múrájat etseń, álbette kóp máni tabasań [3:3]. Haqıyqatında da, sóz zergeri, xalqımızdıń tariyxında tereń iz qaldırǵan ullı tulǵalardan esaplanǵan Ájiniyaz Qosıbay ulı keleshek áwladlar, ádebiyat ıqlasbentleri ushın

biybaha miyras qaldırıp ketken danıshpan shayırlardan biri biri bolıp tabıladı. Húrmetli Prezidentimizdiń “Ataqlı qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ajiniyaz Qosıbay ulı yubileyiniń 200 jıllıǵın keńnen belgilew haqqında” [5]ǵı qararınıń imzalanıwı hám sol tiykarda babamız dóretiwshiligin keń úgit-násiyatlaw shayırdıń dóretiwshiligine bolǵan itibardıń úlgisi bolıp tabıladı.

Ájiniyaz qaraqalpaq poeziyasında insan kewilindegi názik qubılısların, arzıw-ármanların, qayǵı-hásiretin, ashıqlıq sezimlerin túrli tárepke juwırtıp, kórkemlik gúline bólep jırlawshı lirikalıq qosıqtıń sheberi boldı. Shayırdıń ómiri tágdirine, shayırlıǵına kúshli tásir qılǵan qubılıslar Watan ayralıǵında, elinen uzaqta dárbadarlıqta juriwlerine baylanıslı boldı [4:6].

Ájiniyazdıń elden shetlep kóp júriwlerin ayırım izertlewshiler shayırdıń qalıńlıǵı bir túnde joǵalıp ketip, moynına kún túser bolǵan. Jas Ajiniyaz “qız tiri, onı tawıp kelemen” dep, qırǵa ketken degen áńgimege baylanıstıradı. Xalıq aytsa qalıp aytpaydı degen, bálkim bul da bolǵan waqıya shıǵar. Shayırdıń “Shıqtı jan” degen muqallesinde sol waqıyaǵa baylanıslı:

“Altı san alashtı gezdim, tapmadım namıw-nıshan
Tapmadım maxbubımnan gezip jahandı hesh xabar,
Aqıl-hushım ketti izlep ol zalımnıń duxtarın” - degen sózler bar.

Solay da, shayırdıń ómir tágdirinde onı awır ruwxıy halatqa ushıratqan, Watan saǵınıshına giriptar etken eń baslı hádiyse Bozataw tragediyası bolǵanı gúmansız. El basına túsken bul múshkil isten shayırdıń “júrek bawırı ǵamnıń otına pisti”. Usı xalıq qayǵısı shayırdıń ataqlı “Bozataw” qosıǵın júzege keltirgen edi. Elden, jerden kózi quńqarınan ayırılıp, at hókiminde aydalıp ketken xalıqtıń, júrek muńın sonshelli tereń lirizm menen súwretlewshi bul shıǵarmada el hám jer, jawgershilik hám paraxat turmıs sıyaqlı mashqalalar bálent shayırlıq hawaz, durıs jámiyetlik kóz-qaras penen súwretlenedi. Onıń súrgin etilgen eldiń, tuwǵan jer menen xoshlasıw ırǵaǵına qurılǵan, qayǵılı namasın da Ajiniyaz ózi shıǵarǵan. Shınında da “Bozataw”dı oqıǵan hám tıńlaǵan adamǵa xalıqtıń tuwılǵan jeri menen xoshlasıp, joqlaw aytqan zarlı sesi qulaqqa esitilgendey boladı [1:23].

“Bozataw”dı ádebiyatshılar ádette “poema” dep ataydı. Óytkeni, onda izbe-iz súwretlengen syujetlik mazmundaǵı waqıya bolmaǵanı menen, kishi kólemli shıǵarma bolsa da, onda bir xalıqtıń jawgershilik apatınan basına túsken qayǵı-hásirettiń, ruwxıy jan azabınıń oǵada anıq súwretlemesi bar. “Búlbil ushıp, qonǵan” watan ayralıǵı, reyimsiz jawızlıq azabı, ármanlı júrek sheri, at aldında ásir túsip baratırǵan “ǵulpaqlı uǵlan”lardıń, “kózi kunxar” qız-jawanlardıń eli menen eńirep xoshlasıp baratırǵan muńlı dawısları qulaǵına tal-tal esitilip turadı.

Ájiniyazda watandı súyiw hám watan ayralıǵı, saǵınısh sezimleri basqa shayırlarǵa qaraǵanda nayatıy kúshli [1:14]. Ol Watan saǵınıshına qálem tebirentkende, hátteki sútilmekler “jılına úsh ret miywalap”, “qırında qızarıp pisken gewirekler qawınday mazalı jemiske” aylanadı. Ol hesh jerden óz eliniń qızlarınday sulıw qız-jawan, óz eliniń jigitlerindey ǵoshshaq jigit taba almaydı.

Juwmaqlaw ornında aytatuǵın bolsaq, hár qanday xalıqtıń belgili bir zamanlarda onıń kewil dártlerin iláhiyde sóz sheberligi menen jırlawshı, onıń milliy muńların jan kúydirip muńlawshı shayırları boladı. Qansha dáwir aradan keshkende de xalqı onıń

qosıqların umıtpay, hár sózin nannıń usaǵınday qásterlep, yadında saqlaydı, atadan balaǵa engizip baradı. Olardıń qosıqların esitkende yamasa oqıǵanda insan kewli lázzetke bólenip, “qayta bastan góne dárti qozǵalıp”, ómir súriwge háwesi artadı, ruwxında bir jiger payda bolıp, qıyalına qanat pitedi. Xalıq oǵan til tiygizdirmeydi, óytkeni bul shayır xalıq júreginde ruwxıy sulıwlıq tımsalına aylanǵan. Ajiniyazda áne sonday shayırlardan boldı. Ájiniyaz shayırdıń biz áwladlarǵa qaldırıp ketken biybaha miyrasları búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpaǵan. Onıń dóretpeleri jas áwladtı tárbiyalawda biybaha ádep-ikramlılıq deregi bolıp xızmet ete beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Kamalov S, Yusupov I... “Ajiniyaz”. Qaraqalapqstan baspası, Nókis - 1975
2. Qálimbetov B. “Ájiniyaz lirikası”. “Qaraqalapqstan baspası”. Nókis - 1981
3. Yusupov I, Hamidov H. “Ajiniyaz” talamalı shıǵarmaları. Nókis. Qaraqalpaqstan, 1994
4. Paxratdinov Á, “Ajiniyaz shayırdıń kórkemlik dúnyası” – Nókis. Qaraqalpaqstan baspası, 2014-jıl.
5. **https://lex.uz/uz/docs/-7021660**

CHO‘LPON SHE’RLARIDA VATAN VA ERKINLIK MAVZUSI

Kuliyeva Zuleyxa Pirmuhammed gizi, Qoraqalpoq davlat universiteti magistrant

Anotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Cho‘lponning o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga qo‘shgan hissasi va vatan, erkinlik mavzusidagi she’rlari tahlili tahlil qilingan bo‘lib, ijodkorning poetik mahorati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar. Abdulhamid Cho‘lpon, o‘zbek adabiyoti,#jadid she’riyati, barmoq vazni, vazn almashuvi.

Xalq suygan shoir, yozuvchi, tarjimon, dramaturg, tanqidchi va jamoat arbobi Abdulhamid Cho‘lpon XX asr boshida o‘zbek she’riyatida vaznlar almashuvi, she’riy vazn rivojiga katta hissa qo‘shgan. U o‘z she’rlarini aruz vaznidan tashqari barmoq va erkin vaznlarda ham yozib qalam tebratgan. O‘zbek she’riyatida baqmoq vaznida she’r bitishni aynan Cho‘lpon boshlab berganini eslab, she’riyat rivojiga qo‘shgan hissasini esga olar ekanmiz bu haqda Vadud Mahmudning “Cho‘lpon o‘zbek adabiyotiga yangi to‘n kiygizdi” degan so‘zlarini ta’kidlab o‘tishimiz ham o‘rinlidir. XIX asrning oxirlaridan boshlangan shakl bobidagi izlanishlarni qiyomiga yetkazish, jumladan, barmoqda nafaqat mazmuni, balki hushohanligi bilan ham chinakam poeziya namunalari degudek she’rlar bitishda birinchilik aynan Cho‘lponga nasib etgan edi [U. Hamdam: 180]. Shoir faqat adabiy merosi bilangina emas, o‘z davrida el-yurt erkinligi uchun, haqiqat uchun kurashib, bu yo‘lda hatto o‘limdan ham qaytmay kurash olib borgani bilan ham biz avlodlar tomonida ardoqlanadi. Cho‘lpon o‘z zamonida erkinlik uchun kurashib jon berib, qatag‘onga uchragan bo‘lsa ham, bugungi kunda uning sharafli nomini qayta tiklab, e’zolamoqdamiz. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev Abdulla Qodiriy nomidagi ijod maktabida yozuvchi va shoirlar, adabiyotshunos olimlar, yosh ijodkorlar bilan bo‘lgan suhbatta “Agar ziyoliylarimiz, yozuvchilarimiz, adabiyotshunoslarimiz qalami bilan hozirgi adolatni qo‘rqmasdan yozsa, Abdulla

Qodiriylar, Cho‘lponlar, Fitratlar ruhi shod bo‘ladi” degan jumlalarni so‘zlagan edilar. Haqiqattan ham, o‘zbek she’riyatiga yangi vazn olib kirgan va shu vaznda she’rlar yozib, barmoq vaznin rivojiga hissa qo‘shgan shoir ijodi bilan qiziqib uni o‘rganish biz avlodlar uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan shoirning she’rlaridagi vazn va mazmunga biroz to‘xtalsak.

Abdulhamid Cho‘lpon jamiyat, el-yurt, vatan haqidagi she’rlarida asosan, xalqni e’zozlab, insonlarga yuzlanib, mustamlakachilikdan qutilish, insonlar qalbida milliy ruh, milliy o‘zlik tuyg‘ularini uyg‘otish uchun o‘z ijod mahsullaridan ustalik bilan foydalangan. Bunga misol tariqasida shoirning “Kurash”, “Tilak yo‘lida”, “Xalq”, “Tarixdan”, “Vijdon erki”, “Erkinlik istagi” va boshqa shu kabi she’rlarini o‘qib, mazmunini anglashga intilarkan tushunib yetamiz. Masalan, shoirning “Xalq” she’rida:

Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o‘chdir...
Xalq qo‘zg‘alsa kuch yo‘qdirkim, to‘xtatsin,
Quvvat yo‘qkim, xalq istagin yo‘q etsin!

Xalq isyoni saltanatni yo‘q qildi,
Xalq istadi, toj va taxtlar yiqildi...[Cho‘lpon: 45]

Cho‘lpon ijodida ham aruz, ham barmoq va erkin vaznida yozilgan she’rlar uchrashadi. Albatta, bu shoirning terang mahorati va she’r yozishdagi chevarligining mahsulidir. Yuqoridagi “xalq” she’ri esa, baqmoq vaznida yozilgan bo‘lib, har bir misrasi 11 (4+4+3) bo‘g‘indan iborat. She’rda keltirilgan *“xalq kuchdir”* bilan *“xalq o‘chdir”*, *“to‘xtasin”* bilan *“yo‘q etsin”*, *“yo‘q qildi”* bilan *“yiqildi”* so‘zlari bir biriga qofiyadosh so‘zlar hisoblanadi. Yana qo‘shimcha qilib aytish kerakki, bu she’rda xalqning kuch-qudrati, hamma narsadan ham eng avvalo xalq xohishining amalga oshishini, hech bir kuch xalqni yenga olmasligini o‘quvchiga ta’sirli yetkazib berish uchun “*Xalq dengizdir, xalq to‘lqindir, xalq kuchdir, Xalq isyondir, xalq olovdir, xalq o‘chdir*...” misralari qo‘llanilgan va bu orqali shoir “xalq”ni dengiz, to‘lqin, kuch, olov va o‘ch singari boshqaruvi inson qo‘lida bo‘lmagan va odamzot nazorat qila olmaydigan hodisa va tuyg‘ularga o‘xshatgan. Yani, xalqning qanday kuchga ega ekanligi yuqorida aytib o‘tilgan narsa-hodisalarga o‘xshatish orqali ochib berilyabdi. Adabiyotshunoslikda bir narsa-hodisaning mohiyatini ikkinchi bir narsa-hodisa orqali ochish esa, *metaforiklik* deb yuritiladi [D. Quronov: 170]. Mazmun jihatdan, shoir bu she’r orqali insonlarga haqiqat va adolat uchun kurashish, hamma birgalashib harakat qilsa har qanday qiyinchilikni pisand qilmay, to‘siqlarni yengib yorug‘ kunlarga intilish lozimligini uqdurmoqchi bo‘lgan.

Cho‘lponning “Erkinlik istagi” she’ri ham mazmun jihatdan yuqorida aytilganarga juda yaqin. Faqat, shoir “xalq” she’rida xalqqa yuzlanib, xalqning qudratini vasf etgan bo‘lsa, “Erkinlik istagi” she’rida ko‘nglida mavj urib, qaynayotgan erkinlik istagini o‘z tilidan bayon qiladi. Buni biz,

“ U erkinlik, o‘zboshlilik istaydir. . . ” deya ko‘gil istagini bayon etgan misralari orqali bilishimiz mumkin. Bundan tashqari;

Bundan burun ul ko‘p og‘ir tunlarni

Chidam bilan, tinchlik bilan o‘tkardi. [Cho‘lpon: 74]

Bu she’rni yozishda ham barmoq vaznidan foydalanilgan, har bir misra 11 (4+4+3) bo‘g‘indan iborat. “*tunlarni*” va “*o‘tkardi*” so‘zlari ohangdoshlik jihatdan bir-biriga yaqinligi juda ravshan bo‘lmagan bo‘lsa ham har ikki so‘zdagi *r* va *i* harflari ohangdosh bo‘lib bu so‘zlar “chala qofiya”ni paydo qilgan[I. Sulton: 217] She’rdagi bu misralarni o‘qib anglashimiz mumkinki, insonlar ko‘p qiyinchilik va azoblarga sabr qilib, chidab kelgan va nihoyat ko‘ngli boshqa bu azoblar-u cheklovlarga sabri qolmagani, ko‘ngli erkinlik va ozodlik xohlashini e’tirof etgan. She’rda shoir nafaqat o‘z qalbining erkinligi, balki, butun xalq, butun jamiyatning ozod va erkin hayot kechirish istagini ochib bergan desak adashmagan bo‘lamiz. Chunki, xalq sevgan, insonlar hurmatiga sazovor bo‘lgan ulug‘ shoir chuqur his tuyg‘u va teran ma’noga ega bu she’rni yozishda yolg‘iz o‘z his tuyg‘usiga tayangan desak biroz adashgan bo‘lishimiz mumkin; balki, bu she’rni butun xalqning xohish-istagi va tuyg‘ularini o‘z ichiga qamrab yozilgan she’r desak to‘g‘ri fikir bildirgan bo‘lamiz, sababi, Cho‘lpon singari xalqi uchun xizmat qilib, xalqi uchun jon kuydirgan shoirlar eng avvalo xalq bilan bolib, insonlar dardini she’rlarida bitib kelganlar.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, shoir XX asir boshidagi o‘zbek she’riyatiga barmoq vaznini birinchilardan bo‘lib olib kirdi va bu bilan vaznlar taraqqiyotida o‘z ulushini qo‘shdi. She’rlarida esa, vatan, erkinlik, ozodlik haqida she’r bitar ekan. She’rlarida bu mavzuni olib chiqishdan asosiy maqsad xalqni milliylikni, o‘zligimizni yo‘qotmaslik; urf-odat dasturlarimiz, tilimiz va dinimiz, milliy tushunchalarimiz yo‘qolib ketmasligi va bu milliy tushuncha-yu va dasturlarimiz avlodlarga yetib borishini ta’minlash bo‘lgan deya olamiz. Shoir badiiy adabiyot inson ruhiyatiga o‘z ta’sirini ko‘rsatishini bilganligi va shu sabab, o‘sha davr sharoitida yuqoridagi mavzularni insonlarga uqturishning eng samarali yo‘li bu adabiyot ekanini anglagan va bu yo‘lda shoir o‘z qalamidan mohirlik bilan foydalangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdulhamid Cho‘lpon “She’rlar, hikoyalar, she’riy va nasriy tarjimalar” 2024
2. D. Quronov “Adabiyotshunoslik lug‘ati” 2013
3. I. Sulton “Adabiyot nazariyasi” 2005
4. U. Hamdam “Yangi o‘zbek she’riyati” Toshkent, Manaviyat- 2012

S. IBRAGIMOV DÓRETIWSHILIGINDE FILOSOFIYALÍQ LIRIKA

Orınbaeva Aziza – Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili) 1-kurs magistrantı;

Ilimiy basshı: Ktaybekova Z. – filologiya ilimlerı boyınsha filosofiya doktorı (PhD), Ájiniyaz atındağı NMPI

Annotatsiya: Maqolada filosofiyalıq lirika mavzusi yoritilgan. Tadqiqot obyekti sifatida qoraqalpoq shoiri S.Ibragimov asarlari tanlab olingan. Shoirning har bitta sherida insonlarning oz-aro munosabatları, dunyaga nazar qaratishi filosofiylaıq lirikada ifodalanishi misollar asosida yoritib berilgan.

Kalit sózlar: poeziya, shoir,filosofoya, mavzu, lirik qahramon, inson, umr, dunyo.

Аннотация: В статье рассматривается тема философской лирики. Объектом исследования было выбрано творчество каракалпакского поэта С.Ибрагимова. В каждом из стихотворений поэта взаимоотношения между людьми и их взгляды на мир объясняются в философской лирике на основе примеров.

Ключевые слова: поэзия, поэт, философия, тема, лирический герой, человек, жизнь, мир.

Annotation: The article examines the topic of philosophical lyrics. The object of the study was the work of the Karakalpak poet S. Ibragimov. In each of the poet's poems, the relationship between people and their views on the world are explained in philosophical lyrics based on examples.

Key words: poetry, poet, philosophy, theme, lyrical hero, man, life, world.

Saǵınbay Ibragimov – házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında filosofiyalıq oylardı lirikada tereń máni menen bere alǵan shayırlardıń biri. Onıń qosıqlarınıń kópshiliginde derlik, dúnyaǵa kózqarasları, adamlardıń ózara múnásibetleri boyınsha oy-pikirleri tereń ashıp berilgen. Shayır óz pikirlerin, sezimlerdi tuwılıw procesinde beriwge erkin háreket etken. Onıń hár bir qosıǵı tereń associyaciyalarǵa qurılıwı menen ózgeshelenip turadı. Shayırdıń filosofiyalıq oy-pikirler menen tereń suwǵarılǵan lirikalıq shıaǵrmalarınan hár bir oqıǵan adam ózine ruwxıy azıq aladı. Onıń «Waqıt hám keńislik» qosıqlar dúrkininde tómendegishe táriyp berilgen:

Bir ǵana ómiri bar adamnıń –
arttıratuǵın dáwleti de sol,
ayrılatuǵın dáwleti de sol,
bir ǵana ómiri bir adamnıń

hám mudamı tárezide bul nárse –
Jaqsılıq hám Jamanlıqtıń
parqına qoyǵan tası
bir pállede –
bir ǵana ómiri bar adamnıń
mına Quyash nurı túsip turǵan
Jerdiń ústinde [1.7].

Bul qosıq qatarları arqalı shayır adam ómiriniń úlken bir gúzar jol bolıp, onda hár bir isnan jaqsılıq hám jamanlıq penen duslasatuǵınına tereń jetkerip beredi. Jáne de, adamnıń bul dúnyada arttırǵan hám ayrılajaq dáwleti ómiri ekenligin túsindirip ótedi. Mısalı:

Adam – ol adam tek oyları menen,
oylarıń pás bolsa – dúnya tarılar.
adam ba ol Ayǵa umtılıp kórmegen? –
Jer basıp júrgen bir jarım-jartılar.... [1.5]

Shayır joqarıdaǵı qosıq qatarları arqalı hár bir adamnıń tek óz oyları menen jasaytuǵınlıǵın, ómirdiń jaqsı táreplerin, jaqsı nárselerdi oylaw kerekligin uqtırmzaqshı boladı. Sonday-aq, dúnyada ne bir bendelerdiń bar ekenligin, onday insanlar ya ózine,

ya basqaǵa jaqsı niyette bolmaytuǵınlıǵın, sonıń ushın da olardiń mázi ómir súretuǵın jarım-jartılar ekenligin súwretleydi. Shayırdıń «Hár jılarǵı qosıqları»nda:

Hár kúni ullı isler menen ǵana
mashǵul bolıwǵa
jerdiń ústindegi tirishiligimiz
imkaniyat bere bermeydi,
keshiresiz,
qolımızdan da kelińkirey bermeydi.
Jerdiń ústinde isenimlińkirek jayǵasıp
alıwǵa
ketedi ómirimizdiń bir bólegi,
ózlerimiz dúzgen mayda--shúyde máselelerdi
sheshiwge ketedi
ómirimizdiń bir bólegi,
jerdiń betindegi tirishiligimizdiń
nasaz táreplerin jeńiwge
ketedi ómirimizdiń bir bólegi...[1.30]

Bul qosıq qatarları arqalı shayır hár birimizdi ómirde túrli dúziw, qıysıq jollar kútip turǵanın, barqulla ómirdiń pal kibi mazalı bola bermeytuǵının, geyde ashshı bolsa da, tirishilik ushın gúresetuǵın kúnler de bolıp turatuǵının aytıp ótedi. Sonday-aq, indsan balası eń aldı menen ómirin qaysı tárepke tarta alıwı, tárezini teńdey uslap turıwı ózine baylanıslı ekenligin jetkerip beredi. Sonday-aq, ómirimiz usı tirishilik ushın ótip atırǵanın kórkem sózde sheberlik penen súwretlep kórsetedi. «Jollar tuwralı gúrriń» qosıǵında:

Úlken maqset penen júrgen adamdı
jollar qıynar mayda nárseler menen –
sınaydı bizdegi ne bar shıdamdı
ya aldap kóredi gúrsiler menen...[1.8].

Bunda shayır adamzattıń barqulla shıdamlı, sabır - taqatlı bolıwı lazımlıǵın, aldına úlken maqset qoyǵan bolsa, oǵan umtılıp jasaw zárúrligin, qanshadan qansha qıyınshılıqlar aldında tózimli bolıp, jeńip ótiw maqsetinde gúresiw hám háreket etiw kerekligin túsindirip beredi. Qosıqta ómirdegi alasapıranlar haqqında bılay jazadı:

Ómirińniń ne bir dawıllarında
seni jılıtatuǵın quwanıshlar bar –
ómirińniń qatal dawıllarında
seni jubatatuǵın aldanıshlar bar....

Ne bolıp ótpeydi bul ómirińde,
bálki, óz peyilińnen, bálki bazılardıń
qaysı bir páziyletlerden tómenliginen...
Qullası, máwritler bar hazar qılatuǵın [1.9].

Shayırdıń joqarıdaǵı qosıq qatarları arqalı aydıń on besi qarańǵı, on besi jaqtı ekenligin, ómirdegi hár qanday kelispewshiliklerdiń júz beriwiniń sebeplerin aldı menen ózińnen izlewiń kerek ekenligin kórkem sóz arqalı jetkerip beredi. Ayırım

adamlardıń keritartpalıǵınana ekinshi bir adam jábir kóretuǵınlıǵı, dúnyanıń jaratılısında usınday waqıyalardıń bolıp turıwı tábiyiy ekenligin ayta ótip, jaqtı kúnlerdiń, quwanıshlı máwritlerdiń de tez keletuǵınlıǵın, sol ushın insan balası sabırlı bolıp jasaw zárúrligin uqtıradı.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında talantlı shayır Saǵınbay Ibragimov poeziyasında ómir, insan táǵdiri haqqındaǵı filosofiyalıq oy-pikirleri tereń sáwlelengen. Hár bir qosıǵında adamnıń ómiriniń sırlı, qırlı tárepleri ashılıp, insanlardı sabır-taqatlı bolıwǵa, shıdamlılıqqa shaqırıwı menen, olardı hadal hám keńpeyil bolıp jasawǵa baǵdarlaytuǵın mazmundaǵı qosıqları kitap oqıwshısın jaqsı isler islewge jeteleydi.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Ибрагимов С. Бесинши мәўсим. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1986.
2.Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис, «Билим», 2016.

ÁJINIYAZ SHAYÍRDÍŃ “HÁR JERLERDE DILGIR MÚTÁJ BOLSAŃÍZ” QOSÍǴÍNDAǴÍ FILOSOFIYALÍQ OY-PIKIRLERI

Tulebaeva Gulayım - oqıtıwshı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı akademiyalıq liceyi

XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulı lirikasında aqıl-násiyat, didaktikalıq, filosofiyalıq qatarlar kóplep ushrasadı. Bul shayırdıń dúnya ádebiyatı menen teńdey qádem basqanlıǵınan derek beredi. Máselen onıń “Ayrılsa”, ”Dawran bolmadı”, ”Hár jerlerde dilgir mútaj bolsańız” degen qosıqları jazılǵan bolıp,onda sol filosofiyalıq mazmun qaysı dáwirler de bolsa da, tozbaydı, sónbeydi dep aytıwǵa boladı.

Ondaǵı aqıl-násiyat, didaktikalıq oylar insan balasınıń ulıwma tábiyatına tán bolǵan tipik qásiyetler ekenligi óz-ózinen anıq kórinip turadı. Shayırdıń “Hár jerlerde dilgir mútáj bolsańız” qosıǵı da tereń oyshıllıqqa qurılǵan mazmunǵa bay poetikalıq qatarlardıń biri. Onda barlıǵınan burın lirikalıq qaharmannıń oyshańlıǵı, ómir, turmıs, tirishiliktiń kóplegen ishki mazmunın salıstırmalı baǵdarda qarap bahalawshılıq qásiyetleri kúshli bolıp keledi. Mısalı:

Ǵosh yigitke túshse qattıq sawdalar,
Dostıń zar yıǵlayın,dushman tabalar,
Ketpes hesh ızası begler,aǵalar,
Ǵosh yigit nahaqtan tartsa dóhmeti.

Bul qatarlar arqalı shayır hárbir adam ómiri dawamında ushrasatuǵın oylı-bálentli jollardı,kimlerdińdur basına túsken qayǵını átiraptaǵı insanlardıń hár qıylı túsiniwi, nahaqtan ayıpker bolıw bul adam ómirinde bolıp turatuǵın hádiyse ekenligin túsindirmekshi boladı. Mına qatarlarında:

Námártten bir nárse sorasa ǵárip,
Nárse bermes yuz mıń barsa jalbarıp,
Jamandı ólimdin alsań qutqarıp,
Bolmas heshbir sennen zárre minneti.

Bul qatarlarda adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslıq máseleler,bir-birewge bolǵan ǵamxorlıq,qolınan kelse jaqsılıq islew,sonıń menen birge jaqsılıq islewdi hámme de ózine múnásip kóre bermeytuǵınlıǵın aytpaqshı boladı [Ájiniyaz:63]. Shayır óz shıǵarmalarında adamnıń nákaslıǵın júdá jek kóredi.

Jaqsılıqqa jamanlıq isleytuǵın adamlardı mineydi hám adamlardıń adam degen atına miyasar bolıwın jırlap túsindirmekshi boladı:

Ańlamay ladanǵa ashna bolsańız,
Jaqsı emes sóz astında qalsańız,
Dúsh kelip námártke mehman bolsańız,
Sonda belli ǵosh yigittiń xızmeti.

Filosofiyalıq lirika kóbinshe hikmetli sózler arqalı da beriledı [Ájiniyaz: 63]. Sebebi hikmetli sóz degenniń ózi de filosofiya. Sonıń ushinda aforizim tiykarında qosıq jazǵan shayırdı filosofiyalıq mánidegi qosıq jazǵan shayır sıpatında tanıwǵa tuwra keledi [Mambetov:31].

Firdawsiy, Nizamiy, Nawayi, Fiziwliy, Maqtumqulı hárbir qosıq qatarlarınıń hikmetliligi menen de ajıralıp turadı.Ajiniyazdı olar menen bir qatar qarap bolmasa da olardan ásirese Maqtumqulıdan ádewir tásirlenip ózinińpikir dúnyasın ádewir keńeyitkenligi bayqaladi.

Ajiniyaz adamlardı “jaqsi” ham “jaman” sıpatında eki toparga bóledi.

Jaqsılar kóp jaǵdayda ózin bilim menen tolıqtırıp baradı.Sonıń ushında ol bilimdi jaqsı adamlardı qáliplestiriwshi faktor sıpatında qaradı. Jaman adam ózinińotırar ornın, aytar sozin bilmeydı. Sonlıqtanda ol jaqsılarǵa qarama-qarsı tartipte rawajlanadı. Jaqsı hám jaman adamlar ózinińxarakteri kishpeyillik, danalıq, parasatlılıq penen bir qatarda topaslıq, ashkózlik,jalaqorlıq sıpatları menen ajıralıp turadı. Bunday sıpatlar er adamlar menen birlikte hayallar arasın da boladi. Sonıń ushında Ajiniyaz er adam menen hayal awqam duzip shańaraq qurǵanda tap usınday bir-birine qarama-qarsı sıpatlardan awlaq bolıwın uqtıradı [Mambetov:31].

Sonıń ushında Ajiniyaz adamgershiliktiń tiykarı”paziyletli boliw” dep tusinedı. Ajiniyaz oǵada qayǵılı edi. Sebebi bul dáwirde jawıngershilik oǵada kóp bolıp, xalıqtıń basqınshılarǵa bende bolıwı, sol tiykarda el kóship, baǵlar quwrap búlbúl ornına ǵarǵa-zaǵlardıń payda bolıwı shayırdıń ozi jasaǵan zamanı haqqında filosofiyalıq pikirler bildiriliwine de sebep bolǵan [Bazarbaev: 52].

Qaraqalpaq xalıq shayırı I.Yusupov ózinińdóretiwshilik miynet jolında ullı babamız Ájiniyaz shayırǵa arnap birneshshe qosıqlar jazǵan.Shayırdıń “Ájiniyaz shayırdıń samalǵa shaǵınıwı” qosıǵı Ájiniyaz shayırdıń “Hár jerlerde dilgir mútaj bolsańız” qosıǵı menen mániles,únles bolıp kelgen.Máselen mına qatarlarda:

Dáwlet qaytıp,isiń shapsa nasırǵa,
Doslar ósek aytar oshaq basında,
Sondayda sen párwanasań qasımda,
Durıslıǵımdı tán alarım bar meniń.

Bul qatarlarda bul ómirdegi adamlardan kewli qalıwı,islegen islerine kewli tolmawı, ”samal” sózin simvol etip, keń kókiregin kerip óz dártlerin aytıp shaǵınbaqshı boladı [Yusupov: 66].

Qayǵı-ǵam shadlıqtı ańlıwın qoymas,

Sum pálek biz benen oyınǵa toymas,
Bazı bir isleri aqılǵa sıymas,
Sonshelli ne gunalarım bar meniń?

Bul qatarlarda samal arqalı onıń miyriban ekenligi, anasına say bolǵan háreketleri,qandayda bir túsinik onıń dártlerin tınlaǵanday boladı [Yusupov: 66].

Shayırdıń adam haqqında pikirleri keń.Onda tastıyıqlaw hám biykarlaw,jaqsı kóriw hám jek kóriw dialektikası, adamnıń jan sáwlesin ashıp,oǵan quwanıshqa,baxıtqa jol kórsetip,turmısın jeńilletiwdi úyretedi.Ol ullı quwanıshlı dáwirde adamlardıń jaqsılanıwların kúseydi.Ol adam dúnyasınıń qarama-qarsılıq,ómirdegi ótkir gúresin kórip,onıń jańa turmısqa umtılıwı ushın jol kórsetedi.

Poeziya dúnyanıń jańǵırǵan hawazı,shınlıqtıń haqıyqıy sesti.Onıń nızamı ómirdiń óziniń nızamı.Demek ómir nızamın basshılıqqa alıp onıń házligin,abzallıǵın túsindiriw ushın qálem shaynaǵan shayır adam filosofiyası menen tillesedi.Al adam filosofiyası adam háreketlerindegi,umtılıwlarındaǵı kewil tuyǵılarındaǵı hádiyseleriniń kóp túrligi sıyaqlı sheksiz.Shayır bul máselede baxıtlı adam kim degen sorawǵa juwap izleydi [Bazarbaev: 52].

Sonıń ushında Ájiniyaz ómir gózzallıǵı adamlardıń awızbirishiliginde ekenligin sezedi.Adamlar arasındaǵı joldaslıq,doslıq eń kúshli qásiyet bolıp,olardıń watan,el átrapına birigiwlerin qáleydi.

Solay etip, bul qosıq shayırdıń ólmes miyraslarınıń biri, keleshek áwlad ushın tálim-tárbiya quralınıń biri boladı dep oylaymız.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ájiniyaz. -Nókis. 1988
2. J.Bazarbaev. Danalıǵı gózzallıqqa ulasqan shayır. -Nókis. 2008.
3. I.Yusupov.II tom. –Nókis. 1992
4. K.Mambetov. Ajiniyaz. –Nókis. 1994

ÁJINIYAZ SHAYÍR YUMOR-SATIRALÍQ QOSÍQLARÍNDA HAYAL-QÍZLAR OBRAZÍNÍŃ JARATÍLÍWÍ

Magistrant: Menglibaeva Sh.
Ilimiy basshı: f.i.k. prof.w.a. B.Genjemuratov

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretpeleri qaraqalpaq jazba ádebiyatında ayrıqsha orındı iyeleydi. Búgingi kúnge shekem shayır shıǵarmaları, qosıqlarınıń kórkemlik ózgeshelikleri, onıń óz dawiri shayırı dóretiwshiligine salıstırǵanda tillik ayırmashılıqları hám uqsaslıqları hár tárepleme izertlenip, úyrenilip kelmekte. Solardan A.Murtazaevtıń “Shayırdıń muhabbatı” atlı miyneti, B.Qálimbetovtıń “Ájiniyazdıń lirikası”, Á.Pirnazarovtıń “Masterstvo Ájiniyaza” atlı monografiyaları, K.Mámbetovtıń “Ájiniyaz” ilimiy ocherki, Q.Bayniyazovtıń “Qosıqtıń kúshi”, G.Dáwletovanıń “Ájiniyaz poeziyasında dástúr hám jańashıllq”, H.Hamidovtıń “Shıǵıs tillerindegi jazba derekler hám XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları” ham basqa da ilimpazlardin izertlewlerinde shayırdıń ómiri, ádebiy ortalıǵı, shıǵarmalarınıń jıynalıwı, ózine tán janrlıq hám kórkem, sheberlik máseleleri siyaqlı maseleler ilimiy

kózqarastan úyreniledi. Ájiniyaztanıw iliminde XX asirdegi 90-jıllardan baslap shayır dóretiwshiligine jańasha kózqaraslardağı izertlewler júzege keldi. Ilimde Ájiniyaz dóretiwshiliginiń poetikasın úyreniwge dıqqat qaratıldı. Bunday izertlewler qatarına B.Genjemuratovtıń "Ájiniyaz lirikasınıń poetikası", Q.Jarımbetovtıń "Ashıq Ziywar", "XIX ásirde qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı" monografiyaları menen ilimiy ocherkin atap kórsetiwge boladı. Ilimpazlarımız dóretken bul miynetleriniń báriniń de qaraqalpaq ádebiyattanıwı tariyxında ózine ilayıq ornı bar. Lekin, XIX asir qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyazdıń dóretken shıǵarmalarındağı kórkemlik ózgesheliklerin hár ilimpaz harqıylı kózqarastan hártúrli bahalaydı. Mısalı, shayır hám ilimpaz, Baxtiyar Genjemuratov óziniń "Ajiniyaz lirikasınıń poetikasi" atlı monografiyasında: "Ájiniyaz lirikasınıń tásirliligi, kórkemligi, súwretlenip atirǵan zat, yaki qubılıs tuwralı anıǵıraq hám tereńirek pikir júritiwimizge sebepshi bolatuǵın kúsh – shayırdıń troplardı jemisli paydalanıwında" – dep jazadı[4:13]. Al, professor Q.Jarımbetov óziniń "XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı" monografiyasında: "Ájiniyaz bul shıǵarmalarda tek ǵana emociyalar, sezimler dúnyasın beriw menen sheklenbeydi, al olarda turmıstıń belgili bir tarawın sáwlelendiredi. Bul jerde shayır óz shıǵarmasın sewgi-muhabbat temasına baǵıshlap, adamzatqa tán hasıl qásiyetlerdiń birin lirikalıq sezimler arqalı beredi" - dep óz miynetinde keltirip ótedi[6:13,14]. Al, biz bolsa bul maqalamız arqalı, shayırdıń yumor-satiraliq qosıqlarındağı hayal-qızlar temasına, onıń kórkemlik súwretlew ózgesheligine júzlenbekshimiz.

Biz eger dıqqat penen názer salar bolsaq, qaraqalpaq awızeki ádebiyatında da, tuwısqan xalıqlar ádebiyatında da, yaǵnıy folklorda hayal-qızlar temasına kóbirek dıqqat awdarılǵanlıǵına kózimiz túsedi. Al, XIX ásir qaraqalpaq jazba ádebiyatında, solardıń ishinde Ájiniyaz lirikalarında hayal-qızlar obrazın jaratıwǵa kóbirek itibar qaratılǵanın ańlaymız. Onıń dóretpelerinde ashıqlıq, muhabbat mazmunı jiyi ushırasatatuǵınlıǵı ushın da, yar obrazı, qızdıń sırtqı kelbeti, shırayı, súygen yarǵa degen opadarlıq sezimleri, bári-bári súwretlengen. Bul qosıqlardı oqıǵanda oqıwshı óz-özinen ruwxiy gózzallıq, ómirge degen súyispenshilik sezimlerin sezinedi. Al, shayırdıń yumor-satiralıq qosıqlarında hayal-qızlar obrazınıń jaratılıwı pútkilley basqasha. Mısalı, onıń "Qatsha" qosıǵında:

Begler, tárip etsem Qatsha periydi,
Qálem qaslı qara kózleri bardur.
Mıń sanlı sadaǵa basqan iziyni,
Misli aptab kibi yúzleri bardur. (113-bet)

-dep qızdıń shırayın, sulıw kelbetin, heshkimde tákirarlanbas nazın táriplewden baslaydı. Lekin, sońǵı qatarlarında qızdı maqtay otırıp, qansha sulıw shırayı bolsa da, bir jigitti dep aqıl huwshınan ayırılǵanın, eń sońında qansha háreket etse de, jigitten ayra túskenin, qatarınan kem bolǵanın, ortalıqta qádiriniń joytılǵanın satiralıq usılda jetkerip bergen:

Álemniń júzinde bir sulıw boldıń,
Dárya kibi tasıp, tolıp máwij urdıń,
Aqırında qatarıńnan kem boldıń,
Qádiriń ketti teń dushına, Qız Qatsha. (113-bet)

Onıń “Úzildikke” dep atalǵan qosıǵında da, Úzildiktiń Qatsha qız siyaqlı bilimsiz ekeni, ózleriniń kim ekenin bilmesten turıp ádep-ikram qádelerine jayǵaspaytuǵın sóz qatqanı, basqa qızlar siyaqlı iybelilikti de bilmeytuǵını, shayır hátteki Sayımbet atası mektepke de bermegeni, eger mektepte tálim alǵanda bunday láwent bolmaytuǵını haqqında aytıp, usı bir ǵana sóz arqalı onıń harakterin ashıp masqaralaydı:

Bul dúnyaǵa kimse kelip kim keter,
Láwentligi Óte qızdan bes beter,
Sóylegende tikke-tikke sóz qatar,
Atası mektepke bergen emesti.(114-bet)

Usı qosıq qatarlarınan-aq shayır hayal-qızlar obrazın jaratıwda olarǵa tek ǵana gózzallıq emes, al aqıl-parasat, bilim hám tárbiya máselelerine de dıqqat qaratıw zárúrligin eskertedi. Demek, sırtqı kelbetindegi shıray qansha kózdi qamastırabersin, onıń ishki dúnyası keń, húydanlı, iymanlı, insaplı bolmasa, waqtı kelip shıray da sónedi, gúldey solatuǵınlıǵına ayrıqsha poetikaliq dıqqat qaratadı, ruwxıy gozzallıqtı birinshi orınǵa qoyadı.

Shayırdıń “Madawar” atlı qosıǵında da tap sonday máseleler kóterilgen. Yaǵnıy, bul qosıq keńirek kólemde jazılıp, onda Madawar degen qızdıń tuwılıwınan baslap, ósiw procesindegi hárbir jas ózgesheligin, hámme qızlar siyaqlı deni saw hám túr-túste, shırayda teńsiz ekenin, on bes jasına jetkende ıshq sharabın iship qatarınan erte erjetkenin atap ótedi hám qız harakterindegi bazibir kemshiliklerin ótkir sın astına aladı:

On altıda bir náwbáhár qız oldıń,
On yettidá sháshmi qamar yúz oldıń,
On sakkizde shiyrin-shákar sóz oldıń,
On toqqızda tolıp tashtıń, Madawar.(114-bet)

Usı qatarlardı jazgan shayır, qosıq dawamında táǵdirdiń buyrıǵı menen Madawardıń Shórkól degen jerge kóshiwi, bul jerde júrip qanshadan qansha ashıqlardıń júregin jaraqatlap bir jaqsıǵa bas qosıwı, biraq nápsiniń qulına aylanıp ol jaqsıdan ayırılǵannan soń, jeńil joldan júrip, uyat, abıroy degen nárselerden keshiwi sóz etiledi. Óz ómirinde bolıp atırǵan qıyınshılıqlardan Madawar, óz miyneti, kúsh-ǵayratı menen emes, bálkim, jeńil jol menen shıǵıp ketpekshi bolǵanlıǵın satiralıq sınǵa alıp súwretleydi:

Besh kún bul dúnyada oynap-kúlám dep,
Áyshi-áshirat, zawqı-sapa súrám dep,
Kóńlúm súygán yigit bilán yúrám dep,
Uyattan, abıroydan keshtiń, Madawar.

Shayır Madawar obrazı arqalı jámiyette sol kibi jeńil tábiyatlı hayallardı ashshı sınga alǵan. Madawardıń qılǵan háreketleri kútá shermendelik ekeni, gúnakar ekeni ashıqtan ashıq súwretlenedi.

Jámiyette qız tárbiyasına úlken dıqqat awdarılıwı kerek. Sebebi, qız balanıń oqıwı, bilim hám tálim alıwı sol jámiyettiń keleshegi ushın xizmet etedi. Eger hayal-qızlar jaqsı bilim, bilim menen qosa tálim-tárbiya alsa, jámiyet rawajlanadı, gúllenedi. Bunı shayır sol dáwirlerde-aq túsingen, bilgen hám óz dóretpelerinde joqarı poetikaliq usıl menen súwretlegen. Shayır hayal-qızlardıń tálim tárbiyasına itibar qaratqanı

sonshelli, “Kerákti” qosıǵında kelinler turmısındaǵı bazı áhmiyetli máselelerdi, ayırım jas, epsiz kelinlerdiń nadurıs is-háreketlerin sınǵa aladı.

Kelin úygá kelse sálamın bermes,
Biyhaya-badbaxtıń uyatı bolmas,
Aldıńnan kes-keslep nazarın salmas,
Sıyrańlap, digildep yúrsá kerakti. (111-bet)

Ájiniyaz shayırdıń usı sıyaqlı basqa da yumor-satiralıq qosıqlarında hayal-qızlar turmısına, olardıń ádep-ikramlıǵı, tárbiyası, ulıwma barlıq hayal-qızlarda ayrıqsha qásterlewde bolıwı kerek qásiyetlerdi, orınlı orınsız is-háreketlerdi ayta otırıp, olarǵa óz násiyatın beredi. Ulıwma aytqanda, biz, jaslar, óz dáwiriniń dana adamı, kópti kórgen bilim iyesi, klassik shayırımızdıń hárbir shıǵarmasınan úlgi alıwımız, násiyat sózlerine ámel qılıwımız kerek.

Ádebiyatlar:

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары «Қарақалпақ мәмлекет баспасы». Нөкис-1988.
2. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. «Қарақалпақ мәмлекет» баспасы, Нөкис-1960
3. Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
4. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим»,1997.
5. Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
6. Жәримбетов Қ. Х1Х әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.

SA’DULLA SIYOYEVNING “AHMAD YASSAVIY” ROMANIDA TARIXIY MASALASI TALQINI

Komila Matchanova
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Sa’dulla Siyoyevning “Ahmad Yassaviy” tarixiy romani buyuk alloma Xo‘ja Ahmad Yassaviyga bag‘ishlangan bo‘lib, asar tom ma’noda tarix va bugunning o‘ziga xos yetuk mahsulidir. Ushbu asarda Ahmad Yassaviyning hayotining nurli yillari, hayot yo‘li davomida bosib o‘tgan mehnat-u mashaqqatlari, hayotiy qarashlari keng ko‘lamda tasvirlab berilgan. Adabiyotshunos M.Omanova Sa’dulla Siyoyevning “Ahmad Yassaviy” romani haqida gapirar ekan: “...inson kamolotini ta’minlashda o‘tmishdagi valiy zotlarimiz yo‘llarini tutish, yurgan yo‘llariga ergashish, hikmatlariga suyanib ish tutishning ahamiyati ham nisbatan tezroq anglab etildi. Bu hol ham sulton ul orifin Xoja Ahmad Yassaviy shaxsiyati va merosi Sa’dulla Siyoyevning e’tiborini tortishi, uning to‘laqonli badiy siymosini yaratishga intilishining sabablaridan biridir”,- deya ta’kidlaydi[1,16].

Adib tarixda xalqimizning boshiga kelgan muommalarini, zulmatli kunlarini, turli illatlarni, shuningdek tarixiy shaxslar obrazlarini, ularning orzu-armonlarini o‘z so‘zlari bilan ayta oldi. Yozuvchi o‘z asarlarida obrazlar xarakterini, ularning psixologizmini, dunyoqarashlarini shu darajada yaxshi yoritib berganki, ushbu

romanni o‘qish jarayonida kitobxon har bir qahramon haqida tasavvurga ega bo‘la oladi. Muallif asarlarini o‘qigan kitobxonda ezgu ma’naviy sifatlar shakllanishi va insonlarning xatti-harakatlarini va ularga xos xususiyatlarni ochib bera olgan ijodkor hisoblanadi. Sa’dulla Siyoyevning mahorati, bir tamondan real ya’ni hayotdagi yangilikni ko‘ra olish bo‘lsa, ikkinchi tamondan adabiyot san’atining sirlarini chuqur egallay olganini ko‘rishimiz mumkin.

Tasavvuf ta’limoti tarixiga nazar solar ekanmiz, avliyolarga eng boy diyor Turkiston ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Jumladan, Ahmad Yassaviy, Abdulholiq G‘ijduvoniy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Pahlavon Muhammad va boshqalar xalqimizning, dinimizning buyuk iftixorlaridir. Demakki, bu ulug‘ tuproq, olamshumul alloma, mashhur mutasavvuflarning buyuk va muborak tuprog‘idir. Ana shunday mashhurlardan biri Sulton ul-orifin Xoja Ahmad Yassaviydir. Sa’dulla Siyoyev “Ahmad Yassaviy” romanida Yassaviy xarakterini tarixiy obraz sifatida tasvirlab bergan. Bu butun roman davomida, ayniqsa, “Yig‘lama onaizor” fasli talqiniga yaqqol ko‘rinadi. Aynan ushbu faslda Ahmad Yassaviyning Makka safariga ketish taraddudi bilan boshlanib, uning iste’dodi bilan ilm va din yo‘lidagi zahmatlari, avliyolik yo‘lida qilgan mashaqqatlarini keng ko‘lamda tasvirlab bergan. Asarda Ahmad Yassaviy hayotini tasvirlash muhim o‘rin tutadi. Ahmad Yassaviy romanida Shayx Makkaga ketishdan oldin xalqi bilan nafaqat osmon jismlari, balki yer kurrasi bilan xayrlashgan ya’ni o‘zidan rizo bo‘lishlarini aytgan misralarini o‘qigan kitobxon ko‘zida yosh qalqadi. G‘ariblarning ko‘z yoshiga yulduzlarni o‘xshatadi. Falakni – kechasi musofir yo‘lovchilarning yo‘lini yorutguvchi quyoshga qiyoslaydi. Quyoshni yer yuzida bog‘lar, ekinlarni o‘stirib, rizq hosil qiluvchi deya ta’rilaydi. Ichgan suvi uchun ariqlarga, shirindan-shakar mevalarni hosil qilgan daraxtlarga rozi bo‘lishini bildiradi. Asarni o‘qigan kitobxonda shunday cheksiz hurmat – ehtirom paydo bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, Sa’dulla Siyoyevning “Ahmad Yassaviy” romanida tarixiy shaxs tasviri zaruriy shart qilib qo‘yilgan. Qahramonlar shaxsini ochib berishga yo‘naltirilgan chizgilar har bir obrazlarda ifoda etganini ko‘rishimiz mumkin. So‘nggi yillardagi tarixiy asarlardagi tarixiy shaxslar orqali o‘tmishni sog‘inish emas, bugungi kun odamlarining ma’naviy yuksalishiga hissa qo‘shishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omanova M. Istiqlol davri o‘zbek romanlarida shayx valiylar obrazining badiiy talqinlari. Филол. фан. б. фалс. док. дисс... автореф. – Jizzax, 2022
2.S.Siyoyev. Ahmad Yassaviy // O‘zbekiston. – Toshkent, 2012
3.Xoja Ahmad Yassaviy: hayoti, ijodi va an’analari. Toshkent, 2001.336 bet.

AJINIYOZ QO‘SIBOY O‘G‘LINING ADABIY MEROSINI O‘RGANILISHI

Madrimova Yorqinoy Jumamurot qizi
Nukus davlat pedagogika instituti
O‘zbek adabiyoti kafedrasi fan kabinet mudiri
Qoraqalpog’iston Respublikasi, Nukus shahri

Prezident Shavkat Mirziyoyev atoqli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘li (1824−1878) tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to‘g‘risidagi qarorni **imzoladi**.

" O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorida atoqli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘li o‘zining betakror va sermazmun ijodi bilan xalqimiz madaniyati va adabiyotini rivojlantirish, yosh avlodni vatanparvarlik va ezgu g‘oyalar ruhida tarbiyalash, o‘zbek va qoraqalpoq xalqlari o‘rtasidagi azaliy do‘stlik va og‘izbirchilikni mustahkamlashga munosib hissa qo‘shgan ulkan ijodkordir. Hassos shoirning she'r va dostonlarida aks etgan gumanistik falsafiy qarashlar el-yurtimiz qalbidan chuqur joy egallagan deb etirof etilgan. Shuningdek Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘li tavalludining 200 yilligini nishonlash YuNESKOning xalqaro yubileylar rejasiga kiritilgani ham uning ijodiy merosi umumbashariy ahamiyatga ega»[1:10].

Ajiniyoz Qo’siboy o’g’lining betakror adabiy merosini yanada keng o’rganish va ommalashtirish hamda tavalludining 200 yilligini munosib nishonlash tugrisida karorni inobatga olgan xolda ilmiy tatkikot ishlarini urnanishni maqsad qildik . Buyuk bobomizning xayoti va ijodini urganish korakalpok adabiyotida o’ziga xos ahamiyatni kasb etadi

".Adibning bobomizning adabiy merosini o’rganish sobiq sovet davridan boshlangan. Jumladan ,K Ayimbetov ning ko’pgina ilmiy ijodiy publikatsiyalari Ajinyoz bobomizni ijodiga bag’ishlangan. Jumladan, «Xaliq danalig’i» asarida Ajiniyozning lirik she’rlarini tahlil qilib shoirni dono fiklarini yoshlarga nasihat sifatida talqin qilgan. O.Aleuov «Ajiniyozdin’ jamiyatlik –pedagogikalik koz qaraslari»uslubiy qo’llanmasida ta’lim tarybiya borasida Ajiniyoz bobominizni pedagogalik ko’z qarashlari tahlil qilingan .Undan tashqari O.Aleuov qalamiga mansub «Ajinyozdin agartiuvchiliq o’ylari” qo’llanmasida shoir ijodining g’oyalari talqin qilingan.” [2:45].

Ajiniyoz ijodini o’rganish 20- asrning 30 yillarinda boshlanadi.
Ilk tatqiqotchilar sifatida filolog olimlar N.Davkaraev. K.Ayimbetov O.Kojarovlar bulgan. 20 asrning 50- yillarida tadqiqotchilar K.Aimbetov ,I.Sagitov ,K. Berdimuratov,S.Axmetov ,B.Ismailov va boshqalar Ajiniyoz ijodining yangi qirralarini ochishga muvaffaq bo’ldilar.Ajiniyoz asarlari ko’pgina o’zbek ,turkman va rus tillarga tarjima qilingan va chop etilgan.Keyingi davrlarda Ajiniyozning yangidan topilgan qo’lyozmalari ilmiy tatqiqotning yangi ko’rinishlarini yaratilishiga asos bo’ldi.Ayniqsa mustaqillik davrda shoirning merosini o’rganish har tamonlama o’rganish ishlari qayta jonlandi “Ajiniyoz ijodi xalq orasidan XX asrning 30-yillaridan boshlab yig‘ib boshlangan. Dastlabki asarlari 1940-yil chop etilgan. So‘nggi davrlarda 1960, 1961, 1965, 1975, 1988, 1994, 2014-yillarda shoirning tanlangan asarlarining to‘plami nashr etildi. Ajiniyozning hayoti va ijodi olimlardan N.Dauqarayev, Q.Ayimbetov, akademiklar M.Nurmuhammedov va H.Hamidov,

shuningdek, A.Pirnazarov, B.Qalimbetov, A.Murtazayev, K.Mambetov, A.Paxratdinov, K.Allambergenov hamda boshqalar tomonidan ilmiy asosda tadqiq qilindi.”[3:70]

Bu davrda Ajiniyoz ijodiyotining o’ziga xos xususiyatlari va ahamiyatiga bag’ishlab taniqli olimlar akademiklar X.Xamidov ,J.Bozorbaev,filologiya fanlari doktorlari K.Boyniyozov ,K.Jarimbetov ,K.Kurambaev .A.Paxratdinov .A.Murtazaev,K.Mambetov fan nomzodlari A.Karimov, A.Pirnazarov ,K.Mambetnazarov,B.Kalimbetov ,I.Uteuliev ,B.Genjamuratov G. Dvuletova,K.Smmambetov va boshkalar tamonidan ko’plab ilmiy maqolalar va kitobdar chop qilindi. U qoraqalpoq adabiyotida lirika, epik poeziyani rivojlantirish bilan birga, aytishuv janrining ham mahoratli ijodkori hisoblanadi. Uning Qiz Mengesh bilan aytishuvi shoirlar aytishuvining eng yorqin namunasidir. Ajiniyoz ijodiyotini xalqimiz tarixi bilan qiyoslab o’rganish masalalari akademik S.Kamalov shuningdek B. Ismailov tamonidan ko’plab ilmiy maqolalar va kitoblar chop qilindi. O‘zi yashagan davrda feodal munosabatlar hukmron bo‘lishiga qaramasdan, uning tafakkur dunyosi birnecha asrlar olg‘a ilgarilab, «bu dunyoning ko‘rki – odam bolasi» ekanligi haqida xulosaga kelganligi ham uning insonparvarlik fazilatlarini namoyon qiladi Nihoyatda chuqur ilm va bilim yuksak maьnaviyat va madaniyat sohibi bo’lgan Ajiniyoz,Shark poetsiyasi an’analariga suyangan holda,qoraqalpoq yozma adabiyotini yangi ilgari ko’rilmagan bosqichga ko’targan serqirra talant egasidir. Uning asarlari to’laligicha 19 asr qoraqalpoq poetsiyasining gultoji hisoblanadi.Shoir she’rlariring har biri chuqur lirizm bilan qondirilgan,insonning ichki his tuyg’ulari to’lqinlantirib yuboradigan qudratga ega bo’lib ,ularning har biridan o’quvchi ruhiy madad oladi,ilhomlanadi.Mashur shoirimiz, O’zbekiston Qahromoni Ibroxim Yusupov shunday ta’rif bergan.

Kuylagil Ajiniyoz qushiqlaridan !
Yiglasin yer ishqida bagri kuyganlar.
Dod solsin el yurtidan ayra tushganlar
Kuylagil Ajiniyoz qo’shiqlaridan.

deb yuqori baho bergani kabi Ajiniyoz she’rlari juda serqirra mazmunga ega. Ajiniyoz ijodini qadrlash, avaylash avloddan avlodga yetkazish biz uchun ham qarz ham farzdir.Shunday ekan Ajiniyoz adabiy merosini o’rganish va tatbiq qilish bugungi kunda asosiy maqsadlarimizdan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atoqli qoraqalpoq shoiri va mutafakkiri Ajiniyoz Qo‘siboy o‘g‘li tavalludining 200 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida Prezedent qarori 16.07.24
2. **Berdaq** atindagi Qoraqolpoq mamleketlik universiteti Ajiniyoz bibliografiyaliq korsatkich Nukus 2003
3. Turkiy adabiyot durdonalari Kunxoja Ajiniyoz Berdaq Ozbekiston Toshkent - 2022

ABDULLA ORIPOVNING XALQ OG‘ZAKI IJODIDAN FOYDALANISH MAHORATI

Raximqulova Nargiza Qurvonalievna
Alfraganus University Filologiya fakulteti 4-kurs talabasi.
Ilmiy rahbar: Jumayeva Salima Cho‘yanovna
Alfraganus University Sharq filologiyasi kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Har bir ijodkorning xalq og‘zaki ijodi namunalaridan oziqlanishi asarlaridagi obrazlari va timsollarda, poetik tasvir usullari va vositalarida, syujet motivlarining u yoki bu darajada saqlanib kelayotganligida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ulkan adib Oybek bir o‘rinda e’tirof etadiki: “Xalq uning tarixi, hayoti, uning kuy-qo‘shiqlari men uchun bitmas-tuganmas ilhom bo‘log‘i bo‘lib keldi va shunday bo‘lib qoladi ham” [Oybek: 14]. Zotan, bunday e’zoz va e’tiroflarni barcha avlod adiblarida uchratish mumkin. G‘afur G‘ulom “Folklordan o‘rganaylik” nomli maqolasida shunday yozadi: “Xalq ijodi – folklorga ergashib yozish yozma adabiyotimizning xalq o‘rtasiga kirishi, ommalashishi, singishi uchun ancha yordam beradi” [2:181]. Ayni shu holat Abdulla Oripov she’riyatining xalq ohanglari va milliy ruhiyatning uyg‘un tarzda namoyon bo‘lishiga olib kelgan. Uning “Uchqur xayol sohibi yigit...”, “Hangoma”, “Samoviy mehmon, besh donishmand va farrosh kampir qissasi”, “Sharq hikoyasi”, “Deydilar...”, “Eski quduq”, “Bemor va tabib”, “Alisher va talaba” asarlari, “Hakim va ajal” dostoni ana shunday ijodiy oziqlanish mevasidir. Bu asarlar xalq ruhiyati, donoligi va donishmandligini o‘ziga singdirgan. Yana xalqimizning jaydari milliy xarakterini, xulq-atvori, marosimlari, urf-odatlari, hayotdagi yaxshi-yomon hodisalarni baholashi singari estetik qarashlari bilan ham sug‘orilgan. Bu hol shoir asarlari badiiyatining qon-qoniga singib ketganligida folklorning turli janrlariga qayta-qayta murojaat etganligida, hatto qator she’rlari uchun uning ma’lum bir jihatlarini asos qilib olganligida ko‘rinadi. Odatda, xalq ijodiyotida ham, jahon adabiyotida ham ota bilan bola o‘rtasidagi munosabat juda ko‘p marta qalamga olinadi. Otalar va bolalar – maxsus ulkan bir mavzu. Otaga ehtirom o‘zbek xalqi badiiy tafakkuriga xos xususiyat sanaladi. Abdulla Oripov she’rlarining birida ota bilan bola munosabatini g‘oyatda xalqona tarzda badiiy ifoda qiladi:

Otalar boladan ranjisa ozroq,
Gohida shundayin so‘zni deydilar:
- Bolam, keksalarni qadrla ko‘proq,
Bog‘lab qo‘ygan emas bizni, deydilar. [Oripov:143]

She’r xalq bilan, keksalar bilan lirik qahramon o‘rtasidagi diolog asosiga qurilgan. Har bir keksaygan insonga xos xususiyat shuki, farzandlariga nasihat beradi. Keksa odam o‘laman deb qo‘rqitadi deganlaridek, umri poyoniga yetayotganini tez-tez takrorlaydi. O‘lim – haq. Buni anglash, tan olish bandasiga xos xususiyat. Keksalarning dil rozini eshitgan lirik qahramon o‘rtadagi o‘zaro muvozanatni yuzaga keltirmoqchi bo‘ladi. Shu boisdan xalqimiz donoligiga mos tushadigan “Har kim ekkanini o‘radi”, degan maqol yodingizga keladi. Insonlar bir-birini qadrlasin, hurmat-izzat qilsin. Bu purhikmat mulohaza o‘zbek milliy mentalitetiga va, ayniqsa, og‘zaki ijodi mohiyatiga chuqur singdirilgani barchaga ma’lum. Shoir folklor namunalariga,

xalq rivoyatlari va afsonalaridagi purhikmat falsafiy-didaktik fikrlarga tayanib muhim falsafiy-badiiy xulosalar chiqaradi. Bu borada Abdulla Oripov she'riyati o'ziga xos original xususiyatga ega. Shoir o'z ijldiy laboratoriyasida ko'pchilikka tanish bo'lgan an'anaviy mavzularni tanlaydi va adabiy voqelikning yangi qirralarini shoirona idroki bilan qayta kashf etadi. Shuningdek, yangilanayotgan mazmun-mohiyat talabidan kelib chiqib, o'ziga xos badiiy shakllar kashf etadi; mavzuni bugungi zamon ruhi bilan bog'lab o'quvchi hukmiga taqdim qiladi. Adabiyotshunos M.Qo'shjonov ta'kidlaganidek: "Abdulla Oripov qaysi bir mavzuga qo'l urmasin, undan yangi, hali birov aytmagan qirralarni topadi, o'z fikrlarini ifodalashda hali birov ishlatmagan obrazlarni ishlatadi. Shu yo'l bilan u o'zgalarni takror qilmaydigan jozibali asarlar yaratdi" [Qo'shjonov: 27]. Abdulla Oripov she'riyati negizidagi xalqona badiiy tafakkur omillari, shoir ijodiga og'zaki ijod ta'siri masalalarini o'rganar ekanmiz, shoirning rivoyat va afsonalarga ma'lum ishlov berganini yoki ularni asar g'oyasiga singdirib yuborganini ko'ramiz. Lekin ijodkorning xalq og'zaki ijodidan foydalanishdagi ijodiy prinsipi o'zgarmaydi. Bunday xususiyat ijodkorning ertak va dostonlar syujeti asosida asarlar yaratishida yoki xalq maqol va iboralaridan foydalanganligida emas, balki unda ijodiyotiga xos badiiy tafakkurning qaror topganligida, milliy obrazlarni qo'llash, qahramon xarakterini yaratish, hatto psixologik holatlarni saqlash kabi uslubiy holatlarda namoyon bo'ladi. Masalan, uning "Eski quduq" [Oripov:102] asari mazmuniga Iskandar Zulqarnayn haqidagi xalq rivoyati singdirilgan. Asarda hikoya qilinishicha, Iskandarning shaxsiy sartaroshi uning shoxi borligini ko'rib, bu sirni ichiga sig'dirolmaydi. Birovga ham lom-mim deb og'iz ocholmaydi. Ammo ne choraki, ichidagi gapni birovga oshkor qilolsa... Axiyri, eski quduqqa boshini suqib "Iskandarning shoxi bor!" deb qichqiradi:

Hamma biladigan rivoyat buldir:
Emish Iskandarning bor ekan shoxi.
Uni yashirolmay sartarosh qurg'ur
Quduqqa aytibdi, shudir gunohi. [Oripov:102]

Shu taxlit "sartarosh qurg'ur" ichiga yashirgan sirli iztirobdan, darddan xalos bo'ladi. She'r quyidagi band bilan tugaydi:

Yashab kelmoqdaman o'zimga ko'ra,
O'tgan-ketgan sirdan ko'nglim erur to'q.
Lekin nedir menga yetishmas sira,
Balki yetishmaydi u eski quduq [Oripov:102]

Shoir o'zi ta'kidlaganidek, bu hamma biladigan dono xalqning o'lmas bir rivoyatidir. U juda qisqa bir tarzda – bor-yo'g'i to'rt satr hajmida mahorat bilan ifoda qilingan. "Qissa"dan chiqariladigan "hissa" keyingi bandda mujassam. Shoir shu o'rinda rivoyat asosida fikr-mulohaza aytish jarayonida orginal yo'l tutadi. Lirik qahramon ichi dardga, sirga to'la. Biroq u o'z gapini bemalol ayta olmaydi, unga o'sha sartaroshdan qolgan eski quduq lozim. She'rning oxirgi misrasida "balki" yordamchisi qo'llangan. Bunda ikkilanish, ehtimolga berilish, ehtiyotkorlik va eng muhimi, andishaga borish seziladi.

Aslida, u ichini bo'shatish uchun gapirishi ham, gapirmasligi ham mumkindir. Chunki bu lirik qahramon "har qanday rost ham degulik emas" (Alisher Navoiy)

mazmunidagi sharqona hikmatni juda yaxshi biladi. Bu o‘rinda biz uchun muhimi shoirning she’r mag‘ziga rivoyat mohiyatini sindirgani, o‘sha rivoyat ta’sirida original bir she’r bitganidir. “Bemor va tabib” she’rida esa bemor bilan tabib o‘rtasida kechgan savol-javob orqali badiiy maqsadga erishiladi.

– Sochim to‘kilmoqda, ey dono tabib,
Nima qilmoq kerak, chorasini ayt.
– Ellik yil yuribsan uni ko‘tarib,
Yana haqqing bormi? Boq unga loqayd [Oripov:107]

Keyingi “*Qulog‘im yaxshi eshitmayapti. Yuragim sanchmoqda*” kabi savollarga ham, bu tabiiy hol, e’tibor bermasdan bemalol yuraver deb maslahat beradi tabib. Bemor tabibning aytganlarini to‘la bajaradi, ya’ni kechalari dong qotib uxlaydi:

O‘sha kun uxladi u dorilomon,
Bemorni halovat bag‘riga yutdi.
A’zolar hordiqqa chiqmish, yo‘q gumon,
Ularning borligin butkul unutdi.
Bemor xursand edi, shod edi, xullas,
Shifo topgan edi malhamsiz, tekin [Oripov:107]

Betashvish yashay boshlagan bemor butunlay sog‘ayib ketadi. Bu mo‘jizaning sababini so‘rab kelganda:

Tabib javob qildi: o‘zingni, bo‘tam,
Yo‘q deb hisoblasang-kirgaysan mingga! [Oripov:108]

Tabibning javobida, bemorning sog‘ayishi tasvirida xalq og‘zaki ijodiga xos badiiy tasvir vositalaridan biri – mubolag‘a san’ati qo‘llanilgan. Mayda ikir-chikir tashvishlarni pisand qilmasdan, buyuk orzu-maqsadlar bilan yashagan kishi yuzga kirishi mumkin. Ikkinchidan, tabib bemorga ruhan ta’sir qilgan, bemor ruhan tetiklashgan, o‘zidagi xastaliklarni yo‘q deb hisoblagan. Muhim bir jihati shuki, she’rda aytilmoqchi bo‘lgan mazmun, fikr qaymog‘i so‘nggi ikki misraga joylangan. Sirtdan u jo‘n gapday tuyulishi mumkin. Aslida xalq og‘zaki ijodiga xos xususiyatlardan biri ham shu soddalik mohiyatiga yashiringan donolikdir. Misralarga ichdan nazar tashlansa, kuchli mubolag‘aga “o‘ralgan” chuqur ma’no mujassamlashgani ayonlashadi. Ushbu mazmun aniq asosga ega. Uning tayanch nuqtasi “o‘zingni yo‘q deb hisoblasang” jumlasidir. Tirik bo‘la turib yo‘q bo‘lish, “o‘lmay turib o‘lish”, “fano bo‘lish” bu – aslida mumtoz sharq adabiyotining yetakchi motivlaridan, tasavvufning ustuvor g‘oyalaridan biri hisoblanadi.

Ko‘rinadiki, badiiy tasvirda folklor libosidagi tasavvufiy g‘oya ilgari suriladi. Xulosa qilib aytganda, xalq og‘zaki ijodi namunalari ta’sirida yozilgan she’rlar Abdulla Oripov ijodining tarkibiy qismi bo‘lib, shoir asarlarining poetik rang-barangligini va badiiy-estetik xususiyatlarini tavsiflaydi.

ADABIYOTLAR

1. Oybek. Mukammal asarlar to‘plami. 14-jild. – Toshkent,1979.
2. G‘afur G‘ulom. Adabiy-tanqidiy maqolalar. – Toshkent: Fan, 1971.
3. Qo‘shjonov M. Onajonim she’riyat. – Toshkent: O‘qituvchi, 1984.
4. Oripov A. Tanlangan asarlar. To‘rt jildlik. Birinchi jild. She’rlar va dostonlar. Toshkent: Adabiyot va san’at, 2000.

ÁJINIYAZ DÓRETIWSHILIGINDE MUHABBAT TEMASÍ

S.Xudaybergenova
SHımbay rayonı 20-sanlı mekteptiń baslawısh klass oqıtıwshısı

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında belgili orın iyeleytuǵın Ájiniyaz Qosıbay ulı óziniń biybaha miyrasları menen ádebiyatımızdı bayıtqanı sózsiz. Onıń qaysı qosıǵın alıp qaramayıq, onda ózgeshe máni, pafos sezilip turadı. Shayırdıń dóretiwshiliginde tematikalıq jaqtan hárqıylı temalarǵa bólip qaraymız. Sonıń ishinde muhabbat teması onıń dóretiwshiliginde salmaqlı orın iyeleydi. Muhabbat ólmeytuǵın, qayta-qayta jırlanǵan sayın qırları menen sırları ashılıp barıla beretuǵın sezim. Biraq hár shayır óz ishki keshirmelerin, oy-tolǵanısların túrlishe beredi. Júreginiń túp-túbinen shıqqan sózler menen boyap, óz álemine sharlaydı. Solay eken, biz kórkem shıǵarmalardaǵı bul qúdiretli sezimniń sáwlesine qarap, shayır júregindegi muhabbattı kóriwimizge boladı.

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında Ájiniyaz dóretiwshiliginde muhabbat lirikası álwan-álwan boyawlar menen kestelengen kesteler kibi ayqın kózge taslanadı. Shayırdıń bul temada jazǵan júda kóplegen qosıqları bar. Olardıń kópshiligi xalıq arasında keńnen tarap, qanshama kewillerden orın alǵan. Bul qosıqlardıń barlıǵı bir temaǵa arnalıwına qaramastan heshbirinde birin ekinshisi tákirarlaw ushıraspaydı. Bunda shayırdıń júrek tórinen shıqqan jıllı sezimleri berilgen. Professor Q.Járimbetov Ájiniyaz dóretiwshiliginde ushırasatuǵın muhabbat lirikasın bılay dep baha bergen edi: “Lirikanıń janrlıq talaplarına tolıq juwap beretuǵın muhabbat qosıqları dáslepki mártebe tek XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında, anıǵıraq aytsaq Ájiniyaz dóretiwshiliginde kórinedi, olar óz aldına janr bolıp qáliplesedi hám pútin bir filosofiyalıq konsepciya dárejesine kóteriledi",-degen edi. [Q.Járimbetov: 107]

Haqıyqatında da, Ájiniyaz qaraqalpaq ádebiyatında bul temanı baslawshılarınan boldı desek hesh qátelespegen bolamız. Onıń “Gózzallar”, “Bir janan”, “Bir páriy” h.t.b. qosıqları usı lirikanıń ájayıp úlgilerinen esaplanadı. Shayırdıń “Bir janan” qosıǵın alıp qarayıq:

Kózime kórinub, begler, bir janan,
Shiyrin janim otqa yaqtı da ketti.
Yalǵanı yoq, bul sózimá sen inan,
Mıń jılwa naz áylep, baqtı da ketdi. [Ájiniyaz: 9]

Bul qatarlarda shayır ashıq bolǵan súyikli yarınnıń diydarın kóriw waqtındaǵı halatı yaǵnıy ózin joǵaltıp alǵanlıǵı súwretlenedi. Usı qosıǵı menen bir qatarda shayırdıń “Bir páriy” qosıǵın usas bolıp keledi. Mısalı,

Zerbaraǵ órilgen tillá shashbaǵı,
Aqıl-hushım alıp ketti bir páriy.
Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵlı,
Meni hayran etip ketti bir páriy [Ájiniyaz: 11]

Bul alınǵan eki mısalda da sulıw yar obrazı lirikalıq qaharmannıń aqıl-hushın urlap alıp ketkenligi haqqında sóz etiledi. Bundaǵı lirikalıq qaharman óziniń súyikli yarınıń ıshqında kúyip-jańǵanlıǵı, al qızdıń muhabbatı haqqında aytılmaǵanlıǵı menen bahalı.

Yúz álwan dolanur qáddini dúzip,

Názerlep kirpigi oq kibi gezip,
Láyli, Zuxra, Sánem kibi xosh ádep,
Baǵ-irámgá múnásipdur shul páriy [Ájiniyaz: 11]

Bul qatarlarda lirikalıq qaharmanıń saǵınısh, kúyinish, súygen yarına bolǵan pák sezimleri berilgen. Shın ashıqlıq lirika shayır poeziyasında túrli boyawlar menen berilgen. Bunda shayır Shıǵıs hám qaraqalpaq klassikleriniń poetikalıq súwretlew usıllarınan, janrlıq ózgesheliklerinen sheberlik penen paydalanıp, poeziya álemin jarattı.

Shayırdıń "Hárkimsániń yarı bolsa…" dep atalǵan qosıǵında hárbir qızda bolıwı kerek bolǵan sıpatlı belgilerdi sanap ótedi.

Hárkimsániń yarı bolsa,
Qıyalıńdı aytpay bilsin,
Sóyler sózi bolıp shiyrin,
Ózi turıp, kózi kúlsin.
Yar bolsın himay kibi,
Kóńli bolsın saray kibi,
Yúzi bolsın hám ay kibi,
Haqsúniydiń ózi bolsın. [Ájiniyaz: 6]

Bul qatarlarda shayır naǵız hayal adamǵa tán belgilerdi ayta keledi de, usınday qızlardıń bolıwın árman etedi. Shayırdıń bunday mazmundaǵı qosıqlarınıń kópshiligi xalıq arasında keńnen tarap, qanshama kewillerden orın alǵan. Bul qosıqlardıń barlıǵı bir temaǵa arnalıwına qaramastan heshbirinde birin ekinshisi tákirarlaw ushıraspaydı.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyaz dóretiwshiliginde muhabbat lirikası ózgeshe súwretlew usılında berilgen. Ol qaraqalpaq ádebiyatında usı temanı birinshilerden bolıp alıp kirgen shayır dárejesine jetti. Onıń qosıqlarınıń ideya-tematikasına názer salatuǵın bolsaq, onıń tematikası júdá bay ekenliginiń gúwası boldıq. Shayır qosıqları arqalı qanshadan-qansha júreklerde ashılǵan muhabbat álemin jarattı. Bul álemniń ele heshkim kórmegen, ashılmaǵan tárepleri júdá kóp. Nege degende, onı hár oqıǵanımızda bizge málim bolmaǵan bir sırın ashıp bara beremiz.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Әжиняз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 1988
2. Әжиняз. Таңламалы шығармалары –Нөкис. 1975.
3. Қ.Жәримбетов. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. –Нөкис. «Билим», 2004.

ÁJINIYAZ DÓRETIWSHILIGINDE MAQTUMQULÍ TÁSIRI

S.Arzieva
SHımbay rayonı 20-sanlı mekteptiń
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni oqıtıwshısı

Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretiwshiligi tek ǵana jergilikli xalıqtıń turmısı, onıń qádiriyatları menen baylanıslı bolıp qoymastan, qońsı túrkiy tilles xalıqlarınıń ádebiyatı menen tıǵız baylanıslı. Ásirese, túrkmen ádebiyatınıń belgili wákili Maqtumqulınıń dóretiwshilik tásiri tek Ájiniyazda ǵana emes, al kópshilik qaraqalpaq shayırlarında ushırasadı. Biraq, Ájiniyaz Maqtumqulınıń dóretiwshiligin ayrıqsha úyrenip, onnan kóbirek ádebiy tásir alǵan. Bunıń sebebi sıpatında shayırdıń túrkmen ádebiy ortalıǵı menen tıǵız baylanısta bolǵanlıǵı, jáne de Maqtumqulınıń shıǵarmalrın oqıp, awdarmalap onnan ruwxıy azıq alǵan hám óz xalqınıń sanasına sińdirgen desek boladı. Bul eki ullı shayır tuwralı H.Hamidov: "…qaraqalpaq ádebiyatınıń negizin salıwshılardıń biri Hajiniyaz (Zıywardı) onıń poeziya dúnyasındaǵı ustazı, jetekshisi Maqtumqulısız kóz aldımızǵa keltiriw qıyın. Stillik jónelisi jaǵınan da Ájiniyazdıń bir qatar qosıqları túrkmen shayırı Maqtumqulınıń qosıqları menen júdá jaqın keledi. Óziniń kópshilik qosıqların jazarda Maqtumqulınıń ideyaları, maqsetleri, ómir haqqındaǵı túsinikleri hám súwretlew usılları menen quralları Ájiniyaz ushın tvorchestvolıq dárek bolıp xizmet etkeni anıq sezilip turadı" ,- dep jazǵan edi. [H.Hamidov: 76-163]

Haqıyqatında Ájiniyaz shayırdıń kópshilik qosıqlarında túrkmen klassigi Maqtumqulınıń tásiri sezilip turǵanı menen eki shayırdıń da poeziyasında ózinshelik bar ekenligi kózge taslanadı. Maqtumqulınıń "Mal jaqsı" hám Ájiniyazdıń "Jaqsı" qosıqların alıp qarayıq. Ájiniyaz ózine Maqtumqulını ustaz dep sanaǵan hám onıń qosıqlarınan ilhamlanıp, ózine ruwxıy kúsh alıp qosıqlar dóretken. Eki qosıq mánilik jaqtan bir-birine úlnes kelgenligi menen olardıń bir-birinen parqın da seziwimizge boladı. Maqtumqulı qosıǵında hám didaktikalıq, hám filosofiyalıq oy-pikirler basım bolıp kelgenligin kóremiz. Al, Ájiniyazdıń qosıǵı tolıǵı menen didaktika yaǵnıy aqıl-násiyat úlgisinde jazılǵan. Mısalı,

Maqtumqulı sóylegil sen hár baptan,
Bul dúnya tuttırmas, shirikdur túpten,
Mánis-maǵanası joq qurı gápten,
Onnandaǵı gúwlep esken jel jaqsı. [Maqtumqulı: 18]

Ájiniyazdıń "Jaqsı" qosıǵında:

Tuwrı joldı taslap qıysıq ketkennen,
Dos bolıp dosınan gápin giznegen,
Dosqa qılap qılıp, yalǵan sóylegen,
Onnan on bes jasar arbat jaqsıdı. [Ájiniyaz: 98]

Bul keltirilgen qatarlarda eki shayır qosıǵınıń forması birdey bolǵanı menen, ondaǵı berilgen pikirler hárqıylı. Birewi jalǵan sóylew haqqında kóbirek sóylegen bolsa, jáne birewi mánisi joq gápti kóp sóylemew haqqında sóz etedi. Biraq, bul qosıqta mazmunı jaǵınan birdey qatarlar da ushırasadı. Mısalı,

Hár kimniń ózine Mısırdur jayı,
Yadınan shıqpaydı bayramı-toyı,

Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı,
Aqsham jatıp, azan shúkirin qıl jaqsı. [Maqtumqulı: 17]

Dúnyaǵa shıqqan soń bergey qudayı,
Densawlıqtıń bolmas hesh teńi-tayı,
Hárkimniń ózine Mısrdı jayı,
Shúkir-sáne etiń, qádirin bil jaqsı. [Ájiniyaz: 97]

Bunda eki shayırda da tuwılǵan jerdiń qádirin, hámmege ózиniń tuwılıp ósken jeriniń Mısrday bolıp kórinetuǵınlıǵı hám densawlıqtıń adam balasına qanshelli áhmiyetli ekenligin, onıń barında qádirlew kerek ekenligin uqtırǵanday boladı. Bul qosıq qataralarında Ájiniyaz dóretiwshiliginde Maqtumqulınıń tásiri kúshli ekenligi sezilip turadı.

Jáne de “Ne bilsin” dep atalǵan qosıǵınan mısal keltireyik:

Jamanǵa yaqshı sóz jaqpas, taslanar,
Oǵan nesip bolmas beyishtiń jazı,
Álemdi gúńirtse bulttıń hawazı,
Esitpes, ker paqır sesti ne bilsin. [Maqtumqulı: 45]

Júz qádem jer piyadalap júrmayan,
Attıń qádirin bilmes jorda harmayan,
Kemesi dárbentte dilgir bolmayan,
Qırda qara jerdiń qádirin ne bilsin [Ájiniyaz: 95]

Bul qosıq qatarlarında eki shayır da qolda bar nárseniń qádirin biliwge shaqıradı. Bunday formalıq dástúr Ájiniyazdıń kópshilik qosıqlarında ushırasadı. Itibarlısı, bul qosıqlardıń barlıǵı didaktikalıq, filosofiyalıq mazmunǵa qurılǵan. Bunı biz tikkeley Maqtumqulı dóretiwshiliginiń tásiri dep bahalasaq boladı.

Juwmaqlap aytqanda, Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretiwshiligi rán-báreń bolıp, onıń qosıqları qanımızǵa sińip ketken. Onıń poeziyasına Maqtumqulı dóretiwshiliginiń tásiri etiwi onıń ruwxıy dúnyasın qáliplestirdi hám óz shayırlıq jolın ashıp alıwǵa baǵdar berdi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Әжиниз. Таңламалы шығармалары. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 1988
2. Мақтумқулы. Қосықлар. –Нөкис. «Қарақалпақстан». 1984
3. Х.Хамидов. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. –Нөкис. «Билим». 1991

BARSHA BIRDEY BOLǴAN EMES...

Quwanıshbaeva Gúlzar
Moynaq rayonı 12-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebiniń ana tili hám ádebiyatı páni muǵallimi

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám dóretpeleri tuwralı ilimpazlar, jazıwshı hám shayırlar kóp ǵana pikirler bildirip ótken. Ájiniyaz shayırdıń didaktikalıq mazmunda jazılǵan qosıqları aradan eki ásir ótse de búgingi kúni óz qunın joytpaǵan.

K.Mámbetov Ájiniyazdıń qaraqalpaq ádebiyatına alıp kirgen jańalıǵı "Onıń ádebiyatımızǵa ǵazzel, muxammes, rubayı hám poema janrların alıp kiriwi tiykarında kózge túsedi" dep bahalaydı. Onıń "Barsha birdey bolǵan emes" qosıǵı tematikalıq jaǵınan didaktikalıq mazmundaǵı qosıqlar qatarına kiredi. Tórt qatarlı qosıq formasında jazılǵan bolıp, 7 bántten ibarat. Qosıq forması birgelikli uyqasta jazılǵan. Kórkemligin arttırıw ushın kórkem súwretlew qurallarınan paydalanǵan. Shayır bul qosıq arqalı bes barmaq birdey bolmaǵanınday bul yalǵanshı dúnyada adamlardıń ómir tárizi de birdey bolmaytuǵının aytpaqshı bolǵan. Qosıqtıń ekspressivligin arttırıwda troplardan keń paydalanadı.

Sózdiń ádettegi mánisinen basqa mánide qollanılıwı semantikalıq dárejedegi awısıw bolıp esaplanadı. Awıspalı mánige kóshken sózdiń ulıwma ataması trop dep ataladı. Troplar (grekshe "tropos" sózinen "aylanıw" degen mánide) ádebiy shıǵarmalarda sheshenlik ónerinde hám kúndelikli turmısta da keńnen qollanıladı.

Qosıqtıń birinshi hám altınshı bántinde qosıqtıń ótkirligin bildiriw ushın antitezadan paydalanadı.

Bárshe adam teńdey emes,
Sen qoymaǵıl yurtqa ábes.
Birew aqıl, birew ǵapıl,
Barsha birdey bolǵan emes.

Tórt tárepiń qubla emes,
Sen qılmaǵıl yurtqa ábes.
Birew aqıl, birew ǵapıl,
Barsha birdey bolǵan emes.

Bul qatarlarda birew aqıl, birew ǵapıl dep qarama-qarsı pikir qollanǵan. Bunnan basqa da bántlerde hár qıylı súwretlew formalarınan paydalanadı.

Birewler bar pitken aqıl,
Juqpay keter súrtken aqıl.
Oydaǵını bilip bolmas,
Burınǵıdan qalǵan naqıl.

Bul bánt arqalı xalıq folklorınan, xalıq naqıl-maqallarınan sheber paydalanǵan. Eki júzli adamlarǵa baylanıslı usı naqıldı qollanadı. Hár bir insan ózliginen hámme nárseni túsinip jetpese, ol adamǵa qansha aytsańda seniń aytqanıń uqpaytuǵının keltirip ótedi. Islam dini isenimi boyınsha shayır allanıń ullı ekenligin tómendegi qatarlar arqalı dálilleydi.

Qudaǵa qas ilmiǵayıp,

Sóz ayttıń bizge ájayıp.
Bende yoqdur hesh ayıpsız,
Bir qudada joqdur ayıp.

Sonday-aq shayır Berdaq penen zamanlas bolǵanlıǵı ushın bul qosıq onıń “Bolǵan emes” qosıǵı menen únles keledi.

Bul dúnya dúnya bolǵalı,
Patsha ádil bolǵan emes.
Shayırlar qálem alǵalı,
Xatqa tuwrı salǵan emes.

Bul qatarlarda ózi jasaǵan dáwirlerde ádebiy shıǵarmalardıń qádiri bolmaǵanlıǵın, shayırlar tuwrı jaza almaǵanlıǵın aytsa, Ájiniyaz:

Sózińniń hasılın es bilipseń,
Basqanı nákas bilipseń.
Sen etmagil tákabbirlik,
Yurtni ózińnen pás bilipseń. Bul qatarlarda adamlardı ózińnen pás biliw tákabbirlik ekenligin aytadı.

Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq Ájiniyazdıń “Barsha birdey bolǵan emes” qosıǵı búgingi bes kúnlik ómirdegi hár bir adamnıń jasaw shárayatı hár qıylı ekenligi, ómirde hámme nárseni sabır menen sheshiw kerekligin bildirip ótken didaktikalıq mazmundaǵı qosıqlarınıń biri esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ажинияз. Танламалы шыгармалары. Нокис. «Каракалпакстан» баспасы. 1988. 81-бет.
2. Б.генжемуратов Ажинияз лирикасынын поетикасы. Нокис «Билим» 1997 жыл. 8-бет.
3. Бердак. Танламалы шыгармалары. Нокис. «Каракалпакстан» баспасы. 1987, 132-бет
4. Q.Jarımbetov, B.Genjemurtov Ádebiyat teoriyası. Tashkent “San0-standart” baspası. 2018-jıl 151-bet.

II SEKCIYA

ÁJINIYAZTANÍW HÁM TIL BILIMI

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

ДОЦ. ДОКТОР МЕХМЕТ ОЗЕРЕН
Университет Фырат, факультет гуманитарных и социальных наук, кафедра современных турецких диалектов и литературы, Элязыг / Турция
mehmetozeren@firat.edu.tr

АННОТАЦИЯ

Чтобы сделать языковое образование более эффективным, необходимо следить за инновациями в материалах и методах. Поэтому данное исследование будет сосредоточено на вкладе технологических инноваций в языковое образование.

Ключевые слова: языковое образование, технологии, инновации.

USING NEW TECHNOLOGIES IN LANGUAGE EDUCATION

ABSTRACT

To make language education more effective, it is necessary to keep an eye on innovations in materials and methods. Therefore, this study will focus on the contribution of technological innovation to language education.

Key words: language education, technology, innovation.

1. Введение

Языковое образование – это процесс, который должен происходить многопланово. По этой причине материалы и методы, используемые в языковом обучении, могут со временем меняться [Альперен и Херч: 17].

2. Преимущества новых технологий в языковом образовании

Новые технологии в языковом образовании предлагают множество преимуществ, которые делают процесс обучения более эффективным, увлекательным и доступным [Güneş: 145]. Перечислить эти преимущества можно следующим образом:

2.1. Интерактивное и веселое обучение

Такие технологии, как виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR), позволяют студентам получить интерактивный и привлекательный опыт обучения. Эти технологии позволяют студентам учиться более качественно и постоянно.

Виртуальная реальность (VR) и дополненная реальность (AR) могут использоваться как инновационные и эффективные инструменты языкового образования. Эти технологии имеют много преимуществ в преподавании языка.

2.1.1. Преимущества применения виртуальной реальности (VR) в преподавании языков

2.1.1.1. Полное погружение в язык

Благодаря VR учащиеся могут полностью погрузиться в виртуальную среду, где говорят на изучаемом языке. Например, сделать заказ в виртуальном кафе или спросить дорогу в виртуальном городе.

2.1.1.2. Культурное взаимопонимание

Благодаря виртуальным турам и культурному опыту студенты могут познакомиться с культурой страны, в которой говорят на изучаемом языке. Это обогащает изучение языка в культурном контексте.

2.1.1.3. Ролевые игры и сценарии

VR предлагает студентам возможность практиковать язык в различных ситуациях. Например, такие ситуации, как собеседование, поход в магазин или визит к врачу, можно смоделировать виртуально.

2.1.2. Преимущества применения дополненной реальности (AR) в преподавании языка

2.1.2.1. Перевод и взаимодействие в реальном времени

AR позволяет учащимся взаимодействовать с объектами в их среде. Например, при просмотре объекта с помощью устройства AR имя и использование этого объекта могут отображаться на целевом языке.

2.1.2.2. Интерактивные учебные материалы

Книги, плакаты и другие образовательные материалы можно анимировать благодаря AR. Это делает обучение более эффективным, обеспечивая визуальную и слуховую поддержку учащихся.

2.1.2.3. Языковые приложения и игры

Языковые приложения и игры на основе дополненной реальности делают изучение языка увлекательным для учащихся. Например, взаимодействие с виртуальными персонажами, говорящими на целевом языке, и выполнение заданий.

Общие преимущества технологий VR и AR заключаются в том, что они повышают мотивацию к обучению. Технологии VR и AR делают изучение языка более увлекательным, привлекая и мотивируя учащихся. Эти технологии также предлагают индивидуальное обучение. Таким образом, индивидуальные процессы обучения поддерживаются путем предоставления индивидуального контента в соответствии с потребностями и уровнем учащихся. Технологии VR и AR привносят инновационный аспект в языковое образование, помогая учащимся улучшить как свои языковые навыки, так и понимание культуры.

2.2. Индивидуальное обучение

Такие технологии, как искусственный интеллект (ИИ) и машинное обучение (МО), предоставляют персонализированный контент в зависимости от темпа и предпочтений учащихся, обеспечивая опыт обучения, соответствующий потребностям каждого человека.

Искусственный интеллект (ИИ) и машинное обучение (МО) предлагают множество инновационных методов, позволяющих сделать языковое образование более эффективным и персонализированным. Эти методы:

2.2.1. Персонализированный опыт обучения

Искусственный интеллект и машинное обучение предлагают индивидуальные образовательные планы, основанные на темпе обучения, сильных и слабых сторонах учащихся. Это гарантирует, что каждый студент получит опыт, соответствующий его уровню и стилю обучения.

2.2.2. Мгновенная обратная связь

Языковые приложения, поддерживаемые искусственным интеллектом, анализируют речь и письмо учащихся, мгновенно обнаруживают ошибки и предоставляют обратную связь. Это делает процесс обучения более эффективным и быстрым.

2.2.3. Распознавание речи и языковая практика

Голосовые помощники и чат-боты на базе искусственного интеллекта позволяют студентам практиковать свой язык. Студенты могут улучшить свои языковые навыки, общаясь с этими ботами в реальных ситуациях.

2.2.4. Аналитика данных

Алгоритмы МО анализируют данные обучения учащихся и предоставляют подробные отчеты учителям. Эти отчеты показывают, в каких областях учащиеся добиваются успехов, а в каких им необходимо совершенствоваться.

2.2.5. Создание и оценка контента

ИИ снижает нагрузку на учителей, автоматически оценивая письменные задания и экзамены учащихся. Это также обеспечивает более объективную и быструю обратную связь.

2.2.6. Навыки разговорной речи и аудирования

Приложения на основе искусственного интеллекта предлагают интерактивное моделирование и ролевые игры, которые помогают учащимся улучшить свои навыки говорения и аудирования. Студенты могут практиковать свой язык в виртуальной среде.

2.2.7. Адаптивное обучение

ИИ может динамически адаптировать контент в зависимости от успеваемости учащихся. Это обеспечивает более эффективное обучение за счет регулировки уровня сложности учебных материалов в соответствии с потребностями учащегося.

Эти технологии делают языковое образование более доступным, эффективным и увлекательным. Адаптация процесса изучения языка к индивидуальным потребностям и обеспечение постоянной обратной связи увеличивает успех студентов.

2.3. Доступность и дистанционное образование

Облачные вычисления и цифровые платформы создают среду, в которой студенты могут получать доступ и учиться удаленно из любой точки мира. Это особенно полезно для студентов в отдаленных районах.

2.4. Обратная связь и мониторинг

Новые технологии позволяют учителям легче отслеживать прогресс учащихся и обеспечивать мгновенную обратную связь. Это помогает учащимся исправлять свои ошибки и быстрее прогрессировать.

2.5. Ресурсы и образовательные материалы

Цифровые образовательные материалы помогают учителям обогатить процесс обучения, предоставляя своим ученикам разнообразные ресурсы. Эти материалы могут быть представлены в различных форматах, таких как видео, интерактивные игры и электронные книги.

2.6. Коммуникация и рабочая среда

Такие технологии, как видеоконференции, приложения для обмена сообщениями и чат-боты, позволяют студентам и преподавателям легко общаться. Это делает среду обучения более социальной и благоприятной.

3. Заключение

Исходя из того, что было объяснено выше, необходимо следовать технологиям, чтобы сделать языковое образование более активным и эффективным. Эти технологии помогут студентам пройти более активный, мотивированный и эффективный процесс обучения языку.

Литературы

Альперен, Альтан и Херч, Макс Флориан (2013) Инновационные подходы в преподавании иностранных языков в Турции. Образование и общество в 21 веке. Том 2, выпуск 4, весна 2013 г., стр. 17–26.

Güneş, Firdevs (2011) DİL ÖĞRETİM YAKLAŞIMLARI VE TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ UYGULAMALAR. Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute. Yıl/Year: 2011, Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 15, s. 123 – 148.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЯЗЫКОВ В ОБЛАСТИ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

К.М.Кощанов- профессор, У.А.Калжанова-асисстент преподаватель кафедры иностранных языков, НГПИ имени Ажинияза

В словарном составе любого языка функционируют иноязычные слова. Русский, узбекский и каракалпакский языки не исключение, так как тоже подвергаются влиянию со стороны как родственных, так и неродственных языков. Словарный состав языка непрерывно расширяется и обогащается: одни слова утрачивают свое значение и постепенно исчезают из языка, другие появляются, третьи приобретают новые оттенки смысла. Данный процесс называется заимствованием, и обусловлен культурной и другими связами между языками, откуда берется слово и усваивается другим языком. Заимствование − естественный процесс развития и преобразования языка, который в лингвистике понимается как переход лексических единиц одного языка в систему другого. Принятие заимствованной лексики, в частности из английского языка, составом русского языка происходит под влиянием того, что множество тенденций в таких сферах как политика, экономика, техника, искусство, спорт возникает в англоязычных странах. [Ушаков:106]

Вопрос об употреблении заимствований в русской речи исследуется в работах отечественных и зарубежных лингвистов, таких как А.А. Леонтьев, Л.П. Крысин, А.П. Майоров, В.М. Аристова, Р.А. Будагов, А.И. Дъяков, И.В. Зыкова,

Л.М. Поповская, Д.Н. Ушаков, Е.Г. Басалаева, М.А. Брейтер, М.М. Маковский, Т.И. Арбекова, Ю.С. Сорокин, Э.Ф. Володарская, Р.С. Столнейкер, Э. Хауген, У. Вайнрах, Г. Пауль и другие.

В последние десятилетия происходит процесс массового наплыва английских заимствований в русский язык. Англицизмы проникли во все сферы нашего общества, а особенно в спортивную лексику. Например: бадминтон, бейсбол, дайвинг, сноубординг, тайм, тайм-аут, фристайл, биатлон, рафтинг, лайнсмен, овертайм, офсайд, хайлайт, овертайм, бутсы, пенальти и многие другие.

В наши дни миллионы людей по всему миру следят за различными спортивными соревнованиями по телевизору и в интернете. Ежегодно тысячи спортивных фанатов посещают спортивные события в различных странах мира. В наше время телеканалы и интернет-порталы транслируют множество

международных спортивных соревнований, обладающих своей особой терминологией. Вместе с новым типом соревнований общество столкнулось

и с новыми понятиями, в результате чего особую актуальность приобрела

проблема правильного перевода и трактовки спортивной терминологии, представляющей собой особый пласт лексики.

Пристальное внимание миллионов болельщиков приковано к переводчикам, которые должны как можно точнее перевести всё многообразие спортивных терминов и выражений на родной язык. Потому знание особенностей спортивной терминологии английского языка, как одного из международных языков, необходимо в современном мире.

В Узбекистане большое внимание уделяется развитию и популяризацию спорта. За годы независимости в стране создана эффективная система подготовки профессиональных спортсменов, тренеров и судей. Олимпиада в Париже стала самой успешной для Узбекистана за всю историю независимого развития страны. С 13 медалями республика заняла 13-е место в общем медальном зачёте среди 206 государств,1-е место - в Центральной Азии, 1-е – в СНГ и 4-е в Азии. Всё это - результат отеческой заботы Президента, правительства и народа нашей страны.

Спортивная лексика составляет обширный и разнообразный пласт слов современного русского языка. Все заимствованные термины из области спорта можно разбить на следующие группы:

1. Название видов спорта (армрестлинг, джиббинг, роллеркей).
2. Название спортсменов (дайвер, пэйнтболист, файтер).
3. Наименование спортивного инвентаря/оборудования (кошонет, кайт).
4. Название спортивной одежды/экипировки (бутсы, кимоно).
5. Название спортивной площадки, ее частей (корт, линия фола).
6. Название ситуаций/положений в игре (страйк, плей-офф).
7. Термины из правил: название ошибок, нарушений, наказаний (пенальти, овертайм, гандикап).
8. Название движений, приемов (фристайл, хук).
9. Наименование соревнований и их частей (моторалли, стоп-стайл).

10. Название препаратов (анаболики, стероиды, допинг).

Молодое поколение очень часто пользуется иноязычной спортивной лексикой в повседневной жизни, и уже привычными становятся выражения кататься на скутере, ездить на байке, носить бейсболку, заниматься дайвингом и т.д. За последние несколько лет появились новые названия молодежных видов спорта, движений и направлений. Например: скейтбординг, бейсджампинг, кайтсерфинг, сноуборд и т.д. [Бабиян:104]

В русском языке процент заимствований спортивной лексики велик. Многие названия видов спорта переходят в русский язык, сохраняя свою первоначальную форму. Например, как футбол и баскетбол, уже перестали восприниматься как иноязычное слово, так как они входят в повседневный обиход.

Использование заимствования как основного источника пополнения спортивной лексики позволяет сделать следующие выводы:

1. Любые изменения в жизни общества отражаются в языке, особенно в его лексике. Пополнение спортивной лексики новыми словами обоснованно тем, что в узбекском спорте появились новые виды, а значит, в языке появились слова их называющие.

2. Количество желающих заниматься новыми видами спорта растет с каждым днем. Узбекская и каракалпакская лексикография нуждается в описании новой (заимствованной) спортивной лексики и составлении словарей.

Литература:

1. Володарская Э.Ф. Заимствования как отражение русско-английских контактов // Во- просы языкознания. – 2002. – №4. – С. 96-118.

2. Зильберт Б.А. Спортивный дискурс: базовые понятия и категории; исследователь- ские задачи. М., Вып. 17. 2001. – 149 с.

3. Крысин Л.П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни // РЯШ. – 1994. – №6. – С. 56-63.

ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

К.М.Кощанов-профессор, Д.Т.Юлдашева-студентка, НГПИ имени Ажинияза

Знание русского языка важно для всех людей, он облегчает общение народов, населяющих страну, помогает найти взаимопонимание. Ведь каждый язык помогает достичь отношения между людьми. Русский язык — это язык общения народов России. Он же является одним из мировых языков, то есть языком ООН. Русский язык из года в год приобретает большой престиж в мире. Таким образом, русский язык стал языком разных международных мероприятий, на нём пишут особые международные документы. День за днём, многими столетиями растёт его влияние на другие языки мира. В период бывшего Советского Союза преподаванию русского языка в Узбекистане уделялось особое внимание, этот процесс вёлся на обязательной основе. Даже в настоящее

время преподавание русского языка в нашей республике не утратило своего значения, хотя и не является обязательным, как раньше. После приобретения независимости Республики Узбекистан в XX и начале XXI века русский язык в какой-то мере ослабел, но не утратил своего значения. На ослабление оказало влияние переселение русских, после которого чуть уменьшилось значение в сфере использования русского языка между жителями республики. Но, несмотря на сложный путь, русский язык сегодня укрепляет своё значение, развиваясь, он распространяется в стране. [Саидова:307]. Значимость современного русского языка в стране очень высока. В республике издаются учебники по русскому языку для иноязычных школ, в которых используется методика изучения русского как иностранного.

Вопросы влияния русского языка на развитие узбекского языка начали освещаться в исследовательском плане, в основном, с начала сороковых годов. Хотя были опубликованы результаты, отдельных наблюдений по фонетике (усвоение отдельных звуков, норм свободного ударения, новых типов слог строения и т.д.) и по грамматике (развитие страдательных конструкций, назывных предложений, многоэлементных сложных предложений, особенно в переводной литературе, усиление формального согласования, по числу членов предложения и т.д.), но в центре внимания исследователей стояли вопросы лексического заимствования. В дальнейшем о заимствованных словах – о роли русского языка в развитии лексики узбекского языка начали давать первоначальные сведения в школьных учебниках, далее сравнительно больше сведений в вузовских учебниках, в разных пособиях. По вопросам лексического заимствования в узбекском языке написаны диссертации, Ф. А. Абдуллаевым, М.М. Мирзаевым, Т.Х. Салимовым, К. Ю. Юсуповым, И.Р.Расуловым, М.М. Хамдамовым, Р.Д.Данияровым, Н.Г. Гулямовой и др. В настоящее время данная тема освещается в органической связи с такими большими весьма важными вопросами, как двуязычия, интернациональные слова.

Торговые и языковые связи Руси со странами Средней Азии развивались уже в XIII веке. [Боровков :55] Об этом говорится в научных исследованиях Э.М. Ахунзянова. В произведениях дореволюционных писателей (Фурката, Ахмеда, Даниша, Абая, Аваза Отар и др.) отражены уважение других народов к русскому языку.

Лексическое заимствование в узбекском языке занимает большое место. Оно, естественно различается по периодам и по количеству заимствования, так в живой разговорной речи русские заимствования употребляются гораздо больше, чем в письменном литературном языке. Это явление несравненно усилилось в послеоктябрьский период развития узбекского языка – в период, когда узбекский язык вошел в эпоху своего процветания. Это, разумеется, связано с невиданным прогрессом в обществе, в сознании. Интенсивность лексического заимствования особенно заметна в условиях двуязычия.

Изучению взаимовлияния русского и узбекского языков были посвящены многие труды ученых: Например: Кандидатская диссертация К. Б. Ахунджановой «О словообразовании в узбекском языке на базе русско –

интернациональной лексики» Ташкент -1973, кандидатская диссертация Н.Г. Гулямовой «Русские лексические заимствования в узбекском языке» Ташкент, 1975, работы Гулямовой Н.Г. – «К вопросу о сбижении языков журнал», «Звезда востока», 1971 №5: Мирзаева М.М. «Советско – интернациональные слова в Узбекской периодической прессе АКД, Ташкент, 1951, Мирзаева М.М. Советско – интернациональные слова и термины в узбекском языке сб». «К вопросам узбекский орфографии и терминологии», Ташкент 1952: Мухаммеджановой Г. – «Некоторые вопросы развития узбекской лексики» АКД, Ташкент 1972. Отамирзаевой С. – «Узбеклаштирилган сузларнинг орфоэпиясига доир баъзи мулохазалар» Нутқ маданиятига оид масалалар. Ташкент, 1973. Пулатова М. – О влиянии русского языка на развитие узбекского языка. Ташкент. 1956: Пулатова М. – Роль русского языка в развитии и обогащении словарного состава узбекского языка. Ташкент. 1956. Рахматуллаева Ш.У. – О заимствованных единицах, в современном узбекском языке. «Труды Среднеазиатского государственного университета вып. 107 Ташкент 1957.» Решетова В. В. – Лексический состав современной узбекской прессы сбор проблемы языка Ташкент 1934. Усманова А. К. – Вопросу о развитии узбекской научной терминологии изв. АН УзССР 1948.№5. Усманова О.У. и Акобирова С. А. – узбек илмий терминологиясининг тараккиет тарихига доир журнал «Узбек тили ва адабиети» 1972. №6. Хамдамова Д – из истории русского лексического заимствования в узбекском языке вторая половина XIX в АКД. Ташкент 1963.

В современную эпоху назрело необходимость исследования взаимовлияния русского и узбекского языков на лексическом уровне, которые дали бы объективную картину взаимоотношения языков в Узбекистане.

Литература:

1. Гарифуллина А.М., Фразеологические единицы выражающие эмоции и чувства человека в турецком и английском языках, автореферат, Казань, 2005. – 3 с

2. Зражевская Т.А., Беляева Л.М. Трудности Перевода С Английского Языка На Русский. - М.: Международные Отношения, 1972 - 56 Стр.

3. Ярцева В. Н., Лингвистический энциклопедический словарь, Москва «Советская энциклопедия» 1990.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЕЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

К.М.Кощанов-профессор, А.А.Аметова-студентка, НГПИ имени Ажинияза

Словарь как учебное пособие для овладения языком — как родным, так и неродным — используется не одно столетие. В наши дни учебная лексикография составляет особое направление в словарном деле, отличающееся от других своими целями и задачами, своим адресатом, своим кругом теоретических и практических проблем, которыми определяются, в конечном счете, и само своеобразие, и особенности содержания и структуры словарей такого типа. Специфика учебных словарей заключается в их дидактической направленности, а именно в том, что они нацелены на формирование и обогащение активного

лексикона пользователя. Наиболее распространенным типом одноязычного лингвистического словаря является толковый словарь. [Потиха:13.] Толковые словари следует, вероятно, отнести к самому распространенному типу лексикографических изданий. Они не только многочисленны, но и разнообразны. Толковых словарей обычно называют универсальными или комплексными, так как, обращаясь к ним, можно получить целый справок о том или иной слове. Он содержит в себе объяснение значений слов (частично и фразеологизмов), их грамматическую и экспрессивно-стилистическую характеристику отличает их нормативное написание и произношении, иногда приводит сведения этимологического характера.

Основное назначение толковых словарей — предоставление справок (сведений) о языковой единице в целом или о ее отдельных свойствах. Каждое свойство (признак) языковой единицы разрабатывается в словаре как отдельный лексикографический параметр. Пользователям словаря обычно необходима информация о разных сторонах языковой единицы.

Преимущество толкового словаря-справочника заключается прежде всего в расширенном по сравнению со словарем учебным словнике: количество описываемых в словаре справочнике слов, как минимум, на порядок больше, чем в словаре учебном. Отсюда более широкий тематический охват лексики и, соответственно, более полное отражение понятийной сети языка. [Хуснутдинов:74] Словарь-справочник дает пользователю возможность представить количественное и качественное многообразие языковых единиц, входящих в словарный состав языка, разнообразие связей и отношений, в которые вступают эти единицы друг с другом в системе языка. Важным здесь является и удовлетворение практической потребности найти нужное слово в словаре и получить необходимые сведения о нем. Особенно это касается языковых единиц, имеющих какие-либо ограничения в употреблении, связанные с отнесенностью их к определенной тематической группе, просторечию, сленгу и т. д.

Большой интерес вызвал у учителей средних школ специальный школьный толковый словарь, изданный в конце 1981 г. Этот словарь построен в основном на тех же научных принципах, что и «взрослые» толковые словари, но в нем учтены требования школьной педагогической науки.

Кратко рассмотрим его.

«Школьный толковый словарь русского языка» издан массовым тиражом и предназначен для школьников, родном языком которых является русский. Словарь согласован со школьной программой по русскому языку и содержит различную информацию о толкуемых в нем словах. Авторы словаря – М.С.Лапатухин, Е.В.Скорлуповская Г.П.Снетова.

Перед тем как приступить к работе со словарем, учащиеся должны внимательно прочитать вступительные статьи редактора и авторов (с 3-20), где даны важные указания о построении словаря и о том, как ими пользоваться.

Какую же информацию можно получить, пользуясь школьным толковым словарем? В чем состоит трудность работы с ним?

В первую очередь, словарь дает возможность узнать значение слова. Особенно это важно, если слово многозначно. Учащимся еще в IV классе из учебника русского языка известно, что «разъяснить лексическое значение слова можно разными способами: а) подбирая близкие по значению слова; б) указывая признаки предмета, названного словом; в) раскрывая значения частей слова» (см. учебник для IV класса с.122). Можно предложить учащимся самостоятельно проиллюстрировать это примерами из толкового словаря. Пользуясь словарем, учащийся может узнать, как пишется и как произноситься интересующие его слово, каковы его фонетические и морфологические признаки, на какие морфемы оно членится, какие грамматические формы ему свойственны, какие части речи от него образуются.

Рассмотрим примеры, позволяющие наглядно представить построение словарной статьи.

Гибкий прилаг., гиб-к-ая, -ое, -ие - Кратк.ф.гибок, гибка, гибко, гибки. Прост.ф.сравн.ст.гибч-е, превосх. гибч-айш-ий, гибч-е, превосх. гибч-ий (черед. к-ч): 1. Способный легко гнутся, изгибаться; упругий, эластичный. Тело (соболя) длинное, тонкое и чрезвычайно гибкое; Арсеньев 2 перен. Изменяющийся в своем движении, богатый оттенками (о голосе, стихе и т.п). Голос рассказчика, по-девичьи тонкий и гибкий, раздается над самым ухом; Ажаев. 3.перен. Умело быстро применяющийся, приноравливающийся к условиям, к обстоятельствам. Гибкий ум. Гибкая политика. Гибк-о, (к з-му знач.). Гибко мыслить.

Использование толковых словарей-справочников в образовательных и учебных целях должно стать предметом специального обсуждения не только в преподавательской среде, но и в кругу лексикографов — теоретиков и практиков словарного дела. Иначе говоря, образовательный потенциал целенаправленно должен закладываться в толковый словарь справочник уже на стадии его разработки. Необходима также разработка методики работы со словарем в учебных и образовательных целях для различных категорий пользователей (школьники, студенты, иностранцы и др.).

Литература:

1. Потиха З.А., Розенталь. Д.Э. Лингвистические словари и работа с ними в школе. Москва 1987г. ст.13.
2. Хуснутдинов, А. А., Хуснутдинова А. А. (2012) Лексикографический портрет слова железо. Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки, 1 (12): 54–74

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ОБОРОТОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

К.М.Кощанов-профессор, Г.Ж.Тажибаева-студентка, НГПИ имени Ажинияза

Любой язык имеет своё национальное своеобразие. Фразеология выступает как средоточие фоновых знаний о стране и народе – носителе языка. Необходимо совершенствование культуры личности на всех ступенях образования. Для общения владения языком недостаточно, нужны и определенные накопленные до него знания. В середине 20 века ученые, изучающие русский язык, увидели, что кроме огромного количества слов, составляющих язык, есть особый пласт - несколько десятков тысяч устойчивых словосочетаний, которые , как и слова помогают нам строить речь. Еще великий М.В. Ломоносов говорил, что такие выражения нужно включать в словари. Он называл их “Российскими пословиями”, “фразесами”, “идиоматизмами”. Фразеологизмы являются существенной частью любого языка, так как именно в них выражаются народные культурные и жизненные особенности. Фразеологические обороты – яркое стилистическое средство, они делают речь образной и точной, красочной и выразительной, оживляют и украшают повествование. Многие фразеологические обороты связаны с русской классической литературой, они вошли в широкий обиход из известных произведений. Фразеология тесно связана с духовной жизнью народа, с национальной культурой. Освоение в национальной аудитории фразеологии, исключительно богатой по содержанию и разнообразной по структуре, необходимо как для развития и обогащения речи студентов, так и самостоятельного чтения текстов. Фразеологические единицы могут отражать факты и события из истории страны, различные стороны традиционного быта, образа жизни, письмо, язык, игры, названия блюд, традиционные приветствия и пожелания; свадьбы, названия праздников, названия предметов одежды ; старинные обычаи, поверья ,приметы; фразеологизмы литературного происхождения.

Для углубленного ознакомления с проблематикой современной фразеологии изучаются многие вопросы: например: природа фразеологического значения, семантическое соотношение компонента со словом, фразеологическая полисемия в сопоставлении с полисемией слова, явление вариативности и фразеологическая синонимия, сочетаемость фразеологизмов и т.д.

В процессе изложения нередко учитываются также противоборствующие точки зрения, с тем, чтобы, во-первых, представить явление во всей его сложности, а во-вторых, раскрыть проблематичность в расчете на творческую реакцию читателя. Под фразеологизмом в дальнейшем понимается устойчивая и воспроизводимая единица языка, состоящая из компонентов, наделенная целостным значением и сочетающаяся с другими словами. Фразеологизм, как сложное и противоречивое явление занимает в структуре языка промежуточное положение между словом и словосочетанием. Фразеологизмы двойственны по своей природе: «С одной стороны, возникая из сочетания слов, с другой стороны,

они обладают единым значением функционируя, как и обычные номинативные единицы – лексемы». [Кодухов: 147]

Фразеологизмы любого языка имеют свое особое специфическое значение являются обобщенно целостными, хотя степень целостности может быть различной. При этом, чем больше компоненты, фразеологизм теряет собственное – словесные свойства, тем целостнее значение фразеологизма и наоборот. Эта закономерность не знает отклонений. Важную функцию в этом отношении выполняют компоненты фразеологизма, поскольку фразеологическое значение имеет компонентную основу, а в отдельных случаях оба значения фразеологизма вытекают из ослабленного значения его компонентов. Степень участия компонентов в образовании целостного значения фразеологизма определяется способностью фразеологической единицы, противопоставляется эквивалентному свободному словосочетанию, дает на его фоне метафорический эффект, то доля участия каждого компонента в создании смыслового целого приблизительно одинаковая, а весь фразеологизм обладает в таком случае целостным мотивированным значением (выносить сор из избы, гонять собак, гнаться за двумя зайцами, греть руки, (на чем), лежать на печи и т.д.).

Напротив, если фразеологизм с точки зрения современного языкового восприятия не налагается на свободное словосочетание ввиду невозможности его образовать, а общее значение фразеологической единицы оказывается мотивированным, то значение фразеологизма становиться частично целостным (На скорую руку, находить общий язык и т.д.). В таком случае отдельные компоненты обнаруживают семантическое тяготение и смысловую соотнесенность с однозвучными словами употребления. В отличие от фразеологического значения словесное (лексическое) значение определяется морфемами. [Виноградов:27]

Фразеологизмы являются существенной частью любого языка, так как именно в них выражаются народные культурные и жизненные особенности. Своё национальное своеобразие имеет любой язык. Наряду с этим, образные представления, выраженные этими средствами, отражают какие-либо факты жизни и быта, характеризуют человека. Важность овладения фразеологическими единицами обусловлена тем, что многие из них употребительны в речи, другие являются номинативными или единственными обозначениями явлений действительности. Таким образом, фразеологизмы имеют непреходящее познавательное воспитательное значение, так как отражают в себе важные педагогические идеи, которые и сегодня не утратили своей ценности.

В условиях современного языкового взаимодействия фразеологизмы выступают важным инструментом для передачи не только конкретного значения, но и эмоционального оттенка в высказываниях. Отсутствие устойчивых словосочетаний может существенно снизить выразительность и точность высказывания, что делает изучение и понимание фразеологии неотъемлемой частью языкового образования и коммуникации.

В целом, фразеологизмы играют важную роль в языке, обогащая его выразительные средства и предоставляя эффективные инструменты для

коммуникации. Они способствуют экономии языковых ресурсов, поскольку они объединяют в себе целые концепции или ситуации в коротких выражениях. Вместо того чтобы использовать несколько слов для описания чего-либо, мы можем обойтись одним фразеологизмом. Это делает нашу речь более лаконичной и выразительной. Фразеологизмы способны придавать различным текстам и высказываниям уникальный стилистический оттенок. Они могут быть как официальными и универсальными, так и разговорными, позволяя нам адаптировать нашу речь к различным коммуникативным ситуациям.

Литература:

1.Гужва Ф. К., Иванова А. Н. Лексика и фразеология русского языка. – Киев, 1982. –184 с

2.Лекант П. А. Современный русский язык.-М.: Дрофа, 2001. – С. 62.

3.Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка СПб.: Специальная Литература, 1996. — 192 с.

О ЗАИМСТВОВАНИИ ИНОСТРАННЫХ ТЕРМИНОВ

К.М.Кощанов-профессор, Г.Хожамбергенова-магистрант, Ж.А.Жаксыбаева-студентка, НГПИ имени Ажиниязa

Наиболее быстро развивающимся разделом словарного состава любого языка является терминология. В наше время- время научно-технического прогресса и все возрастающей научной информации-наблюдается постоянное увеличение числа терминов по различным отраслям народного хозяйства, науки и техники. Усвоение терминов становится необходимым не только для овладения специальными дисциплинами, но и для обогащения знаний, повышения культуры речи.

Словарный состав каракалпакского языка, как и словарный состав языков народов СНГ, обогащается за счет заимствования из русского языка, а через него и из интернациональной лексики.

Вопросы взаимодействия русского и каракалпакского языков, влияние русского языка на лексику каракалпакского языка нашли отражение в трудах Н.А.Баскакова, Д.С.Насарова, Бердимуратова, А.Джаксыбаєва, К.М.Кощанова и др.

На современном этапе спортивные лексемы выделяют в три группы: спортивная терминология, спортивная лексика, профессионализмы. В спортивной лексике, как правило, выделяют: специальные термины, арготизмы и нетермины. Некоторые лингвисты так же предлагают выделять спортивную лексику терминологического и нетерминологического характера. Однако данная теория остаётся мало изученной. При изучении спортивной терминологии основным способом разграничения терминологии является её рассмотрение по разным видам спорта. [Кощанов:45]

За последние годы заметно оживилась работа по научному исследованию профессиональной отраслевой терминологии в тюркских языках нашей страны, в том числе и каракалпакского.

Каракалпакские ученые-лингвисты вносят и свою лепту в научное освещение актуальных проблем терминологической лексики и профессиональной терминологии.

Большое количество русско-интернациональных спортивных терминов каракалпакский язык заимствует вместе с обозначаемыми реалиями. При этом много терминов в каракалпакском языке употребляется без изменения. Так как таких спортивных понятий и названий спорта в каракалпакском языке не было, и каракалпакский язык заимствует их из русского языка, а через него из других языков в русской форме, например:

Авиаспорт-авиаспорт
Автоспорт- автоспорт
Альпинизм-альпинизм
Арбитр-арбитр
Баскетбол-баскетбол
Бокс-бокс
Биатлон-биатлон
Велоспорт-велоспорт
Волейбол-волейбол
Гандбол-гандбол
Дзюдо-дзюдо
Самбо-самбо
Теннис-теннис
Футбол-футбол
Хоккей-хоккей
Чемпион-чемпион
и другие.

Как видим из примеров, большинство из этих слов- названия видов спорта, спортивных званий.

К подобным заимствованиям могут по необходимости присоединяться каракалпакские словообразовательные аффиксы, например:

Баскетболист-баскетболшы
Боксер-боксшы
Волейболист-волейболшы
Футболист-футболшы
Хоккеист-хоккейши
Шахматист-шахматшы
Штангист-штангашы
и другие.

Как показывают фактические материалы, наибольшую активность проявляют каракалпакские словообразующие аффиксы –шы, -ши, обозначающие лицо.

В данном случае с помощью аффиксов –шы, -ши образуются слова, обозначающие человека, занимающегося тем или иным видом спорта.

Очень часто к словам, заимствованным из русского языка и через него из других языков, прибавляются словоизменительные и падежные окончания каракалпакского языка. [Аристова:12]

Они, как и в русском языке, служат для связи слов в предложении, например: Тренеры долго совещались- Тренерлер узақ кеңести. Баскетболисты очень устали- Баскетболшылар жүдә шаршады.

Как видим, аффикс множественности каракалпакского языка –лар, -лер может присоединяться как непосредственно к русской основе, например: чемпион-чемпионлар (чемпионы), судья-судьялар (судьи) и т.д., так и после каракалпакских словообразовательных аффиксов –шы, -ши, например: хоккеисты-хоккейшилер, баскетболисты–баскетболшылар, футболисты-футболшылар, волейболисты-волейболшылар, шахматисты- шахматшылар.

Анализ заимствованных спортивных терминов показывают, что заимствование и освоение каракалпакским языком русско-интернациональных спортивных терминов имеют свои специфические особенности и закономерности. Анализ большого количества фактического материала позволил нам прийти к следующим выводам:

1. Большое количество русско-интернациональных спортивных терминов заимствуется без изменения, т.е. в той грамматической форме, что и в русском языке. Например: теннис-теннис, футбол-футбол, баскетбол-баскетбол и другие.

2. При освоении их к ним присоединяются различного рода словообразовательные и словоизменительные аффиксы каракалпакского языка. Например: спорт- спорт+шы, волейбол-волейбол+шы, хоккеисты-хоккей+шилер и другие.

Литература:

1. Маслов Ю.В. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1987. – 273 с.
2. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.dict/t-mm.ru/ushakov

ЯЗЫК КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ: МЕТАФОРЫ И ПОСЛОВИЦЫ В РУССКОЙ И АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ТРАДИЦИЯХ

Кощанов Кутлымурат Моятдинович – профессор кафедры русского языка и литературы.

Оразымбетов Шарьярбек Амирбекович – магистрант 2 курса
Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза
sharyarorazymbetov02@gmail.com.

Лингвокультурология как научная дисциплина возникла на пересечении лингвистики и культурологии. Её основной целью является изучение взаимосвязи языка и культуры, где язык рассматривается как форма выражения культурных ценностей и традиций. Одним из основополагающих понятий лингвокультурологии является концепт – культурно-значимое понятие, которое существует в языке и отражает мировоззрение определённого этноса.

«Лингвокультурология – закономерная ступень в области филологических и других гуманитарных наук, научная дисциплина синтезирующего типа, пограничная между науками, изучающими культуру, и филологией (лингвистикой)» [Воробьёв: 32].

Современное общество характеризуется глобализацией и интенсивным культурным обменом, что приводит к возрастанию интереса к изучению лингвокультурных особенностей различных народов. Исследование взаимодействия языка и культуры позволяет более глубоко понять процессы национальной самоидентификации и культурного разнообразия.

По мнению В.Н. Телии, «Лингвокультурология – достояние собственно антропологической парадигмы науки о человеке, центром притяжения которой является феномен культуры» [Телия: 122]. Лингвокультурология помогает исследовать, как язык отражает и сохраняет культурные особенности народа. Это включает изучение таких элементов, как метафоры, пословицы, которые представляют собой культурные коды, характерные для определенной нации. Эти языковые выражения несут в себе глубокие смыслы, связанные с историей, традициями и мировоззрением народа, и позволяют лучше понять культурную самобытность.

Одним из наиболее ярких примеров взаимодействия языка и культуры являются метафоры и пословицы. Они представляют собой лаконичные формы передачи культурного опыта, мировоззренческих установок и моральных ценностей.

Метафоры – это не просто средство художественного выражения. Они служат важным когнитивным механизмом, через который люди структурируют своё восприятие мира. Метафоры отражают не только индивидуальное восприятие, но и коллективное культурное сознание. Например, в русском языке широко используются метафоры, связанные с природой, такими как **«человек – дерево**» или **«жизнь – река»**, что указывает на глубокую связь русского менталитета с природным миром.

Пословицы – это ещё один важный элемент культурного кода. Они аккумулируют народную мудрость и передают культурные ценности от поколения к поколению. Например, в русской культуре пословица **«Работа не волк – в лес не убежит»** отражает прагматичное отношение к труду и жизненным обстоятельствам.

Одна из характеристик русского человека – это потребность находиться в определенном коллективе, быть причастным к какому-то делу, чувствовать себя членом общества. Прямым олицетворением этих устоев являются такие пословицы, как: «**Берись дружно, не будет грузно», «Веника не сломишь, а прутья по одному все переломаешь», «В тесноте да не в обиде»**

В англоязычной культуре также существуют пословицы, которые отражают важные культурные установки. Ниже приведены некоторые из них.

The early bird catches the worm (ранняя птица ловит червя) – эта пословица подчёркивает ценность инициативности и трудолюбия. Она говорит о том, что те, кто начинает действовать раньше других, имеют больше шансов на успех.

Пословица связана с индивидуалистическим и прагматическим мышлением, где успех и достижения напрямую зависят от личных усилий. В контексте западной культуры это выражение подчёркивает важность времени и стремление к достижению результатов как личной ответственности.

Actions speak louder than words (дела говорят громче слов) – эта пословица указывает на важность поступков по сравнению с обещаниями или словами. В западной культуре она отражает прагматичность и ориентацию на результат: слова могут быть пустыми, но именно действия показывают истинные намерения человека. Это подчеркивает акцент на практическом применении знаний и умений, что типично для англосаксонских культур.

Обе эти пословицы отражают ключевые элементы западного мировоззрения: ориентацию на личный успех, инициативность, а также важность действий и результатов. Они иллюстрируют культурные установки, связанные с индивидуальной ответственностью, эффективностью и конкурентоспособностью.

«Разумеется, пословица как жанр словесного творчества свойственна прежде всего крестьянскому сословию и поэтому в современной культуре отражает ценностные установки не всего населения. Не случайно, в частности, то, что в англоязычном общении наблюдается тенденция избегать пословицы в общении, поскольку пословица содержит элемент поучения и ставит адресата в положение провинившегося или недостаточно опытного человека. Отсюда возникает соблазн шутливого или ироничного использования пословиц в видоизмененной форме либо с дополнением в виде присказки **«Старый конь борозды не испортит» + «Но и глубоко не вспашет»**. Вместе с тем несомненно влияние пословиц на осознание ценностей культуры (и в том числе – норм поведения) в общении» [Карасик: 22].

И.К. Пантин указывает: «Менталитет – это своеобразная память народа о прошлом, психологическая детерминанта поведения миллионов людей, верных своему исторически сложившемуся «коду» в любых обстоятельствах, не исключая катастрофические» [Пантин: 30]. Менталитет представляет собой комплекс умственных, эмоциональных и культурных характеристик, а также ценностей, присущих индивиду или группе, чаще всего – целому народу. Термин «менталитет» имеет латинское происхождение от слова *mentis*, что переводится как «душа», «дух», «ум».

Ещё одним важным аспектом является анализ языковых стереотипов – устойчивых выражений, которые закрепились в языке и отражают коллективное представление о мире. Например, такие выражения как «русская душа», «американская мечта» и «немецкий порядок» формируют восприятие наций через призму стереотипов. Эти стереотипы часто используются в медиа и повседневной речи, что делает их важным объектом лингвокультурного анализа.

Таким образом, метафоры, пословицы и языковые стереотипы являются важными маркерами культурной идентичности. Изучение этих феноменов позволяет лучше понять, как язык формирует и выражает культурные представления и ценности.

Литература

1. Воробьёв В.В. Лингвокультурология: (Теория и методы). – М.: Изд-во Росс. ун-та Дружбы народов, 1997. – 331 с.

2. Карасик, В.И. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

3. Пантин И.К. Национальный менталитет и история России //Вопросы философии М., 1994 №1. 29-33 с.

4. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ПСЕВДОНИМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

К.М.Кощанов-профессор, М.А.Ганиева-преподаватель, Г.К.Утегенова-студентка, НГПИ имени Ажинияза

Слово псевдоним образовано от греческих слов pseudo («ложь») и onyma («имя») и в переводе означает ложное имя, которое используют в определенных сферах деятельности. История псевдонима уходит в далекую древность. Древние люди были очень суеверны, они боялись называть незнакомцам свои настоящие имена, опасаясь, что их могут заколдовать или сглазить, поэтому придумывали прозвища. Если проследить, кто именно берет себе псевдоним, можно понять, что именно послужило причиной его выбора. Чаще всего псевдонимами пользуются деятели литературы и искусства: писатели, артисты, художники, вокалисты. Основными причинами, по которым они берут себе псевдоним, являются, во-первых, нежелание раскрывать обществу настоящее имя из страха неудачи, страха преследования за свои сочинения, необходимости скрыть свое происхождение и отделить сочинительство от основной профессии.

С семантической (смысловой) точки зрения все псевдонимы можно разделить на два типа: 1) характеризующие автора с той или иной стороны и 2) не ставящие себе такую задачу.

Принятие псевдонима-характеристики часто не было связано со стремлением скрыть настоящую фамилию. На первый план здесь выдвигалась другая цель – подчеркнуть то или иное качество автора, например какую-либо особенность его наружности, национальность, место рождения или жительства, главную черту его характера или творчества, его профессию, звание, должность, социальное положение, партийность и т. д.

Сюда же относятся случаи, когда автор подписывался фамилией какого-нибудь исторического лица или другого, уже умершего писателя, именем персонажа какого-либо литературного произведения или героя эпоса, мифа с целью подчеркнуть, что он ему идейно близок.

Имена, характеризующие авторов с физической стороны (эйдонимы, от греч. eidos – наружность), встречаются сравнительно

редко. Часто это – прозвища, данные родными или окружающими. [Кощанов:34]

Римский поэт Овидий, автор «Метаморфоз», имел cognomen (личное прозвище) *Назон* (носатый), а другой великий римский поэт, Гораций,– *Флакк* (лопоухий). У римлян прозвище давалось при рождении и отдельно от родовой фамилии не употреблялось. Однако *Цицерона* мы знаем по прозвищу, полученному за бородавку (ci-сего – горошинка).

Арабский поэт VI–VII вв. Абу Басир Маймун ибн-Кайс аль-Бакри известен не под этим длинным именем, а под прозвищем *Аша* (подслеповатый), а персидский поэт VIII–IX вв. Хасан ибн-Хани – под прозвищем *Абу Ну вас* (кудрявый). Индийского поэта XVI в. Нанди Тимиану прозвали *Мукку* (носатый).

Старофранцузский поэт Адам де ла Галль вошел в литературу как *Аррасский горбун,* а итальянский поэт XV в. Франческо Белло – как *Феррарский слепец.* Один шотландский поэт, его современник, известен как *Слепой Гарри,* а флорентийский, Рустико ди Филиппо,– как *Барбуто* (бородач).

Английский гуманист, автор знаменитой «Утопии» Томас Мор, казненный в 1535 г. Генрихом VIII, свое первое произведение опубликовал под псевдонимом *Литтл* (маленький) – намек на то, что был небольшого роста.

Аналогичные псевдонимы есть и в литературе народов Советского Союза: А. Г. Попов свои книги о Магнитострое и Северном Урале подписал *Алексей Маленький.* Якутский прозаик Н. Мординов пишет под именем *Амма Аччыгыйя* (маленький человек из Аммы).

Прозвище *Молламурт* туркменского поэта Аллаберды Ходжанияза означало «усатый мулла». Его земляк Берды Кербабаев в 1920-х годах сотрудничал в журнале «Ток-мок» («Колотушка») под псевдонимом *Кепчесакал* (борода лопатой), а К. Бурунов – под псевдонимом *Пиш-гемурт* (большие усы).

Корней Чуковский: настоящее имя Николай Васильевич Корнейчуков. Псевдоним образован от разделения фамилии Корнейчуков = Корней +Чуков + ский. Позже к нему присоединилось фиктивное отчество - "Иванович". После революции сочетание "Корней Иванович Чуковский" стало настоящим именем поэта. [Оспищева: 4]

Псевдоним — это имя, причём имя, которое человек выбирает сам, в отличие от имени, которое ему дают родители при рождении. В этом его особенность, интерес и важность для исследования не только с лингвистической, но и с психологической, и исторической точки зрения.

1. Псевдонимы заслуживают изучения, как один из важных факторов литературной жизни всех времен и народов. Изучение псевдонимов писателей

расширяет кругозор читателей, позволяет взглянуть на автора и его произведения с новой, ранее неизвестной стороны.

2. Понятие псевдонима прошло через века, подстраиваясь под требования времени, проникая в области деятельности человека, характерные для эпохи. Псевдонимы продолжают жить своей жизнью и по ряду признаков их можно назвать «зеркалом эпохи». Писатели, политики, артисты, просто известные люди - герои своего времени, так как вносят свой вклад в развитие культуры, науки нашей страны. Изучение псевдонимов позволяет полнее представить исторические события, и использовать наследие прошлого в настоящем и будущем.

3. Учитывая, что в интернете можно реализовать себя во всех направлениях от игр до бизнеса и искусства, выбор виртуального имени не менее важен, чем настоящего. К процессу выбора ника нужно подходить ответственно и творчески. Русский язык - великий богатый и могучий, можно использовать это богатство при выборе никнейма или псевдонима, не ограничиваясь банальным набором букв и цифр.

Литература:

1. Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя. - М.: Просвещение, 1996.

2. Н.М. Шанский, Т.А. Боброва. Школьный этимологический словарь русского языка. - М.: Дрофа, 2000.

ПРОБЛЕМЫ НАИМЕНОВАНИЯ И ПЕРЕИМЕНОВАНИЯ

К.М.Кощанов- профессор, АН..Караматдинова- студентка, НГПИ имени Ажинияза

Жизнь человека тесно связана с различными местами, которые обозначаются с помощью особых слов – географических названий, или топонимов (от греч. Слова **topos** «место и **Onima** “имя, название»). Изучением географических названий, выявлением их своеобразия, историей возникновения и анализом изначального значения слов, от которых они образованы, занимается **топонимика** – один из разделов языкознания, или лингвистики (науки о языке).

Обозначая географические названия словом топонимия, мы подчёркиваем их родство с другими собственными именами, такими, как антропонимия (различные именования людей), зоономия (клички животных) и т. д. Одновременно противопоставляем их именам и т. д. и нарицательным. И собственные, однако следуют при этом различным закономерностям, выявить которые можно лишь на основе тщательного анализа материала. Отдельные классы топонимов имеют свои обозначения. Так, названия населённых мест называются **ойконимы,** (от греч. Oikos «жилище, обиталище»), названия рек - **гидронимы** (из греч. Hudor - вода), названия гор – **оронимы** (из греч. Oros «гора»), названия внутригородских объектов – **урбанонимы** (из лат. Urbanus «городской»), названия улиц – **годонимы** (из греч. Hodos «путь»), дорога, улица, русло, названия площадей – **агоронимы** (из греч. Agora «площадь»), названия путей сообщения – **дромонимы** (из греч. Dromos «бег, движение) путь + уже

известное нам -оним»: названия небольших незаселённых объектов – **микротопонимы** (от греч. Mikros «малый + топоним»)[Кощанов:77].

Есть мнение, что **топонимика** – это синтез лингвистики, географии и истории. Однако с этим едва ли можно согласиться. Прежде всего представители исторических наук занимаются лишь некоторыми типами географических названий, интересующими их и не имеющими существенной ценности для географов. То же можно сказать о географах, которых интересуют не те топонимы, которыми занимаются историки.

Только лингвисты могут и должны анализировать все типы географических названий в их связи с другом, с прочими собственными именами и со всей системой языка, в котором они создаются и употребляются. Только лингвистическими методами могут быть проверены гипотезы относительно происхождения ряда географических названий. [Добровольский:6]. Также только лингвисты дают ответ на многочисленные вопросы географов относительно написания географических названий на данном языке и передачи их средствами других языков, целесообразности выбора тех или иных новых названий и замены старых.

Небольшие гидротехнические сооружения, строившиеся в прошлом в бедных водой местах, нередко назывались по имени рода или племени, силами которого возводились. Так обстояло, например, дело в Средней Азии и ряде других мест. В условиях частной собственности на землю, а кое-где и воду названия таких сооружений могли повторять имя землевладельца, например, Безпаловская канава в дореволюционном Крыму у пересечения реки Салгир с Симферопольским шоссе – по владениям Безпалова.

В новое время крупные гидротехнические сооружения обычно именуются по названиям водных источников, на базе которых они строятся, или поселений, возле которых возводятся: Старокрымское водохранилище, Иваньковское водохранилище, Волжская ГЭС, среди новейших ойконимов немало связанных с фамилиями прославленных людей: Айвазовское, Чехово, Пржевальск, а также со словами, обозначающими категории людей, - своеобразной их номенклатурой: Партизаны, генеральское, Героевское. Названия санаториев, домов отдыха, пансионатов нередко тяготеют к антропонимам: имени М.Горького, «Марат» или к топонимам – названиям крупных и широко известных объектов: «Украина», «Белоруссия», «Дон», «Днепр». Иногда они также повторяют названия профессий: «Полярник», «Шахтёр», «Метростроевец».

Имена в фамилии людей обычны в основах названий труднодоступных географических объектов: остров Чкалова, мыс Шмидта, море Беллинсгаузена. Имена альпинистов, спелеологов и иных исследователей получают небольшие труднодоступные объекты, например, в Крымских горах: Боткинская тропа (в память врача-курортолога), шахта крубера (в честь ученого, много сделавшего для описания карстовых явлений в Крыму), мест Юнге (в память об одном из первых людей, осваивавших Коктебель как курорт), пещера Максимовича в Айпетринском массиве.

Групповые (родовые) собственные имена людей, а также названия племён лежат в основе таких ойконимов, как Мангут (Тюменск, область), Тугу (в Казахстане), Кунград (в Каракалпакстане). Все окружающие нас вещи имеют свои названия. Имеют названия и географические объекты – неодушевлённые природно-физические или рукотворные «предметы» с фиксированной локализацией на земном шаре, от самих крупных (континентов и океанов) до мельчайших (отдельно стоящих домоф, садов, колодцев).

В отличие от обычных предметов географические объекты получают двух типов: общие, вводящие их в систему определённых понятий (гора, река, город, село), и индивидуальные.

Индивидуальные названия дают каждому географическому объекту в отдельности: города - Тула, Калуга, Липецк, Тамбов, реки - Унжа, Ветлуга, Керженец, горы – Эльбурс, Казбек, Ушба. Индивидуальные названия нельзя переместить с одного объекта на другой т. е. Тулу назвать Калугой, а Эльбрус – Казбеком. И если даже в переносном значении мы можем сказать Гималаи мусора или Эверест опилок, то употребляем в этих случаях топонимы не в географическом значении, а лишь имея в виду величину объекта, названного ими.

Общие названия объединяют географические объекты с любыми другими вещами реального мира. **Они выражены с помощью имён нарицательных, которые, называя классифицирует и даются всем однотипным объектам,** обладающим определёнными характеристиками. Так, остров – это любая суша, омываемая со всех сторон водой, от больших островов типа Гренландии или Мадагаскара до крошечных, представленных небольшими песчаными отмелями или группой камней, торчащих из воды.

В последние годы ученые занимаются изучением взаимовлияния топонимов и условиями их использования в другой языковой среде.

Литература:

1. Беляевская Е.Г., Семантика слова. / Е.Г. Беляевская – М., 1987.
2. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика, Москва: Просвещение, 1977. - 334 с.

IKROM OTAMUROD SHE’RIYATIDA KELISHIK QO‘SHIMCHALARINING BELGISIZ QO‘LLANISHIGA XOS XUSUSIYATLAR

Salima Jumayeva
Alfraganus universiteti “Sharq fililogiyasi” kafedrasi dotsenti.
Filologiya fanlari nomzodi
kdldbrirk@gmail.com

Annotatsiya: *Badiiy asar tahlilida kelishik qo‘shimchalarining belgisiz qo‘llanishiga turli uslubiy omillar sabab bo‘ladi. Ushbu maqolada badiiy matn tarkibidagi morfologik tejamlilik xususida so‘z boradi.*
Kalit so‘zlar: *matn, so‘z, pragmatik ma’no, muallif, sarlavha.*

Аннотация: *Различные стилистические факторы обуславливают невыраженное использование созвучий в поэтических текстах. В данной статье речь идет о морфологической экономии в художественном тексте.*
Ключевые слова: *екст, слово, прагматический смысл, автор, название.*

Annotation: *Various stylistic factors cause the unmarked use of concordances in poetic text. This article deals with the morphological economy in the artistic text.*
Key words: *text, word, pragmatic meaning, author, title.*

Ma’lumki, morfologik tejamlilik ma’lum affiksning belgisiz kelishi yoki fonetik qisqaruvi bilan yuzaga keladi. Badiiy matnda kelishik qo‘shimchalarining belgisiz qo‘llanishiga turli uslubiy omillar sabab bo‘ladi. O‘zbek tilida qaratqich kelishigi hamda tushum kelishigining belgisiz shaklda qo‘llanishi qonuniy hodisa, shu boisdan qaratqich va tushum kelishiklarining omonimik xarakterdagi ***-n*** varianti bilan distant yoki kontakt ko‘rinishda berilishidan yoki belgisiz kelishidan (ba’zan jo‘nalish yoki o‘rin-payt kelishiklari bilan) ko‘zlangan stilistik maqsad muhim ahamiyat kasb etadi. Ta’kidlash joizki, jo‘nalish kelishigi yo‘nalganlik (maktabga bormoq), xoslik (niyatiga yetmoq), atalganlik (onasiga olmoq) kabi ma’nolarni anglatadi, affiksning belgisiz qo‘llanishi o‘rin otlari hamda “o‘rin anglatuvchi sifatlarda yuz beradi”[Mahmudov:238]. Taniqli shoir Ikrom Otamurod she’riyatida vazn talabiga ko‘ra jo‘nalish kelishigi yo‘nalish ma’nosini takrorlamaslik maqsadi bilan (***sukunat gurungin***) belgisiz qo‘llangan:

Kanglum sukunatni sog‘inar,
istaydi ***sukunat gurungin.***
Sukunat sirqib,
sukunat inar –
rangin, rangin, rangin... [Otamurod Ikrom:41].

O‘zgargan tartibdagi misralarni odatdagi tartibga qaytarsak, ***Kanglum sukunatni sog‘inar, sukunat gurungin istaydi*** tarzida o‘rinlashadi. Bu o‘rinda sukunat tobe so‘z sifatida, belgisiz qaratqich kelishigi shaklida (distant holatda), ***gurungin*** esa,

belgili qisqargan tushum kelishigi shaklida (kontakt holatda) *istaydi* – hokim qismga tobelanadi.

Tejamlilikka, amal qilinmagan o‘rinlarda vazn buzilishi kuzatiladi. Jo‘nalish kelishigi ***tomon*** ko‘makchili so‘zda birlashtiruvchi shakl bo‘lsa, ko‘pincha belgisiz ifodalanadi

*Bir kuni... Sen **tomon** uchaman,*
***sukunat** jonimning tayri...* [Otamurod Ikrom: 41].

Ikrom Otamurod ijodida poetik matnga xos o‘rin-payt kelishigining (bir o‘rinda chiqish kelishigining) belgisiz qo‘llanishi; kelishiklarning uyushiq bo‘laklarga yaxlitlovchi shakl sifatida qo‘shiluvi distant holatdagi morfologik tejamlilik sifatida ko‘plab uchraydi. Shuningdek, qaratuvchi kishilik olmoshi bilan ifodalanganda I va II shaxs ko‘plik, ba’zan I shaxs birlik egalik shaklining tushirilishi yoki qaratuvchi ifodalanmagan o‘rinlarda belgisiz egalik affiksi tuslangan kesimga nisbat berib tiklanishi morfologik tejamlilik sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma’lumki, fe’l “***konstruktiv imkoniyatlari keng***” so‘z turkumi hisoblanadi. XVIII-XIX asrlarga oid ayrim she’riy asarlarda almam tarzidagi fe’l shakli uchraydi, [Abdurahmonov: 261] bunda ***-m*** affiksi hozirgi-kelasi zamon ***(-y)*** hamda shaxs-son ***(-man)*** affikslarini o‘zida jamlagan. Hozirda bu shakl poeziya tili uchun xosdir, mazkur arxaik affiksga shartli ravishda morfologik tejamlilik deb qaraldi:

Yo‘llar g‘anim bo‘ldi. Tun bo‘ldi og‘u.
Umidim dayrida bandidir bo‘zim.
Sen-ku, kechirarsan imkonsiz chog‘i,
*lekin **kechirolmam** o‘zimni o‘zim.* [Otamurod Ikrom: 22].

So‘z va qo‘shimchalar tarixan, an’anaviy tarzda qanday yozib kelingan bo‘lsa, hozir ham shunday yozilishining talab etilishi tarixiy-an’anaviy tamoyildir. Boshqacha qilib aytganda, so‘zlar hozirgi holatiga ko‘ra emas, balki an’ana tusiga kirib qolgan qoidaga ko‘ra yoziladi:

*Yo‘llaringda mushtoq ko‘zlarim kuy**gay**,*
*Tilimni yondirib, so‘zlarim kuy**gay**,*
*Uylasam o‘ylarim, bo‘zlarim quy**gay**,*
So‘nggi ohi menman ochunning. [Otamurod Ikrom: 42].

Ikrom Otamurod she’rlaridagi ***kuygay, kuygay, quygay*** so‘zlarida ***a+di*** (zamon va shaxs-son) shakllari;

Oshno aylar meni o‘ziga xayol,
Hayrona tururman, hayronaman, lol,
***Javobsiz qolgaydir**, javobsiz savol -*
Men seni qaylarda ko‘rganman. sunbul? [Otamurod Ikrom: 42].

Misralaridagi ***javobsiz qolgay*** so‘zida ***a+di*** (zamon va shaxs-son) shakllari;

Qo‘zg‘olsa o‘r-o‘ronlab,
Yuraklarda bo‘hronlar,
***Ko‘chgay** ojiz yolg‘onlar,*
Sen endi olisdasan,
Men endi olisdaman. [Otamurod Ikrom: 42].

Misralaridagi ko‘chgay so‘zida a+di (zamon va shaxs-son) shakllari tarixiy-an’anaviy tamoyil asosida qo‘llanilgan. Ikrom Otamurodning bir qator she’rlarida birinchi shaxs birlikdagi men olmoshining qaratqich kelishikdagi shakli tarixiy-an’anaviy tamoyil asosida ifodalangan. Masalan:

Hajr girdoblari – to‘zg‘igan oh bu,
Manim yuragimda o‘prilgan choh bu,
Armonim sahrosin sayr etgan ohu,
Men seni asrayman dilda jon qadar… [Otamurod Ikrom: 47].

misralaridagi manim yuragimda birikmasida mening o‘rnida;

***Manim kangluma** chizmish tasvirini*
zulfizar sog‘inchlar farishtam.
Husningning man kabi zor - asirini
bitigida zahrabo raqam… [Otamurod Ikrom: 48].

misralaridagi ***manim kangluma*** birikmasida ***mening ko‘nglimga*** o‘rnida tarixiy-an’anaviy tamoyil talabi bilan yozilgan.

Xulosa qilib aytganda, Ikrom Otamurod she’riyatida morfologik tejamlilik qulaylik, ixchamlikni ta’minlashga xizmat qilib, kelishik, egalik, shaxs-son, kesimlik affikslarini uslubiy maqsad bilan tejash takroriylikka yo‘l qo‘ymaslik, sillabik tenglik, nutqiy qulaylikka intilish orqali badiiy axborotni aniq tushunishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mahmudov Q. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. –T.: Fan, 1975.
2. Otamurod Ikrom. Sen. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 1999.
3. Abdurahmonov G‘, Shukurov Sh. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.

O‘ZBEK ONOMASTIKASIDA ERGONIMLAR MIKROTIZIMI

Muyassar Saparniyazova

Alfraganus university professori v.b., filologiya fanlari doktori
m.saparniyazova@afu.uz

ORCID: 0000-0001-8612-0289

Annotatsiya

O‘zbek tili onomastikasining tarkibiy qismi bo‘lgan ergonimlar yaxlit bir mikrotizim sifatida ma’lum hudud onomastikoniga mansub bo‘lgan ergonimlar tiplari, ko‘rinishlari majmuini tashkil qiladi. Ergonimlar bir qator ichki mikroko‘lam birliklariga bo‘linadi. Ergonimlar boshqa turdagi har qanday onomastik birliklardan o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi. Ergonimlar, avvalo, bir vaqtda bir necha vazifa bajarishiga ko‘ra ajralib turadi.

Ushbu maqolada o‘zbek tilida mavjud nomlar tahlili asosida ergonimlarning onomastik tizimdagi alohida mikrosistema sifatidagi xususiyatlari, ergonimlarga xos eng muhim belgilari xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *ergonim, ergonimik mikrotizim, onomastika, oykomodonim, firmonim, restoronim, pragmatonim.*

Dunyo tilshunosligida tildagi onomastik birliklar masalasiga alohida e’tibor qaratib kelinmoqda. Shu kunga qadar turli tillardagi onomastik birliklarning leksik-semantik, struktur-funksional, derivatsion xususiyatlari, tasnifi masalasi bo‘yicha qator ishlar amalga oshirildi. O‘tgan asrning oxirlariga kelib til tadqiqiga yondashuvlar o‘zgardi, tilshunoslikka antroposentrizm g‘oyalarining kirib kelishi natijasida tilning barcha sath birliklari qatorida onomastik birliklarni ham inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganish amaliy ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, onomastik birliklarda aks etgan olamning lisoniy manzarasiga tavsif berishda insonning bu birliklar ifoda etgan “predmet”larni qanday idrok etishi, onomastik nom hosil qilishida lingvistik me’yorlar qatorida olam haqidagi bilim va tasavvurlariga suyanishi, jamiyatda shakllangan milliy qadriyatlar, odob-axloq qoidalariga amal qilishi kabi masalalar bugungi globallashuv jarayonida dunyo xalqlari o‘rtasida o‘zaro ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma’naviy-ma’rifiy, madaniy aloqalar jadal rivojlanayotgan bir sharoitda amaliy ahamiyatga ega. Onomastik birliklarga antroposentrik yondashuv bu tipdagi birliklarning lingvomadaniy, kognitiv, pragmatik, sotsiolingvistik xususiyatlarini ham ochib berish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Jahon tilshunosligida onomastikaning alohida tarmog‘i sifatida ergonimika masalalari tadqiqiga e’tibor XX asr oxirlaridan boshlab jahon iqtisodiyoti va xalqaro munosabatlarning rivojlanishi, davlatlararo tijoriy aloqalarning ortishi natijasida yanada faollashmoqda. Ergonimlar tarkibida pragmatonim, oykodomonim, urbanonim, ergoreklamonim, kabi onomastikaning mustaqil turlarining lingvistik xususiyatlarini xalqning milliy an’ana va qadriyatlari, urf-odatlari, turmush tarzi, e’tiqodi, dunyoqarashi, tarixi, madaniyati to‘g‘risidagi ma’lumotlar asosida aniqlash, ergonimlarni hududiy xoslanish, sistem-struktur, funksional va antroposentrik aspektda komleks o‘rganish soha oldidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Ergonimlarning bu kabi xususiyatlarini, shuningdek, jamiyatda tutgan o‘rnini belgilash, hosil qilinish usullari, milliy-madaniy xoslanishi, madaniy nutq me’yorlari bilan bog‘lanishi masalasini tahlil qilish ularning mohiyatini to‘liq ochib berishda muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy manbalarda *ergonim* termini bilan aloqador bo‘lgan *ergonimika, ergonimiya, ergonimikon* terminlari ham uchraydi. M.Zaxarova-Sarovskaya *ergonim* termini va u mansub bo‘lgan tizim haqida to‘xtalar ekan, tadqiqotlarda *ergonimika, ergonimiya, ergonimikon* terminlarining qo‘llanishida har xilliklar mavjudligini ta’kidlaydi. U *ergonimiya* termini bilan ergonimlarni o‘rganuvchi fanni, ilmiy-tadqiqot ishlarida turli aspektlarda o‘rganilgan konkret nomlarga nisbatan *ergonimika* terminini qo‘llash mantiqan to‘g‘ri bo‘lishini, *ergonimikon* deganda ergonimlar, ya’ni konkret obyektlarni nomlovchi birliklar tizimini tushunish lozimligini ta’kidlaydi[19]. (1)

Mazkur tadqiqotda jamiyat hayotining turli sohalarida faoliyat yurituvchi korxona, tashkilotlar, ijodiy uyushmalar, ta’lim muassasalari, sport jamiyatlari, firmalar, korporatsiyalar, savdo, ishlab chiqarish, maishiy xizmat ko‘rsatish obyektlari va mahsulotlari nomlariga umumiy termin sifatida *ergonim*, ergonimlarni o‘rganuvchi sohaga nisbatan *ergonimika*, obyektlarga nom yaratishga nisbatan *ergonimik nom yaratish* terminlaridan foydalanildi.

N.V.Podolskayaning qayd etishicha, *ergonim* termini yunon tilidagi e*ryov* – “ish, mehnat; faoliyat, vazifa” so‘zidan olingan bo‘lib, tijorat uyushmalari, turli birlashmalar, tashkilotlar, muassasalar, korporatsiyalar, korxonalar, jamiyatlarning atoqli nomlariga nisbatan ishlatiladi. U ergonimlarga misol sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Xalqaro astronomik ittifoq (XAI), Fanlar akademiyasi (FA), Moskva davlat universiteti (MDU), Kichik teatr, “Pravda” kombinati, “Spartak” sport uyushmasi, “Moguchaya kuchka” musiqa to‘garaklarini keltiradi.[20]

A.M.Yemelyanova esa ergonimlar tarkibiga faqat turli funksional profildagi korxonalarning tegishli nomlari, ya’ni tijorat birlashmalari, korxonalar, madaniyat, sport obyektlarini kiritadi.[21] Y.A.Trifonova ergonimlarga huquqiy maqomidan qat’i nazar, har qanday tijorat obyektlariga tegishli atoqli nomlarni kiritadi va ular orqali subyekt tomonidan qabul qiluvchiga sun’iy ravishda pragmatik ta’sir o‘tkazish maqsad qilinishini ta’kidlaydi.[22]

Anglashiladiki, ergonimlar turli-tuman obyektlar nomlarini anglatuvchi, struktur, semantik tuzilishi jihatidan bir-biridan farqlanuvchi birliklar sifatida alohida

---

[19] Захарова-Саровская М. В. К вопросу об эргонимии // Вестник Кемеровского государственного университета. – Кемерово, 2018. – №3. – С. 187-188.

[20] Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. –С. 166.

[21] Емельянова А.М. Прагматический аспект эргонимии (на примере названий заведений общественного питания г. Уфы // https://www.gramota.net/materials/2/2016/7-2/26.html

[22] Трифонова Е.А. Названия деловқх объектов: семантика, прагматика, поэтика (на материале русских и английских эргонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. – С.3.

mikrotizimni hosil qiladi. Bu birliklar onomastik tizim tarkibiga kiruvchi, uning bir tarmog‘i hisoblangan ergonimika birliklari bo‘lib, nafaqat obyektni nomlash sifatida, balki har bir hududdagi obyektlar nomlari xaritasini yaratishda, ularning o‘ziga xosligi va milliy jozibadorligini baholashda ham muhim o‘rin tutadi.

Rus tilidagi ergonimlarning semantik va pragmatik xususiyatlarini o‘rgangan M.Kurbanova ergonimlarga yaqin bo‘lgan birliklar sifatida oykomodonim, emporonim, reklama nomlari, firmonimlarni keltiradi.[23]

Ko‘rinadiki, M.Kurbonovaning ushbu xulosasida N.V.Podolskaya, A.M.Yemelyanovadan farqli tarzda ergonimlarning doirasi ancha kengaytirilgan.

Tilshunoslikda ergonimlar onomastikaning alohida tarmog‘i sifatida XX asrning 90-yillaridan boshlab maxsus tadqiq qilina boshlandi. Bu yo‘nalishda so‘nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlarda ergonimlarning struktur-semantik, derivatsion xususiyatlari qatorida, pragmatik, lingvopoetik imkoniyatlari ham ochib berildi.[24]

Qator tadqiqotlarda ergonimlarni tasniflash masalasi ilgari surildi. Rus tilshunosligidagi ilmiy manbalarda ergonimlarning turlari sifatida quyidagi obyektlar nomlari alohida ajratib ko‘rsatildi: 1) oykomodonimlar – do‘kon, firma, bank, turarjoy binolari peshtoqlaridagi nomlar (I.A.Astafyeva); 2) ergourbonimlar – ikkita denotatga ega, ya’ni tijorat tashkilotlari o‘zi joylashgan hudud nomi bilan bog‘liq lokal obyekt nomlari (R.I.Kozlov); 3) NKP (названия коммерческих предприятий) – (D.A.Yaloves-Konovalova); 4) firmonimlar – firma nomlari (O. Beley, V. Korshunova, T. Nikolaeva, Y. Ribak, A. Titarenko); 5) restoronimlar – restoran nomlari (Xoang Txi Xong Chang); 6) trofonimlar – umumiy ovqatlanish obyektlari nomlari (G.N.Starikova); 7) ergoreklamonim – reklama vazifasini ham bajaruvchi tijorat obyektlari nomlari (T.V.Vasileva); 8) glyuttonik pragmatonimlar – restoran va umumiy ovqatlanish korxonalari nomlari (G.Odilova).

---

[23] Курбанова М.Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Волгоград. 2015. – С. 11.

[24] Шимкевич Н. В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: Автореф. дисс. ... канд филол. наук. – Екатеринбург, 2002. – 27 с. ; Алиева Т. Н. Аббревиатурные неологизмы современного русского языка конца 90-х годов XX–XXI веков: семантико-деривационный аспект: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Санкт-Петербург, 2003 – 34 с; Крючкова М. Я. Многокомпонентные эргонимы в аспекте орфографии: проблема совершенствования нормы правописания: Дисс. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2003 –199с.; Крюкова И. В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентов: Автореф. дисс. … д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – 44 с.; Трифонова Е. А. Названия деловых объектов: семантика, прагматика, поэтика: на материале русских и английских эргонимов: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. –20 с.; Емельянова А. М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Уфа, 2007. –20 с.; Носенко Н. В. Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: Дисс. … канд. филол. наук. – Новосибирск, 2007. –218 с.; Танаева З. Т. Аббревиатурные эргонимы г. Махачкалы как многоуровневая система: Дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2012. –171 с.; Курбанова М. Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2015. – 23 с. ; va boshqalar.

Mavjud ishlarda, ayniqsa, ergonimlarning funksional-semantik, derivatsion xususiyatlari chuqur yoritildi. Jumladan, F.Alistanova ergonimlarning atoqli otlarning bir ko‘rinishi sifatida quyidagi lingvistik xususiyatlarga egaligini bayon qildi: 1) alohida predmetlardan birini nomlashga xizmat qiladi va bir turdagi obyektni boshqalaridan ajratib ko‘rsatadi; 2) ergonim, odatda, asosdan anglashilgan tushuncha bilan bevosita bog‘liq bo‘lmasligi mumkin; 3) ergonimlar onimlarning alohida bir turi sifatida boshqa atoqli otlar kabi grammatik xususiyatlarga ega bo‘lib, turli so‘z turkumlari asosida hosil bo‘ladi: sifat, fe’l, ravish, sifatdosh kabi.[25]

Xullas, tilshunoslikda, xususan, rus tilshunosligida ergonimlar turli aspektlarda o‘rganildi va muayyan ilmiy xulosalarga kelindi.

O‘zbek tilshunosligida ergonimik birliklarni o‘rganishga bag‘ishlangan maxsus tadqiqotlar mavjud bo‘lmasa ham, keyingi yillarda, garchi *ergonim* termini bilan berilmagan bo‘lsa-da, ayrim ishlar yuzaga keldi.[26]

Ergonimlar boshqa turdagi har qanday onomastik birliklardan o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra farqlanadi. Ergonimlar, avvalo, bir vaqtda bir necha vazifa bajarishiga ko‘ra ajralib turadi. Jumladan, “yaxshi nom kompaniyaning keyinchalik yutuqlarga erishuvini belgilaydi, negaki nom tashkilotga qo‘shimcha boylik keltiruvchi o‘ziga xos nomoddiy aktiv hisoblanadi”[27]. Ergonimlarga xos eng muhim belgilar sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

1. Ergonimlar korxona, tashkilot, firma, tadbirkorlik faoliyati obyektlari, iste’mol tovarlarini nomlovchi lingvistik birliklar hisoblansa-da, obyektning inson psixologik tasavvuriga asoslangan ikkilamchi nomlari sanaladi.

2. Ergonimlar korxona, tashkilot, firma, tadbirkorlik faoliyati obyektlari, iste’mol tovarlarini nomlash barobarida so‘zga yangi semantik mohiyat, pragmatik vazifa, konnotativ, milliy-madaniy bo‘yoq yuklaydi. Bunday nomlarda nominatorlarning voqelikni idrok etishi, assotsiativ tafakkuri ham namoyon bo‘ladi.

3. Ergonimlar korxona, tashkilot, firma, tadbirkorlik faoliyati obyektlari, iste’mol tovarlarini shunchaki nomlash vazifasini bajarmaydi, balki faoliyat turidan ko‘zlangan maqsad, ishlab chiqarilgan mahsulotning tabiiy xususiyati haqida birlamchi ma’lumotlarni ham tashiydi.

4. Ergonimlar korxona, tashkilotlar o‘rtasida, tadbirkor, uning mahsuloti va iste’molchi o‘rtasida kommunikativ aloqa o‘rnatish vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, iste’molchiga hissiy ta’sir ko‘rsatish, uni o‘ziga jalb qilish vazifasini bajaradi.

5. Ergonimlar korxona, tashkilot, firma, tadbirkorlik faoliyati obyektlariga, iste’mol tovarlari hamda faoliyat egalariga, ular ishlab chiqargan tovarlarga berilgan baho hisoblanadi.

Xullas, ergonimlar korxona, tashkilot, firma, tadbirkorlik faoliyati obyektlari, iste’mol tovarlarini nomlovchi lingvistik birliklar bo‘lib, obyektning inson psixologik

---

[25] Алистанова Ф. Эргонимы современного русского языка как микросистема: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – С.9.

[26] Saparniyazova M., O‘rozov J. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021; Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me’yoriy asoslari. – Toshkent: Malik Print CO, 2022.

[27] Теоретические аспекты нейминга // https://mylektsii.ru/6-11117.html

tasavvuriga asoslangan ikkilamchi nomlari sanaladi. Ular obyektni nomlash barobarida so‘zga yangi semantik mohiyat, pragmatik vazifa, konnotativ, milliy-madaniy bo‘yoq yuklaydi. Ergonimlar nafaqat nominativ ma’no tashuvchisi, balki hududning geografiyasi, tarixi, urf-odatlari, madaniyati haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga oluvchi birliklardir.

O‘zbek tili onomastikasining tarkibiy qismi bo‘lgan ergonimlar yaxlit bir mikrotizim sifatida ma’lum hudud onomastikoniga mansub bo‘lgan ergonimlar tiplari, ko‘rinishlari majmuini tashkil qiladi. Ergonimlar onomastikaning alohida mikrotizimini tashkil qiladi va o‘z navbatida quyidagi ichki mikroko‘lam birliklariga bo‘linadi.

Adabiyotlar:

1. Захарова-Саровская М. В. К вопросу об эргонимии // Вестник Кемеровского государственного университета. – Кемерово, 2018. – №3. – С. 187-188.
2. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. –С. 166.
3. Емельянова А.М. Прагматический аспект эргонимии (на примере названий заведений общественного питания г. Уфы // https://www.gramota.net/materials/2/2016/7-2/26.html
4. Трифонова Е.А. Названия деловқх объектов: семантика, прагматика, поэтика (на материале русских и английских эргонимов): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. – С.3.
5. Курбанова М.Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика: Автореф. дисс. …канд. филол. наук. – Волгоград. 2015. – С. 11.
6. Шимкевич Н. В. Русская коммерческая эргонимия: прагматический и лингвокультурологический аспекты: Автореф. дисс. ... канд филол. наук. – Екатеринбург, 2002. – 27 с. ; Алиева Т. Н. Аббревиатурные неологизмы современного русского языка конца 90-х годов XX–XXI веков: семантико-деривационный аспект: автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Санкт-Петербург, 2003 – 34 с; Крючкова М. Я. Многокомпонентные эргонимы в аспекте орфографии: проблема совершенствования нормы правописания: Дисс. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2003 –199с.; Крюкова И. В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентов: Автореф. дисс. … д-ра филол. наук. – Волгоград, 2004. – 44 с.; Трифонова Е. А. Названия деловых объектов: семантика, прагматика, поэтика: на материале русских и английских эргонимов: Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Волгоград, 2006. –20 с.; Емельянова А. М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на примере названий деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): Автореф. дисс. … канд. филол. наук. – Уфа, 2007. –20 с.; Носенко Н. В. Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты: Дисс. … канд. филол. наук. – Новосибирск, 2007. –218 с.; Танаева З. Т. Аббревиатурные эргонимы г. Махачкалы как многоуровневая система: Дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2012. –171 с.; Курбанова М. Г. Эргонимы современного русского

языка: семантика и прагматика: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2015. – 23 с. ; va boshqalar.
7. Алистанова Ф. Эргонимы современного русского языка как микросистема: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2011. – С.9.
8. Saparniyazova M., O‘rozov J. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari. – Toshkent: Ishonchli hamkor, 2021; Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me’yoriy asoslari. – Toshkent: Malik Print CO, 2022.
9. Теоретические аспекты нейминга // https://mylektsii.ru/6-11117.html
10. Saparniyazova M. Informative and attraction functions of ergonomics // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. Jule 2023.– P. 102-107.

ÁJINIYAZ SHIǴARMALARÍNDA TEŃEWLERDIŃ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ

Allanazarov E.E. – f.i.k. docent Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası baslıǵı
Xojanova Ayzada - Ájiniyaz NMPI Magistratura bólimi 1-kurs magistrantı.

Tayanch so’zlar: leksika, stil, semantika, metafora, lingvistika.
Ключевые слова: лексика, стил, семантика, метафора, лингвистика, синоним.
Key words: vocabulary, style, semantics, metafora, linguistics, synonym.

Kórkem sóz sheberleri óz shǵarmalarında metaforalardan paydalanıw arqalı sóz mánisiniń awısıwına erisiw menen birge sóz tańlaw arqalı jeke stili de qáliplesedi. Obrazlı sóz til stili-bul insaniyat tariyxında erte zamanlardan beri qáliplesip, hár túrli emocional tásirge iye bolıp kiyatır. Stil sóziniń filologiya iliminde jumsalıwı keyingi ásirlerde payda bolǵan. Rus ilimpazı, akademik V.V.Vinogradov til stilin kórkem ádebiy sóylemge yáki jazıwǵa, hár qıylı turmıslıq sferaǵa, qandayda bir jámiyetlik jaǵdayǵa sáykes semantikalıq hám estetikalıq jaqtan qabıllanǵan, emocional-eksppessivlik til qurallarınıń sisteması sıpatında qaraydı.

Tırnadek otırıp, sonadek yúrgen,
Yúzmıń jilwa menen qabaǵın kergen,
Shashlarına laǵlı marjan ótkergen,
Mıń túmen naz bilán baqar gózzallar.

Shayır bul qosıq qatarlarında **tırnadek, sonadek**, sózleri arqalı qızlardıń nazlı háreketlerin teńewler arqalı obrazlı súwretlep atırǵan bolsa, **yúzmıń jilwa menen, laǵlı marjan, mıń túmen naz** sózleri arqalı epitetlerdi payda etip, sózlerdi tańlaw arqalı kúshli ekspressivlikke iye obrazlardı qáliplestirgen.

Rus ilimpazlarınan A.H.Gvozdev “Ulıwma xalıqlıq til sistemasında ayırım shaqapshalarınıń da payda bolatuǵının, olardıń ulıwma til quralları menen birge ózine tán, sol tarawda keń qollanılatuǵın birliklerine iye ekenligin kórsetip, bunday ulıwma xalıqlıq til tarawların til stili dep atadı”,-dep kórsetedi. Al A.I.Efimov bolsa “Stil-bul til qurallarınıń qollanılıw nızamlıqları, jámlesiw xarakteri, ózgeshe quramı arqalı

ajıralatuǵın tildiń tariyxıy dáwirler dawamında dóregen tarmaqları",- dep atap ótedi. [3.24.]. Qaraqalpaq tilinde til stilleri máseleleri boyınsha professor E.Berdimuratovtıń miynetlerin atap ótiw orınlı. Ilimpaz óz izertlewlerinde stilge qaraqalpaq tili mısalında anıqlama berip, qaraqlpaq tilindegi funkcional stillerdiń túrleri olardıń rawajlanıw jolları hám tilimizdiń leksikasın bayıtıwdaǵı ornın kórsetti. E.Berdimuratov – "Stil bul haqıyqatında da tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawlarına, til arqalı qatnastıń túrli formalarına konkret situaciyaǵa baylanıslı leksika-semantikalıq, grammatikalıq h.t.b boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimliligi menen qáliplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi" - dep pikir bildiredi. [4.48.]. Teńewlerdiń epitetlerden ayırmashılıǵı – onda bir atama menen atalǵan zatlar arasında uqsaslıq bolmaydı. Solay da olar bir-birine jaqın. Sonıń menen qatar sózdiń semantikalıq dúzilisinde udayı qatnasıp otıradı, stillik hám stillik pikirdiń kúshliligi menen sıpatlanadı. Buǵan tildiń leksikalıq- semantikalıq sistemanıń rawajlanıwında kórinetuǵın tillik faktlerdiń guwalıǵı ayrıqsha orın tutadı.

Til adamlardıń turmıs xızmetine baylanıslı hár qıylı funkciyalardı atqaradı. Tildiń eń áhmiyetli jámiyetlik funkciyalarına sóylesiw, xabarlaw, tásir etiw. Kórsetilip ótilgen úsh funkciyaǵa sáykes tilde kórkem ádebiyat stil qáliplesedi. Kórkem ádebiy stildiń qálilesiwinde kórkem sóz sheberleriniń xızmeti ayrıqsha.

Qara kózi gawhar kibi jawdırap,
Kiygen tonı kórgen sayın jıltırap,...
Zıya-zulpı tal-tal, shashları súmbil,...
Zarlı Zuxra, Sánem kibi qıpsha bel,
Badı-saba kibi ótti de ketti...

Shayır **gawhar kibi, qálem qasın, Zarlı Zuxra, Sánem kibi, Badı-saba kibi** teńewleri arqalı obarzlılıqtı kúsheytiwge erisken. Kórkem stilde bayanlar monolog túrinde, logikalıq jaqtan dálilli oylanıp dúzilgen gáplerden quralıp, ádebiy til normalarına sáykes bolǵan troplardan paydalanadı. Kórkem poetikalıq stilde jańa máni túrleriniń payda bolıwı menen baylanıslı. Poeziyalıq shıǵarmalarda dúnya ilimi tán alǵan kórkemlew quralları onıń tiliniń sózlik baylıǵına, kórkem kontekst dúziwdegi sóz ustasınıń sheberligine baylanıslı boladı. Shayırdıń kórkem shıǵarmalarında qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń túrleri barshılıq bolıp, olardı qalay hám qanday maqsetlerde qollanılıw sheberligine baylanıslılıǵın kóriwge boladı hám sóz sheberiniń kórkemlew qurallarınan ustalıq, novatorlıq penen paydalanıwına, sonday-aq, jańa túrlerin jaratıwına baylanıslı. Shayırdıń tiykarǵı maqseti - logikalıq pikirdi bildiriw, onıń haqıyqıy obrazlı ekenligin dálillew arqalı ámelge asadı. Ájiniyaz shayırdıń kórkem obrazlı poeziyasınıń hár bir qatarında derlik teńewler qollanılıp, mánilik paydalanılıw órisi keńeyip kelgenligin kóriwge boladı:

Tal shıbıqtay qıpsha beli-belbaǵlı,
Meni hayran etip ketti bir páriy...
Sáyir áylaban, gezip saatiy zaman,
Shaxsanem, Láylidey júrip párawan,...

Qaraqalpaq poeziyası tilinde teńewler eń ónimli qollanılatuǵın troplardan esaplanıp, eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatuǵın quramalı

dúziliske iye bolıp ta keletuǵınlıǵına joqarıdaǵı qosıq qatarları mısal boladı. Sóz mánisiniń teńewler arqalı ańlatılatuǵın zatlar, qubılıslar arasındaǵı uqsaslıqlarǵa, jaqınlılıqqa, baylanıslılıqqa tiykarlanatuǵın bolǵanlıqtan, olardaǵı mániler sáykes obektlerdi salıstırıw tiykarında dóreytuǵınlıǵı belgili. Durısında da, sózdiń semantikalıq rawajlanıwına baylanıslı tildiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq keń múmkinshilikleriniń kórinislerine baylanıslı, metaforalasqan mánilerge jaqın hám baylanıslı til qubılıslarınan, til qurallarınan ibarat. Ájiniyazdıń poeziyalıq shıǵarmaları tilinde teńew hám eǵitetler estetikalıq talaplarǵa sáykes kerekli jerinde jiyi qollanılǵanlıǵın kóremiz:

Qumırısqadek qıpsha-qıpsha bellerińi,...
Ásel qatqan sújik-sújik tillerińi,...
Bir máhitaban qırmızı báden,
Sashı súmbil kibi, tisi ánjuman,
Alma kibi zıńǵaqları qırmızı.

Qosıq qatarlarındaǵı **qıpsha-qıpsha bellerińi, sújik-sújik tillerińi, sashı súmbil kibi, alma kibi** teńewleri arqalı shayır qızdıń kelbetin obrazlı súwretlep bergen.

Teńewler adamzattıń ishki sezimlerin, haywanatlar dúnyasın, tábiyat qubılısların óz ara teńew hám salıstırıw arqalı payda boladı, hám kórkem obrazlılıqtı qáliplestiriwde, sóz mánilerin keńeytiw maqsetinde ónimli qollanıladı. Olar obrazlılıq penen sóz mánisiniń ózgeriwine xızmet etiwi arqalı adamzattıń hár qıylı sın-sımbatın, háreketin, basqa zatlarǵa teńep, jámiyetlik turmıstı, obektiv shınlıqtı obrazlı tanıwǵa járdem etedi. Teńew hám epitetlerdi úyreniw arqalı olardın semantikalık ózgeshelikleri, stillik qollanılıwı, gáptegi qollanılıw ózgesheliklerine baha berilip, til faktleri arqalı kóbinese adamzat hám onıń sezimleri, haywanatlar atamaları, tábiyat qubılısларınıń, hár qıylı háreketlerdi teńew arqalı sıpatlanıp beriledi.

Juwmaqlastırıp aytqanda, Ájiniyaz shayır poeziyasınıń tilinde teńewlerdiń ónimli paydalanıwı, shayırdıń sóz tańlaw sheberligi arqalı sóz mánisiniń awısıwın ańlatılatuǵın zatlar, qubılıslar arasındaǵı uqsaslıqlarǵa, jaqınlılıqqa, baylanıslılıqqa tiykarlana otırıp, emocional mániler sáykes obektlerdi salıstırıw tiykarında qáliplesip, tilimizdegi sóz marjanlarınıń mánilik diapozonınıń keńeyiwine erisilgenligi menen ajıralıp turadı. Sóz mánisiniń tásirin atrttırıw maqsetinde emocional-ekspressivlikti kúsheytiwshi mánilerge iye sózler arqalı teńew hám epitetlerdi payda etken. Kórkem kontekstte sóz sheberiniń dóretiwshilik ustaxanasına, jeke stiline tán bolǵan tásirsheńlikti kúsheytiwshi stillik mánilerdi payda etip, obrazlı sóz tásiriniń qudiretine iye bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı.

REZUME.

Maqolamizda lirik asar tilida lingvistik til birliklardan biri undalmalarning atributiv komponentligi badiiy tildagi qu'llanilish hodisasiga bag'ishlangan bu'lib, Badiiy asarlarda qu'llanilishdagi so'z ma'nolarining ta'sirchalikdagi u'ziga xos xususyatlariga bag'ishlangan ayrim tafsilotlarimiz havola etiladi.

РЕЗЮМЕ.

В статье одна из языковых единиц нашего языка посвящена событию употребления атрибутивные компоненты тропов в художественном языке поэзии. В художественных произведениях приводятся некоторые подробности, касающиеся особенностей значения слова в употреблении.

RESUME.

In article, one of the linguistic units of our language is devoted to the event of the use of trop units in an artistic language. In the works of, some detalis are given concerning the peculiarities of the meaning of the word in use.

Ádebiyatlar

1. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsional`lıq stil`leriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tili leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998
3. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – М.,1954.
4. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
5. Ájiniyaz Qosıbay ulı. Tańlamalı shıǵarmaları. N., 2015.

ÁJINIYAZ SHIǴARMALARI TILINIŃ KOGNITIVLI MÁNILIK ÓZGESHELIKLERI

Allanazarov E.E. – f.i.k. docent, Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası baslıǵı.

Xalmuratova I.A. - Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakulteti 3-kurs studenti.

Таянч сўзлар: лексика, стил, семантика, синоним, лингвистика, синоним.
Ключевые слова: лексика, стил, семантика, синоним, лингвистика, синоним.
Key words: vocabulary, style, semantics, synonym, linguistics, synonym.

Insannıń dúnya tanımalılıǵına baylanıslı filosofiyalıq kategoriyanıń túrleri ulıwma tilde de orın aladı hám olar tillik birlik, zat túrinde kóriniske iye boladı. Sana – ulıwma dúnyanı, túrmıstıń mazmunın jeke indviduwal biliwdiń kórinisi, sonıń menen birge turmıstıń mazmunlı kórinisin tiykarsız jetkeriwshi. Sananıń payda bolıwı, háreketi menen rawajlanıwı insannıń belgili bir qubılıs, zat, ulıwma dúnya tuwralı toplaǵan bilimi menen tıǵız baylanıslı. F.de Sossyur tildiń materiallıq sıpatın – *tańbalawshı*, mazmunlıq ideyalıq sıpatın *tańbalanıwshı* dep atap, ekewiniń birligin *tańba* dep atadı. Onıń pikirinshe “Til – oydı bildiretuǵın tańbalar jıynaǵı” – dep berildi. Til menen sóylew tuwralı anıqlama berip, sóylewdi – (individ) jekelik, tildi – jámiyetlik dep sıpatladı. Kognitivli lingvistikanıń (semantikanıń) tiykarǵı tirewi tanıw teoriyasınıń kerekli terminleriniń biri – kategoriyalaw bolıp tabıladı. Sonıń menen kognitivlik teoriyası eń aldı menen filosofiyada talqılanadı. Tillik birliklerdiń máni, mazmunı adam sanasındaǵı qanday mánilik qurılımnan, bilimnen, túsiniginen payda bolǵanlıǵın anıqlaw – kognitivli lingvistikanıń baslı maqseti. Bunı kóbirek poetikalıq, yaǵnıy Ájiniyaz shıǵarmalar mısalında kóriwge boladı.

Qaraqalpaq ádebiyatında ornı girewli Ájiniyaz babamız shıǵarmaları oǵada keń tarawlı, óziniń dóretiwshilik sheberligi menen turmıstı tereń sinaqqa alıp, oǵan sáykes etip jaslardı tárbiyalawdı názerde tutqan shayır esaplanadı. Lingvistikalıq izertlewlerde kórkem sóz sheberleri shıǵarmaları tilin izertlewdiń zárúrligin kórsetip, olardı ulıwma xalıqlıq tildiń tillik quralların dóretiwshilik baǵdarda qayta isleytuǵın laboratoriyaǵa salıstıradı hám házirgi dáwirde de óz áhmiyetin joytpag'an metodikalıq usınıstı berip, ullı talant iyeleriniń shıǵarmalarında ádebiy tildiń barlıq qurılısı tolıq hám tásirli túrde sáwleleniwin tabadı, pikirdi kórkemlep bayanlawdıń ólshemlerin qáliplestiredi,- degen mazmundaǵı pikirler bildiredi.

Ájiniyaz poeziyası da keleshek jaslar xalqımız ushın qanshama dárejede qádirli ekenligin sol dáwirlerde-aq óziniń sonshelli dárejede joqarı mańızǵa iye, tásirsheńligi kúshli, mazmunlı, kórkem ideyalarǵa bay, ekspressiv tásirsheńligi kúshli bolıp keledi. Watan temasına baylanıslı shıǵarmalarında eldi tanıtıw maqsetine tiykarlanǵan shıǵarmalarıda kórkem obrazlılıqqa iye kognitivlik orın alǵan. Mısalı,

Sorasań elimdi, Qojban, bizlerden,
Qalpaǵı qazanday ellerim bardı,...
Jaylawım Úrgenish, arqası teńiz,
Jawırnı qaqpaqtay malları semiz.
Ruxsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Qońırattay ellerim bardı.

Kórkem qatarlardaǵı "qalpaqǵı qazanday, jawırını qaqpaqtay" qatarlarında kókrem poetikalıq súwretlewde teńewlerden shber paydalanǵan hám patriotlıq tásirdegi kognitivlik obrazlılıqtı payda etken.

Jaslarǵa ruwxıy tásir etiw, tárbiyalawdı esapqa alıp jazılǵan qosıqlarınıń saylandıları da Ájiniyaz shıǵarmalarınan orın alǵan. Jaslardıń gózzal dúnyanı, ózin qorshaǵan ortalıǵın tanıtıw, súyispenshilikti arttırıw, muhabbat temalarına arnalǵan shıǵarmaları kúshli tásir etiw qásiyetine iye bolıp keledi. Olarda adamgershilik, miyrim-shápáát, ıshqı-muhabbat sezimleriniń oyanıwına baylanıslı qosıqlarıınıń mazmunı da, shayırdıń jeke stili hám sheberligi hár tórli. Shayır poezıyasındaǵı názik sezimler burınnan kiyatırǵan xalıq danalıǵı, xalıq dóretpelerine únles bolıp keledi.

Sháshmi — jádiw jállad, qashları qálem,
Qoydı siynemizge yúz mıń daǵ álem,
Naz áyláyub sushik tilli ol sánem,
Maǵan bir istanat taqtı da ketti.

A.Ǵulomov, M.Asqarovalar ózleriniń miynetlerinde tómendegishe pikir bildiredi: "Kognitivlik birlikler óz xarakterine qaray tiykarınan adam atlarına boladı. Kórkem shıǵarmalarda ásirese, lirikada janlı, jansız zatlardıń atları da kognitivlik obrazlılıq xızmetinde qollanıladı, emocionallıq ushın xızmet etedi",-dep kórsetedi[28].

[28] А.Ғуломов. М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1987. 151-бет.

Sonday-aq tańlaqlar kognitivlik birlik sıpatında oǵada tásirsheńlikke iye. M.Dáwletov: “Tańlaqlar barlıq jaǵdayda qaratpa wazıypasında kele bermeydi. Tek qaratıw, shaqırıw mánisin bildiriwshi háy, áy, há sıyaqlı tańlaq sózler ǵana adam atları menen qatar qollanılıp, qaratpa xızmetin atqaradı. Tańlaqlardıń basqa túrleri qaratpa wazıypasındaǵı atlıqlar menen qatar qollanılǵanı menen, qaratpa aǵza bola almaydı. Olar tek gápke hár túrli emotsionallıq máni beriwshi óz aldına gáp aǵzası-kiris aǵza wazıypasın atqaradı”[29],-dep pikir júritedi.

Keter boldıq endi bizler bas alıp,
Xosh, aman bol, bizden qaldıń. Bozataw.

Insan sanasındaǵı onıń turmıstıń mazmunı tuwralı mádeniy dúnyatanıw jıynaǵı: bolmısın ashatuǵın tanıw birligi; birde qarapayım adam turmıs mazmunınıń jıyıntıǵı arqalı obrazlılıqqa, ádep-ikramlılıqqa tásir etip, mádeniyatqa enedi, sananı unamlı ózgertiwge urınadı. Bunnan mádeniyat penen tildiń baylanısı shıǵadı; adamnıń stereotipi, mentaliteti tanıla baslaydı. Tanıwshılıqtaǵı mánis tuwralı sóz bolǵanda, jeke sóz mánisi ǵana emes, adamzattıń tanıwındaǵı ulıwma keń túsinikti, jıynalǵan konceptilik máni názerde tutıladı. Kognitivlik lingvistikanıń baslı kategoriyası – koncept bolıp tabıladı. Kognitivlik semantikada tildi úyreniw, túsiniw hám qollanıw máselesine tiykarlanǵan, máni sanada kodlanǵan usıl, dúnyanıń tillik qurılısın qurıwshı birlik, belgili dizimde ornalasqan *kognitivli qurılıslar* arqalı payda boladı. Sonıń nátiyjesinde usıllıq *“háreket etiwshi (subyekti) – háreket – maqset – nátiyje*” qatnası tiykarında ámelge asadı. Bunı kóbirek poeziya tilinde qollanılǵan sóz mánileri ańlawǵa boladı.

Tırnadek otırıp, sonadek yurgen,
Yúzmıń jilwa menen qabaǵın kergen,
Shashlarına laǵlı marjan ótkergen,
Mıń túmen naz bilán baqar gózzallar.

Házirgi lingvistikadaǵı sózdiń ishki dúzilisi, sóz mánisi, semantika, semantikalıq órisi, motivaciya hám ataw teoriyalarınıń nızamlıqları hám wazıypalarına súyene otırıp, sózdiń mánilik rawajlanıw, qáliplesiw usılları menen nızamlıqlardı shayır mısalında ashıp beriwge háreket etildi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, Ájiniyaz shıǵarmaları shıǵarmaları tilindegi qollanılǵan naqıl-maqallar jaslardı mártlikke, ónerli, ilimli-bilimli bolıwǵa tárbiyalaydı. Jaqsı qásiyetlerdi kóp qabıllaǵan adamlardıń dúnyatanıwı, adamgershilik sezimleri tereń hám hár tárepleme rawajlanıwına xızmet etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Berdimuratov E. Ádebiy tildiń funktsionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq tili leksikasınıń rawajlanıwı. Nókis, 1973.
2. Berdimuratov E. Qaraqalpaq ádebiy tili. Leksikologiya. Nókis-1998

[29] М.Дәўлетов. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис 1976.

3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. Nókis, 1990.
4. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. – М.,1954.
5. Қличев І. Ўзбек тилининг амалий стилистикасы, Тошкент, 1992.
6. А.Ғуломов. М.Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1987.
7. М.Дәўлетов. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Н. 1976
6. Ájiniyaz Qosıbay ulı. Tańlamalı shıǵarmaları. N., 2015.

ÁJINIYAZ POEZIYASÍNDA FEYIL MÁNILI FRAZEOLOGIZMLERDIŃ QOLLANILÍWÍ

Orazımbetov Amirbek – Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent.
QR, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Qaraqalpaq tili kafedrası
E-mail: amirbekaga@gmail.com

Frazeologizmler kórkem shıǵarma tilin janlandıratuǵın, kórkemlep, súwretlewdiń tildegi tayar quralı. Frazeologizmler ayrıqsha ekspressivlik jaqtan tásirliligi menen sıpatlanadı. Qaraqalpaq tili sinonimleriniń baylıǵın onıń frazeologiyalıq sinonimiyası da ayqın kórsetip turadı [Yusupova: 86].

Qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń shıńı bolǵan Ájiniyaz shayır poeziyasında frazeologizmler tek ekspressivlik, obrazlıq xızmeti menen birge hár qıylı stillik xızmetlerdi de atqarıp keledi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń elementlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar sonday-aq, onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayımızda pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mániles boyawları menen jetkeriwde ayrıqsha rol atqaradı [Berdimuratov: 127].

Ájiniyaz poeziyasında feyil sóz shaqabınan bolǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri onıń funkcional formaları, analitikalıq hám sintetikalıq formaları, feyildiń grammatikalıq kategoriyaları arqalı bildirilip, hár qıylı leksikalıq mánilerde jumsaladı.

1) Atlıq + feyil tipindegi turaqlı sóz dizbekleri.

Atlıq sózler menen feyildiń dizbeklesiwinen bolǵan turaqlı sóz dizbekleri úlken orın ieleydi.

Adam múshelerin bildiretuǵın atlıq sózler menen feyiller dizbeklesip qollanıladı. Mısalı:

Janım otqa yaqtı **kózlerin súzip**,
Qálem qashın mańa qaqtı da ketdi (9-bet).

Analar yıǵlamań **kóz jastı tógip**,
Kózińdi yashartıp, baǵrıńdı sókip (61-bet).

Mısallardaǵı **kózlerin súzip** tabıs seplikli atlıq hám bolımlı feyil forması, hal feyil formaları basqarıp kelgen feyil menen dizbekte naz etiw, sınaw sıyaqlı leksikalıq máni bar, **kóz jastı tógip** feyil turaqlı sóz dizbeginde adamnıń úlken qapashılıǵı názerde tutılǵan.

Adam múshelerine qatnaslı bawır atlıǵı menen kómekshi hám mánili feyiller dizbeklesip kelip, dástanda feyil frazeologizmler qatarı dúziledi. Mısalı:

Kórgen zaman anı **baǵrımnı ezip**,
Olturdım janımdan úmiydim úzib (9-bet).

Mısalaǵı **baǵrımnı ezip** feyil frazeologizmi muhabbat sezimleri hám onıń háreketlik belgilerin kórsetedi.

Adam múshelerin ańlatatuǵın basqa da konkret atlıqlar feyil sózler menen dizbeklesip feyil frazeologizmler xızmetin atqaradı. Mısalı:

Sáyil etip shıqsa sallanıp,
Yar **qashın qaqsa** tawlanıp, (13-bet).

Yane hám yazayın sizge bir mısal,
Párizadım bul sózime **qulaq sal** (25-bet).

Aǵá diyib bildim imdi xabarın,
Bir yarnıń qıyalı **bashıma túshti** (21-bet).

Hayal ózini bilmese,
Bilgenniń **tilin almasa**, (52-bet).

Qashın qaqsa feyil frazelogiyalıq sóz dizbegi mánisi boyınsha bir nársege ishara beriwdi bildiredi. Al, **qulaq sal** dizbeginde tıńlaw is háreketlik mánisi bar, **bashıma túshti** dizbegi baxıtsızlıqqa ushıraw mánisin bildirse, **tilin almasa** turaqlı sóz dizbeginiń tıńlamaw, aytqandı qılmaw sıyaqlı mánilerdi ańlatıp tur. Feyil sóz shaqabınan bolǵan frazeologizmler abstrakt atlıqlar+ feyil struktrasında da jumsaladı. Mısalı:

Janın alsın jállad kózi,
Xosh múlayım bolsın ózi, (6-bet).

Men anıń ıshqında boldım xorı-zar,
Aqlı-huwshım alıp ketti shul páriy (11- bet).

Kónlim sádebini bir-bir yazdırıp,
Qayta bastan góne **dártim qozdırıp** (12-bet).

Shadlıqta tut, márt bol hár iske dayım,
Meni kelmeydi dep **shegipseń uwayım** (28-bet).

Qız yigitler ózin bilár,
Yalǵanshıda **dáwran súrár** (51-bet).

Kórsetilgen mısallardan **Janın alsın** turaqlı sóz dizbeginde qorqıw, ózine isenimsizlik payda bolıw sıyaqlı mánilerdi bildiredi. **Aqlı-huwshım alıp ketti** abstrakt atlıq+ feyil qurılısındaǵı dizbek oylanıw, ekileniw mánilerin ańlatadı, **dártim qozdırıp** dizbeginde qaytalaw, tınıshsızlanıw mánisin bildiredi, **shegipseń uwayım** qapa bolıw mánisin bildiredi, **dáwran súrár** atlıq +feyil dizbeklesip waqtı xosh, qurǵın jasaw mánisin beredi,

2) Kelbetlik, almasıq + feyil tipindegi turaqlı sóz dizbekleri

Ájiniyaz poeziyasında feyil frazeologizmler kelbetlik hám almasıq sóz shaqapların da basqarıp keliwi ónimsiz ushırasadı. Mısalı:

Jamalıń kórip kettim dimardan,
Yúzimni úgirdim shamsi-qamardan,
Ózimni bezdirip sabır qarardan,
Sabırıw qararımdı mennen bezdirer (12-bet) .
Qıya baqıp meniń janımdı alıp,
Yúz mıń jilwa menen shıǵar gózzallar (8-bet).

Ózimni bezdirip dizbegi strukturası boyınsha tabıs seplikli hám tartım affiksli ózlik almasıǵı menen feyil dizbeklesip, tınıshsızlanıw, ózine isenbew sıyaqlı mánilerdi bildiredi. **Qıya baqıp** feyil frazeologizmi kelbetlik+ feyil izbe-izliginde kelip qaraw, ımlaw degen mánini beredi.

Ájiniyaz poeziyasındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnasın tallaǵanımızda, feyil mánili frazeologizmler sanı jaǵınan kópligi menen parıqlanadı. Kóbinese, adam múshelerin bildiretuǵın atlıqlarǵa mánili hám kómekshi feyil sózler dizbeklesip kelip turaqlı sóz dizbekleri dúzilgen. Ájiniyaz poeziyasındaǵı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sóz shaqaplarına qatnası, mánisi boyınsha túrleri, onıń leksika-grammatikalıq, stillik ózgeshelikleri óz izertleniwin kútip turǵan máselelerden dep esaplaymız.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология, Нөкис «Билим» 1994. – 188 б.

2. Yusupova B.T. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasí. Tashkent, 2014. – 182 bet.

3. Әжинияз Таңламалы шығармалары, Нөкис «Қарақалпақстан» 1988.

ÁJINIYAZ SHAYÍR SHÍǴARMALARÍNDA QOLLANÍLǴAN DINIY SÓZLER HAQQÍNDA

Dilanov Bekmurza f.i.k., docent

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ájiniyaz Qosıbay ulı óz dáwiriniń sawatlı hám alǵır sóz sheberi sıpatında zamanına tán ádebiy tildi puqta bilgen, shıǵıs poeziyasın ózlestirgen sóz ustalarınan biri. Ondaǵı poetikalıq tilden paydalanıw dástúrlerine ayrıqsha baha berip, óz shıǵarmalarına sheberlik penen engize bilgen. Bul jaǵday shayırdıń ádebiy miyrasında arab-parsı tilinen kirgen sózlerdi durıs hám keń paydalanıwında anıq kórinidi.

Ájiniyaz – qaraqalpaq xalqiniń klassikleri arasında úsh tildi arab, parsı hám túrkiy tillerdi jaqsı iyelegen shayır. Ol qız-kelinsheklerdiń portretlerin jasaw ushın túrli tústegi boyawlardı Nawayı, Maqtımqulı hám t.b. shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmalarınan úlgi alıp olardan úyrengen, arab-parsı sózlerinen paydalanǵan [Насыров:5:46].

Shayır shıǵarmaları tilin arnawlı izertlegen ilimpaz f.i.d. G.Qarlıbaeva shıǵarmalardaǵı arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózlerdi eki toparǵa bólip úyrenedi. Birinshi toparǵa házirgi ádebiy tilimizdiń sózlik qorınan orın alıp, óz sózimiz sıyaqlı bolıp ketken, shıǵısı arab-parsı tekles sózler kiredi. Bul sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiline awızeki túrde qońsılas otırǵan tuwısqan túrkiy tilleri arqalı kelip kirse, ayırım sózler kitabıy til arqalı ózlestirilgenin kóremiz. Ekinshi toparǵa, házirgi araqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaytuǵın diniy hám abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili arqalı ózlestirilgen arab-parsı sózleri kiredi [Қарлыбаева:4:63].

Endi biz bul maqalamızda shayır shıǵarmalarında qollanıǵan ayirim diniy mánidegi arab-parsı sózleriniń qollanılıwına talqı jasaymız.

Yarıń bolsın himay kibi,

Kóńli bolsın saray kibi,

Yuzi bolsın hám ay kibi,

Haqsúniydiń ózi bolsın. (Hárkimseniń yarı bolsa [Әжинияз:1:147]). Islam dininde farız hám súnnet delingen ámeller, túsinikler bar. “Farız” bul alla taala tárepinen buyırılǵan, orınlanıwı shárt ámeller esaplanılsa, mısalı, namaz oqıw, oraza tutıw h.t.b. Al «súnnet» ámeli bolsa, bul Muhammed (s.a.w.) payǵambardan qalǵan ámeller, bul ameldi orınlaǵanlar payǵambar shápaatına erisedi dep túsindiriledi. «Súniy» sózi «payǵambar jolınan júriwshi, onıń ámellerin orınlawshı» mánisin bildiredi. Demek, «haqsúniy» bolsa, haqıyqat Muhammed (s.á.w.) payǵambar jolınan júriwshi,- degen mánini bildiredi.

Allam bersin bendesiniń muradın,

Kraman kátibin yazarlar xatın,

Bársheni yaratqan qádir qudadın,

Inayat bolmasa, sultan bolurmı? (Bolurmı, [Әжинияз:1:132]). Islam dininde adamnıń eki iyninde eki jazıwshı perishteler boladı, dep keltiriledi. Yaǵnıy adamnıń ómiri dawamında jazıwshı perishteler tárepinen adamnın sawap hám gúnaları jazılıp barıladı dep túsindiriledi. Demek, bul mısaldaǵı «kramán kátibin» - *ullı, hasıl jazıwshılar* mánisin bildirip, jazıwshı perishtelerdi ańlatıp kelgen. Oń iyindegi perishte jaqsı ámellerdi, shep iyindegi perishte jaman ámellerdi jazıp turadı hám aqır zamanda gúwalıq bildiredi dep túsindiredi.

Men ketármán sergizdana, Abdulla,

Mándin salam degil molla Erimá.

Ájran áziym tapqaysań tańla, Abdulla,

Mándin salam degil molla Erimá. (Molla Erimá, [Әжинияз:1:179]) Bul qatarda «Ájran áziym» sózi «úlken sıylıq» mánisin bildiredi. Diniy túsiniklerde, quranda alla taala jaqsı, iymanlı insanlarǵa qıyamet (aqır zamanda) kúninde beyishke kiriwdey úlken sıylıq wáde etedi. Demek, shayır qosıqta Abdullaǵa úlken sıylıqqa iye bolǵaysań (beyishke kirgeyseń) degen mánide tilek tilemekte.

Láwhúl mahpuz wál qalámiy,

Quran allanıń kálamiy. (Yaqshıdı, [Әжинияз:1:185]). Bul qatarlardaǵı «láwhúl mahpuz» sózi «qorıqlap saqlanatuǵın taqta» degen mánini bildirip, diniy dereklerde barlıq jaratılıstıń táǵdiri aldınnan jazıp qoyılǵanlıǵı aytıladı, hám sol «láwhúl mahpuz»da jazıladı. Ráwiyatlarǵa qaraǵanda, eń dáslep alla taala qálem hám taqtanı jaratıp, barlıq bolajaq ómirdi sol taqtaǵa jazıp qoyadı. Solay eken, mısaldıń birinshi qatarındaǵı «qálem» -bul *jazatuǵın qalem* mánisin bildirse, ekinshi qatardaǵı «kálam» - bul *sóz* mánisinde kelgen, yaǵnıy «Quran allanıń sózi» degendi ańlatadı.

Hárkimsá bul máydin ágar tatıptur,

Aqshamında diydar kútip yatıpdur,

Ilmihaldı ilmiqalǵa satıpdur,

Góhiqaf aylanur dem arasında. (Qash qash, [Әжинияз:1:113]). Bul qatarlar shayırdıń «Qash qash» qosıǵınan alınǵan bolıp, belgili ózbek xalqınıń diniy ulaması Shayx Muhammed Sadıq Muhammed Yusuf «Qal» ilimi hám «Hal» ilimine tómendegishe túsinik beredi: ««Qal» sózi «qáwil» yaǵnıy sóylesiwden alınǵan, buǵan oqıp, jazıp hám sóylep úyreniletuǵın ilimler kiredi, al, «Ilmihal» bolsa insannıń qálbindegi, júrektegi ilim bolıp, tiykarınan aytqanda, sufizm, tasawwıf ilimine

baylanıslı aytıladı»,- dep keltiredi. Demek, *qash qash* yaǵnıy kóknar suwın ishkenler diniy, shárıyat ilimin qoyıp, áńgimege, sóylesiwge kirisedi demekshi shayır.

Qudaǵa qas ilmiǵayıp,
Sóz aytıń bizge ájayıp,
Bende yoqdur hesh ayıpsız,
Bir qudada joqdur ayıp. (Bárshe birdey bolǵan emes, [Әжинияз:1:184]) Diniy túsiniklerde boljaw, jasırın nárselerdi biliw, kózi ashıqlıq bul tek alla taalaǵa ǵana tán qásiyet dep keltiriledi. Sonlıqtan, Islam dininde palkershilikti qollap quwatlamaydı. Bul qatarlarda Ájiniyaz shayır boljap aytıw, kózi ashıqlıq etiw tek alla taalaǵa tán dep túsindiredi. «Ilmiǵayıp» sózin Berdaq shayırdıń «Qashan ráhátlanadursań» qosıǵında da ushıratamız. Biraq, bul sózdi Berdaq shayırdıń toplamlarında, sonday-aq qosıqshılar tilinde «Ilme ǵayıp» dep túsiniksiz mánide qollanılıp, basqasha talqıyın etilip júr. Mısalı:

Ilme ǵayıptan sózleme,
Kisiniń yarın gózleme,
Miynetsiz dún`ya izleme,
Jandı otqa saladursań. Bunda «Ilme ǵayıp» emes «Ilmiǵayıp» bolıp qollanılıwı kerek, bul sońǵı siyasiy jaǵdaylarǵa baylanıslı diniy sózlerden qashıw maqsetinde yamasa túsinbewshiliktiń aqıbetinde ózgergen jaǵday esaplanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, maqalamızda Ájiniyaz shayır shıǵarmalarındaǵı ayırım diniy túsiniktegi arab sózlerin talqılawǵa háreket ettik. Degen menen, shayır shıǵarmalarında elege shekem xalqımızǵa túsiniksiz bolıp kiyatırǵan arab-parsı sózleri kóplep ushırasadı. Bunday arab-parsı, eski túrkiy sózleriniń shayır shıǵarmaları tilinde ushırasıwı tábiyiy, sebebi Ájiniyaz medrese oqıǵan diniy hám dún`yalıq bilimge iye shaxs esaplanadı. Jáne de bunday sózlerdiń shıǵarmalarda qollanılıwı belgili filolog ilimpaz f.i.d Q.Járimbetov óz miynetinde atap ótkenindey onıń tasawwıfshılıq baǵdardaǵı qosıqlar dóretkeninen derek beredi. Solay eken, shayır shıǵarmaları ele de hár tárepleme izertlewlerdi talap etedi.

Paydalanılǵan ádbiyatlar dizimi

1. Әжинияз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975. 252 б.
2. Баҳауддинов Ш. Қураны кәрийм мәнилериниң қарақалпақ тилиндеги аўдармасы ҳәм тәфсири. –Ташкент: «O’zbekiston», 2019. 624 б.
3. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. –Нөкис: «Билим», 1998. 40 б.
4. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң семантика-стилистикалық өзгешеликлери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2017. –Б.63.
5. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: «Билим», 1995. –Б.46.

ÁJINIYAZ SHAYIRDIŃ DÓRETPELERINDE ZAMAN SHINLIǴI HÁM TÁLIM-TÁRBIYA MÁSELESI

M.Embergenova
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń qaraqalpaq tili kafedrası w.w.a professorı

Biziń xalqımızda “dáwletliniń qos qonaǵı bir keler”, degen gáp bar. Sobday-aq bıyılǵı 2024-2025-oqıw jılı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanınıń 200 jıllıǵı (1821-2024) hám Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń 1934-jılı joqarı oqıw orayı bolıp ashılǵanına 90 jıl toldı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı klassigi Ájiniyaz Qosıbay ulı tálim-tárbiyaǵa úlken áhmiyet berip, mektepte ul hám qız balalardıń birge oqıwın maqullaǵan hár bir bala tuwılǵanınan baslap tárbiya mútájligin poeziyalıq qosıq qatarları menen kórsetedi.

Qádirin bil barlıq jannıń,
Mańlay terden óngen dánniń
Qádirin bilmes astıń-nannıń
Bes kún zarın tartpaǵansha,

dep hár bir zattıń qádirin biliwge, oǵan óz úlesin qosıwǵa, bolmasa jegen as qádiri tómenleytuǵınlıǵın shayır tili menen aytıp ótedi.

Biz milliy mádenıyatımızdı hár tárepleme joqarı kóteriw máselesin óz aldına qoyar ekenbiz, onıń tiykarı tereńde ekenligin, klassik shayır dóretiwshiliginen baslanatuǵınıń túsinemiz.

19-ásirdiń Qaraqalpaq ádebiyatınıń eń iri tulǵalarınıń biri Ájiniyaz shayır bolıp esaplanadı. Ol pútkil ómir boyı dóretiwshilik penen adamzattıń jarqın keleshegi, ilim, pán ádebiyatı, mádeniyattıń rawajlanıwına ómirin baǵıshlaǵan. Óz talantı menen bul jolda júda kóp tárbiyalıq áhmiyetke iye shıǵarmalar dóretken hám ózinen keyingilerge ustazlıq shayırshılıq jol qaldırǵan.

Tiykarǵısı milliy sóz mádeniyatı ushın gúresken, zamanıńda sóz sheberi bolıp ótken talent iyesi.

Hámmemizge belgili Ajiniyaz Qosıbay ulı 1824-jılı Moynaq rayonınıń Aral teńiziniń qubla jaǵasında jeti ózek degen jerde, qıyat ashamaylı awılında sawatlı shańaraqta tuwılǵan. Bul jerler xalıqtıń eń kóp jaylasqan jerleri bolıp, tábiyatıda sulıw, kóp toy-tamashalar bolatuǵın, qıssaxan, qosıqshılar, jırlaw hám shayırlarǵa tolı el bolǵan. Hár bir awılda mektep meshitleri kóp, qosıqtıń sawatlı mákánlarınıń biri bolǵan edi. Demek shayır usınday qúdiretli mákanda tuwılıp, ósken jetilisken hám tárbiyalanǵan.

Shayırdıń muxabbat qosıqları, ayralıq hám el-jurt haqındaǵı qosıqları, xoshlasıw hám sálemnama qosıqları, aqıl-násiyat qosıqları, yumor-satiralıq hámde aytıslarında bolama bárinde Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmleri menen olardıń grammatikalıq qurılısı haqqında sóz etiledi. Shayırdıń miynetlerinde sóz dizbegi túrindegi frazeologizmler eki hám onnanda kóp turaqlı dizbeklerden turadı. Hátte ayırımları feyilden bolǵan sıńarınıń ózgesheliginiń qollanılıwına qaray jeke sóz dizbegi bolıpta, ayırım gápke usapta keledi. Shayır shıǵarmaları tilinde frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgesheliklerin sırtqı dúzilisine qarap frazeologizm sıńarın sóz shaqaplarınıń muǵdarı jaǵınan anıqlawǵa boladı.

Hayal yaqshı bolsa kóńlińdi ashar,
Hayal yaman bolsa abıroyıń qashar,
Patshanıń dáwleti qaytayın dese,
Kózine may pitip elin tanımas…

Bul keltirilgen mısallarda abırayı qashıw, kózine may pitiw, frazeologizmler dúzilisi boyınsha eki, úsh sózden ibarat. Yaǵnıy olardıń sırtqı qurılısına qaray eki sıńarlı frazeologizmler, úsh sıńarlı frazeologizmler dep bóliwge boladı.

Shayır shıǵarmalarında qollanılǵan eki sıńarlı frazeologizmler atawısh hám feyil sózlerdiń dizbeklesiwinen jasalǵanınıń misalı tartım jalǵawı atlıq penen feyil túrindegi frazeologizmler, ataw sepligindegi atlıq hám feyil túrindegi frazeologizmler:

Men ketermen uzaq yola qan yutib?
Ózleri ant iship, qurı qaldı dep,
Jıldan-jılǵa, hóner ashıp baratır
Sóyle: qazan urıp, qalmayın gúlim.

Usınday mısallardıń bir neshshesin keltiriwimiz múmkin. Qaraqalpaq tiliniń qaysı tarawın alıp qaramayıq biz shayır Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretplerinen dál, anıq mısallar taba alamız.

Ilimpazlar tárepinen shayır dóretiwshiligi ilimde tariyxiy, ádebiy, tillik-stillik, pedagogikalıq, filosofiyalıq kóz-qarasları úyrenilip izertlenbekte. Akademik tilshi alımımız X.Xamidov shayır dóretiwshiligin altıǵa bóledi.

1) Íshqı muxabbatqa arnalǵan ashıqlıq temasındaǵı qosıqlar.
2) Patriyotlıq temaǵa qurılǵan qosıqlar.
3) Aqıl-násiyat beriwshi didaktikalıq mazmundaǵı qosıqlar.
4) Kúndelikli turmıs kórinislerin súwretlewshi qosıqlar.
5) Ózine hár túrli tematikalıq baǵdarlardı jámleytuǵın aytıs qosıqlar.
6) Shayırdıń xalıqtıń hátteki,bir xalıqtıń emes, hár túrli xalıqlardıń baslarındaǵı qayǵılı ahwallardı súwretleytuǵın sociallıq mazmundaǵı qosıqlar.

Kórip ótkenimizdey, XIX ásir tek ǵana teńsizlik dáwiri emes jańalanıw hám ózgerislergede tolı boldı. Bulardı óz waqtında jetkeriw, súwretlew shayırdıń tiykarǵı xabarshıları wáziypasın atqardı.

Ajiniyaz Qosıbay ulınıń poeziyası gónermeytuǵın súykimli bolıp qala beredi hám ásirler dawamında áwladlar tárbiyasına tásir etiwine gúman joq.

Paydalanıńǵan ádebiyatlar:

1) Ájiniyaz búlbilziban, Tańlamalı shıǵarmaları-190, Nókis-2014.
2) Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler, Nókis, Universitet, 2005.
3) Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi, Nókis, 1985.
4) X.Xamidov Shıǵıs tilindegi jazba derekler Nókis, “Bilim” 1991.

SOSIOLINGVISTIK VARIATIVLIK VA IJTIMOIY OMILLAR

Nasirov Davranbek Palvannazirovich,
Alfraganus universiteti, Filologiya fakulteti
e-mail: nosirov-d@gmail.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada lisoniy vositalardan foydalanish ijtimoiy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligi asoslanadi. Variativlikni o‘rganishning ahamiyati bir tilda so‘zlashuvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy farqlarni, shartlar va aloqa omillarini hisobga olgan holda til birligining turli xil variantlarini qo‘llash bilan belgilanadi. Bundan kelib chiqqan holda sosiolingvistik variativlik marker, indikator va stereotip tushunchalari bilan izohlanadi. Tilning sosiolingvistik o‘zgaruvchanligini o‘rganishning asosiy metodologik yondashuvi asosida jamiyatning tabaqalanishini aniqlash va ma’lum bir sosiolektga mansub shaxs tilining lisoniy xususiyatlarini yoritish yotadi.

Kalit so‘zlar: variativlik, lisoniy variativlik, sosiolingvistik variativlik, ijtimoiy omil, ijtimoiy jarayon.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ И СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ

Насиров Давранбек Палванназирович,
факультет филологии университета Алфраганус
e-mail: nosirov-d@gmail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье обосновывается использование языковых средств во взаимосвязи с социальными факторами. Важность изучения вариативности определяется использованием разных вариантов языковой единицы с учетом социальных различий между носителями одного языка, условий и факторов общения. Исходя из этого, социолингвистическая изменчивость объясняется понятиями маркера, индикатора и стереотипа. Основным методологическим подходом к изучению социолингвистической изменчивости языка является определение стратификации общества и уточнение языковых особенностей языка человека, принадлежащего к определенному социолекту.

Ключевые слова: вариативность, языковая вариативность, социолингвистическая вариативность, социальный фактор, социальный фактор.

SOCIOLINGUISTIC VARIABILITY AND SOCIAL FACTORS

Nasirov Davranbek Palvannazirovich,
Alfraganus university, Philology Faculty
e-mail: nosirov-d@gmail.ru

ANNOTATION

The article substantiates the use of linguistic means in conjunction with social factors. The importance of studying variability is determined by the use of different variants of a language unit, taking into account social differences between speakers of

the same language, conditions and factors of communication. Based on this, sociolinguistic variability is explained by the concepts of marker, indicator and stereotype. The main methodological approach to the study of the sociolinguistic variability of a language is to determine the stratification of society and clarify the linguistic features of the language of a person belonging to a particular sociolect.
Key words: variability, linguistic variability, sociolinguistic variability, social factor, social process.

Til o‘zgarishlari, so‘zlovchining nutqiy xulq-atvorida ma’lum lisoniy vositalardan foydalanish ularning ijtimoiy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligida ko‘rib chiqilishi kerak. Shunga ko‘ra, ijtimoiy tilshunoslikning o‘rganish ob’yekti til me’yoridan tashqariga chiqadigan, shu orqali uning o‘zgaruvchanligini ifodalovchi nutqning nome’yoriy variantlari, dialektlari, til uslublari hisoblanadi.

Ijtimoiy tilshunoslik nuqtai nazaridan, variativlikni o‘rganishning ahamiyati bir tilda so‘zlashuvchilar o‘rtasidagi ijtimoiy farqlarni, shartlar va aloqa omillarini hisobga olgan holda til birligining turli xil variantlarini qo‘llash bilan bog‘liq.

Shunga o‘xshash munosabatlar Amerika ingliz tilini o‘rganishda yuqori jamiyat va afro-amerikaliklarning ijtimoiy guruhi vakillarining nutqida topilgan, bu ona tilida so‘zlashuvchining ijtimoiy mavqeini va uning ijtimoiy xususiyatlarini ko‘rsatadigan ma’lum belgilar orqali ijtimoiy yoki tabaqalanish o‘zgarishini aks ettiradi.

Til birliklarining fonetik variantlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar adabiy me’yor doirasida va undan tashqarida tovush birikmalaridan foydalanishning yosh, jins, kasb, ta’lim darajasi, tug‘ilgan joyi, ijtimoiy guruh parametrlariga bog‘liq bo‘lishidan dalolat beradi.

U.Labovning sosiolingvistik variativlik tushunchasi ishimizda asosiy o‘rinni egallaydi. Muallif sosiolingvistik variativlikning quyidagi turlarini ajratadi:

- fonologik lingvistik sosiolingvistik: daraja birligi sifatida fonema, uning variantlari esa allofonlardir;
- morfologik til o‘zgaruvchanligi – ijtimoiy-funksional sharoitlarga qarab, tilning u yoki bu shaklini tanlashni belgilaydigan morfologik til o‘zgaruvchanligi. Tilning ma’lum bir shakli va til me’yori o‘rtasidagi nomuvofiqlik darajasini ko‘rsatadigan sosiolingvistik variativlik har qanday til variantidan foydalanish chastotasi va uning variantlarini o‘z ichiga oladi. Bunda sosiolingvistik variativlik marker, indikator va stereotip tushunchalari bilan izohlanadi:

a) marker – kommunikativ vaziyat, uslub, janr va boshqalarning shartlarini ko‘rsatadigan sosiolingvistik o‘zgaruvchi;

b) indikator – ijtimoiy-iqtisodiy, yosh va etnik omillarga bog‘liq bo‘lgan, ona tilida so‘zlashuvchining ijtimoiy mavqeini ko‘rsatadigan, aholining turli ijtimoiy, ijtimoiy-demografik yoki kasbiy guruhlari vakillari orasida turli chastotalarda farq qiluvchi va ijtimoiy-kommunikativ vaziyatdan qat’iy nazar doimiy bo‘lib qoladigan sosiolingvistik o‘zgaruvchi;

c) stereotip – jamiyatdagi ma’lum faktlar, hodisalar haqidagi fikrlarga bog‘liq bo‘lgan sosiolingvistik o‘zgaruvchi.

Demak, sosiolingvistik variativlik asosida quyidagi jarayonlar yotadi:

- so‘zlovchi o‘z nutqini ma’lum bir ijtimoiy guruhga, unda qabul qilingan me’yor va qoidalarga moslashtirishga harakat qiladi;
- tilning ijtimoiy ta’siri ijtimoiy tabaqalanish so‘zlovchining nutqiy xatti-harakatiga ta’sirida namoyon bo‘ladi;
- nutqni ifodalash so‘zlovchining fikrni ifodalash usuli bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, so‘zlovchining tildan o‘zi va jamiyat uchun maqbul foydalanish haqidagi, ya’ni ijtimoiy stereotiplar haqidagi bilim va ko‘nikmalarini aks ettiradi.

Shunday qilib, variativ sosiolingvistikaning asosiy vazifasi uning miqdoriy o‘lchovidagi sosiolingvistik (til variantidan foydalanish chastotasi) va ekstralingvistik omillar (sosiolingvistik o‘zgaruvchilar) o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashdir. Bundan kelib chiqqan holda, tilning sosiolingvistik o‘zgaruvchanligini o‘rganishning asosiy metodologik yondashuvi asosida jamiyatning tabaqalanishini aniqlash va ma’lum bir sosiolektga mansub shaxs tilining lisoniy xususiyatlarini yoritish yotadi. Bir tomondan, sosiolektlar leksikasi o‘zgaruvchanligi va tez-tez yangilanish bilan xarakterlanadi, ikkinchi tomondan, u qo‘llanish sohasi, vaqti va muhiti bilan izohlanadi. Sosiolektlarni o‘rganishda bevosita ijtimoiy guruhlarda tildan foydalanish hususiyatlari borasida material to‘plash va uni leksikografik manbalarda qayd etish masalalari alohida ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan sosiolingvistik variativlikning leksikografik talqini variativ sosiolingvistikaning muhim vazifalaridan biri sifatida qayd etilishi lozimdir.

ADABIYOTLAR:

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – М.: Просвещение, 2016. – 337 с.
2. Кестер-Тома З. Стандарт, субстандарт, нонстандарт // Русистика. – Берлин, 1993. – № 2. – С. 15-31.
3. Коровушкин В.П. Основы контрастивной социолектологии: Автореф. дисс. ...докт. филол. наук. – Пятигорск, 2005. – 50 с.
4. Серебренников Б.А. Территориальная и социальная дифференциация языка // Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1972. – С. 452-501.
5. Чернова О.О. Вариативность системы современного литературного немецкого языка и национальное своеобразие лексики его австрийского варианта (на материале названий продуктов питания) // Научные ведомости. Серия «Гуманитарные науки», 2015. – № 12 (209). – Выпуск 26. – С. 84-88.
6. Labov W. The social stratification of english in New York City. – The Edinburgh Building, Cambridge University Press, UK, 2006. – Б. 273-309.

ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ЖЕРГИЛИКЛИ ГИДРОНИМЛЕРДИҢ БЕРИЛИЎИ

Г.Ж.Мамбетова – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
gulnaz.mambetova.76@mail.ru. 998913047799

Ҳәр қандай сөз шеберинің шығармасында прозалық, поэзиялық яки драмалық жанрлық өзгешеликлерге ийе болмасын, оның тиллик өзгешеликлеринде гидронимлердиң қолланылыўы сол шығармада сөз етилип отырған халықтың жасаў тәризин, жайлаған жерин, географиялық қашықласыўын, халықтың суў менен байланыслы болған кәсип-кәрин де аңлатады.

Әжинияз -дүнья көрген,басқа мәмлекетлерде, еллерде болған.Олардың тәбиятынан, жериниң ой-қырынан,таўларынан, суў обьектлеринен хабардар. Бул ҳаққында тарийхшы илимпаз М.Тилеўмуратов арнаўлы мийнетинде төмендеги пикирлерди билдиреди: «Әжинияз Қазақстанда, Россия мәулекетиниң территориясында, Оренбург, Башқуртстан, Татарстан жерлеринде болған, қазақ далаларында балаларды оқытқан» [Тлеумуратов: 78]. Сонлықтан да, жергиликли суў объектлери менен басқа еллердиң суў объектлерин, олардың көлемин, кеңлигин, атамаларын терең аңғарған.

Әжинияз шайыр шығармаларында да гидронимлердиң қолланылыўы өзине тән тиллик өзгешеликлер менен ушырасады. Оның шығармалары тилиндеги гидронимлер қарақалпақ халқының бай тәбиятын, теңиз ҳәм дәрьясынан, улыўма жергиликл суў объектлеринен дерек береди. Мысалы,«Әжинияз бенен Қыз Менештиң айтысы» нда Арал теңизи былайынша тилге алынады.

Меңеш: Ҳәжеке, былтыр мени көрмедиң бе?
Мениң Меңеш екенимди билмедиң бе?
Қайтқанда *Арал* жақтан бир баламен,
Үстиме суў басында келмедиң бе? (127-б)

Арал – Қарақалпақстан аймағындағы теңиз. Әжинияздың бул айтысына Арал теңизи тәрепинен келгенин Меңеш жоқарыдағы қосық қатарларында келтиреди. Арал гидрониминиң ҳаққында тилши илимпаз О.Бекбаўлов арнаўлы мақаласында: «Арал теңизи атағына ийе боламан дегенге шекем бул теңиз он алты атқа ийе болып келеди. Бул биз билип үлгерген он алты атаманың (Дайтья, Вирукаш, Оксианская озеро (Оксиана көли), Журжан теңизи, Си Хай (Батыс теңизи) Қурықан теңизи, Курдер көли, Кенд көли, Меотида, Арқа теңиз, Хорезм теңизи (Бахри Хорезм), Джейхун көли, Көк теңиз) ҳәм ең соңғы ҳәзирги аты – Арал теңизи ҳәр қайсысы қалай болса, солай қойылған ат емес, ол белгили себеплер, тарийхый ҳәдийселерге ылайықлы қойылған болады [Бекбаўлов: 169].

Әжиниязның бир қатар шығармаларында Жайық дәрьясы да атап өтиледи.

Мысалы: Жайлайды *Жайық* бойын жағалбайлы,
Меңеш бир сөзин ашшы, тилиң майлы. (Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы 129-б).

Меңеш: Жаз болса, жарға тийип ағар *Жайық,*

Қазақ, орыс *Жайыққа* салар қайық,

Қайым өлең келгенде қайрылармыз,

Моллеке жан өлеңнен айтысайық. (Әжинияз бенен Қыз Менештиң айтысы 129-б).

Ашшы ойыл, кишик ойыл, қайда Елек гездим *Жайық,*

Қалды мендин гезбеген ең арқада Қулан кийик (Шықты жан 68-б)

Жайық дәрьясы ерте дәўирдеги қарақалпақ турмысы, көшип қоныслаўы, тарийхы менен байланыслы.

Қазақ алымы А.Әбдирахманов: «Жайық – Қазақстанда Урал, Гурьев областларын басып өтип, Каспий тенизине қуятуғын өзенниң аты. Жайық атамасы II әсирде жасаған грек алымы Птоломейдиң мийнетинде Даикс түринде ушырасатуғынлығын айтады» [Әбдирахматнов:110].

Әмиўдәрьяның ески атамаларынан бири Жайҳун гидроними оның бир қатар қосықларында дәрья атамасы екенлиги анық көрсетилген. Мысалы:

Жайҳун, Сәйҳун еки дәрья арасы,

Түп сағамыз бир кисиниң баласы (Барды 16-б).

Фәлектиң ойыны – Жәйҳун гирдабы,

Бир тәбәссум етсең көңлимниң табы (Бозатаўлы нәзәлим 12-б).

Ал Сырдәрья гидроними «Барды» қосығында Жәйҳун дәрьясы менен қатар «Жәйҳун, Сәйҳун еки дәрья арасы» деп ҳәм «Бахыт» қосығында:

Қазақтың кездим қырын,

Аштан аш қумнан асып,

Көпирсиз кешип Сырын,

Жол таппадым адасып (Бахыт 83-б)

Демек, Сырдәрья гидрониминиң ески атамасы «Сәйҳун» ҳәм «Сыр» қысқарған варианты менен де қолланылған.

Әжинияз шығармаларында бүгинги күнде географиялық атама сыпатында қолланылмайтуғын пассив лексикаға айланған бир қатар гидронимлерди де ушыратамыз.

Мысалы: Қыдырып жүр едим Қаўан бойында,

Сени көрсем деген болып ойымда,

Бир аўыл тур екен мениң жолымда,

Қонай деп қайрылып бардым, сәўдигим. (Гүлжан 25-б)

Айбүйир атаў билән Кесе етектен,

Несип болып Шоркөл көштиң Мадаўар (Мадаўар 115-б).

Бул қосықларда Қаўанбойы дегенде суў объекти түсиниледи, ал Шоркөл гидрониминде шор (ашшы)+көл гидронимлик индикаторы менен дизбеклесип келген. Ал бул аталған гидронимлер бүгинги күнде Әжинияз жасап өткен арқа диалект аймағында дерлик ушыраспайды. Сондай-ақ гидронимлик семаларды аңлататуғын сарҳаўыз, гирбад, умман сөзлери де Әжинияз шығармаларында араб-парсы тиллеринен өзлескен сөзлер сыпатында қолланылады.

Мысалы: Сарҳаўыз бойында саялы терек,

Жесең тил үйирген әселиў пәлек (Еллерим барды 7-б).
Фәлектиң ойыны – Жәйҳун гирдабы,
Бир тәбәссим етсең көңлимниң табы (Бозатаўлы нәзәлим 12-б)
Аға беглер көңлим йетим,
Ашылмас думана меңзер,
Бир басымдағы әсиретим,
Гирдаблы уммана меңзер (Көңлим мениң 37-б)

Умман, гирдаб сөзлери Әжинияз шығармалары бойынша берилген қысқа сөзликте [4.143, 152]. Гирдаблы умман – қоқым, ылай аралас, қайнаўытып я ийрим тартып жер астынан шығып турған суў деп түсиник бериледи. Тийкарынан өзбек әдебий тилинде умман сөзи океан мәнисинде қолланылады. Уммон – Уммон мәмлекети ҳәм орап турған қырғақ (қолтық) атынан: теңиз, океан [5.284].

Бул тәрепинен қарағанымызда Әжинияз шайыр үлкен океанлардың жағасына бармаса да, өз көзи менен көрмеген болса да, дүнья әдебиятынан, дүньялық илимлерден хабардар болғаны ушын да қарақалпақ классик әдебияты тулғалары ишинде ең биринши болып океан гидронимин умман сөзи арқалы түсиндирген.

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз шығармалары тилинде суўға байланыслы семаларды аңлататуғын сөзлер, әсиресе, гидронимлер, гидронимлик индикаторлар көплеп ушырасады.

Әдебиятлар

1.Тилеўмуратов М.Қарақалпақ поэзиясы-тарийхый дерек. -Нөкис, Қарақалпақстан, 1994, 78-б.
2.Бекбаўлов О. «Арал гидроними ҳәм «Араллылар» этноними ҳаққында// Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис. Қарақалпақстан. 1971. 169-178-б.
3. Ә.Абдирахманов. Топонимика және этимология. Павлодар. 2010. 110-б.
4. Әжинияз Қосыбай улы. Таңламалы шығармалары. 1960. 83-б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.2013-ж. 284-б.
6. Әжинияз «Бозатаўлы нәзәлим». Нөкис. Билим. 2014.
7. Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис. Қарақалпақстан. 1988.

ÁJINIYAZ SHAYÍR DÓRETPELERINIŃ LEKSIKALIQ ÓZGESHELIGI
(hayal-qızlardıń bezeniw buyımlarınıń táriypi mısalında)

Kaypnazarova M.K. Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kaferası docenti (PhD)
Aytbaeva G. -Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tálim baǵdarı 4-kurs talabası

Sóylegende sheker eter sezińdi,
Kórgende biymaǵrur eter ózińdi,
Báhárı toydırar eki közindi,
Ləyli, Zúləyxaday qızları bardı
(Ájiniyaz)

Kúndelikli turmısta qollanılıp júrgen sózlerdiń ádebiy tilge qatnasın anıqlawda ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli orını iyeleydi. Sebebi hárqanday shıǵarma belgili bir jazıwshı tárepinen dóretiledi. Sol dóretpeni oqıp otırıp biz, birinshiden, jazıwshınıń qaysı aymaq wákili ekenligin, ekinshiden, sol aymaqqa tán jergilikli sóylew ózgesheligin, úshinshiden, dóretiwshiniń basqa kórkem sóz iyelerinen ayırılıp turatuǵın ózine tán stillik sheberligin anıqlaymız.

Sonlıqtan da ″ádebiy tildiń leksikalıq quramın bayıtıw hám onıń normaların bekkemlewde jazıwshılar úlken rol oynaydı″ [1:171:]- degen pikir joqarıda aytıp ótkenlerimizdiń dáliyli bola aladı. Qaraqalpaq tilinde kórkem shıǵarmalardıń til ózgesheliklerı boyınsha izertlengen jumıslar kópshilikti quraydı. Olarda tiykarınan shıǵarmalardıń leksikalıq, stillik ózgesheliklerı, kórkem sóz iyeleriniń jeke sóz saplaw sheberligi hár tárepleme ilimiy jaqtan analiz etilgen.

Q.Kamalov «Kórkem shıǵarmanıń tili haqqında» degen maqalasında akad. V.Vinogradovtıń pikirin quwatlay otırıp, kórkem ádebiyattıń tilin lingvistikalıq izertlew ádebiyattanıw iliminde tiyisli teoriyalıq máselelerdi qamtıytuǵın filologiyanıń óz aldına tarawı dep qaraydı [2:107:]

Biz bul maqalamızda Ájiniyaz shayır qosıqlarında hayal-qızlardıń tárıypleniwi, olardıń bezeniw buyımlarınıń qollanılıw ózgesheliklerine shayırdıń tańlamalı shıǵarmalarınan mısallar [6] alıp, talqılaymız.

Qaraqalpaq qızlarınıń ózine tán gózzalıǵı, minezi, ashıq júzliliginiń tárıypleniwin shayırdıń kópshilik qosıqlarında keltiriledi. Onıń hayal-qızlarǵa baǵıshlanǵan tematikada jazılǵan qosıq qatarlarınıń ózinshelikleri ilimiy jaqtan hár tárepleme úyrenilmekte. Atap aytqanda, ilimpaz I.Utewliev óz miynetinde shayırdıń qızlardı tárıyplewge arnalǵan qosıqların joqarı bahalap, “qarqalpaq xalqı qızlarına aǵla nárselerdi inam etken, ústilerine eń hasıl kiyimlerdi kiygiziwge, túrli taǵınshaqlardı taǵıwǵa, sap dúzep saltanatlı bolıp júriwge tárbiyalaǵan. Qaraqalpaq xalqınıń qızlarımızdı qásterlewdegi usınday milliy ózgesheligine Ájiniyaz shayır ayrıqsha itibar berip súwretleydi” dep keltiredi [3:142:].

Ustiná kiygániń beshbent-padshayı,
Tawıs bir kóylegin gúlgún derayı **“Yol bolsun” 5-bet**

Beshbent **-** (arqa dialekttiń basqa sóylesimlerinde ***báshpent***/***beshpent*** dep qollanıladı) kiyim ataması bolıp, onı hayal-qızlarımız kóyleginiń sırtınan kiygen, uzın bolǵan. Bul sóz dialektologiyalıq sózlikte jeńli peshbet-hayal-qızlardıń kiyetuǵın jeńi bar túri dep túsindiriledi.

Qara kózi gáwhar kibi jawdırap,

Kiygen tonı kórgen sayın jaltırap,

Ónirmonshaq, háykel taǵıp sıldırap,

“Gózzallar” 6-bet

Óńirmanshaq- yarımshar úlgisindegi, oyma naǵıslı, tómeninde shınjırǵa bekitilgen qońırawları bar hayal-qızlardıń kókirekke taǵatuǵın bezeniw buyımı.

Salıp tilla bilezikti,

Qası-yay, kózi súzikti, **“Tuser” 11-bet**

Bilezik-bilekke taǵatuǵın bezeniw buyımı. Ol naǵıslanıp, qas qoyıǵan qımbat bahalı metalladan islenedi. Bilezik sózi qospa atlıq bolıp, sózlikte bilek júzik/bilek júzigi formasında keltiriledi [4:49:].

Súyrik sawsaǵında ***periwza yúzik***,

Belleri qınalǵan bir qısım názik,

Hár qolında ***altın-gúmis bilezik***.

“Ellerim bardı” 27-bet

Zárbáraǵ órilgen ***tilla*** shashbaǵı,

Aqıl-huwshım alıp ketti bir pəriy,

“Bir páriy” 6-bet

Tawıs kibi jilwa menen baqarsan,

Ashıqlardek júreklerin jaqarsan,

Tilla háykel gárdánıńa taqarsan,

Ál qawsırıp, qushaq ashqan, səwdigim. “Sáwdigim” 8-bet

Bul qosıq qatalarında qımbat bahalı taslardan jaslǵan bezenuw buyımları atamaları keltirilgen. Atalǵan qımbat bahalı taslardıń atamaları ilimiy dereklerde bılayınsha táriyplenedi. ***Periwza yúzik***-periwza parsı sózi bolıp, hár qıylı materiyallar aralastırıp aqshıl kókjasıl reńdegi zat. ***Júzik***-oyma naǵıs salınǵan qası bar hayal-qızlardıń barmaqa taǵatuǵın bezeniw buyımı. ***Altın***-bezeniw buyımların soǵıwda qollanılatuǵın qımbat bahalı metall. Bul sóz qaraqalpaq tiline parsı, tájik tilinen kirgen zer sózleri menen sinonimles [5:21:].

Solay etip, Ájiniyaz shayır dóretpelerinde keltirilgen sózlerdiń mánilik ózgesheliginiń keńligi, sóz tańlaw sheberligi, jeke stilin kórsete alıwı qosıqlarınıń kórkemligin ele de bayıtadı. Shayır dóretiwshiliginiń qunlılıǵın akad. H.Hamidov pikiri menen juwmaqlamaqshımız. “ XVIII-XIX ásirlerdegi qarqalpaq shayırlarınıń ishinde óziniń dóretpeleri hám tili boyınsha ayrıqsha kózge túsetuǵın shayır-Ájiniyaz Qosıbay ulı”[7:247:].

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Reshetov V.V., Shoabduraxmanov Sh. O’zbek dialektologiyası T. 1978
2. //Ámiwdárya №10 1989-j.
3. I.Utewliev XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń milliy ózinshelikleri, Ájiniyaz, Berdaq dóretiwshiligi mısalında. Nókis, 2005
4. Sh.Rahmatullaev O’zbek tilining etimologik lug’oti (turkiy so’zlar) T.2000.
5. Sh.Allaniyazova Qarqalpaq tiliniń qol óner leksikası. Nókis, 1997
6. Ájiniyaz “Bozatawlı Názálim” tańlamalı shıǵarmaları Nókis.”Bilim” 2014.
7. H. Hamidov Qararaqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri. Nókis,1974

ИНСОННИ ИФОДАЛОВЧИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИ ЎРГАНИШ ҲАҚИДА

Худайбергенов Азамат Абдикалыкович, PhD., доцент в.в.б.
Ажиниёз номидаги НДПИ Инглиз тили ва адабиёти кафедраси
E-mail: aza.khudaibergenov.77@mail.ru

Фразеологик бирликлар миллий-маданий ахборотни ташувчи энг муҳим манбалардан биридир, уларни таҳлил этиш ўзига хос когнитив жараён бўлиб, у халқ маданияти, анъаналари, урф-одатлари, оламнинг оддий манзараси асосида ташкил қилинган анъанавий моделлари ҳақидаги билимларни ҳисобга олган ҳолда декодлаш (қайта тушуниш, қайта сирини билиш) жараёнидир. Фразеологизмлер халқнинг маданий-миллий ўзини англашини кўрсатишда ва ўзини фразеологизм воситасида, яъни халқнинг маданий-миллий дунёқарашини образли ифода этиб идентификация қилишда катта рол ўйнайди.

Маълумки, фразеологиялашган сўзлар мураккаб семантик ўзгаришларга учрайди. Аммо ҳозирги давр фразеологиясида лексик компонент табиати бир хил тушунилмайди. Баъзи тадқиқотчилар сўзларни ФБ лар компоненти сифатида тан олсалар, бошқалари семантик ўзига хослигини ҳисобга олиб, уни инкор қиладилар [Weinreich: 84-185].

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб жаҳонда тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида таркиб топган фразеологиянинг жадал суръатлар билан ривожланиши кўпгина муҳим масалаларни ўрганишни тақозо этади. Уларни ўрганиш эса фразеологиянинг таркибида бўлган бирликлар хусусиятини, фразеологиянинг объекти ва уни ўрганиш методларини тўла очиб бериш ва аниқлаш имконини беради.

Инсон ташқи дунё объектларига инсоний белгилар бахш этишга интилади (жонсиз предметларга ҳам). Шунга боғлик ҳолда Ш.Балли таъкидлайди: «Инсон ақлининг асрий тугал эмаслиги шунда ҳам аён бўладики, инсон ўзини ўраб турган нарсани илоҳийлаштиришга интилади. У шуни билмайдики, табиат ўлик ва беқалб; унинг тасаввури жонсиз предметларни ҳам жонли қилишга ҳаракат қилади, бу ҳали ҳаммаси эмас, инсон доимо ташқи дунё предметларига ўз шахсига хос бўлган белгиларни ва интилишларни татбиқ этиб келади» [Балли:221].

Ҳар хил тилларда фразеология шаклланишига комплекс ёндашув уларнинг қонуний фарқларини ва умумий жиҳатларини аниқлаш имконини беради. Бунда ФБ семантик структураси унинг маънолари билан қамраб олинмайди. Семантик структуранинг муҳим элементлари маъно билан биргаликда бир бутун ҳосиланинг тузилиши, грамматик шаклланганлиги ва тил системаси алоқаларининг юзага чиқишидир.

Масалан, инглиз тилидаги кўпгина субстантив ФБ ларнинг характерли белгилари шуки, улар якка сўзлар воситасида ифодалаш мумкин бўлмаган тушунчаларни ифодалай олади. Бундай фразеологизмларнинг лексик синонимлари йўқ. Қиёсланг:

a rough diamond («қўполроқ, аммо яхши одам»);
a wolf in sheep's clothing («қўй терисидаги бўри) ва б.

Бунда ФБ лар ҳар хил маънолар ифодаловчи, яъни оддий муболағадан тортиб абсурдгача бўлган кенг доирадаги образларни яратишда иштирок эта олишидир.

(as) pleased as a dog with two tails («икки дўмли итдек мамнун»).

Кўпгина фразеологизмларда ички форма билинишининг сабаби шуки, улар у ёки бу машҳур матнлар билан ассоциаланади.

Dr.Jekyll and Mr.Hyde («доктор Джекилл ва Мистер Хайд», «ўзида икки жиҳатни билдирадиган-олижаноблик ва золимлик»- Р.Л.Стивенсон қиссаси қаҳрамони («The Strange Case of Dr.Jekyll and Mr.Hyde»).

Ҳар бир тилнинг фразеологик фонини семантик тасвирлаб беришда систематик тарзда ёндашув энг яхши усулдир. Бунда тасвирлашнинг энг муҳим йўли муайян ФБ нинг қайси фразеосемантик гуруҳга мансублигини топиб олишдир.

Синонимик қаторларнинг семантик шаклланиши ҳар хил ФБ лар синонимларини қамраб олади, уларнинг компонентлари синоним бўлиши ҳам бўлмаслиги ҳам мумкин.

(as) crazy as a fox – (as) mad as a march hare (ёки as a hatter) («бутунлай халақит бериб», «ишни бузиб»); бу ерда crazy ва mad сўзлари синонимлардир;

down at heel – out at elbow («қалтис кийинган», «жулдир-жулдир»); бу ерда биринчи ФБ ёқимсиз ташқи кўриниш ва камбағал одам эмас га тегишли бўлади;

of the same kidney – tarred with the same brush («бир хил характердаги одамлар», «бир даланинг мевалари», «бир хамирдан қилинган»); бу ерда биринчи ФБ салбий маънода қўлланган, иккинчи ФБ- доим эмас [Арнольд:444].

Фразеология- бу тилнинг хазинаси. ФБ ларда халқ тарихи, унинг ўзига хос маданияти ва турмуши ўз аксини топади. Шу сабабли ҳам ФБ ларда миллий характер акс этади. Ҳар бир тилнинг фразеологик фондида улар ниҳоятда кўп.

Фразеология ҳосил бўлишида инсон омили катта рол ўйнайди, чунки кўпгина фразеологизмлар инсон ва унинг фаолиятининг ҳар хил соҳалари билан боғлик. Ушбу омил мулоқотнинг муҳим элементи саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интерконтекстуальность.- СПб: Изд-во С.Петерб.унив-та, 1999.- 444 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М.: Эдиториал УРСС.2001-416с.
3. Weinreich U. Problems in the Analysis of Idioms: Substance and Structure of Language.- University of California Press, Berkley and Los Angels, 2004.- 208p.

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA MUROJAAT SHAKLLARINING QO‘LLANISHI

Rahmatov Mardon Mehmonovich,
Alfraganus University Sharq tillari kafedrasi dotsenti
e-mail:mardonrahmat@gmail.com
tel.: 971574406

Annotatsiya

O‘zbek klassik ijodkorlari tomonidan yaratib qoldirilgan boy adabiy meros orasida o‘qishga, ilmiy tadqiq va talqin qilishga arziydigan, o‘zining tadqiqotchilarini kutib yotgan juda ko‘plab adabiy manbalar mavjud. Ular orasida Alisher Navoiyning lirik asarlari alohida o‘rin egallaydi. Ushbu maqolada Alisher Navoiyning g‘azallarida keng qo‘llanishda bo‘lgan murojaat shakllarining qo‘llanishi va ularning semantikasi bilan bo‘g‘liq jihatlarni o‘rganish maqsad qilingan.

Kalit so‘zlar: murojaat shakllari, sintaksis, semantika, undov so‘z, sodda gap.

FORMS OF ADDRESS IN ALISHER NAVAI'S GHAZALS

Annotation

Among the rich literary heritage created by Uzbek classical poets, there are many literary sources worthy of reading, interpretation, scientific research and interpretation, waiting for their researchers. Among them, a special place is occupied by the lyrical works of Alisher Navoi. The purpose of this article is to study the aspects related to the use of forms of address and their semantics in the ghazals of Alisher Navoi.

Keywords: forms of address, syntax, semantics, exclamation mark, simple sentence.

ФОРМЫ ОБРАЩЕНИЯ В ГАЗАЛЯХ АЛИШЕРА НАВАИ

Annotatsiya

Среди богатого литературного наследия, созданного узбекскими поэтами-классиками, есть немало литературных источников, достойных прочтения, толкования, научных исследований и интерпретаций, ожидающих своих исследователей. Среди них особое место занимают лирические произведения Алишера Навои. Целью данной статьи является изучение аспектов, связанных с использованием форм обращения и их семантики в газелях Алишера Навои.

Ключевые слова: формы обращения, синтаксис, семантика, восклицательный знак, простое предложение.

O‘zbek tilining sintaksisiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda undalmalar hozirgi o‘zbek adabiy tili misolida keng tadqiq qilingan. Ammo tarixiy yozma manbalar, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan murojaat so‘zlarining til birligi sifatida gap strukturasi o‘rni, grammatik xususiyatlari, sintaktik tuzilishi, ifoda shakllari maxsus tadqiq qilinmagan. Biz ushbu maqolada Alisher Navoiyning g‘azallari matnida qo‘llangan murojaat shakllarning qo‘llanishi, tuzilishini o‘rganishni maqasad qildik. Tahlil uchun shoirning “G‘aroyib us-sig‘ar” devoni tanlandi.

Murojaat shakllari (undalma)larni o‘rganish o‘tgan asrning 20-yillaridan boshlangan. Dastlab, undalmalarning sintaktik xususiyatlari o‘rganilgan [Abdurahmonov: 138; Asqarova: 150; Sayfullayev: 21] bo‘lsa, keyinchalik uning sintaktik-semantik, semantik-konnotativ, sotsiolingvistik xususiyatlari bo‘yicha tadqiqotlar olib borildi [Akbarova: 134; Ahmedova: 35].

Alisher Navoiyning g‘azallarida qo‘llangan murojaat shakllari ham qo‘llanishi jihatidan hozirgi o‘zbek tilidagi variantlaridan keskin farq qilmasa-da, ularning mavzuiy guruhlari va sintaktik tuzilishida ma’lum farqlar kuzatiladi. Ular bir so‘z, so‘z birikmasi, juft so‘zlardan, ba’zan yoyiq – deskriptiv shaklda qo‘llangan. G‘azallar matnida ba’zan lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlar ham murojaat ob’ektini ifodalash uchun qo‘llanganligini kuzatish mumkin.

O‘zbek tilida murojaat so‘zlari so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlarni ta’minlashga xizmat qilgan. Yozma manbalarda undalmalar asosan nutq adresati (tinglovchi)ning diqqatini tortish, u bilan munosabat (kontakt) o‘rnatish, fikrni unga yo‘llash, ular orqali hayajon, hayratlanish kabi hissiy munosabatlarni ifodalash, eng asosiysi she’riy ekspessiyani hosil qilish uchun qo‘llangan. Alisher Navoiy g‘azallari matnida murojaat shakllari asosan *ey* undov so‘zi bilan keladi.

Ey Navoiy, xush erur xilvat, agar bo‘lsa kishi
Dilbari birla ikov, bo‘lmasa lek anda birav. (G‘S 516)

Ba’zan esa *ey* murojaat shakli qo‘llanmasligi mumkin. Bunda *ey* undov so‘ziga xos his-hayajon, hayrat, taajjub ma’nolari bir oz so‘nadi yoki butunlay yo‘qoladi, ammo uning ob’ektni nomlash – nominativ, aloqa o‘rnatish, konnotativ (so‘zlovchining murojaat ob’ektini munosabati) kabi vazifalari saqlanib qolaveradi. Ammo bu muroaat turi keng tarqalmagan. Masalan:

Soqiy, bugun mayni unut, mendek dame xunoba yut,
Mutrib, navoyi navha tut, sozingg‘a bog‘la tori bam. (G’S 415)
Tong eli, tund esma ul yonkim, uyumaydur kecha
Itlari faryodiyu ushshoqining g‘avg‘osidin. (G‘S 494)

Alisher Navoiy g‘azallarida so‘zlovchining fikr qaratilgan ob’ektni ifodalayotgan murojaat shakllariga ***o*** undovini qo‘shish yo‘li bilan ham hosil qilingan. Alisher Navoiyning devonida Navoiy, soqiy, dilbar kabi kabi murojaat so‘zlarini nutq ob’ektiga aylantirish va unga xitob qilish uchun mazkur shakldan keng foydalanganligni ko‘rish mumkin. Uning she’riy jumla strukturasidagi o‘rni va semantikasi odatdagi *ey* undovi bilan hosil qilingan murojaat so‘zlaridan farqlanmaydi, ammo murojaat shklini hosil qiluvchi o grammatik ko‘rsatkichining talaffuzi bilan bog‘liq musiqiy ohangdorligi murojaat so‘ziga, umuman bayt/misraga o‘ziga xos she’riy joziba bag‘ishlaydi:

Dilbaro, bazming bisoti notavon ushshoqdin
Chun to‘lubtur, g‘ofil o‘lmakim, emas xoli bisot (G‘S 205)

Shuningdek, “G‘aroyib us-sig‘ar” asarida *iloho, podshoho, kirdigoro, mahvasho, sarvqado, lolaruxo, siymtano, yoro, habbazo, mug‘anniyo, Navoiyo, jono, mutribo, voizo, soqiyo, nosiho, xusho, zohido, rohibo, jono, dardo* kabi o‘zlashma murojaat shakllar uchraydi.

Dedimki: sud qilay jon berib visoli uchun,

Navoiyo, chu firoqida umr kechti, ne sud (G‘S, 116).

Bu o‘zlashma murojaat shakllari Sharq g‘azalchiligidagi an’anaviy poetik obrazlar sanalib, bayt strukturasida muhim sintaktik, semantik vazifa bajaradi. Ular ba’zan *ey* undovi bilan *ey xusho,* ba’zan *-ki/kim* yuklamalari bilan *xudoyokim* qo‘llangan.

Tilshunoslikka oid ilmiy adabiyotlarda his-hayajon undovlari haqida so‘z borganda ularning matn tarkibida mustaqil va nomustaqil qo‘llana olishi, matn tarkibida ba’zan gapga xos belgilarga ega bo‘lishi haqida fikrlar bildiriladi. Jumladan, *ey* undov so‘zi ba’zan mustaqil qo‘llanib, gapga teng kelishi – gapga xos belgilarga ega bo‘lishi, mustaqil va nomustaqil qo‘llana olishi aytiladi [Bobokalonov: 95].

Alisher Navoiyning g‘azallarida ham *ey* undovining mustaqil qo‘llangan o‘rinlari mavjud. Tilshunosligimizda his-hayajon undovlari haqida fikr yuritilganda, ularning matn tarkibida yolg‘iz o‘zi, mustaqil va nomustaqil qo‘llana olishi, matn tarkibida ba’zan gapga xos belgilarga ega bo‘lishi haqida fikr bildiriladi. Jumladan, o‘zbek tilshunosligida *ey* undov so‘zining ba’zan mustaqil qo‘llanib, gapga teng kelishi, gapga xos belgilarga ega bo‘lishi, mustaqil va nomustaqil qo‘llana olishi haqidagi qarashlar mavjud [Bobokalonov: 95). Alisher Navoiyning g‘azallarida *ey* undovining mustaqil (atoqli yoki turdosh otlarsiz) qo‘llanganligiga tez-tez duch kelamiz. Mazkur undov so‘z yolg‘iz qo‘llanganda uning murojaat ma’nosi — nutqning kimga yoki nimaga qaratilgani, ya’ni murojaat obyekti ma’nosi yashirin ifodalanganligiga qaramay, unda muallif pozitsiyasi aniq va qat’iy bo‘ladi. *Ey* so‘zining murojaat ma’nosini anglash uchun bizga bayt/misra tarkibidagi sintaktik birliklar ma’nosi, jumlaning sintaktik qurilishi yordamga keladi. Shuningdek, tadqiqotchi yoki g‘azalxonning poetik idroki, bilimi, topqirligi ham muhim.

Alisher Navoiyning lirik asarlarida *ey* undov so‘zidan keyin atov birligi qo‘llanmagan hollarda yolg‘iz o‘zi yoki *-ki/kim* yuklamasi bilan (*ey, eyki/eykim*) birga qo‘llanadi va, odatda, she’riy nutq mazmunan tinglovchiga — ikkinchi shaxsga qaratiladi. Ikkinchi shaxsga qaratilgan nutqda –*ey* …undov-undalma dialogizatsiyani, so‘zlovchi-tinglovchi munosabatlarini yuzaga chiqaradi.

Ishq aro, ***eykim,*** *deding, har lahza faryod etma, voy,*
O‘t tutashqan chog‘ bo‘lurmu kimsa faryod etmasa?! (G‘S 568)

Ya’ni: “ey” — bu “sen”, ya’ni ichki adresat. Nutq ikkinchi shaxsga qaratiladi: *Ishq aro, ey yor, sen har lahza faryod etma, deding, lekin o‘tda yonayotgan vaqtda kishi faryod qilmasa qanday bo‘ladi?!* Mazkur bayt tarkibidagi luqma (replika — o‘zganing gapi) tarkibida *ey* undovi — *yor* ma’nosida qo‘llangan. Ammo Alisher Navoiy lirikasida *ey* murojaat shaklining ma’nosini (nutqning kimga yoki nimaga qaratilganini) jumla predikati va boshqa sintaktik birliklar mazmunida shaxs yoki narsa ma’nosi aniq ifodalanmaganda, poetik ifodalar mazmunidan *yor* va *pir* poetik obrazlarini idrok qilish mumkin bo‘ladi. Masalan: *yor<pir* yoki *pir<yor* kabi.

She’riy jumla tarkibida *ey* undovi lug‘aviy ma’noga ega bo‘lmagani uchun ma’lum darajada mavhumlik kasb etganday tuyuladi. Ammo uning ma’nosini bayt/misra tarkibidagi sintaktik birliklarining (ba’zan umumiy) semantikasidan

anglash mumkin bo‘ladi. Bu turdagi murojaat shakllari, aksariyat hollarda, «ey» undovi bilan qo‘llangan elleptik jumlalar:

Ey meni sargashtadin gah forig‘-u gohi malul,
Qahring ul, lutfung bu, yorabkim, ne odatdur sanga? (G’S 17)

Ko‘rinadiki, bayt tarkibidagi misralar sintaktik-semantik jihatdan yaxlit qurilmalardan iborat: ular baytga qo‘yiladigan talablarga to‘liq mufoviq keladi va ularning har biri mustaqil nominallashgan gaplardan iborat. Birinchi misra yaxlit holda murojaatlar qurilmasi sanalib, u sodda gapga transformatsiyalangan. Mazkur murojaat shaklida gapga xos hukm, predikavlik to‘liq mavjud: Mazkur jumla kesimini *forig‘ aylagan, malul aylagan*: Ya’ni – *ey meni sargashtalikdan goh forig‘, goh malul (g‘amgin) aylagan* (ey, ya’ni yor, yorning mehri va qahriga uchragan oshiqning murojaati – Davlatov O.[30]) tarzida murojaat ma’nosida anglash lozim bo‘ladi.

Ey undov so‘zi (*ey, eyki/eykim*) odatda, tinglovchiga – ikkinchi shaxsga qaratiladi:

Ishq aro, *eykim*, deding, har lahza faryod etma, voy,
O‘t tutashqan chog‘ bo‘lurmu kimsa faryod etmasa?!(G‘S 568)

Murojaat shakllari aksariyat hollarda murojaat obyektiga ishora qiladi, uni ko‘rsatadi. Buni uning tavsifiy xususiyatga egaligi bilan ham izohlash mumkin. Agar g‘azal bayt/misrasida murojaat shakli tavsifiy vazifa bajarsa yoki uning tavsifiy xususiyati ustun bo‘lsa (murojaatlar tavsifiy xarakterga ega bo‘lsa), uning ishotar yoki appelyativ vazifasi susayishi va hatto kuzatilmasligi ham mumkin. Ba’zan, tavsif-bayon misraga ko‘chishi va *ey* murojaat shakli ma’nosini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Alisher Navoiy g‘azallarida so‘zlovchining fikr qaratilgan ob’ektni ifodalash uchun so‘zlarga ***o*** undov shaklini qo‘shish yo‘li bilan hosil qilingan. Bu murojaat shakli aslida fors tiliga xos bo‘lib, adabiy aloqalar natijasida o‘zlashgan. Uning jumla strukturasidagi o‘rni va semantikasi odatdagi *ey* undovi bilan hosil qilingan murojaat so‘zlaridan farqlanmaydi.

Alisher Navoiy lirikasida *ey* undovi murojaat qilish ma’nosida faol qo‘llangan va shoir va she’rxon o‘rtasidagi kommunikativ jarayonni yuzaga keltirishga xizmat qilgan.

Ey undovi murojaat obyektiga ishora qilish, nutq referentini belgilash hamda kuchli ekspressiyani ta’minlashdan iborat.

Ey undoviga xos xususiyatlarni bilish g‘azal mazmunini tushunishda muhim o‘rin tutadi

ADABIYOTLAR

1. Bobokalonov R. O’zbek tilida gapsintaksisi va so’z gaplarning sistem-struktur talqini. -Toshkent, Fan. 2006. 85-95-b.

[30] Давлатов О. Маънолар хазинаси. Ж.1. –Тошкент: Tamaddun, 2021. 109-113-б.

2. Abduruhmonov G‘. O‘zbek tili sintaksisidagi murakkab gaplar masalasiga doir.//O‘zbek tili va adabiyoti. J. 1962. №3.
3. Akbarova Z. O‘zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi. Filol.f.n…diss. – Toshkent. 2007. 134-b.
4. Ahmedova N. O‘zbek tilida murojaat birliklariningsemantik-konnotativ tadqiqi. filol.f.n….diss. – Toshkent. 2008. –B.35.
5. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek tili. –T., O‘qituvchi. 1987. 150-157-b.,
6. Sayfullaev A.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undalmalar. -T.: Fan, 1968. - 21 b.
7. Давлатов О. Маънолар хазинаси. Ж.1. –Тошкент: Tamaddun, 2021. 109-113-б.

AJINIYAZ SHIĠARMALARÍNDA USHÍRASATUĠÍN ZOONIM TEŃEWLER

E.Iskenderova – f.i.f.d., (PhD) Qaraqalpaq tili kafedrası úlken oqıtıwshısı

Tereń bilim hám ilim, joqarı mánáwiyat hám mádeniyat iyesi bolǵan Ájiniyaz, Shıǵıs poeziyası dástúrlerine súyenip, qaraqalpaq qosıq janrın filosofiyalıq jaqtan bayıttı, shuwmaqlarǵa saltanatlı, ájayıp, tilsimli, ráńbáreń túr baǵıshladı, qaraqalpaq jazba ádebiyatın jańa, burın kórilmegen basqıshqa kótergen qábiletli talant iyesi. Onıń shıǵarmalaraı tutası menen XIX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń gúltajı esaplanadı. Shayır qosıqlarınıń qayqaysısı da tereń lirizm menen qandırılǵan, adamnıń ishki-tuyǵı sezimlerin tolqınlandırıp jiberetuǵın kúdiretke iye bolıp, olardan hár bir oqıwshı ruwxıy mádet aladı, ilhamlanadı. Ájiniyaz shayır dóretiwshiligin úyreniw XX ásirdiń 30-jıllarınan baslanǵan bolsa elege shekem izertlew jumısları dawam etpekte.[1:7].

Qaraqalpaq tilinde zoonimler naqıl-maqallar, farzeologizmler, metaforalar, teńewler, ulıwma stilistikalıq figuralardıń quramında ónimli qollanıladı. Ásirese, tilimizde zoonim teńewler ónimli dárejede.Teńewler tilde ayrıqsha stilistikalıq figuralardan biri. Qaraqalpaq tilinde P.A.Najimov teńewlerdi arnawlı túrde izertlep: «Teńewlerde ósimlikler hám haywanat dúnyası, tábiyattaǵı ózgerislerdi teńew eki toparǵa: janlı predmetlerge hám jansız predmetlerge qatnaslı teńew bolıp, olardıń ásirler dawamında turaqlasqanlıǵın bildiredi»[2:12] -dep kórsetedi.

Sh. Abdinazimov hám X.Tolıbaevlar [3:34] «Teńewlerdi obrazlı milliy nátiyjesi sıpatında bahalap, adamnıń xarakteri, is-háreketi menen baylanıslı teńewlerde qaraqalpaq tilinde sóylewshi til iyeleriniń etalon sıpatında túrli haywan hám jániwar túrlerin bildiriwshi sózlerden kóbirek qollanǵanlıǵın: iyttey sasıq, malday pámsiz. Qumırıday biyhazar, eshektey qaysar, ógizdey ókiriw, tasbaqaday tarbańlaw, jılanday jıljıw, búlbildey sayraw» sıyaqlı teńewler menen kórsetedi.

Zoonimlik teńewler hár qanday tilde óziniń tuwra mánisi menen birge awıspalı mánide de qollanıladı. Adam balasın haywanatlar dúnyasına baylanıslı teńewler kóplegen xalıqlardıń mádeniyatında ushırasadı. Teńewler, ádette, zat-nárseniń bir neshe belgisi, sapası t.b. ózgeshelikleri boyınsha bir-birine sáykesligin ańlatadı.

Zoonimlerden jasalǵan teńewler de qaraqalpaq xalqınıń mádeniyattanıwshılıq kózqaraslarınıń qáliplesiwin, tolıǵıwın ayqın dálillep kórsetedi. Tilde barlıq sózde de tuwra mánide jumsala bermeydi. Ayırım sózler, sonıń ishinde zoonimler arqalı ańlatılatuǵın teńewlik xızmettegi sózlerdi de atap ótiwge boladı. Bul baǵdardaǵı

birlikler óz-ózinen júzege kelmeydi, sebebi, teńewlerde zoonimlerdiń evfemizmlik, metaforizaciyalıq xızmetlerde keliwinde emocionallıq-ekspressivlik tásir basım orındı iyeleydi.

Ájiniyaz shıǵarmalarında zoonimlik teńewler kóplep ushırasadı. Mısalı,

Begler, táriyp etsem gezgen elattı,
Ol elde kórmishem bir páriyzattı,
Baqsam gúl júzine – átir, ay betli,
Jánnet ráwaqında *totı* yańlıdı.(Yańlıdı, 27- б)

Otırıshı-*tırna*, yúrishi -*ǵazdur*,
Bashtan ayaq tamam aǵzası nazdur,
Xoshsúwret, xoshádep bir alǵır bazdur,
Mısalı baqıshı *lashın* yańlıdı (Yańlıdı)

Tal shıbıqtay tawlanıp,
Tawıs kibi saylanıp,
On toǵız jasta dolanıp,
Aqıldan sasqana megzer.(Megzer, 248-b)

Barıp erdim, sáwer yardıń úyiná,
Búlbildák sayraǵan shiyrin tiliná,
Ǵamza bilán baqıp aytqan sóziná,
Alhasıl námártler bilmás dildarım. (Dildárim75-b)

Hallas urǵan kóńli qasta,
Kóńil qosıp yarıw-dosqa,
Toqtar emes tawda-tasta,
Qus kibi ushqana megzer.(Megzer, 248-b)

Qaraqalpaq tilinde *qus* zoonimi lingvomádeniy sıpatqa iye bolıp, ol ásirler dawamında xalıqtıń qsanasına sińisip ketken mádeniy-ruwxıy turmıs keshiriwleri, ómirlik tájiriybeleri, quslar dúnyasınıń sırlarınan xabardar bolıwın da bildiredi.

Shayır shıǵarmalarında totı, tırna, ǵaz, lashın, búlbil, tawıs qus atamaların ushıratamız, bunnan xalqımız qızlardı sulıw quslarǵa teńegen.

Ulıwma, túrkiy tillerde «qus» zooniminde kiyeli, qúdiretli kúshke iye degen uǵım bar. Qus atamalarınıń qollanılıwında olardı shártli túrde 2 toparǵa bólip qarastırıw múmkin. Birinshiden: real, haqıyqıy turmısta ushırasatuǵın, hámmege teńdey tanıs, biz kórip, bilip, ańlaw arqalı tanıytuǵın qus atamaları, (kepter, shımshıq, qumırı hám.t.b.), yaǵnıy bular keń tanımalıqqa iye. Ekinshiden: adamlar kórmegen, real turmısta joq, ápsanawiy, qıyalındaǵı, miflik uǵımdaǵı quslar (baxıt qusı, qumay qusı, dáwlet qusı t.b.). Bul kópshilik awızeki xalıq dóretpelerinde, erteklerde, dástanlarda, miflerde ushırasatuǵın qus atamaları. Shayır shıǵarmaları tilindegi teńewlerde *quslarǵa*

baylanıslı zoomorflardıń qollanılıwı arqalı xalqımızdıń bay mádeniyatı, ruwxıy ómiri tilde burınnan qáliplesken hám turaqlasqan bay maǵlıwmatlarǵa iye bolamız.

Taxt ústinde turan ádil sultanlar,
Bir baysha yoq sorar eli bolmasa,
Yúráklári *at* bashıydek batırlar,
Qatınsha yoq, at yaraǵı bolmasa (Bolmasa, 49-b)

Shayır shıǵarmalarında úy haywanlarına baylanıslı zoonimler ónimli túrde ushırasadı. *Jılqı, at* túrlerin xalqımız erte dáwirlerden jılqıshılıq, sharwashılıq penen shuǵıllanıwı nátiyjesinde quramında usı zoonimler qatnasqan teńewler ónimli ushırasadı. Mısalı: *At* zoonimine qatnaslı: *Attıń gellesindey // attıń basınday* – úlken, náhán mánilerin bildirip, *at* gellesiniń awır hám kólemliligi qanday da predmet ya uǵımǵa salıstırıladı. Mısalı: Yúráklári *at* bashıydek batırlar- márt, batır adam degendi bildiredi.

Ziywar aytur sańa kelúr shum úlim,
Sózlá qázan urıp, solmayın gúlińi,
Sózlámákdin, qalur bul qızıl tiliń,
Bir kún *shıbın kibi* jandın ayrılsa. (Ayrılsa 46-bet)

Shayır shıǵarmaları tilinde teńewlerdiń quramında jánliklerge, nasekomalarǵa qatnaslı zoonimler de ónimli qollanıladı. *Shıbınjan* – jandı, ruwxtı kishkene nárse sıpatında túsiniw, ol adam denesinen *shıbın* sıyaqlı tárk etip ushıp ketedi degen degen túsiniklerge tiykarlanǵan.

G.Qarlıbaeva Ájiniyaz shıǵarmalarındaǵı sharwashılıq, jılqıshılıq, quslar hám haywanat dúnyasına qatnaslı sózler haqqında: «Bunday sózler shayır shıǵarmalarında ónimli hám olar poetikalıq tekstte aktuallasıp, zoonimler sıpatında tekstke tartılǵan hám poetikalıq qural sıpatında xızmet etken».[4:11]

Juwmaqlap aytqanda zoonimlerge qatnaslı teńewler qaraqalpaq xalqınıń tutas tariyxı, kún-kóris mádeniyatı menen tıǵız baylanıslı. Zoonimlik teńewlerde obrazlılıq insan sana-seziminiń tereńliligi kórsetilip, adamnıń kórinisi, háreketleri hám minez-qulqı haywanat dúnyasına salıstırıladı.

Shayır shıǵarmaları tilindegi zoonimlik teńewler emocional-ekspressivlik sıpatqa iye. Zoonimlik teńewlerde jılqıshılıqqa, qusshılıqqa baylanıslı birliklerdiń qollanılıwı túrkiy xalıqlardıń sonıń ishinde, qaraqalpaq xalqınıń da milliy sana-seziminde óz girewli ornı bar ekenligi, tutas mádeniyatlıq sıpatqa iye ekenligin tastıyıqlaydı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Әжинияз. Қарақалпақстан «Илим», 2014.Б-248
2. Нажимов П.А. Структурно-семантические особенности сравнения в каракалпакском языке: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Нукус, 1994. – С. 18.

3. Abdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. – B. 93.
4. Қарлыбаева Г.Е. Ажиниёз асарлари тилининг семантик-стилистик хусусиятлари: Филол. фан. д-ри (DSc) … дис. автореф. – Нукус, 2017. – Б. 18.

QARAQALPAQ TILI SABAQLARINDA NAQIL-MAQALLARDI DODALAW – JOYBAR JUMISI SIPATINDA

Kazimbetova Ziyuar Maxsetbaevna
Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

Annotaciya

Tek ana tili sabaqlarında emes, al barlıq sabaqtı ótiw aldınan hárbir pedagog óz aldına maqset qoyıwı hám usı maqset tiykarında jumıs alıp barıwı kerek. Oqıw maqsetin ámelge asırıwda B.Blum taksonomiyasındaǵı nátiyjeli ónim islep shıǵıw talaplarına baylanıslı joybar jumısı oqıwshılar ushın bilimin bahalaw jumısı sıpatında házirgi oqıw procesine engizilgen. Paremiyalogiyalıq birlik sıpatında naqıl-maqallardıń mazmunın kórkem shıǵarmalardaǵı personajlardıń qarım-qatnası arqalı túsindirip beriw joybar jumısınıń tapsırması sıpatında beriliwi oqıwshılardı kitap oqıwǵa, sonday-aq, naqıl-maqallardıń mazmunın biliwge iytermeleydi. Bul maqalada ana tili sabaǵında kórkem shıǵarmalardaǵı naqıl-maqallardı oqıwshılarǵa joybar jumısı sıpatında beriwdiń ilimiy hám pedagogikalıq áhmiyeti, oqıwshılardıń ana tilin úyreniwge qızıǵıwshılıǵın arttırıwdaǵı úlesi haqqında dálillewler berildi.

Tayanısh sózler: maqset, wazıypa, nátiyje, B.Blum taksonomiyası, forma, mazmun, joybar jumısı, refleksiya, individual háreket, bahalaw, paremiya, simvol, akkozional.

Kirisiw

Naqıl-maqallar jazıwshı-shayırlardıń shıǵarmalarında jazba avtorlıq ádebiyattı xalıq awızeki ádebiyatı menen birlestiriwshi “altın kópir” wazıypasın atqaradı. Naqıllar biykarǵa xalqımız awzında – danıshpanlar sózi, atalar sózi, hikmetli sóz dep júrgizilmeydi. Sebebi ol jámáátlik dóretpe, ulıwmafolklorlıq qubılıs esaplanadı. Naqıl-maqallar ulıwmalıq mánide danalıq pikirdi bildirse, al ádebiyattanıw iliminde óz aldına bir janr sıpatında qaraladı. Naqıllar xalqımızdıń birneshe ásirlerden beri jıynalıp kiyatırǵan bay danalıq sózleriniń jıyıntıǵı bolıp, olarda tájiriybede sınalǵan jámiyetlik-siyasıy, mádeniy, ruwxıy, tárbiyalıq hám filosofiyalıq kózqaraslar júdá ıqsham, qısqa hám obrazlı sáwleleniwin tapqan. Naqıl-maqallar arnawlı túrde dóretilmeydi, al belgili bir sebep yamasa jaǵdaydan kelip shıqqan halda sınalǵan ómirlik tájiriybeden tuwılatuǵın juwmaqtıń tárbiyalıq bahası sıpatındaǵı húkim retinde payda boladı. Hárbir xalıq naqılında sol xalıqtıń qálbi, milliy mentalitetine tán qarasları óz sáwlesin tapqan. Degen menen, usı kózqaraslardıń barlıq xalıqlardaǵı birdey juwmaǵı qáliplesip úlgerilgen. Máselen, miynet etiw arqalı baxıtqa erisiw, yamasa bilim alıw arqalı qúdiretli bolıw hám t.b. mazmundaǵı naqıllar barlıq xalıqlarda da bar. Solay eken, naqıllardı milliy hám ulıwmainsanıylıq xarakterdegi naqıllarǵa ajıratıwǵa boladı.

Aytayıq, gruzin xalqında “Terek tamırı menen, adam dosları menen” degen naqıl bar, al tatar xalqında “Qustıń kúshi qanatında, adamnıń kúshi dostında” degen naqıllar ushırasadı. Bul naqıllar hárqıylı millettegi xalıqlarda dórelgeni menen, mazmunı jaǵınan birdey [5:837-838].

Naqıl-maqallar qara sóz formasında da, qosıq formasında da dórele beredi. Soǵan bola olardı tolıq lirikalıq túrge yamasa epikalıq túrge kirgizip bolmaydı. Sol sebepli olar obrazlı pikirlerdi óz ishine qamtıǵan paremiyalogiyalıq birlik esaplanadı hám paremiyalogiyanıń úyreniwshi obyekti boladı. Naqıl-maqallarda bir gáp yamasa gápler jıynaǵı keń mánili astarlı mánini bildiredi (mısalı: Qatın ǵayratlanıp qazan qaynatpas), sonday-aq, haywan yamasa ósimlikler járdeminde astarlı mánide pikirlerdiń beriliwi (mısalı: Túyeniń úlkeni kópirde tayaq jer) tımsallıq bayanlawdı eske túsiredi. Solay eken, ol kórkem shıǵarmalardı bezewde, sóylewimizdi bayıtıwda xızmet etiwshi paremiyalıq birlik dep tolıq ayta alamız.

Naqıl-maqallar – ulıwmainsanıylıq danıshpanlıq simvolı, onı durıs oqıw, durıs túsiniw, durıs qollanıw hám basqalarǵa durıs jetkerip beriw ayrıqsha bir dúnyatanımdı, bilimdi hám talanttı talap etedi.

Dóretiwshiliginde azatlıq, erkinlik, muhabbat, ótmish temaları jetekshilik qılǵan hárqanday shıǵarma tereń mánige iye bolǵan, pikirlewdi talap etiwshi naqıl-maqallar menen suwǵarılmaǵan jaǵdayda, onıń tillik talǵamı ápiwayı sóylew tilinen parq etpey qaladı. Solay eken, naqıl-maqallar bir abzac yamasa birneshe betlik maǵlıwmatlardı bir-eki qatarda sıydırıp túsindirip, ashıp beriw ushın qollanıladı.

Sonday-aq, ayırım jaǵdaylarda jazıwshı-shayırlar tárepinen dóretilip atırǵan shıǵarmalarındaǵı jaǵdaylarǵa baylanıslı ózine tán okkazional naqıl-maqallar (jeke avtorlıqtaǵı) da dóretilip otıradı.

Ádebiyatlar talqısı hám metodologiyası

Filologiya ilimleri doktorı B.M.Jórayeva óziniń ilimiy izertlewlerinde ózbek xalıq naqıl-maqalların intralingvistikalıq birlikler járdeminde qáliplesken 6 toparǵa bólgen: a) frazeologizmler tiykarında payda bolǵan naqıl-maqallar; b) folklorlıq janrlar tiykarında qáliplesken naqıl-maqallar; d) isenim, sıyınıw tiykarında payda bolǵan naqıl-maqallar; e) xalıqtıń arzıw-ármanları tiykarında payda bolǵan naqıl-maqallar; f) xalıq oyınları tiykarında payda bolǵan naqıl-maqallar; g) hádiyseler tiykarında payda bolǵan naqıl-maqallar [3:17-20]. Demek, naqıl-maqallar belgili bir leksikalıq birlikler yamasa turmıs talapları tiykarında dóreledi eken.

Jadidshilik ádebiyatı wákilleriniń shıǵarmaların izertlegen Djalilova Xurshida Mirxolikovna “Badiiy adabiyotda xalq maqollari va hikmatli sózlarning aks etishi (ózbek jadid adabiyoti misolida)” ilimiy miynetinde:

XIX ásir aqırı XX ásir basındaǵı ózbek jadid ádebiyatında tiykarınan:

- Watan hám watanpárwarlıq;
- Teńlik hám teńsizlik;
- Ilim, kásip-óner hám ilimsizlik;
- Mártlik hám námártlik;
- Tárbiya hám ádet;
- Sabır-qánáát hám sabırsızlıq;
- Erk hám erksizlik;

- Reje hám rejesizlik;
- Juwapkershilik hám juwapkersizlik
- Tazalıq, sawlıq hám nawqaslıq temasındaǵı naqıllar dóretiwshilik dıqqat orayında kóbirek bolǵanlıǵın olardıń shıǵarmaların tereńnen úyreniw, analizlew nátiyjesinde baqlanǵanlıǵın aytıp ótedi [2:187]. Gúwası bolıp turǵanımızday, jadidshilik ádebiyatında da naqıl-maqallar ózleri agitaciya qılatuǵın materiallarına derek payda boladı eken.

Naqıl-maqallar kúndelikli turmısta adamlardıń bir-birine múnásibetlerinen jaratıladı [4:7]. Solay eken, hárbir kórkem shıǵarmada qaharmanlardıń óz ara múnásibetleri arasında jańadan jańa naqıl-maqallar dóreliwi tábiyiy. Bul dórelgen naqıl-maqallar kóp qollanılıp-qollanılıp xalıqlıq naqıl-maqalǵa aylanıp otıradı. Bul procesti ilimiy tilde pedagogikada refleksiya menen baylanıstırıwǵa boladı.

Refleksiya termin sıpatında derlik kópshilik ilim tarawlarında qollanıladı. Filosofiyada refleksiya dáslep óz-ózin biliw, óz-ózin analiz etiw kontekstinde kórip shıǵılǵan. Zamanagóy filosofiyada ol jámiyetlik jaqtan rawajlanǵan shaxstıń óz háreketlerin túsiniwge qaratılǵan teoriyalıq iskerliginiń forması, sonday-aq, insannıń ruwxıy dúnyasınıń ózine tán ózgesheliklerin ashıp beretuǵın ózin ózi biliw iskerligi sıpatında túsindiriledi [1:6]. Yaǵnıy ádebiyat yaki ana tili sabaǵında tekst penen islesiw waqtında úyrengen jańa naqıl-maqaldı oqıwshı turmısta óz sóylewinde belgili bir jaǵdayǵa maslap paydalana alsa, ol refleksiya qıla aldı degeni.

Nátiyjeler hám dodalaw

Joqarıdaǵı ilimiy kózqaraslar hám pikirlerge súyengen halda, kórkem shıǵarmadaǵı qanday da bir jańa naqıl-maqaldı sol shıǵarmadaǵı belgili bir jaǵday sebepli payda bolǵanlıǵın ańlawǵa boladı. Álbette, bul naqıl-maqallardı shıǵarmadan bólek alıp tallaǵanımızda, onıń mazmunın tolıq túsiniw qıyın. Sonlıqtan sol kórkem shıǵarmanı oqıwǵa májbúr bolamız. Bul jaǵdaydı mektep oqıwshıları ushın joybar jumısı sıpatında beriwge boladı. Máselen, siz oqıtıwshı sıpatında K.Mámbetovtıń “Posqan el” romanında ushırasatuǵın naqıl-maqallardı bilesiz, shıǵarmada “Iytti iyesi menen qıyna”, “Bir anadan ala da, qula da tuwadı”, “Biy degendey biyligi joq, bay degendey baylıǵı joq”, “Elińe dástúr bolsa eshegińe kórpe jap”, “Qatın ǵayratlanıp qazan qaynatpas”, “Toydırǵanǵa tonıńdı sheship bereseń”, “Toǵız dárwish bir kórpede uyqılaydı, Eki patsha bir ıqlımǵa sıymaydı”, “Tayaq jegen bala tabanlı turıp ayqasadı”, “Ata turıp bala sóylegennen qash”, “Tıshqan bórini aǵa tutıp pıshıqtı jeńer”, “Qazannıń túrli-túrli bılǵawı bar”, “Xannıń toqalı bolǵannan, gúnjiniń paqalı bolǵan jaqsı” sıyaqlı júdá tereń mánili naqıllar qollanılǵan. Bul naqıllardıń hárqaysısın hár oqıwshıǵa berip, usı naqıldıń mazmunın, shıǵarmada qaysı halatta paydalanılǵanlıǵın, tematikalıq jaqtan qaysı toparǵa kiretuǵınlıǵın tapsırma sıpatında prezentaciya etiwdi tapsırma sıpatında beriwge boladı. Máselen, “Bir anadan ala da qula da tuwadı” degen naqıldı bir oqıwshıǵa tapsırma etip berdińiz. Ol K.Mámbetovtıń “Posqan el” shıǵarmasında tómendegi jaǵdayǵa baylanıslı qollanılǵan:

Aqılı hayran bolıp qalǵan Tınaxmet ornınan turıp jáne ákesine ser saldı. Kózi úyrenise kele ákesiniń mańlayın qaq jarıp ketken buzaw til qamshınıń izin kórdi. Tórt qırlı qasnaqlı qamshı mańlayın qaq bólip ketipti. Júzi, moyınlarınıń bári kóp-kómbek. Bet-awzın aq jawlıq penen tırıstırıp tańıp, denesin qulınnıń terisi menen orap taslaptı.

Túńlikke tigilip, shalqasına jatır. Ettegi jaranıń usınshama sumlıq bolıwına qaraǵanda qarsılasqan adam ápiwayı adam emes.

Oylanıp oy túbine jete almaǵan Tınaxmet jáne ákesine qaradı.

– Aǵa, múmkin bolsa aytshı, sizge batınıp qol salǵan kimózi?

Ísmayılda ele ses joq. Ákesi bul sózdi aytıwǵa batına almay atır ma? Yaki jaraların awırsınıp sóylewge tili gúrmelmey atır ma, ol jaǵı belgisiz. Áytewir, állen waqıtlarda barıp, zordan sóyledi. Ol da hámmesi bolıp bir awız ǵana sóz.

– Yusup.

Bul sózdi basqa birew aytsa Tınaxmet heshqanday isenbegen bolar edi. Biraq házir ákesi óz awzı menen aytıp tur. Isenbewge bola ma? Qabıldı – Abıl óltirgen degeni usı. Barlıǵı bir-biri menen qırampısh bolıp nabıt bolǵanda, Muwsanıń mına eki genjetayına ne joq. Endi Noǵaylı birotala el bolmaw jaǵına shıqqan eken. ***Bir anadan ala da, qula da tuwadı****. Muwsanıń on bir balasınıń tiri qalıp turǵanı tek usı ekewi ǵoy. Zaman ne qusap baratır ózi. Aǵası inisine qarsı qılısh sermeytuǵın bolsa* [6:7] …

Joybar jumısınan kútiletuǵın nátiyjeler:

1. joybar jumısı arqalı oqıwshı jańa naqıl menen tanısadı, yaǵnıy leksikalıq sózlik qorı bayıydı;

2. bul naqıldı túsindirip beriw ushın shıǵarmanı tolıq oqıp shıǵadı, nátiyjede kitap oqıwǵa qızıǵıwshılıǵı artadı;

3. prezentaciyasın islew arqalı kreativlik jaqtan pikirlep, dizayn jaǵınan pikirlewi ósedi;

4. prezentaciyada tekstlerdi paydalanıw arqalı imla, stillik hám punktuaciyalıq bilim dárejesi ósedi.

Sonday-aq, pútin bir shıǵarmanı yamasa onıń bólimi, babın ashıp beretuǵın naqıl-maqal tema sıpatında yaki epigraf sıpatında beriletuǵın jaǵdaylar boladı. Máselen, K.Mámbetovtıń “Posqan el” romanınıń 2-kitabınıń IV babı “Bolar bala bes jasınan belgili” dep ataladı [6:326]. Bul naqıldı da bir oqıwshıǵa joybar jumısı tapsırması sıpatında beriwge boladı. Oqıwshı tapsırmanı orınlaw barısında naqıldıń mazmunın ashıp beriw ushın shıǵarmanı oqıydı, pikirleydi hám kreativlik penen prezentaciyasın jaratadı.

Juwmaq

Dálillewge súyensek, qaraqalpaq xalqı bay mádeniy miyrasqa iye, ele de dóretiwshiler tárepinen tereń mazmunlı naqıllar da dóretilmekte. Keń jámiyetshilikke tanıs bolmaǵan jańadan dóretilgen naqıl-maqallar oqıwshılarǵa joybar jumısları arqalı tanıstırılsa maqsetke muwapıq boladı. Bul arqalı oqıwshılar arasında kitapxanlıqtı da jolǵa qoyıp, olarda kitapqa bolǵan ıqlastı payda etiwge boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Есенкова Т.Ф., Шустова Л.П., Данилов С.В., Кузнецова Н.И. Средства формирования рефлексивной компетентности молодого педагога. – Ульяновск, 2018. – 161 с.

2. Djalilova X.M. Badiiy adabiyotda xalq maqollari va hikmatli sózlarning aks etishi (ózbek jadid adabiyoti misolida). Foreign languages in Uzbekistan (electronic journal) 2022 №6 (47), –184-197 b.

3. Жўраева Б.М. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Автореф.докт.дисс. – Самарқанд, 2019. – 24 б.
4. Salomov Ǵ. Tarjima tashvishlari. – Toshkent, 1983. – 212 b.
5. Hamrayeva S.B. Maqollar mohiyati va xususiyatlari. Academic research in educational sciences. Volume 3. 2022. – 836-839-bb.
6. Mámbetov K. Posqan el. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 1988. – 563 b.

LINGVISTIKADA LAKUNALARDIŃ IZERTLENIWI

Maryam Jarimbetova
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik unıversiteti tayanısh doktorantı

“Lakuna” atamasın eń dáslep ilimiy qollanıwǵa kanadalı ilimpazlar J.P.Vine hám J.Darbelne alıp kirdi - "Il y a lacune chaque fois qu’un signifie de L.D. (langue de dèpart – И.Б.), l’absensce d’un seul mot pour render shallow (peu profound)” / (Bir tildegi sózdiń basqa tilde ekvivalenti bolmaǵanda júz beretuǵın qubılıs.) [Муравьев: 7: 3]. Olardıń “Francuz hám inlis tilleriniń salıstırmalı stilistikası” miyneti lakunaǵa arnalǵan eń dáslepki miynet boldı [Vine, Darbelnet: 12: 1958]. Miynettiń tek ǵana stilistikalıq sáykezsizlikti óz ishine qamtıǵanı, onıń atınan belgili. Lakunanıń leksika-grammatikalıq aspektleri sóz etilmegen bolsa da, eń dáslep awdarmashılar ushın jarıqqa shıqqan bul qollanba lakuna boyınsha keyingi izertlewlerde ózine tán járdemshi bolıp kelmekte.

Francuz tiliniń stilistikasın izertlewshiler (V.L.Muravyev, Yu.S.Stepanov, V.G.-Gak) tárepinen bul jańa ideya qollap-quwatlandı hám rawajlandırıldı.

Til bilimindegi psixolingvistikalıq hám etnopsixolingvistikalıq izertlewlerde lakuna problemasınıń kórip shıǵılıwı, lakunalogiyanıń óz aldına ilim tarawı sıpatında qáliplesiwine jol ashtı. Bunda ásirese Yu.A.Sorokinniń etnopsixolingvistikalıq izertlewleriniń ornı ayrıqsha “Lakunalogiya” teoriyasın, sonday-aq, lakunanı lingvistikalıq hám mádeniy jámiyetshilik tájiriybeleriniń tolıq bolmawı yamasa artıqsha bolıwınıń nátiyjesi sıpatındaǵı jańa ilimiy koncepsiyanı Yu.A Sorokin usınǵan edi [Sorokin: 9: 1977].

Lakunalogiya tarawınıń qáliplesiw hám rawajlanıw jolın úlken úsh dáwir menen kórsetiwge boladı.

Birinshi basqısh – XX ásir ortaların ózine qamtıydı hám psixolingvistikalıq dáwir sıpatında belgili. Bul dáwir eń dáslep, Yu.A.Sorokin hám I.Yu.Markovina atları menen tilge alınadı. Olar lakunalogiyaǵa – sırt el mádeniyatı tekstleriniń qabıllanıwı hám talqılanıwı máseleleri tiykarında jantastı hám lakuna túsinigi, lakunalardı klassifikaciyalaw, tillik boslıqlardı saplastırıw usılların islep shıǵıwǵa háreket etti. Bul problemalardıń etnopsixolingvistikalıq aspektleri Yu.A. Sorokinniń “Tekstti semantikalıq qabıllaw hám bibliopsixologiya (populyaciyalıq ilim ádebiyat tekstin qabıllaw tiykarında)” miynetinde lakunalar teoriyası qáliplesiwiniń tereń hám sistemalı analizleniwi tiykarında tolıq ashıp berildı.

Lakunologiyanıń qáliplesiwi hám rawajlanıwıń bul basqıshında Yu.A.Sorokin menen I.Yu.Markovinanıń qos avtorlıǵındaǵı "Etnopsixolingvistika" miynetiniń ornı

ayrıqsha, jumısta lakunalar associativ eksperiment tiykarında úyrenilgen. Yu.A.Sorokin basshılıǵında lakunalarǵa arnalǵan basqa da associativ izertlewler (I.Yu.Markovina, A.N.Kryukov t.b.), tiykarınan, associativ maydanlar hám gilt sóz maydanların salıstırıw arqalı mádeniyatlar aralıq óz ara tásirdi bahalawǵa qaratıldı [Б.В. Дашидоржиева: 4: 175].

Solay etip, bul basqısh lakunalar teoriyasın hám tekstte lakunalardı anıqlaw usılların islep shıǵıw basqıshı boldı. Sonıń menen birge, bul dáwir shártli túrde Yu.A.Sorokinniń etnopsixolingvistikalıq ideyaları hám I.Yu.Markovinanıń evolyuciyalıq ideyalarınıń ústemligi menen sıpatlanadı. Birinshi basqıshtan-aq, ilimler aralıq baylanıslar tiykarındaǵı izertlewler, lakunanı úyreniw bazasın keńeytti.

Ekinshi basqısh XX ásir aqırı – XXI ásir basların óz ishine aladı. Bul dáwirde lakunologiya lingvistikalıq oylaw jetiskenliklerin jámlep, lingvistikalıq, atap aytqanda, awdarma teoriyası hám salıstırmalı til bilimi tabıslarınan paydalana otırıp tildiń erkin tarmaǵı sıpatında jol ala basladı.

Lakunologiya rawajlanıwınıń bul basqıshında, G.A.Antipova hám O.A.Donskix "Tekst mádeniy qubılıs sıpatında" monografiyasında birinshi ret lakunalardıń etnopsixolingvistikalıq teoriyasın usındı.

Bul dáwirdegi izertlewlerge keńirek toqtap ótetuǵın bolsaq, social-mádeniy sebepler menen túsindiriliwi múmkin bolǵan tildiń sózlik quramındaǵı boslıq sıpatında lakuna problemaları – V.L. Muravyova, G.A. Antipova, O.A. Donskix, O.A. Ogurcova izertlewlerinde; ekvivalenti bolmaǵan sózlik sıpatında lakuna problemaları – V.L. Muravyev, G.A.Antipova, O.A.Donskix, O.A.Ogurcova, V.G.Gak, Yu.S. Stepanov, S.N.Mechkovskaya, V..I.Jelvis, I.I.Haleeva, K.Heyl izertlewlerinde orın aldı. Bul izertlewlerde lakuna sózliktegi boslıq, tildiń semantikalıq kartasındaǵı "bos orınlar" sıpatında kórinedi. Al, V.I.Jelvis hám I.Yu Markovina eki jergilikli mádeniyattıń tillik, konceptual hám emotiv kategoriyaların salısıtırıwda júzege keletuǵın sáykessizliklerdi lakuna sıpatında anıqlaydı.

Lakunanı ilimiy sıpatlawǵa háreketler, onı tereń teoriyalıq túsiniw lakunalogiya rawajlanıwınıń úshinshi basqıshında, 2000-jıllardan baslandı. Lakunologiya rawajlanıwınıń úshinshi basqıshı, lakunalardıń bir qansha aktual teoriyalarınıń jaratılıwı menen sıpatlanadı.

G.V.Bikova lakunalar teoriyasın leksikalıq sistemologiya kategoriyası sıpatında islep shıǵıwǵa baǵdarlanǵan "Lakunarlıq leksikalıq sistemologiyanıń kategoriyası sıpatında" miyneti "Lakuna" koncepsiyasında jańa kórinis payda etti hám bul tarawdaǵı úlken qádemlerden biri boldı. Ilimpazdıń, lakunalar bir tillik jaǵdayında da ushırasadı, degen pikiri lakunlardı klassifikaciyalawdı jetilistiriwge túrtki boldı.

Sonday-aq, lakunalogiyanıń rawajlanıwına Yu.S. Stepanov, I.A. Sternin, A.A.Maxonina, G.Eyger, I.Panasyuk, P.N.Donc, D.I.Ermolovich. ,V.P.Gricenko, T.Yu.Danilchenko, B.D.Dashidorjieva, L.K.Bayramova, h.t.b. ózleriniń úlken úlesin qostı. Lakunalogiya rawajlanıwınıń úshinshi basqıshı óz aldına keń túrde kórip shıǵıw maqsetke muwapıq.

Izertlewlerdi talqılay otırıp, lakuna probleması ekinshi bir mádeniyat yáki tildi qabıllawdaǵı qıyınshılıqlar sebepli lakuna probleması izertlenilip atırǵanlıǵın kóriwge boladı [Van Yue:11:2017]. Degen menen, bizińshe tiller aralıq yamasa mádeniyatlar

aralıq lakunalardı izertley otırıp, júzege kelgen boslıqlar tiykarında biz, mádeniyatlar aralıq hám tiller aralıq jańa dálillerge, faktlerge, ilimlerge iye bolamız. Bul hám tariyxıy jaqtan, hám zamanagóy ilim-pánniń rawajlanıwı ushın oǵada áhmiyetli.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Антипов Г.И., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. Новосибирск: Наука, 1989.
2. Быкова Г. В. Лакунарность как категория лексической системологии. Благовещенск: Изд-во БГПУ, 2003.
3. Быкова Г.В., Пылаева О.Б. Словарь «несуществующих слов»: фантастика или реальность? // Лакуны в языке и речи: Сб. научн. тр. Благовещенск, 2005.
4. Дашидоржиева Б.В. История лакунологии: истоки, пути становления и развития // Вестник бурятского государственного университета: Сб. научн. тр. Улан-удэ, 2014. С. 175.
5. Жельвис В.И., Марковина И.Ю. Опыт систематизации англо-русских лакун // Исследование проблем речевого общения. М.: Наука, 1979.
6. Марковина И.Ю., Сорокин. Ю.А. Культура и текст. Введение в лакунологию». М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010.
7. Муравьев В. Л., Лексические лакуны (на материале лексики французского и русского языков). Владимир, 1975.
8. Огурцова О. А. К проблеме лакунарности // Функциональные особенности лингвистических единиц: сб. тр. Кубан. ун-та. Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1979. Вып. 3.
9. Сорокин Ю. А., Метод установления лакун как один из способов выявления специфики локальных культур // Национально-культурная специфика речевого поведения. М.: Наука, 1977.
10. Сорокин Ю.А. Психолингвистические аспекты изучения текста. М.: Наука, 1985.
11. Ван Юе Применение теории лакуны в межкультурной коммуникации. Интерактивная наука, 2017, 5(15), 88-89 doi:10.2166/r-130203. Изъято из https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29112790
12. Vinay J.-P., Darbelnet J.Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction. Paris: Didier, 1958.

ÁJINIYAZ SHAYÍR QOSÍQLARÍNDA FEYILDIŃ ANALITIKALÍQ FORMALARÍNÍŃ KÓRINISI

Mustafaeva Altıngúl Jumanazarovna
Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı doktorantı

Qaraqalpaq tilinde feyil sóz shaqabı qollanılıwı jaǵınan keń sıpatqa iye. Sońǵı izertlewler boyınsha qosılısqan eki feyildiń qospa feyil bola bermeytuǵınlıǵı, qospa feyil bolıwı ushın eki feyildiń de tolıq mánili sózden bolıwı, eger qosılısqan eki feyildiń birewi tiykarǵı, ekinshisi tiykarǵı feyilge qosımsha máni beriw menen sheklense onda tiykarǵı háreketlik máni dáslepki komponentte qaladı. Bul sıyaqlı feyiller túrkiy

tillerinde sońǵı izertlewler boyınsha qospa feyil emes, al feyildiń analitikalıq forması dep úyreniledi [3:65].

Qaraqalpaq tilinde kómekshi feyillerdiń sanı otızǵa shamalas. Biraq olar ózi birigip kelgen hal feyil formasındaǵı tiykarǵı feyillerge dizbeklesip feyildiń analitikalıq formasın payda etp mánilik jaqtan keńeyip otıradı. Feyildiń analitikalıq formaların ayırım ádebiyatlarda kompoziciya usılı dep te ataydı [4:5].

Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırlarınan biri Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretiwshiliginen de feyildiń analitikalıq formaların kóriwimizge boladı. Onıń bir qatar qosıqların alıp qaraǵanımızda shayır tildiń kórkemlew qurallarınan sheber paydalanǵanlıǵın kóremiz. Sonıń menen qatar qosıq qatarlarında feyillerdiń de analitikalıq formada qollanılıwı qosıqtıń tásirli hám kórkem bolıwına tásirin tiygizgeni kórinedi.

Qal kómekshi feyili hal feyildiń –ıp,-ip,-p affiksi menen jasalǵan túrine birikkende tómendegidey mánilerdi ańlatıp keledi:

Is- hárekettiń kútilmegende júz beriwi mánisin bildiredi:

Biywapanı *súyip qalsańız* dárdá,

Órter yuregińni ol biywapa yar (“ Biywapa yar”)

Hárekettiń maqsetke muwapıq emesligi, qálewlerge qarama-qarsı mánisin ańlatadı:

Orınlanbay qaldı áhli-paymanım
Wáǵdalar da yalǵan boldı sáwdigim .
Kórey desem sonda basqan izlerim,
Onı da *shań basıp qalǵan*, sáwdigim.
...Hajiniyaz yarınıń keyninde qalıp,
Izinen *yete almay qalǵan* bir talıp (“Gúljan”)

Joqarıdaǵı qatarlarda shayır súygen yarına jetise almaǵandaǵı ashıqtıń sezimlerin *qal* kómekshi feyilin qollanıw arqalı tereń hám emocional tárizde bergen. *Ber* kómekshi feyili -ıp, -ip,-p hal feyil affiksli tiykarǵı feyil menen birge kelip hár qıylı mánilerdi ańlatadı. Tiykarǵı feyildegi hárekettiń dawamlılıǵı, tákirarlanıw mánisin bildirip kelgende:

Ayta bersem áda bolmas bul sózim,
Endi qısqartayın sózdi, sáwdigim (“ Gúljan”)
Qosa bersem qıyatta da qızlar bar,
Ashamaylı qızı Biybizada bar (“ Sadaǵa”). Bul qatarlarda *ayta bersem, qosa bersem* feyilleri tákirar mazmundaǵı mánini bildirip, qosıqta toqtatıw, qısqartıw hám maqtanısh etiw mánilerin beriw maqsetinde jumsalǵan.

Al kómekshi feyili. Bul kómekshi feyil hal feyildiń –a,-y, affikleri arqalı jasalǵan túrine birigip, isley alıw qábileti, múmkinlik mánisin ańlatadı. Bolımsız formada isley almaw, múmkin emeslik mánilerin bildiredi: *qıla aladı, jaza aladı, ayta aladı, oqıy aladı.* Shayırdıń mına qatarlarında *al* kómekshi feyilin qollanıw arqalı súygen yarına erise almaǵanı, ishki debdiwleri bayan etiledi:

Hajiniyaz yarınıń keyninde qalıp,
Izinen *yete almay* qalǵan bir talıp (“ Gúljan”)
Men *taba almay* júrmen jardan jasqalar,

Árman menen bul dúnyadan óterseń (“ Ármaniy dúnya”)

Tur kómekshi feyili ayırım feyiller menen birikkende, tiykarǵı feyildegi hárekettiń tákirarıylıǵı mánisi bildiriledi. Bunı biz shayırdıń “ Dilbarım” qosıǵındaǵı mına qatarlar arqalı kóriwimizge boladı:

Xat *jazıp turaman* etpeymen kende,

Ózińe óziń táselle ber, dilbarım.

Otır kómekshi feyili dawamlı mánidegi is-háreketti bildiriwi menen birge tiykarǵı feyildegi háreket maqsetke muwapıq bolmaǵan háreket ekenligin, sol hárekettiń orınlanıwına subiekt yáki sóylewshiniń tárepdar emesligi mánisin ańlatadı: Usınday biymaza gáplerdi aytıp otırarmediń.

Bunday mánide qollanılǵanda kóbinshe dawamlılıq mánige iye bolmaydı. “Dilbarım” qosıǵında : Meniń ushın bolma zarıw-sárgizdan

Dártimdi qozǵamay otır shadıman –degen qatarlarında biziń ińjoqarıda aytqan pikirimiz óz kórinisin tabadı.

Itibar bolmadı siz benen bizde,

Meni *qoyıp kettiń* dártli etip izde- degen qatarlarda *taslap kettiń* degen pikirdi *qoyıp ketiw* analitikalıq feyil forması arqalı inversiyalıq usılda tásirli etip jetkerip bergen.

Shayır qosıqları tematikalıq jaqtan bay bolıp, kórkemliligi, kewilge qonımlılıǵı menen búgingi kúnde de óz áhmiyetin joytpaǵan. Ájiniyaz shayırdıń qosıqları tek ádebiy kóz qarastan emes, al tillik ózgesheligi tárepinen de úlken izertlewge sebep boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис «Қарақалпақстан» 1988
2. Әжинияз.Бир пәрий. Нөкис «Қарақалпақстан» 1993
3. Dáwletov A, Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, Nókis “Bilim” 2010
4. Ҳожиев А. Феъл. Тошкент, 1973

VERB-ADJECTIVE-PREPOSITION, VERB-VERB CONSTRUCTIONS, VERBS GOVERNING TWO PREPOSITIONS AND PHRASEOLOGICAL CONSTRUCTIONS INVOLVING VERB AS WELL AS ADJECTIVE

Ruzimov Sherali Saliyevich, Ph.D. Student
RK, Nukus State Pedagogical Institute

This paper explores various complex verb constructions in English, focusing on phrasal-prepositional verbs and their unique syntactic and semantic roles. By examining patterns such as verb-adjective-preposition and verb-verb combinations, this study highlights the idiomatic nuances and structural flexibility of these verb forms.

Phrasal-prepositional verbs form a specialized subset within the broader class of phrasal verbs in English, consisting of a verb, an adverbial particle, and a preposition that together create idiomatic expressions. As Quirk et al. observe, “These

combinations are largely restricted to informal English" [4: 160]. For example, the phrasal verb "put up with" means either 'to tolerate' or 'to agree with' in different contexts. Similarly, 'get away with' in sentences like 'You were lucky to get away with only a fine' illustrates a sense of escaping consequences. In such cases, a one-word equivalent, such as 'tolerate' for 'put up with', is often indicative of idiomaticity, a characteristic frequently found in dictionary definitions, where phrases are given concise definitions, as seen in 'The police have to put up with a lot of abuse' (3: 40).

Although passive forms of such idioms are not very common, they are occasionally used for emphasis. For instance, 'These tantrums could not be put up with any longer' shows the passive form of 'put up with', synonymous with 'tolerated' [4: 160]. Other examples include 'The noise from the construction could not be put up with anymore' and 'Old traditions have recently been done away with in many modern societies' (done away with = abolished). In these constructions, passive transformation provides flexibility in emphasizing different aspects of the action. For example, 'The new employee was looked down on by some of her colleagues' conveys the meaning 'despised' in passive form.

Additionally, these phrasal-prepositional verbs frequently require an object complement, as seen in phrases like "fob N off with <esp BrE>, put N down to, take N out on, fix N up (with), let N in on, put N up to" [4: 160]. For instance, 'Alan tried to fob her off with some story about losing her phone number' demonstrates the verb's function in a sentence [Cambridge Dictionary, 2004, p. 75]. Moreover, constructions such as "put down to" introduce causality, as in "He put his failure down to lack of efficiency" [1: 6].

Syntactic flexibility in these verbs also allows for role-switching. For instance, "fob off (on/onto)" and "fob off (with)" can be structured in various ways without altering meaning. In sentences such as 'The salesman fobbed off the faulty machine on the lady' and 'The salesman fobbed the lady off with a faulty machine', the roles of the faulty item and the recipient can be interchanged, emphasizing either component as contextually appropriate.

The presence of a single-word equivalent is often a key feature of idiomaticity in phrasal-prepositional verbs. For example, 'put up with' may be replaced by 'tolerate', though not all idioms have such direct equivalents. For instance, 'get away with' and 'run out of' lack simple one-word substitutes, demonstrating the complexity of idiomatic expressions.

Prepositional passive constructions occur when a prepositional complement is made the subject in a passive sentence, an approach consistent with "Subject Verb Object" analysis. In 'The noise was put up with by the residents for months', the preposition is 'stranded' following the verb. Not all phrasal-prepositional verbs lend themselves easily to passive forms; for instance, 'went out with' resists passive transformation. While 'Pete was only gone out with by me' is technically correct, it is stylistically awkward, especially in personal contexts. Other prepositional passives that are more common include 'The outdated laws have been done away with by the government' and 'A replacement part was sent away for by them', where the passive structure maintains grammatical correctness and idiomatic sense.

The use of passive forms depends not only on sentence participants but also on whether the language is traditional or idiomatic. As Quirk et al. explain, “Both factors play a role in making the passive select the abstract metaphorical meaning” [4: 164].

Verb-verb constructions, wherein two verbs combine to create idiomatic meaning, are also notable. Expressions like ‘make do (with someone or something)’ imply ‘manage’ or ‘be content’. Additionally, the second verb may appear as a participle, as in ‘get rid of’, which means ‘to be free from someone or something’.

Certain verbs in English may govern two prepositions, connecting with distinct objects and adding specificity to the action. For instance, ‘apply’ can take both ‘to’ and ‘for’ in contexts such as “You must apply to the directors for an increase in pay” [2: 29]. Occasionally, one prepositional phrase may be omitted without affecting comprehension, as in ‘Over the months, it has developed into a successful business’, where ‘from’ is omitted.

Lastly, verb-adjective structures also contribute to phraseology. While less common than phrasal verbs, certain verbs allow adjectives to modify them comparatively, as in ‘put straight’. Such structures create cohesive expressions, seen in combinations like ‘fall short of’ and ‘come short of’, indicating insufficiency in contexts such as “Supply often falls short of demand” [2: 23].

In analyzing these constructions, it becomes clear that English phrasal-prepositional verbs not only enrich language expressiveness but also demonstrate intricate grammatical patterns, particularly in their adaptability to passive forms and idiomatic functions.

List of references:

1. Erejepova J. English phrasal verbs in translation. – Tashkent. "METODIST NASHRIYOTI". 2023.
2. Кортни Р. Английские фразовые глаголы. Англо-русский словарь. — 2-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 2000.
3. Longman phrasal verbs dictionary. Pearson Education Limited, 2000.
4. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London and New York: Longman Group Limited, 1985.

THE ROLE OF VERB COMBINATIONS IN STRUCTURING PHRASAL VERB DICTIONARIES

Ruzimov Sherali Saliyevich, Ph.D. Student
RK, Nukus State Pedagogical Institute

Phrasal verb dictionaries are crucial tools for learners of English, focusing on the systematic presentation of verb combinations with prepositions and adverbs. These dictionaries are typically organized alphabetically by the base verb, with entries specifying the various forms and combinations of the verb, such as ‘go, went, gone’. Synonyms, opposites, and usage examples are often included to provide context for both literal and idiomatic meanings. Example sentences illustrating phrasal verbs are usually italicized. Grammatical patterns, such as ‘v + adv’ or ‘v + pre’, illustrate the different ways in which verbs function with prepositions and adverbs.

Additionally, phrasal verb dictionaries may contain idiomatic expressions to expand the user's language understanding. Relevant prepositions that are commonly paired with the verb are often included. In some instances, derived words from the base verb are also presented (e.g., 'outstanding' from the verb 'stand'). Usage and grammatical notes, enclosed in brackets, offer further insight into proper usage in varied contexts.

One key aspect of phrasal verb dictionaries is the focus on idiomatic meanings. Many phrasal verbs have meanings that differ significantly from their individual components. For example, 'give in' or 'look after' cannot be interpreted literally by their individual parts. Phrasal verbs often convey a more informal tone, and their inclusion in dictionaries helps learners navigate both casual and formal English. Verbs frequently used with specific prepositions, such as 'depend on' or 'look for', are highlighted, showing how prepositions can change or add nuance to a verb's meaning. For instance, 'clean' and 'clean up' convey slightly different senses, with the preposition adding a subtle variation to the base verb's meaning. Lists of common verbs and prepositions demonstrate these distinctions, aiding learners in mastering such combinations.

Dictionaries often use symbols or markers, such as asterisks, to indicate frequently used prepositions. These include "*about, *around, *at, *in, *on, *out, *up, *with" and others" [3: 7].

Verbs with multiple prepositions are also featured, showing how they can form different meanings depending on the context. For example, 'run around' can refer to both literal movement and being extremely busy. Lists of such verbs and their common prepositions are often provided at the beginning of dictionary entries.

Entries in phrasal verb dictionaries usually indicate whether a verb is transitive or intransitive, whether it requires an object, and whether it can be used reflexively.

Usage of Verb Combinations

Dictionary entries clearly indicate whether a verb requires an object, can stand alone, or can function in both ways (e.g., 'break down', 'burn down'). Footnotes clarify the verb's transitive or intransitive usage, as well as how to form pronoun complements (e.g., 'wake up', 'wake sb up', 'wake yourself up').

Phrasal verbs like 'keep out' may be used alone or with complements, as seen in examples such as '*Keep out*' or '*He prefers to keep out of political problems*'. If the verb can be followed by another verb in the -ing form, this will be indicated at the start: "ˌrush ˈinto sth; ˌrush ˈinto doing sth; ˌrush sb ˈinto doing sth" [3: 45].

At the end of many of the verbs, or at the end of a numbered meaning, you will find some common **subjects** or **objects**. These show you the type of contexts that the verb is often used in, so that you can use it correctly yourself. For example, at 'break out', you will see: ˌ**break** ˈ**out 1.** if sth unpleasant such as a fire, a war, etc. breaks out, it starts suddenly: *They would have got married in 1939 if war had not broken out.* □ *A fire broke out on a ferry yesterday.* **[SUBJ] war, fire, fighting, row, violence**

Synonyms and **opposites** are often listed alphabetically, with phrasal verbs appearing before single-word verbs. For example: "**answer back** Someone, especially a child, **answers** you **back**, or **answers back**, when they reply rudely: *She won't give*

him the job; he's answered back once too often. [same as **talk back**]" [1: 10]. Such entries help expand vocabulary. However, it is noted that synonyms may not always be interchangeable depending on context, as illustrated by: *We had to call someone to **knock/break** the wall down. If you don't unlock the gate, we'll have to **break/knock** it down. That new building is going to be **knocked down*** (correct). *That new building is going to be **broken down*** (incorrect).

Grammatical **notes** often provide additional details about tense or specific usage patterns, such as: "**settle on/upon *sth*** NOT PROGRESSIVE ..." [2: 53]. They may also highlight grammatical points like passive constructions.

To avoid misuse, grammatical **patterns** are provided to show how verbs combine with prepositions, nouns, or pronouns. Common patterns include: v + adv: '*Her computer broke down during the meeting*'. v + prep: '*We can always rely on our team*'.

Inseparable verbs (e.g., 'put up with sb/sth') do not allow separation of the verb and preposition. For separable verbs (e.g., 'tear sth up'), the complement may appear between the verb and preposition (e.g., 'John tore up all the pictures of his ex-girlfriend'). These patterns guide proper complement placement, especially when pronouns are involved.

Some phrasal verbs appear exclusively in the **passive voice** (e.g., 'be/get carried away'). Understanding patterns such as 'be/get + v + adv' is crucial. Other phrasal verbs (e.g., '*The deal has been called off*') can also appear in passive constructions.

In sum, phrasal verb dictionaries serve as comprehensive resources for learners of English, providing essential information about verb-preposition combinations, idiomatic meanings, and grammatical patterns. They facilitate a deeper understanding of how phrasal verbs function in both formal and informal communication, guiding learners toward accurate and effective language use.

List of references:

1. A Guide to Phrasal Verbs. – Croatia: Chambers Harrap Publishers Ltd, 2000.
2. Longman phrasal verbs dictionary. -New York: Pearson Education Limited, 2000.
3. Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English, 2001.

AJINIYAZ: A BEACON OF KARAKALPAK LITERATURE

To'lqinova Maftunaxon - Third-year student Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz
Dana Oringalieva - Teacher of Nukus State Pedagogical Institute

Abstract

This paper deals with the issues Ajiniyaz's life and work, as well as his famous poem called "Bozataw". Ajiniyaz is not only a famous poet in Karakalpakstan, but also has a high position abroad. In addition, many of his works and poems have been translated into many languages. Ajiniyaz's life and work are a testament to the power of poetry to inspire and to unite people. His poems will continue to be reading and enjoyed for many years to come. Ajiniyaz's life and works embody the spirit of

Karakalpak culture. Ajiniyaz's enduring legacy serves as a testament to the power of poetry to shape identities, preserve cultural heritage, and inspire social change.
Keywords: Ajiniyaz, Ajiniyaz’s poetry, Bozataw, national poet, cultural heritage, Karakalpak literature

Introduction

Ajiniyaz, a prominent figure in Karakalpak literature, has left an indelible mark through his profound poetry and unwavering commitment to his people's cultural heritage. This thesis delves into the life and works of Ajiniyaz, exploring his most celebrated poem and its enduring significance. Ajiniyaz's life was intricately intertwined with the cultural and political landscape of his time. Born in 1906 in the Nukus district of Karakalpakstan, he witnessed the tumultuous events of the early 20th century, including the Russian Revolution and the subsequent establishment of the Soviet Union. These experiences profoundly shaped his worldview and infused his poetry with a sense of social consciousness and historical awareness.

Ajiniyaz's literary journey began in the 1920s when he started writing poems in Karakalpak, a language that was then marginalized and facing the threat of extinction. His early works reflected the aspirations and struggles of his people, who were striving for cultural autonomy and recognition. Ajiniyaz's poetry served as a powerful voice for the Karakalpak people, rallying them around their shared identity and heritage. One of Ajiniyaz's most celebrated poems is "Karakalpakstan," a poignant ode to his homeland. In this work, he extols the beauty and resilience of the Karakalpak landscape, while also highlighting the challenges faced by its inhabitants. The poem's evocative imagery and lyrical language have resonated with generations of readers, solidifying Ajiniyaz's status as a national poet. "Karakalpakstan" is more than just a patriotic anthem; it is a testament to Ajiniyaz's deep connection to his people and his unwavering belief in their cultural heritage. The poem's themes of identity, belonging, and resilience have universal appeal, transcending the boundaries of time and place.

Ajiniyaz's literary legacy extends far beyond "Karakalpakstan." His poetry encompasses a wide range of subjects, including love, nature, history, and social justice. He was a master of language, capable of crafting verses that were both emotionally resonant and intellectually stimulating. His most acclaimed work, "Bozataw," stands as a testament to his literary brilliance and enduring legacy. This essay delves into the life of Ajiniyaz, his artistic journey, and the profound impact of "Bozataw" on Karakalpak culture. Born in the early 19th century, Ajiniyaz's life was inextricably linked to the tumultuous history of the Karakalpak people. Witnessing the hardships and injustices faced by his community, he turned to poetry as a conduit for expressing his grievances and advocating for their rights. His verses resonated with the collective experiences of his people, offering solace, inspiration, and a sense of shared identity. Ajiniyaz's early years were marked by a thirst for knowledge and a deep appreciation for the arts. He sought education at various madrasas, immersing himself in classical Persian and Arabic literature. This exposure to diverse literary traditions broadened his horizons and enriched his poetic style. Ajiniyaz's intellectual pursuits were not confined to the realm of academia; he was also a keen observer of the world

around him, drawing inspiration from the natural beauty of his homeland and the social and political realities of his time.

The Kungrad rebellion of 1858-1859 profoundly influenced Ajiniyaz's poetic sensibilities. Witnessing the struggle for independence and social justice, he became a vocal critic of the oppressive regime. His poetry served as a rallying cry for his people, inspiring them to resist injustice and strive for a better future. Ajiniyaz's most enduring masterpiece, "Bozataw," is a poignant elegy to the lost homeland of the Karakalpak people. The poem is a heartfelt lament for the displacement and suffering endured by the Karalpaks during their forced migration to Kazakhstan in the 19th century. Through vivid imagery and emotive language, Ajiniyaz paints a vivid picture of the beloved homeland, its natural beauty, and the deep connection it held for the people. The poem's central theme is the inextricable bond between the Karalpaks and their land. Ajiniyaz emphasizes the significance of place in shaping identity and culture. The loss of Bozataw is depicted as a profound tragedy, a rupture in the fabric of their existence. The poet's mournful tone conveys a sense of longing, nostalgia, and a deep-seated yearning for return.

Beyond its emotional impact, "Bozataw" serves as a powerful political statement. It is a critique of the policies and actions that led to the displacement of the Karakalpak people. The poem implicitly challenges the injustice of their forced migration and the disregard for their cultural heritage. By giving voice to their suffering, Ajiniyaz empowers the Karalpaks and reinforces their collective identity. Ajiniyaz's legacy extends far beyond "Bozataw." His poetry offers a rich tapestry of Karakalpak culture, preserving its traditions, values, and historical experiences. His works continue to inspire and resonate with contemporary audiences, serving as a reminder of the importance of preserving cultural heritage and advocating for social justice.

Conclusion

Ajiniyaz's "Bozataw" is a masterpiece that transcends its immediate historical context. It is a poignant exploration of loss, longing, and the enduring power of place. The poem's enduring appeal lies in its ability to evoke deep emotions and resonate with universal themes of identity, belonging, and the human spirit. Ajiniyaz's legacy as a poet and cultural icon will continue to inspire and inform generations to come.

References

1. **Abdirayimov, A.** (2010). *Ajiniyaz: A Life in Poetry.* Nukus: Karakalpak Publishing House.
2. **Karakalpakstan: A Cultural and Historical Overview.** (2015). Tashkent: Uzbekistan National Encyclopedia.
3. **Muhamedov, M.** (2018). "The Poetic Legacy of Ajiniyaz." *Central Asian Studies*, 3(2), 75-90.
4. **Nurmuhamedov, N.** (2005). *Ajiniyaz: A Voice of the Karakalpak People.* Almaty: Kazakh University Press.
5. **Tursunov, T.** (2020). "Ajiniyaz's Contribution to Karakalpak Literature." *Journal of Central Asian Studies*, 10(1), 12-25.

T.QABULOVTÍŃ SHIǴARMALARÍNDA RÁWISH, ALMASÍQ, ELIKLEWISH SÓZ SHAQAPLARÍNÍŃ JASALÍWÍ

Davletalieva Zaxima Salievna
I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebi qaraqalpaq tili hám ádebiyat páninen joqarı kategoriyalı muǵállim.

Ráwishtiń qaraqalpaq tilinde ózine tán sóz jasawshı affiksleri bar. Biraq olardıń sanı, ónimliligi basqa sóz shaqaplarına qaraǵanda az. Ráwishlerdiń biraz affiksleri (-sha/-she, -lay/-ley, -larsha/-lershe, -lap/-lep) t.b. ónimli, birazları ónimsiz bolıp qollanıladı [M.Dáwletov, M.Qudaybergenov:132].

Ráwish jasawshı eń ónimli qosımta –**sha/ -she**. Bul affiks arqalı jasalǵan ráwishler is-hárekettiń waqıtlıq, sınlıq, kúsheytiwshilik belgisin salıstırmalı túrde bildiredi. Tiykarınan atlıqlardan (awızsha, erkekshe) kelbetliklerden (qısqasha, jańasha), sonday-aq subtantivlesip kelbetliklerden (mártlershe, nadanlarsha), almasıqlardan (ózinshe, menińshe, sonsha, bunsha), sanlıqlardan (mıńlarsha) sıyaqlı dórendi ráwishlerdi jasaydı. Mısalı:

Tańǵı tábiyattıń taza hawasın,
Tańda toyǵanım**sha** jutıwım kerek. («Ulımnıń úlkenine»)
-Ne ushın Nókisti súyeseń sonsha?
Dep sen áwmetinde sorawıń múmkin.
Sonda keń dúnyaǵa miyrim **qanǵansha,**
«Xalqabad» kósheden qarawım múmkin. («Nókis novellası»)

-day/-dey affiksi. Shayırdı qosıqlarında -day affiksi is -hárekettiń qalay, qáytip isleniw belgisin bildirip ráwish sóz shaqabın jasap kelgen. Mısalı:

Dekabr ayında kelin túsirdim,
Qaqaman qıs maǵan **jazday** kórindi,
Atalıq parızdıń parqın túsindim,
Kewlim - kólge qonǵan **ǵazday** kórindi. («Kelin toy»)

Ráwishtiń sóz qosılıw usılı menen jasalıwı qaraqalpaq tilinde ónimli qubılıs, biraq shayır shıǵarmalarında olardıń túrlerin az ushırattıq. Mısalı:

Jantalasıp jasaw múmkin, biraq ta,
Ayra túsiw ańsat emes Watannan. (Áy ,perzentim).
Biraq, iybe saqla, úrkip, úrpeyip,
Ushıp-qonıp turma quslarǵa usap. («Qızım, tıńla»)

Birinshi mısalda ráwish birigip, al ekinshi mısaldaǵı ráwish juplasıp jasalǵan.

Sózlerdiń birigip qosılısıwı arqalı jasalǵan ráwishler qospa ráwishtiń basqa túrlerine qaraǵanda onsha ónimli emes. Birigiw jolı menen jasalǵan ráwishler qollanılıwı jaǵınan uzaq waqıtlar ótiwi menen dáslepki jeke turǵandaǵı mánisin hám formasınan pútkilley ózgeriske ushırap qáliplesken. Sol birikken halında olardıń geyparalarınıń qanday sózlerden birikkeni belgisizlenip turadı. Máselen: búgin, bıyıl, bıltır t.b. Olarǵa kelip shıǵıwı jaǵınan tallaw jasaǵanda ǵana anıqlanadı. Hátte, bıltır sózi ótken jil degen mánini ańlatsa da, aldıńǵı eki sózge qaraǵanda anıq emes. Mısalı:

Ne esitseń, qaraqapaq haqqında,
Bári-ras, bári hadal sóz **búgin.** («Qaraqalpaqlar haqqında qosıq»)

Birikken ráwishlerdiń bir qatarı ol, bul, sol, ana, mına siltew almasıqları, geypara kem mánili hám kómekshi sózlerdiń birigiwinen boladı: oyaqta, buyaqta, soyaqta, bulkarada, anakarada, minakara, bulmanda, solmanda, usımanda, t.b. Bunday birigiw, kóbinese awızeki sóylew ushın tán bolıp keledi. Mısalı:

Ol-tilsiz jaw-órtti óshirip,
Hám kórsetti ózin **solmanda…**
Xızmet etti dáwri-dáwrańa… («Tursınbay tóbe» haqqındağı hikayat)

Almasıq sóz jasawshı qosımtalar arqalı basqa sóz shaqaplarınan jasalmaydı. Sonday-aq, olardan basqa sóz shaqapları da onsha jasala bermeydi. Tek betlew, siltew, ózlik almasıqlarınan geypara ónimsiz sóz jasawshı qosımtalar arqalı **menshik, menmen, ózimshil, mensinbew, menmensiw, menińshe, bizińshe, sonsha, bunsha**, t.b.sıyaqlı kelbetlik, ráwish hám feyil sózler ǵana jasaladı. Shayırdıń qosıqlarında ayırım orınlarda kórsetilgen almasıqlar ushırasadı. Máselen:

Kitap basıp shıǵarıwǵa qaǵaz jok,
Biraq, bizińdiki **menshik** idaramız bar. («Tashkent kúndeliginen»).
Usınsha keń shegaraǵa úylesken,
Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń? («Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?»)
Sonıń ushın hár bir adam óz**inshe,**
Dárya bolıp aǵıwına haqılı. («Tórtlikler»)
Menińshe, «bendeniki»
Bárqulla árman eken. («Tórtlikler»)
Al, zayıbı- Áliyma apay,
Menińshe,-misli Gimalay,
On perzentke ádiwli ana,
Júrek-bawırı-jasıl jılǵaday…
Jaynap turǵan jaqtı dúnyaday… («Tursınbay tóbe» haqqında hikayat)

Eliklewish jasawshı affikslerdiń sanı oǵada az. Olar atlıq hám atlıqtan basqa sóz shaqapların jasaydı. T.Qabulovtıń dóretpelerinde eliklewishlerden feyil, atlıq sóz shaqaplarınıń jasalǵanın kóriwimiz múmkin. Máselen:

Assalawma áleykum, alıs juldızlar!
Aspanda **jarqırap** janıp turǵaysız. («Assalawma áleykum!»)
Ernazarı emirenip elim dep,
Allayarı hárbir taban jerim dep,
Tartıslarda, telpek **dirildespede,**
Xalqı ushın bolǵan qızıl gegirdek. («Qaraqalpaqstandı qalay súymesseń?»)

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw sisteması. Nólis, 2021.
2. Ембергенов У. Ҳәзири қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер. Нөкис, 1990.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинде рәўиш. Нөкис, 1973.

SINONIMLERDI OQÍTÍWDA AQÍL HÚJIMI HÁM INSERT KESTESI USÍLLARÍN QOLLANÍW

Uteniyazova Qutlıbiyke Genjebaevna
I.Yusupov atındaǵı dóretiwshilik mektebi qaraqalpaq tili hám ádebiyat páninen birinshi kategoriyalı muǵállim.

Qaraqalpaq tili - Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, onıń orta mekteplerde, arnawlı hám joqarı oqıw orınlarında oqıtılıwı mámleketlik áhmiyetke iye másele ekeni sózsiz.

Jaslarda dóretiwshilik sana, dóretiwshilik izleniwler, kóplegen imkaniyatlardan eń jaqsısın tańlay alıw kónlikpelerin qáliplestiriw hám rawajlandırıw, olardı milliy qádriyatlarımız, úrp-ádet, dástúrlerimizdiń ruwxında tárbiyalawda ana tiliniń tutqan ornı hám imkaniyatları júdá keń. Sonlıqtan ana tili boyınsha bilim beriwde onıń maqseti, mazmunı hám usılların jańalaw zárúr.

Biz til arqalı bir –birimiz benen pikir alısamız, sóylesemiz. Oy- pikirimizdi bayanlaw ushın tildiń sózlik quramınan sózlerdiń mánili bóleklerinen olardıń aytayın degen oy-pikirdiń maqsetine, mazmunına qaray gap ishinde baylanısıw usıllarınan paydalanamız. Qanday bolǵanda da óz pikirimizdi tińlawshıǵa dál anıq jetkeriwge umtılamiz. Bunda sinonimlerdiń atqaratuǵın xızmeti kúshli.

Sinonimlerdi oqıtıwda aqıl húјimi usılınıń áhimiyeti úlken. Bul usıl toparlar arasında qollanılatuǵın kóplep ideyalardı islep shıǵıw múnkin bolǵan usıl bolıp esaplanadı. Bunda oqıwshılardıń oqıw procesinde belsene qatnasıwı, túrli ideyalardı bayan etiw waqtında basqalardı da sabaqqa qızıǵıwshılıq penen qatnasıwǵa, dóretiwshilik penen islewge baǵdarlawshı usıl.

Aqıl húјimi usılın túrli formada ótkeriw múnkin. Máselen qandayda bir temanı bekkemlew ushın, jańa soraw qoyıw yamasa qálegen mashqalanı sheshiw ushın bul metodta qatnasıwshılardıń oylaw qábiletinen bar bilim hám imkaniyatlarınan ónimli paydalanıwǵa qaratılǵan jaǵdaylardı kóriw múmkin. Sinonimler tuwralı sabaqlıqta berilgen shınıǵıwlardı aqıl húјimi metodına tiykarlanıp sabaq ótsek boladı. Bunda berilgen sinonimlerdiń qatarların tolıqtırıp barıw kerek. Múǵallim oqıwshılardıń barlıǵına birdey soraw beredi. Máselen sinonimlerdiń dominantasın belgileń yaki berilgen sózlerdiń sinonimlik qatarların tabıń. Oqıtıwshı oqıwshınıń pikirin taqtaǵa jazıp baradı. Bul usıldı qollanıw ushın biz tómendegishe shınıǵıwlardı keltirdik:

1- shınıǵıw. Berilgen sinonimlerdiń dominantasın belgileń

1. Awırıw, nawqas, sırqaw, sırqas, biytap, háste, kesel.
2. Bóleklenіw, ayırılıw, ońashalanıw, jekkeleniw, shetlew, daralanıw.
3. Dińkesizlik, dimarsızlıq, kúshsizlik, qarıwsızlıq, hálsizlik.
4. Erlik, qıraǵılıq, mártlik, batırlıq, jawıngerlik, alǵırlıq.
5. Júdá, kútá, dım, eń, ábden, oǵada, nayatıy, oǵırı, orasan.
6. Rawajlandırıw, gúllendiriw, janlandırıw, háwijlendiriw, údetiw, ıǵallandırıw.
7. Rehimli, ǵamxorlı, qayırqomlı, miyrimli, miyrimanlı.
8. Sálemlesiw, amanlasıw, qol alısıw, kórisiw.
9. Úlken, kekse, jasaǵan, egede, úlkiygen, kaywanı.
10. Húmetlew, izzetlew, qádirlew, qásterlew, ádiwlew, álpeshlew, sıylaw.

2-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń sinonimlik qatarların tabıń.

Islaw…, ıqshamlaw…., sabır…, sebep…, sońǵı…, tuńǵısh…, uyıtqıw.., erk…, húkim…

Barlıq oqıwshılardıń pikirin bir-birine jaqınlıǵın hám ayırmashılıǵın talqılay otırıp múǵallim oqıwshılardı bahalap baradı. Múǵallim oqıwshılardıń pikirin tıńlap bolǵan soń sózlerdiń sinonimin ózi tolıqtıradı.

«Insert kestesi» taza tema boyınsha oqıwshılardıń túsinik hám bilimlerin anıqlawǵa, olarda tekstke baylanıslı sın kóz-qarasta qatnas jasaw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi. «Insert kestesi»n qollanǵan waqtımızda oqıwshılarǵa usınılǵan sinonim sózler haqqında jeke oqıwshınıń pikirleriniń sońǵı nátiyjeleriniń juwmaǵı tekseriledi.

Muǵallim insert kestesi usılın qollanıw arqalı oqıwshılardıń taza tema yaki tekst mazmunın qansha dárejede biletuǵının anıqlaydı.

«Insert kestesi» boyınsha tómendegishe belgiler qoyıladı.

V	_	+	?
Eger keltirgen mısalıńız, oqıǵan temańız benen say kelse.	Eger úyrengen tema boyınsha alǵan bilimlerińiz keltirilgen mısallarǵa qayshı kelse.	Eger úyrengen temańız siz ushın jańalıq bolsa	Eger úyrengen temańız siz ushın túsiniksiz bolsa.

Sinonimlerdi oqıtıwda insert kestesi

Insert	V	+	–	?
Sinonimler haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi.				
Sinonimlerdiń mánisine sáykes qollanıw haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi.				
Sinonimlerdiń kóp mániligi haqqında tolıq maǵlıwmat aldım.				
Sinonimlerdiń stilistikalıq xızmeti haqqında maǵlıwmatlar túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırıwdı talap etiwshi materiall kerek.				

Sinonimlerdi oqıtıwda aqıl húјimi hám insert kestesi usılları qollanıw tiykarında taza temanı boyınsha oqıwshılardıń túsinik hám bilimlerin anıqlawǵa, olarda tekstke baylanıslı sın kóz-qarasta qatnas jasaw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Ósip kiyatırǵan jas ávladtıń bilimge qushtarlıǵın hám óz betinshe úyreniw qábiletlerin rawajlandırıw óz gezeginde oqıwshılardıń óz ana tilin qay dárejede biliwine, awızeki hám jazba uqıbına, kónlikpelerine, til baylıǵınıń dárejesine tikkeley baylanıslı boladı.

Tildi meńgerip alıw insannıń biliw qábiletlerin ózlestiriwinde áhmiyetli orın tutadı. Oqıwshınıń til boyınsha jeterli tayarlıǵı, sóylew kónlikpeleri bolmasa, onıń hámme pánlerden tabıslı oqıwı qıyınǵa túsedi, ásirese til úyreniwdiń ámeliy tárepi júdá áhmiyetli.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Azizxojaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Tashkent, 2006.
2. Allaniyazova Sh., Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. (oqıw qollanba). Nókis, 2015

3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1990.

XALILA DÁWLETNAZAROV POEZIYASÍNDA TEŃEWLERDIŃ LINGVOSTILISTIKALÍQ ANALIZI

Biybijamal Jadigerova,
Ájiniyaz atındaǵı NMPI magistrantı

Qaraqalpaq til biliminde poeziyalıq shıǵarmalar tilin úyreniw házirgi kúndegi úyreniliwi kerek bolǵan eń aktual máselelerdiń biri. Bul arqalı oqıwshıǵa shıǵarmalar ele de túsinikli hám tereńirek jetip baradı. Lingvostilistikalıq analiz jasaw hár tárepleme oylaw qábiletimizdi shınıqtıradı, pikirlewimizdi qáliplestirip talǵamımızdi bayıtadı.

Qaraqalpaqstan xalıq shayırı Xalila Dáwletnazarov shıǵarmalarına tillik aspektten lingvostilistikalıq analiz jasaw arqalı biz onıń dóretiwshiligine tereńirek názer taslaymız. X. Dáwletnazarov qaraqalpaq ádebiyatında belgili ornı bar shayır. Onıń shıǵarmalarınıń tili ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Óz ana xalqınıń kórkemlik poetikalıq milliy terme-tolǵawlıq, folklorlıq poetikalıq úlgi dástúrleri menen zańlı túrde tábiyǵıy halatta ushırasıp, kimdi bolsa da oylandırıp, qálegen oqıwshınıń da estetikalıq talǵamına sáykes keleri sózsiz. [Esenov: 1.65]

Onıń shıǵarmaları tiliniń leksikasına tallaw jasaǵanda, bir neshe leksikalıq birliklerdiń sheberlik penen paydalanılǵanın kóriwge boladı. Ásirese, shayır teńewlerden júdá sheberlik penen paydalanadı.

Tilimizde teńewler hár qıylı usıllar arqalı bildiriledi: 1) kelbetliktiń usatıw mánisindegi –day//-dey, -tay//-tey affiksleri arqalı; 2) sıyaqlı, yańlı, misli, mısal, kibi hám t.b. tirkewishler arqalı.

Dawılpaz qus *kibi* shırlap, sharq urıp,
Mágar, usı tilekten ol jaraldı. *(“Qarızdarlıq”)* [Dáwletnazarov: 2.9]

Bul jerde “kibi” kómekshi sózi járdeminde jasalǵan teńew arqalı shayır insannıń ishki ruwxıy halatın ashıp beredi. Onı “shırlatıp, sharq urǵızadı”.

Ótmishiń oy-qıyal jetpes *tereńdey*,
Qollawshıń Qırıq shilter ǵayıp *erendey*,
Altın uytıp qoyǵan gúmis *zerendey*,
Jamalıń kóz jawın alar Aqshakól. *(“Aqshakól”)* [Dáwletnazarov: 2.34]

Bundaǵı –dey qosımtası arqalı jasalǵan teńew arqalı da shayır Aqshakóldiń gózzal kórinisin súwretleydi. Hátte, onı ilahiylestirip, “qollawshısı Qırıq shilter ǵayıp erendey” ekenine isenedi. Bul qosımtanıń tásiri menen qosıq júdá obrazlılıq xarakterge iye boladı. Shayırdıń ayırım qosıqlarında bir shuwmaqtıń ózinde teńewdiń eki formasınan da teńdey qollanıw jaǵdayları ushırasadı. Mısalı:

Ot basqan *buzawday* óttik oynaqlap,
Shıdamay júrekte ǵıjlaǵan shoqqa.
Tek, mıltıq shúrppesi basılsa boldı,
Megzer-ek pisenge jaylanǵan oqqa. [Dáwletnazarov: 2.139]

Ulıwmalastırıp aytqanda, shayır Xalila Dáwletnazarov poeziyasında kórkemlew súwretlew qurallarınıń, sonıń ishinde teńewdiń tutqan ornı ayrıqsha. Onı tereńirek izertlew búgingi til ilimi ushın oǵada áhmiyetli.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ж. Есенов. Муҳаббат ҳәм ар-намыс жыршысы. Нөкис. Авангард. 2021.
2. Халила Дәўлетназаров. «Шөлиркеў». Нөкис. Авангард. 2023.

T.QAYÍPBERGENOVTÍŃ «TÚSINIKSIZLER» ROMANÍNDA FRAZEOLOGIZMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Sarsenbaeva Sapura Jaqsılıq qızı
Ájiniyaz atındaǵı NMPI, Sırtqı bólim studenti

Tayanısh sózler: Til bilimi, leksikologiya, frazeologizm, sóz baylıǵı, semantika.

Annotatsiya: Bul teziste XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń ullı tulǵalarınan biri T.Qayıpbergnovtıń «Qaraqalpaq dástanı» trialogiyasınıń III kitabı «Túsiniksizler» romanındaǵı frazeologizmlerdiń leksika-semantikası úyrenilip shıǵılǵan.

Hár qanday millettiń kelbetin kórsetip beriwshi tiykarǵı belgilerdiń biri – til ekenligi haqqında Ózbekstan Respublikasınıń birinshi Prezidentiniń “Joqarı mánáwiyat – jeńilmes kúsh” miynetinde keń mazmunda túsindirlip ótiledi.

Leksema til birligi sıpatında tayar túrinde, forması hám mánilik jaqtan pútinlik bolsa, sóz sóylew birligi bolıp tabıladı, leksemalardın muǵdarı sóz hám sóz dizbeklerinde sáwlelenip, atamalasıp, beyimlesiwi nátiyjesinde bárha kóbeyip baradı.Sóz leksemalardıń hám sóz jasalıw usıllarınıń usaslıq hám qońsılaslıq baylanısları tiykarında anıqlanǵan, anıq forma, mazmun hám xızmet payda etken kórinisi bolıp tabıladı.

Kórkem shıǵarmalar razeologiyası ózine tán ayrıqsha belgileri menen ajıralıp turadı. Onda biz burınnan qáliplesip kiyatırǵan bay tilimiz hám ata-babalarımızdıń miyras etip qaldırǵan hikmetli, danalıq sózleri menen tanısamız. Jazıwshı dóretiwshiliginiń tili ózgeshe bolıp, ondaǵı barlıq romanlar, povestler hám gúrrińler tiykarınan xalıqtıń awızeki sóylew tili arqalı bayanlanǵan. Kórkem shıǵarmalarda, ásirese, romanlarda qollanılatuǵın frazeologizmlerdiń derlik kópshiligi házirgi turmısımızda gónerip, qollanılıw sheńberi tarayıp qalǵan.

Bul tuwralı B. Yusupova óziniń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası» degen miynetinde qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleri tilinde, dástan, ertek, tolǵawlarda hám basqa da janrlardıń til qurılısında qollanılǵan, házirgi waqıtta derlik gónerip qalǵan qoyday shuwlatı, qızıl tilin jalaw, aqsha júzi solıw, uzaǵına at jollap, jaqınına xat jollap, kúnniń júzin kórsetpew, insapqa kiriw, ózi ólimdar, malı patshalıq, murat-maqsetine jetiw, bir-bir bayan etiw, badabat urıw, on tórtten tuwǵan ayday, tánin baǵısh etiw, mańlayı qara hám basqa usıǵan uqsas frazeologizmlerdi mısal etip keltirip ótedi. Bul miynette jáne de folklorlıq shıǵarmalarda qollanılǵan frazeologizmlerdiń mánileri ózgeriske ushıraǵanı, házirgi dáwirde basqa mánini ańlatatuǵını da aytılǵan.

Biz jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń Túsiniksizler kitabın oqıp otırıp, tómendegi frazeologizmlerdi talıqlap óttik.

Xorezmniń duzın teń tatıp, Ámiwdáriyanıń suwın bólisip iship otırıp qaraqalpaqlardı bilmew, hár bir xiywalı ushın ***gúlliy gúná***.(5-bet)

Gúlliy gúná – Qaraqalpaq xalqınıń frazeologiyalıq qatlamı oǵada bay. Óytkeni bul jerde qollanılıp turǵan gúlliy gúná frazeologizmsınıń mánisin shaǵıw oǵada ańsat pikir emes. Aytayıq birinshi esitip turǵan adam bunıń mánisin túsinbewide múmkin. Gúlliy gúná sózi bul awır gúná mánisin beriwshi frazeologizm bolıp, bul jerde jazıwshı Xiywalılar ushın qaraqalpaqlar hár tárepleme jaqın, qońısı otırǵanıń ashıp bermekshi bolǵan.

Sonda Mamıt: «Qaraqalpaqlar xan taxtınıń ***tuyaǵın kóteriwshi*** quralları»-deydi.(6-bet)

Tuyaǵın kóteriwshi – Bul frazeologizmnıń mánisi joq qılıw, joq etiw degen mánilerdi bildiredi. Kontekstte kóretuǵın bolsaq, qaraqalpaqlardı Mamıt atlı shaxs xannıń taxtın joq ete alıwshı, som polat kúshli xalıq ekenligin súwretlew ushın usı feyil frazeologizmnı qollanǵan.

Gilt toqtap bir qaptalına qarasa, úsh adam onıń awıllası Qasım degen jigitti ortaǵa alıp, hár qaysısı bir túygishlep baratır.(7-bet)

Gilt toqtaw - dárriw toqtaw, birden toqtaw mánisindegi frazeologizm. Leksikalıq mánisi jaǵınan bul feyil frazeologizm jolda kiyatırǵan adamnıń Qasımdı hár biri túygishlep bartırǵan úsh shaxstı kórip birden toqtaǵanın súwretlep bergen.

Sıyırım joǵalǵan soń ***iz quwıp kelsem***, mınaw kisi satıp aldım dep jetelep baratır.(8-bet)

Iz quwıp kelsem - bul feyil frazeologizm mánisi jaǵınan izbe-iz júriw, erip keliw degen maǵananı beredi. Kontekske názer awdaratuǵın bolsaq, frazeologizm joǵalǵan siyırdıń izinen (basıp ketken ayaq izleri názerde tutılǵan) kiyatırǵan mal iyesiniń siyırın urılar satıp aldıq dep aldap turǵanın sheberlik penen súwretleydi jazıwshı.

Qasım basqa sózdiń basına barmay atqa pıshıqtay ǵarǵıp minip, aldı-artına qaramay arqaǵa qaray ***qustay ushtı***. (8-bet)

Qustay ushtı – bul feyil frazeologizm bir sóz bene qaraǵanda teńewlik mánisi barday. Degen menen bul jerde bul sóz tilimizdiń qaymaǵı esaplanǵan frazeologiyalıq birlikti ańlatıp turǵanlıǵı ayqın kózge taslapnıp tur. Qasımnıń at ústine shaqqanlıq penen minip, zıńǵıp tezlik penen ketip baratırǵanlıǵı sheberlik penen súwretlengen bul qatarlarda.

Qara terge shomılıp, keshke deyin tınbay qara tastan ot shıǵarıp balǵa ursa da, Grushin bir de tas qıyqımınan úmitli nárse barın ayta almadı.(9-bet)

Qara terge shomılıp – Bul frazeologizm qattı sharshaw mánisin ashıp beriwshi frazeologizm bolıp, jazıwshı mayda jumıstı qansha sheberlik penen iselesede toqtamay háreket etkenligin beredi. Bunı oqıp otırǵan kitap oqıwshı shaxs ótkir emotsiya menen qabıl etedi.

Xiywa xanı qaraqalpaq ruwlarınıń qáytip birigiwine imkániyat tuwdırmaw ushın, awıllardan, awıllar bólisheklep kóshirip, bir ruwdı ekinshi ruwǵa aralastırıp qarma qılıp bılǵastırdı da, hár awıldıń ***ishinde ala awızlıqtıń tuqımın sewip***, birewdi ekinshige tıńshı qılıp úlgerdi.(10-bet)

Ala awızlıqtıń tuqımın sewiw – bul frazeologizm eki birikken insan yamasa qáwim arasında kelispewshilikti payda etiw mánisin bildiredi. Biz bilemiz qaysı

dáwirdegi ádebiy shıǵarmanı alıp oqısaqta bunday insanlar tabıladı, bul insanlar jawızlıq jolında xızmet etiwshi unamsız obrazdaǵı ádebiy shıǵarma qaharmanlarına tiyisli.

Bul waqıyalar Ernazardıń anası Qumar analıqqa tar júrek tamırları ústinde bolıp atırǵanday sezilip, jáne kóterilis bolıwı tiyisligine ***kózi jetetuǵın*** edi. (10-bet)

Kózi jetiw – biliw, seziw. Biz bilemiz kórkem shıǵarmalarda bir sózdi qayta-qayta qollana beriwdiń aqıbetinde stilllik qátelikke jol qoyamız. Bul kitap oqıwshını hádden tıs zeriktirip jiberedi. Sonıń aqıbetinde insanda kitap oqıwǵa degen imunitet joq bolıp ketiwi múmkin. Bunı bilgen sheber jazıwshılar shıǵarmalarında usınday sinonimler, frazeologizmlerdi sheberlik penen paydalanadı. Bul jazıwshınıń sheberliginen derek beredi.

«Orısı diywal»ǵa jáne aynalıp kelip, onıń gedir-budır ızǵar diywalın jabaday qolları menen bir maydan siypaladı, sońınan ashıw menen túkirip jiberip bir tepti de qaytıp kórgisi kelmey ***ǵırra izine*** aynaldı.(223-bet)

Ǵırra izine aylanıw – tezlik penen izine aylanıw. Bul frazeologizm shıǵarmadaǵı harakterdi ótkirlik penen ashıp beriw ushın qollanǵan. Qaharmanıń ǵázebi, ashıw menen islegen isleri kontekstte kórsetilgen hám bul háreketlerden ǵáebi qaynap dárriw izine qaytqanın usı frazeologizm menen beredi jazıwshı.

Ernazar bas wázirdiń ne ushın óytip sóylep kiyatırǵanına máni bermey, tap jańa ǵana kóz aldında júz bergen ólim jóninde oylap, ***kewil sarayı dal-dal*** edi.(125-bet)

Kewil sarayı dal-dal bolıw – kewli bolmaw, kewline keliw, ókpelew mánilerin bildiriwshi bul frazeologizmdi jazıwshı dáwirdegi kóz boyamashılıq, jawızlıqlardı oylap kewil xoshı bolmay kiyatırǵan jolawshınıń harakterin ashıp beriwge háreket etedi.

Shıǵarmadaǵı waqıyalardı, oǵan qatnasıp atırǵan personajlardıń is-harakterlerin kórsetiwde frazeologizler jazıwshı tárepinen sheber qollanıladı. [Юсупова:83] Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent B.Yusupovanıń bul pikiri oǵada orınlı óytkeni, hór bir jazıwshı óziniń shıǵarmasınıń mazmunı jaǵınan ótkir, oqıwshı ushın qunlı miynet bolıp qabıl etiliwin qáleydi. Mine usı maqsette qálem terbetken jazıwshı óziniń shıǵarmalarına sóz múlkiniń altın ǵázinesi frazeologizmlerdi sheberlik penen paydalanadı.

Frazeologizmler adamlardıń qarım-qatnasın, psixologiyalıq sezimlerdi emocialıq-ekspressivlik súwretlewde kórkem sóz sheberleriniń til sheberligi, ózinshelik stil ayrıqshalıqlarınıń bir kórnisin kórsetedi.[Пирниязова:48] A.Pirniyazovanıń aytqan pikirine tolıq qosıla otırıp, bizde frazeologizmlerdi insan psixologiyasına tásir ete alıwshı sóz múlkiniń qúdirteli múlki dep esaplaymız.

Juwmaqlap aytqanda, talantlı sóz zergeri Tólepbergen Qayıpbergenov óziniń «Túsiniksizler» romanında tariyxıy waqıyalardı sheberlik penen ashıp beriw menen birge ana tilimizdiń (qaraqalpaq tili) qaymaqları, sózdiń tereń mánili qatlamı frazeologiyalıq birliklerdi oǵada ónimli qollanıp, kewilge qonımlı etip jarıtıp beriwge háreket etken. Biz shıǵarmanı oqıw barısında kútilgen nátiyjege erisligeniniń gúwası boladı. Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmalarında bunday sóz gawharları oǵada kóp, biz tek ǵana bir roman quramındaǵı feyil frazeologizmlerdiń leksika-semantikasınaǵana júzlenip óttik.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

Ilimiy ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. Tashkent «Sano-standart» baspası 2018-jıl
2. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. (monografiya) Nókis «Qaraqalpaqstan» 2020-jıl
3. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили терминлери Нөкис «Билим» баспасы 1999-жыл
4. Пирниязова А. Қарақалпақ тили фразеогиялық системасы ҳәм оның стилистикалық имканиятлары (монография). Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2020-жыл
5. Сейдуллаева Д. Тил билими терминлериниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис «Билим» баспасы 2018-жыл
6. Юсупова Б. Қарақалпақ тилиниң фразеологиясы ҳәм оны изертлеўдиң гейпара мәселелери. (Илимий мақалалар топлвмы) Ташкент «Tafakkur avlodi» баспасы 2020-жыл

Kórkem ádebiyat:

7. Қайыпбергенов Т. Түсиниксизлер. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2019-жыл

AYÍRÍMLANǴAN, BIRGELKILI, KIRITPE, QARATPA DÚZILMELI QOSPALANǴAN JAY GÁPLERDI OQÍTÍW

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakultetiniń 4ª –kurs talabası
Kengesbaeva Fariza Kosbergen qızı

Qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gáplerdi oqıtıw boyınsha ápiwayı jay gáplerdiń quramına kirip onı mazmunı hám qurılısı jaǵınan qospalanǵan jay gápke ózgertetuǵın dúzilmelerdi úyretip alıp, sońınan olardıń jay gáptegi ornı, xızmeti haqqında túsindiriw kerek. Sonlıqtan qospalanǵan jay gáplerdi oqıtıw ushın biz tómendegishe bir saatlıq islenbe tayarlap názerińizge usınbaqshımız**.**

Sabaq túri: dástúriy.

Oqıw sabaǵınıń forması: kórgizbeli-ámeliy

Oqıw sabaǵınıń maqseti: Qaraqalpaq tilindegi qospalanǵan jay gápler boyınsha tolıq túsinik beriw, olardıń dúziliw jolların úyretiw.

Oqıtıw metodları hám texnikası: kórgizbeli, keste tolıqtırıw, tiykarǵı sorawlar.

1-etap. Shólkemlestiriw. Muǵallim klasqa kirip kelip oqıwshılar menen sálemlesedi. Klastıń tazalıǵın tekseredi, oqıwshılardıń qatnasın barlaydı.

2-etap. Úy tapsırmasın soraw. Muǵallim keshegi ótilgen tema boyınsha úyge berilgen shınıǵıwlardı tekseredi. Otilgen tema boyınsha bir qansha sorawlar beredi. Bul jerde «Blic soraw» metodınan paydalansa boladı.

3- etap. Taza temanı túsindiriw. Muǵallim taqtaǵa búgingi sáneni hám taza temanı jazadı. Taza temamız «Qospalanǵan jay gápler haqqında túsinik». Onıń ushın feyil toplamlı jay gápler, gáptiń ayırımlanǵan aǵzaları, gáptiń birgelkili aǵzaları, kiris sózler, kiris sóz dizbekleri, kiris gápler, kiritpe dúzilmeler hám qaratpa dúzilmeler boyınsha

aldın ala tayarlanǵan slaydlardı proektor yaki vizual materiallar arqalı prezentaciya isleydi. Muǵallimniń wazıypasına tómendegiler kiredi:
1. Qospalanǵan jay gápler túsiniginiń negizin ashıp beriw;
2. Feyil toplamlı gáplerdiń túrlerin úyretiw;
3. Gáptiń ayrimlanǵan aǵzaları hám onıń túrleri tuwralı túsinik beriw;
4. Gáptiń birgelkili aǵzaları hám ulıwmalastırıwshı sózler haqqında bilim beriw;
5. Kiris hám qaratpa dúzilmeli gáplerdiń qollanılıw ózgesheligi boyınsha túsinik beriw.

4-etap. Taza temanı bekkemlew. Bunda oqıwshılar tómendegilerdi ózlestiredi:
1. Qospalanǵan jay gáplerdiń qospa gápten ayırmashılıǵın;
2. Gáp aǵzalarınıń ayırımlanıw usılların;
3. Birgelikli aǵzalardıń dúziliw jolların;
4. Ulıwmalastırıwshı sózlerdiń orın tártibin;
5. Kiris hám qaratpa dúzilmeli gáplerdiń qollanılıw ózgesheligin úyrenedi.

5-etap. Juwmaqlaw. Muǵallim sabaqqa belsene qatnasqan oqıwshılardı bahalaydı hám úyge wazıypa beredi.

Taza temanı úyretiw barısında muǵallimniń iskerligi birinshi orında turadı. Máselen, muǵallim sabaqtiń temasın aytıp ótedi, ádebiyatlar menen tanıstıradı.

Usınılǵan ádebiyatlar:

1. Дәўлетов М. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1976.
2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2009.-296.
3. Dawletov M., Dawenov E., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili. 8-klass ushın sabaqlıq. Nókis «Bilim» 2014.
4. Sayfullaeva R. va b. Hozirgi ózbek adabiy tili. –Toshkent, 2009.

Muǵallim taza temaǵa baylanıslı tekst tarqatıladı.

Temaǵa baylanıslı tekst

Gápler til iliminde dúzilisi jaǵınan jay gápler hám qospa gápler bolıp bólinedi. Jay gápler baslawısh penen bayanlawısh arasında bir predikativlik qatnas boladı, al qospa gáplerde bir neshe predikativlik qatnastı bildiretuǵın gáplerden quraladı. Qospa gáptiń quramındaǵı hár bir gáp jay gáplerge tán bolǵan belgilerdi ózinde saqlaydı.

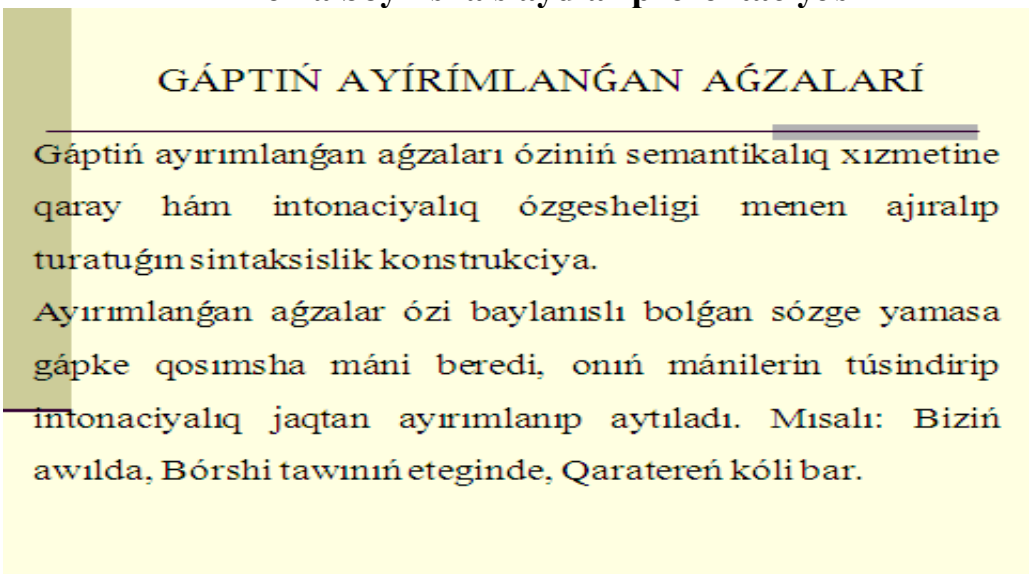
Jay gápler óz gezeginde keńeytilgen hám keńeytilmegen jay gápler bolıp eki toparǵa bólinedi. Keńeytilgen jay gáplerdiń quramına ekinshi dárejeli aǵzalı, sonday-aq keńeytilgen aǵzalı (feyil toplamlı), birgelkili aǵzalı, qaratpa, kiris aǵzalı gápler kiredi.

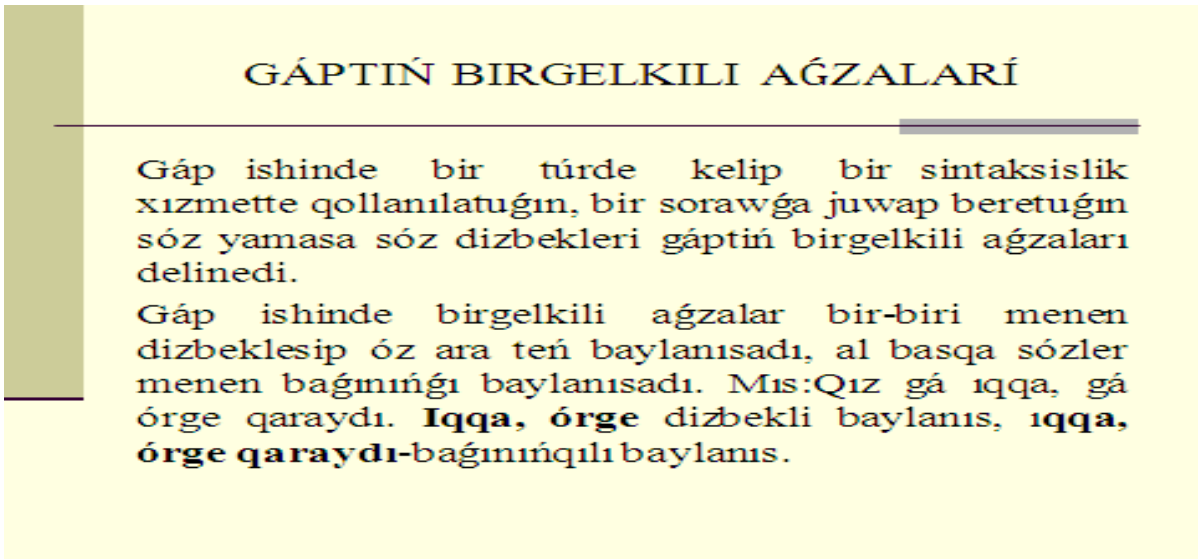
Keńeytilmegen jay gáplerge tek bas aǵzalardıń qatnasında dúzilgen gápler kiredi. Mısalı: Qıs keldi. Qar jawdı Keńeytilgen jay gáplerge bas aǵzalar menen ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasıwında dúzilgen gápler kiredi. Mısalı: Jer betin qalıń qar qapladı.

Bul tema boyınsha pikirlerdi talqılay otırıp, qaraqalpaq tilinde M.Dáwletov birgelkili hám ayrımlanǵan aǵzalı, feyil toplamlı keńeytilgen aǵzaları bar, qaratpa hám kiris konstrukciyaları bar gáplerdi qospalanǵan jay gápler dep júrgizedi. Házirgi

qaraqalpaq tiliniń sintaksisinde keńeytilgen aǵzaları bar gápler feyil toplamlı gápler dep ataladı. Muǵallim taza tema boyınsha slaydlar prezentaciyasın ótkeredi.

Tema boyınsha slaydlar prezentaciyası

KIRITPELER

Sóylewshi óz pikirin bayan etip turǵanda tiykarǵi gáptiń uliwmalıq mazmunına qatnaslı eskertiw mánisinde qosımsha pikir keltiredi. Bunda qosımsha túsinik retinde keltirilgen gápler tiykarǵı gáptiń ishinde yamasa keyninde beriliwi múmkin. Mısalı: Ózinen kishkene eki qarındası (ol waqıtları olar júdá kishkene edi) Ájimurattıń sebebinen jilaǵan waqıtta ákesi olardı jubatıp aldına aladı.

QARATPALAR

Qaratpalar aytılajaq oy-pikirge tıńlawshınıń dıqqatın awdarıw ushın qollanılatuǵın sóylewshiniń sózi. Qaratpalar adamǵa yamasa basqa da janli yaki jansız zatlarǵa qaratıla qollanıliwı múmkin. Olar dialoglarda, monologlarda, avtor gápinde, shaqırıq, úndewlerde kóp qollanıladı. Mısalı:

O, qúdiretli shınar, keldim sálemge
Shaqań shın doslıqtıń mehirgiyası.

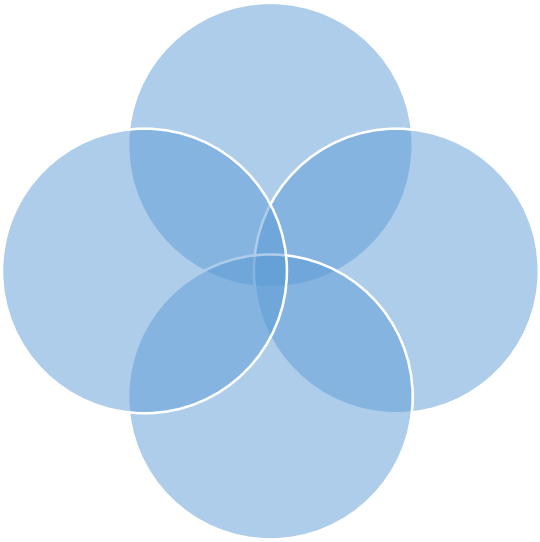
Muǵallim ayırımlanǵan, birgelkili, kiris, kiritpe, qaratpa dúzilmeli qospalanǵan jay gáplerdiń dúziliw jolların talqılawdı hám sorawlarǵa juwap beriwdi usınıs etedi.

Sorawlar:

1. Qospalanǵan jay gáp degen ne?
2. Qanday jaǵdayda gápti qospalanǵan jay gápke aynaldırıwǵa boladı?
3. Qospalanǵan jay gáptiń ápiwayı jay gápten ayırmashılığı nede kórinedi?
4. Qaratpa hám kiris dúzilmelerliń qospalanǵan jay gáplerdi dúziwdegi áhmiyetin aytıp beriń.

Muǵallim «Venn» diagramması tiykarında ayırımlanǵan, birgelkili, kiris, kiritpe, qaratpa dúzilmeli qospalanǵan jay gáplerdiń usaslıq hám ayırmashılıqların anıqlawdı tapsıradı.

Venn diagrammasın tómendegishe kóriniste tayarlawdı usınamız.

Muǵallim taza temanı bekkemlew ushın insert kestesin toltırıw usınıladı.

Insert kestesi boyınsha qospalanǵan jay gáplerdi túsindiriw

❖ Sabaq barısında insert kestesin qollanıw taza tema boyınsha materialdı oqıwshılardıń ózlestirgenligin interaktiv belgiler sistemasın paydalanıw járdeminde anıqlaw ushın qollanıladı. Bul metodtı qollanıw oqıwshılarda tekst penen jumıs islewdiń nátiyjeligin, oylanıp oqıwdı, ótken material menen jańanıń baylanısın kórsetiw uqıplılıǵın arttıradı.

❖ Insert kestesiniń belgiler sisteması tómendegishe kóriniske iye bolıwı shárt: «V» – belgisi oqıwshılar burın bilgen mazmunǵa qoyıladı.

❖ «–» – (minus) belgisi oqıwshılardıń alǵan maǵluwmatı, alǵan bilimlerine qarsı mazmunǵa qoyıladı.

❖ «+» – (plyus) belgisi oqıwshılar ushın jańa bolǵan mazmunǵa qoyıladı.

❖ «?» – (soraw) belgi oqıwshılar ushın túsiniksiz, qosımsha maǵlıwmattı talap etetuǵın mazmunǵa qoyıladı.

❖ Insert kestesin qollanǵanda birinshi adım retinde kórsetilgen tema boyınsha «miyge húјim» júrgiziledi, ekinshi adım retinde berilgen mazmundı belgilerdi qollanıw járdeminde individual oqıw talap etiledi, úshinde adım retinde «miyge húјim» tiykarında alınǵan nátiyjeni oqıw tiykarında alınǵan mazmun menen baylanısta talqılanadı, tórtinshi adım retinde alınǵan maǵlıwmattı «Insert» kestesi» túrinde sistemalastırıw kerek.

Bul metodtıń mazmunı oqıw procesinde oqıw materiallarınıń hárbir úzindisin bahalaw hám nátiyjelerdi qálem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol tómendegishe orınlanadı: Oqıw materiallarınıń shetindegi ashıq orınǵa «V» belgisin qoyıń, eger oqıǵan nárseńiz sizge burınnan málim yamasa oyıńızǵa sáykes kelse: «–» belgisin, eger oqıǵan nárseńiz siziń oyıńızǵa yamasa burınnan bilgenińizge, bilimińizge qayshı kelse, al «+» belgisi oqıǵan nárseler sizge jańalıq bolǵanda qoyıladı. «?» belgisi oqıp atırǵan materialınıń túsiniksiz yamasa usı máselede anıǵıraq maǵluwmat alıwdı qálegen waqtıńızda qoyıladı.

Solay etip, oqıw procesinde óz bilimlerińizge hám túsiniklerińizge qarap tórt túrdegi belgi qoyasız. Hárbir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw shárt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı haqqındaǵı pikirińizdi bildiresiz. Nátiyjede hárbir abzacta bir yamasa onnan kóbirek belgi payda boladı. Insert metodınıń mánisi

oqıwshılar jańa materialdı burınnan belgili yamasa jańa túsinikli, yamasa qarsı pikirdi payda etken maǵluwmat sıpatında bahalawınan ibarat. Oqıwshılar oqıw barısında maǵlıwmattı ózlestiriwge sanalı qatnas jasawı ushın óz túsiniklerin qadaǵalap baradı. Sola etip, jańa informaciyanı óz tájiriybesi hám bilimi menen baylanıstıradı, yaǵnıy pikirleydi. Sońınan oqıwshı alınǵan informaciyanı insert kestesi járdeminde tártipke salıwı múmkin.

Insert	**V**	**+**	**–**	**?**
Qospalanǵan jay gápler haqqındaǵı bilimlerime sáykes keledi.		+		
Qospalanǵan jay gápler haqqındaǵı bilimlerime qayshı keledi.		+		
Qospalanǵan jay gápler haqqında tolıq maǵlıwmat aldım.				?
Qospalanǵan jay gápler haqqında maǵlıwmatlar túsisniksiz, anıqlawdı, tolıqtırıwdı talap etiwshi materiall kerek.			–	

Al oqıwshılar taza temanı túsiniw ushın tıńlaydı, temanıń tekstlerin aladı, tapsırmalardı orınlaydı, sorawlarǵa juwap beredi, mısallar keltiredi, dápterine «Venn» diagrammasın sızadı hám toltıradı, taza temanı túsingennen keyin insert kestesin toltıradı. Úyge berilgen tapsırmalardı, shınıǵıwlardı jazıp aladı.

Qospalanǵan jay gápler haqqında orta bilim beriw mektepleriniń 8-klass ushın sabaqlıǵında keń túrde maǵlıwmat berilgen. Hár bir temadan keyin tákirarlaw ushın sorawlar, shınıǵıwlar hám ótilgenlerdi tákirarlaw boyınsha test sorawları berilgen.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдурахманов Ғ. А. Синтаксис осложенного предложения (структура и история). Москва, 1971.
2. Allaniyazova Sh., Tańirbergenov J. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar. Nókis, 2015.
3. Дәўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәплер. Нөкис, 1976.

III SEKCIYA
INNOVACIYALÍQ TEXNOLOGIYALAR HÁM OQÍTÍW PROCESSINIŃ MASHQALALARÍ

РАЗГОВОРНАЯ ЛЕКСИКА В РЕЧИ МОЛОДЕЖИ

К.М.Кощанов-профессор, А.М.Кадиримбетова-студентка, НГПИ имени Ажинияза

В современном языкознании учение о молодёжной речи складывалось в соответствии с развитием идеи о социальной стратификации языка. Молодёжная речь рассматривалась исследователями вначале как разновидность общенародного языка. С середины 20 века сформировалось представление о молодёжной речи как об «испорченном» языке. В этот период молодежная речь рассматривалась как данное, но ненужное для нормированного языка явление. Изучению молодежной речи посвящено много научных работ. Самое активное изучение молодежного языка началось в конце 19 – начале 20 вв. Русский молодёжный жаргон 70–80-х годов 20 в. изучался достаточно активно, но в то время рассматривались лишь вопросы перехода в молодёжную речь разных арготизмов и этимология некоторых слов и выражений. В последние десятилетия усилился интерес ученых к изучению русской жаргонной лексики. Было издано большое количество словарей различных жаргонов и арготизмов. В 1999 г. вышел словарь – О.П. Ермакова, Е.А. Земской, Р.И. Розина.

В последние годы наблюдается резкое снижение культурного уровня русской разговорной речи. Т.М.Соколова из Санкт-Петербургского госуниверситета путей и сообщения по этапу поводу пишет: «Обращает на себя внимание одна тревожная тенденция, принимающая в последнее время почти угрожающие масштабы, - нарастание речевой распущенности, агрессии, эпатажного речевого поведения, использования сниженно-грубых и «грязных» слов в функции универсально-нейтральных обозначений смысла».

Устная разговорная речь была и остается прародительницей других форм языка, в том числе и литературного. Резкое негативное влияние этой низкопробной разговорной лексики на язык СМИ, радио и телевидения стало заметно в последнее десятилетие. Вот, что пишут по этому поводу составители оригинального и очень ценного, на наш взгляд, словаря современного жаргона Российских политиков и журналистов: «Ведь то, что говорят и пишут наши политики, эксперты и журналисты, простой неподготовленный зритель (слушатель, читатель, избиратель и т.д.) может понять далеко не всегда».

Если до 1980 годов язык высоких политиков, государственных деятелей, руководителей, представителей литературы, искусства, науки, журналистов, телевидения, радио, газет, журналов и других мастеров слова, служили образцом нормированного литературного языка и культурной разговорной речи, то сейчас трудно в них признать эталон для подражания и примера.

В последние годы язык СМИ, политиков, государственных деятелей сплошь и рядом пересыпаются бранью, сниженной лексикой, крутовскими жаргонами, блатными выражениями, унизительными прозвищами и эпитетами, иногда

доходящими до матосинонимов и других непристойных слов. «Говорить «плохо» оказалось вполне допустимым, потому, что так говорят активные члены общества, носители передовых идей, борцы за справедливость, успешные представители властных, политических и бизнес-структур [Джошкун:64]. Естественно, такая демократизированная вседозволенность в языке психологически настраивает и даже подталкивает к грубости тона, употреблению суперсниженной лексики, к агрессивности, использованию оскорбительных жестов и мимики. Даже часть руководителей и взрослого поколения стали подражать «крутым» и «блатным», используя в своей речи их жаргоны. И такое поведение в речи в какой-то мере, стало поощряться. А пользователи этих «перченных» выражений стали чувствовать себя героями и непререкаемыми авторитетами.

Мы стали постепенно привыкать к низкопробной и обматованной речи молодежи на улице, в общественном транспорте, в коридорах школ, кафе и в других местах общественного питания, в подъездах домов. Эта речь напоминает собой полупьяную блатную речь в пивных, забегаловках и в разных притонах. В сопровождений грубых тонов, мата и непристойных невербальных средств вроде показа фиги, среднего пальца, нуля, сексуально подобных движений разными частями тела эта речь еще более омерзляется и опошляется.

Молодежь, особенно дети, быстро привыкают к низкому и скверному. Тому пример, то, как дети быстро поддаются грубой уличной речи, хотя большинство времени, примерно 21-22 ч в сутки в среднем они проводят в семье и в школе. Примерный распорядок времени детей дошкольного и школьного возраста приблизительно выглядит следующим образом: 5-6 часов уходит на занятия в школе, 7-8 часов отводится на сон, 2-3 часов на подготовку домашних заданий, 2 часа на тренировку или отдых и т.п. Но за оставшиеся 2-3 часа, которые они проводят на улице или во дворе среди сверстников и друзей успевают нахвататься огромной массой блатного жаргона и мата.

А если к этому словарному запасу жаргонов и арго, против которой борются и школа и семья, теперь добавляется современный радио и телевизионный жаргон, а также блатная лексика из журналов, газет, других мелких уличных книжек, различных представлений, сериалов, шоу и др. то даже представить себе трудно какая огромная масса облатненной и сниженной лексики обрушивается на современных детей. По этому поводу Н.Е. Петрова и Л.В. Рацибурская пишут: «Многочисленные употребления бранных слов, названий частей человеческого тела, известных физиологических процессов, обозначения гениталий представлены в публикующихся на страницах массовых газетных изданий скабрезных анекдотах, в рекламных предложениях услуг, цитатах из скандальных романов. В этом мы видим проявление особой агрессивности, направленной против естественной стыдливости нормального человека и особенно тлетворно воздействующей на молодежь» [Петрова:10].

Таким образом, характерная черта молодежной речи – сочетание разных приемов словопроизводства для создания нового слова. Лексика молодежной речи образуется двумя способами: морфологическим и неморфологическим. К

морфологическим способам образования молодежного жаргона относят суффиксацию, префиксацию, суффиксально-префиксальный способ, сокращение слов или выражений, сложение основ и аббревиацию. К неморфологическим – переосмысление и метафорический перенос, заимствование из иностранных языков. Главным источником молодежной речи является кодифицированный литературный язык, разговорная речь, территориальные диалекты, т.е. основные формы существования языка. Кроме этого, арго, жаргоны различных социальных групп, неформальных молодежных объединений, музыкантов, школьников, студентов. Иностранные языки, также, один из главных источников пополнения молодежной речи.

Литература:

1. Борисова Е. Г. Коллокации. Что это такое и как их изучать? – М., 1996.
2. Словарь молодежного и интернет-сленга. Толкование более 10 000 слов и выражений // Авт.-сост. Н.В. Белов– Минск, 2007 – 256 с.

СУРЕТШІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ – КӨРКЕМДІК БІЛІМ КОНТЕНТІ

Ералин Қуандық Ералыұлы - ***педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті e-mail:*** *kuandikbei@mail.ru*
Жанжайхан Дәрменов- ***Ажинияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты, Бейнелеу өнері және технологиялық тәлім факультетінің деканы, п.ғ.к., доцент.*** ***zanzajhan27@mail.com***
Сабырова Әсел Қуанышқызы - ***І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті докторанты e-mail:*** *aselina.eralina@mail.ru*
Ералина Айгүл Қуандыққызы- ***п.ғ.к., доцент Халықаралық туризм және мейрамдостық университеті e-mail:*** *aika.erali@mail.ru*

Annotatsiya: Maqolada san’atshunos Sulton Ilyayev ijodining san’atshunoslik jihatidan o‘ziga xosligi va individualligi asoslangan. Tadqiqotdan maqsad: rasmiy Sұltan Ilyaev ijodida yakka tartibdagi xususiyatlarning abstraktsion tasvir, jivopistik suprematizm, ramziy transpormizm ijodiy oqimlari bilan bog‘liqligini aniqlash. Ramziy transpormizm rasmiyning individualligi bilan bog‘liq yo‘nalishda tasvirlangan. Badiiy ta’lim mazmuni sifatida rasmiy ijodkor ijodkorligi to‘g‘risidagi mazmun so‘zlanmoqda. Asosiy so‘zlar: abstraksion tasvir, manzarali suprematizm, ramziy transpormizm, ramziy shakl, ramziy rang, predmetlarning protatipi, hodisaning protatipi.

Аннотация: В статье обоснованы особенности и индивидуальности творчества художника Султана Иляева в искусствоведческом аспекте. Цель исследования: выявить связь индивидуальных особенностей в творчества художника Султана Иляева с творческимы течениями абстракционного изображения, живописного супрематизма, символического транспормизма. Символический транспормизм был описан в направлении, связанном с индивидуальностью художника.Контент о творчества художника предлогается

как контент художественного образования. Ключевые слова: абстракционное изображение, живописный супрематизм, символический транспормизм, символическая форма, символический цвет, протатип предметов, протатип явлении.

Abstract: The article substantiates the peculiarities and individuality of the artist Sultan Ilyaev in the art history aspect. The purpose of the study: to identify the connection of individual characteristics in the work of the artist Sultan Ilyaev with the creative currents of abstraction image, picturesque suprematism, symbolic transpormism. Symbolic transpormism has been described in a direction related to the personality of the artist. Content about the artist's work is used as content of art education. Key words: abstraction image, picturesque suprematism, symbolic transpormism, symbolic form, symbolic color, protatype of objects, protatype of phenomenon.

Мәселенің өзектілігі. Егемендіктің алғашқы жылдарынан бастап, бейнелеу өнерінің абстракциялық әдісімен сурет салу бағытында Қазақстанда жұмыс жасап жүрген шығармашылық тұлғалар қатары көбейе түсті. Солардың алғашқы қатардағыларының бірі - Сұлтан Иляев болды. Зерттеу проблемасы: суретшінің шығармашылығының көркемдік өлшем тұғырын зерттеу қажеттігімен оның шығармаларын көркемдік талдау әдістерінің болмауы арасындағы және оны оқу-тәрбие жұмысында қолдану әдістемесінің қажеттігі мен оның жоқтығы арасындағы қарама-қайшылықтар зерттеу проблемасын “Суретші Сұлтан Иляевтің символдық-транспормизмдік шығармашылығын көркемдік білім контенті ретінде тану” деп айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу мақсаты: суретшінің шығармашылық тұғырларын өнертанымдық тұрғыда негіздеу, символдық- транспормизмдік бейнелеу өлшемдерін анықтау, жаңа шығармаларына талдау жасау, зерттеу нәтижелерін өнертанымдық айналымға ендіру, оқу контенті ретінде қолдану.

Суретші Сұлтан Иляев Шымкент қаласында туылған. Көркемсурет мектебінде алты жыл оқыды. Шымкент педагогика институтының көркемсурет және графика факультетін бітірді. Дипломдық жұмысын батик технологиясы бойынша қорғаған. Алғашқы шығармашылығын кескіндемеден бастаған. 1990 жылдардан бастап қазірге дейін абстракциялық супрематистік бағытты ұстанады. Символдық транспормизм стиліндегі шығармашылық жұмыстар жазумен айналысады. Символдық транспормизм стилінің өзіндік мәнімен ерекшеленеді.Суретші шығармасында символ ұғымы ұлттық, тұрмыстық, көркемдік дәстүрлерді бейнелеу ұғымымен бірлікте қабылданса, транспормизм ұғымы тасымалдау мағынасын шартты түрде меңзейді. Осы тұғырдан қарағанда суретшінің ұстанған өнертанымдық шығармашылық ұстанымы -- ұлттық көркемдік дәстүр нормалары мен өлшемдірін заманауи бейнелеу шығармашылығына тасымалдау идеясын өмірге әкелгендігімен ерекшеленеді.
Суретші Сұлтан Иляевтің өмірі мен шығармаларын талдау мынандай тұжырымдар жасауға мүмкіндіктер берді: 1.Суретшінің қазақ халқының көркемдік мәдениеті, салт- дәстүрлері мен тарихына деген қызығушылығының ерте кезден қалыптасуы; 2.Халықтың қолөнерімен көркемдік дәстүрлермен

жастық шағынан таныс болуы, кәсіби көркем білімді көркемөнер мектебінен алып, оны көркемсурет факультетінде жалғастырғандығы; 3.Әкесі Ғани Иляевтің өмірлік өнегесімен, ою-өрнегімен, табиғатты бейнелеу өнерімен, ғылымы танымға қосқан үлесімен, өнертанымдық ізденісімен танысуының өзіндік дара жол іздеуі; 4.Суретші шығармашылық ізденісі: Кандинский мен Малевичтің абстракциялық шығармаларымен танысуы; 5. Шығармадағы идеялық ой айтудағы формалар мен түстік шешімдердің мүмкіндігін пайдалану бағытындағы жаттығулары;6.Картинадағы сызықтар сипатының қозғалыстар сәнін күшейтіп, дақтардың символдық мәнін арттыруы, пішіні арқылы философиялық ой туындатуы, эмоциялық әсер беруі; 7.Картиналардағы түстік шешімдер мен пішіндік шешімдердің үйлесімділігі арқылы суретші ойын символдар арқылы көрсетуге деген ұмтылысы; 8.Картинадағы колориттік шешімнің уақыт пен кеңістік өлшемдерінен мәліметтер беріп, табиғат образын ашу функциясын атқаруы.

Суретші Сұлтан Иляевтің шығармашылығын өнертанымдық зерттеу нәтижелері оның шығармашылығының әдепкі бастауы бейнелеу өнеріндегі авангардттық көркемдік ағым супрематизмнен бастау алғандығын көрсетті. Супремат латынның сөзінен шыққан “ең жоғары”, “біріншілік” деген мағына береді. К.Малевичтің сөзімен айтқанда “түстердің біріншілігі” деген мағыны білдіреді. Супрематизм - бейнелеу өнеріндегі авангардттық көркемдік ағым. Супремат латынның “supremuc” біріншілік деген сөзінен шыққан. Ол зат бейнесін сол затқа ұқсас төртбұрыш, үшбұрыш, шеңбер, сызық, дақ формаларымен суреттеу түрінде көрсетеді. К.Малевич: «Жолдас директор бұл чайник емес, бұл чайниктің идеясы» - деген екен. Оның пікірі бойынша “Кескіндемедегі бейнені - зат туралы идея” деп түсіну қажет. Ол әлемдегі заттарды шеңбер, квадрат, овал, сызық, нүкте пішінінде қабылдайды.

Сұлтан Иляев шығармашылығы туралы өнертанушы Гүлжазира Мұқажанова, Баян Барманкулова, Елена Литягина, белгілі суретшілер ЕрболатТөлепбаев, Насыр Рүстемов, Түркістан облыстық спорт және мәдениет басқармасы басшысы Ержан Исатаев, журналист Ақерке Құдайбергенқызы бағалы пікір айтқан. Өнертанушы Баян Барманкулова Сұлтан Иляев шығармашылығы туралы “көне алфавитті негізге алып, жаңа фразамен көркемдеген” деп тұжырым жасаған.Ол: суретші Сұлтан Иляев шығармалары геометриялық формалар үйлесімі, кестелеу дәстүрі, қозғалыс әлемі, кеңістік ауқымы суретшінің көркемдік көпқырлы ерекшелігіігің бір бағыты болып сипатталады деген баға берген. Сұлтанның шығармаларына тән қасиет оны абстрактілік ою-өрнек түрінде көрініс табуы. Қобыз, шамандықтің белгісі бар көріністер Ұмай ананы еске салады. Ол көне алфабитті назарға ала отырып, оның жаңа фразаларын жасайды. Елена Литягина мақаласында Сұлтанның шығармашылығының даралық көркемдік ерекшелігін қарастырылған. ЕрболатТөлепбаев суретші шығармасындағы түстік шешімнің форма құрамдаудың, композициялық даралық көркемдік өлшемдерін табу шеберлігін жоғары бағалаған. Белгілі суретші Насыр Рүстемов: Сұлтанның оюдан басталған ішкі дүниесі, философиялық ой толғау дәрежесіне дейін жетті. Топю суретшілер

Шагелдің, Кандинскийдің, Малевичтің жолын жалғастырды, жалғап қана қойған жоқ, оны өзіндік өрнектермен дамытты. Оның Растояние деп аталатын көрмесі шығармашылық жолын қорытындылау дәрежесінде болды. Журналист Ақерке Құдайбергенқызы: қалыңдық бейнесі, ұршық, шуақты күн, түс үйлесімділігін батыл берген. С.Иляев өз шығармалары туралы: «сурет біздің жүрегіміздің сыртқы көрінісі, менің шығармаларым оңтүстіктің ыстық күні, салт-дәстүрі, бізді қоршаған әлем,- дейді. Осы сөздер суретшінің шығармашылық курсынан хабар береді. Ол өзінің ұстанған бағытын символдық транспормизм деп атайды. Сондықтан оның өзі айтқандай супрематизм оның ішіндегі – символдық транспормизм деп атайтуға болады.Шығармадағы қайталанбастық; Ашық түсті бояулар, батыл образдар, ұлттық колорит, ғажаптық және түпнұсқалық. Сұлтанның бейнелейтін трендттік көріністері: шанырақ, құрақ, әже бейнесі, қалыңдық бейнесі, түйе мен жылқы бейнелері.

Суретшінің шығармашылық ізденіс жолдары. Сұлтан жас кезінде даңықты бейнелеудің қас шебері әкесі Ғани Иляевқа жәрдем бере жүріп,ою-өрнек салуға қызыққан. Шығармашылығын ою-өрнекпен композиция құрастыруға арнап, символдық белгілер салуға назар аударған. Өсе келе ол гобелен тоқуға ауысты. Өзінің шығармашылық дара жолын табудағы ізденісі оны кескіндемедік сәндік бейнелеуге әкелді. Онан соң суретшіні қызықтырған философия ілімі болды. Кескіндеме шығармаларымен бейнелеу арқылы дүниетанымдық ой айтуға деген ұмтылыс қалыптаса бастады. Дүниенің толассыз қозғалысы, шетсіз шексіз кеңістік, дархан дала, тұңғиық аспан, жеті қабат жер беті, мәңгілік қозғалыс, құбылыс суретшіні қызықтырған танымдық нысандарға айналды. Ғажап әлем, табиғаттың сұлулығы, аспан, жер мен су тұтастығы суретшінің зерттеу нысаны болды. Оны терең философиялық ойлар мазалай берді, оны осы іштегі ойларды көркемдік бейнелеу әдістері арқылы сыртқа шығару мүмкіндіктерін іздеді. Суретші осы ойды жеткізудің құралы кескіндеменің бояуы, композицияның құдіреті деп таныды. Дүниенің сұлулық сыры мен кеңістік пен уақыттың мәңгілігін ашып көрсету жылдар өте келе суретшінің түп мақсатына айнала бастады. Өмірдің сырын өзінің кескіндемелік картиналарында ашып көрсетуді мақсат тұтты.

Кескіндемелік супрематизмді бейнелеу әдісі. Суретші Сұлтан Иляевтің шығармашылығын өнертанымдық зерттеу нәтижелері бізге абстракциялық бейнелеу ағымына жататын, *кескіндемелік супрематизмді бейнелеу әдісін* қолдану арқылы жасалатын ерекше бағыт екенін көрсетті: Супрематизм - абстракциялық бейнелеу әдісіне жататын суретшіге ерекше ыстық көрінген стил болды. Суретші Сұлтан Иляев осы бағытта біраз жылдар бойы шығармашылықпен айналысты. Суретшінің супрематизм стиліндегі шығармаларын тануға мына бағыттардағы ерекшеліктер мүмкіндік берді.1.Супрематизм - абстракциялық бейнелеу әдісіне кіретін, XX ғасырдың басында Ресейде пайда болған, суретші Кандинский мен Малеевич бастаған көркемдік бағыт суретшінің ізденіс жолындағы жаңашылдықты табуға мүмкіндік берді.2. Супрематистік идеяны Қазақстанда жалғастыру Сұлтан Иляев шығармашылығынан бастау алды. 3.Квадрат, шеңбер және үшбұрыштардың

әлемдегі кездесетін заттар формасының прототипі ретінде қарау идеясы супрематизм бағытын ұстау арқылы жүзеге аса бастады.4.Супрематистік шығарма ерекшелігі: бейнеленген формалар мен бояу түстерін символдарды транспормациялау функцияларынан туындады. 5.Шығарма көріністеріндегі нүктелер, сызықтар, дақтар суретші идеясын символдық образдар транспормациясы арқылы ашу мүмкіндігін көрсетті. 6.Супрематистік, символдық образдар транспормациясы арқылы картинада түстердің үйлесімділігі қолданысы арқылы өмір шындығы бейнеленді.7.Картинадағы фон мен фигура көріністерінің алмасу үдерістері өмірдегі қозғалыстар сипатын елестетеді.8. Көк аспан мен жасыл жердің көріністерінің символдық бейнеленуі табиғаттағы қозғалыс тардың сипатын символдайды.9.Бейнеленген ұлттық бұйымдардың картинадағы бейнелері салт-дәстүр сипатын символдық транспортациялау арқылы жүзеге асырылған.

Шығармашылық ұстанымдары. Әрбір суретшінің өзіндік стилі өзіндік қолтаңбасы шығармашылығын даралап көрсететін қырларын іздейді. Сұлтанның көпқырлы шығармашылығы өзіндік дара ұстанымдарымен стилдік ерекшеліктерімен сипатталады. Сұлтан жаңа супрерматистік шығармаларын жобалау үдерісінде қолданған ұстанымдары бірнеше бағыттарды қамтиды: олар жаңашылдық, ұлттық колорит, кестелік стиль, бояу қанықтығы, сәнділік үйлесім, мәнділік, бейнелілік, абстрактілік, философиялық, эстетикалық, безендірушілік болып осы ұғымдардың біртұтастығын береді. Оларды жекелей алып қарауға болады. Сұлтан Иляев шығармашылығында түс маңызды орын алады. Өмір шындығын суретші туынды жасау үдерісінде символдық түстермен беру арқылы өмірдің әркім үшін даралығы жайлы шешім шығарады. Символдық түстер: жасыл көк, аспан көк, сары, қоңыр тұстар алынады. Символдық пішін қатарына суретші - төрт бұрыш, үш бұрыш, квадрат, шеңбер, дақ, көріністерін қосады. Суретші шығармаларында пішін - заттың прототипі ретінде алынады. Бейнелеу үдерісінде суретші сол затқа ұқсас пішінді негізге ала отырып, сол формаға ұқсас негізгі бір элементті көрсетуге басымдық береді.

Суретші Сұлтан Иляевтің шығармасындағы әрбір түс, пен пішін көріністері көңіл күймен стильдік даралықтың сипатынан хабар береді. Көңіл күй, ішкі сезім, кеңістік пен уақыт интеграциясы шығарманың маңызы мен мәнін құрамдайды.Суретшінің абстракциялық ойы - жаңашылдықтың бастамасы. Жаңашылдық ой жаңа туынды әкелелудің басты шарты. Бейнелеу шығармашылығы жаңа туынды жасауға бағытталған көркем еңбектің нәтижесі. Абстракциялық ойлар жаңа туынды сюжетін құруға жетелейді. Абстракциялық ойлар абстракциялық композицияны жасауды қажет етеді. Абстракциялық композицияның құрамдаушы элементтері: ақ түсті жазықтық бетіне түскен нүкте, қозғалыстағы нүктенің ізін құрамдайтын сызық, және тегіс бетке түскен тамшыны елестететін дақ. Сұлтан Иляев шығармашылығында жаңашылдық маңызды орын алады. Жаңашылдық шығармадағы композиция, бояу түстері, колорит, орындау техникасы, іс-әрекеттерінің бірінің жаңашылдық сипатта болуымен көрініс табуы.Бір картинасында бояуға басымдық берілсе келесі бір картинады формаға жаңашылдық ретінде басымдық беріледі. Сұлтан Иляев

шығармашылығында ұлттық колоритке ерекше назар аударады. *ұлттық колорит* шығарма композициясын құрамдау барысындағы ұлттық салт-дәстүрлерге назар аудару арқылы тақырыптың қыры мен сыры ашылады; *Кестелік стиль* Сұлтан Иляев шығармашылығында ерекше шығармашылық көркемдік ұстаным ретінде көрініс табады. *Кестелік стиль* бойынша суретшінің картинасындағы композициялық сюжетті құрамдау барысындағы жазу стилі кестені елестетеді. *Бояу қанықтығы* – суретші шығармашылығындағы ұлттық көріністердің ерекше даралық өлшемдерінің бірі болып танылады; *сәнділік үйлесім* – өнер шеберінің картина сюжетіндегі көріністердің ерекше жинақылығымен, ұқыптылықпен артық бөлшексіз, орналасу ерекшелігін көрсететін ұстаным.

Сұлтан Иляев шығармашылығын бірқатар бағыттарға бөліп қарастыруға болады. Суретші Сұлтан Иляев шығармашылығындағы негізгі ерекшеліктері төрт бағытты қамтиды, олар: 1.Ұлттық көркемдік дәстүрді жалғастырушы; 2.Әкесі Ғ.Иляевтің суретшілік жолын жаңа серпінмен жаңғырту; 2.Шығармашылығы - супрематизм мен реализм арасын байланыстыру бағытын құрамдауы; 3.Картинадағы бояу қанықтығы мен түстердің контрастық бірлігі мен бөлінуі; 4.Картинадағы сызықтардың градациялық қызмет функциясын атқаруы.

Символдық транспормизм. Бейнелеудің жаңа жолдарының бірі -- символдық транспормизм. Символдық транспормизм бейнелеуді шығармашылық құбылыс ретінде таныды. Шығармашылық дара жолды іздеу нәтижесі кескіндемелік жазудың айрықша түріне алып келді. Ол жолдың қыры мен сырын іздеп тапты. Ол ерекше жазуға, ерекше сәндік құрастыру элементтері құрылымына көңіл бөлді. Өз ойын сараптау нәтижесі оны супрематистік композиция құрамдау әдістері суретшіні қызықтыра түсті. Суретші идеясы қоршаған ортаның әрі қарапайымдығын, әрі ұлылығын көрсету бағытындағы дара жол салу бағдары көріне бастады. Оны көрсетудің жолын анықтады. Ол жолды супрематизм мен декоративизмнің арасынан тапқандай болды. Тұтастықтың дара бөлшектерге деген қатынасынан, бөлшектердің тұтастыққа деген қатынасының болуын көрсету көркемдік бағытпен бағдарға айнала бастады. Шығармасында бояу түстері мен формалардың функциялық сипатына басымдық бере бастады. Ұлылық пен қарапайымдылықтың бірлігі мен биіктігі оның назарын аударды. Өмірдегі жақсылық пен жамандық, ақ пен қара контрасын тұнғиық та тынық бояу құдіретімен, формалардың қозғалыс сипатымен көрсету басты өлшемге айнала бастады. Бұл екеуінің өзара бірлігі мен қарама-қарсылығын суретші өмірдің толассыз қозғалысын айшықтайтын супрематистік нысан ретінде таныды.

Өмірдің тарихын, бүгінін, болашығын бір тұтастықта тануға бағдар ұстады. Осы бағыт бағдармен бейнелеудің іс-әрекеті суретшіні супрематизм жолын таңдауға әкелді. Жаратылыс жаратқан көрініс нәтижесі мен адам қолынан шыққан шығармашылық мәдениет нәтижесі ретінде таныды. Олардың табиғат пен адам қолынан шыққан сұлулығы суретшінің назарынан тыс қалмады. Мәңгілік аспан, жер, су бірлігін жазықтық бетінде көрсету, оған көркемдік

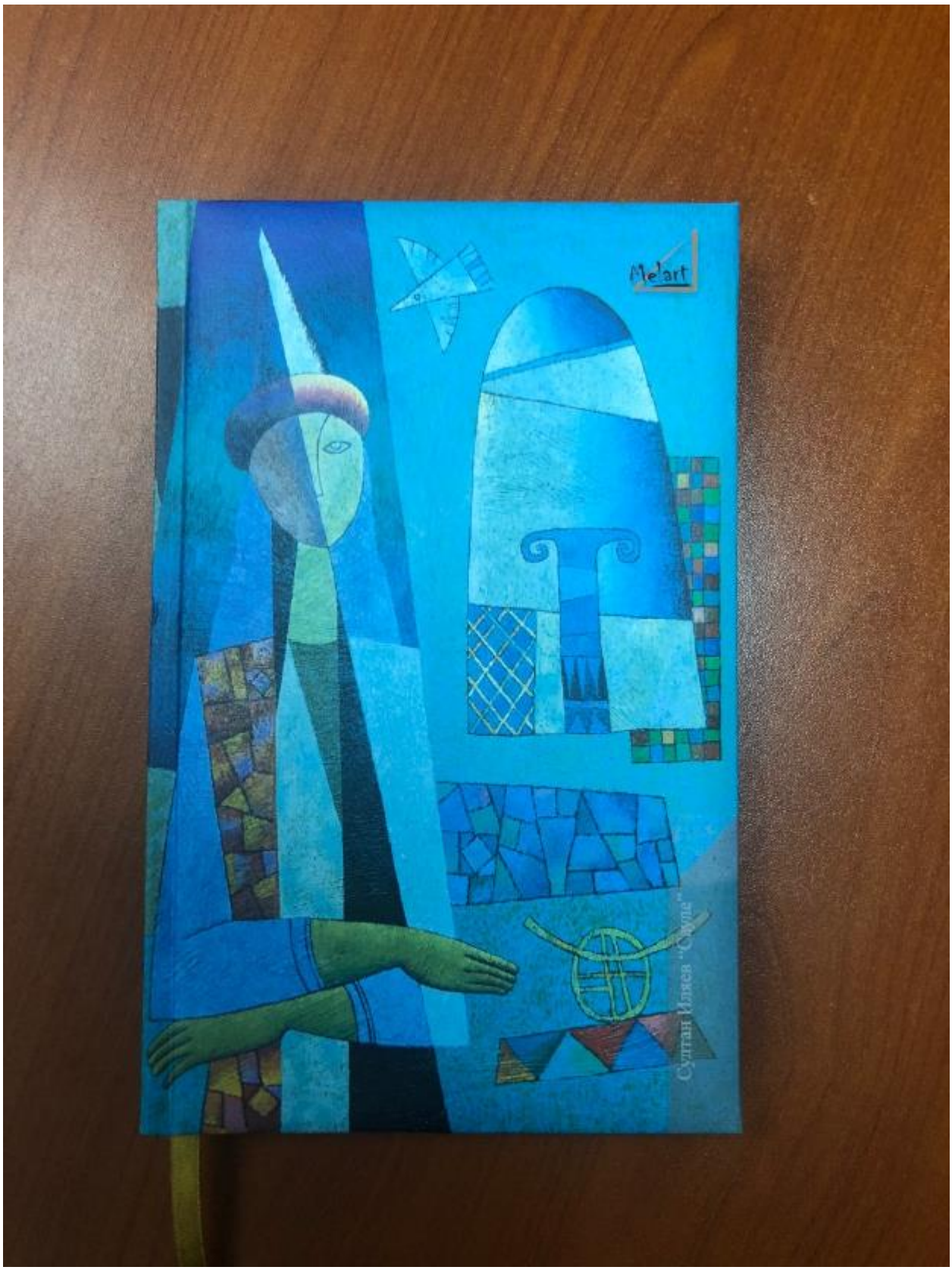
образдық сипат беру - суретшінің түпкі мақсатына айналды. Жылдар өткен сайын пәлсапалық ойлар Сұлтан шығармашылығының арқауына айналды. Сұлулық пен қозғалыс, табиғаттың қарапаймдылығы мен күрделілігі, жақсылық пен жамандықтың қатар жүретінін контрасын өз картинасында көрсете білді. Оларды көрсетуге деген ықылас пен ізденіс нәтижелері суретшіге супрематистік бейнелеу жүйесі мүмкіндігін көрсетті. Осы ойды жеткізуге кескіндеменің, оның ішінде бояумен берілетін фон мен фигураның түстік үйлесімділігіне негізделген, сәндік кескіндеменің мүмкіндіктерін өміршеңдігін суретші тани білді. Уақыт өткен сайын суретшінің супрематистік бейнелеу жүйесі суретшінің дара ерекшелігін көрсететін дара жолға айнала бастады. Ойлардың тоғысы шығармашылық идеяға ұласа бастады. Суретшінің ой толғанысы оны символдық транспормизм бейнелеу жүйесі болып табылатын өзінің дара жолына жеткізді. Кейінгі онжылдықтарда Символдық транспормизм әдісі суретшінің шығармашылығындағы негізгі бағытын құрамдады. Сұлтан Иляевтің шығармасында шаңырақ - отбасының символы, жылқы -қозғалыстың символы, балық - судың символы, түйе - көшпенділер символы ретінде танылады. Суретші үлкен әлемнің мәнін символдық белгілерге бөліп, әлемдегі табиғат пен қоғамдық құбылыстар мен қозғалыстың құдыретін символдық тұтастықта көрсете білген. Сұлтан Иляев қазақ бейнелеу өнері тарихында абстракциялық бейнелеу өнеріне алғашқы қадам басқан суретшінің бірі. Бұл суретші абстракциялық-супрематистік бейнелеудің әдісін қолданудың шебері. Бейнелеудің құдіретімен философиялық ой түйіндеуді басты бағыт бағдар тұтқан суретші. Өмірді, дәстүрді, тарихты, уақытты, кеңістікті, қозғалысты символдық белгілермен визуалдау, түйіндеу арқылы өзі өмір сүрген ортаны көркем образдармен көрсеткен, дәуір тынысын бейнелеу әрекетімен аша білген дара жаңашылдығымен танылған шығармашылық тұлға. С.Иляев шығармаларында символдық белгілер - өмірдегі көріністер болып танылады: жылқы - қозғалысты, балық-суды, құс -аспанды, қоңыр түс жерді, жасыл түс - жастықты, қызыл тұс - қоршаған ортадағы қапыл өзгерісті бейнелеп көрсетеді. Сәндік бейнелеу әдісі арқылы геометриялық денелер көрінісі өмірдегі заттардың протатипі, кескіндемелік супрематистік бейнелер, символдық транспормизм әдісі суретшінің шығармашылығындағы негізгі бағыт болып есептеледі. Суретші символдық транспормизм бағыты мен кескіндемелік супрематистік өнері - өмірдегі құбылыстарды образдар арқылы символдық түрде сомдайтын іс әрекет.Суретшінің мақсаты - дүниені, адам өмірін, қоршаған ортаны көркемдік - эстетикалық тұрғыда бере білу. Өмір шындығы суреткер қиялы арқылы өңделіп, символдық образдар арқылы ұсынылған.Бізге қалыпты жағдай болып қабылданатын реалистік бейнелеу әдісімен салынған суретке қарағанда абстракциялық бейнелеу әдісімен салынған суреттің қыр сырын танып білу оңай емес. Бұл орайда, шығарманы танудағы маңызды іс-әрекет - қабылдау үдерісі болып табылады.

Қорытынды. Суретші Сұлтан Иляев шығармашылығының даралық ерекшеліктері өнертанымдық тұрғыда негізделген: абстракциялық бейнелеу, кескіндемелік супрематизм, символдық транспормизм ағымдарымен

байланысты анықталды.. Символдық транспормизм бағытына суретші даралығымен байланысты сипаттама берілген. Суретші шығармашылығы туралы өнертанымдық көркемдік талдау нәтижелері – көркемдік білім білім беретін: суретші өмірі мен қызметі; ізденіс бағыттары; суретші шығармасындағы абстракциялық және сәндік бағыт; суретші шығармасындағы кескіндемелік супрематистік бағыт; суретші шығармасындағы символдық транспормизм бағыт бөлімдерден құрамдалатын контенті ретінде ұсынылады.

Әдебиеттер:

1.Герчук К. Язык изобразительного искусства. Учеб.литература, М. -2006. С.-286
2.Ералин Куандык Ералыулы. Бейнелеу шығармаларын бағалау өлшемдері / Куандык Ералыулы Ералин, А. К. Ералина, Г. Қ. Ералина, А. К. Сабырова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2018. — № 5.1 (191.1). — С. 33-36. — URL: https://moluch.ru/archive/191/48240/ (дата обращения: 12.02.2023).
3.Ералин Қ. Бейнелеу шығармаларын бағалау. А.Ясауи университеті. Түркістан.-2020,- 225 б.

Me'art

Сұлтан Иляевтің шығармалары

BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍ MENEN BIRGE ISLESIWDE SHAŃARAQ TÁRBIYASÍNÍŃ XIZMETI

U.Seytjanova–Ájiniyaz atındaǵı NMPI Baslawısh tálim fakulteti dekanı pedagogika ilimleriniń kandidatı, professor

Shańaraq –bul jámiyettiń baslanǵısh buwını. Ol ózinde shańaraq aǵzalarınıń zárúrliklerin, qızıǵıwın, tárbiyasın hám basqa da iskerlik túrlerin qáliplestiredi. Shańaraq tárbiyasında shańaraqtıń materiallıq abadanshılıǵı, mádeniy-ruwxıy dárejesi, tınıshlıǵı, shańaraq aǵzalarınıń sanı, quramı ayrıqsha áhmiyetke iye.

Oqıw, bilimlendiriw mákemelerinde beriletuǵın tálim-tárbiya dárejesi menen baslawısh klass oqıwshılarınıń shańaraqtaǵı turmıs tárizi arasındaǵı baylanıstıń pedagogikalıq tárepten támiyinlengenligi hám de bilim alıwshı oqıwshılardıń jetiskenlikleri olarda jeke sıpatlardıń qáliplesip barıwın da jedellestiredi. Ásirese, baslawısh klass oqıwshılarınıń minez-qulqında ushırasatuǵın nuqsanlar ótirikshilik, agressivlik (jeke óz mápin oylawshılıq), huqıqbuzıwshılıq, jınayatshılıqtıń aldın alıwda oqıw orınlarında beriletuǵın tálim-tárbiyanıń tásirin joqarılatıw jolların ele de rawajlandırıwda shańaraq diagnostikasınıń belgili ornı bar. Bunday jaǵdayda bilimlendiriw mákemeleri ata-analarǵa óz mazmun hám imkaniyatlarınan kelip shıqqan halda, birge islesiwi, birgelikte jumıs alıp barıwı kerek.

Shańaraq tárbiyası haqqında Ó.Álewov tómendegi bahalı pikirlerdi bildirgen edi: «Tárbiya qay waqıtta da insanlardıń zárúrligine beyimlestirip beriledi. Sebebi jámiyettegi tárbiya isleri jámiyettiń adamlarınıń óz turmısı hám óz ómiriniń ushın gúresiniń hár bir qádemi menen tıǵız baylanıslı.Sonlıqtan, kúndelikli turmıs zárúrligine bola dóregen tárbiya túrine birinshi gezekte jası úlken adamlardıń óz tájiriybelerin jaslarǵa úyretip, is júzinde kórsetip beriwi kiredi». [1.15]

Demek, bala tárbiyasında eń dáslep ata-ana balaǵa ózi úlgi bolıwı kerek.

Shańaraq tárbiyasında shańaraq diagnostikası úlken áhmiyetke iye. Bul boyınsha, ilimpazlar hár bir shańaraqtıń zárúrliklerin esapqa alǵan halda jámiyetlik – pedagogikalıq járdem beriw hám birge islesiwde tómendegilerge itibar qaratıw kerek dep esaplaydı:

- maqsetti belgilew, shańaraqta erisilgen tabıslardı anıqlap, olarǵa súyengen halda ata-analardıń qanday imkaniyatlarǵa iye ekenligin, qanday pedagogikalıq járdemge mútáj ekenligin belgilew;
- ata-analar arasında anketalar tarqatıw, olardan juwapların alıw hám analizlew, onıń juwmaqların ata-analarǵa tanıstırıw;
- diagnostika tiykarında pedagogikalıq konsiliumlar shólkemlestiriw, psixologiyalıq xızmetlerdi ámelge asırıw rejelerin dúziw, jumısların ámelge asırıw. [2.140]

Álbette usı sıyaqlı tálim-tárbiyalıq jumıslar baslawısh klass oqıwshılarınıń keleshekte tárbiyalı insanlar bolıp jetilisiwine óz tásirin tiygizedi.

Ata-analar menen birge islesiwde tek ǵana ulıwma bilimlendiriw mekemeleri emes, al máhálle de dıqqattan shette qalmawı tiyis. Perzent tárbiyasında unamsız tásir kórsetetuǵın ata-analardı máhálle belsendileri arasında talqılaydı.

Demek, shańaraq, mektep, máhálleniń tárbiyalıq jumısların shólkemlestirip hám bilimlendiriw mekemeleri, shańaraq, máhálle, keń jámiyetshilik penen birgelikte tálim-tárbiyalıq máselelerdi unamlı túrde sheshiw múmkin.

Shańaraqta durıs tártip-intizam bolǵanda ǵana sol shańaraq oqıwshısı tártipli, intizamlı, milliy qádiriyatlar, tárbiya túrleri túsiniklerine juwapkershilikli kóz-qarasta qaray alatuǵın insanlar sıpatında kamalatqa keledi.

Baslawısh klasslarda ótiletuǵın tárbiyalıq saatlarda hár qanday pedagog tómendegilerge itibar beriwi kerek:

1. Ata-analardıń tárbiyalıq saatqa qatnasıwına erisiw;
2. Tárbiyalıq baǵdardaǵı is-ilajǵa puxta tayarlıq;
3. Oqıwshılardıń belsenligin arttırıw.

Mekteplerde baslawısh klass oqıtıwshıları, klass basshıları hám ata-analardıń birge islesiwin ele de jaqsılaw maqsetinde arnawlı metodikalıq qollanbalar shıqtı. Mısalı, N.Zaynitdinov hám M.Zaynitdinovalar [3.43-44] tárepinen dúzilgen qollanba dápterde baslawısh klass oqıwshıların hár tárepleme tárbiyalaw ushın jol jobalar kórsetilgen. Qollanba bir neshe bólimlerge bólinip, XII bólimde «Shańaraq hám máhálle menen birlikte orınlanatuǵın jumıslar» tártibi kirgizilgen. Sonday-aq qollanbada «Ata-analar komiteti» haqqında maǵıwmat, «Ata-analar menen alıp barılatuǵın isler hám baslawısh klassta ata-analar jıynalısı»nıń is-qaǵazın (protokolın) toltırıw ushın da bet ajıratılǵan. Al, baslawısh klass oqıwshılarına milliy tárbiya beriw barısında milliy bayram kúnlerin belgilew, óz aldına tárbiyalıq sabaq teması sıpatında berilgen. Demek, ata-ana baslawısh klasslarda bilim alıp atırǵan ul-qızlarınıń tek bilimine emes, al tárbiyalıq táreplerine de itibar qaratıw kerek. Bul boyınsha pedagog ilimpaz M.Inamova mektep hám ata-analar baylanısınıń tárbiyalıq roli haqqında: «Milliy ǵárezsizlik sharayatında shańaraqta bala tárbiyasına bolǵan itibar kúsheydi. Sebebi jámiyet aqılıy jaqtan jetik, pák den-sawlıǵı jaǵınan sap-deneli ruwxıy bay áwladtı tárbiyalawdan mápdar. Bunday áwlad eń aldı burın ruwxıy, ádep-ikramlılıq jaǵınan saw hám bekkem shańaraqta qáliplesedi. Sebebi shańaraqtı rawajlandırıw hám bekkemlew ushın qollanatuǵın ǵamxorlıq keleshek áwlad táǵdiri menen baylanıslı» [4.5].

Haqıyqatında da oqıwshıǵa shańaraqta da, mektepte de qatań itibar beriliwi kerek. Bul ushın birinshi náwbette sol baslawısh klass oqıwshısınıń tárbiyalanıp atırǵan shańaraǵı baslawısh klass muǵalliminiń dıqqat itibarında bolıwı kerek. Onıń qanday ortalıqta ósip atırǵanlıǵı, ata-anasınıń bilim dárejesi, balasına itibarı, óz ul-qızın bilim alıwǵa, miynet etiwge basqalar menen ádep-ikramlı, ashıq kewilli múnásibette bolıwı, minez-qulqı qızıǵıwları, sportqa bolǵan kózqarası, doslarına bolǵan awızbirshilik qatnasları t.b. adamgershilik pazıyletler shańaraqta qáliplesip hám mektepte, klassta rawajlanıp baradı dep bahalawǵa boladı.

Ádebiyatlar

1.Әлеўов Ө. Қарақалпақстандағы тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы.-Нөкис, «Билим»,1993.

2.Ibragimov H. I., Abdullaeva Sh. A Pedagogika. Toshkent, Fan va texnologiya, 2007.

3.Zaynitdinov N., Zaynitdinova M. Sinf rahbarining tarbiyaviy daftari. Toshkent, 2007.

4.Inomova M. Oilada bolalarning ma'maviy axloqiy tarbiyasi. Toshkent, 1999, 5-son.

ELEKTRON TA'LIM RESURSLARIDAN FOYDALANISHDA SKRAYBING TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Allambergenova M.X.

Informatika o'qitish metodikasi kafedrasi dotsenti

Respublikamizda zamonaviy axborot-kommunikatsiya va ta'lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta'minlash, pedagog-kadrlarning axborot texnologiyalaridan foydalanishga doir kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, aralash ta'lim texnologiyalarini amaliyotga keng joriy etishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Jahonda bo'lajak o'qituvchilarda axborot kompetentlikni elektron ta'lim sharoitida rivojlantirish bo'yicha qator, jumladan, quyidagi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda: elektron ta'lim texnologiyalarini loyihalash va qo'llashning yangi nazariy kontseptsiyalarni ishlab chiqish; elektron ta'lim resurslarining didaktik vositasi tuzilmasi bloklari mazmunini maqbullashshtirish orqali o'qitish jarayonini takomillashtirish; elektron ta'lim resurs vositalarining o'qitish jarayoni sifatiga ta'sirini baholash metodikasini ishlab chiqish; elektron ta'lim resurslarining dasturiy-metodik ta'minotini yaratish; bo'lajak pedagoglarning axborot kompetentligini rivojlantirish didaktik parametrlarini aniqlashtirish; refleksiv yondashuv asosida zamonaviy ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning individual ta'lim traektoriyasini takomillashtirish.

Elektron ta'lim resurslari vositalarining afzalliklaridan biri mustaqil ta'lim olishni, ijodiy fikrlashni, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish orqali o'quv materiallari va ilmiy ma'lumotlarni har tomonlama chuqur o'zlashtirilishiga mo'ljallanganligidadir. Shuningdek, ushbu turdagi adabiyotlar ilmiy ma'lumotlarning jamlanganligi, ko'rgazmalarga boyligi, ya'ni turli xil animatsiyalardan foydalanganligi, ta'lim oluvchilarning yoshi va fiziologik xususiyatlarini hisobga olganligi jihatidan an'anaviy o'quv adabiyotlaridan afzalroqdir.

Elektron ta'lim resurslari vositalarida matnlar jozibali, ta'sirli shaklda bayon etiladi, asosiy tushuncha va ta'riflar aniq va ravshan yoziladi, shu bilan bir qatorda foydalanuvchilarning bilimlarini nazorat qilish imkoniyatiga egadir.

Elektron ta'lim resurslari vositalarining qanday imkoniyatlari mavjud bo'lishi kerak.

1.O'rgatuvchi trenajyor dasturlar - foydalanish uchun o'ng'ay va sodda bo'lishi, ixtiyoriy foydalanuvchi uchun mo'ljallangan bo'lishi zarur, ya'ni foydalanuvchi dasturiy vositada ishlashni osonlikcha o'zlashtirishi lozim. Deyarli barcha o'rgatuvchi

dasturlar elektron repititorlar bo‘lib, masalani bajarilishini qadamba-qadam amalga oshiradi. Dasturga ishonch shuqadar komil bo‘lishi lozimki, u o‘qituvchiga yordam berish va o‘quvchilarni u bilan ishlashga qiziqish o‘yg‘otishi lozim.

2. Nazorat qiluvchi dastur. Aytaylik, Offise dasturlarining umumiy va farq qiluvchi jihatlarini o‘rgatuvchi dastur tuzilishi lozim bo‘lsin. Dastur o‘ziga xos elektron repititor bo‘lishi, ya’ni ekranga qoidalar, atamalar va h.k. ma’lumotlar haqida izohlar chiqarishi hamda o‘quvchi bilimini pag‘onama-pag‘ona baholashi lozim. Bunday yuqori talabga javob beruvchi dastur yaratish uchun qanday materiallar kerak. Birinchidan, mavzular to‘liq bo‘lishi, lug‘at va so‘rov materiallari etarli bo‘lishi lozim. Ikkinchidan, mavzu asosida etarlicha savollar va o‘quvchi-talaba tanlashi uchun javoblar majmui bo‘lishi zarur. Shunday holatda nazorat qilish imkoni tug‘iladi.

3. Masalani kompyuter yordamida echish. Bu tipli dasturlar quyidagi qismlardan iborat bo‘lishi lozim: nazariya, turli xil hisoblar, tenglamalarni echish, grafik yasash, masalani echish qoida-usullari.

4. O‘yin dasturlari. Masalan, o‘quvchi-talabaga masala mohiyatini turli xil krossvordlar, multmedia (ovoz, videokliplar) vositasi yordamida berish mumkin.

5. Gipermatnli hujjat. U shunday hujjatki, u o‘zida boshqa hujjatga ham murojaatni saqlaydi.

Gipermurojaat – bu matn yoki alohida olingan ob’ekt qismi bo‘lib, unga Web-hujjat manziliga bog‘liqlik o‘rnatilgan. Gipermurojaat yordamida bir hujjatdan boshqa hujjatga o‘tish bilan Web- fazosida «sayr» qilish mumkin.

Gipermedia – matn, grafika bilan birgalikda ovozli ma’lumotlar, videokliplarni o‘zida mujassamlashtiradi. O‘quv jarayoniga gipermatnli va gipermediali texnologiyalarni joriy qilish o‘quvchi va o‘qituvchilarni ma’lumotlar va ular ustida ishlashning mutlaqo yangi imkoniyatlari bilan tanishtiradi.

Elektron ta’lim resurslaridan yaratish va foydalanishda birqansha metodlar mavjud, shulardan biri Skraybing metodi.

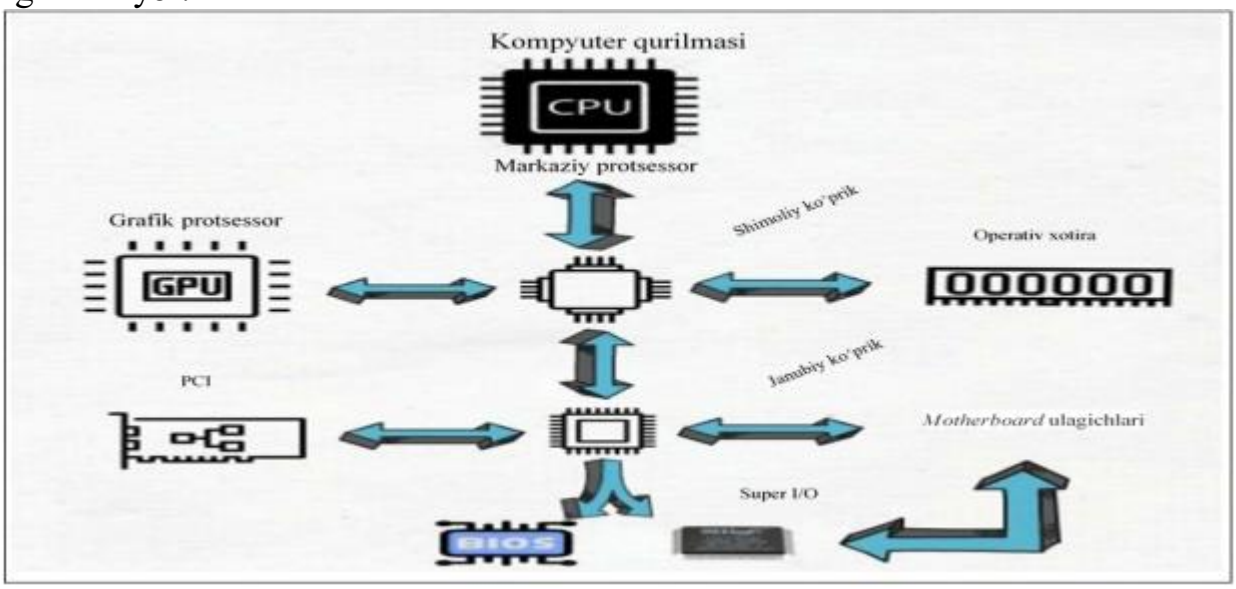
Skraybing – hikoya etish bilan birga grafik illyustratsiyalar yaratish ma’nosini anglatadi. Ta’lim jarayonidagi skraybing metodining afzalligi bu texnikani o‘qituvchilar va talabalar ham birdek foydalanishi mumkun. Masalan o‘qituvchi maruza paytida doskaga chizmalar tushiradi, talabalar esa konspektiga sxemalar ko‘rinishida yozib oladi. Bunda asosiy maqsad yangi axborotlarni vizuallik asosida oson tushunish va xotirada saqlab qolish. Demak skraybing bu o‘quv materiallarini gapirib berish bilan birga sxemalar, shakllar va rasmlar orqali obraz shakllantirish.
Skraybing ikki turga bo‘linadi: fasilitatsiya va videoskraybing.

Fasilitatsiya - munosabatlarni osonlashtirish ma’nosini anglatadi. Skraybing yaratishda fasilitatsiya usuli bu ma’ruzachi o‘z ma’ruzasini tasvirlar, sxemalar bilan paralel gapirishi, talabalarga qabul qilishni va esda saqlashni mustahkamlaydi. Ma’ruzashi ma’ruzasi davomida materiallarni chizmalar yordamida tushuntiradi.

Videoskraybing – bu video dars yoki videoroliklarda illyustatsiyalar va chizma, sxemalar animatsiyalar yordamida o‘quv materiali bayonlanadi.

Skraybing taqdimotlarni yaratish uchun shuningdek, Scribely, Moovly, PowToon kabi dasturlardan foydalanish mumkin. Ular orasida Moovly xizmati alohida e’tiborni tortadi. Mazkur xizmat brauzer orqali ishlaydi, ishlab chiqish muhiti hamma vaqt

alohida oynada ishga tushadi. Xizmat turli-tuman sozlamalarga to‘la bo‘lib, buning hisobiga istalgan ssenariy va rejalarni reallikka aylantirish mumkin. Shu bilan birga mazkur xizmat intuitiv tarzda ham o‘zi tushunarli va undan foydalanish qiyinlik tug‘dirmaydi.

3.1.1-rasm. Sparkol VideoScribe xizmatidan foydalanib tayyorlangan taqdimotning yakuniy ko‘rinishi

Bo‘lajak o‘qituvchilarni skraybing texnologiyasini kasbiy faoliyatda qo‘llashga o‘rgatish quyidagi algoritmik bosqichlarga asoslanishni talab etadi:

Birinchi bosqich – videomontaj vositalari bilan ishlash va ma’lum bir ta’limiy vazifani hal etish uchun mazkur texnologiya imkoniyatlaridan foydalanish haqidagi bilimlarni faollashtirish; kasbiy fikrlashni rivojlantirish.

Ikkinchi bosqich – skrayb taqdimotlar bilan ishlash va animatsion taqdimotlarni ishlab chiqish ko‘nikmalarini o‘zlashtirish darajasini oshirishga ehtiyojni shakllantirish, kasbiy fikrlash doirasini kengaytirish; ta’limiy vazifalarni hal etish uchun mazkur texnologiya imkoniyatlaridan foydalanish.

Uchinchi bosqich – belgilangan kasbiy vazifalar bilan bog‘liqlikda skrayb taqdimotni yaratish uchun onlayn xizmat yoki dasturiy ta’minotni tanlay olish ko‘nikmasini rivojlantirish; tanlangan xizmat orqali skrayb taqdimot yaratish malakasini tarkib toptirish, shuningdek, ta’lim jarayonida ulardan foydalanishga ijobiy munosabatni qaror toptirish.

Biz keltirib o‘tgan Skraybing texnologiyasi ko‘rgazmali metodlar bo‘lib talabalar uchun foydalanishda qiyinchilik to‘g‘dirmaydi. O‘quv kontentining sifatli bo‘lishini ta’minlab, ta’lim sifatining oshishiga xizmat qiladi.

Demak elektron ta’lim resurslari vositalarini yaratishda skraybing metodidan foydalanish talabalarga mavzuni oson tushunish va eslab qolishga katta yordam beradi. Sababi videoma’lumotlarni bir yozib olinsa, ulardan birnecha marotoba takror foydalanish imkoniyatiga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Беляев М.И., Вымятнин В.М., Григорьев С.Г. и др. Теоретические основы создания образовательных электронных изданий.-Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. — 86 с

2. Joʻraev R.H., Taylaqov N.I., Rasulova G.A. Uzluksiz ta’lim tizimi uchun elektron oʻquv qoʻllanmalar yaratishga oid ilmiy–metodik talablar // Uzluksiz ta’lim. –2005. –№2. –B. 14–27.

STEAM TA’LIM TEXNOLOGIYASINI TADBIQ ETISHDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYASI IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

M.X.Allambergenova
Ajiniyoz nomidagi NDPI, Maktabgacha ta'lim fakulteti dekani
V.Sh.Seytmuratova
Ajiniyoz nomidagi NDPI, Maktabgacha ta'lim kafedrasi oʻqituvchisi

Bugungi davr talabi dunyo ta’limi oldiga katta vazifalarni qo‘ymoqda, ya’ni yoshlarni kelajakda jamiyatda yashashga tayyorlashi kerak. Bunda birinchi navbatda tez o‘zgarayotgan, yangilanib borayotgan axborotlar bilan uyg‘un holda faol ishlaydigan kasb egalari timsolini bugungi yoshlarda shakllantirish lozim. Ta’limining eng asosiy innovatsion metodi va istiqbolli texnologiyasi bu - STEAM texnologiyasidir. Ta’lim oluvchilar uchun olgan bilimlarini amaliyotda sinab ko‘rish, tajribalar o‘tkazish maqasadida laboratoriyalar va LEGO markazlari yaratilmoqda.

STEAM- hozirgi kunda dunyo ta’lim tizimining eng asosiy urf bo‘lgan innovatsion metodlardan biri hisoblanib, ushbu metod yordamida fanlar alohida tarmoqlarda emas, balki integratsiyalashgan holda umumiy bog‘liqligini ko‘rsatib o‘rgatiladi. Bizning dunyomizni texnologiyalarsiz tasavvur etishning iloji yo‘q. Bundan keyin ham texnologik rivojlanish davom etadi va STEAM ko‘nikmalari bu-rivojlanishning asosi bo‘lib hisoblanadi. Bolalar kashfiyotchilar va olimlar sifatida tadqiqotlar olib borishadi, texnologik qurilmalari imkoniyatlarini bilishadi, muhandislar sifatida ijod qilishadi, matematiklar kabi fikrlashadi va albatta bolalar zavqlanib o‘ynashadi. Maktabgacha ta’lim tashkilotida har bir guruhlar uchun bola yosh xususiyatini hisobga olgan holda “Ilk qadam” nomli o’quv dasturi asosida rivojlantiruvchi markazlar tashkil etilgan.

Ta’limiy faoliyatlar rivojlanish markazlarida konstruksiyalash va matematika markazida qurish-yasash va elementar matematika ta’limiy faoliyat bilan, syujetli-rolli o‘yinlar va dramalashtirish markazida badiiy adabiyot, ta’limiy faoliyat va ijodiy o‘yinlar bilan, til va nutq markazida nutq o‘stirish hamda savodga o‘rgatish ta’limiy faoliyatlari bilan, ilm fan va tabiat markazida atrof-olam hamda tabiat bilan tanishtirish ta’limiy faoliyatlari, san’at markazida rasm chizish, loy yoki plastilindan turli predmetlar yasash hamda applikatsiya (qirqib yopishtirish) ta’limiy faoliyatlari bilan integratsiyalashgan holda talim-tarbiya amalga oshiriladi.

STEAM ta’lim texnologiyasini tadbiq etishda elektron ta’lim resurslaridan foydalanish ahamiyatlidir. Maktabgacha ta’lim tashkilotlari ta’lim-tarbiya jarayonida multimedia texnologiyasidan foydalanishni amalga oshirish uchun, avvalo, multimedia to’g’risida asosiy tushunchalarni qarab chiqamiz. Multimedia atamasining lug’aviy ma’nosi [multum+medium] yoki [ingl. multi+media] kabi ikkita so’z yig’indisidan tashkil topgan bo’lib, multi – ko’p, media – muhit manosini anglatadi. Atama ilmiy va o’quv adabiyotlarida ko’p vositalilik, multimedia muhiti, ko’p qatlamli muhit,

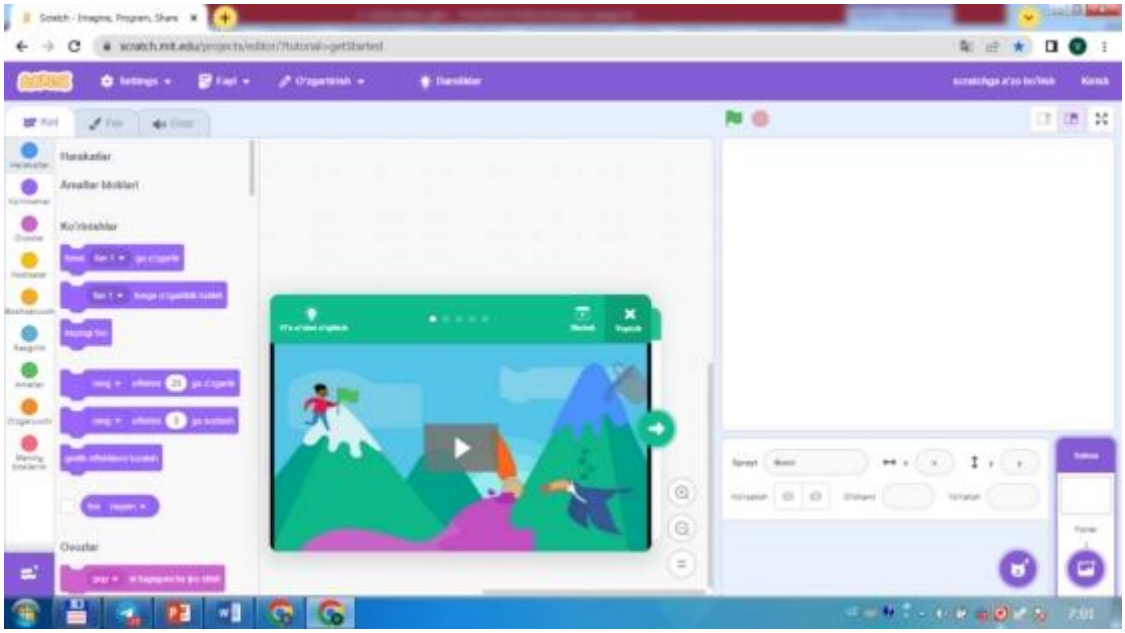
multimedia – bittadan ko’p bo’lgan mediadir, mahsulot tashuvchi vosita, ma’lumot tashuvchi vosita kabi talqin qilinib kelinmoqda. Multimedia, deganda turli shakldagi ma’lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi. Multimedia – bu maxsus texnologiya bo’lib, dasturiy va texnik moddiy ta’minot asosida kompyuterda bir vaqtning o’zida tasviriy axborotni tovushli va harakatli holda (hattoki videofilm holatida) ifodalash imkoniyatidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga mo’ljallangan multimediali texnologiyalar joriy an‘anaviy texnologiyalarga nisbatan quyidagilar bilan farqlanadi:
- bolalarning psixologik jihatlari;
- bolalarning yoshi (5-7 yosh);
- kompyuterli mashg’ulotning davomiyligi (15 daqiqa);
- materialning bolalarga mosligi (multimedia shaklida);
- materialning hajmi (30 daqiqaga mo’ljallangan);
- materialninig murakkablik darajasi (bolalar uchun sodda materiallar tanlanadi);
- ularninig faollik darajalari va hokazo.

STEAM texnologiyasida animatsiya studiyasini yaratish uchun zamonaviy texnik vositalar kerak bo’ladi: raqamli kamera, ovoz yozish va animatsiya dasturlari bilan ta’minlangan kompyuter yoki noutbuk. Shu bilan birga bolalar bilan multfilmlar yaratishda ma’lum shart-sharoitlarni hisobga olish, alohida vaqt ajratish, to’garak faoliyatlarini yo’lga qo’yish, ota-onalar bilan ham reja asosida ishlarni tashkil etish va tarbiyachilarning media savodxonligi talab etiladi.

Animatsiya studiyasini yaratishda “Scratch” dasturlash tili oddiy va tushunarli bo‘lganligi sababli, unda nafaqat talabalar, balki maktabgacha yoshidagi bolalar ham o‘z loyihalarini amalga oshirishlari mumkin. Scratch dasturlash muhitiga LEGO konstruktorlik dasturi asos qilib olingan, shu boisdan ham uning davomchisi hisoblanadi. Scratch dasturidan barcha yoshdagi talim oluvchilar foydalanishi mumkin. Millionlab insonlar Scratch loyihalarini yaratib, ulardan turli sharoitlarda, jumladan, uy, maktab, muzey, kutubxona va jamoatchilik markazlarida foydalanishmoqda.

Scratch - bu bolalar uchun dunyodagi eng yirik kodlash hamjamiyati va oddiy vizual interfeysga ega kodlash tili bo'lib, u yoshlarga raqamli hikoyalar, o'yinlar va animatsiyalar yaratish imkonini beradi. Scratch notijorat tashkiloti Scratch fondi tomonidan ishlab chiqilgan, ishlab chiqilgan va moderatorlik qilgan. Scratch hisoblash fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini; ijodiy o'qitish va o'rganish; o'zini namoyon qilish va hamkorlik qilish; va hisoblashda tenglikni rivojlantiradi.

Multimedia vositalari- bu apparat va dasturlar toʻplami boʻlib, u insonga oʻzi uchun tabiiy boʻlgan turli-tuman muhitlarni: tovush, video, grafika, matnlar, animatsiya va boshqalarni ishlatgan holda kompʻyuter bilan muoloqot qilish imkonini beradi.

Multimedianing apparat vositalari elementlarini dasturiy vositalar yordamida birlashtiriladi. Bu dasuriy vositalar multimedia elementlarining foydalangan holda amalga oshiriladi. Tasvirlarni yaratuvchi va ular bilan ishlovchi vositalar raqamli foto apparat skanerlar, qoʻl skaneri, barabanli skaner, planshetli skaner, rulonli skaner, proektsion skaner, lazerli skaner, 3 D skanerlar. Tasvirlarni koʻrish va ular bilan ishlash uchun moʻljallangan dasturiy vositalarga Adobe Photoshop, Corel Photo-Paint, Paint Shop Pro, Microsoft Picture Iti, Visualizer Photo Studio, Pixel image editor, Pix Builder Photo Editor, Fo2Pix Art Masterlar kiradi.

Multimediali oʻqitishda mavzularni yozish tanlangan dasuriy taʻminotning imkoniyatlaridan va tayyor birlamchi materiallardan kelib chiqkan holda amalga oshiriladi. Multimediali oʻqitishda mavzular toʻliq ssenariyasi deb oddiy matnni va unga aloqador mavzular, boʻlimlar yoki tushunchalar, tasvirlar, ovoz, videofragmentlar bilan bogʻliq boʻlgan gipermatnni ishlatishga hamda jadvalli axborotni, illyustrativ (grafika, sxema, rasmlar) materiallarni, animatsion rasmlar, fotomateriallar, audio va videofragmentlar, kompʻyuter modellarini ishlatishga aytiladi.

Multimedia oʻqitishda mavzular elementlarini yaratish parallel olib borilishi mumkin. Ularni birlashtirish yakunlovchi bosqichda amalga oshiriladi. Multimediali oʻqitishda mavzularga boʻlinadi, gipermatnlarga joʻnatish tizimi shakllantiriladi.

Demak multimedia elektron ta’lim resurslardan yaratish va unga maktabgacha ta’lim tashkiloti tarbiyachilari uchun boy o’quv ko’rgazmalar yaratishga yordam beradi. Bunday multimedia vositalaridan bolajonlarimiz qiziqarli bilimlar oladi va u ko’p vaqtgacha unung xotirasida saqlanadi.

Xulosa qilib aytganda multimedia vositalari asosida oʻqitish jarayonida aniq fanni kompyuter asosida toʻliq oʻqitish, maʻruza matnlarini taxrirlash, talabalar topshirgan nazorat natijalarining tahlili asosida maʻruza matnlarini bayon qilish uslubini yaxshilash, oʻqivchi-talabalar axborot texnologiyalarini multimedia vositalari asosida animatsiya elementlarini dars jarayonida qurishi, eshitishi va mulohaza qilish imkoniyatlariga ega boʻladilar.

Adabiyotlar:

1. “Ilk qadam” Maktabgacha ta’lim tashkilotining Davlat o‘quv dasturi. T.: BMT Bolalar jamg‘armasi (YUNISEF), 2018. Tuzuvchilar: I.V.Grosheva, L.G.Yevstafeva, D.T.Mahmudova, SH.B.Nabixonova, S.V.Pak, YE.Djanpeisova.-T.:MTV, 2022 y
2. Т.С.Волосоветов, В.А.Маркова, С.А.Аверина СТЕМ-образованийе детей дошколного и младшего школного возраста. М.БИНОМ. Лаборатория знаний 2019.
3. Явдокимова Е.С. Технология проектирования в ДОУ. – М.: ТС Сфера, 2006. – 64 с.
5. Г.Богданович. Дополнителная обшеразвиваюшая программа «Мульт-студия «Мой мир» Свердловская област, 2018 г.
6. Мастер-класс для педагогов «Созданийе мультфилмов вместе с детми» 2017

ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ СОВЕРШЕННОЙ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЖИНИЯЗА

Жумашева Г.Х.
д.п.н., профессор, заведующая кафедрой «Дошкольного образования»,
Жахметова Айнура магистр,
Хайтиметова Шохида
студентка 2-курса (Республика Каракалпакстан, г.Нукус, НГПИ им.Ажинияза)

Принципиальная модель личности в условиях независимости Республики Узбекистан дается в трудах Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева, видных философов и общественных деятелей государства. Так, например, при анализе задач развития духовной сферы нашего общества, путей демократизации и независимого развития государства, определяются следующие требования к формированию модели совершенной личности: личность должна быть всесторонне и гармонично развитой, обладать самостоятельным мышлением, опираться на высокое духовное наследие, гуманистические традиции народа и умело сочетать в себе личные интересы с общественными.

Сравнительный анализ этических взглядов, выраженных в творчестве каракалпакского поэта-классика Ажинияза и современного понимания модели личности, приводят к выводу о том, что нравственные смысловые явления могут существовать в скрытом виде, потенциально и раскрываться только в благоприятных для этого раскрытия культурных смысловых контекстах последующих эпох. Культура каждой эпохи, каждого народа содержит в себе моральные смысловые ценности, которые не всегда реализуются в рамках породившей их цивилизации. Так идея этизации человека и природы приобретают подлинную ценность лишь в современных условиях.

В творчестве Ажинияза отражена реальная действительность того времени. Тем не менее, пропагандируемые им этические ценности в наших условиях, не только не потеряли своей актуальности, но обрели новые грани, новое осмысление и все так же востребованы обществом.

Например, чувство патриотизма воспринималось и воспринимается, прежде всего, как положительное эмоциональное отношение к укреплению независимости и свободы Родины. Поэтому этические идеи Ажинияза в аспекте преданности Родине так актуальны на сегодняшний день. Он воспитывает чувство патриотизма на конкретных художественных образцах и через нравственно-назидательную поэзию. Любовь к Родине через его воздействие формируется как стойкое нравственное убеждение.

Патриотизм в понимании Ажинияза это адекватность национального сознания осознанию необходимости самостоятельного развития, правильная социальная ориентация в своем развитии, которая есть один из важных показателей духовной зрелости общества. Поэтому чувство любви к Родине, как одно из самых глубоких и сокровенных чувств в творчестве Ажинияза является мерилом морального сознания и его развития каракалпакского народа.

Другой аспект этических воззрений Ажинияза - это взаимодействие природы и общества, что на сегодняшний день превратилось в глобальную экологическую проблему. Это также всецело отвечает современным тенденциям, как в национальной, так и в общечеловеческой культуре, суть которой заключается в возрождении на новой социально-философской основе одухотворения природы, присущего народнопоэтической традиции в целом.

Думается, что именно идейные и эмоциональные мотивы лежат в основе предпочтения пейзажей родной стороны всем другим- вплоть до самых совершенных, с точки зрения общечеловеческих критериев, так как многочисленные ассоциации связываются с эстетическим восприятием личности в аспекте своеобразного двуединства - объективно существующих явлений с интимными сторонами душевных переживаний.

Это ценности эстетическое своеобразие родной природы художник делает достоянием не только своей нации, но и других народов, в то же время не исключая возможности видения особенностей красоты природы чужого края, чутко улавливать по контрасту непривычные формы, ритмы, цвет и запах природы других географических широт.

Ажиниязу принадлежит заслуга в преемственности идей гуманизма и лучших моральных качеств человека, народа, нации, которые он унаследовал от величайших мыслителей, философов Востока. Он является одним из тех, кто служит важным передаточным звеном в преемственности, как определенного типа мировоззрения, так и этико-эстетических принципов национальной каракалпакской культуры.

У каракалпаков как и у других народов есть хорошая традиция - отмечать юбилей великих людей, наших предков, которые были патриотами свой страны. И не только боролись за права и свободу, за счастье народа, но и все свои мысли и желания выражали в своем бессмертном творчестве, в литературных произведениях, которые мы можем читать и сегодня.

Это касается и великого поэта - просветителя Ажинияза /настоящее имя которого Ажинияза Косыбай улы/. Его произведения переводились на разные языки: казахский, туркменский, узбекский и русский.

Знакомство с творчеством Ажинияза, его жизнью, его нравственными качествами не может ограничиться лишь рассказами о нём, о его поступках и действиях. Понятия о нравственных качествах человека дети должны усваивать на собственных делах, совершая благородные поступки и оценивать их с точки зрения современной морали. Помимо этого важно учить детей оценивать поступки литературных героев (положительные и отрицательные), выражая свое отношение. И только таким образом дети смогут по достоинству оценить жизнь и творчество Ажинияза, его благородные поступки по отношению к своему народу.

Практика показала, дети гораздо лучше осознают поступки, если им приходится сравнивать их с народной мудростью, выраженной в пословицах и поговорках. Например: «отважный джигит родиться в народе и умирает - родины ради», «Отчизна влечет джигита - собаку, где место сытно». Да и сам Ажинияз выражал свои мысли в виде афоризмов: «Чем быть вдали от родины царем, лучше быть в отчизне чабаном».

Не сбылась мечта Ажинияза при его жизни. Но зато у него осталось много друзей, которые не только верили в его святое дело, но и превратили его мечты в реальность.

Настало время, о котором так мечтал великий народный поэт, слагал песни и распевал их, бродя по аулам.

Таким образом, дети должны получить первые представления об Ажиниязе, о его трудной жизни, его переживаниях и мечтах. Но было бы ошибочным полагать, что достаточно дать им описанием его портрета, рассказывая о его скитаниях. При таком подходе дети бы оставались пассивными слушателями, что ограничивало бы возможность в осознании роли и значимости творчества Ажинияза, его признания народом и мировой общественностью.

В связи с этим целесообразно предоставить детям возможность глубже пережит и почувствовать то, о чём писал поэт. Например, изобразить в рисунках картину ловли рыбы в летнее и зимнее время, передавая настроение людей (чувство радости и печали), когда люди делили богатый улов или когда

вынимали сети пустыми. Или же передать картины праздника по поводу хорошего улова: кипят котлы с ухой, рыбаки сидят, играют на кобызе или на дутаре, дети танцуют, играют. Женщины растилают дастурхан.

Можно предложить детям по фантазировать о том, какие разговоры ведутся между детьми и взрослыми.

Такие формы работы в значительной мере содействуют повышению активности детей, их интересов к творчеству Ажинияза, уточнению представлений о том, почему его считают народным поэтом. Между тем этим не исчерпываются возможности для углубления представлений у детей о великом человеке каракалпакского народа.

В заключений можно сказать так, что творчество Ажинияза есть неотъемлемая часть духовного наследия не только каракалпакского народа, но и всей среднеазиатской культуры. Поэтому поэзия Ажинияза выступает фундаментом формирования высокой нравственной культуры личности и является как средство и как цель формирования совершенной модели личности.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ О ВЕЛИКОМ ПОЭТЕ, ЗАЩИТНИКЕ НАРОДА – АЖИНИЯЗЕ

Жумашева Г.Х. д.п.н., профессор, заведующая кафедрой «Дошкольного образования»
Утегенова Дилноза Айгали кизи, докторант НГПИ,
Бекназарова Хурлиман магистр 2-курса,
Хайтиметова Шохида студентка 2-курса НГПИ им. Ажинияза

Как отмечал великий русский писатель Л.Н.Толстой, «Что может быть драгоценнее, чем ежедневно входить в общение с мудрейшими людьми».

По глубокому убеждению Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева, «Возвращение к своим истокам, осознания духовного и культурного наследия предков, внесших огромный вклад в мировую культуру, воспитания бережного отношения к своему прошлому- вот конкретная почва, на которой формируется и повышается подлинное самосознание, приобщаясь к о человеческим ценностям».

Нормой жизни нашего народа стало почитания творческого наследия великих, замечательных наших предков, отмечая юбилейные даты возводя памятники. Их именами называют школы, улицы, площади, театры, музеи. Это касается и выдающегося каракалпакского поэта-гуманиста Ажинияза, чьи произведения вошли в золотой фонд мировой литературы.

Его стихи переведены на многие языки, не только в странах среднеазиатского региона, но и во многих европейских государствах.

Практика детских садов показала, что дети дошкольного возраста проявляют повышенный интерес к истории и культуре своего народа, потребность узнать о его жизни в прошлом и настоящем, приобщаться к истории, обычаям и традициям народа.

В соответствии с программой и государственными требованиями к ребенку, поступающему в 1 класс, дети должны иметь элементарные представления о великих людях своего народа. Что и обусловило необходимость разработки методических рекомендаций по ознакомлению детей с творчеством Ажинияза, где дети получают важные сведения о месторождении Ажинияза, где дети получают важные сведения о месторождении Ажинияза, учебы, его отношения к народу, родным и близким на основе приобщения к его богатому творчеству с учетом возрастных и индивидуальных особенностей детей.

Язык Ажинияза довольно сложен. Поэтому детям не все понятно. И это требует разъяснения смысла слов воспитателем, которые стараются объяснить детям смысл слова непонятных для использования их в активной речи, обогащая речь детей образными выражениями.

Во время занятий, чтения отрывков из произведений Ажинияза, рассказах о его жизни дети обогащают свой опыт новыми знаниями, расширяя круг представлений о личности поэта, его отношений к народу, любви и преданности Родине, о его поступках и действиях. Что помогает воссозданию образа великого поэта и содержания его произведений.

Проявляя интерес к нашим современникам, дети узнали и о том, как они относились к великому творцу на основе сравнения и сопоставления стихов Ажинияза и его учеников - последователей. Детям стало понятно, почему Ажинияза называли народным поэтом.

Рассматривая портрет Ажинияза, картины воссоздавшие жизнь народа из прошлого и настоящего, рисунки детей по произведениям поэта, чтение книг об Ажинияза и его книг помогают детям в воссоздании его образа, проявления чувства глубокого уважения за его доброжелательное, бескорыстное отношение к народу.

Именно эти качества и побудили Ажинияза призывать отважных джигитов защитить свой народ, дать ему свободу и счастье.

И обретенный детьми опыт и знания об Ажиниязе послужили основой для подготовки и проведения театрализованной игры «Разговор с Ажиниязом», где дети вступали в общение с самим Ажиниязом, испытывая чувство причастности к великому человеку.

Дети демонстрировали стихи Ажинияза, заслужили его похвалу, демонстрировали свои способности отвечать на вопросы, обращаться к нему с вопросами, проявлять догадки и делать свои выводы и умозаключения.

Дети демонстрировали свои умения читать стихи, создавать рисунки о жизни народа, демонстрировали свои умения в играх, состязаниях, в пении и танцах. Чем удивили и обрадовали великого поэта.

Приобщение дошкольного к духовным богатством каракалпакского народа и общечеловеческим ценностям обусловило необходимость разработки методических рекомендации по ознакомлению детей с творчеством великого поэта Ажинияза, которое вошло в мировую литературу.

Предложенные нами разработки раскрывают широкие возможности для ознакомление детей с раннего возраста к жизни и творчества Ажинияза и его

произведение в доступной для детей форме. Что помогает оценить роль и значение великого поэта, вызвать у детей интерес и потребность в знаниях, сформировать представления и воспитания чувств глубокого уважения к борцу за народное счастье.

Что требовало определенной подготовки детей для получения информации о жизни прежде и преобразования в современной жизни, о правах человека, о Конституции, осознания детьми прав и обязанностей.

Чтение же произведений Ажинияза дает возможность отчетливо себе представить, в каких условиях жили каракалпаки и как Ажинияз стремился облегчить жизнь народу. Глубже осмыслить высокие философские понятия «демократия», «независимость», «Конституция», «патриотизм», любовь к народу. В результате чего дети начинают понимать, для чего следует изучать жизнь и творчество поэта.

В занятий на тему «в права и обязанности человеку речь идет о формировании представлении о правах обязанностях человека, закрепленных Конституций РУз и РК, воспитания уважения к Закону: бережного отношения к материальным и духовным ценностям народа, о необходимости развития у детей интереса к Закону и потребностей защищать свой права и права других граждан выполняя свой обязанностей.

Дети получают возможность полнее узнать, как люди жили прежде и теперь, когда государству гарантирует права на жизнь, на образования и как раньше богачи унижали народ, лишали его возможности трудятся на себя и на государству.

Беседы о правах человека формируют у детей представления, чего можно а чего нельзя делать, чтобы не принести вреда окружающим людям. При этом хорошо осознают, что они имеют права на жизнь, на получения на образования, на владения специальностью чтобы быть полезными для народа.

Строки из произведений Ажинияза, помогают детям осознать, каким должен быть гражданин своего народа .

Особую значимость приобретает просветительскую деятельность Ажинияза, призывая на борьбу за независимость и свободу. Он верил, что найдется джигит, который сможет сплотить народ, освободит его от кабалы, нищеты, и бесправия.

В процессе подготовки театрализованной игре «Ажинияз в гостях у детей» была проведено большая подготовительная работа: дети рисовали рисунки по содержанию произведений на тему из жизни и деятельности Ажинияза. Проводились беседы Ажинияза с детьми о жизни прежде и теперь, дети делились своими впечатлениями и своими успехами. Разучивали стихи Ажинияза, чтобы продемонстрировать свое художественное мастерство.

Беседа о жизни Ажинияза по живому слову вызвала огромный интерес и потребность узнать нечто новое, свою историю, о жизни предков.

Цель проведения театрализованной игры - расширить у детей представление о жизни и деятельности о Ажинияза, о правах человека, за которые дети сами должны бороться.

В задачи входило; глубже познакомить детей с творчеством и жизнью великого героя - борца за народное счастье;

Совершенствовать навыки общения, соблюдая правили этикета, делиться впечатлениями о своих успехах и мечтах, с детьми проводилось работа по ознакомлению с портретом Ажинияза, отдельными его произведениями ,доступными понятию, что обслужило их опыт .

Это дало возможность использовать полученные знания в беседе с высоким гостем.

Дети старались рассказывать о своей жизни, занятиях, интересах . Ажинияз же выразил удивление по поводу того, что девочки обучаются наравне с мальчиками, приобщаются к творческому труду, к музыке, искусству. Чего раньше им запрещалось.

Дети делились своими впечатлениями по поводу своих прав и возможностей заниматься творческой деятельностью пользоваться информацией из книг, телепередач, кино, расширяя уровень представления о современной жизни.

Ажинияз проявляет удивление и восхищение по поводу того, как люди относятся к памяти тех, кто любил служил народ и ему. Он удивлен, что его произведения публикуются не только на каракалпакском, но и на других языках, что представляет огромную ценность для мирового сообщества..

Ажинияз верит и призывает молодое поколение познавать окружающий мир, науку, искусство, чтобы стать полезным своему народу, чтобы потомки гордилось вами и так же поступали бы как и вы сейчас.

TEXNOLOGIYA FANINING AHAMIYATI

Bo'ribay Koptleuovich Davletmuratov v.v.b., professor,
Muhayyo Aralbay qizi Koklenova, Magistrant,
Nukus davlat pedagogika instituti

Bugungi kunda kasb-hunarga yo‘naltirish sohasida mavjud bo‘lgan ilmiy xulosalar va tavsiyalar hamda umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarini kasb-hunarga yo‘naltirish usullarini yangilash zarurati yuzaga kelmoqda. Umumiy o’rta ta’lim maktab o’qituvchilarning texnologik ta’lim darslarida olgan bilimlari, shakllangan ko’nikma va malakalari ularda mehnat qilishga umumiy tayyorgarlikni, kasbga yo'naltirish, xalq xo’jaligining aniq bir sohasida qo’llanishi vazifa qilib qo’yishi lozim. Bundan tashqari boshqa fan o’qituvchilari ham o’rganilayotgan mavzu dasturlarini o’zgartirmasdan, ya’ni mantiqiy ketma- ketligiga ta’sir qilmasdan, ushbu fan xususiyatlarini hisobga olgan holda o’quvchilarni mehnat jarayonlari, mehnat turlari ko’rinishlari va texnologiyasi bilan tanishtirib borishlari, bozor iqtisodiyoti tamoyillarini, Respublikamizning iqtisodiy potensialini ochib berishlari lozim. Asosan davlatimiz rahbari ham yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish bo'yicha katta e'tibor qaratmoqda. "Maktabdan kasb va tilni bilib chiqqan bola jamiyatimizning katta yutug‘i, bilmagani muammo," – deydi Shavkat Mirziyoyev.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘quvchi-yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarorining 6-chi bandida “Biznes va kasb-hunarga o‘qitish” yo‘nalishi doirasida:

a) o‘quvchilar Milliy malakalar ramkasining 2-darajasiga mos bo‘lgan kasblarga o‘qitiladi;

b) o‘quvchilarni kasblarga o‘qitish ishlarini samarali yo‘lga qo‘yish uchun umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida ustaxonalar tashkil etiladi va oylik ish haqi oliy ma’lumotli umumta’lim maktabi o‘qituvchisiga tenglashtirilgan “Kasbiy ta’lim ustasi” lavozimi joriy qilinadi;

v) o‘quvchilar quyidagi yo‘nalishlarning biri bo‘yicha kasb-hunar va tadbirkorlik ko‘nikmalariga o‘qitiladi:

birinchi yo‘nalish — tadbirkorlik subyektlari va hunarmandlarni umumiy o‘rta ta’lim muassasalariga jalb qilish orqali o‘quvchilarni ishchi kasblarga o‘qitish;

ikkinchi yo‘nalish — umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida tashkil etiladigan kurslarda o‘quvchilarni axborot texnologiyalariga oid zamonaviy kasblarga o‘qitish;

g) umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining bo‘sh binolarini “20 ming tadbirkor — 500 ming malakali mutaxassis” dasturi ishtirokchilariga amaliy monomarkazni tashkil qilish va keyinchalik o‘quvchilarni kasb-hunarga o‘qitish uchun to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnoma asosida tekin foydalanishga berishga ruxsat etiladi;

d) quyidagi xarajatlar:

ustaxonalarni yirik jihozlar (kompyuter texnikasi, elektron doska, tikuv mashinasi va hokazo) bilan ta’minlash hamda kasbiy ta’lim ustalari mehnatiga haq to‘lash — O‘zbekiston Respublikasining respublika budjetidan Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligiga qo‘shimcha ajratiladigan mablag‘lar hisobidan;

mavjud ustaxonalarni joriy ta’mirlash, zarur hollarda yengil tipdagi ustaxonalarni qurish hamda ular uchun kichik asbob-uskunalarni xarid qilish — Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi huzuridagi Maktabgacha va maktab ta’limi vaziri jamg‘armasi hamda Ta’lim sohasidagi islohotlarga ko‘maklashish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan;

kasb-hunarga o‘qitishda talab etiladigan zarur xomashyo materiallarini xarid qilish — Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining mahalliy budjetlari mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladi. Hujjat loyihasiga ko‘ra, umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida O‘quvchi yoshlarni kasb-hunarga tayyorlashning yangi tizimi joriy etilgan. Maktablarning 10-11-sinf o‘quvchilarini mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasb va hunarlarga o‘qitish tizimi yo‘lga qo‘yiladi. [1.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘quvchi-yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.]

Xorijiy davlatlarning kasbga yo’naltirish usullari va tajribalarini o‘rganish taraqqiyotdan ortda qolmaslik, davr bilan hamnafas bo‘lishning asosiy mezoni hisoblanadi. Bugungi kunda jahon mehnat bozori uchun sifatli va raqobatbardosh kadrlarni yetishtirish uchun xorijiy davlatlar tajribasini maqbulini tanlash, albatta, foydadan holi bo’lmaydi.

Jumladan Yaponiyada kasbga yo'naltirish tizimi o'ziga xos bunda bolalar kasblar haqida boshlang’ich maktabda, o’rta maktabda ham tasavvurga ega bo’ladilar. Har yili

7-9-sinf o'quvchilari 16 yoshida o'zlarini sinab ko'rishi uchun professional sinovlar davri boshlanadi. Bunda turli sohalardagi turli kasblar: biznes, qishloq xo'jaligi, fan, sanoat va boshqalar 3 yil davomida ular o'zlarini 48 xil mutaxassislik bo'yicha sinab ko'rishlari mumkin. Yaponiyalik maktab o‘quvchilari 16 ta qat’iy ish yo‘nalishidan tortib, chorvachilikdan tortib to loyihalash ishlarigacha bo‘lgan turli turdagi ishlarda qatnashishni tanlaydi. Ushbu kasblar hozirgi mehnat bozorini aks ettiradi va har xil turdagi o'zaro ta'sirni ta'minlaydi -inson, tabiat, texnologiya, ishora tizimlari yoki badiiy tasvirlar. Yaponiyalik ish beruvchilar o’quvchilarni qabul qilishga tayyor, chunki davlat kompaniyalarga maktab amaliyotlari uchun pul to'laydi. Ish beruvchilar yosh stajyorlarga kompaniya tamoyillarini tushuntiruvchi va yangi kasbni o'rganishga yordam beradigan mutaxassislarni ajratadi. O'tkazilgan professional testlardan so'ng natijalarni tahlil qilish amalga oshiriladi. Maktab o'qituvchilari olingan ko'nikmalarning har birini 5 balli tizimda baholaydilar, faoliyat sohasini tanlash va davom etirish bo‘yicha o‘z tavsiyalarini beradilar. Maktabni tugatgach, yapon o’quvchisi kelajakda kim bo'lishini aniq tasavvur qiladi. Shunday qilib, kuchli iqtisodiyot, birinchi navbatda, shaxs manfaatlaridan kelib chiqqan holda, kasbga yo'naltirish siyosatini olib borishga qodir bo'ladi.

Finlyandiyada esa kasbga yo'naltirish kurslari yettinchi sinfdan boshlanadi va o'smirlar haqiqiy mehnat sharoitida ishlaydigan mehnat hayotiga kirish davrini (1-3 hafta) o'z ichiga oladi. Yettinchi sinf o'quvchilari yiliga ikki kun tashkilotlar, odatda, ota-onalari bilan bir xil ish joylarida ish o’rganadi. Sakkizinchi va to'qqizinchi sinf o'quvchilari yil davomida bir hafta davomida "ishlaydi" va birga avval tanlagan ikki kasbi bilan batafsil tanishish imkoniyatiga ega bo’ladi. Sakkizinchi sinfda martaba oshirish masalalari o'rganiladi, va to'qqizinchi sinfdan kasb tanlashga korxonalar va xizmatlarning kadrlar xizmati xodimlari jalb qilinadi. To'qqizinchi sinfni tugatgandan so'ng, talaba o'zining kasbiy yo'lini tanlashi kerak, ammo unda noaniqlik bo'lsa, unga professional o'zini o'zi belgilash uchun bir yil beriladi. O'qituvchilar to'g'ri tanlov qilishda o'quvchiga yordam berishadi. Shu vaqt ichida o'quvchi bilan faol ishlaydi va o'quvchining ongli tanloviga erishadi. [2.Shoyimova Sh. S. INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL]

Umum ta’lim maktablari kasb o‘rganish istagidagi bitiruvchilarining davlat tomonidan kamida bir kasbni egallashiga ko‘maklashuvchi tizimni joriy etish vazifasi belgilangan. Ana shu topshiriq ijrosini ta’minlash maqsadida ko‘rilayotgan chora-tadbirlar o‘quvchilarning muayyan kasb o‘rganib, maxsus malakaga ega, raqobatbardosh kadr bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi. Zero, iqtisodiyot barqarorligi, barcha sohalarda rivojlangan davlatlar bilan bellasha olish ham mehnat bozoridagi kadrlarning salohiyatiga bog‘liq. Bunday kadrlar esa, eng avvalo, maktabda shakllanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak umum ta'lim maktablarda o'quvchilarning kasb tanlashida texnologiya fanining roli katta ahamiyatga ega. Xalqimizning millat, xalq, elat bo’lib shakllanishi mehnatsiz, kasblarsiz, hunarsiz tasavvur etib bo’lmaydi.

Adabiyotlar ro’yxati:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘quvchi-yoshlarni kasb-hunarga tayyorlash tizimini rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori.
2. Shoyimova Sh. S. Mehnat ta’limi mazmunini kasb - hunarga yo‘naltirish ishlari bilan uzviyligi. INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

THEMATIC PRESENTATION AS A MEANS OF TEACHING ORAL SPEECH IN A NON-LINGUISTIC UNIVERSITY

Kosheva Raxat Baktıbaevna
Senior Lecturer, Department of World Languages
Talǵatqızı Qaraqat - Student
Yessenov University, Department of World Languages
E-mail: rakhat.kosheva@yu.edu.kz
talgatkyzykarakat270@mail.ru

Due to the development of information technology, the approach to the organization of the process of teaching a foreign language in higher education has significantly changed. Visual aids created with multimedia technologies are widely used, allowing the learning process to be conducted at a qualitatively new level. One of the most popular todays are multimedia presentations.

Performing a visual and illustrative function, multimedia presentations can be successfully used by the teacher at almost all stages of education: introduction and reinforcing lexical and grammatical material, control of the studied material. In addition, the creation of projects in the form of presentations is an integral part of the student’s independent work. Presentations can be used as support in listening, retelling texts, compiling dialogues. Such a wide range of applications of multimedia presentations is explained the fact that presentations “bring variety, enliven the learning process, increase the emotional impact on students, create a comfortable learning environment, help form a model of real communication.” It is also important that the development of presentations increases the information culture of students, their motivation and self-esteem.

Experience shows that the so-called thematic presentations is an effective technique for improving monologue speech, representing extensive material to communicate in a foreign language. Through the presentations, the student has the ability to build your speech logically and coherently, express their thoughts fully and correctly in linguistic terms. When organising a lesson using a presentations, educational material presented clearly and accessible than if it were in the usual oral form. In the process of his speech, the student has the opportunity to use keywords, diagrams, tables, pictures that he has prepared. This allows you to speak consistently, deployed, confidently and expressively. The use of thematic presentations is considered quite justified in the process of teaching both general and professionally oriented foreign languages. For example, for law students, the topics “Famous English and American lawyers”, “The Judicial system in the English-speaking countries”. “British Parliament: its past and present”.

These topics include voluminous material, moreover, when studying them, it is impossible to do without illustrative material. For these reasons, thematic presentations are the most successful means of learning.

The use of multimedia performances in teaching a foreign language is a two-way process that contributes to the development of students' communicative competence. On the one hand, the student speaker improving speaking skills (monologic speech). On the other hand, the audience learns to perceive foreign speech by ear (skills listening), as well as to conduct a dialogue with speaker on the topic of the presentation, thereby improving the skills of dialogic speech. Creating a thematic presentation is not only interesting but also quite a laborious process. To prepare presentation, study a large amount of information to avoid patters and turn your work into a product of individual creativity. Should be remembered and about the structure of the presentation: introduction, main part with the development of the main provisions logically related to each other and the conclusion. The success of multimedia performances largely depends on compliance with requirements for creating a presentation: informative, concise, logical, structured, visual and literate. Compliance with the above requirements is necessary to create a high-quality presentation, the use of which will make the lesson informative and effective. Work on creating a presentation includes the following steps:

1. Selection and structuring of information on the topic.
2. Selection of illustrative material.
3. Drafting text and presentation design.
4. Preparation of speech on the topic of the presentation.
5. Protection of the presentation, its discussion in class.

It should be noted that not only the individual creation of a presentation is effective, but also collective work, when, in addition to the advantages of using the presentation mentioned above, a sense of responsibility, teamwork. As a rule, the creation of thematic presentations causes great interest among students, while unlike the traditional retelling of the text, students of different levels of foreign language proficiency are involved in the process, which undoubtedly optimises the learning process. Thematic presentations can be used effectively as an evaluation tool. Students are given the task of presenting a speech on an oral topic. Accompanied by a multimedia presentation, having started the lexical and grammatical material on the proposed topic, they must independently compose oral reports, select illustrative material, and present their message to the audience. In this regard, the most successful, in our opinion, is such a performance when the presentation itself does not repeat the words of the speaker, but complements his speech, creating a coherent and vivid picture of this speech.

The practise of using presentations in the process of teaching a foreign language in non-linguistic specialties of Yessenov University revealed no which a typical mistake made by students:

1. The text of the presentations is not structured, the logical connection between the block's presentation is missing.
2. Too much text on one slide, small font used.

3. Unsuccessfully selected slide background.
4. Presentation slides are designed in different styles.
5. Unsuccessful selection of illustrative material.

Another serious disadvantage is that senior students do not like to use graphics as illustrative material, diagrams, when necessary, since they do not own constructures and speech cliches used in the description of digital information. Meanwhile, these elements of the presentation can be used in the professional field of future specialists, so the teacher needs to pay special attention to this.

The abundance of lexical, grammatical and stylistic errors in presentations is often due to the fact that initially the presentation material was created by translating the Russian text into a foreign one, which is unacceptable, since students must learn to use foreign language sources.

The quality of the thematic presentation is assessed by the teacher according to the following criteria.

- Compliance of the content of the presentation with the stated topic.
- Structured presentation text.
- Visual design of the presentation.
- Literacy of presentation.
- Performance.

So, the analysis carried out allows us to conclude that it is expedient to use thematic presentations in foreign language classes.

Language with the help of which it becomes possible to realise the communicative function of the language. Ability to speak to an audience in a foreign language using a multimedia presentation in the future will allow students to become professionally demanded specialists.

Literature:

1. Kulichenko, Yu. N., Popova, O. Yu., Linkova, Yu. I. "The Use of Multimedia Presentations in the Process of Teaching a Foreign Language to Students of Non-Linguistic Specialties" // *World of Science, Culture, and Education*. 2016.
2. Nazarova N.B., Mokhova O.L. New Information Technologies in Foreign Language Teaching // Modern Problems of Science and Education. 2016.
3. Popkova O. V. The Role of Independent Student Work in Creating Microsoft PowerPoint Presentations in the Development of Language and Information Competence // Scientific Notes of Orel State University. 2015.

ӘЖИНИЯЗ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: ЕСЕНГЕЛДИБИЙ, МЕҲРЕМ, СЕРАЛЫБИЙ, МЫРЗА УЛЫ ҲӘМ ОНЫҢ ӘЎЛАДЛАРЫ

Сарыбай Досмағамбетов,Оңғарбай Юсупов
Әжинияз атындағы НМПИ, Тарийх оқытыў методикасы кафедрасы

Кирисиў: Арал-Каспий теңиз аралығында, Урал-Эмба дәрьялары бойлары, Арал аймағында көшпели /номад/ шаруўалар бир неше әсирлер ишинде өзлерине сай комплексли хожалық мәдениятын қәлиплестиреди. Олардың өз-ара этникалық «симбиоз»лары ел-журт, Улыс ҳәм Орда болып сиясий аўхамға биригип жасағаны бүгинги тарийхтаныўымызда еле аз изертленген. Арал диярында жасаған этникалық топарлар этногенетикалық биригиўлер нәтийжесинде ел-журт халық болып қәлиплескен. Олардың социал-экономикалық ҳәм мәдений турмыс түрлеринде өзин өзлери басқарыўда төре тухымлар, хан-султанлар, бийлер, батырлар, мехрем, аталықлар, ел ақсақаллары-қәткудалар, хожалар, улама ахун-ийшанлардың орны әҳмийетли болған. Шығыс Аралбойы Сырдәрьяның «төменги» алабында, сондай-ақ Қуўандәрья, Жаңадарья, Көкдәрья, Ақжағыс бойларында қарақалпақлар этникалық жақтан бөлекленип «қарақалпақ-қоңырат улысы», «қарақалпақ-он төрт урыў», «араллы-қоңыратлар»,«араллы-маңғытлар»,«араллы-өзбеклер» атамасындағы «микро ўәлаят»та этно-географиялық жақтан шашаў болып жайласқан.

Этнологиялық мағлыўмат: Жаңа дәўирге тийисли тарийхый этнологиялық дереклерде қарақалпақлар еки арысқа бөлинген: Қарақалпақ-қоңырат арысының «Шүллик» бөлиминде сегиз микроэтнос «симбиоз», этно+аўқам болған. // Каульбарс 1873.,Жданко 1950. //. Арал бойы Әмиўдәрья алабында: қоңырат-қыят, қоңырат-ашамайлы, қоңырат-қолдаўлы, қостамғалы, балғалы, қәндекли, қарамойын ҳәм муйтен сыяқлы этникалық топарлар орта әсирлерден берли жасап келген. / Г. Вамбери. 1863/. Арал бойы қоңырат-ашамайлылардың Әмиўдәрья алабына көшип келип қоныс басыўы ҳәм қорған-қалаларды қурыўы, олардың белгили тарийхый тулғалары ҳаққында жаңаша илимий изертлеўлерди алып барыў бүгинги күнде әҳмийетли мәселе болып табылады.

Тарийхый-этнографиялық изертлеўлер: Қоңырат-ашамайлы этникалық топар ел басшылары, олардың ислеген минсиз хызметлери, тарийхта ийелеген орны Әжинияз Бердақ, Аяпберген ҳәм Қулмурат шайырдың бай әдебий мийрасларында өз сәўлесин шебер тапқан. Материаллық дереклер, халық аўызеки тарийхы, социаллық яднамалар тийкарында Әмиўдәрья бойы қыят-«ашамайлы» елиниң тарийхый тулғалары, әсиресе Әжинияздың генеалогиясын, олардың кимлер екенлигин анықлаўға беккем тийкар болады.

Әжинияздың ата-бабалары кестесинен… Арал бойы «қоңырат- қыят-ашамайлы» елиниң түп бабасы: Бесим бий, Асан бий, Жәдик батыр, Бекей батыр, оннан үш ул: Хожаназар батыр, Суйиндик батыр, Төлес батыр туўылған. Сол «Үш бас» батыр әўладларын «ашамайлы-уш бас» деп атаған. Хожаназар батыр әўладынан шежиреде: Үсен батыр ҳәм Сералы бий мырза

болған. Сералы бийден Есенгелди бий, аталық, меҳрем туўылған. Ол пўткил Қоңырат ели, Хийўа ханлығында жоқары мәртебели, танымалы, көреген басшы болған. Ол биринши болып «меҳрем» дәрежесинде карьералы фасқаль-фискал сиясатты жүргизиўде мәмлекетлик хызметте болған.

Тарийхый этно+дереклер: Араллы-қоңыратлы Базарбий аталықтың әўладлары: Ҳәжыкелди, Ханкелди, Мыңликелди, Хожа келди есапланады. Ҳәжыкелдибий, аталық улы Султанбий, оның улы Айдос батыр «Ақ жағыс» бойына көшип қоныс басқан. Султанбийдиң Майбас батыр ҳәм Айдос батыр уллары Арал бойы «қоңырат-қыят-ашамайлы» интеллектуаль этно+кланы менен қуда-тамырлас болады. Мунис ҳәм Агоҳийдиң «Фирдауси ил-иқбол» тарийхый-әдебий мийрасында Арал ўәлаятының ҳәкими Хангелдибий, кенегес Аманқулыбий, қоңырат Ешгельдибий, меҳрем ҳәм басқалар Мухаммед Амин инақ хызметинде болғаны баян етилген. ***(Мухаммед Амин инақ*** (1730—1790) Хийўа ханлығында Қоңырат династиясының биринши (1763—1790 жыллардағы) ҳүкимдары). // Мунис ва Огахий. инв: 5364.// Олар Хийўа ханының жүргизген ишки ҳәм сыртқы сиясатында әскерий күш бирлиги сыпатында қатнасқан. Сүўенли арна бойларында Есенгелди меҳремниң Мақат бий исмли улы жасап, Есенгелди мехрем менен Султан бий жақыннан қуда тамырлас қатнасықта болған. Майбас батыр Есенгелди мехремниң күйеў баласы, Айдос батырдың шешеси Есенгелдиниң әжапасы есапланады.

Архивлик дерек: Хийўа ханлығында Есенгелдибий меҳремлик жаңа карьерасында «Майлы шеңгел» гео-мәдений ландшафтынан баслап төменги Әмиўдәрья бойынан қарағанда арқадағы елдиң Бас бийи / ханның орынбасары/ мәмлекетлик хызметин атқарған. Жыллар, айлар өтип физикалық жақтан шаршаған кексе Есенгелдибий «салық» жыйнаў карьералық лаўазымын улына берген, лекин баласы бул жумысты келистире алмайды ҳәм «фасқаль-фискал» сиясат Айдос батыр, бий, ҳәкимниң қолына өткен ?!

Тарийхый генеалогия: «Шежире»деги мағлыўматлардан: қоңырат-қыят-ашамайлы-этноклан лидерлери: Бай әдил, Бесим, Бийке, үш батыр (Хожаназар, Сүйиндик, Толыс) менен, «Үш бас» батыр әўладлары: Хожаназар улы Шералы, Сералыбий улы Есенгелдибий»; Мәмбетбий улы Есенгелди: Абдуллабий; Суйиндик батыр уллары: Еркинбай, Сәдирбек жузбасы; Толас батыр зүрриятлары: Тағай, Тоғайлар менен Бердақтың бабалары ата-тамырлас болған. Сонлықтан Бердақ /қатықулақ-тарийхшы-шайыр/ Есенгелди бий, меҳремниң ата-бабаларын ҳәм әўладларын жоқары ҳүрмет пенен этно-поэтикалық жылнамасына /хатқа/ түсирген. /Бердақ. Шежире. 1941, Бердақ. Шежире.1950/. «Соркөл»ли Қулмурат Қурбаналы улы бабасы Есенгелди меҳремниң нәсби, әўлады Шәҳәрбай бий аталық, беглер бегини көкке көтерип мақтайды, оның тарлан тулпары Шолпан жулдыз киби ағып, Сейилхан яўмыт ахалтеке атларын жеңип шыққанлығын шеберлик пенен марапатлайды ҳәм жеңимпаз ат шабандоз бала менен 100.000 тилла байрақ алғанын мақтаныш пенен тәриплеген еди.«Соркол»ли Шәҳәрбайбий аталық, беглер-беги менен Қулмурат шайыр заманлас ҳәм сырлас, бир-бирине сүйениш, қошадары болған. Коңырат- қыят-ашамайлылар ҳәм ақманғыт этно+кланы бийлери төменги

Әмиўдәрья фронтирине турақлы қоныс басады. Бул көштиң жаңа мәкәнға турақлы қоныс басыўында Ақманғыт Маманбийдиң халық алдындағы ислеген хызметлери уллы болды. Ақманғыт Маман бийдиң қәбири «Ҳәзирети Аллаберди Әзийзлер ата» қойымшылығында жайласқан. Усы Әзизлер баба мухаддес қәдем жайында: Есенгелди бий, меҳрем әўладлары-Шәҳәрбай беглер-бегиниң баласы Молла Өтеш палўан қәбири жайласқан. Қарақалпақлардың биринши меҳреми Есенгелдибийдиң /обасы/ мәҳбарасы қай жерде?. Ески қәбирстанлардан «Қыран таў», «Төк таў», «Бала әўлие», «Пайғамбар қызы»», «Ҳәким ата» қойымшылықларында қарақалпақлардың көплеген интеллектуаль тулғалары жерленген, күнниң мәселеси болса этно+клан элиталар-бабаларымыз обаларын илимий жақтан анықлаўымыз керек.?!

Әдебиятлар индикаторы:

1. Әжинияз шығармалары. Нөкис 1949., Нөкис 2014.
2. И.Шагилов. Эссе китап. Нөкис. 20О5.
3. К.Султанов «Әжинияз» роман.1-китап. Нөкис. 2024.

QÍSSAXANLÍQ ÓNERINIŃ RAWAJLANÍWÍ HÁM ONÍŃ JASLAR TÁRBIYASÍNDAǴÍ AHMIYETI

Tajetdinova Sofya
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Muzıkalıq tálim kafedrası docenti
Niyazbaeva Aynura
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Magistratura bólimi muzıka tálimi hám kórkem óner qánigeligi 1-kurs magistrantı

Annotaciya: Bul maqalada Qaraqalpaqstanda qıssaxanlıq óneriniń hám onıń rawajlanıwında úles qosqan qıssaxanlar, shayırlar haqqında sóz etiledi.

Gilt sózler: Kórkem óner, dástan, folklor, qıssaxan, baqsı, qádiriyat, janr.

Annotation: This article discusses the art of storytelling in Karakalpakstan and the poets and storytellers who contributed to the development of storytelling.

Key words. Art, epic, folklore, storyteller, baqsı, value, genre.

Hárbir xalıqtıń ázeliy tariyxı hám mádeniyatı onıń awızeki dóretiwshiligi folklor kórkem-ónerinde, dástan hám eposlarında jámlengen. Olar millettiń ózligin ańlawda, onıń ózine tán milliy qádiryatları menen dástúrlerin saqlawda hám onı rawajlandırıwda bahalı derek bolıp esaplanadı. Tariyxtan bizge belgili bolǵanınday áyyemgi zamanlardan baslap xalqımızdıń toy-tamashalarında baqsılar tań atqanǵa shekem dástan hám qosıqlardı atqarǵan. Dástanlarda tiykarınan xalqımızdıń arzıw-niyeti, maqseti, jaqsılıqqa jeteklewshi pikirler alǵa súriledi. Mártlik, watan súyiwshilik, ana jurtqa sadıqlıq sıyaqlı jaqsı insaniylıq paziyletler sáwlelenedi.

Qaraqalpaq xalqında qıssaxanlıq óneri tiykarınan erte dáwirlerden baslap payda bolǵan. XIX ásirde qaraqalpaq kórkem óner mádeniyatı óziniń rawajlanıw basqıshlarına iye boldı.

Qaraqalpaqstanda qıssaxanlıq ónerin en jaydırıwda izzertlegen ilimpazlar Q.Ayımbetov, Q.Maqsetov, Á.Paxratdinov, H.Ótemuratova, Z.Bekbergenova, X.Dáwletnazarovlar óziniń salmaqlı úlesin qosqan. Máselen, Qallı.Ayımbetov óziniń

«Xalıq danalıǵı» kitabında qıssaxanlıq óneri hám xalıqqa belgili qıssaxanlar haqqında keńnen maǵluwmat berip ótken. Házirgi kúnde Xaliyla Dáwletnazarov erte dáwirde jasap dóretiwshilik etken qıssaxanlarǵa arnap shıǵarmalar dóretip, qıssaxanlıq óneriniń rawajlanıwı jolında hártárepleme ilmiy izzertlep pidáyi miynet etip kelmekte.

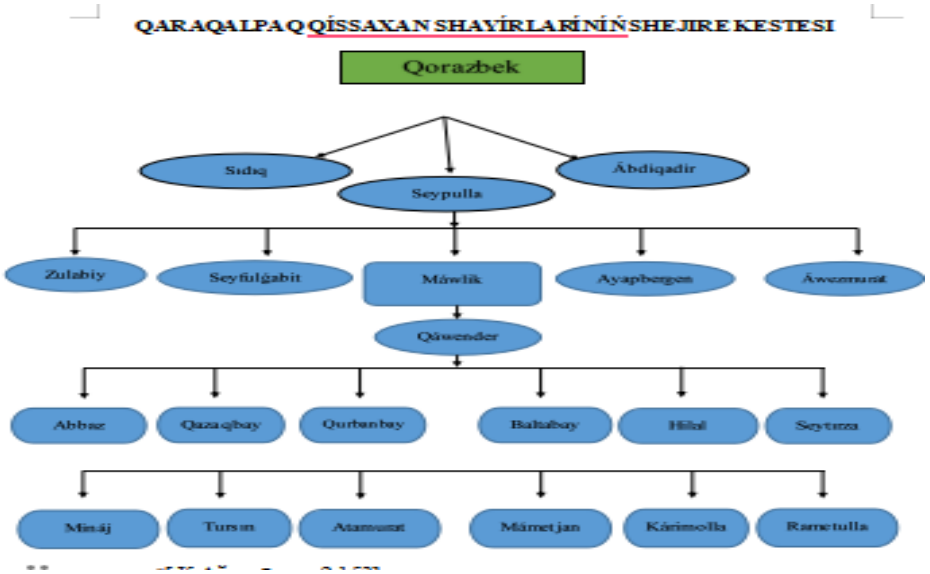
Qıssaxan — liro-epikalıq janrdaǵı dástanlardı, tariyxıy qıssalardı, táriyp hám arnaw qosıqların muzıkalıq ásbablarısız namaǵa salıp atqarıwshı. Qıssaxanlardıń repertuarı baqsılar qosıqlarına bir qansha jaqın bolsa da, atqarıw usılı, namaları ózgeshe bolǵan.[Алламуратов А:1:34]

XIX ásirdiń ekinshi yarımında Qazı Máwlik, Qorazbek, Qáwender bala, Qazaqbay degen talantlı qıssaxanlar bolǵan. Qıssa namalarınıń birneshe túrleri bar, biraq olardıń atamaları házirgi kúnge shekem saqlanıp qalmaǵan. Qıssaxanlar repertuarına eń xarakterli shıǵarmalar: «Sánáwbár», «Tárip» (Qorazbek), «Aydos baba» (Berdaq), «Shımbaydıń» (Qazı Máwlik), «Baxadır» (Abbaz Dabılov).

Qaraqalpaq xalqında izbe izlikte qıssaxanlıq óneri rawajlanıp kelgennen keyin ilimpazlar tarepinen úyrenilip shejire kestesi dúzilgen. Qıssaxanlıq óneriniń shejiresi dáslep awızeki usulda qaliplesip kelgen. Qıssaxanlıq óneri atqarılıw ózgesheligi boyınsha eki túrge bólinedi, bunda birinshiden ózi qosıqtı dóretip hám atqarıwshı yaǵnıy qıssaxan shayırlar bolsa, ekinshiden ózleri jazbaǵan halda dástanlardan ùzindiler, táriyp qosıqların atqaratuǵın qıssaxanlar bolǵan.

Qaraqalpaq qıssaxanlarınıń qıssaxanlıq shejiresinde XIX ásirdiń ekinshi yarımında jasap dóretiwshilik etken Qorazbek qıssaxan shayırdan baslanadı.

Qorazbek shayır qıssaxanlıq ónerinde ózine tán dóretiwshiligi menen úlken iz qaldırǵan. Ol qaraqalpaq kórkem ónerinde birinshi qıssaxanlıq mektebin ashqan. Qorazbek shayırdıń qıssaxanlıq mektebinde qaraqalpaq xalqınıń belgili qıssaxan shayırları jetilisip shıqqan hám kópshilik shayırlardıń ádebiy laqabı «ǵárip» bolǵan. Sebebi, dástanlardı atqarǵan qıssaxanlar sol dástannıń bas qaharmanınıń atı menen atalǵan. Qorazbek Berdaq shayırdıń awládlarınan biri ekenligi jazba dereklerde berilgen. Onıń dóretpeleri búgingi kúnde de úlken tárbiyalıq ahmiyetke iye.

[Қ.Айымбетов:2:153]

Qıssaxanlıq óneriniń jaslar tárbiyasında tutqan ornı ayrıqsha bolıp tabıladı.

Atap aytqanda, házirgi kúnde qıssaxanlıq óneri menen dóretiwshilik etip atırǵan qıssaxanlardıń biri Xaliyla Dáwletnazarov bolıp esaplanadı. Ol óziniń qıssaxanlıq ónerine arnap jazǵan shıǵarmaları menen jaslar tárbiyasında áhmiyetli orın iyeleydi. Máselen,

Bul xalıq ushın danalar kerek,
Altın menen qaplawǵa sózin.
Atı-jóni atalar kerek,
Tentene etip qoyadı ózin.

Shayırdıń «Bul xalıq ushın!..» qosıǵında watanımızdıń rawajlanıwı ushın úles qosatuǵın dana insanlar, xalıqtı jawdan qorǵaytuǵın batırlardı táriyplep, jaslardı watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawǵa shaqıradı.

Juwmaqlap aytqanda, búgingi kúnge kelip qıssaxanlıq óneri xalıq arasında joǵalıp ketpewi ushın bul ónerdi saqlap qalıw, ele de rawajlandırıw, keleshek áwladqa jetkerip beriw hám jaslardıń qıssaxanlıq ónerine qızıǵıwın oyatıwda úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye bolǵan qıssaxanlıq óneriniń ornı ayrıqsha bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Алламуратов А., Доспанов.О., Тилеумуратов.Г. Қарақалпақстан көркем-өнер атамаларының сөзлиги.Нөкис. «Билим» 1991.-72 б.
2.Айымбетов Қ. Халық даналығы- Нокис: Қарақалпақстан,1988.-492 б.
3. Jamǵırbaevna N. A. QISSAXONLAR //BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – Т. 3. – №. 5. – С. 113-116.

XALIQ DÓRETPELER HÁM ONIŃ TARBIYALIQ ÁHMIYETI

Romanova Sanobar Erejepovna
NMPI Muzıkalıq tálim kafedrası docenti
San‘atbaev Xamro San‘atboy o‘g‘li
Muzıka tálimi baǵdarı 2-kurs talabası

Gilit sóz: Watan, Ana jurt, tarbiya, milliylik, ma’nawiy, tariyxiy áhmiyet, barkamal awlad, tariyxshılar, folklor, muzıkalıq kónlikpe.

Kalit so’zlar: Watan, Ana jurt, tarbiya, milliylik, ma’nawiy, tariyxiy áhmiyet, barkamal awlad, tariyxshılar, folklor, muzıkalıq kónlikpe.

Ключевые слова: Родина, Родина, воспитание, народность, духовность, историческое значение, гармонично развитое поколение, историки, фольклор, музыкальный дневник.

Key words: Motherland, Motherland, upbringing, nationality, spirituality, historical significance, harmoniously developed generation, historians, folklore, musical diary.

Qaraqalpaq xalıqı ruwhıy miyrasında milliy muzıka dástúrleriniń jaslar tárbiyasında ideologiyalıq qáliplesiwindegi tutqan ornı ayrıqsha áhmiyetke iye. Muzıka tálimi arqalı oqıwshılardıń milliy ideologiyalıq sezimlerin qáliplestiriw házirgi kúnde aktual máselelerden biri. Bunda kóp ásirlik xalıq qosıqlarınıń tárbiyalıq áhmiyeti ullı[1.1].

Xalıq xalıq qosıqlar mazmunında millettiń ishki jaǵdayı, keshınmeleri, ruwhiyati, ruwhiy dúnyası, oy pikirleri, maqset hám oyları hámde quwanıshları menen baylanısli pikirler jıyını. Jánede bul jámiyettegi belgili siyasiy, xuquqiy, ádeplilik, dıniy, kórkem, filosofiyalıq, ilimiy kóz qaraslar, pikirler hám ideyalar toplami desek de boladı. Yaǵniy, pútkil bir barlıqtıń jámiyet turmısınıń ruwhıy-siyasiy sawlesi, onıń insan sanasına tásir etıwi, insan tárepinen aqlanıp pútkil dizimge keltirilıwi hámde bul dizimdıń ámeliy jumıs sharayıtında teoriyalıq hámde ruwhiy tirek bolıp xızmet etedi.

Turkiy xalıqlarda xalıq qosıqlardı jazıp alıw boyınsha dáslepki tájıriybeler XI asirden baslap kózge taslanadı. XVIII - XIX asir baslarında xalıq qosıqlarına bolǵan itibar kúsheydi. Olardı jiynaw hám toplaw hám baspadan shıǵarıw rawajlandı. XX asirdıń 20-jılları 2yarımından baslap tabıslar qolǵa kiritıldi. Qısqa dawir ishında “Alpamıs”, “Yusıp menen Ahmed”, “Alibek menen Bolibek”, “Rustam”, “Górǵlınıń tuwilıwi”, “Yusip Ahmed”, “Awezxan”, “Edige”, “Ahmaq padsha”, “Ğarip-Ashıq” sıyaqlı ulken shıǵarmalar hám dástanlar jazıp alındı.

Qaraqalpaq milliy qosıqlarınıń ilimpaz N.Nikolayev, S.Tolstov, Q.Ayımbetov ham T.Adambaevalar xalıq arasından jiynap qaraqalpaq fol’klor shıǵarmasın jratdılar[2.2]. Folklordıń tiykarǵi ózgesheligi dóretiwshı process-dóretiwshılik hám atqarıwshılıq barısın awızekiligi hám jámáá xarakterıne iye. Onıń dástúriy, ózgerıwshı, kóp túrlilik, ulıwmalıq, ananimlıq sıyaqlı belgileri fol’klorǵa say áne sol dóretiwshı processdıń bas ózgesheligi aylanasında kórınedi. Milliy shıǵarmalar kópshılik tárepinen awladlardan-awladlarǵa baylanıslılıǵında poetikalıq elementleri, dástúriy usıl quralları tiykarında júzege keledi. Ol belgili yesitıwshıler toparına mólsherlengen hám xalıq jámááti tárepinen aytılǵanda ǵana jámiyet hám tariyxiy áhmiyetke iye. Xalıq qosıqlar úlgileri awizeki jaratılip awizeki tarqalıw jámiyet repertuarınan keń wórın alǵan poetikalıq formalarnıń barlıǵı, teksttan-tekstke ótıwshı ulıwmalıq orınlardıń qatańlıǵı, úqsas syujetlerdıń kópligi mumkinshılik jaratadı.

Hár bir dóretiw hám atqarıwda dástúriy shıǵarmadaǵi ayrim kemshılikler ózgeredi yamasa túsıp qaladı. Bunday ózgerıwshenlik jámiyetlik-ishki jaǵday, tińlawshılar talabi dóretiwshılik bilimıne baylanıslı. Biraq hár qanday ozgerıw formalasqan qatań dástúrler aylanasında payda boladı.

Qaraqalpaq xalıqı XVI ásirdiń 2 yarimindan baslap óz atın aldı, biraq qaraqalpaq xalıqı óziniń mádeniyatın, óziniń iskusstvosin áyyemgi zamanlardan-aq, duze basladi. Biraq qaraqalpaq xalıqı XVIII-XIX ásirlerlerde Turkistan ustemshiligi hámde qońsı xalıqlardıń zulimi astinda ezilip keldi.

Elimiz kóp qıyınshılıqlar, guresler, shaxit bolǵan azamatlar muyneti menen óz ǵárezsizligin alǵannan keyin milliy dásturlerimizdi tiklew, salamat awlad tárbiyası menen shuǵıllanıw, keleshek awlad ushın hareketler baslandı.

Óz ǵarezsizligimizdi qólǵa alǵannan keyin qaraqalpaq xalıqları óz ótmish tariyxi, dástúrlerin qayta tiklew, keleshek ushın rawajlanǵan mámleketleri qatarinan orın alıw, barkamal keleshek ushın mumkinshilik jaratıw maqsetinde jaslarımızǵa milliy dástúrler tiykarında, milliy ideologiya ruwhında tárbiyalaw bugingi kunde actual máselelerden biri esaplanadı. Sol sebepten Kadrlar tayarlaw milliy dástúriniń tuykarǵı maqseti jaslardi milliy ruwhda tárbiyalaw máselesi júkletilgen. Bul máseleni ámelge asırıwda oqıtıwshılar hám tárbiyashılardıń moynındaǵı waziypa ekenligin bilemiz.

Ata-babalarımdan miyras bolǵan urip-ádetler, milliy qádiriyatımızdı bizgeshe jetip kelıwıne kitaplar, videoplyonkalar, kino, jurnal hám gazetalar arqalı biz ótmısh haqqındaǵı bilimlerge iye bolıp kelmektemız. Házirgi kúnde pán texnika qatań rawajlanıp atırǵan waqıtta bárshe jaslarımız óz bilimın jánede bayıtıwda jańa hám zamanagoy texnologiyaları ómirımizdiń ajıralmas bolegine aylandı[3.1.].

Hár kuni axborot quralları hám internet portallarında jaylasqan jańalıqlardan xabardar bolıwǵa ádetlenbegen jumıs quralınday bolıp qalǵan kompyuterlerden paydalanmaǵan insandi tabıw qıyın. Bul orında bárshemız qálewshılermız. Kundelik wómirde hám jumıs hám óqıwda insandı hár waqıt qızıqtıratuǵın sorawlar payda boladı. Bul juwapqa bolsa internet baylanısı arqalı bimalel tabıw mumkinshıligi bar. Xalıqımızdıń mánawiy miyrası bolǵan xalıq qosıqlar insanlardı jaqsılıqqa hám tárbiyaǵa shaqıradı. Olar úlken tásirlendırıwshı kushke iye, ádebiyat hám kórkem óner ushın tawsılmas baza bolıp insan qáliplesiwi menen awizeki sóz iskusstvosınıń qádimgi turi hám janrları da birge aralas jaǵdayda juzege kele baslaydi. Insanlıq kórkem mádeniyatı turli formaların óz ishıne alǵan bul dóretiwshı ulgileri qádimgi adamlar sharwası hám jumıslarınıń bárshe tárepleri menen baylanıslı bolıp, qádimgi insanlardıń dıniy kóz qarasları, baslawshı ilimiy bilimleri, tabiyat hám jámiyet haqqındaǵı kóz qarasların sawlelendirgen. Biraq qádimgi folklordıń bunday ulgileri bizgeshe jetip kelmegen.

Xalıqtıń awizeki dóretiwshılıgi, olardıń sawletin hám dástúrlerın tabiyatin sawlelendırıwshı aynası. Áne sol ayna atqalı hár bir xalıq ótmıshı, bugininin, arzıwları, niyetleri, adamgershılik hám álemlik paziyletleri, jamanlıqqa qarata sezimler sıyaqlı sezimler dunyanıń bárshe xalıqları ushın áziz hám qádirli ekenligin kórip quwanamız.

Milliy muzıka dástúrler belgili milletke óz ótmıshı, turmıs órtalıǵınıń qáliplesiwi, ruwhıy jaǵdayı tuwralı teoriyalıq maǵlıwmat berıw mumkinshıligin beredi. Xalıq arasında saqlanıp qalǵan muzıkalıq dástúrler kórkem tárepten quramalı bolmasa da, bul olardınń turli dawirinde payda bolǵanlıǵı áhmiyetke iye. Xalıq awızeki janrları bolǵan xalıq qosıqlar xalıqtıq tariyxıy rawajlanıwı, basınan ótirgenleri, mádeniyatı, qanday xalıq bolǵanlıǵı menen baylanıslı mánawiy tárbiyalıq kóz qaraslardı ózinde kórsete beredi[4.1].

Milliy mádeniy dástúriy miyras, muzıkalıq shıǵarmalar hám ólarda ilgeri súrilgen ideologiyalardıń shaxs kamalatın rawajlandırıwdaǵı roli-estetikalıq tálim hám tárbiya processın muzıkalıq shıǵarmalar mumkinshılıklerınen paydalanıw, tálim alıwshı oqıwshılarda xalıq qosıqlar atqarılıwın qáliplestirıw, ólarda muzıkanı tınlay alıw, muzıkalıq ırǵaqlar járdemında kórsetip berilip atırǵan pikirdi túsıne alıw qábiletin, sonday-aq, shıǵarmalardı tańlay alıw sezimin qáliplestirıw máseleleri ilimpazlar tárepinen úyrenılgen.

Usı ilimiy izertlewshıler hám pedagog ilimpazlar óz ilimiy miynetlerında muzıka iskusstvosınıń jaslar tárbiyasındaǵı áhmiyeti hám de órnı haqqında qanshadan-qansha ilimiy maqalalar, metodikalıq qollanbalar, oqıw qollanbaları, kitaplar hám de basqa da ilimiy juwmaqlar hám ilimiy metodikalıq hám teoriyalıq usınıslar menen tálim turmısına baǵıshladılar.

Bul xalıq qosıqlar haqqında ilgeri tolıq túsinikke iye emes edik, tárbiya máseleleri bir ideologiyalıq túrde qáliplesıp keldi, biraq, hár bir xalıq óz milliy ideologiyasına, milliy mentalitetine, úrip-ádetlerıne, dınıne hám mánawiy sezimlerıne iye emes edi.

Qaraqalpaq milliy muzıkalıq dástúrlerında ózara birlesken sóz hám namanıń tásirsheń kushı, tárbiyalıq mumkinshılikleri sheksız. Olar járdemında túsındirilgen úgit-nasiyxatlar shaxs tárepinen tez qabıl etıledi. Usı jaǵday shaxstıń psixologiyalıq ózgesheligine baylanıslı bolıp keshedi. Muzıkalıq namanı ańlaw, muzıkalıq shıǵarmanı mazmunın tusınıw shaxs estetikasınıń sezimlerın tárbiyalaw, social barlıqqa qaray jawapkershılikli jantasıw kónlikpelerın payda etedi. Qaraqalpaq xalqı ruwhıy miyrasında milliy muzıka dástúrlerınıń jaslar tárbiyasınıń mánawiy qáliplesiwındegi tutqan ornı ayrıqsha áhmiyetke iye.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1.Mirziyoev Sh.Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent-2017 25-b.b.

2.Айымбетов.Қ. Халық даналығы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. 492-б

3.Azimov B. Muzıka i vospitaniya. Narodnoe obrazovaniya..T.: 1999.

4.Romanova S. Xalıq muzıka dóretpeleri. Lekciya toplamı. 2012.

ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ БИЙБАҲА ДУРДАНАСЫ

А.Т.Сапаров

НМПИ Мектепке шекемги тәрбия ҳәм дефектология кафедрасы үлкен оқытыўшысы

Ҳәр қандай миллеттиң әсирлер даўамында топлаған турмыс тәжирийбелери, уллы келешек ҳаққындағы арзыў әрманлары ҳәм оның тарийхый өмириниң әдебий көрниси болған миллий руўхый миллий мийраслары халықтың сондай ақ улыўма инсаныяттың пророгесивлик раўажланыўына қарсы қаратылған ыдыратыўшы күшлерге қарсы тура алатуғын күдиретли қураллардан есапланады. Усындай дөретпелер қатарынан қарақалпақ халық аўыз еки әдебиятының ең уллы дөретпеси болған «Қырық-қыз» дәстанында орын алған.

Дәстан қарақалпақ миллетиниң әсирлер даўамында басып өткен тарийхый жолы, азатлық ушын гүреслери, бахытлы келешек ҳаққындағы әрманлары сәўлеленген әдебий дөретпе болыў менен бирге, усы миллет уакиллерин әсирлер даўамында ўатанға муҳаббат, миллет мәпине садықлық ҳәм жоқары адамгершилик қәсийетлер руўхында тәрбиялаўда халық педагогикасының теңсиз үлгиси сыпатында да қәдирленеди.

Дәстан әдебий шығарма сыпатында әдебиятшы алымлар Н Даўкараев,Қ Айымбетов, И Сағитов, Л. И. Климович, Қ Мақсетов, С Баҳадырова, С Ахметов,О Кужоровлар сондай ақ дәстандағы сәўлеленген тарийхый ўақыялардың шынлыққа қатнасы мәселесинде тарийхшы алымлар С.П.Толостов, С.Камалов, Т.А. Жданко ҳәм У. Уразбаевалардын илимий изертлеўлериниң тийкарғы обектлериниң бири болған.

«Қырык-қыз» дәстанының Қурбанбай жыраў Тажибаевтан 1938-1944 жыллар аралығында С.Маўленов, Ш. Хожаниязов ҳәм А. Бегимовлар тәрепинен

жазып алынған вариянтының өткен әсирдиң 50 шы жылларынан баслап орта ҳәм арнаўлы билим бериўши окыў орынлары сондай-ақ филолог қанийгелерди таярлаўшы институт ҳәм унивирситет сабақлықларына киритилгенлигине қарамастан, бул халық аўызеки әдебиятының бийбаҳа естелигиниң халық педагогикасы үлгиси сыпатында үйренилиўи усы ўақытқа шекем толық әмелге асырылмаған мәселелерден есапланады. Бул мәселеде жүдә аз санлы соның ишинде қарақалпақ этнопедагогикасының тийкарын салыўшы алым Ө. Әлеўовтың 1995-жыл баспадан шыққан «Қарақалпақ халық этнопедагогикасы» топламына киргизилген «Этнопедагогика ҳәм оның өзине тән өзгешеликлери», «Қарақалпақ халық педагогикасы жаслардың дене тәрбиясы ҳаққында» мақалалары, Г. Жумашеваның 1997-жыл Нөкис қаласында өткерилген «Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық-қыз» ҳәм түркий тиллес халықлардың фольклорын изертлеў мәселелери» атамасындағы өткерилген халық аралық илимий теориялық конференциясы тезислеринде жарияланган. «Руўхыйлық тәрбияда «Қырық қыз» дәстанының әҳмийети» тезис материялы, сондай ақ А. Тәжимуратовтың

«Қарақалпақ халық педагогикасы» мийнетиниң «Дәстанлар халық педагогикасының үлкен қуралы» деп аталған III-бабында «Қырық қыз» дәстанының қарақалпақ халық этнопедагогикасында тутқан орны ҳаққында қысқаша пикирлер билдирилген. Миллий руўхый мийраслардың педагогикалық хызметин тереңирек изертлениўиндеги бундай көринистеги кешигиўшилик ең алды менен оның тоталитарлық дүзим дәўиринде белгили дәрежеде шетлетилгенлиги ҳәм этнопедагогиканың сол себепли пән сыпатында соңғы дәўирлерде ғана қәлиплесе баслағанлығы менен байланыслы.

Бизге белгили миллий педагогиканың тийкарғы мақсети халықтың әсирлер бойы топлаған турмыс тәжирийбелери тийкарында ҳәр тәреплеме жетик инсанды тәрбиялаўдан ибарат. Ҳәр тәреплеме жетик инсанды тәрбиялаўдың тийкарғы шәртлериниң бири инсанда оның балалық дәўиринен баслап туўылған жерге болған терең муҳаббат, миллет келешегин тәмийинлеў ҳәм оны қорғаўда зәрүр болған патриотизм ҳәм қаҳарманлық руўхын қәлиплестириў болып есапланады. Тек усындай қәсийетлерге ийе болған инсанлар ғана өз миллетиниң сондай ак өз гезегинде басқада миллетлер мәплерин қәдирлей алатуғын халық педпгогикасы өз миллий руўхый мийраслары әсиресе, турмысты кең көрнисте сәўлелендирген дәстанлары арқалы дәлийлеген.

«Қырық-қыз» дәстанын изертлеў бойынша жарыққа шыққан илимий мийнетлердиң дерлик ҳәммесинде дәстанның келешек әўладты патриотизм ҳәм қаҳарманлық руўхында тәрбиялаядағы әҳмийетине баҳа бериледи де бирақ усы дәстанлардың жүзеге келтириўшилик жыраўшылық дәстурлериниң өзи де кушли патриотистлик сезим тийкарында жүзеге келгенине онша әҳмийет берилмейди. Қарақалпақ халық аўызеки әдебиятындағы сондай ақ улыўма туркий тиллес халыклар фольклорындағы жыраўшылық дәстурлери ҳаққындағы илимий изертлеўлерге дыққат аўдарғанымызда қаҳарманлық дастанлардың жәмийетлик раўажланыўдағы әйемги қәўимлик қатнаслардың ыдырап оның орнын халықлық ҳәм турақлы емес мәмлекетлик бирлеспелер жүзеге келе

баслаған басқышларында пайда бола баслағанын ҳәм бул процесстиң феодаллық қатнасықлар орнағанға шекем даўам еткенин көремиз.

Бул басқышлар Орайлық Азия халықларынын жәмийетлик ҳәм сиясий турмысында сол дәўирлерде жаңа басқыш болып халықтың санасында халық, миллет ҳәм мәмлекет сыпатында қәлиплесиўге умтылыўшылық басым болған. Бул басқышларда халықтың басып өткен тарийхый жолын, сиясий тәжирийбелерин, турмысын кең көлемли эпик полатналарда сәўлелендириў ҳәм халықтың уллы мақсетлерге патриотистлик сезимлерге руўхландырыў зәрүрлиги жыраўшылық дәстүрлериниң ҳәм олардың искерлигиниң объекти болған қаҳарманлық дәстанлардың пайда болыўына себеп болған жыраўлардан миллеттиң өтмиш тарийхы, усы өтмишке дурыс баҳа бере алыўды, халықтың келешегин болжай алыўшылық пенен бирге әдебий дөретиўшилик уқыбын талап еткен. Деген менен қарақалпақ халқының өз алдына миллет сыпатында қәлиплесиў тарийхында өз орнына ийе болған XIV-XVIII әсирлер аралығында жасап өткен Соппаслы Сыпра жыраў, Доспанбет жыраў, Муйтен жыраў, Асан кайғы ҳәм Жийен жыраўлардың аткарған дөретпелериниң мазмуны ҳәм идеясы олардың атқарыўшыларынан ең алды менен өз халқына, ўатанына болған шексиз муҳаббат, өз миллетиниң жарқын келешеги ушын гуресе алатуғын партриот инсанларды тәрбиялаўға умтылыў тилеклериниң жетекши орында турғанлығын айқын көрсетип турады. Өз гезегинде «Қырық қыз» дәстаны да қарақалпақ жыраўларының ўатанға, өз миллетине болған уллы муҳаббаты, патриотлық сезимлери, бахытлы келешек ушын умытылыўлары негизинде жүзеге келген. Дәстанның бизге дейин Жийен жыраўдан Халмурат, Шанқай, Қазақбай, Жийемурат, Қурбанбай жыраўлар арқалы жетип келген вариантының «Қырық қыз» дегенде қарақалпақ халқын түсинетуғын дәрежеге жетиўинде әсиресе Жийен жыраўдың хызмети уллы болған. Себеби Жийен жыраў дәстанда сәўлеленген XII-XIII әсирлердеги қалмақ ханларының, сондай-ақ Иран шахының Орайлық Азияға атланысларының әқыбетлериниң халық ядында еле жаңа болған дәўирлеринде жасап өткен. Өз өмири тусындада жаугершилик ҳәм оның әқыбетлеринен ўайран болған миллет тағдирине гуўа болған Жийен жыраў халықтың мийтиндей ерки, халқын ҳеш қашан бахытсыз етиўге жол қоймайтуғын перзентлер ҳаққындағы әрманларын сәўлелендирген усы дәстанға өз айтар сөзлерин қосып оған жаңа мазмун бергени сөзсиз.

Жыраўшылық дәстурлери ҳаққындағы жургизилген илимий изертлеўлердиң дерлик ҳәммесинде жыраўларды тыңлаўшылар аудиториясының жүдә кең болып,ол халықтың өз тили менен айтқанда «жети жасар баладан баслап жетпис жасар ғаррыға» дейинги аралықты қамтыған. Жыраўлар атқарған дөретпелер халық ушын «Тарийх ҳәм тәрбия» сабақлығы болған болса, ал олардың халық тәрбиясында атқарған хызметине бола ҳеш екиленбестен «уллы тәрбияшылар» деп атаўға болады. «Қырық-қыз» дәстанының дөретиўшилери ең алды менен пүткил дүньяға «қарақалпақ» деп аталатуғын миллеттиң бар екенлиги ҳәм оның дүньяда ҳәмийше парахатшылық ҳүким сүрип турыўды қәлейтуғын әдил, урыс қумар күшлерге мудам қарсы тура алатуғын, қәлби қаҳарманлыққа толы перзентлери бар екенлигин уқтырған.

Дәстанды халық педагогикасының үлгиси сыпатында оны ҳәр тәреплеме үйрениў оның халық тәрбиясында тутқан орнын тереңирек таныўға имканият береди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ халқының этнопедагогикасы Нөкис «Билим» 1995-ж
2. Г. Джанабаева. Эстетический идеалв героических эпосах каракалпаков. Нукус. «Каракалпакстан» 1991-г.
3. Халық аралық илимий теориялық конференцияның тезислери. Қарақалпақ дәстаны «Қырық қыз» ҳәм туркий тиллес халықлардың фольклорының изертлеў мәселелери. Нөкис. «Қарақалпақстан»1997-ж.
4. Қарақалпақ фольклоры VI том. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1980-ж.
5. Н. С. Сафаров. Прогрессивные идеи и опыт народной педагогики Узбекистана. Ташкент. «Фан». 1989-г
6. Қ. Мақсетов Қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз» Нөкис «Қарақалпақстан» 1970-ж.

«ФОЛЬКЛОРТАНЫЎ» ПӘНИНДЕ «ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИ» ТЕМАСЫ

Отениязов Полат Жуманиязович

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты үлкен илимий хызметкери, филология илимлери бойынша (PhD) философия докторы

Аннотация: Бул мақалада жоқары оқыў орынларында «Фольклортаныў» пәнинде өтилетуғын «Халық ертеклери» темасы бойынша методикалық ой-пикирлер билдирилген.

Таяныш сөзлер: қарақалпақ фольклоры, халық ертеклери, мотив, сюжет, образ, композиция, инициал, медиал, финал бөлимлери, ертек-терапия.

Жәмийеттиң раўажланыўында адамзаттың ой-пикири, сана-сезими оғада үлкен әҳмийетке ийе. Усы ой-пикирлерди, сана-сезимлерди қәлиплестириўде халық ертеклериниң орны айрықша. Себеби, қәлеген адам нәресте пайытынан-ақ ең дәслеп этираптағы тәбият қубылысларына қарап, ондағы ҳәр түрли сеслерди еситип, тыңлап, дүньяға көзқарасларын қәлиплестире баслайды. Кишкене бала еле оқыўды, жазыўды билмеген дәўиринде жасы үлкенлер тәрепинен айтылған аңыз-әңгимелерди, ертеклерди тыңлап, ой-өрисин кеңейтип барады. Балалар ҳәм жас өспиримлер ушын бул дүнья күтә қызықлы, тартымлы болып келеди. Олар әлемди рәңбәрең көринисте тамаша етеди. Оларға барлық нәрсе, қубылыслар қызық және таңқаларлық. Әне усы дәўирде жас өспирим өзи ушын дәслепки билимди алып, оны ой тәрезисине салады. Аспан, ҳаўа, Қуяш, Жер, суў ҳәм тағы да басқа тәбийий объектлер баланың, жас өспиримниң санасында мөрленип қалады.

Қарақалпақ илимпазлары мынадай пикирлерди билдирген: «Ертек – фольклордың үлкен бир тараўы. Ертеклер көбинесе қара сөз бенен белгили, күтә сийрек түринде қосық пенен де ушырасады. Ертек деген сөздиң өзи «ерте» деген

мәнини аңлатады. Бул термин көпшилик күн шығыс халықларына ортақ. Қарақалпақ фольклорында ертеклер күтә үлкен орынды ийелейди, олар өзлериниң темасы, мазмунына қарағанда да ҳәр түрли болып келеди» [Ахметов, Баҳадырова, 1:30].

Балалар халық ертеклери мотивлери, сюжетлери, образлары, көркемлигинен тәсирленип, өзинше шығармалар дөретиўге жол таба баслайды. Ертектиң инициал бөлими балалар ҳәм жас өспиримлерди көркем дөретиўшиликке алып барады. «Бир бар екен, бир жоқ екен, аш екен де, тоқ екен, бурынғы өткен заманда бир ғарры менен кемпир болған екен», «ерте-ерте-ертеде, ешки қуйрығы келтеде», «ала ғарға азаншы екен, қара ғарға қазаншы екен» сыяқлы ертеклердиң баслама (инициал) бөлимлери балалардың дыққат-итибарын тартады ҳәм оларға мотивация болады. Ертектиң медиал бөлими ўақыя-ҳәдийселердиң раўажланған, шийеленискен тәрепи саналады. Қаҳарман мақсетине ерисиў жолында көмекши персонажлардың тәсиринде, нәтийжесинде идеяларын әмелге асырып барады. Ол сыйқырлы затлардың, әжайып көмекши персонажлардың жәрдеминде антагонистлердиң ҳүжиминен қутылады.

Ертек әдеттегидей «мурат-мақсетине жетипти» сыяқлы қатарлар менен жуўмақланады. Бул финал бөлими есапланып, ертектиң нәтийжесин көрсетеди.

Педагог усы тәреплерине дыққат аўдарыўы тийис. Ол «Фольклортаныў» пәнинде «Халық ертеклери» темасын өтиўде усы сыяқлы материаллардан, илимий дереклерден пайдаланыўы керек. Яғный, халық ертеклериниң композициясы, мотив, сюжетлери, образлары, инициал, медиал ҳәм финал бөлимлерин анық факт, дереклер менен жеткериўи талап етиледи. Бунда педагог арнаўлы компьютер бағдарламалары жәрдеминде ҳәр түрли слайдлар, мағлыўматлар таярлап, студентлерге түсиндириўи мүмкин. Муғаллим студентлерди еки ямаса үш топарға бөлип, оларды жарыстырып, сораў-жуўап формасында сабақ өткерсе де болады. Бул педагогтың методикалық оқытыў шеберлигинен келип шығады. Бунда тек қарақалпақ халық ертеклери ғана емес, ал, түркий туўысқан халықлардың ертеклерин салыстырып, үйрениў имканияты да бар. Мысалы, «Қыран» атлы қарақалпақ халық ертегин «Қыран қарақшы» атлы қазақ, «Қыран аға» атлы өзбек халық ертеклери менен генетикалық, типологиялық жақтан салыстырып, уқсаслығын көрсетип, өзгешелигин ажыратып түсиндириў усылларынан да пайдаланыўға болады. Буннан тысқары, «Абат батыр» атлы қарақалпақ, «Қылыш батыр» атлы өзбек халық ертегин салыстырып, өз-ара уқсаслығы ҳәм өзине тән миллий өзгешелигин ажыратып көрсетиў усылы да қолланылыўы мүмкин. Усындай салыстырыўлар, анализлер «Фольклортаныў» пәнин терең үйрениўге, теориялық ҳәм практикалық билимге ийе болыўға имкан жаратады. Бул усыллар студентлерди фольклор жанрларын еле де терең үйрениўге жетелейди. «Халық ертеклери» темасын бир-еки сабақта толық түсиндириў мүмкин емес екенлигин есапқа алып, педагог бул ислерди бир неше сабақларға бөлип үйретиўине туўра келеди. Педагог тек конспект жаздырып қалмастан, буны слайдлар, видеороликлер жәрдеминде түсиндириўи мүмкин. Бул методика раўажланған мәмлекетлердиң жоқары оқыў орынларында да сыналған.

Рус илимпазлары фольклортаныў ҳәм мәденият, антропологияның концепциялары, методлары бойынша баҳалы пикирлер қалдырған [2: 208]. Ҳәзирги дәўирде ертек-терапия деген арнаўлы пәнлер де бар. Буны үйрениў ҳәзирги педагогикада үйренилиўи мәселелерден саналады.

. Пайдаланған әдебиятлар:

1. Ахметов С., Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. – 152 б.
2. Методы и концепции в фольклористике и культурной антропологии (конец XX — начало XXI века): материалы XVI Междунар. школы-конференции по фольклористике, социолингвистике и культурной антропологии / Сост.: А.С. Архипова, С.Ю. Неклюдов, Д.С. Николаев, Н.Н. Рычкова. М.: РГГУ, 2016. 208 с.

ВНЕДРЕНИЕ НОВОЙ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мелиев Бахтиёр Уктамович, к.т.н., доцент.
Республика Узбекистан, Джизакский политехнический институт, кафедра «Инженерные коммуникации»

Важность роли информационных технологий в развитии человечества, особенно возросшей в последние десятилетия, не вызывает сомнений [Гринченко: 4]. Сегодня все большее распространение получают новые образовательные технологии. Значительные изменения в современном мире за последние десятилетия поставили перед человечеством многие проблемы. Решить эти проблемы может только общество, которое в своем большинстве обладает глубокими научными знаниями. Формирование такого общества является основной задачей современной системы образования [Стандарты и реком.: 10].

Известно, что формирование знаний и науки напрямую связано с системой образования. Эффективность системы образования напрямую обеспечивается уровнем преподавателя, потребностями ученика, содержанием учебной литературы, а также инфраструктурой, направленной на формирование самостоятельного образования. Поэтому подготовка передовых кадров, их конкурентоспособность в соответствии с требованиями рынка труда, воспитание творчески мыслящих специалистов тесно связаны с учебным процессом, налаженным в учебных заведениях [Германова: 169].

Прогрессивный мир идет по пути формирования информационного общества. Материалом данной статьи представляется опыт применения кредитно-модульной системы, представляющей собой процесс организации обучения в системе высшего образования Узбекистана, и в частности, в Джизакском политехническом институте.

8 октября 2019 года был утвержден Указ Президента Республики Узбекистан "Об утверждении концепции развития системы высшего

образования Республики Узбекистан до 2030 года". Этот важный программный документ определяет "включение не менее 10 высших учебных заведений республики в список высших учебных заведений, занимающих первые 1000 мест в рейтинге международно признанных организаций (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nidheg Education или Academic Ranking of World Universities), и постепенный перевод высших учебных заведений республики на первые 1000 мест в рейтинге международно признанных организаций (Quacquarelli Symonds World University Rankings, Times Nidheg Education или Academic Ranking of World Universities)". Учебный процесс в высших учебных заведениях переходит на кредитно-модульную систему"[УП-5847: 2].

Кредитно-модульная система, представляющая собой процесс организации обучения, является моделью оценивания успеваемости студентов, основанную на наборе модульных технологий обучения и показателей зачетной единицы. Приведение ее в единое целое - это насыщенный и сложный системный процесс. В кредитно-модульном принципе большое значение придается двум основным вопросам: обеспечению самостоятельной работы студентов и оценке знаний студентов на основе рейтинга[Мустафакулов: 3].

В качестве основных задач кредитно-модульной системы признаны следующие:

- организация учебного процесса на модульной основе;
- определение тематики одного предмета, курса (зачетной единицы);
- оценка знаний студентов на основе рейтингового балла;
- позволить студентам самостоятельно составлять учебные планы в индивидуальном порядке;
- увеличить долю самостоятельного обучения в образовательном процессе;
- удобство образовательных программ и возможность ее изменения, в зависимости от предъявляемого к специалисту, спроса на рынке труда.

Давайте кратко остановимся на сути модульной и кредитной концепций.

Модуль является частью учебной программы, в рамках которой изучаются несколько предметов, а также курсов. Это набор из нескольких дисциплин (курсов), направленных на то, чтобы у студентов появился потенциал для формирования определенных знаний и умений, проведения аналитических и логических наблюдений. При этом преподаватель организует учебный процесс, читает онлайн, видео- и -аудио лекции, координирует и контролирует деятельность студента. С другой стороны, студент самостоятельно изучает предмет и выполняет поставленные задачи.

Учебные планы, основанные на модулях, разрабатываются по специальной схеме и включают в себя: - цель обучения, а также полное раскрытие задач; - требования к квалификации, которую студент должен будет получить для начала изучения предмета (курса) и после окончания обучения; - краткое содержание (syllabus) каждого предмета, входящего в модуль, то есть темы лекций, планы семинарских и практических занятий, задания, предназначенные для оценки самостоятельного обучения; - краткое содержание обучения: методы и средства обучения; методы и формы оценки знаний.

Модульная система обучения использует рейтинговую систему набора баллов при оценке знаний, квалификации и умений студентов. В ней вся образовательная деятельность студента, то есть знания, полученные вне аудитории и слушателей, оцениваются путем начисления баллов.

Кредит (credit) - это единица измерения учебной нагрузки (времени), которую студент тратит на обучение и освоение предметов по отдельному образовательному направлению или программе (курсу). Кредит - это показатель минимального времени, установленный нормативным документом и отведенный студенту на получение образования в аудитории или самостоятельно, обычно в течение недели. Кредит студенту выдается после выполнения установленных заданий и успешной сдачи заключительного экзамена по определенному предмету.

Каждый студент должен набрать определенное количество кредитов, чтобы в будущем получить диплом бакалавра или магистра по выбранному направлению и специальности. Накопленный кредит будет продолжать служить студенту для повышения его квалификации или получения дополнительного высшего образования до окончания его трудовой деятельности. Если на это посмотреть с экономической точки зрения, накопленный кредит становится академическим "активом" студента.

Кредитная технология дает право обучающимся самим выбирать предметы, включенные в рабочий учебный план, благодаря чему они непосредственно участвуют в формировании индивидуального учебного плана. Им предоставляется свобода выбора не только предметов, но и преподавателей из числа профессорско-преподавательского состава учебного заведения. Предоставление студентам возможности самостоятельно выбирать предметы считается положительным результатом и своеобразным показателем уровня оценки образовательных процессов.

Для качественного выполнения предусмотренных функций и управления кредитно-модульной системы разработана информационная система управления процессами высшего образования (HEMIS). Эта система позволила автоматизировать административную, учебную и научную деятельность ВУЗов, предоставлять современные электронные услуги преподавателям и студентам, создать информационно-образовательный корпоративный портал института.

Мобильное приложение информационной системы управления процессами (HEMIS) высшего образования предоставляет возможности управления научной деятельностью студентов, организации и мониторинга учебного процесса, поддержания контингента преподавателей и студентов высших учебных заведений и организации электронных интерактивных образовательных услуг для студентов, преподавателей, родителей и государственных органов.

Внедрение кредитно-модульной системы является важным фактором в совместной работе преподавателя и студента. При модульном обучении преподаватель организует, управляет, консультирует, изучает процесс овладения слушателем. А студент действует самостоятельно в направлении поставленной цели.

Переход **на** кредитно-модульную систему обучения повысит **как** обязательства**,** так **и** требования **от** преподавателей высших учебных заведений. **В учебно**-педагогическом процессе сохраняется руководящая роль преподавателя.

Кредитная система образования увеличивает **академическую мобильность студентов**. Потому **что** кредиты**, полученные в** одном ВУЗе**,** учитываются в другом**,** и студенты могут переходить **из** одного ВУЗа **в** другой **без** потери кредита. Именно эта система позволит узбекским студентам продолжить обучение **в** ведущих зарубежных университетах**, а также** снять сложные бюрократические барьеры при переводе в другие ВУЗы.

Ведь до тех пор, пока мы не подготовим специалистов, соответствующих современным требованиям рынка труда, мы должны чувствовать, что неизбежно потеряем свое место и позицию в конкурентной борьбе. Но перед нами нет ни лучшего пути, ни выбора. Ведь высшие учебные заведения всех развитых стран идут по этому пути, добиваясь высоких результатов.

Литература.

1. Гринченко С.Н. Метаэволюция (систем неживой, живой и социально-технологической природы) – М.: ИПИРАН, 2007. – 456 с.
2. Стандарты и рекомендации для гарантии качества высшего образования в европейском пространстве. – Йошкар-Ола: Аккредитация в образовании, 2008. – 58 с.
3. Германова Т.В. Использование современных технологий обучения в преподавании экологических дисциплин в техническом ВУЗе/ В сборнике: Актуальные вопросы инженерного образования: содержание, технологии, качество. Материалы VIII Всероссийской научно-методической конференции. В 3-х томах. 2018. С. 169-173.
4. Указ Президента Республики Узбекистан "Об утверждении концепции развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года" от 8 октября 2019 года.
5. Мустафакулов Ш. «Почему необходимо переходить на кредитно-модульную систему? Цель, суть и преимущества». Статья в газете «Халк сузи» - онлайн, 05.08.2020 г. № 115.

АРАЛ ДИЯРЫ : ӘЖИНИЯЗ (МОЛЛА ЗИЙЎАР) АХУН-ШАЙЫРДЫҢ ЖАЙЛАҒАН САКРАЛЬ ГЕООБЪЕКТЛЕРИ (ҚӘДЕМ ЖАЙЛАРЫНА) ЗИЯРАТ ТУРИЗМ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ ҲАҚҚЫНДА.

З.Абдуллаева- НМПИ., тарийх оқытыў методикасы кафедрасы оқытыўшысы

А.Турсынбаева - ҚМУ., Тарийх факультети, 3-курс талабасы.

ХХ1-әсир Арал мәдениятында тарийхында Әжинияз ойшыл ҳәм -шайыр бабамыздың 200 жыллық мерекесин халықаралық көлемде үлкен той– мәнаўият байрамы сыпатында өткериў болмақта. Жаңа Өзбекстан жаңаланған Қарақалпақстан бүлбил ҳаўазлы -қосықшылар –шайырлар ўатанында жақсы

таярлықлар, нәтийжели ислер алып бармақта. Өзбекстан Республикасы президенти Шавкат Мирзиёев: қарақалпақстанда болған сапарында Шоманайда халық пенен ушырасыўда қарақалпақ халқының уллы зиялыларының бири Әжинияз шайырдың лирикалық қосықларын студентлик дәўирлерде қарақалпақ жасларынан еситкени, олар менен бирге «Бозатаў» қосықты айтқанын еске түсирген еди.

Қубла Арал бойының сакраль этногеографиялық ҳәм этномадений ланшафтларының бири Арал Көк теңиз , Айбуйир атаўы, Сандаўлы, Хәким ата, Ақ қала, Таллақ арнасы, Бозатаў, Пирим қала, Азберген қала, Порлы, қусхана, қыран таўлар жотасы, қаракемир көли, Шортанбай арнасы, «аржақта» ғы бес қала: қоңырат, хожаели, қыпшақ, маңғыт, гөне ургениш ҳәм басқада тарийхый мәкан жайлар, мухаддес орынлар бар. Бул кийели ҳәм бай табиятлы жерлерде Әжинияз ҳәм Бердақ бабаларымыздың өмир мәуритлери интеллектуаль дөретпелери қәлиплескен этнотарийхый, этногеографиялық мәдений ланшафтлар болады.

Таллық дәрьясындағы экологиялық этнотарийхый естеликлер ?
Уллы шайырларымыз Әжинияз (Молла Зиўар) ҳәм Бердақ бабамыз жайлаған Таллықдәрья, Порлы таў ҳәм қусхана таўдағы сакраль объектлер, олар тәрийплеген тарийхый тулғалар өтмиш елеси, заман сазасы, ҳәр тәреплеме уйренилип келмекте. Әсирлер сазасы X1X әсир қарақалпақлар тарийхый тәғдирининде терең из қалдырған «Бозатаў» ҳәм «Пирим кала» ҳәм «Ақ қала» тарийхый ланшафтты илимий нәзерде үйрениў, сол кийели мәканларды зиярат, туризм, экологиялық ланшафт сыпатында тән алыў зәриўли болса керек. Ақ қала Бердақ шайыр туўылған макан. Бозатаў Әжинияз өмириндеги трагедиялық мәўрит.

« Бозатаў » образы тарийхы, себеплери ҳәм акыбети қандай болған? Арал дияры этнотарийхынан, этномәдениятынан, этно поэзиясынан тарийхый яднама, өтмиш сазасынан қосымша мағлыўмат береди. Социаллық яднамаларда: өтмиште белгили қыят Молла Пирим батыр, жүз басы басшы болған (сандаўлы- қыятлар) ҳәм басқада этник топарлар Әмиўдәрьяның үлкен тармағы. Үлкен дәрья, «Таллық» арна бойына «Бозатаў» деп аталған «мәдений ланшафтқа» қоныс басқан. 1858 жылы жаз айларында Арал теңизи арқалы жүзип келген бир топар әскерий географлар, топографлар, офицер Можайский ҳәм басқалар қоңыраттан баслап Таллық дәрья бойындағы қорған қалалар, мәкан жайларды, қарабайлы, гөне нөкис базар, хожаели, қыпшақ, шылпық, маңғыт, шейх жали таўға шекем бақлаўлар алып барған. Ески Бозатаў өтмишине нәзер: Европа ҳәм Россия саяхатшылары «жол дәптери»нде қубла Арал бойындағы қалалар, мәкан жайлар, сакраль мухаддес орынлар, тарийхый ҳәм мәдений географиялык объектлер жазылған. Россия елшиси, офицер Зеленин «жол дәптеринде», ол 1858 жылы 1-июльдан баслап Қоңыраттан шығып әмиўдарьяның оң тәрепине өткен, Таллық дәрьяда кеңлиги 60 сажен, кешип «қара жар» ға келген, қарабайлы дәрьядан кемеде, ат-малларды жүздирип өткерген. Соң «Ақ чағалақ» атаўға қоныслаған, және «қарабайлы» арнадан 20 кемеде жүзген, соң «Угузли» арнада 25 кемеде жүзген, соң «қусхана таў»

жағыска келген. Қусхана таў етегинде «қарабайлы» суў аяғы тамам болған екен. Елшилер қусханадан атлы, арбалы Чимбайга келген, олар Кегейли ҳәм Ишим арнадан, соң Шибилий» әўлийеден, қуўаныш жармадан, шылпық, қыпшақ жағыстан әмиўдәрьяда кемеде жүзген.

Хорезм тарийхшылары Мунис, Агохий ҳәм Баяний мийрасында « Хийўа ханы Мухаммад Рахим I зиярат ҳәм кус салыў сапарнамасында: қоңырат, хәкимата мазары, таллық, қарабайлы, қусхана таўы, кегейли, молла Имаматдийн ийшан конысы, әмиўдәрьяның оң тәрепинен жүргени тәрипленеди. Арал теңизи менен қусхана таўдағы Русь лагерьге келген Санкт-Петербург университети студенти, тюрколог А.И.Беляев (1903 жылы) «қырық садақ» ийшанлары Суйин ахун ийшанның әжайып жүзим бағы, кең мәдений ланшафты көрип сүйсингенин жазды. Ол « Порлы таў» дағы қарақалпақ ийшанлары мешит ҳәм махбарасын көрген, «Көк дәрьялы» зиялы молла Юсуф Бабажан улынан «Мақтумқулы» қосықларын, «қарақалпақ халкының тарийх етип шығарған ҳиқаятын» қосық үлгидеги шежиресин елиў «рубль» ге жаздырып алғанын есабатында жазды.

Бозатаўды кимлер изертлеген? 1863 жылы тюрколог А. Вамберий дәрўиш-травэл кейпиятында қоңырат, ҳаким ата, таллақ, Бозатаў Арал теңизге шекем келген. 1873 жылы әскерий-географ Каульбарс топографиялық-картографиялық изертлеўлеринде Бозатаў ҳәм оның аймағындағы сакраль объектлерди анықлаған еди. Россия этнологиялық әдебиятта профессор Т. Жданко 1946 жылы этно-мағлыўматларында Молла Пирим батыр болған, ол Бозатаў деген жерде қорған қала қурған», деп жазды. Россия шығыстаныўшысы, П. Иванов ҳәм Т. Жданко Әжинияздың «Бозатаў» қосығы- қарақалпақлардың тарийхый эпосы -деп баҳалады. Россиялы илимпазларға Бозатаў ҳаққында информациялар бергенлер қарақалпақ интеллектуаль элиталары: Нажим Даўкараев, Каллы Айымбетов ҳәм Орынбек Кожуровлар болды. Олар Санкт-Петербургқа профессор Ивановқа хатлар жазып аўыз еки тарийх ҳәм Шежирелерден үзиндилер жиберип турған, қарақалпақлар тарийхын « Оренбург архиви» тийкарында жазыўда академик Сабыр Камаловтың орны ҳәм хызмети үлкен. Ол қоңырат ҳәм Бозатаў тарийхына тийисли Оренбург дереклерди анықлады. Академик-тарийхшы Сабыр Камалов Бозатаў аймагына (1956 жылы) этно –тарийхый экспедицияда болған Ол қара-кемир атамадағы кең ҳәм үлкен көл болғанын жазды, қара-кемир көлдиң бай табийи ресурсларын пайдаланыў 1855 –жылы Зарлық Мухаммед Баҳадур хан заманында болған, деп айтты. Ең соңғы өткен әсирдиң 40-50 -жылларыда суўсызлықтан қара –кемир образы даңқы ҳәм аты умыт болған еди. Бозатаў образы әдебий-ағартыўшылықта филология илимлери докторы Қыркбай Байниязов Бозатаў аўылының адамлары ҳаққында (тарийхый очерк) жазды. Ол көркем әдебиятта ҳәм фольклорда қаҳарман болған Молла Пирим ҳәм Бозатаў образына, мәдений ланшафтқа қатнасы бар шахслар туўралы тарийхый ағартыўшылықта дүркин мақалалар жариялады. Жер ҳәм Ел биландур, Ел ҳәм Жер билан..» деген қанатлы сөз бенен Бозатаў мәдений географияда тиришилик болғанын көрсетти. Филология илимлери докторы Камал Мәмбетов Бозатаў атамада тарихый

көркем шығарма жазды. Бунда Таллық дәрья бойына Молла Пирим жүз басы қала қурған, еки дәрья аралығындағы Бозатаўға жаўгершилик ақыбетинен халық көшип келген лейкин, сол жерде турақлы мәкан болмай, жаўгершиликтен посқанын көркем тәрипледи. Әмиўдәрьяның бергижақ ямаса қытайы халқына, Таллық бойы парахат, абад, тыныш елге, қонсылас төменги яўмыт-угуз сардарлары, жаўлардың қарақшылық, булгиншилик, тонаўшылық болғаны социаллық яднамада сақланған.

Хажы Д. Алламбергеновтың Ҳәр заманга бир заман атамасындағы эссе китабында Бозатаў районы аймағындағы этнослар ҳам олардың тарийхый тулғалары ҳаққында мағлыўматлар берген. Бул китап ҳәм басқада социаллық яднамалар келешекте Бозатаўдың жаңа тарийхын жазыўға тийкар, қосымша болады. Х1Х-асир азатлық ушын бабаларымыздың гүреслер асири болған.

Үлкемизге, елге қарсы урыс оты, журтты мәжбурий постырыў, «бийғәрез» Бозатаў елди ата-аналар, перзентлер, шаңырақлар зорлықта, посыўларға ушырағаны трагедия еди. Ўатанынан айрылған инсанлар тәғдири умытылмас, тарийх сабақлары –умытылмас қосық-яднама-жыр болған еди. Заманлар, жыллар өтти, «Ески Молла Пирим қаласы-қарабаханасы умыт болды, ал, еки дәрья арасындагы Бозлақ жер атаў, бабалардың балықшылық ҳәм шарўашылық мәдений ланшафты болып, дәрьяда суўлар қурығанға шекем биоресурс объекти болған. Әжинияз тәриплеген Бозатаў кийели мәкан, халық қәлбинде «умыт» болмады, «Жаңа Бозатаў болып оянды ҳәм жаңаланып атыр..

Қарақалпақстан тарийхында Бозатаў мәканы ҳәм тарийхый тулғалардың орны ҳәм әҳмийети ҳаққында. Х1Х-әсирдеги қарақалпақлар өмири азатлық ушын, өзликти аңлаў, өзлери –өзлерин басқарыў, еркинлик ҳәм ғарезсизлик ушын гүреслер дәўири болған. Бозатаў районы аймагында тарийхый географиялық сакраль объект «қара кемир» көли. Заманында Зарлыкмухамад Бахадур торе, Кенегес Ерназар аталық, Колдаўлы Ерназар алакөз, Ақманғыт Ерназар палўан бийлердиң бирликте «симбиоз» болган кийели жери ҳәм биоресурслар ғәзийнесинен пайдаланған көли болған.1855 жылы Зарлыктөренинг «қемир» көлде он еки мың атлы нөкерине биоресурс балық ҳәм қамыс мол болғанын айтқан «қара кемир» көлдиң тарийхый «археофакты» балық сақлаўшы шоланлары, бүгин күнге шекем, кийели жердиң «балык шоланы» сакланған. Сакраль геообъект аўладларга жеткен тарийхый орын болып табылады.

Жуўмақ : Ески «Бозатаў» темасы, гуманитарлык илимлерде еле арнаўлы, толық изертленбеди. Бозатаў образы халық дөретпесинде, қахарманлық қосық, миллийлик сурени ҳәм гимни болып атқарылып келди. Жаңаланып атырған Бозатаў – бүгинги жаслар қәлбинде: Жаңа Өзбекстан ағартыўшы жәмийет қурыў жолында, келешегине улкен исеним, сүйениш ҳәм мақтаныш оятпақта.

Пайдаланған әдебиятлар:

1. Әжинияз «Шығармалары» Нөкис,2014.
2. А. Кун. «От Хужали до Кунграда» // Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. выпуск. 4. Спб. 1876. 3

3.Қарақалпакстанда мухаддес орынлар Нөкис. 1994. 44-бет Armeniy VAMBERI. Puteshestvie po SREDNEYAZII. SPB. 1865. / AYDOSTЪ/173-S. Вамбери А « Путешествие по Средней Азии /в 1863 г/. М.2003.
4..KARARALPAKSETAUTRES GENS DE L ARALENTRE RIVACESET DESERTS «CAHIERSDASIECENTRALS «-10/2002/ 139—166/
5.. Yulmar Salin «Karakalpak Turkeri Tarini, XVI-XX yuzyillarda» Ankara, 2006. Salih Ylmaz «Karakalpak Turkleri ve Karakalpakistan Tarixi»Istanbul, 2008. SalixYılmaz «Putevoditel'Armina Vamberipo Turkestan u izapisi o Karakalpakskix turkax.»Bellyuten№ 255. Ankara. 2005. s. 620. / aydosbiy. zarlıktore. ernazaralakoz. /
6. Каульбарс А.В. « Низовья Амударьи, описанные по собственным исследованиям» в 1873 году. СПБ.1881. С.202.

ÁJINIYAZ HÁM BÚGINGI TÁRBIYA

E.Orazımbetov – p.i.b.f.d. (PhD). docent w.w.a.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı "Mektepke shekemgi tárbiya hám defektologiya" kafedrası

Ózinin watansúyiwshilik, insanıylıq ideyaları menen suwǵarılǵan shıǵarmaları, jaslıq, muxabbat hám gózzallıqtı jıerlaǵan ataqli danıshpan shayır hám ullı oyshıl Ájiniyaz Qosibay ulının tuwılǵanına 200 jıl toldı. Onıń 200 jıllıq yubileyin saltanatlı túrde belgilew haqqindaǵı Prezidenttiń arnawlı qararınıń [1] qabıl etiliwi babamız shıǵarmaların keleshek áwladqa jetkeriw hám atın máńgilestiriw jolında áhmiyetli qádem boldı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı (ádebiy laqabı *Ziywar*) - XIX ásirdegi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń kórnekli wákilleriniń biri. Ol óz dáwirinde oqımıslı, medrese tamamlaǵan aqun, ulama bolıw menen birge, túrkiy hám qońsılas xalıqlar arasında tereń aqıl iyesi, talantlı shayır, aytısker, kórkem sóz sheberi, progressiv kóz-qaraslardı ilgeri súrgen, ómirdi tereń túsingen, keleshekti boljay alǵan kóregen, ullı oyshıl sıpatında da belgili boldı.

Ájiniyaz Qosibay ulı qosıqları menen insanlardı jaqsılıqqa, adamgershilikke, watansúyiwshilikke, hadal miynet etiwge, ádep-ikramlı, doslıqqa sadıq, úlkenge húrmet, kishige izzette bolıwǵa shaqıradı hám shańaraqtı qádirlew, perzentler tárbiyasına itibar menen qaraw, qızlardıń ózine tán iybeli, jigitlerdiń márt, bir sózli, opadar, qıyın-qıstaw jerlerde sheshim taba alatuǵın aqılǵa iye bolıwı kerekligin uqtıradı.

Búgingi kúnde milletimizdiń ruwxiy tımsalı hám maqtanıshı bolǵan Ájiniyaz Qosibay ulının shıǵarmaları dúnya sóz óneriniń teńsiz durdanasina, insaniyat aqıl-oyınıń biybaha ǵáziynesine aylandı. Aradan qansha jıllar ótsede hasıl sózdiń joǵalmaytuǵınlıǵın danıshpan babamız Ájiniyaz shayır dóretiwshiligi mısalında ańlasaq boladı. Sonlıqtan biz Ájiniyazdı tek shayır sıpatında emes, tárbiyahı ustaz, jetik muǵallım sıpatında da biliwimiz kerek.

Ájiniyaz ustazlıqtı ózine kásip etken, mektep ashıp xalıqtı bilimlendiriw isine aralasqan múdáris. Ol jaslardı aqıllı, bilimli bolıwǵa shaqırıp, oqıw, ilim temasına baǵıshlap qosıqlar jazdı. Shayırdıń pikirinshe, jaslar balalıq dáwirden-aq aqıl toplawǵa

umtılsa, keleshekte jaqsı adam bolıp qáliplesedi, olardıń unamlı júris-turısı ata-anasınıń el-jurt aldındaǵı abırayın asıradı, turmısın quwanıshqa bóleydi. Al durıs tárbiya almaǵan perzent jaqsılıq keltirmeytuǵınlıǵın, ata-analarǵa "Aqmaq bolsa tuwǵan balań, ómiriń zimistanǵa megzer"– dep bala tárbiyası menen shuǵıllanıwǵa shaqıradı. Perzentti aqıl-esli etip tárbiyalaw birinshi gezekte ata-ananıń juwapkerli isi dep qaraǵan. Ájiniyazdıń túsiniginshe, jaslayınan aqıl alıwǵa tárbiyalanǵan adam sońǵılıǵında isti oylanıp isleytuǵın, parasatlı boladı. Ásirese, bilimi arqasında kópshilik máseleni durıs sheshetuǵın kóregenlikke jetisedi [2].

Adamlardı ádep-ikramlıqqa tárbiyalaw arqalı jámiyetti jaqsı sıpatlarǵa bay etiwdi oylaǵan Ájiniyaz xalıqtıń keleshegi – jaslar tárbiyasına ayrıqsha dıqqat awdaradı. Onıń pikirinshe hár bir ata-ana perzentin "Kóńilimniń quwanıshı, jigeri bándim" dep qásterlewi kerekligin aytadı. Shayır tárbiya procesiniń adam ómirinde sheshiwshi rol atqaratuǵınlıǵına itibar berip balanı qalay tárbiyalasaq, colay ósetuǵınlıǵın, balanı ázelden ádeplilikke úyretiw kerekligin, sebebi "Áwelde ońbaǵan aqır hám ońbas" dep adamǵa balalıǵınan jaqsı tárbiya berilmese, úlkeygennen soń onıń tárbiyasın dúzew qıyın bolatuǵının ayrıqsha atap:

"Haslı buzıq sózdi bilmes,
Násiyatqa qulaq túrmes,
Aytqanıń qulaqqa kirmes,
Arjaǵında bolmaǵansha" [3]- dep eskertedi.

Danıshpan shyır táriyiplegen bunday minezdegi adamlar búgngi kúnde de aramızda barshılıq. Bunday adamlarǵa húјdan, ar-namıs, jaqsılıq, mehribanshılıq pazıyleri jat. Bul olardıń balalıq shaǵınan ot basında ata-anasınan insaniylıq tárbiyasin almaǵanın, hátte ata-anasında da adamgershlik tárbiyanıń bolmaǵanınan derek beredı. Sol ushında shayır "Adam ulı adam qádirin bilmese, Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı" degen pikirdi ilgeri súredi.

Professor A.Pazılov "Tárbiya haqqinda oylar" kitabında "Ájiniyaz bala tuwılǵannan baslap tárbiyaǵa mútájligin, egerde oǵan kishkeneliginen baslap durıslı tárbiya berilmese, tárbiyalawshı ata-analardıń ózleri tárbiya kórgen, kórgenli bolmasa, onda sońınan qayta tárbiyalawdıń qıyınlıǵın tárbiya isi menen shuǵıllanıwshılarǵa uqtırıp ótedı. Sonday-aq, biz jaqsılardı qádirlewdi, zeyin ilgirlikti, óz ornın, wazıypasın wazıypasın úyretiwimiz ushın balanıń kishkeneliginen baslap esine quyıwımız kerekligin de esletip ótedi" [4]– jazadı.

Sonday-aq, ilimpaz pikirin dawam ettirip ullı oyshıl shayırdıń "Sóylegende sóz parqına túspegen, Adam demek bilen insan bolarma" degen qosıq qatarlarına úlken itibar qaratıp "Adam bola beriw múmkin, biraq onıń aqılı, oyı, sanası sezimi jeterli dárejede rawajlanbasa onnan haqıyqat insan shıqpaydı. Adam adam bolıp qala beredi" [4] degen pikirdi ilgeri súredi.

Shınında da, adamda jaslıqta alǵan tárbiya úlkeygennen soń minezge aylanıp ketedi. Aqıbette jámiyettıń bunday aǵzası "Haslı buzıq sózge ermes, Násiyatqa kewil bólmes" bolıp shıǵatuǵınlıǵın aytadı. Ájiniyaz jaslarda unamsız minez-qulıqtı boldırmawdıń ilajın kóriwdi, adamlardıń bir-birine tárbiyalıq tásir tiygiziw zárúrligin ıqrtaǵa qoyadı.

Ullı oyshıl shayır shańaraq máselesine de dıqqat penen qaraydı. Shayır insan ómirindegi baxıttı shańaraqtan tawadı, shańaraqta erkek penen hayaldıń ornı óz aldına ekenligin, hayal úydiń uyıtqısı bolsa, er adam úydiń qorǵanıshı bolatuǵınlıǵın, eger hayal ádepli, iybeli bolmasa úyde kúnde jánjel bolıp, bereket bolmaytuǵının, er-zayıp arasındaǵı urıs-qaǵıs eldi páteńge keltiretuǵınlıǵın:

Jamannan jaqsınıń sorasań parqın,
Aspan jer arası andın kóp jaqın,
Jaman qatın biyzar eter elatın,

Sóylegende jaqsı menen teń bolar [3] – dep túsindiredi.

Juwmaqlap aytqanda ullı oyshıl, danıshpan shayır Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretpelerin úyreniy arqalı jaslardıń ómirde óz ornın tabıwına járdemlesiw, olarǵa tuwrı jol kórsetiw kerekligin ańlawimız kerek. Jaslar biziń keleshegimiz. Sol sebepli jámiyette jaslardıń ádepli, sanalı, hadal, ádeli insan bolıp tárbiyalanıwı ushın jası ǵlkenler órnek boladı. Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ruwxıy-kórkem dúnyasın násiyatlaw, olardı jaslar sanasına sińdirip barıw - biz Ájiniyaz awladları ushın tiykarǵı wazıypa ekenligin ańlawımız kerek. Ájiniyazdıń « Bul dúnyanıń kórki adam balası» degen súrendi kóklerge kótergen danıshpanlıq kóz-qarasları biz hám biziń jaslarımızǵa aqıl-ibrat, joqarı adamgershilik pazıyletleriniń qáliplesiwine xızmet etedi.

Paydalanǵan ádebiyatlar:

1. “Ataqlı qaraqalpaq shayırı hám ullı oyshılı Ájiniyaz Qosibay ulı tuwılǵanınıń 200 jıllıǵın keń belgilew haqqında”ǵı 2024-jıl 16-iyuldaǵı PQ-258-sanlı qarar.
2. Ó.Áleuov. Ájiniyazdıń aǵartıwshılıq oyları. N.,-1982. -40 b.
3. Ájiniyaz (Ziywar). Tańlamalı shıǵarmaları. –N., -1988. -152 b.
4. A.Pazılov. Milliy tarbiya haqqında oylar. N., -2000. – 56 b.

TALABALARDA TEXNIKALÍQ BILIM, KÓNLIKPE HÁM UQÍPLÍLÍQLARDÍ QÁLIPLESTIRIW USÍLLARÍ

Orınbetov Nurılla Turdımuratovich, p.i.f.d., (PhD) docent
QR Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı,
Texnologiyalıq tálim kafedrası

Tálim dástúrlerine kompetenciya túsiniginiń kiritiliwi birinshi náwbette talabanıń úyreniw qábiletine qaratıladı. Oqıtıwshı oqıtıwdaǵı jetekshi rolin saqlap qaladı, biraq onıń iskerligindegi tayar sıpatlama beriwden másláhát beriw hám talabalar arasında óz-ózin tárbiyalaw ushın motivaciyanı rawajlandırıwǵa qaratıladı[2].

Zamanagóy bilim beriw sistemasında, ásirese texnikalıq qánigelerdi tayarlaw processinde ámeliy túrde úyretiwge ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Bakalavr basqıshında bolajaq texnologiya páni oqıtıwshıların tayarlawda texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qáliplestiriwde ayrıqsha itibardı talap etetuǵın wazıypalardıń biri. Bul talabalarǵa tek kúndelikli bilim hám kónlikpelerin beriw bolıp qalmastan olardıń iyelegen tájiriybelerin ámeliyatta qollay alıw qábiletin támiyinlew zárúrligi menen baylanıslı.

Bolajaq texnologiya páni oqıtıwshıları ushın texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanıń áhmiyetine ayrıqsha baha beriw qıyın. Sebebi ol oqıw procesin nátiyjeli ámelge asırıw imkaniyatın beretuǵın, texnologiyalıq jańalıqlar hám texnikanıń

jetiskenliklerin ámelde qolawǵa baǵdarlanǵan bilim, kónlikpe hám ilmiy tájiriybeler kompleksin ańlatadı.

Búgingi kúnde jedel rawajlanıp batırǵan, texnologiyalar hár kúni jańalanıp turıwshı jámiyette oqıtıwshınıń, bul ózgerislerdi tek ǵana baqlaw qábileti emes al ózgerislerdi aldınan kóre biliwi, bilim beriw procesiniń nátiyjeliligin asırıwda sheshiwshi faktorǵa aylanıp atır.

Talabalardıń texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyası degende zamanagóy miynet bazarı talaplarına juwap beretuǵın zárúr texnikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı iyelewine qaratılǵan oqıtıw hám rawajlandırıwdıń kompleks sisteması túsiniledi. Texnologiyalıq kompetenciya arnawlı bir texnologiya yamasa texnikanı úyreniw bolıp qalmastan olardıń islew principi, jańa texnologiyalardı oqıw procesinde sın kóz-qarastan bahalaw hám integraciyalaw qábileti, sonıń menen birge talabalardı texnologiyalıq bilimlerdi kúndelikli turmısta nátiyjeli qollay alıwǵa úyretiw hám xoshametlew qábiletin de óz ishine aladı. Bul bilim hám ilimiy tájriybeler kompleksi bolajaq texnologiya páni oqıtıwshısınan tereń teoriyalıq bilimlerdi, jánede joqarı dárejede rawajlanǵan ámeliy kónlikpelerdi, sonıń menen birge, turaqlı túrde óz-ózin jetilistiriw hám mamanlıǵın asırıwdı talap etedi.

Texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıw metodologiyası integraciyalaw principine tiykarlanǵan bolıp, ol tómendegi tiykarǵı elementlerdi óz ishine aladı: teoriyalıq bilim, ámeliy kónlikpe, joybarlaw yamasa dóretiwshilik iskerlik. Bunda talabalaǵa zárúrli bilimlerdi beriw hám kónlikpelerdi rawajlandırıw, oqıw processinde kásiplik ózgeshelikler hám óz betinshelikti qáliplestiriwge úles qosıw imkaniyatın beredi.

Teoriyalıq shınıǵıwlar talabalardıń texnologiya hám texnika baǵdarında tereń bilimlerdi qáliplestiriw, olardıń rawajlanıw tariyxı, házirgi jaǵdayı hám keleshegin ańlawǵa qaratılǵan. Bul bilimler keleshekte ámeliy iskerlikte qollanıwı ushın áhmiyetli tiykar jaratadı.

Ámeliy jumıslar talabalardıń teoriyalıq bilimlerin real turmısta qollay alıw, óz joybarların islep shıǵıw hám ámelge asırıw, zamanagóy texnologiyalıq qurallar hám usıllardan paydalanıwǵa qaratılǵan hár qıylı tapsırmalardı orınlawların óz ishine aladı. Bul talabalarda zárúr bolǵan kónlikpelerdi ámeliyat arqalı ózlestiriw, sonıń menen birge, kásiplik mashqalalardı sheshiwde dóretiwshilikti qáliplestiriw imkaniyatın beredi [1].

Solay etip, texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı rawajlandırıw boyınsha usınılıp atırǵan metodologiya túrlishe bolıp, bolajaq texnologiya páni oqıtıwshıların hár tárepleme rawajlandırıwǵa qaratılǵan hám olarǵa zamanagóy oqıw procesiniń wazıypaların nátiyjeli sheshiw imkaniyatın beredi.

Bolajaq texnologiya páni oqıtıwshılarında texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciyanı qáliplestiriw procesi oqıtıw usılları hám principlerın tańlawda ayrıqsha itibardı talap etedi. Zamanagóy bilimlendiriw tendenciyaları hám kásiplik ortalıq zárúrliklerin analiz etiw tiykarında tómendegi tiykarǵı basqıshlardı óz ishine alǵan metodologiya islep shıǵıldı:

1. Baslanǵısh dárejeli kompetenciya diagnostikası-birinshi basqıshta talabalardıń texnikalıq hám texnologiyalıq pánler boyınsha házirgi waqıttaǵı bilim, kónlikpe hám ilmiy tájriybe dárejeleri anıqlanadı. Bul oqıw procesinde talabalardıń individual

ózgesheliklerine sáykeslendiriw hám keyingi rawajlanıw baǵdarların anıqlaw imkaniyatın beredi.

2. Anıq usıllardan paydalanǵan halda teoriyalıq tayarlıq -bul basqıshta talabalarǵa texnikalıq hám texnologiyalıq pánniń tiykarǵı ózgeshelikleri boyınsha teoriyalıq túsinikler beriledi. Keys metodı, debatlar, aqılıy húјim sıyaqlı pedagogikalıq texnologiyalarınan paydalanıw, materialdı tereń qabıllaw hám sın kóz-qarastan pikirlewdi rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

3. Zamanagóy texnologiyalardan paydalanǵan haldaǵı ámeliy jumıslar - bul basqıshta alınǵan bilimlerdi ámeliyatda qollawǵa ayrıqsha itibar qaratıladı. Talabalar zamanagóy texnologiyalıq qurallar hám usıllardan paydalanǵan halda real turmıstaǵı joybarlar ústinde isleydi. Bul tek teoriyalıq bilimlerdi bekkemlewge járdem berip qoymastan, ámeliy kónlikpelerdi de rawajlandıradı.

4. Pikirlew hám óz-ózin bahalaw-ámeliy tapsırmalar orınlaǵannan soń talabalar óz jumısların talqılaydı, áhmiyetli sheshimler hám rawajlandırıwdı talap etetuǵın baǵdarlardı anıqlaydı. Pikirlew, ózin- ózi talqılaw hám jetilistiriw qábiletin qáliplestiriwge járdem beredi, bul bolajaq oqıtıwshı ushın zárúrli qábiletler bolıp tabıladı.

5. Bilimlerdi integraciyalaw hám sistemalastırıw -juwmaqlawshı basqıshta talabalar ózlestirgen bilim hám kónlikpelerdi quramalı pánler arqalı máselelerdi sheshiwde qollanadı hám jámlestiredi, sistemalastıradı. Bul basqıshta kásiplik iskerliginiń tolıq sáwlelendiriwin qáliplestiriwge múmkinshilik beredi hám innovciyalıq pikirlew qábiletin rawajlandıradı.

Bul metodologiya teoriya hám ámeliyat arasındaǵı tıǵız baylanıstı názerde tutadı hám talabalardıń zamanagóy texnologiyalıq resurslardan nátiyjeli paydalanıwına qaratılǵan. Bunda tek ǵana materialdı tereń úyrenip qalmastan, bálki oqıwshılarda keleshekte kásiplik iskerlik ushın zárúr bolǵan kónlikpelerdi rawajlandıradı.

Metodikanı ámelge asırıwdıń tiykarǵı principi hár bir talaba menen individual jumıs júrgiziw bolıp, onıń jeke qızıǵıwshılıqları, tayarlıq dárejesi hám biyimligin esapqa alıwǵa múmkinshilik beredi. Buǵan tálim procesiniń sáykesligi, oqıw materiallar hám tapsırmalar hár bir talabaǵa sáykeslestiriw qábileti sebepli erisiledi [3].

Bul metodikanıń oqıw procesine engiziliwi oqıtıwshılardan tek ǵana texnikalıq hám texnologiyalıq pánler boyınsha tereń bilimge iye bolıwdı emes, al zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar hám oqıtıw usılların da puqta iyelewdi talap etedi.

Juwmaqlap aytqanda, texnikalıq hám texnologiyalıq kompetenciya bilimlendiriw tarawında rawajlanǵan ellerdiń tájiriybesi hám standartların integraciyalawǵa járdem etiwshi bolajaq texnologiya páni oqıtıwshıların tayarlaw sapasın asırıwda jańa baǵdarlardı ashadı. Bul oqıw procesine tásirin tiygizip qoymastan, talabalarǵa erkin pikirlew, mádeniyatlar aralıq kompetenciyanı hám xalıq aralıq jáméátlerde islesiwge tayarlıǵın rawajlandırıwǵa tásir etedi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Абдуллаева К.М. Махсус фанларни ўқитишда бўлажак ўқитувчиларнинг касбий билим ва кўникмаларини шакллантиришнинг методик асослари: Дис. ... пед. фан.ном. -Т.: 2006. -182 б
2. Борисов, А.В. Повышение качества технико-технологической подготовки будущих учителей технологии (на примере обучения токарной обработке

конструкционных материалов) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А.В. Борисов - Сыктывкар, 2003. - 133 с.
Муслимов Н.А. ва бошқалар Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси.-Т.: «Fan va texnologiya», 2013, 128 бет.

ÁJINIYAZ SHIǴARMALARINIŃ MÁNAWIY TÁRBIYADAǴI ÁHMIYETI

S.K.Ernazarova – f.i.f.d., docent w.w.a.
NMPI, Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası.

Annotaciya. Bul maqalada Ájiniyaz shıǵarmalarında mánawiy tárbiya máselesi, jaslardı joqarı mánawiyatlı qılıp tárbiyalawda shayırdıń filosofiyalıq kóz qarasları, insan tábiyatı, onıń mánisi haqqında pikirleri kórsetilgen.

Tayanısh túsinikler. Ájiniyaz shayır, mánawiy tárbiya, miynet tárbiyası, ózlikti ańlaw, tuwırılıq.

«Yaxshınıń bir sózi manawiyat tajı,
Yamannıń bir sózi záhárden ashshı»
(*Ájiniyaz*)

Ózbekstanda huqıqıy mámleket hám demokratiyalıq ashıq puqaralıq jámiyetin bekkemlew, xalıqtıń sociallıq belsendiligin asırıw, bárkamal áwladtı kámalǵa keltiriw, mánawiy tárbiyanı kúsheytiwdi talap etedi.

Tárbiya mánawiy turmıstıń tiykarǵı baǵdarlarınan biri. Tárbiyanıń barlıq formaları mánawiyatqa tiyisli qubılıs, sebebi ol insan sansı hám oylawına tásir kórsetiw, oǵan anıq ámeliy, yaki ideyalıq bilim beriw, qandayda bir nársege ıqlasın, jaqsılıq, gózzallıq, ádalat sıyaqlı joqarı ideallardı, isenimdi qarar taptırıw arqalı insannıń ózin insan sıpatında qáliplestiredi. [1,324 b.]

Mánawiy tárbiya insannıń negizgi tábiyatın bekkemlew hám jánede rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Insan tábiyatı haqqında sóz etkende, eń dáslep, insan sanalı, aqıllı maqluq, insan biosociallıq maqluq, ol tek ǵana jámiyette qáliplesedi. Jámiyetten tısqarıda insan balası haywannan parq qılmaydı.

Mánawiy tárbiya máselesi qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırları názerinen de shette qalmaǵan. Belgili sóz zergeri bolǵan Ájiniyaz babamız «Yaxshınıń bir sózi manawiyat tajı, Yamannıń bir ózi záhárden ashshı» degen qatarları arqalı bunı tastıyıqlaǵan. Demek, mánawiyat tárbiya - nadanlıqqa qarsı gúres.

Ájiniyaz miyrasında adam qádri, adamdı súyiw, onı qorǵaw insan mápi, tatıwlıq, doslıq, turaqlılıq, qádirdi biliw birinshi orındı iyelep. «Adam ulı adam qádrin bilmese, Onnan góre otlap júrgen mal jaqsı» dep túsindiriledi.

Mánawiy tárbiyanıń bas maqseti – ózligin ańlaw. Ájiniyaz miyrasında ózlikti ańlaw yaǵnıy qaraqalpaq xalqınıń insanıy qásiyetlerin, ayrıqsha minez-qulqın sáwlelendiretuǵın kórkemlik penen súwretlengen kóp túrli mısallardı kóriwge boladı. Mısalı, onıń «Ellerim bardı» degen qosıǵında óz eli haqqındaǵı

Ótirikti ıras etip aytpaǵan,
Bas kessede tuwrı joldan qaytpaǵan,

Namáhrámdi hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı. [2,18 b.]

Demek xalqımızdıń ózligi haqıyqat, tuwrılıq, isenim, hadallıq, ádalatlıqqa jan beriw eken. Qaraqalpaq xalqınıń ózligi, tariyxı dinge sadıqlıǵın kórsetetuǵın qatarlar onıń «Demishler», «Bardur» degen qosıǵında ayqın kórinedi.

«Begler, táriyp etsem qalpaq yurtını,
Qup ájep tamasha elleri bardur.
Arif bolıp haq yolına erishken,
Múrshidiw múkámmal pirleri bardur»[2,23 b.]

Mánawiy tárbiyanıń maqsetlerinen biri insandı nápsige beriliwden, biyparwalıqtan saqlaw. Ájiniyaz xalıq ádebinde tiykarǵı talap menmenlikke berilmew, jalǵan soylemew, nápsi bálesine berilmew, miynet arqalı kún kóriw hám taǵı basqalarda túsiniklerdi joqarı bahalaydı.

Sonıń menen qatar ol adamdaǵı eń úlken ádeplilik bul qayır saqawat eń húrmetli hám jarasımlı qubılıs dep esaplaydı. Bunı ol tómendegishe keltirip ótedi:

«Baylarǵa jarasar qayır saqawat,
Paxırǵa jarasar sabır qanaat».
«Yaqshı adam kóz-kózlemes dúnyanı,
Bolsa saqawatı, qayr ihsanı».[2,26 b.]

Ájiniyaz dóretiwshiliginde Watan súyiwshilik, xalıqlar doslıǵı, insanıylıq, mehr-múriwbet, iyman-insap, sadıqlıq, insan qádiri haqqındaǵı ideyaları, násiyatlı kórkem obrazları, dálme-dál teńewleri xalqımızdıń ózine tánligi, ózligi edi.

Miynet tárbiyası insan tárbiyasınıń universal forması. Onıń, bir tárepten, kásiplik, materiallıq-ekonomikalıq jaqtan ajıralıp tursa, ekinshi tárepten - insan sanası, ómirge qatnası, dóretiwshilik penen baylanıslı umtılısları anıq kózge taslanadı.

Adam ózinıń óndirislik iskerliginde tábiyat bergen uqıplılıqlardı iske salıp, bilimlerin asırıp pullı kásipti iyeleseń seniń abroy- mártebeń joqarı boladı dep úyretip bılay deydi:

«Pullı bolsa kásip-kárińi,
Dushpanlardan óner arıń,
Hamme seniń dosıń yarıń,
Tórt jaǵıń qublaǵa megzer».
Demek insan tek miyneti menen biyik kórinedi hám tórt jaǵı qubla bolıp baxıtlı jasaydı. [3,83 b.]

Ájiniyaz poeziyasın elede tereńirek izertlew, onıń dóretiwshiliginiń mánawiyatımızdıń rawajlanıwına qosqan salmaqlı úlesin anıqlaw hám olardı jaslardıń kórkem-estetikalıq tárbiyasına paydalanıw zárúr.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Erkaev A. Ma'naviyatshunoslik. 2-kitob. Toshkent, -Ma'naviyat. -2018., 324-b.
2. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, -Qaraqalpaqstan. 1994., 51-bet.
3. Bazarbaev J. Ájiniyaz shayırdıń dún'yaǵa kóz qarasları haqqında filosofiyalıq ocherk. Nókis, -Bilim. 2019., 51-bet.

YOSHLARNING TA’LIM-TARBIYASINI YUKSALTIRISHDA MA’NAVIY TARBIYANING OʻRNI

S.K.Ernazarova – f.f.f.d., dotsent v.v.b.
NDPI, Milliy gʻoya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi kafedrasi.
Jumaboyeva MahliyoMuhammad qizi
NDPI, Milliy gʻoya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yoʻnalishi 3-”b”- kurs talabasi

Annotatsiya: Bu maqolada bugungi kunda dolzarb mavzuga aylangan yoshlarning ta’lim-tarbiyasi va ularni ma’naviyatli qilib tarbiyalash har bir ota-onaning eng asosiy vazifalaridan biri ekanligi alohida yoritilib beriladi. Shuningdek, yoshlarni yuksak ma’naviyatli komil inson sifatida tarbiyalash asosiy masala ekanligi koʻrsatilgan.

Kalit soʻzlar: Ma’naviyat, komil inson, umuminsoniy fazilatlar, hikmatlar, xalq, boʻshliq, barkamol inson.

Oʻzbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab ma’naviyat masalalariga, uning yoshlarda shakllanishi va rivojlanish muammosiga ulkan ahamiyat berib kelinmoqda. Ta’lim-tarbiyani yuksaltirishda ma’naviyat alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Ma’naviyatli insongina hayotda oʻz oʻrnini egallaydi, komil inson boʻlib shakllanadi, ravnaq topadi. Ma’naviyatni yuksaltirish mamlakatimizda davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Bu xususida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2021-yil 19-yanvar kuni ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamiyat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish masalalari boʻyicha oʻtkazilgan videoselektor yigʻilishlarida shunday fikrlarni aytdilar: “Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot boʻlsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir. Biz yangi Oʻzbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot, ikkinchi ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlariga asoslangan kuchli ma’naviyatdir”.

Mamlakatimizda barpo etilayotgan fuqarolik jamiyati ma’naviy barkamol, ruhan yetuk shaxslar jamiyati boʻlishi ham mavzuning dolzarbligini koʻrsatadigan omillardan biridir. Mavzuning dolzarbligini belgilaydigan yana bir muhim jihat shundaki, bizning jamiyatimizga yot boʻlgan kuchlar: terroristlar, diniy aqidaparastlar, transmilliy, kiberjinoyatchilik va boshqa buzgʻunchi gʻoyalarni tashuvchilar asosiy e’tiborni oʻsmirlar va yoshlarni oʻz tomonlariga agʻdarib olishga harakat qilmoqdalar. Sababi ma’naviyatga qilingan tahdid mamlakatni inqirozga olib kelishini mumkinligini ular juda yaxshi anglashadi. Yoshlarni yuksak axloq va intizomli qilib tarbiyalash, ularning sifatli ta’lim olishi va vatanparvarlik ruhida voyaga yetishi mamlakat iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotining kaliti hisoblanadi. Bu esa ijtimoiy barqarorlik va muvaffaqiyat asosidir. Bugungi kunda yoshlar tarbiyasi muammolari deyarli barcha mamlakatlar uchun umumiy masaladir. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson boʻlib kamolga yetishi bilan bogʻliq.

Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev yoshlarning ma’naviy tarbiya masalalariga bagʻishlangan asarlarida bu muammolar shaxs ruhiyati, psixologiyasi bilan bogʻlab izohlanadi. Bunday yondashuv psixolog olimlar va tadqiqotchilar uchun metodologik tayanch vazifasini bajaradi. Oʻsmirlar ma’naviyatini yuksaltirish masalalarining Oʻzbekistonda davlat siyosati darajasiga koʻtarilishi shu yoʻnalishda ijtimoiy-gumanitar fanlarda olib borilayotgan tadqiqotlar kengayishiga kuchli ta’sir oʻtkazdi. Bu sohada, ayniqsa, mamlakatimiz faylasuflari, siyosatshunoslari, pedagog-olimlari tomonidan koʻzga koʻrinarli ishlar amalga oshirildi. Ayni paytda mamlakatimiz psixologlari tomonidan shu yoʻnalishda olib borilayotgan tadqiqotlarni yetarli, deb boʻlmaydi. Oʻzbekistonda ma’naviyat va uning qadriyatlari bilan bogʻliqligi,tarbiyada muhim omil ekanligi davlat siyosati darajasiga koʻtarilishi, bu muammolarga davlat tomonidan, ayniqsa, Prezidentimiz tomonidan katta e’tibor berilishi mazkur muammolarni atroflicha va barakali tadqiq uchun shart-sharoit yaratdi.[1.48 b]

Ma’naviyat - insonni ruhan poklanish, qalban ulgʻayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baquvvat, iymon-e’tiqodini butun qiladigan, vijdonini uygʻotadigan beqiyos kuch, uning barcha qarashlarining mezonidir, desak, menimcha, tariximiz va bugungi hayotimizda har tomonlama oʻz tasdigʻini topib borayotgan haqiqatni yaqqol ifoda etgan boʻlamiz. Mening nazarimda, «ma’naviyat» tushunchasi jamiyat hayotidagi gʻoyaviy, mafkuraviy, ma’rifiy, madaniy, diniy va axloqiy qarashlami oʻzida toʻla mujassam etadi. Shuning uchun ham bu mavzuda fikr yuritganda, mazkur qarashlarning barchasini umumlashtirib, keng ma’nodagi «ma’naviyat» tushunchasi orqali ifoda etish mumkin. Ma’naviyatning negizi va ma’no-mazmunini belgilaydigan asosiy xususiyatlar, birinchi galda insonning ruhiy poklanishi va qalban ulgʻayishi haqida gapirar ekanmiz, bir masalaga alohida e’tibor berishimiz lozim. [2. 19 b]

Bizning xalqimiz qadim-qadimdan uzoq boy tarixga ega. Ajdodlarimiz asrlar mobaynida ta’lim-tarbiya masalalariga jiddiy qaragan, shu bois ular oʻz navbatida avlodlarga ta’lim-tarbiya masalalariga doir bir qancha asarlar qoldirgan. Bu kabi noyob asarlar insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, doʻstlik, iymon-e’tiqod, mehr-oqibat,odob-axloq kabi umuminsoniy fazilatlarni shakllantirishning oʻziga xos usullarini jamlagan. Jamiyatda har tomonlama yetuk, barkamol inson oʻz-oʻzidan paydo boʻlmaydi, bunday komil insonlar ajdodlar qolgan umumbashariy an’anlar, milliy qadriyatlar asosida tarbiyalanadi.

Insoniyat dunyoga kelar ekan bu dunyoning oq-u qorasidan bexabar boʻladi. Ulardan hayoti davomida ma’lumotlar olib boradi, sinaladi shu tariqa yuksaladi. Har qadamda turli xil chigalliklar, turli xil muammolar chiqib qolishi mumkin, bunday holatda ota-onalar maslahatlar, talim-tarbiya berib farzandini egri yoʻlga kirishdan saqlab qoladi. Farzandiga yoshligidan ta’lim-tarbiya berib yuksaltirib, ularni egri yoʻldan saqlab qoluvchi eng avvolla uning ota-onasidir. Shu sababdan ham tarbiya oiladan boshlanadi, farzandning yaxshi inson boʻlib ulgʻayishi ota-ona zimmasidagi katta mas’uliyatlardan biridir. Hikmatlarda: “Bolalaringizni tarbiyalamang, oʻzingizni tarbiyalang. Ular baribir sizga oʻxshagan boʻladi” – deyilgan. [3,48 b]

Farzand uyning koʻzgusidir, u uyda olgan tarbiyasini jamiyatda namoyon qiladi. Shu sababli ham ota-ona oʻzini tarbiyalagan boʻlishi lozim. Qush uyasida koʻrganini

qiladi deganidek, farzand ham ota-onasi tomon talpinadi, ularni koʻrganini takrorlaydi. Ota-ona farzandga oʻzi namuna boʻla olsagina farzand tarbiyali, bilimli va ma’naviyatli boʻlib oʻsadi.

Tarbiyasiz onalar bagʻrida tárbiyalargan bolalari hatto maktablarda kirib olsalar ham tabiyati buzilgani sabapli urgangan ilmlari yoman ishlarga qurol qiladi. [4.80 b]

Albatta, har qaysi xalq yoki millatning ma’naviyatini uning tarixi, oʻziga xos urf-odat va an’analari, hayotiy qadriyatlaridan ayri holda tasavvur etib boʻlmaydi. Bu borada, tabiiyki, ma’naviy meros, madaniy boyliklar, koʻhna tarixiy yodgorliklar eng muhim omillardan biri boʻlib xizmat qiladi. Bizning qadimiy va goʻzal diyorimiz nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri boʻlganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e’tirof etmoqda. Bu tabarruk zamindan ne-ne buyuk zotlar, olim-u ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom dini bilan bogʻliq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga koʻtarilishida ona yurtimizda tugʻilib kamolga yetgan ulugʻ allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan gʻurur va iftixor bagʻishlaydi. Muxtasar qilib aytganda, olis va yaqin tariximiz shuni koʻrsatadiki, xalqimiz doimo ma’naviy jasorat hissi bilan yashagan va bu ulugʻ tuygʻu uning hayotida yillar, asrlar oʻtgani sayin tobora kuchayib, yuksalib bormoqda. Chunki xalq ma’naviyati shunday bir buyuk ummonki, har qaysi avlod undan kuch-qudrat, gʻayrat va ilhom olib, oʻzining naqadar ulkan ishlarga qodir ekanini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyhati:

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.;

2. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent., –Ma’naviyat. 2008, 19-bet.

3. Gʻiyosiddin Yunus. Tarbiyachi kitobi. Toshkent., 48-bet

4. Yernazarova S.K. Ruwxıylıqtanıw. 2-kitap. – Tashkent., - Tafakkur avlodi -2022. 80-bet.

ÁDEP-IKRAMLÍLÍQ NORMALAR HÁM OLARDÍŃ JASLAR TÁRBIYASINA TÁSIRI

S.K.Ernazarova – f.i.f.d., docent w.w.a., D.Bekimbetova – úlken oqıtıwshı

NMPI, Milliy ideya, ruwxıylıq tiykarları hám huqıq tálimi kafedrası.

Annotaciya. Bul maqalada hár bir adamnıń háreketi ádep-ikramlılıqtıń ólshemi menen anıqlanatuǵınlıǵı, ádep-ikramlılıq normalar hadallıq, rasgóylik, iybelilik sıyaqlı pazıyletlerdiń jaslar tárbiyasına tásiri, búgingi kúnde olardıń qanshelli zárúrli áhmiyetke iye ekenligi kórsetilgen.

Tayanısh túsinikler. Ádep-ikramlılıq normalar, hadallıq, rasgóylik, iybelilik, insaplılıq, kishipeyillik t.b.

Búgin xalqımızdıń ádep-ikramlılıq pazıyletleri erkin rawajlanıwı ushın keń imkaniyatlar jaratıldı. Biraq sociallıq-ekonomikalıq hám siyasiy ózgerisler ádep-

ikramlılıq normalar hám ádep-ikramlılıq principlerdiń óz-ózinen ózgeriwine alıp keledi, dep bolmaydı. Shaxstıń ádep-ikramlılıq jaqtan jetilisiwi hám ósip kiyatırǵan áwladtı tárbiyalaw ushın sharayatlar jaratıwda mámlekettiń anıq bir maqsetke baǵdarlanıwı talap etiledi. Mámleketimiz rawajlanıwda jańa joldan qádem qoyar eken, biz jasap atırǵan zaman pátleri tezlesip, aldımızda taǵı qansha mashqala hám qıyınshılıqlar payda bolar eken, tábiyiy, ruwxıy hámde ádep-ikramlılıq turmısımız da sol sınaqlarda taplanıp, rawajlanıp, jámiyetimiz, milletimizdiń jarıq hám salamat keleshegin hár qanday qáwiplerden dáwir ózgeriwi menen olardıń kórinisi hám forması ózgeriwine qaramastan zıyansız saqlap qalıwǵa ılayıq bolıwı dárkar. “Biz jaslarǵa tiyisli mámleket siyasatın qatań dawam ettiremiz. Tek ǵana dawam ettiriw emes, bul siyasattı eń ústin turatuǵın wazıypamız retinde búgin zaman talap qılıp atırǵan joqarı dárejege kóteremiz. Jaslarımızdıń erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektuallıq hám ruwxıy potencialǵa iye bolıp, dúnyada óz teńleslerine hesh qaysı tarawda bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kámal tabıwı, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh hám múmkinshiliklerin sarıplaymız”. Bul wazıypalardı ámelge asırıwda ádep-ikramlılıq normalar hám olardıń jaslar tárbiyasına tásirin úyreniw hám bul boyınsha tiyisli juwmaqlarǵa keliw júdá áhmiyetli. [1,14 b.]

Hár bir adamnıń is-háreketi ádep-ikramlılıqtıń ólshemi menen anıqlanıp, ádeplilik hám ádepsizlik áhmiyetine iye boldı hám usı qılıq-qılwalar óz náwbetinde jámiyetlik turmısqa óziniń tásirin tiygizedi. Ádep-ikramlılıq normalar ádep-ikramlılıq sananıń ayırıqsha strukturalıq elementi bolıp esaplanadı. Olar ádep-ikramlılıq principlerge salıstırǵanda biraz ápiwayı, ulıwmalasqan hám tar qamtıp alınǵan.

Ádep-ikramlılıq normalardı kúndelikli turmısımızda málim bir ádep-ikramlılıq túsiniklerin hám ádep-ikramlılıq principlerdiń ámelge asıwı dewimiz múmkin, olar ádep-ikramlılıq talaplardıń eń ápiwayı, biraq keń tarqalǵan forması retinde ámelge asadı. Ásirese, hadallıq, rasgóylik, iybelilik, insaplılıq, kishipeyillik sıyaqlı normalar dıqqatqa ılayıq.

Ádep-ikramlılıq normalar ishinde rasgóylik sociallıq qatnasıqlardıń zárúrli talabı bolıp esaplanadı. Rasgóylik yamasa tuwrı sózlilik insannıń haqıyqatqa umtılıwı menen baylanıslı.

Ájiniyaz miyrasında qaraqalpaq xalqınıń insanıy qásiyetlerinde rasróylik úlken áhmiyetke iye bolǵan pazıylet.

Mısalı, onıń «Ellerim bardı» deren qosıǵında:

Ótirikti ıras etip aytpaǵan,
Bas kessede tuwrı joldan qaytpaǵan,
Namáhrámdi hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı. [2,18 b.]

Ádep-ikramlılıq normalarında náwbettegi túsinigi uyat, iybelilik bolıp tabıladı. Uyat - ol adamgershiliktiń bir miywesi. Sonıń menen qatar ar-namıstıń qosshısı. Uyatlı is arıńdı keltiredi. Arsızlıq namısqa tiyedi. Uyatsızlıq awızbirshilikti buzadı, ádeplilikke nuqsan keltiredi.

Uyat - dep jazadı Abdulla Avloniy «Turkiy gúlistan yohud axloq» shıǵarmasında qálibte bir nur bolıp, insan hár waqıt sol ruwxıy nurdıń ziyasına mútáj. Minez-qulıqtıń tazalıǵınıń perdesi, hújdannıń nıqabı iybe» - deydi. [3,98 b.]

Ar-namıs adamnıń ishtey sezimi abıraydı qorǵaytuǵın quralı. Abıray adamnıń jámiyetlik awhalına baylanıslı oǵan nuqsan kelse ol adam qapalanadı, arı keledi. Insaplılıq - ádep-ikramlılıq normalardıń arasında basqarıwshılıq áhmiyetine iye. Bul túsiniktiń mánisinde insap túsinigi jatadı. Insap - ádalat hám húјdan amri menen is kóriw sezimi; iste, adamlarǵa munasábette hadallıq, tuwrılıqtı ańlatatuǵın túsinik. Insaplı adam aldı-berdide de mudamı hadal, tuwrı sózli, tártip-ıntızamlı boladı. Insaplı kisi jaqsılıq, sawap isleydi. Birewge jaqsılıq qılıw, qayır-saqawat kórsetiw, óz háreketinen ruwxıy payda alıw insaplı kisiniń turmıslıq ólshemi.

Tariyxta insap túsinigine túrlishe jantasqan. Mısalı, Platon onı ádalat túsinigi arqalı ashıp beredi. Onıń ádalattı mámleketke tán pazıylet, degen pikirin keltirip ótiw kerek. Haqıyqattan da, ádalat mánisan mámlekettiń puqaraǵa, jámiettiiń shaxsqa salıstırǵanda munasábeti formasında kórinedi. Ol puqaralar, jámiyet aǵzaları arasındaǵı óz-ara munasábetler norması bolıp tabıladı. [4,50 b.]

Kishipeyillik - insannıń ruwxıy sımbatına tuwra keletuǵın, maqtanıwdı qálemeytuǵın, tabıslarına marapatlanbaytuǵın kisiler qásiyeti, kisiniń ózine hám átirapındaǵılarǵa haq kewillik qatnastı kórsetetuǵın ádeplilik sıpat. Ol menmenlikke qarsı bolıp, kisiniń ayrıqsha joqarı sıpatlarǵa iye ekenliginde kórinedi.

Patsha Anushirwan óziniń aqıllı wáziri Buzurgmehrden: «dana dep kimdi aytamız?» dep soraǵanda ol: «Ózin basqalardan kishipeyil, ápiwayı tutqandı» dep juwap beripti. [5,71 b.]

Berdaq shayır «Kishpeyil bol jastan balam» dep sóylesip atırǵan adamnıń úlken-kishilirine qaramay, hár bir kisi ózin kishpeyillikte uslawı kerekliгin, tákabbırlıq penen qaraytuǵın bolsań adamlar seni jek kóredi aqıbetinde ózińókinishte qalasań deydi hám bunı «Menmenlikteten zawal taptım, kem-kemlikten kamal taptım», dep túsindiredi. [6,108 b.]

Juwmaqlap aytqanda, joqarıda aytıp ótkenimizdey ádep-ikramlılıq normalar bir-biri menen sol dárejede baylanıslı bolıp, geyde birin ekinshisinen anıq ajıratıw qıyın, óytkeni olar minez-qulıq hám ádep sheńberindegi ádep-ikramlılıq is-háreketler bolıp tabıladı.

Búgingi áwladlarǵa ádep-ikramlılıq normalardıń qanshelli zárúrli áhmiyetke iye ekenligin hám jaslardı hár tárepleme bárkámal bolıp jetilisiwi ushın joqarıdaǵı normativ túsinikler qanshelli zárúrli faktor ekenligin túsindiriw hám olar ortasında turaqlı tárbiyalıq processlerdi ámelge asırıw úlken áhmiyetke iye ekenligin ańlatpaǵımız kerek.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz -T.: Oʻzbekiston, 2016. 14-b.
2. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, -Qaraqalpaqstan. 1994., 18-bet.
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2-jildlik. J.2–Тошкент., Ma'naviyat. 1998. 98-б.
4. Bazarbaeb J., Dawletova Q. Ádepnama. –Nókis. 2018. 50-bet.
5. Bazarbaeb J. Ádep filosofiyası –Nókis. 2010. 71-bet.
6. Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис 1987. 108-бет.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ И ИХ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Бекманова Ж.А. – PhD, НГПИ им.Ажинияза кафедра Дошкольного воспитания и дефектологии

Современные эстетические образовательные технологии играют большую роль в формировании развитой и гармоничной личности ребенка дошкольного возраста. Приобщение дошкольников Узбекистана и Республики Каракалпакстан к ценностям национальной и мировой культур оказывает значительное влияние на их эмоционально-чувственное развитие, расширяет кругозор, способствует их нравственному становлению и адаптации не только к ближайшему социальному окружению, но и к культурно-образовательному пространству мира. Эффективность работы педагогов и сотрудников дошкольных образовательных учреждений во многом зависит от создания условий для свободного и творческого проявления интересов и способностей детей. Этому способствуют, прежде всего, современные технологии, основанные на использовании различных художественных материалов, культурно-творческих практик, методов художественной педагогики и продуктов личного творчества дошкольников.

Модернизация дошкольного образования в соответствии с Постановлениями и Указами Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева выдвигает новые требования к содержанию процесса воспитания в детском саду и ориентирует его на полноценное всестороннее развитие личности ребенка, его подготовку к школе, развитию его творческих способностей, создание условий для всестороннего интеллектуального, нравственного, эстетического и физического развития детей, разработку инновационных технологий занятий и воспитательного потенциала предметно-развивающей среды, повышение уровня художественно-эстетического и музыкального воспитания и образования детей дошкольного и младшего школьного возраста, развитие у ребенка социально-эмоциональных навыков как основы его будущей успешной самореализации.

В Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года, Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию управления системой дошкольного образования» и Законе о дошкольном образовании подчеркивается необходимость поднятия педагогических усилий на новый уровень для формирования всесторонне развитой личности, учитывая современные социально-политические процессы [1,2,3]. Это требует создания гибкой и эффективной системы воспитания, основанной на гуманистических, нравственных и художественно-эстетических ценностях и адаптированной к динамике внутренних и глобальных изменений.

Современные направления и перспективные тенденции совершенствования дошкольного образования и передовых педагогических технологий раскрыты в трудах узбекских и каракалпакских ученых У.Алеуова, Г.Д.Баубековой,

Р.Х.Джураева, Г.Э.Убайдуллаевой, Д.К.Юсупалиевой, А.Р.Мелибоева, А.К.Мунавварова, И.В.Грошевой, К.Т.Олимова, В.А.Назаровой, Г.Э.Джанпеисовой, Г.Х.Жумашевой, Х.И.Касимовой, У.Т.Микаиловой, М.А.Исмаиловой, З.Абдигапбарова, Т.Чабровой.

Современные мировые трансформации — политические, межэтнические и военные конфликты, экономическая и социальная нестабильность, миграционные перемещения — подчеркивают необходимость создания такой системы дошкольного воспитания, которая поможет новому поколению эффективно адаптироваться, жить и действовать в поликультурной среде, поддерживать межкультурное взаимодействие и успешно ориентироваться в условиях динамичных изменений в социальной, информационно-коммуникативной и профессиональной сферах. Для формирования таких свойств и способностей личности необходимо длительное, педагогически целенаправленное и грамотно организованное воздействие, которое не может заключаться в выборочно-эпизодическом применении отдельных методов и технологий. Требуется применение **стратегий обучения и воспитания дошкольников**, с помощью которых закладываются знания и умения, отвечающим вызовам XXI века, ориентированные на и высокие нравственные и гуманные ценности, на деятельность, построенную на принципах толерантности и мирного существования.

Использование в образовательной практике приемов арт-педагогики, культурно-творческих практик и различных видов искусства помогает раскрыть внутренний потенциал детей, развить их эмоциональную отзывчивость и нравственные качества, что особенно важно в условиях быстро меняющегося поликультурного мира. Такая система воспитания способствует не только расширению кругозора детей, но и формированию у них уважительного отношения к культурному многообразию, умению воспринимать и творчески осмысливать эстетические аспекты жизни, создавая прочную основу для их социальной адаптации и личностного роста.

Стратегии развития дошкольного образования должны формироваться как ответы на современные глобальные вызовы общества. Существует необходимость создания новой модели образования, воспитания и психолого-педагогического сопровождения дошкольников с учетом их возрастных возможностей и образовательных потребностей на основе поиска и применения эффективных художественно-эстетических технологий всестороннего развития. Они определяют направления развития дошкольного образования на основе социального партнёрства, усиливающего ресурсы субъектов образования, ответственных за обеспечения доступности и качества дошкольного образования.

Литература:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан об утверждении Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года от 08.05.2019 г. № ПП-4312

2. Закон Республики Узбекистан о дошкольном образовании и воспитании от 16.12.2019 Г. № ЗРУ-595
3. Указ Президента Республики Узбекистан 519 «О мерах по коренному совершенствованию управления системой дошкольного образования» от 30.09.2017 г. № УП-5198.
4. Андреева А.Д. Особенности психологического развития дошкольников в современных цивилизационных условиях. Вестник Мининского университета. 2013. № 2. http://www.mininuniver.ru/mediafiles/u/files/Nauch_deyat/Vestnik/2013-06%202/Andreeva.pdf
5. Шарипова Д. и другие. Основы образования, ориентированного на развитие личности ребенка дошкольного возраста. Пособие для учащихся педагогических колледжей. –Т. – 2015. – 158 с.
6. Ямбург Е.А. Беспощадный учитель. Педагогика non-fiction. М: Бослен, 2017. 462 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Бекманова Ж.А. – PhD, НГПИ им.Ажинияза кафедра Дошкольного воспитания и дефектологии
Абдуллаева М.Ж. - студентка НГПИ им.Ажинияза факультета Дошкольного образования направления Специальная педагогика: логопедия

В Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года, в Указе Президента Республики Узбекистан «О мерах по коренному совершенствованию управления системой дошкольного образования» Законе о дошкольном образовании указывается на важность поднятия на новый уровень педагогических усилий по формированию всесторонне развитой личности в контексте современных социально-политических процессов [1,2,3]. Это означает формирование гибкой и эффективной системы воспитания, опирающейся на гуманистические, нравственные и художественно-эстетические ценности и учитывающей подвижность внутригосударственных и мировых процессов.

Анализ современных государственных и общемировых тенденций показывает, что дошкольное образование на современном этапе непосредственно связано и определяется в контексте глобальных вызовов времени. Поэтому при управлении процессом образования и развития ребенка дошкольного возраста необходимо учитывать эти вызовы и их влияние на формирование личности каждого ребенка, на что указывается в публикациях узбекских ученых Ш.Ш. Мирзиеевой, И.В. Грошевой, А.В. Шин, Д. Шариповой и др. [4,5,6].

Происходящая трансформация мира (политические, межэтнические и военные конфликты, экономическая и социальная нестабильность и напряженность, перемещения мигрантов) приводит к выводу о необходимости формирования такой базы дошкольного воспитания, на основе которой новое

поколение будет адекватно ориентироваться, жить и действовать в условиях поликультурного мира, межкультурной коммуникации, динамичных изменений в социальной, информационно-коммуникативной и профессиональной сфере.

Применение современных технологий в учебно-воспитательном процессе является важным шагом к адаптации образовательной системы к требованиям цифрового общества и нуждам нового поколения учеников. С каждым годом цифровизация охватывает всё больше аспектов образовательной деятельности — от детских садов до высших учебных заведений, предоставляя педагогам и воспитателям мощные инструменты для формирования необходимых компетенций у детей. Технологии, такие как интерактивные доски, образовательные платформы, планшеты и виртуальная реальность, создают новые возможности для эффективного обучения и воспитания. Цифровизация способствует созданию благоприятных условий для повышения мотивации детей к обучению, привлекая их внимание к процессу через визуальные и интерактивные средства. В частности, интерактивные доски и мультимедийные устройства могут повысить вовлеченность детей, предоставляя инновационные способы взаимодействия с учебными материалами. Визуальные методы подачи информации значительно упрощают понимание сложных понятий, стимулируя когнитивные способности и позволяя детям активнее участвовать в процессе обучения. Современные технологии также играют значимую роль в индивидуализации образовательного процесса. Образовательные платформы и цифровые ресурсы могут быть адаптированы к уровню знаний и интересам ребенка, что особенно важно в контексте инклюзивного образования. Например, обучающие приложения и онлайн-курсы позволяют корректировать сложность и темп обучения в зависимости от способностей и возможностей конкретного ученика. Такой подход способствует не только развитию академических навыков, но и улучшению самооценки детей, делая процесс обучения более доступным и демократичным.

Современные технологии предоставляют уникальные возможности для инклюзивного образования и поддержки детей с особыми образовательными потребностями. Адаптивные технологии, такие как специализированные программы для слепых и слабовидящих, а также устройства с функциями голосового управления, могут быть важным подспорьем в обучении детей с ограниченными возможностями. Цифровые инструменты позволяют этим детям не только легче интегрироваться в образовательный процесс, но и развивать навыки, которые будут полезны им в повседневной жизни.

Однако, как показывает практика, чрезмерное увлечение цифровыми технологиями может отрицательно сказываться на здоровье учащихся. Проблемы зрения, осанки, снижение активности и увеличение времени, проводимого перед экранами, становятся все более распространенными среди детей. Цифровые технологии, несмотря на их очевидные преимущества, должны использоваться с осторожностью и в умеренных объемах, чтобы избежать негативного воздействия на физическое и психическое здоровье учащихся.

В заключение, можно утверждать, что использование современных технологий в учебно-воспитательном процессе имеет значительный потенциал для улучшения качества образования, адаптации его под нужды современных детей, а также развития важных компетенций для будущей жизни. Тем не менее, их внедрение должно сопровождаться тщательным планированием и соблюдением принципов безопасности, так как, несмотря на очевидные преимущества, цифровизация образовательной среды также несет в себе ряд вызовов.

Литература:

1. Постановление Президента Республики Узбекистан об утверждении Концепции развития системы дошкольного образования Республики Узбекистан до 2030 года от 08.05.2019 г. № ПП-4312
2. Закон Республики Узбекистан о дошкольном образовании и воспитании от 16.12.2019 Г. № ЗРУ-595
3. Указ Президента Республики Узбекистан 519 «О мерах по коренному совершенствованию управления системой дошкольного образования» от 30.09.2017 г. № УП-5198.
4. Мирзиёева Ш.Ш, Грошева И.В. и др. Индивидуализация процесса обучения в дошкольном образование инклюзия детей с особыми потребностями. // Методическое пособие. – Ташкент. – 2020г.
5. Шин А.В. Развитие альтернативных моделей дошкольного образования Республики Узбекистан как важнейшее условие в обеспечение равных возможностей детей по подготовке к школе. https://elibrary.ru/item.asp?id=45484923
6. Шарипова Д. и другие. Основы образования, ориентированного на развитие личности ребенка дошкольного возраста. Пособие для учащихся педагогических колледжей. –Т. – 2015. – 158 с.

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHISINING KASBIY TAYYORGARLIGIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Djumagulov Zinatdin Uzakbergenovich -p.f.f.d.,(PhD)
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
E-mail: zinat @inbox.uz

Bugungi kunda axborot, bilim va ko'nikmalarini muntazam ravishda yangilab borish vazifasi jahon ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyottining muhim omiliga aylanib bormoqda. Bu esa ta'lim tizimining innovatsion modelini yaratishni taqozo etmoqda. Milliy ta'lim tizimining modernizatsiya qilinayotgan zamonaviy bosqichi fundamental o'zgarishlar va tizimli yondashuv bilan xarakterlanadi. Zero, shiddat bilan o'zgarayotgan dunyoda talabalarni yetuk kadrlar qilib tayyorlashga mas'ul bo'lgan pedagoglar oldiga qo'yilayotgan talablar nihoyatda yuqori bo'lib, ular sifat jihatidan yangi, intellektual, ma'nan barkamol va yuksak kasbiy salohiyatli shaxslarni shakllantirishga yo'naltirilgan.

Innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq qilishni zamonaviy axborot dunyosining jadal rivojlanishidagi mantiqiy va zaruriy qadam deb xarakterlash mumkin. Axborot-kommunikatsion texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga faol kirib kelishi, pedagoglar kasbiy faoliyatida o'qitishning innovatsion metodlarini, vositalarini, turlarini, shakllarini, umuman, pedagogik texnologiyalarni zudlik bilan joriy etish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish talabalarning o'quv jarayonida mustaqil ishlash, o'zini-o'zi tarbiyalash, o'qitish, o'z faolligini oshirish, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bundan ko'rinib turibdiki, o'qitishning innovatsion pedagogik texnologiyalari qatoriga axborot-kommunikatsion texnologiyalarni kiritish zarurati kundan-kunga oshib bormoqda[1.4].

Biz o'qituvchilarning kasbiy vazifamiz nafaqat bo'lajak o'qituvchilariga bilim berish, balki ularning shaxs sifatida shakllantirish, yangi bilimlarni izlash va mustaqil o'zlashtirish ko'nikamlarini rivojlantirishdan iboratdir.

Jumladan, axborotlashtirilgan ta'lim texnologiyalarini texnologiya ta'limiga joriy etish orqali o'tiladigan fan mazmunini o'quvchilar ongiga to'liq va mukammal ravishda singdirish, innovatsion vositalar bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari darslarda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishning o'ziga xos afzalliklari ham bor.

Ularni quyidagicha ifodalash mumkin:

- ta'limda ko'rgazmalilik eng asosiy o'rinlardan birini egallaydi;
- bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarni izlanishga undaydi;
- bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisini ta'lim jarayonini bir vaqtning o'zida ko'radi, uni eshitadi, ta'lim oluvchilarga kengroq qamrovdagi va kattaroq hajmdagi materiallarni tezroq yetkazib beriladi;
- bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining tafakkurini faollashtiradi;
- bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining faoliyatining ijobiy motivini hosil qiladi;
- mashg'ulotlarni jonli va muloqatli tarzda olib borishga imkoniyat tug'iladi;
- ta'lim mazmuniga tegishli materiallarni komp'yuter xotirasida saqlab ularni bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarga xohlagan vaqtda yetkazish imkoniyati bo'ladi;
- tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qiladi, bo'lajak matematika o'qituvchilarining komp'yuter savodxonligi oshib boradi;
- o'z-o'zini namoyish etish imkoniyatlari vujudga keladi;
- ta'lim mazmunini yoritishda animatsiyalardan foydalanishning keng imkoniyatlari yaratiladi[2.58].

Turli shakl va ko'rinishga ega, grafikasi yuqori darajada tayyorlangan, ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan interfaol elektron o'quv-uslubiy qo'llanmalarni yaratish va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish dolzarb vazifalardan biridir.

Hozirgi ta'lim oluvchilar nihoyatda katta axborot erkinligiga ega. Ta'lim oluvchilarning axborot muhiti bilan ishlashdagi muammolardan biri ularning axborotning yaxshi-yomonligini farqiga bormasligi va axborot xavsizligining mavjud emasligi.

Ta'limda innovatsion texnologiyalar, interfaol uslublar, o'ziga xos dars shakllarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg'unligi bo'lajak o'qituvchilarining bilim samaradorligini ta'minlaydi. Texnologiya ta'limi metodikasi fanida matnli

topshiriqlar ko'plab uchraydi. Animatsiyalar orqali matnda keltirilgan tushunchalar obrazli namoyon bo'ladi. Bu jarayonlar ekranda avtomatik ravishda namoyon bo'lib boradi. Matnda keltirilgan topshiriqning qo'yilishi bilan bog'liq holda harakatlar paydo bo'ladi va yechim topiladi [3.120].

Demak, texnologiya ta'limi metodikasi fanini o'qitishda axborot ta'lim resurslaridan foydalanish samaradorligi mul'timedia muhitidan foydalanish ta'lim oluvchining ko'z oldiga keltirib topshiriqning yechimini topishga yordam beradi. Ma'lumki, ko'z bilan ko'rish eshitishdan ko'ra ta'lim oluvchi xotirasida yaxshi saqlanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ta'lim mazmunini boyitishga oid ishlarni muntazam ravishda olib borish lozim. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishda pedagogik omillarni ham ko'plab topsa bo'ladi. Ular ta'lim mazmunini yangi sifat bosqichiga ko'tarishda mustahkam didaktik asos bo'la oladi va ularni ta'lim mazmuniga ustalik bilan kiritish esa, o'ziga xos innovatsion jarayon bo'lib, bunda o'qituvchilardan yuksak pedagogik mahorat talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Inoyatov,U.I. Boshlang'ish ta'limga yangicha yondashuv-globallashuv jarayonlarining jadallashishi davrida eng asosiy talabdir // Boshlang'ish ta'lim va jismoniy madaniyat yo'nalishida sifat va samaradorlikni oshirish: muammo va yechimlar (xalqaro ilmiy konferentsiya). –T., 2017. –B. 4.

2.*Ларионова,О.Г.*Интеграция личностно-центрированного и компетентностного подходов в контекстном обучении: автореф. дис. . д-ра пед. наук. - М., 2007. - 58 с.

3.*Кузьмина,Н.В.* Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. - М.: Высшая школа, 1990. - 120 ст

PEDAGOGIK KO’Z QARASHLAR EVOLYUTSIYASINING TA’LIM TIZIMIGA TA’SIRI

Allaniyazov Ismail Begjanovich

Ajiniyoz nomidagi NDPI Pedagogika kafedrasi

“Hayotdan lazzat olib yashash asosi – o’zingga ishonch”.

F. Shiller

Hozirgi zamon, ayniqsa keying yillarda nashrdan chiqqan pedagogik adabiyotlarda, ta’lim muassasalarida, shu jumladan, konferensiyalar va keng ilmiy pedagogik davlat ta’lim salohiyatini gumanizatsiyalashtirish-insoniylashtirish masalasi ko’plab bahs-munozaralarga sabab bo’layapti. Ta’lim sohasi olimlari hamda o’qituvchilari tarafidan bu muammoga shunchalik qat’iy e’tibor qaratilishining asosiy sababi zamonaviy falsafiy ko’z-qarashlar evolyutsiyasining rivojlanganligi ham insonning o’zi ilmiy izlanishlar markaziga aylangani bilan bog’liq bo’lib turibdi.

Hozirgi kungacha pedagogikaning asosiy vazifasi deb maxsus urg’u berilib kelingan “o’qitish”, “tarbiya” va “rivojlanish” kategoriyalariga ta’lim-tarbiya

jarayonida alohida diqqat qaratildi. Pedagogika shu vazifani ta’lim-tarbiya jarayoniga tadbiq etish orqali odamzotni hozirgi zamon svilizatsiyasi darajasiga ko’tara oldi.

Boshqacharoq aytganda, ta’lim sohasini gumanizatsiyalash – “bu o’qituvchi va bilim oluvchi shaxsni bebaho insoniy qadriyat deb tan olgan holda ta’lim tizimini rivojlantirish, ularning qiziqishlarini, o’zaro munosabatlarini yetilishtirish maqsadida o’zini-o’zi komil inson qilib qoliplashtirish uchun zarur sharoitlarni uyg’un amalga oshirish[3.19].

Bu fikrlarimiz doirasida biz keng falsafiy muammo, shaxsning ijodiy mustaqil rivojlanishini falsafiy ko’zqarashdan tushunish kerakligi haqida klassik falsafa asoschisi Immanuel Kantning “Inson kim?” degan abadiy savol ustida o’ylab, u shaxsni shaxsiy xulq-atvor va o’zini rivojlantiruvchi sub’ekt sifatida ta’riflash mumkin – degan fikrini atab o’tmoqchimiz. Keyinroq bu fikr ekzistensialistlar tarafidan qabul qilinib, ular “odam o’zini o’zi shaxs qilib qoliplashtiradi”[3.52] – deb tasdiqlaydi.

Pedagogikada qo’llaniladigan eng ahamiyatli tushuncha-kategoriyalarning biri – “rivojlanish”. Lekin pedagogika darsliklarida bu tushunchaning ta’rifi hamda talqini bilan bog’liq har xil ta’riflar bor. Ayrim darsliklarda “rivojlanish” tushunchasiga “qoliplashish”, boshqalarida “qoliplashish” – “rivojlanish” orqali amalga oshadi – deb ta’rif berilgan.

T.A.Ilina o’zining “Pedagogika” darsligida rivojlanishga: “inson rivojlanishi – bu ichki va tashqi boshqariladigan hamda boshqarilmaydigan faktorlar ta’sirida shaxsning shakllanishi hamda shakllanish bosqichi bo’lib, ular orasida maqsadli ta’lim-tarbiya yetakchi rol o’ynaydi” – degan ta’rif beradi[4, 18-b].

Yu.K.Babanskiyning “Pedagogika” darsligida shaxsning shakllanishi: “atrofdagilar, nasl va tarbiya ta’siri osytidagi ham jarayon, ham natija” – deb ta’riflanadi.[5, 10-bet].

Ko’rib turganingizday, “rivojlanish” tushunchasining ta’rifida: “rivojlanish”, “qoliplashish” orqali, qoliplashish esa “rivojlanish” orqali amalga oshadi degan odatiy logik xatoga yo’l qo’yilgan. Pedagogikada rivojlanish muammosiga kata e’tibor berilishiga qaramasdan, asosiy diqqat, tarbniyalanuvchi o’quvchi shaxsining rivojlanishiga dasturiy holda keng diqqat qaratilayapti. Shu bilan birga, o’quvchi, tarbiyalanuvchi o’zligining rivojlanishi butun pedagogika (ta’lim) tizimi rivojlanishining pedagogik natijasi bo’lib hisoblanadi. Shu sababli, bunday rivojlanishga xos o’zgachaliklariga, tizimning rivojlana borishi hamda natijasiga yetarli darajada kerak narsalar nima ekanligini tushunib olishimiz kerak bo’lib hisoblanadi.

Bu savolga eng to’g’ri javobni “Falsafiy ensiklopediya”dan topamiz: “Rivojlanish bu moddiy va ideal ob’ektlarning huquqiy, yo’naltirilgan, takrorlanmas holda o’zgarishi. Faqatgina ko’rsatilgan bu uch belgilarning bir vaqtda birga amalga oshishi rivojlanish xususiyatlarini boshqa o’zgarishlardan ajratib turadi”[6.561-bet].

Agar biz ta’lim tizimini rivojlanish jarayoni hamda natijasining bu ta’rifini pedagogik huquq hamda qoidalar sifatida foydalanadigan bo’lsak, u holda: qanday qonuniy ta’lim-tarbiya tizimidagi samarali o’zgarishlarning takrorlanmasligini aniqroq ta’riflay oladi? – degan savol tug’iladi. Ularga javob berish va asosiy pedagogik tushuncha-

kategoriyalarini analizlash orqali pedagogik sistemalar rivojlanishining quyidagi qoidalarini ajratib ko’rsatish mumkin:

a) o’qitishda – mustaqil bilim olishga o’rganish;
b) tarbiyada – o’zini-o’zi tarbiyalashga o’tish;
c) ta’limda – hozirgi ta’limdan mustaqil bilim olishga o’tish;
d) ijtimoiylashuvda – o’zini-o’zi tushunib, bilish, anglash, o’zini rivojlantirish hamda shakllantirish orqali o’z potensiallarini to’liq amalga oshirishga o’tish.
e) pedagogik tizimni bir butun rivojlantirish uchun rivojlantirishdan o’z-o’zini rivojlantirishga o’tish.

Aytilgan fikrlardan kelib chiqqan holda, pedagogik (ta’lim va tarbiya) tizimning “rivojlanishi” tushunchasini quyidagicha belgilash mumkin: ta’lim-tarbiya tizimining rivojlanishi – bu sistemaning maqsadli, unumli o’zgarish jarayoni va natijasi hisoblanadi. Uning eng keng tarqalgan na’munali rivojlanish qonuniyatlaridan foydalangan holda o’z-o’zini rivojlantirishga o’tish.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik tushuncha-kategoriyalarni analiz qilishning asosiy qiyinchiligi shundaki, ularning tarixiy rivojlanishi bir-biridan farqli mazmunga ega. Masalan, barcha davrlarda ta’lim o’qitish, ta’lim-tarbiya, ularning teoriyasini ishlab chiqish ishlari bir xil bo’lmagan. Har xil davrlarda e’tibor o’qitishga, tarbiyaga, rivojlanishga qaratilgan. Bugungi kunda asosiy e’tibor shaxsning ijtimoiylashuviga, uning mustaqil rivojlanishi hamda o’z-o’zini trarbiyalashiga qaratilgan. Shu sababli, kelajak bizdan pedagogik teoriya va amaliyot rivojlanishi bilan to’g’ridan-to’g’ri bog’liqdir. Pedagogik kategoriyalar to’grisidagi tushunchalarimizni tizimli muvofiqlashtirilgan holda keng o’rganishni talab qilmoqda.

Pedagogik izlanishlarda, ayniqsa so’nggi o’n yillikda o’z-o’zini rivojlantirish tushunchasi (o’qituvchining o’z-o’zini rivojlantirishi, o’quvchining o’z-o’zini rivojlantirishi keng qo’llanila boshlaganligi sababli, biz bu fenomen hodisaga aniqlik kiritamiz.

Shaxsning shaxsiy rivojlanishi – bu o’z-o’zini rivojlantirish maqsadida shaxsning har xil harakati jarayonidagi bog’liqliklari va muloqotida o’z-o’zini bilishi, o’z-o’zini boshqarishi, o’z-o’zini taklif qilish “men”ini ko’rsata bilish, o’z-o’zini yetilishtirish, o’z potensialini oshirish uchun zarur tizimni shakllantirishga asos bo’lgan sub’ekt-sub’ekt holda o’z-o’ziga ta’sir etish jarayoni va natijasi.

Shuni ta’kidlab o’tish kerakki, ta’lim-tarbiya yizimi shaxsni rivojlantiruvchigina emas, balki shaxsning mustaqil rivojlanish va shakllanishida ta’minlay oluvchi biosotsial sistema. Yuqorida analiz qilingan tushunchalarga qo’shimcha ravishda, pedagogikada “Pedagogik teoriya” tushunchasi keng qo’llaniladi. Uni quyidagicha aniqlash mumkin: Pedagogik teoriya – bu yangidan rejalashtirilishi kerak bo’lgan ta’lim tizimining ishlashi va rivojlanishi natijaliligini asosiy darajada ko’tara oladigan belgili bir pedagogik muammolarni (vazifalar) yechish modelini ishlab chiqishga (Rejalashtirishga) imkon beradigan pedagogik ideyalar, prinsiplar, qonuniyatlar, usullar sistemasi[2.(jamlanmasi)]

Aytilgan fikrlarning barchasidan kelib chiqqan holda, xulosa shundan iborat, tarbiya turlarining barchasi insonning komil inson bo’lib rivojlanishiga kompleks ta’sir ko’rsatadi. Ularning har birining inson hayotidagi o’rni ahamiyatli. Hech biriga

birinchi yoki ikkinchi o’rinni berib bo’lmaydi, degan bilan katta odamlarning hayot tajribasiga nazar solsak, ular o’zlarining katta obro’ cho’qqilariga katta mehnat bilan mustaqil mehnat qilish orqali erishganini ko’ramiz.

Bugungi zamon kundan-kunga jadallik bilan rivojlanishi va siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarning o’zgaruvchanligi, yoshlarimizning zamonga moslashishini talab qiladi. Bunday moslashishlarga erishish har bir insondan o’z maqsad-armonlariga erishish uchun katta kuch ishlatishni talab qiladi. Shunday ekan bizning vazifamiz yoshlarga mustaqil bo’lish sirlarini o’rgatish.

XXI asr talabasi talaba-izlanuvchi, sababi u o’z hayot yo’lida qat’iy innovatsion motivatsiyaga ega. Maqsadlariga ota-ona, ustozlari pand-nasihatlarini mustaqillik bilan amalga oshirib armonlariga erisha oladigan talaba-amaliyotchi bo’lishi kerak. Bu fikrimiz pedagogik oliy o’quv yurtlari talabalariga o’zlarining kelajagini tashxis qilishiga innovatsion madaniyatini rivojlantirishiga, o’z-o’zini tarbiyalashga, o’z “men”ini rivojlantirish, o’z potensiallarini amalga oshirish orqali o’z-o’zini shakllantirishga yordam beradi.

Shunday bebaho maqsadga pedagoglarimiz bilan ota-onalarimiz ta’lim-tarbiya ishlarida farzandlarimizni mustaqil bilim olishga, o’z-o’zini tarbiyalashga, o’z-o’zini rivojlantrishga va o’z-o’zini ko’rsata bilishga (Prezentatsiya qilishga) erishtira olsagina yeta oladi. Maqola talabalar, magistrantlar, doktorantlar, o’qituvchi-tadqiqotchilarning, ya’ni pedagogik ilmiy tadqiqotchilarning eng strategic-perspektiv muammo va fikrlarini bilib borishini, pedagogika bilimining kelajagiga katta ishonch bilan qarashni xohlovchilarning hammasi uchun foydali – degan umid bilan yozildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Андреев В.И. Педагогика высшей школы: инновационно - прогностический курс. – Казань: Центр инновационных технологий, 2016. – С.185-205

2.Allaniyazov I.B. Mektep jumısların gumanizacialaw // Muǵallim hám úzliksiz bilimlendiriw. 2006 № 4

3. Qarang kitob: Теория и практика воспитательных систем / под ред. Л.И. Новиковой. – М.: Школа-пресс, 1993.

4. Ильина Т.Н. Педагогика. – М.: Просвещение, 1987.

5. Педагогика / под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1988.

6. Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1983.

MÁKEMEDE LIDER- BASHINIŃ TUTQAN ORNI

Allaniyazov Ismail Begjanovich

Ajiniyaz atındaǵı NMPI Pedagogika kafedrası.p.i.k

Annotaciya: Maqolada rahbar va liderniń dalzarb masalalari tahlil qilingan. Aynan lider tashkilotga qiyinchiliklarni engishga va rivojlanishning mutlaqo yangi, yuqori darajasiga ko'tarilishga yordam beradi. Liderlik samarali rahbarlikniń muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Liderlikniń mohiyotini belgilaydigan liderlik fazilatlari urganilgan, Etakchilik va boshqaruv tushunchalari ajratib berilgan.

Аннотация: В статье анализируются проблемы управления и лидерства. Именно lider помогает организации преодолеть трудности и подняться на совершенно новый, высокий уровень развития. Лидерство рассматривается как важнейший компонент эффективного руководства. Рассмотрены лидерские качества, определяющие сущность лидерства. Выделены понятия лидево и управления.

Annotation: The article analyzes the problems of management and leadership. It is lider that helps the organization ercome difficulties and rise to a completely new, high level of development. Leadership is seen as an essential component of effective leadership. Leadership qualities defining the essence of leadership are considered. The concepts of leadership and management are highlighted.

Kalit so'zlari: *lider, liderlik, muvaffaqiyat, psixologik tip, bosh, boshqaruv, lider roli, lider ornı.*

Ключевые слова: *лидер, лидерство, успех, личность, психологический тип, руководитель, управление, роль лидера, место лидера.*

Key words: *leader, leadership, success, personality, psychological type, leader, management, role of the leader, place of the leader.*

Búgingi kúnde ózgerip atırgan sociallıq hám siyasiy jagday, biznestiń rawajlanıwı, zamanagóy ekonomika t.b. tarawlarda úzliksiz tez hám aytıp bolmaytuǵın innovaciyalı ózgerislerge baylanıslı mámleketimizde lider-basshılardıń zárúrligi sezilip tur. [1, 101-b]. Bunday basshıǵa talap anıq júzege kelgen jaǵdaylarda, álbette, basqalardı jańa jetiliskenliklerge iytermeley alatuǵın adam payda boladı.

Lider - inglis tilinen kelip shiqqan sóz bolip, ol jetekshi, aldında barıwshı, birinshi adam degen túsiniklerdi ańlatadı. Mákeme, topar, komanda, jámáátte ázirese jámiyetshilikte tán alınǵan, úlken abırayǵa iye adam álbette basqalarǵada kúshli tásirge iye. Ol mákemede tiykarǵı basqarıwshı sipatında háreket etedi. Lider topar aǵzası, birgeliktegi jumıstı alıp barıwda oraylıq rol atqarıwshı, sonday-aq, topardaǵı óz ara qatnasıqlardı tártipke salıwshı, anıq jaǵdaylarda juwapkershilikli qararlar qabıl etiwshi eń abıraylı, jetekshi shaxs.

Liderlik máseleleri áyyemgi zamanlardan berli adamlardı qızıqtırıp kelgen hám búgingi kúnde de bul tema áhmietliligin joyıtpadı. Liderlik kóplegen zamanagóy kásiplerde tabıstıń tiykarǵı deregi bolıp esaplanadı. Ózinde menejer hám lider sıpatların jámley alǵan jetik, nátiyjeli basshı, óz jumısındaǵı professional bolıp esaplanadı. Usınday kombinaciya mákemege qıyınshılıqlardı jeńip ótiwge hám rawajlanıwdıń pútkilley jańa, joqarı tekssshelerine kóteriliwine járdem beredi. Házirgi zaman kásipleriniń kópshiligi, belgili dárejede jetekshilikti kórsetiwdi talap etedi. Lider tek ǵana mákemedegi jeke shaxs yamasa topardıń emes, pútkil mákemeniń tolıq tabısqa erisiwi ushın zárúr. Biznes hám básekiniń usı qıyın sharayatında adamlardı óziniń izinen alǵa baslap baratuǵın bilimli hám maqsetke jetkere alıwshı adam kerek. Mákemede basshınıń rolin kórip shıǵıw ushın, liderlik ne?, lider kim? ekenligin túsiniw kerek. Liderlik qarım-qatnas óz ara ózgeshe qatnasıqlar diziminen ibarat bolip, olardı basshı hám xızmetkerler arasındaǵı jumis barısında júzege keletuǵın basqarıw jumısları mazmunı - dep túsiniw múmkin.

Basshılıq jumısların alıp barıw basshılıq usıllarınıń aqılǵa muwapıq paydalanılıwına tiykarlanadı hám xızmekerlerdiń háreket etiwine, ulıwma mápler hám maqsetlerge erisiwge baǵdarlanadı. Basshılıqta liderdiń - bas bolıp bashılıq etiw jumısları nátiyjeli basshılıqtıń eń áhmiyetli bólegi. Adamlardıń qáliplesken uyımlasıwı bolǵan jerge basshılıq - lider kerek. "Kósem-basshı" - "Jol- basshı" lider-jetekshi sóziniń mánisi usınday. Liderdin óz komandası, mákeme xızmetkerleriniń minez-qulqına órnek, úlgi sipatında tásir jasayı kerek. [2, 7-b.]. Mákemede abray-itibar, basshılıq tásiri bolmaǵan adamlar, ózleriniń ulıwma maqset hám tabıslarına erisiw ushın liderdiń izine erip, autqanına kónip, tapsırmanı orınlawı kerek kerek. Al, lider óz gezeginde, ózine úlken juwapkershilik júklengenin túsinip seziniwi lazım. Ol komanda aǵzaların izine ertip bashılıq etip, qátelespey maqsetlege erisiw ushın, adamlardı wazıypalarına say, aqılǵa uǵras orınlı ornına jaylastırıwı zırúr. Bul ápiwayı ońay, ańsat is emes. Adamlardı basqarıp hám olardı óz izińe ertiw ushın basshı belgili bir hákimshilik (adminstrativlik) huqıqlarına iye bolıwı kerek, sebebi hákimshilik - bul bárqulla májbúrlew. Májbúrlew dárejesi hár qıylı bolıwı hám úlken kontinuum ***Конти́нуум*** (lat. continuum — úzliksiz.) - shegerada jaylasıwı, qattı jazalawdan, jeńil (tilek, shamalaw, kórsetiw, túsindiriw t.b.) jazalarǵa shekemgi aralıqta bolıwı múmkin. Mákemeniń maqset hám wazıypaların belgilew, shaxslar hám toparlar aralıq baylanıslardı támiyinlew, mákeme jumısı procesinde payda bolatuǵın mashqalalardı sheshiwdiń nátiyjeli jolların tańlaw - bul lider-bashılıq wazıypasınıń shıńı. Mákemede jetekshilerdiń bolıwı jumıslardıń barlıǵına nátiyjeli hám tez erisiwge járdem beriwshi kúshli faktor.

Ulıwma alsaq, jetekshilik insan hám jámiettiń tábiyatınan kelip shıǵadı. Toparlıq turmis tárizinde jasawshı haywanlarda da jetekshilik baqlanadı. Ol jerde barlıq padaǵa basshılıq etetuǵın kúshlirek, isenimli, aqıllı túlik ajıralıp turadı. Mákemeniń tabısı onıń basshısı kim ekenine kóp baylanıslı. Lider-basshılıq haqqında jaqsı pikirler oǵada kóp. Áyyemgi dúnyanıń ullı sárkardaları hám mámleketlik ǵayratkerlerinen biri Aleksandr Makedonskiy: "Men qoy basshılıǵındaǵı arıslanlar armiyasınan qorıqpayman, al arıslan basshılıǵındaǵı qoy nókerlerden qorqaman"- dep aytqanı biykar emes.

Ullı babamız Ámir Temurdıń: “Isbilermen, qıraǵı, márt hám ǵayratlı bir adam mıń ilajsız hám biyparwa adamnan abzal”-dep házirgi zaman talabın gózlep aytqan desek hesh qátelespeymiz. Babamızdıń bul pikiri dana xalqımızdıń «Mıń qosshıdan bir basshı artıq»-degeni menen únles. Házirgi rawajlanǵan zamanımızda bunday insanlarǵa talap júdá joqarı bolıp, olardı házirde liderler dep ataymız.

Professional jetekshi jámáátti óziniń izinen ertip, márrege birge jetip, qatarda alda turadı. Mákemeniń tabısı tuwrıdan-tuwri liderdiń qanday bolıwına baylanıslı. Jámáátte basshı ornın iyelewge talaban bolǵan hár bir adam bir qatar jetekshilik pazıyletlerge iye bolıwı kerek. Sol pazıyletleri onıń jetekshi rolin belgilep beredi. Ne ushın birewler bassılıq etip, adamlardı óziniń izinen alıp bara aladı, basqaları bolsa buǵan qádir emes. Bunıń sebeplerin basshınıń tómendegi jetekshilik pazıyletlerinen tada ajamız:

-lider- basshı táwekelshi: haqıyqıy liderler qáwip-qáterge túsip, óz ómirin, turmıs qálpin ózgertiwden qorıqpaytuǵın qaysarlıǵın, táwekelge bel baylap baslaǵan baslaması ushın ayırım waqıtlarda qımbat baha tólewge tuwrı keletuǵını menen

túsinindiriw múmkin. Sol sebepli hádiyselerdi aldınnan biliwge umtılıwshı adamlar bárqulla táwekelge tayar boladı. Óz jámááti hám mákemesiniń abırayın tereń oylap qáwipke jol qoyıwǵa tayar batır adamlar ǵana bárha tabısqa erisedi. Hádislerdiń birinde payǵambarımız wa rasullah haqqa, Siz kimnen qorqasız?- dep soraǵanda, táwekelshiden qorqaman»- dep juwap bergen, dep keltiredi;

***-aktiv turmıslıq poziciyaǵa iye*:** qálegen jagdayda duris baǵdar ala alıw ushin liderde aktiv turmıslıq poziciya boliwi kerek. Bul jetekshilikke zárúr talap bolıp, ol lider-basshıǵa hámiyshe waqıyalardıń qaynaǵan qazanında bolıw, barlıq nárselerdi tikkeley bilip xabardar bolıw imkaniyatın beredi. Biziń dúnyamızda informaciya úlken rol oynaydı, informaciyanı iyelegen adam bárha hámmeden aldında boladı;

- ***háreketleri iisenimli, nızamlı, turaqlı hám izbe-iz***: lider adamlardı birlestiriwshi tártip qaǵıyda nám bahalılıqlardı óz boyında tasıwshı, sonıń ushın onıń dúnyaǵa kóz-qarası hám iskerligi ulıwma insanıy ádep-ikramlılıq qádriyatlarına muwapıq;

-lider adamlardıń qádiryatlarınıń bahasın túsinip jetken, awız birshilikti basqalarǵa sińdire alıwshı, sonıń ushın onıń adamlar arasında hırmeti joqarı, aytqanları nızam táqiletli;

- ***basqalardan ayrıqsha ózgeshe*** - ol óz wazıypaların orınlawda hadallıq, ádalatlılıq, isenim, juwapkershilik, sabır-taqáát penen izbe-iz háreket etedi. Maqsetke erisiw ushın qádemlerin sabırlı, juwapkershilikli, qádemlerin izbe-iz qádembe-qádem basqan adamlar ǵana tabısqa erise aladı. Lider usınday adam;

- ***aldınnan uzaqtı kóre biliwshi***: topardı óziniń izinen alıp barıwshı adam, filosofoianıń sebep-aqıbet nızamımına muwapıq, óz is-háreketleriniń nege alıp kelerin boljay biliw lider - shaxstıń eń áhmiyetli shólkemlestiriwshilik pazıyletlerinen biri.

- ***baqlawshı-sınshıl***, óz toparınıń, basshılıq etp atırǵan jámááttiń keleshegin kóre biliw. Jetekshiler haqıyqatında mayda-shúydelerge bas qatırıp, ılken kóshsten artta qalıwǵa haqılı emes. Lider - jetekshi basqan qádemlerin aldınnan oylap shıǵıwı, qalay islesem ne bolatuǵını haqqında anıq pikir qáliplesiwi kerek, ol izbasarlarınıń kásiplik, insaniy hám intellektual múmkinlihiliklerиniń tolıq ashılıwı ushın sharayat jarata biledi.

Liderdiń bul pazıyletleri izbasarlardıń jetekshige isenimin hám oniń izinen júriwge tayarlıqtı qáliplestiriwdiń tiykarı bolıp esaplanadı. Óz jetekshisi izine ergen adamlar oǵan tolıq iseniwi, ol qátelespeytuǵının hám olardı tabısqa jetkere alatuǵının biledi;

Ádette, adam birden jetekshi lider bolıp jaralmaydı. Insannıń mákeme jetekshisine aylanıw procesi júdá ańsat emes. Kóp nárse usı tarawda zárúr uqıp hám kónlikpelerdi qáliplestiriwshi adamnıń óziniń tabanlılıǵı menen erk kús-jigerine baylanıslı.

Liderlik penen basqarıwdıń parqı aspan menen jerdey. Bul parıq sonnan ibarat, basqarıw tapsırmanı buljıtpay orınlaw, jetekshi-lider dıqqattı jaqsı ónim islep shıǵarılıwına, jumıstıń anıq nátiyjesi bolıwına qaratadı. Liderdiń áhmiyetli sipatı paydalı maqsetti gózley biliw hám onı nátiyjeli ámelge asırıw qábileti.

Hár bir insannıń óz turmıs tájiriybesi, sezim, pikir, tárbiya, hár qıylı ideyalıq kóz-qaraslari, ómirlik pozicyasına iye biytákirar aqıllı jan. Bul insan intellektual potencialı bolıp esaplanadı. Tiykarınan, hár qıylı jumıs tarawlarında jańa bilim uqıp, kónlikpe

nájitiybeler jıynap óz aldına maqset qoyıp, oǵan erisiwge umtılǵan insan álbette lider bola aladı.

Mákemede barlıq sharayatlar turaqlı qáliplesken bolsa jumıslar nátiyjeliligi liderlik qatnasıqlar iske qosılmayaq basqarıw arqalıda támiyinleniwi múmkin. Al lider, mákemeniń barlıq aǵzaların jańa jaǵdaylar hám talaplar nátiyjesindegi ózgerislerge bárha turaqlı juwap beriwge tayar bolıwǵa májbúrley aladı. Hár qıylı ózgerisler payda bolǵan jaǵdayda pútkil mákeme jumısınıń nátiyjeliligi basshınıń imkaniyatları – liderlik kúsh quwat-jiger, shaxsıy hám intellektuwal potencyalına baylanıslı iske asadı.

Jámiyetke hám jámáátke lider-basshı mudamı kerek. Hámme nárse tınısh ornında, qáwip-qáter kútilmegen jaǵdaylardaǵı basshınıń roli qanday? Ol anıq belgilenbegen. Hámmeden mákemeniń saqlanıp, jámááttiń iygilikli isleriniń dawam etiliwin talap etetuǵın kútilmegen tosadıy jaǵday payda bolǵanda, haqqıyqat-liderdiń kimligi sheshiwshi rolge aylanadı. Bunday jaǵdaylarda tek makemeniń tabısı ǵana emes, reti kelgende mákeme hám onıń jámáátinińde jasap qalııw yamasa qalmaw qáwipide, onıń saattay anıq is-háreketlerinen, kásiplik mamanlıǵınan tikkeley ǵárezli.

Hadıyqıy lider qanday sharayatta bolmasın óz poziciyasın, aqıl kúsh jigerin jumsap mákemesin, onıń jámáátin tek alǵa, jańa tabıslarǵa jetkere alıwshı -Shaxs.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Латкин А.П., Соболева О.А. Оценка потребностей в инвестиционных ресурсах для технологического перевооружения предприятий энергетики// Российское предпринимательство. — 2008. — № 1 — Вып. 1 (104). —с. 101.

2.Трейси Брайан — Личность лидера [Электронный ресурс] — Режим доступа. — URL: http://lidlib.com/category/, (дата обращения 25.12.2013).

ШАХСТЫҢ ӘДЕП-ИКРАМ САНА СЕЗИМИ.

К.Кенжебаева

Әжинияз атындағы НМПИның «Улыўма педадогика ҳәм психология» кафедрасы аға оқытыўшысы

Ҳәр бир шахс биринши гезекте өзиниң руўхый дүньясы менен ажыралып турады. Улыўма инсаныйлық әдеп икрамлылық сана сезимди өзине жәмлестирип алған жас әўлад-баркамал әўлад болып руўхый дүньясы бай шахс қатарына киреди.

Президентимиздың атап көрсеткениндей, алдымызда турған ең ийгеликли мақсетимиз елимиздиң уллы келешегиде, ертеңги күнимиз, еркин ҳәм абадан турмысымызда Өзбекстанның XXI-әсир дүнья жүзлик шерикликте қандай орын ийелеўиде булардың барлығыда жаңа әўлад өнип-өсип киятырған перзентлеримиздиң қандай инсанлар болып камалға келиўине байланыслы. Демак, бул сөзлер елимиздиң әмелге асырылып киятырған мәмлекетлик сиясаттың мазмун-мәнисин айқын көрсетеди.

Ақыл, әдеп, билим инсаныйлық жәмийеттиң ҳәр дәўиринде өзине сай турмыслық тәжирийбелерге, жасы үлкенлердиң кеңесине сүйенип жүргизилип отырды. Нәтийжеде жасы үлкен менен жасы киши, тәжрийбели ҳәм билимли адамлар арасында әдеп-икрамлық қатнаслардың өз-ара байланыслары пайда бола баслады. Әсирлер бойы ата-бабаларымыз жаратқан тәртип пенен тәрбия, әдеп пенен интизам ҳаққында үрип-әдетлер Орта Азия халықларының әййемнен киятырған миллий тарийхый дәстүрлери болып есапланады.

Ата-бабаларымыздың үгит-нәсиятлары менен әдеп-икрамлық, тәлим-тәрбиясы өмирден, турмыс тәжрийбелеринен арзыў-үмитлеринен дөреп ҳәр бир әўладтың келешегине мүнәсип дәрежеде тәрбиялық тәсир тийгизип келмекте. Усылар тийкарында бүгинги күни заманласларымыз шығыстың уллы данышпанлары жаратқан тәлим-тәрбиялық мийрасларды оқып-үйретип, ақыл-ойын, руўхый дүньясын байытады. Себеби, бизлер данышпанлардың сөзлери менен ақыл-кеңеслеринен, озық ойлар менен жазылған тәлим-тәрбия ҳаққындағы әжайып пикирлерин оқыймыз.

“Әй улым ата-ананды мудамы ҳүрмет етип, олардың хызметинде болғыл, устазыңды ата-анаңнанда артық сыйла оған шын кеўил менен иззет исле” деген Ҳәким Улықманның ўәсиятынан баланың әдеп-икрамлылық сезимлери шаңарақта ата-ананы сыйлаўдан басланатуғынлығын түсинемиз. Ҳақыйқатындада, әдеп-икрам саны сезимлери ҳуждан, ар-намыс, ана-ўатанына, халқына, хожалығына, қала берсе өзине ҳүрмет-иззет, садықлық, ата-ананың тынып-тынышымайтуғын мийнети, қудиретли тәрбиясы менен қәлиплеседи, жәнеде мийриманлық пенен миймандослықтың сыйласық пенен ҳақпейилликтиң шырағы жанған ата-журтының үлгилерин үйретип камалға келтиреди. Ҳәр елдиң, ҳәр халықтың мың-мың жыллық тарийхына ийе халық педагогикасының жетискенликлери менен бийбаҳа тәрбия усыллары бар. Ата-ананың перзентке, перзенттиң ата-анаға мехир-муҳаббаты, шәкирттиң устазға итибары ҳәм ҳүрмети ҳәмме халықлар ушын бирдей жоқары әдеп-икрам сана сезим болып есапланады.

Бүгинги күни ата-бабаларымыздың тәрбия тараўында жаратқан тәлим-тәрбиялық мийрасыларын, миллий үрип әдетлерге жарасқан турмыс көринислерин қайта тиклеў әдеп-икрамлық тәрбиясының ең әҳмийетли ўазыйпасы болып тур. Биз өзимиздиң ҳалықлық миллий көринислеримизди жасларға терең сиңдирип барыў мәселесин, мектеп оқыўшылары алдына көбирек қойыўымыз, соның менен оларда адамгершилик минез-қулық, тәрбия ҳәм билимине жараса өз халқы ҳәм миллетиниң бай мийрасларын терең ийелеў мүмкиншилигин жаратқан боламыз. Себеби ата-бабаларымыз жасап бинә еткен, күнделикли турмыс көринислеринен пайда болған барлық нәрсени үйренбей, оларға туўры ҳәм ылайлықлы баҳа бермей, айтылған даналық пикирлери менен өзимизди байытпай адамгершилик, пәклик, ақыл ҳәм әдеплилик қусаған әўладтан-әўладқа өтип киятырған қәдирли пазыйлетлерди меңгере алмаймыз.

Бундай әдеп-икрамлық көринислердиң шынына ҳәр-бир адам ана тилин жақсы билиўи менен, ата-бабаларымыздың әдиўли дәстүрлерин заманғөй мәдениятымыз бенен теңдей уғып қәдирлей билиўи менен ғана ериседи. Себеби

ҳәр халықтың, ҳәр миллеттиң өтмиши ана тили менен жаңаратуғының өзинин ишки ҳәм сыртқы дүнья түсинигин ана тили менен исенимли жеткизе алатуғынын билемиз.

Халқымыздың терең ҳүрмет пенен қарап қәдир тутатуғын устаз, ата-ана деген уллы түсиниклери менен қатар жаслардың санасына сиңдиретуғын, жасы үлкен адамларды сыйлаў, сәлемлесиў, қоңсы-қоба, ағайын-туўысқанды ҳүрметлеўге үйрениў, ҳайыт-мереке миллий байрамларға қатнасыў кишипейил меҳир-сақаўатлы болыў, дос арттырыў, туўры сөзли болыў. Мине усылардың барлығы халқымыздың миллий мәденияты үлкенниң кишиге пәнду-нәсият болыў менен қатара ҳәр бир инсанның адамларға да жәмийеткеде болған әдеп-икрам сана-сезиминиң мүнәсип қағыйдалары болып есапланады.

Әдеп-икрамлылық сана сезим әдеп-икрам қатнасларында қәлиплесетуғын көз-қараслар, идеялар ҳәм теориялар болып есапланады. Әдеп-икрамлық сана, жәмийетлик қатнаслардан пайда болады.

Сана сезиў органларының қурамалы комплекси менен байланыслы болып адам хызметиниң нәтийжеси. Сана адамның психикалық хызметиниң түрли бөлеклерин өз ишине алады: сезиў, сақлаў, қыял, минез-қулық түсиниклер қабыл етиў ҳ.т.б.

Адамның ҳәр-қандай ис-ҳәрекети сана арқалы орынланады. Атақлы илимпазлар, педагоглар муғаллим тәрбияшының әдеп-икрамлық санасына жүдә үлкен әҳмийет берген. Педагогикалық әдеп-икрам сезимине ийе болмаған адамның жақсы тәрбияшы бола алмайтуғынын тастыйықлайды.

X әсирде жасаған Абу-Наср Фарабий тәлим-тәрбияға арнаған шығармаларының биринде теректиң (ағаштың) саўлатлылығы оның мийўеси менен белгиленетуғындай адамның барлық ис-ҳәрекетлериде әдеп-икрам менен сәўлеленеди. Билим, ағартыў жақсы әдеп-икрам менен белгилениўи лазым.

Балалар метктепке биринши келиўден баслап муғаллимлерди сынайды, оларды бақлайды, үйренеди. Муғаллимниң сөзи сыртқы көриниси, кийиниўи қатнасы ҳәм басқа ҳәрекетлеринен өрнек алады.

Әдеп-икрамлылық сананың орайлық элементиниң бири бул адамдағы исеним. Белгили турмыс шәраятлары ҳәм тәрбия тәсиринде пайда болған билимлер және әдеп-икрамлық тәртип қағыйдалар эмотционаллық қатнаслардан ибарат болған исеним болып есапланады. Исеним адамды алға илгерлетеди ҳәм руўхый азық береди. Егер адам басқалардан үлги алатуғын болса оған дәслеп исениўи тийис. Адам ҳәр қандай қыйын жағдайларда да өз принциплеринен қайытпайтуғын исенимди пайда етеди.

Әдеп-икрам санасы элементлериниң бири әдеп-икрамлық сезим. Әдеп-икрамлық болмаса жеке адамлар ортасында анық мәнисиндеги әдеп-икрамлық қатнасларыньң болыўы мүмкин емес. Әдеп-икрам исеним бул идеял мораллық раўажланыўдың шыны болып, оған әдеп-икрам әдеплери менен әдеп-икрам сезиминиң бирлиги арқалы ерисиледи. Әдеп-икрамлық исенимлеринин беккем турақлы тийкары балалық ҳәм ерте өспиримлик жылларында баланың жақсылық ҳәм жаманлықты, намыс ҳәм намыссызлықты, әдеплилик ҳәм әдепсизликти жарқын көрсетпелиликтиң оның көрип ислеп бақлап

атырғанларының мораллық мәниси айқынласқан шараятта ғана түсинип алыўына болатуғын дәўирде қалатуғын әмелият бизге толық исендиреди.

Исенимлерди қәлиплестириў процесси баланың өз тилеклерине өз тилеклерин басқарыўға саналы көз-қараста болыўын көзде тутады. Сезим бул мораллық исенимнин принципиаллықтың руўхый күшиниң қаны, денеси, жүреги сезимсиз әдеп-икрамлық еки жүзлиликти тәрбиялайтуғын қурғақ мәнисиз сөзлерге айланып кетеди. Мине соның ушын да образлы етип айтқанда әдеп-икрам түсинигинен әдеп-икрам исенимине апаратуғын жол терең сезимлер менен байыған қылықлардан әдеплерден баланың өзи ислеп атырғанларына оның дөгерегинде исленип атырғанларға тийисли жеке қатнасларынан басланады. Жоқары әдеп-икрамлық әдетлери ушын тийкар болады деген дәслепки қылықлар көпшилик жағдайларда затларға болған қатнасты сәўлелендиреди, бирақ бул затларда мийнетке адамның ықласы жумсалады, усталық мийнетти сүйиў иске асырылады, солай екен адамның қәдир-қымбатында көринеди деп есаплаймыз. Затлар арқалы мийнетке ал мийнет арқалы адам ҳәм жәмийетке эмотциялық көз-қараста болыў, әдеп-икрамлық әдетлерин қәлиплестириўдиң айрықша әҳмийетли шәрти.

Әдеп-икрамлық сезимлер жақсы ҳәм жүзеки болып бөлинеди: яғный дурыслық, мийримлилик пикирлеслик ҳәм оларға қарама-қарсы болған надурыслық, мийримсизлик иси. қаралық усағанлар ҳ.т.б. Әдеп-икрамлық сезимлер мазмуны бойынша жәмиietлик турмыстан тийисли. Мәселен: мийнеттен рәҳәтлениў, тежемкорлық ислеп шығарыў, ўатан сүйиў жәмәәтшилик дослық сезими оның мысалы бола алады. Тосаттан болған ўақыяларға байланыслы адам тезлик пенен сезимге бериледи. Оның психикасында топланған тәжирийбелер тез арада ҳәрекетке келеди.

Демек ҳәр бир шаңарақтың, мектеп пенен жәмийетшиликтиң мақсети жас әўлатты әдеп-икрамлы тәрбиялаў екен, онда өзимиздиң жақсы-жаман, пайда-зыян, обал-саўаптың парқына баратуғын, ҳәр бир өспирим алдында өз-ара мүнәсибетимиз бенен ата-бабаларымыз нәсиятына садық екенимизди дәлийлейтуғын дәрежеде тән алыўымыз керек.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, „Ma’naviyat“, 2008.
2. А.Н.Форобий. Фозил одамлар шахри Т. «Камолат кутубхонаси»-2016

ELEKTRON O‘QUV MATERIALLARINI ISHLAB CHIQISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Nurmaxanov Kayrat Erpayızovich,
p.f.f.d.(PhD), dotsent
QR, Nukus davlat pedagogika instituti, Matematika o’qitish metodikasi kafedrasi
E-mail: *nurmakhanovk@mail.ru*

Raqamlashtirish jarayoni ta'lim sohasida jadal rivojlanib, o‘quv jarayonida yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Elektron ta'lim resurslari (ETR) esa raqamlashtirish sharoitida ta'limning asosiy tarkibiy qismlaridan biriga aylanib, bilim olish va bilim

berish usullarini o‘zgartirmoqda. ETRlardan samarali foydalanish ta'limning sifatini oshirish, bilimlarni chuqurlashtirish, o‘quvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida interaktiv muloqotni kuchaytirishga yordam beradi.

Elektron ta'lim resurslarini yaratish texnologiyalari

Elektron ta'lim resurslari multimedia texnologiyalari, axborot texnologiyalari, ta'lim dasturlari va dasturiy vositalardan foydalanib yaratiladi. Bugungi kunda ETRlarni yaratishda quyidagi texnologiyalar keng qo‘llaniladi:

1. **Multimedia texnologiyalari**

Interaktiv elementlar, videodarslar, grafiklar, animatsiyalar, ovozli o‘quv materiallari kabi multimediya elementlaridan foydalanish ta'lim resurslarini yanada qiziqarli va tushunarli qiladi. Bu texnologiyalar o‘quv jarayonida bilimni yanada samarali uzatishga xizmat qiladi.

2. **LMS (Learning Management System) tizimlari**

LMS tizimlari – Moodle, Canvas, Blackboard kabi platformalar ETRlarni boshqarish, ularni ta'lim jarayonida integratsiyalash va monitoring qilish imkonini beradi. LMS platformalari o‘quv materiallari, topshiriqlar va o‘quv natijalarini saqlash va tahlil qilish imkoniyatini ham taqdim etadi.

3. **Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR)**

VR va AR texnologiyalari orqali o‘quvchilar o‘quv materiallarini jonli ko‘rinishda ko‘rib, ularni amaliyotda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Masalan, VR texnologiyalari tibbiyot, muhandislik kabi sohalarda talabalar uchun muhim jarayonlarni interaktiv shaklda tushuntirishda yordam beradi.

4. **Bulutli texnologiyalar**

Google Classroom, Microsoft Teams kabi bulutli platformalar orqali o‘quvchilar va o‘qituvchilar har xil joydan o‘zaro muloqot qilishi, birgalikda o‘quv materiallari bilan ishlashi va hujjat almashishi mumkin. Bulutli texnologiyalar orqali ETRlarni saqlash va ularga har qanday qurilmadan kirish imkoniyati yaratiladi.

5. **O‘quv ilovalar va interaktiv vositalar**

Quizlet, Kahoot, Mentimeter kabi interaktiv ilovalar va vositalar ta'lim jarayonini interaktivlashtirishga imkon beradi. Bu ilovalar yordamida testlar, viktorinalar o‘tkazish, talabalar bilan qayta aloqa o‘rnatish mumkin.

Elektron ta'lim resurslarini joriy etishning afzalliklari

Elektron ta'lim resurslari ta'lim jarayoniga ko‘plab ijobiy o‘zgarishlar olib kiradi:

- **Qulaylik**: ETRlar internet orqali istalgan joydan va vaqtda o‘qishga imkon beradi.
- **Individual yondashuv**: O‘quvchilar o‘zlashtirish darajasiga mos materiallarni o‘zlari uchun qulay tempda o‘zlashtirishi mumkin.
- **Tejamkorlik**: Elektron materiallardan foydalanish moddiy resurslarni tejaydi va atrof-muhitga zarar yetkazmaslikka xizmat qiladi.
- **Keng qamrov**: Raqamli ta'lim resurslari orqali bir vaqtning o‘zida ko‘plab o‘quvchilar uchun ta'lim imkoniyati yaratiladi.

Elektron ta'lim resurslarini joriy etishning muammolari

ETRlarni joriy etishda quyidagi muammolar yuzaga kelishi mumkin:

- **Texnik infratuzilma muammolari**: Internet tezligi, texnik qurilmalarning yetarli emasligi.
- **Kadrlar malakasi**: O‘qituvchilarni yangi texnologiyalardan foydalanishga o‘rgatish zarurati.
- **Raqamli savodxonlik**: Talabalarning texnik va raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha bilim darajasi.

Xulosa qilib aytganda, raqamlashtirish sharoitida elektron ta'lim resurslaridan foydalanish ta'lim jarayonini samarali va interaktiv o‘tkazish imkonini beradi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali o‘quvchilar va o‘qituvchilarga keng imkoniyatlar yaratiladi, bu esa ta'lim sifatining oshishiga hissa qo‘shadi. Shu bilan birga, texnik infratuzilma, raqamli savodxonlikni oshirish va kadrlar tayyorlash masalalarini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Clark, R.C., & Mayer, R.E. (2016). E-Learning and the Science of Instruction: Proven Guidelines for Consumers and Designers of Multimedia Learning. Wiley.
2. Horton, W. (2011). E-Learning by Design. Wiley.
3. Mayer, R.E. (2014). The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. Cambridge University Press.
4. Garrison, D.R., & Vaughan, N.D. (2008). Blended Learning in Higher Education: Framework, Principles, and Guidelines. Jossey-Bass.
5. Sung, E., & Mayer, R. E. (2012). "Five facets of online instruction: Directions for future research". Educational Technology Research and Development, 60(1), 101-116.
6. Siemens, G. (2005). "Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age". International Journal of Instructional Technology and Distance Learning.
7. Ally, M. (2009). Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. Athabasca University Press.
8. Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. Routledge.
9. Nichols, M. (2008). E-learning in Context. Routledge.
10. Ally, M., & Tsinakos, A. (Eds.) (2014). Increasing Access through Mobile Learning. Commonwealth of Learning Press.

ОҚЫЎШЫЛАРДА ЖОҚАРЫ АДАМГЕРШИЛИКЛИ ҚӘСИЙЕТЛЕРДИ ҚӘЛИПЛЕСТИРИЎДЕ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНЫҢ ОРНЫ

Т.Есемуратова, Г.Матмуратова
НМПИ «Улыўма педагогика ҳәм психология» кафедрасының аға оқытыўшылары

Қарақалпақ халық аўыз еки әдебияты-бул ҳәр тәреплеме бай, турмыстың сәўлелениўи. Халық дәстанлары халқымыздың ҳәр бир дәўирдеги билимин санасын, мәдениятын тарийхын, үрп-әдетин, диний исенимлерин, дуньяға

болған көз-қарасын, тәлим-тәрбиясын өз бойына сиңдирген. Әсиресе, дәстанларымыз жас әўладқа тәлим тәрбия бериўде үлкен әҳмийетке ийе. Көпшилик дәстанлар өзиниң мазмуны бойынша жасларды қаҳарманлыққа өз жерин, халқын, елин сүйиўге үйретсе, гейбир дәстанлар муҳаббатқа, ҳадаллық пенен дослыққа, адамгершиликке тәрбиялайды.

Ал гейбир дәстанлар арқалы халқымыздың өткендеги тарийхынан анық мағлыўматларға ийе боламыз.

Анығырақ айтқанда дәстанлар арқалы өз халқымыздың өткендеги өмир тиришилик ушын гүресин, жасаған орталығын үрп-әдетин, тәрбиясын үйренип барамыз.

Биз дәстанларды үш топарға бөлип үйренемиз. «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Қурбанбек», «Ерзийўар», «Мәспатша», «Гөруғлы», қаҳарманлық дәстанлары болып «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Ҳамра», «Ашық-Нәжеп», «Ҳүрлиқа-Ҳамра», «Таҳир-Зуҳра», «Ләйли-Мәжнүн», «Юсуф-Злийха» ашықлық дәстанлары болып, «Едиге», «Ерсифа», «Дәўлетиярбек», «Шәрьяр» тарийхый дәстанлары болып саналады.

Қаҳарманлық дәстанлардың айырмашылығы оларда ҳәр бир бас қаҳарман батыр, ер жүрек душпанына қатал, достына мийирман, ел журтын сүйетуғын, айтқан сөзин орынлайтуғын үлкен азамат болып сүўретленеди.

Дәстанлардың усындай үлгили образларын халық педагогикасы тәлим-тәрбиялық материал сыпатында пайдаланып, жас әўладты тәрбиялайды, ал жаман типлерди жек көриўге үйретеди. Жас әўладлар ушын дәстан қаҳарманларының үлгили ислери тәсирли болады. Себеби, оқыўшы жасларымыз ер жүрек қаҳарман болыў әрманында жасайды. Олар дәстанларды оқып отырып, өзлерин сол қаҳарманлар орнына қойып қарайды. Сол дәстанлардағы батырлар сыяқлы әдепли, адамгершиликли батыр, ер жүрек, елин қорғаўға таяр болыўыды қәлейди. Мысалы «Алпамыс» дәстанын алайық Алпамыс батыр, ер жүрек, ҳадал, ақыллы, әдеп-икрамлы, азаматлыққа тән барлық жақсы қәсийетлер оның өз бойынан табылады. Алпамыстың ақыллы, батыр болып өскенлигин дәстанда төмендегише сүўретлейди. «Алпамыс Байсынның елатында он төрт жасына келди, нардай күшине толды, ер жетип жигит болды» Алпамыстың ақыллы, ойлы ислери жақсы қәсийетлери, қаҳарманлықлары жас әўлад ушын үлги болады. Жаслар оннан үлги алып ел-халықтың мәпи ушын гүресшең болыўға тәрбияланады.

Халық педагогикасындағы тәлим-тәрбиялық ой-пикирлер қарақалпақ халқының арасында оғада кең таралған. Бундай жоқары адамгершиликли пазийлетлер «Қоблан» дәстанында көбирек ушырасады. «Қоблан» дәстанының халық арасына кең таралыўының өзи, әсирлерден-әсирлерге өтип сүйикли жыр сыпатында атқарылып келиўиниң өзи ҳақыйқат халық дөретпеси екенлигин дәлийлейди.

«Қоблан» дәстанының бас қаҳарманы Қоблан. Ол халық сүйген батыр, ең күшли, елдиң душпанына қарсы елден бурын «Мен бараман»-деп атланып, жеңип шығатуғын қайтпас қаҳарман. Дәстанда оның ерлигин, батырлығын дәлийлеў ушын оны басқа батырларға салыстырып көреди. «Қобланның»

ақыллылық пенен ис жүритип не бир дәўлер, не бир мықлы адамларды жеңгенин дәлийлейди.

Сондай-ақ жаслардың тәлим-тәрбиясы мәселесин сөз қылатуғын оғада бай қарақалпақ халқының қаҳарманлық дәстаны «Қырық қыз» дыққатқа жүдә ылайық . «Қырық қыз» дәстаны мектеплердиң, орта ҳәм жоқары оқыў орынларының оқыў бағдарламаларына киритилген. Дәстанның бас қаҳарманы Гулайым өзиниң ақыл-парасаты менен қасына қырық қыз жыйнады ҳәм елин қорғаў ушын әскерий шынығыўлар ислейди. Гулайымның жанындағы батыр Сәрбиназ туўралыда дәстанда айрықша сөз етилген.

Усы қырық қыз ишинде
Бийдай ирең, қой көзли,
Ақыллы, аўыр минезли,
Жүреги аттың басындай,
Шаққан шақпақ тасындай,
Сәрбиназ сулыў бар еди.

Ол Гулайым тәрепинен «ақыллым» деген ат алады. Сәрбиназ ел ушын жанында кешетуғын ер жүрек батыр, қыз.

«Қырық қыз» дәстанының бас қаҳарманы батыр қыз Гулайым образы тийкарғы орынды ийелейди. Ол ер жүрек, ақыллы, үлкен әскер басы. Қарақалпақ халық шежирелеринде ерте заманларда ҳаял-қызлардан Арыўхан, Ақшолпан сыяқлы руў уранлары болғанлығы ҳаққында мағлыўматлар бар. Батыр қыз Гулайымды сол қаҳарман ҳаял-қызлардың дәстүрин даўам еттириўши деседе болады.

Буннан басқа «Қурбанбек» дәстанында да жасларды әдеп-икрамлыққа, адамгершиликке, батырлыққа, ер жүрекликке тәрбиялаў ҳаққында сөз етиледи.

Жуўмақластырып айтқанда халық дөретпелери арқалы тәрбияланған бала өзин қоршаған дүнья ҳәм турмыс шынлығын дурыс түсиниўге үйренеди. Оқыўшыларға фольклорлық шығармалар үлкен қуўаныш ҳәм ләззет бағышлайды, оларда ақылый ҳәм әдеп-икрамлық сыпатларын қәлиплестиреди ҳәм раўажландырады. Әййемги дәўирлерден-ақ шығыс халықларында усының бири қарақалпақ халқында әдеп-икрамлылық ҳәм адамгершилик мәселелери тәрбияда баслы орын ийелеп, халық балаларға әдеплилик үйретиўде тийкарынан өзлериниң турмыслық тәжирийбелерине сүйенип отырған. Әдеп-икрамлы болыў пәзийлетлери ҳаққында қосық ҳәм дәстанлар, ертеклер, нақыл-мақаллар дөреткен. Халықтың әдеп-икрамлылық сыпатлары әсирлер бойы топланды, олар әўладтан-әўладқа өтип барған. ҳәм адамгершилик мәселелери тәрбияда баслы орын ийелеп, халық балаларға әдеплилик үйретиўде тийкарынан өзлериниң турмыслық тәжирийбелерине сүйенип отырған. Әдеп-икрамлы болыў пәзийлетлери ҳаққында қосық ҳәм дәстанлар, ертеклер, нақыл-мақаллар дөреткен. Халықтың әдеп-икрамлылық сыпатлары әсирлер бойы топланды, олар әўладтан-әўладқа өтип барған.

Пайдаланған әдебиятлар

1.Қарақалпақ фольклоры, V1-том «Қырық қыз» дәстаны 1980-ж.46-бет.
2.Қарақалпақ фольклоры, V1-том.

«BABURNOMA» TARIYXÍY SHÍǴARMASÍ ARQALÍ OQÍWSHÍLARDA ESTETIKALÍQ KOMPETENTLIKTI RAWAJLANDÍRÍW USÍLLARÍ

D.Kurbanbaeva, P.Abdalieva

NMPI «Ulıwma pedagogika hám psixologiya» kafedrasınıń aǵa oqıtıwshıları.

Joqarı mádeniyatqa erisken hár bir xalıqtıń sonday ullı perzentleri boladı, olar tek ǵana óz jurtınıń emes, bálkim ulima jáhánniń ilimli xalqınıń húrmet-itibarına iye boladı. Ózbek xalqi tariyxında dúnya civilizaciyası rawajlanıwına úlken úles qosqan áne sonday ullı oqımıslılar, mámleket ǵayratkerleri kóplep tabıladı. Olardıń turmısı hám dóretiwshiligi dúnya ilimpazları tarepinen keń kólemde úyrenilip kelinedi. Bul pikirimizge, ásirese, Zahiriddin Muhammad Bobur ruwxıy miyraslarınıń jáhán ilimi, mádeniyatı hám kórkem ónerinde úyreniliwi ayqın mısal bola aladı.

Zahiriddin Muhammad Bobur XVI ásir turkiy ádebiyattıń kózge kóringen wákillerinen biri bolıp tabıladı. Ol Nizamiy, Xusrav Dehlaviy, Lutfiy, Nawayi dástúrlerin dawam ettirgen dóretiwshi bolıp tabıladı. Bobur dóretpeleri mazmunlılıǵı hám kórkem sheberligi menen ajralıp turadı. Ol óziniń quramalı turmıs jolı, qarama-qarsılıqlı dúnyaǵa kóz qarası hám de bay kórkem ádebiyatqa baylanıslı ilimiy oylawı menen túrk ádebiyatı hám mádeniyatı tariyxında múnásip orın iyeleydi.

Ataqlı mámleket ǵayratkeri Javoharla'l Neru óziniń «Hindistonning kashf etilishi», «Jahon tarixiga bir nazar» dóretpelerinde Zahiriddin Muhammad Bobur haqqında bılay dep jazadı: «Bobur-gózzal shaxs. Oyanıw dáwiri húkimdarınıń haqıyqıy úlgisi bolıp tabıladı. Ol márt hám isbilermen adam bolǵan. Bobur oǵada mádeniyatlı insan bolıp, óz dáwirindegi eń jetik shaxslardan biri edi. Ol islamdaǵı mektepparasliq sıyaqlı shekleniw hám dinge berilgenlikten jıraq edi… Bobur kórkem ónerdi, ásirese, ádebiyattı qatti súygen».[1 22]. Boburdıń turmıs jolı júdá quramalı bolǵan. Ol 12 jasında Andijan taxtına otırǵanınan baslap 1530 -jılǵa - shekem mashaqatlı hám quramalı turmıs jolin basıp ótken. 1498-, 1500-, 1512-jıllarda áke taxtı Samarqandtı iyeledi. Biraq Movarounnahrda oraylasqan mámleket dúziw ármanı ámelge aspadı. Sonnan keyin ol Qabuldi paytaxt etip, Awganistanda óz saltanatın qurıwǵa eristi. 1525-jılda bolsa Indiyaǵa tabıslı júris etip, Ibrohim Lodini jeńedi hám házirge shekem ullı mo'g'ullar imperiyasi atı menen ataqlı bolǵan imperiya duzdi. Bul imperiya 500 jıl óz poziciyayin saqlap turdı. Ol tiykar salǵan imperiya Awganistan hám Indiyanıń siyasiy ekonomikalıq hám materiallıq rawajlanıwda zárúrli ról oynadı.

Bobur ádebiyat, kórkem óner, tariyx hám ılım pánniń túrli tarawlarında gáziyneler jarattı. “Boburnoma”ni úyreniwge de ayriqsha jantasıw talap etiledi. Jáhán kóleminde keń tán alıwǵa iye bolǵan bul shıǵarmanı jazılıwındaǵı Boburdiń jazıw usılına áhmiyet beriw sabaqliqlardıń dıqqat orayında boliwi kerek. Boburdıń súwretlew tártibine tán ayrıqshalıqlardan biri sonnan ibarat, ol qaysı bir zat yamasa jaǵday haqqında jazar eken, húkim shıǵarmaydı, bálki sol zat yamasa jaǵdaydıń sonday bir tárepin súwretleydi, nátiyjede oqıwshı ol haqqında tıyanaqlı toqtamǵa keledi. Mısalı, avtordıń Samarqand haqqındaǵı jazıwlari menen tanısayiq. Ol qalanı qorshap turǵan qońiraw úlkenligin tariplep otirmaydi: “... buyırdımkim, qádem urdilar, on mıń altı júz qádem shıqtı” dep aytıwı menen usı qorǵan haqqında málim toqtamǵa keliw imkaniyatın óz oqıwshısına qaldıradi. Bunıń menen súwretlewdiń qalıslıq dárejesin asıradı. Oqıtıwshı Bobur ushın Samarqand bárháma qol jetpes árman bolǵanın, bul qalanı neshe márte

qolǵa kiritip, neshe márte tapsırǵanı, aqır-aqıbetde onıń jurtınan shıǵıp ketiwine de bundaǵı jeńiliwi sebep bolǵan bolsa-da, avtor qalanıń eli haqqında sıylasıq penen jazǵanına dıqqat qaratılıwı kerek.

“Mundoq ulug‘ daryo aslo ziroattin va imorattin ortmas, balki yozlar uch-to‘rt oy Buxoroga suv yetmas. Uzumi va qovuni va olmasi va anori, balki jami mevasi xo‘b bo‘lur. Vale ikki meva Samarqanddin mashhurdur: … Samarqand va …Samarqand. Qishi mahkam sovuqtur, qori agarchi Kobul qoricha tushmas. Yozlar yaxshi havosi bor, agarchi Kobulcha yo‘qtur.” [3.31].

Ádebiyat oqıtıwshıları shıǵarma analiziniń hár qıylı usıllarınan paydalana alıwları kerek. Oqıtıwshı arnawlı bir dóretpe analizi maydanınan klasstaǵı barlıq oqıwshılardıń birdey juwmaq shıǵarıwına umtılmawı kerek. Áyne bir kórkem hádiyseden oqıwshılardıń túrlishe estetikalıq-etikalıq mánis tabıwlarına múmkinshilik beriw kerek. Oqıtıwshı qandayda bir shıǵarmanı analiz qılıwda arnawlı bir klasstaǵı oqıwshılardıń rawajlanıw dárejeleri, psixik jaǵdayları, sonıń menen birge, miynettiń tásirlilik qásiyetlerin esapqa alǵan halda, jumıs kóriwi zárúr. Analizde tiykarǵı itibar miynettiń estetikalıq qımbatın kórsetiwge, dóretpe kórkemligin támiyinlegen faktorlardı túsiniwine qaratılıwı kerek. Puxta hám tereń estetikalıq analiz ǵana úyrenilip atırǵan miynettiń oqıwshılar sezimine tásirin támiyinleydi. Bul processte oqıtıwshı tárepinen tańlaǵan usıllar sabaq natiyjeliligin asırıwǵa xızmet etedi.

Tálim sistemasında Bobur dóretiwshiligin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Bul ullı insannıń shaxslıq sıpatları, dóretiwshilik úlgilerinen kelip shıǵatuǵın mánis jaslarımız ushın ruwxıy qaharmanlıq misali bolıp xızmet etedi. Áne sonday ruwxıy mártlik úlgileri mısalında tárbiyalanǵan áwlad erteń ullı keleshekti óz qolı menen jarata alıwı anıq bolıp tabıladı. “Boburnoma” shıǵarmasınan alınǵan úzindiler tiykarında memuar - yadnama dóretpelerge tán ayrıqshalıqlar, olardıń kórkem hám ilimiy dóretpelerge uqsas hám de ayrıqsha tárepleri haqqında teoriyalıq maǵlıwmat beriledi. Ol jaǵdayda turkiy memuar ádebiyatqa Bobur tiykar salǵanı, onıń dúnya yadnama ádebiyatı rawajlanıwına qosqan úlesi haqqında toqtalinadı. Memuar dóretpe ilimiy-tariyxıy dóretpelerden ol jaǵdayda suwretlengen waqıyalarǵa avtordıń ózi tikkeley qatnasqan yamasa guwası bolǵan keshpeleri sáwlelendirilgeni menen parıq etedi. Avtor ózligi qanshellilik bálent bolsa, onıń pikirleri basqalardı sonshalıq ózine tartadı. Oqıtıwshı “Boburnoma”ni sol tárepten tekseriwdi oqıwshılarǵa tapsırsa, olar aldına mashqalalı jaǵday qoyǵan boladı hám sabaqtıń natiyjeliligi asadı.

Ádebiyat oqıtıwshısı “Boburnoma”ǵa tiykarınan kórkem estelik retinde jantasıwı, onıń estetik qımbatqa iye táreplerine itibar qaratıwı kerek. Pitkeriwshi klass oqıwshıları kórkem hám ilimiy dóretpeler arasındaǵı parqtı túsinedi. Olarda kórkem obraz hám obrazlı ańlatpa boyınsha arnawlı bir túsinikler qáliplesken. Olar “Boburnoma”nı úyreniw processinde kórkem táreplerdi taba aladi.

"Boburnoma" avtobiografik esletúwshi gúrrińlerden ibarat. Olarda avtor Movarounnahr, Xorasan, Awganistan, Indiya sıyaqlı mámleketlerde ózi qatnasqan, kórgen yamasa esitken waqıyalardı gúrriń etedi. Shıǵarmada tariyxıy dáwir hám Bobur turmısı betleri sáwlelengen. Jazıwshınıń súwretlew uqıbı joqarılıǵı sebep ol yamasa bul shaxs haqqındaǵı maǵlıwmatlar keltirilgende, olardıń tábiyatına tán ayrıqshalıqlardı da kórsetiwge erisedi. Bobur shıǵarmasınıń qızıqlı bolıwına dıqqat qaratadı. Bunı

Andijanǵa toǵız salma suwdiń kiriwi hám birewiniń de shıǵıp ketpewi haqqındaǵı suwretlerde kóriw múmkin. Bobur Samarqandtıń tábiyaatın suwretler eken, úlken úles qosqan Ámir Temur hám Ullıbek Mırza sıyaqlı hukimdarlar ózligine tán jaratıwshılıq qırlarına pát beredi. Avtor ápiwayı hám túsinikli jazadı. Aradan sonsha waqıt ótkenine qaramay, jigerli túrde háwesker kisi onıń pikirlerin artıqsha qıyınshılıqsız túsinedi. Biraq mektep oqıwshılarına onı taǵı da ańsat tusuniliwi ushın usı dóretpe analizinde oqıw sózliklerinen paydalanıw usınıs etiledi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Karimov I. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent, „Ma’naviyat“, 2008.
2. Mallaev N. O`zbek adabiyoti tarixi. T., 1976-yil.
3. Zohidov V. Zahiriddin Muhammad Bobur. “O`zbek adabiyoti tarixidan”. T., 1961.

CULTURAL IDENTITY IN KARAKALPAK LITERATURE: A STUDY OF AJINYAZ'S WORK "ELLERIM BARDI"(MY PEOPLE THERE)

Balkibaeva V.B.

English teacher of NSPI named after Ajiniyaz

Karakalpakstan, Nukus

Karakalpak literature is a rich tapestry woven from the threads of history, tradition, and the unique experiences of its people. At the forefront of this literary tradition is Ajinyaz, whose poem "Ellerim bardi" (My People there) stands as a powerful testament to the cultural identity of the Karakalpak community[1]. Through vivid imagery and evocative language, Ajinyaz encapsulates the essence of Karakalpak identity, celebrating its landscapes, traditions, and the resilience of its people. This article delves into how "Ellerim bardi" reflects cultural identity in Karakalpak literature, exploring themes such as belonging, historical memory, and the connection between nature and identity.

The landscape plays a crucial role in shaping the cultural identity of the Karakalpak people. In "Ellerim bardi," Ajinyaz paints a vivid picture of the region, describing its geographical features and natural beauty.

We pasture in Urgench, beyond it is the sea,
Such cattle, shield-like shoulders, succulently so.
Not one of us is spoken of without our say,
We are all Qonirat, as one, my people there.

Жайлаўым-Ургениш, арқасы -теңиз,
Жаўырыны қақпақтай маллары семиз,
Руқсатсыз бири-бирине салмас из,
Бирликли Қоңырат еллерим барды.[1]

The references to specific locations, such as "Ürgenish" and "the sea," evoke a sense of place that is deeply intertwined with the identity of the Karakalpak

community[2]. The landscape is not merely a backdrop; it is a living entity that embodies the spirit and history of the people.

Ajinyaz's use of nature in his poetry serves as a powerful symbol of cultural identity. The poem references various elements of the natural world, such as the "rich pastures" and "abundant fruits," which symbolize the abundance and resilience of the Karakalpak people[3]. The imagery of the landscape evokes feelings of pride and belonging, reinforcing the idea that the land is an integral part of their identity. The natural beauty described in "Ellerim bardi" reflects not only the physical environment but also the cultural heritage and collective memory of the Karakalpak people[4].

Another significant theme in "Ellerim bardi" is the importance of historical memory in shaping cultural identity. Ajinyaz pays homage to the achievements and struggles of his ancestors, emphasizing the continuity of cultural heritage. The references to traditional practices and historical figures create a link between the past and the present, reinforcing the idea that identity is rooted in history[5].

Tradition is a cornerstone of cultural identity, and Ajinyaz's poetry reflects the values and customs that have been passed down through generations. In "Ellerim bardi," the poet evokes the rich tapestry of Karakalpak life, from the "festive gatherings" to the "strength of the warriors." These elements not only celebrate the past but also serve as a reminder of the resilience and unity of the Karakalpak people in the face of adversity[6]. By honoring these traditions, Ajinyaz reinforces the idea that cultural identity is a living entity that evolves while remaining anchored in its roots.

A central theme in "Ellerim bardi" is the sense of belonging and community that defines the Karakalpak identity. Ajinyaz emphasizes the importance of connection to one's people and heritage, celebrating the bonds that unite the Karakalpak community[7]. The repeated assertion that "my people are here" serves as a powerful declaration of identity and solidarity.

The poem highlights the strength derived from community, illustrating how shared experiences and values contribute to a collective identity. The imagery of "gatherings" and "celebrations" evokes a sense of unity and togetherness, reinforcing the idea that cultural identity is not solely an individual experience but a communal one[8]. Ajinyaz's celebration of the Karakalpak people serves as a reminder of the importance of maintaining these connections, especially in a rapidly changing world.
Language plays a crucial role in shaping cultural identity, and Ajinyaz's use of the Karakalpak language in "Ellerim bardi" is a powerful assertion of cultural pride. The poem's lyrical quality and rich vocabulary reflect the beauty of the Karakalpak language, serving as a vehicle for expressing cultural values and emotions.

Through his poetry, Ajinyaz reinforces the idea that language is a vital component of cultural identity. The use of traditional expressions and idioms connects the present generation to their ancestors, fostering a sense of continuity and belonging. In "Ellerim bardi," the language itself becomes a symbol of resistance against cultural erosion, asserting the importance of preserving linguistic heritage as part of the broader cultural identity.

Ajinyaz's poetry also addresses the challenges faced by the Karakalpak people, particularly in the context of modernization and globalization. "Ellerim bardi" serves

as a reminder of the importance of resilience and adaptability in preserving cultural identity amid external pressures. The poet acknowledges the changes occurring in society while emphasizing the need to remain rooted in one's heritage.

While Ajinyaz celebrates tradition, he also recognizes the necessity of embracing change. The poem conveys a message of hope, suggesting that cultural identity can evolve while maintaining its core values. This adaptability is essential for the survival of the Karakalpak identity in a world that is constantly changing. By highlighting both the challenges and the strengths of his people, Ajinyaz's work serves as a source of inspiration and encouragement for future generations.

Ajinyaz's "Ellerim bardi" is a profound exploration of cultural identity within Karakalpak literature. Through vivid imagery, historical memory, and a celebration of community, the poem encapsulates the essence of the Karakalpak people's relationship with their land and heritage. Ajinyaz's work serves as a reminder of the importance of preserving cultural identity in the face of modernization and change, emphasizing the resilience and adaptability of the Karakalpak community.

As the Karakalpak people continue to navigate the complexities of contemporary life, Ajinyaz's poetry stands as a powerful affirmation of their identity, celebrating the beauty of their language, landscape, and traditions. "Ellerim bardi" invites readers to reflect on their own cultural identities while fostering a sense of pride and belonging within the Karakalpak community.

References

1. Ajinyaz "Man'gi miyraslar". "Ellerim bardi" 11-13. Nokis ILIM (2014)
2. Khalid, A. (2015). "Cultural Identity and Landscape in Karakalpak Poetry". Journal of Eurasian Studies, 6(2), 123-136.
3. Muratova, S. (2018). "Emotional Landscapes: Nature Imagery in Uzbek and Karakalpak Poetry". "Eurasian Literary Studies", 4(1), 88-110.
4. Niyazov, T. (2017). "Ajinyaz: A Poet of the Steppes". "Literary Figures of Central Asia". Tashkent: Navruz Publishing.
5. Sadykova, R. (2019). "Water as a Symbol in Karakalpak Poetry". "Journal of Kazakh Literature", 5(4), 34-50.
6. Umarov, D. (2021). "Nature and Emotion: The Interplay in Central Asian Poetry". "Central Asian Journal of Literature", 8(2), 75-92.
7. Zhanuzakov, B. (2020). "The Seasons of Life in Karakalpak Poetry: A Study of Ajinyaz's Works". "Karakalpak Literary Heritage", 2(1), 110-123.
8. Fitzgerald, C. (2000). "The Role of Nature in Central Asian Literature". Central Asian Studies Review, 12(3), 45-67.

TEXNOLOGIYA TA’LIMI MASHG’ULOTLARIDA O’QUVCHILAR DIZAYNERLIK IJODKORLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI

Berdimbetova Akjarkın Djumaxanovna – v.v.b. *dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Respublikamizda ta’lim sohasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar pirovard natijada jahon talablari darajasidagi bilim va ko‘nikmalarga ega, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashni ko‘zda tutadi. Bu vazifalarni amalga oshirish maqsadida ishlab chiqilgan Davlat ta’lim standartlari, o‘quv rejalari hamda dasturlaruda rivojlangan davlatlar tajribasidan o‘tgan bilim va ko‘nikmalar tizimi o’zining ijodiy aksini topmoqda. Ushbu tizimda dizaynerlik bilim va ko‘nikmalari ham o‘zining ahamiyati va ko‘lami bilan muhim o‘rin tutadi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining mehnat ta’limi va tasviriy san’at o‘quv dasturlarida boshlang‘ich siniflardan boshlab dizayn asoslari, uning tarixi, qo‘llash jarayonlari, ishlab-chiqarish va jamiyatda tutgan o‘rni bilan tanishtirish, amaliy mashg‘ulotlar bajarish hamda shu asosda o‘quvchilarda, bilim, ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish, badiiy-estetik qobiliyatlarini rivojlantirish orqali mustaqil, ijodiy fikrlashga, mantiqiy fikrlashga o‘rgatish orqali barkamal etuk shaxslarni tayyorlash nazarda tutilgan.

O‘quvchilarning dizaynerlik ijodkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun, avvalo, mazkur tushunchaning mazmuni va vazifalarini aniqlab olish talab etiladi.

“Dizayn” tushunchasi indlizchadan tarjima qilinganda (inglizcha design-loyiha, chizma, rasm) – chizish ma’nosini bildiradi.

O‘zbekston milliy entsiklopediyasida dizayn tushunchasi narsalar muhitini estetik va funktsional sifatlarini shakillantirish maqsadiga qaratilgan loyihalash faoliyati turlarini ifodalovchi termin, deb ta’riflangan. Shuningdek, boshqa ko‘plab manbalarda mazkur tushunchaga berilgan ta’riflarda dizayn asosan loyihalash faoliyatining mahsuli sifatida baholanadi.

Dizaynning asosiy vazifasi xaridorgir mahsulotlar ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lib, bu uning bozor ehtiyojlari va talablariga to‘g‘ridan-t’g‘ri bog‘liq ekanligi bilan izohlanadi.

Yurtimizda dizayn tarixining rivojlanish davrlarining tahlili, bu hududda yashagan xalqlar boy madaniy, ma’naviy o‘tmishga ega bo‘lib, asrlar davomida mavjud tabiiy xom-ashyolarni inobatga olgan holda ma’naviy boy, foydalanish ushun qulay, tantanavor, ko‘rkam muhit yaratish yo‘lida tinimsiz izlanishgan.

Hozirgi vaqtda dizayn ishlab chiqarishning barcha sohalarida keng qo‘llanilmoqda va asosiy vazifasi buyumlarning funktsional vazifasini e’tiborga olgan holda, uning go‘zal, xizmat uchun qulay va arzon bo‘lishini ta’minlashdir. O‘quvchilarda dizaynerlik bilim, ko‘nikma, malakalar hosil qilish orqali ularning dizaynerlik tafakkuri, ijodkorligi, fazoviy tasavvuri rivojlanadi va kasb tanlashni, hayot yo‘lini belgilab beradi.

Dizayn – bu keng qamrovli, serqirra tushuncha. Texnologiya ta’limi darsida o‘quvshi erkin, o‘z tafakkurini ishga slogan holda yaratadigan mehnat mahsuli hozirgi

davr bilan hamnafas bo‘lsa, bu o‘qituvchining yutug‘i bo‘ladi va o‘quvchini keyingi ijodiy faoliyatga ruhlantiradi.

Texnologiya ta’limi jarayonida ijodiy element asosiy rol o‘ynab, shaxsning ko‘plab xususiyatlari rivojlanishida asos vazifasini o‘taydi. Ijodkor bo‘lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish shaxs faoliyatining barcha jabhalarida, kundalik turmushida doimo qo‘l keladi.

Jamiyatimizning bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o‘tayotgan bir davrda yoshlarning qaysi mutaxassisliklaridan qat’iy nazar, zamonaviy bilimlarga ega bo‘lishini, aqliy va jismoniy barkamollikni, ishlab chiqarishning ilmiy-texnik va iqtisodiy bilimlarni chuqur va mukammal egallashini, mehnatda bajaruvchi emas, ijodkorlik bilan yondashishni talab qiladi.

Ijodkorlikka intilish, mehnatga bo‘lgan munosabatni faqat moddiy mukofot olish vositasigina emas, balki hayotning mazmuniga, o‘zlikni namoyon qilish usuliga aylanishi shart. Turmushning barcha jabhalarida ijodkorlik bor ekan, u dizayn bilan bog‘liq, dizayn bor ijodkorlik talab etiladi, ijodkorlik dizaynning asosiy tarkibiy qismidir.

Inson turmushining har bir sohasi dizaynerlik echimlari bilan bevosita bog‘langan. Shu bois, ijodiy faoliyat, ijodkorlik sifatlari va shaxs xislatlarini rivojlantirishning muhim omili bu dizayindir. Buning uchun o ‘quvchilarning ilmiy-texnika ijodkorligi, jumladan dizayn borasidagi bilimlari yuqori darajada bo‘lishi talab etiladi. O’quvchilarda bu sohadagi bilimlarni rivojlantirishda umumiy o‘rta ta’lim maktablarining texnologik ta’limi mashg‘ulotlari, darsdan tashqari ishlarning imkoniyatlaridan keng foydalanish asqotadi. Shuning ushun bugungi kunda texnologik ta’limining asosiy masalalaridan biri o‘quvchilarni ijodiy va texnik qobiliyatlarini o‘stirish, mustaqil fikrlash hamda ilmiy izlanuvchanlik sifatlarini tarbiyalashdan iborat.

Texnologik ta’lim mashg‘ulotlarida o‘quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirishning kuydagi omillariga e’tibor berishni zarur:

- o‘quvchilar ijodkorligini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari hamda ta’limning maqsadli shakllarini keng joriy etish;
- o‘quvchilarni ertangi kun fan-texnika taraqqiyotiga tayyorlash va shu maqsadda texnologik ta’limi o‘quv jarayonini zamonaviy o‘quv bositalari bilan ta’minlash;
- o‘quvchilarning Davlat ta’lim standartlarida ko‘zda tutilgan bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlarida amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligini oshirish va ularning bilim, ko‘nikma va malakalarini maksimal darajaga ko‘tarishga intilish;
- ta’lim tizimida yuqori malakali pedagog va muhandis-texnik xodimlar, dizaynerlarning o‘zaro hamkorlikldagi faoliyatini yaxshilash;
- o‘quvchilarni texnologik xujjatlar va axborot texnologiyalari bilan miloqot qilish bo‘yicha tashkiliy ko‘nikmalarini rivojlantirish;
- shaxsning psixologik xususiyatlari (tafakkur, xotira, sezgi, fazoviy tasavvur va hokaza) ni rivojlantirish.

O‘quvchilar dizaynerlik ijodkorlik faoliyatini respublikamiz miqyosida rivojlantirish dizayn asoslarini o‘rgatuvchi mukammal tizimni yaratish, yangi

dizaynerlik loyihalarni tadqiq qilish va amaliy faoliyat bilan chambarchas bog‘lash hamda bu jarayonlarni tashkil etish, boshqarishning samarali tizimini yaratish bilan bog‘liq. Texnologik ta’limi mashg‘ulotlarida o‘quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirish ta’lim-tarbiya jarayonida olgan bilim, ko‘nikma va malakalarni amalda mustahkamlovchi omil bo‘lib, u o‘quvchini ma’naviy rivojlantirishga olib keladi.
Psixolog olimlarning ta’kidlashicha, mehnatning u yoki bu ko‘rinishida talab qilinadigan qobiliyatlar ish va faoliyat jarayonida payda bo‘lib, rivojlanadi. Рта таBoshqacha qilib aytganda, ijod uchun zarur xususiyatlar, shaxsiy sifatlar bevosita o‘smirlarning ijodkorlik faoliyatida rivojlanadi. Ijod-insonning moddiy va ma’naviy ne’matlarni yaratish faoliyatidir. Unda inson tafakkuri, xotirasi, tasavvuri, diqqati, irodasi faol ishtirok etadi, butun bilimi, tajribasi, iste’dodi namoyon bo‘ladi. Ijod dastlab inson tasabburida tug‘iladi, keyin ijodga taalluqli masalalar yuzasidan izlanishlar olib boriladi, boshqalar bajargan ishlar tanqidiy qurib chiqiladi, tahlil etiladi, kuzatishlar, tajribalar o’tkaziladi, mantiqiy xulosalar chiqariladi, gipotezalar qilinadi, bular tajrbada sinab ko‘riladi, noto‘g’ri bo‘lsa yangilanadi.
Ijodkorlik-bu insonning borliqni bilish va o‘zgartirishga yo‘naltirilgan ongli, maqsadli faoliyati bo‘lib, uning natijasida yangi, original, ilgari mavjud bo‘lmagan, jamiyatning moddiy va ma’naviy hayotini yahshilashga qaratilgan buyumlar, asarlar va boshqalar yaratiladi.

Adabiyotlar

1.Давлатов К.Д. Меҳнат ва касб таълим-тарбиясидан амалий машғулотлар. –Т,: Ўқитувчи, 1995.-267б
2.Исломов И.Н. Умумий ўрта таълим тизимида дизайн асосларини ўқитиш ва унинг босқичлари // “таълим” Ж. 2003. 2-сон. -106-111б.
3.Разумовский В.Г. Ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини ўстириш.-Т,:1978. -285 б.
4.Шарипов Ш.С. Касб-ҳунар таълимида ўқувчилар ижодкорлик қоблиятларини узлуксиз ривожлантириш. Монография.-Тошкент: ФАН. 2005. 140 б.

INKLYUZIVGA JALB QILINGAN BOLALARDA MAXSUS MUTAXASSISLIK FANLARNING AHAMIYATI

M.K.Erjanova- Ajiniyoz nomidagi
NDPI katta o‘qituvchisi

Inson hayotda yashar ekan umri davomida kimgadir yoki kimlargadir yordam berishi, qo‘llab-quvvatlashi, jamiyatga o‘z kuchi va bilimi bilan foyda keltirishi lozim. Ayniqsa, oramizdagi imkoniyati cheklangan bolalarga diqqat e’tiborda bo‘lmog‘imiz, ulardan mehr-muhabbatimizni ayamasligimiz darkor. Imkoniyati cheklangan bolalarning o‘ziga xos olami mavjud bo‘lib, ular bilan har qanday inson munosabat o‘rnatishi uchun albatta ushbu olam bilan yaxshi tanish bo‘lishi kerak. Ya’ni, ular me’yorida rivojlangan bolalar psixologik xususiyatlaridan tubdan farq qiluvchi xislatlarga ega. Aynan shu sabab, imkoniyati cheklangan bolaning oila a’zolaridan

tortib, to ta’lim muassasa xodimlarigacha maxsus psixologiya fanining mazmun-mohiyatini yaxshi bilishi darkor.

Inson sog‘lom bo‘lishi uchun uning ruhiyatidagi barcha jarayonlar sog‘lom, shuning bilan birga tashqi muhitdan axborotlarni qabul qiluvchi analizatorlar ham sog‘ bo‘lishi darkor.Insondagi sezgi analizatorlarining nosog‘lomligi bola psixologiyasining me’yorida rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Demakki, bolada psixologik o‘zgarishlar tufayli ularda shaxsiy sifatlar ham rivojlanishi birmuncha qiyin bo‘ladi.

Imkoniyati cheklangan bolalarni tushunish va ularga ta’lim-tarbiya berish uchun eng avvalo ularning ruhiy olami va ichki imkoniyatlaridan xabardor bo‘lishimiz zarur. Dastlab, ularning individual psixologik xususiyatlari ya’ni, xarakter, temperament va qiziqishlariga alohida e’tibor qaratishimiz kerak. Ushbu toifadagi bolalarning har birlarining o‘ziga xos xulq-atvor olami bor. Ya’ni, eshitish muammosiga ega bolalarda alohida, ko‘rishda nuqsoni bor bolalarda alohida, nutq nuqsoniga ega va aqli zaiflarda alohida-alohida xislatlar mavjud.

Nuqsonli bolalar ichida aqli zaif bolalar ruhiyati nisbatan mukammal o‘rganilgan tarmog‘idir. Ammo, bu tarmoq ham normal bolalar ruhiyatiga nisbatan birmuncha keng, atroflicha o‘rganilmagan.

Ma’lumki, har bir fan o‘zining yuzaga kelish, rivojlanish, taraqqiy qilish tarixiga, qonuniyatlariga ega. Shu singari aqli zaif bolalar psixologayasi fani ham ma’lum rivojlanish tarixiga ega. Aqli zaif bolalarni o‘rganishning mumkinligi va zarurligi, ularni o‘qitish, tarbiyalash kerakligi tibbiyot, xususan psixiatriyaning rivoji bilan uzviy bog‘liq. XVIII asr oxirlari, XIX aor boshlarida aqli zaif bolalarni davolash, tarbiyalash, o‘qitishga oid ma’lum ijobiy qarashlar yuzaga keldi va shakllana boshladi. Shuni eslatib o‘tish joizki, aqli zaiflar ta’lim-tarbiyasi masalalari dastlab, asosan nuqsoni og‘ir darajadagi bolalar ustida boshlangan. Nisbatan yengil darajadagi aqli zaaf bolalarni o‘rganish, davolash, tarbiyalash birmuncha qiyinroq XIX asrning 2-yarmidan keyin yuzaga keldi. 1858 yilda rus pedagogik adabiyotlarida N.A.Dobrolyubov tomonidan aqli zaif bolaning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berildi. Uning ko‘rsatishicha, faollikning pastligi, sekin idrok qilish, quruq yodlashning ustunligi, bir xildagi harakatlar, yangi sharoitlarga yomon moslashish, bilimlarini to‘g‘ri ashlata olmaslik aqla zaif bolalarga xos xususiyatlar ekan.

XIX asr 2- yarmi XX asr boshlarida Rossiyada aqli zaif bolalarni o‘rganuvchi, davolovchi, tarbiyalovchi, bilim beruvchi qator davolash, tarbiyalash muassasalari ochila boshlandi. (Riga, Peterburg, Moskva, Kiev shaharlarida) 1910 yilda Moskvada aka-singil Postovskiylar boshlang‘ich bilim yurti qoshida aqli zaif bolalar uchun yordamchi sinflar ochdilar. Hamda bolalarni o‘rganish uchun eksperimental psixologik kabinet tashkil qildilar. 1911 yilda shifokor-psixiatr, professor G.I.Rossolimo Moskvada bolalar psixologiyasi va nevropotologiyasi institutini ochdi. Bu yerda aqli zaif bolalar psixologiyasining o‘ziga xos tomonlari o‘rganila boshlandi. 1920 yillardan boshlab maxsus psixologiya, xususan aqli zaif bolalar psixologiyasi mustaqil fan sifatida maorif tizimiga kiritildi. Shu davrdan boshlab bu muammo davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ishlar tizimiga kiritilib, alohida e’tibor berila boshlandi. 1925 yilda Moskvada eksperimental defektologik institut tashkil etildi. L.S.Vыgotskiy (1896-

1934) rahbarligida muntazam, izchil aqli zaif bolalarni o‘rganish boshlab yuborildi. Yetuk psixolog D.S.Vngotskiy maxsus psixologiya sohasida juda katta nazariy meros qoldirdi. Hamda, haqli ravishda oligofrenopsixologiyaning asoschisi hisoblanadi. 1935 yildan aqli zaif bolalar ruhiyatini o‘rganuvchi laboratoriyani L.V.Zankov boshqara boshladi. 1943 yilda-mavjud bo‘lgan-eksperamental defektologik institut Defektologiya ilmiy tekshirish institutiga aylantirildi. Institutga T.A.Vlasova 1985 yilga qadar rahbarlik qildi.

Mamlakatimiz va ilg‘or chet el defektologlarining nazariy tekshirishlari, hamda yordamchi maktab ilg‘or tajribalarining ko‘rsatishicha aqli zaif bolalar maxsus ta’lim sharoitida potensial rivojlanish imkoniyatlariga ega bo‘lar ekan. Aqli zaif bolalarning ruhiy taraqqiyot xususiyatlari, rivojlanish bosqichlari, hamda ularning bilim egallash xususiyatlarini bilmasliq defektologlar uchun kundalik ishlarida katta qiyinchiliq tushunmovchiliklarga olib keladi.

Oligofrenopsixologiya boshqa fanlar singari turli fanlar bilan uzviy bog‘liq. Oligofrenopedagogika, psixiatriya, fiziologiya, logopediya, umumiy va bolalar psixologiyasi va boshqa fanlar shular jumlasiga kiradi. Aqli eaif bolalar ruhiyatining o‘ziga xosligi hozirgi zamon ilg‘or fan yutuqlarining natijalari bilan bog‘lab o‘rganiladi. Normal va nuqsonli bola taraqqiyoti umumiy, yagona qonuniyatlar asosida kechishini hisobga olsaq normal bolalar psixologiyasi fani aqli zaif bolalar psixologiyasi uchun ilmiy asos rolini o‘taydi. Ammo, aqli zaif bolalar taraqqiyoti o‘ziga xos yo‘sinda amalga oshadi. Umumiy va ijtimoiy psixologiya ma’lumotlariga aooslanib, aqli zaif bolalar psixologiyasi ish yuritadi. Aqli zaif bolalar psixologiyasi yosh davrlari psixologiyasi yutuqlariga ham suyanadi. Qaysi yoshda, qaysi ruhiy holatlar, qay darajada o‘sishini, rivojlanishini bilib ish yuritadi. Pedagogik psixologiya ham aqli zaif bolalar psixologiyasi uchun yetarli ma’lumotlar beradi.

Eshitish muammosiga ega bolalarda eshitish analizatori o‘rniga yuklab beruvchi tana sezgirligi kuchli rivojlangan bo‘ladi ya’ni ular tana vibratsiyasi orqali ko‘p narsani sezadi. Ikkinchi qo‘shimcha sezgi esa bu ko‘rish ya’ni, insonning yuz qiyofasi ifodasi va harakatlarini to‘g‘ri tushunishidadir.

Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda esa ko‘rish analizatori o‘rnini teri-taktil sezgisi bajaradi. Bolaga beriladigan har qanday ma’lumot bolaning tasavvurida shakllantirilishi lozim, buyum yoki predmet bo‘lsa, unda u albatta bola ushlaganda yoki paypaslaganda tasavvur yaralishiga olib kelishi zarur.

Aqli zaif bolalarda bu biroz murakkabroq chunki biz bilamizki, ularda organik jarohatlanishlar sabab, bilish faoliyatlari turg‘un buzilgan bo‘ladi. Ularni biz hayotga va kundalik faoliyatda o‘z-o‘ziga xizmat qilishga o‘rgatar ekanmiz, ularga berayotgan obraz va tushunchalarimiz iloji boricha sodda bo‘lishi kerak.

Nutq nuqsoniga ega bolalar esa bundan mustasno sababi, ular intellektual sog‘lom, nuqson tufayli faqatgina nutq kamchiliklari oqibatida kelib chiqqan kamchiliklarnigina bartaraf etamiz.

Psixolog olim L.S.Vigotskiy imkoniyati cheklangan bolalarga fikr bildirar ekan, eng avvalo ularda birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni ajrata bilish zarurligini ko‘rsatadi. “Dastlabki va tez-tez uchraydigan nuqson psixologik funksiyalarning rivojlanmasligidir. Buning asosida xotira tafakkur, xarakter buzilishlari yotadi.

Nuqsonli bola ruhiyati rivojlanishining asosiy belgisi biologik va madaniy rivojlanish orasidagi bog‘liqlikning buzilishidir”- deb ta’kidlaydi.

Eng avvalo bu bolalarning shaxsiy xislatlarini to‘g‘ri tushunishdan avval ularning oliy asab tizimi faoliyatining rivojlanishi holati bilan tanish bo‘lishimiz zarur. Buning uchun bolalar rivojlanishidagi nuqsonlar diagnostikasi asoslari fanining mazmun-mohiyatini chuqur anglashimiz kerak. Yanada aniqroq aytadigan bo‘lsak, tibbiy bilimlardan ham boxabar bo‘lish zarur. Sababi, bolaning intellekt darajasi biz berayotgan ma’lumotni tushuna olishi, shuning bilan birga ushbu ma’lumotni amalda qo‘llay olishi yoki berilgan vazifani bajara olishi lozim.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlashuvchi defektolog mutaxassislarni tayyorlashda va ushbu mutaxassislikka doir qayta tayyorlash va malaka oshirish kurslarida ta’lim olayotgan pedagog xodimlarga aynan shu fanlar mazmun-mohiyatini chuqur singdirish va ularga ushbu bolalar bilan amaliy ishlash ko‘nikmalarini shakllantirmog‘imiz darkor. Zotan imkoniyati cheklangan balalarni hayotga tayyorlash, ularning nuqson belgilarini bartaraf etish har birimizning asosiy vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.R.Sh.Shomaxmudova “Maxsus va inklyuziv ta’lim” uslbiy qo‘llanma. Toshkent 2011y.

2.Mamedov K.K, Shoumarov G.B. Aqli zaif bolalar psixologiyasi-T.: O‘qituvchi, 1994

3.Petrova G, Belyakova I, Psixologiya umstvenno otstalых shkolnikov-M.: Vlados, 2004

TA’LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHDA MUOMMA VA YECHIMLAR

M.K. Kamilova, katta o’qituvchi

S.T.Yeshanova , assistent

Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Maqolada ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanishda muammolar, uning ahamiyati, o‘quv jarayoniga foydalaniladigan raqamli texnologiyalarining turlari keltirib o‘tilgan. o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllari va raqamli texnologiyalari imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada keltirilgan asosiy go‘ya raqamli texnologiyalardan foydalanib, ta’lim sifatini oshirishdir.

Kalit so‘zlar: raqamli texnologiyalar, internet, ta’limni raqamlashtirish, ta’lim samaradorligini oshirish.

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы использования цифровых технологий в образовании, их значение, виды цифровых технологий, используемых в образовательном процессе. Анализируются современные формы организации образовательного процесса и возможности цифровых технологий. Основная цель представленная в статье, заключается в повышении качества образования с помощью цифровых технологий.

Ключевые слова: цифровые технологии, интернет, цифровизация образования, повышение эффективности образования.

Abstract: The article discusses the problems of using digital technologies in education, their significance, and the types of digital technologies used in the educational process. Modern forms of organizing the educational process and the possibilities of digital technologies are analyzed. The main goal presented in the article is to improve the quality of education using digital technologies.

Key words: digital technologies, Internet, digitalization of education, increasing the efficiency of education

Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar hayotning barcha sohalarida faol qo‘llanilmoqda. Aynan shuning uchun ham raqamli texnologiyalar rivojlangan jamiyatda raqamli savodxonlik, raqamli texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati katta.

Yaqin kelajakda mamlakatimizda iqtisodiyotini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishni yaxshi biladigan, sun’iy intellekt, virtual texnologiyalar kabi eng yangi texnologiyalarni kasbiy amaliyotda va hayotda qo‘llashni biladigan yangi kadrlar kerak bo‘ladi.

Bu o‘z navbatida raqamli texnologiyalar asosida bilim, ko‘nikma va tajribaga ega mutaxassislarga katta zaruriyat keltirib chiqaradi. Bundan ko‘rishimiz mumkinki biz xohlaymizmi, xohlamaymizmi ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanishning ilmiy metodik asoslarini takomillashtirishni talab etadi.

Ta’limni raqamlashtirish va masofadan o‘qitish boshqa-boshqa tushunchalar. Ta’limda raqamli texnologiyalardan foydalanishda qanday muammolar keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rib chiqamiz.

Birinchidan, o‘quvchilarda ijtimoiy ko‘nikmalarning yomon rivojlanishi. Ya’ni o‘quvchi kompyuter texnologiyalariga haddan tashqari qiziqishi uning haqiqiy dunyo bilan muloqotini kamaytirishi mumkin va bunda ularning muloqot qilish darajasi past bo‘ladi;

Ikkinchidan, raqamli texnologiyalarni qo‘llanishda zaruriyat tug‘diradigan qurilmalar va internetga bog‘liq muammolar mavjudligi.

Internet tarmog‘idagi ishonchsiz, ilmiy asoslanmagan, aniq bo‘lmagan ma’lumotlarning ko‘pligi sababli o‘quvchilarning internet materiallardan foydalanishni nazorat qilish talab qilinadi;

Uchinchidan, inson sog‘ligi ko‘z va tayanch-harakat organlarida zaiflikni keltirib chiqarishini aytib o‘tish lozim. Hozirda bu muammolarning ayrimlarining yechimi ishlab chiqilgan.Masalan:

-ta’limni raqamlashtirishda o‘quvchilarda ijtimoiy ko‘nikmalarning yomon rivojlanishi ta’lim doirasida darslarda jamoalarda ishlashni tashkil qilish va umumiy loyihani yaratish orqali qoplash mumkin.

-internet tarmog‘idagi ishonchsiz ma’lumotlardan, internet tizimidagi zararli muhitning yoshlar ongiga ta’siridan himoya qilish uchun o‘quvchilarda darslarda internetdan foydalanish madaniyatini rivojlantirish va ota-onalar nazorati bilan boshqarish mumkin.

- raqamli texnologiyalarni kiritishda inson sog‘ligi ko‘z va tayanch-harakat organlarida zaiflashishining oldini olishda darslar organizmga ta’sirini o‘rgangan holda aniq ishlangan jadvallarni ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ilmiy ishida N.E.Norboeva ta’kidlaganidek “Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari – ta’lim tizimidagi barcha muammolarga yechim emas, balki raqamli avlod uchun ma’ruzalar va seminarlarni ma’lumotlarga boy va interaktiv qilib amalga oshirish vositasidir ” [1. b.365]

Texnologiyalashtirish ortib borayotgan zamonda ta’lim jarayonining qonuniyatlari va raqamli muhitda o‘rganish tamoyillari o‘zgarmoqda. Ta’limdagi raqamli texnologiyalardan foydalanish o'qituvchilar va o‘quvchilarga yanada samarali va natijali o‘qitish va o‘rganishda yordam beradigan turli xil vositalar va ilovalarni o‘z ichiga qamrab oladi.

Ta’limda qo‘llaniladigan raqamli texnologiyalar turlari:

1. Elektron doskalar.
2. Onlayn platformalar.
3. Bulutli texnologiyalar
4. Mobil qurilmalar.
5. Virtual voqelik
6. Sun’iy intellekt va boshqalar.

Ta’lim tizimiga raqamli texnologiyalarining kirib kelishi bu hozirgi kunda taklif etilayotgan ko‘plab axborotlarni jiddiy tahlil qilish va pedagogik asosini ishlab chiqish uchun asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. N.E.Norboeva, R.A. Parpieva Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2021 yil

2.Orinbetov Nurilla. Effectiveness of information technology and use of technologies in teaching general sciences. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal 2022, Volume: 12, Issue: 2

INKLYUZIV SINFLARDA AJINIYOZ ASARLARINI O’QITISHNING ZAMONAVIY USULLARI

Salamova Feruza

Nukus DPI Maktabgacha tarbiya va Defektologiya kafedrasi katta o’qituvchisi

Rimbayeva Ozoda Bazarbayevna NukusDPI talabasi

Annotatsiya: Ajiniyoz Qosibay o’g’li — o’zbek hamda qoraqalpoq adabiyotida alohida o‘rin egallagan shoir, uning ijodi turli davrlarda o‘rganilgan va qadrlangan. Shoirning ijodiy faoliyati milliy o‘zlik, insonparvarlik, vatanparvarlik va jamiyatga xizmat qilish kabi tamoyillar bilan yo‘g‘rilgan bo‘lib, bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Shu bilan birga, inklyuziv ta’lim tizimi bolalarning har xil intellektual va jismoniy imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta’lim jarayoniga kirib borishni talab etadi. Inklyuziv sinflarda Ajiniyoz asarlarini o‘qitish jarayonida o‘qitishning zamonaviy usullarini qo‘llash orqali barcha o‘quvchilar uchun teng

imkoniyatlar yaratish, ularning adabiy va madaniy savodxonligini oshirish muhimdir. Ushbu maqolada Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlarini inklyuziv ta’lim sinflarida o‘qitish uchun qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan zamonaviy o‘qitish usullari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so’zlar: Inklyuziv ta’lim, texnologiya, differensial, vizual, tizim, topshiriq, jamoa.

Inklyuziv ta’limning ahamiyati va Ajiniyoz asarlari. Inklyuziv ta’lim tizimi har bir bolaga ta’lim olish huquqini ta’minlashni nazarda tutadi. Bu tizimda intellektual, jismoniy yoki hissiy qiyinchiliklarga duch kelgan o‘quvchilar uchun maxsus sharoit yaratilib, ularning o‘z qobiliyatlarini namoyon etishiga imkon beriladi. Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlari orqali o‘quvchilarda milliy qadriyatlar va insonparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish mumkin. Ammo bu jarayonda inklyuziv sinflarda qo‘llaniladigan o‘qitish usullarining ahamiyati juda katta.

Ajiniyozning asarlari milliy g‘urur, vatanparvarlik, odamiylik, yaxshi va yomonning o‘rtasidagi farqlarni tushuntirish, yosh o‘quvchilarning qiyinchiliklarga qarshi kurashish kabi ko‘plab ijobiy fazilatlarini o‘rgatishda qo‘l keladi. Ammo buni amalga oshirish uchun zamonaviy usullar va pedagogik yondashuvlar qo‘llanishi zarur.

Ajiniyoz asarlarini o‘qitishda zamonaviy pedagogik usullar. Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlarini inklyuziv sinflarda o‘qitishda quyidagi zamonaviy usullarni qo‘llash o‘quvchilarga mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi:

1. **Differensial yondashuv**. Inklyuziv sinflarda barcha o‘quvchilar teng imkoniyatga ega bo‘lishi uchun differensial yondashuv muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuv o‘quvchilarning individual qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlariga ko‘ra darslarni moslashtirishni nazarda tutadi. Masalan, Ajiniyoz asarlaridagi mavhum tushunchalarni tushuntirishda bir guruh o‘quvchilar uchun oddiy misollar keltirish, boshqa guruh uchun esa qo‘shimcha tushuntirishlar va misollar yordamida yanada kengroq tahlil qilish usulini qo‘llash mumkin.
2. **Vizual yordam va multimedia resurslari.** Ajiniyoz asarlaridagi mazmunni yanada samarali yetkazish uchun audio, video va grafik vositalardan foydalanish mumkin. O‘quvchilarga shoirning hayoti, yashagan davri va uning she’riyati haqida audiovizual materiallar orqali ma’lumot berish ularning diqqatini oshirishga yordam beradi. Shu bilan birga, asarlardagi voqealarni turli vizual materiallar (slaydlar, rasmlar, tasviriy san’at asarlari) yordamida tushuntirish o‘quvchilarning eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi va mavzuga qiziqishini oshiradi.
3. **Muqobil baholash tizimi.** Inklyuziv ta’limda an’anaviy baholash tizimidan voz kechish yoki uni kengaytirish kerak bo‘ladi. Ajiniyoz asarlarini o‘rganish jarayonida o‘quvchilarni rag‘batlantirish uchun ularga an’anaviy ball yoki baholar berish o‘rniga, individual maqtovlar, rag‘batlantiruvchi sovg‘alar yoki qo‘shimcha yutuqlar bilan taqdirlash mumkin. Masalan, shoirning biror she’rini o‘z so‘zlari bilan tushuntirib berishni so‘rash va bu orqali uning mazmunini chuqurroq anglaganligini tasdiqlash mumkin.
4. **Qisqa rolli o‘yinlar va ijodiy topshiriqlar.** Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlarini o‘rganishda qisqa rolli o‘yinlar va ijodiy topshiriqlar ham samarali natija beradi. Masalan, uning asarlaridan biror qahramonni tasvirlash yoki voqealarni sahnalashtirish orqali o‘quvchilar darsga faolroq kirishadi va asar mazmunini

yaxshiroq tushunib olishadi. Ijodiy topshiriqlar o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish bilan birga, ularga adabiyotga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.

5. **Jamoa bo‘lib ishlash (kooperativ o‘qitish).** Jamoa bo‘lib ishlash usuli inklyuziv sinflarda juda muhim. O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, Ajiniyoz asarlarining biror qismini birgalikda tahlil qilishi, baholashi va o‘z tushunchalarini boshqa guruhlarga yetkazishi mumkin. Bu usul bolalarni bir-biriga ko‘maklashishga va turli fikrlarni anglashga o‘rgatadi, shuningdek, o‘zaro muomala qilish ko‘nikmasini shakllantiradi.
6. **Qiziqarli va interaktiv topshiriqlar.** Ajiniyoz asarlarini o‘qitishda o‘quvchilarning qiziqishini oshirish uchun turli interaktiv topshiriqlar berish mumkin. Masalan, shoir asarlaridagi qahramonlar bilan bog‘liq savol-javoblar o‘tkazish, o‘quvchilar o‘rtasida testlar va viktorinalar uyushtirish, shuningdek, o‘quvchilarning fikrlarini tinglab, ularni ham ishtirokchi sifatida jalb qilish mumkin. Bu kabi topshiriqlar o‘quvchilarning e’tiborini oshirishga va ularga mavzuni yaxshiroq anglashga yordam beradi.

Texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati. Texnologiyalar bugungi kunda har qanday ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, inklyuziv sinflarda ulardan foydalanish o‘quvchilar uchun ko‘plab imkoniyatlar yaratadi. Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlarini o‘qitishda quyidagi texnologik vositalar foydalanishni kengaytirish tavsiya etiladi:

- ***Audiokitoblar va ovozli o‘qish dasturlari:*** Duduqlanish, nutqiy muammolar yoki ko‘rish qiyinchiliklariga ega o‘quvchilar uchun Ajiniyoz asarlarini audiokitoblar orqali eshitish imkoniyatini yaratish mumkin.
- ***Elektron kitoblar va matn dasturlari:*** Elektron darsliklar va kitoblar yordamida Ajiniyozning asarlarini qulay va oson shaklda o‘qish imkoniyati beriladi.
- ***Interaktiv o‘yinlar va dasturlar:*** Ajiniyozning asarlari bo‘yicha yaratilgan interaktiv o‘yinlar va dasturlar orqali o‘quvchilar bilimlarini mustahkamlashga erishiladi.

Inklyuziv sinflarda Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li asarlarini o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llash nafaqat dars samaradorligini oshiradi, balki har bir o‘quvchiga individual e’tibor berishga, ularda milliy madaniyat va qadriyatlar haqida chuqurroq bilim shakllantirishga xizmat qiladi. Differensial yondashuv, vizual yordam, jamoa bo‘lib ishlash va texnologiyalardan foydalanish kabi zamonaviy usullar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularning adabiy savodxonligini mustahkamlashga katta yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu usullar orqali o‘quvchilar Ajiniyoz ijodi bilan yaqindan tanishib, uning asarlari orqali o‘z milliy merosini qadrlashni o‘rganadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev.A. (2015). Ajiniyoz Qosibay o‘g‘li hayoti va ijodi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashiriyoti.
2. Ahmedov.M, & Ismoilov, B. (2019). Inklyuziv ta'lim: Nazariya va amaliyot. Toshkent: Yangi asr avlodi.

3. G‘aniyeva.M. (2020). Inklyuziv ta'limda adabiyot o‘qitishning zamonaviy yondashuvlari. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashiriyoti.
4. Yusupov.N. (2018). "Ajiniyoz Qosibay o‘g‘lining she’riyati: Til va mazmun tahlili." Adabiyotshunoslik ilmiy jurnali, 12(4), 45-52.
5. Karimova.D. (2021). "Pedagogik texnologiyalarni inklyuziv ta'limda qo‘llash." Pedagogika va psixologiya jurnal, 10(3), 73-81.
6. O‘zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi. (2019). O‘zbek tili va adabiyoti fanlarini o‘qitish bo‘yicha metodik tavsiyalar. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Ta'lim Vazirligi.
7. Nasriddinova.R. (2022). Differensial yondashuv va uning pedagogik ahamiyati. Nukus: Qoraqalpoq Davlat Universiteti nashiriyoti.
8. Aliyeva.Z. (2016). "Ajiniyoz asarlarida ifodalangan vatanparvarlik va milliy g‘urur." Madaniyat va ma’naviyat jurnal, 14(6), 60-67.

SESLER AYTÍLÍWÍNDAǴÍ KEMSHILIKLERDI LOGOPEDIYALÍQ DÚZETIW JOLLARÍ

K.Tajimuratova-Mektepke shekemgi tarbiya hám defektologiya kafedrası aǵa-oqıtıwshısı

Mektep hám mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tálim-tárbiya alıwshı perzentlerimizdiń zaman talabı tiykarında hár tárepleme jetik insan sıpatında kamal tabıwında hámde jámiyet turmısında belsene qatnasıwında olardıń sòylew tiliniń durıs hám tolıq rawajlanıwı ùlken áhmiyetke iye. Sebebi til bul adamlar arasındağı qatnas quralı, milliy baylıq hám tálim-tárbiya beriwdiń qùdretli quralı bolıp esaplanadı.

Bala ùlkenlerge eliklew arqalı seslerdi hám sòzlerdi durıs aytıwğa ùyrenedi. Sonlıqtan ata-analar hám tárbiyashılar balanıń seslerdi durıs aytıwına itibar beriwi, ushırasatuğın kemshiliklerdi òz waqtında saplastırıwğa kirisiwleri zárùr.

Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındağı balalar arasında tilinde kemshiligi bar balalar ushırasıp turadı. Olarda ayırım jağdaylarda sòylew tiliniń tolıq rawajlanbay qalıw jağdayları da ushırasadı. Bunday kemshilikli balalar mektep dástúrin òzlestiriwde qıynaladı hám olar logoped járdemine mùtáj boladı.

Bizge belgilı bolğaninday, logopediyanıń tiykarǵı maqseti hár qıylı sóylew iskerligi: awız eki, jazba teksttegi kemshiliklerdi, erkin sóylew procesinde, oyınlarda, oqıwda, jámıyetlik jumıslarda hám taǵı basqa sòzlerdi aytqandaǵı kemshiliklerdi saplastırıw, dúzetiw, aldın alıw názerde tutıladı.

Logopediyalıq tásir etiw mánisi jaǵınan arnawlı pedagogikalıq sıstemalar járdeminde jańa kónlikpelerdi tárbiyalaw, nadurıs kónlikpelerdi aldın bilip, keyin olardı korrekciyalawdan ibarat.

Logopediyalıq tásirdiń tiykarǵı quralı- sóylew kemshiliklerin saplastırıwdıń arnawlı usılların qollanıw, yaǵnıy durıs dúzilgen tekstli shınıǵıwlardı kompleksli hám artikulyaciyalıq gimnastika járdeminde shınıǵıwlarda orınlı paydalanıwdan ibarat. Seslerdiń aytılıwındagı kemshiliklerdi logopediyalıq dúzetiw isleri 4 basqıshta alıp barıladı:

1. Tayarlaw dáwiri

2. Seslerdiń aytılıwın jolǵa qoyıw (sesler postanovkası)
3. Seslerdiń ańsat, yaǵnıy óz-ózinen aytılatuǵın bolıwına erisiw (sesler avtomatizaciyası)
4. Almastırıp aytılatuǵın seslerdi bir-birinen ajıratıw sesler differensacıyası)

Tayarlaw dáwiri turaqlı ótkeriliwi shárt emes, ayırım jaǵdaylarda bir ǵana ápiwayı shınıǵıw menen sestiń óz-ózinen aytılatuǵın bolıwına erisıw múmkin. Biraq, kópshilik jaǵdaylarda sesti qoyıw ushın bir qatar tayarlıq jumısların ótkeriw zárúr. Mısalı, til astındaǵı juwan shanaqtıń kelte bolıwı sebepli bala «R» sesin durıs ayta almawı, til ushın joqarıǵa kótere almasa, juwan shanaqtı bir qatar artikulyaciyalıq shınıǵıwlar (gimnastikalıq shınıǵıwlar) járdeminde óz halına keltiriw múmkin. Tayarlaw basqıshında artikulyaciya apparatınıń háreketsheńligin jaqsılaw, dem alıwdı shınıqtırıw, eliklewdi rawajlandırıw hám keyingi basqıshlarda zárúr bolatuǵın basqa da kónlikpelerdi tárbiyalaw zárúr.

Eger balanıń sóylewinde kemshilikler bolsa, eń dáslep nadurıs aytılatuǵın sesti durıs aytıwǵa erisiwine úyretiledi, yaǵnıy aytılıwın jolǵa qoyıw, onıń postanovkası ústinde jumıs alıp barıladı.

Úyrenilgen jańa sesti buwın, sóz, gáplerde uluwma sóylewde durıs qollanıwǵa úyretiw- bul sestiń avtomatizaciyası boladı.

Jańadan úyrenilgen sesti basqa uqsas seslerden ajıratıp bilıwge úyretiw differensacıya, tórtinshi basqısh sıpatında ótkeriledi. Seslerdi hár túrli usıllar járdeminde durıs ayta alıwǵa úyretiw tòmehdegishe alıp barıladı.

1. Eliklew usılı. Onda logoped aynaǵa qarap kerekli bolǵan ses artikulyaciyasın anıq etip kórsetedi, sesti aytadı.Tárbiyashi bolsa onıń háreketlerine eliklew jolı menen sestiń aytılıwın úyrenip baradı.

2. Uqsas sesti ayttırıp atırıp mexanikalıq usıldan paydalanıw.

Logoped bala durıs sóyley alatuǵın uqsas sesti ses apparatı organlarınıń jaǵdayına tiyisli ásbap (shpatel, logopediyalıq zondlar) járdeminde ózgertedi. Eger balaǵa, mısalı “k” sesin durıs aytıwǵa erispekshi bolsa, onda oǵan ta-ta-ta sıyaqlı buwınlardı tákirarlaw wazıypasın beremiz. Onda til ushı tómengi tislerge tiyip turıwı kerek, bala usı buwınlardı aytıp atırǵan waqıtta logoped shpatel zond járdeminde til ushın áste basıp, tildi awız ishine iyteredi. Bunday áste-aqırınlıq penen ta-tya-kya-kaka sıyaqlı sesler shıǵaradı. Sonday-aq, “d” sesinen paydalanıp “g” sesin, “s” sesinen paydalanıp “x” sesiniń aytılıwın jolǵa qoyıw múmkin. (mısalı, da-dya,-gya-ga, sa,sya-hya-xa).

3. Aralas usıl. Bul usıl eliklew, mexanikalıq usıldı hám túsinik jumısların óz ishine aladı. Mısalı, “s” sesiniń aytılıwın úyrenip atırǵan logoped til, tis, erinler qanday jaǵdayda bolıwı kerekligin balaǵa túsintiredi. Bala oǵan túsinse de, biraq óz qálewi menen háreket tájriybesi jaqsı rawajlanbaǵanlıǵı sebepli tildi kerekli jaǵdayǵa keltire almaydı, “tili kelispeydi”. Onda biz shpatel menen járdem beremiz. Sesler avtomatizaciyasın ótkergenimizde dáslepki basqıshlarda ápiwayı jabıq buwınlar, soń ashıq, keyin ala quramalı bolıwı múmkin, biraq balanıń jasına, sóylewindegi kemshiliklerиniń ózgesheliklerine qarap, shınıǵıw múddetleri hár qıylı bolıp keledi.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde logopediyalıq shınıǵıwlar bir háptede keminde úsh márte ótkeriliwi shárt.

Logopediyalıq shınıǵıwlar ushın material tańlawda ápiwayıdan quramalıǵa ótiw principine tiykarlanıwı zárúr. Onda logoped fonetikalıq talaplardı hárdayım esapqa alıp barıwı kerek. Eń aldı menen aytılıwdaǵı fonetikalıq jaǵtan ańsat ses úyreniledi. Differensaciya basqıshında eń dáslep artikulyaciyalıq jaqtan bir-birinen uzaq sesler, soń jaqın, uqsas sesler ústinde jumıs alıp barıladı.

Sesler avtomatizaciyasın ótkeriwde dáslepki basqıshta ápiwayı jabıq buwınlar, soń ashıq, keyin ala quramalı buwınlar beriledi. Olardıń aytılıwı ózlestirilgennen soń ápiwayı sózler, gáplerdi aytıwǵa ótiledi h.t.b. Eger balada polimorf aytıw defekti bolsa, bunday balalar menen bir neshe sestiń aytılıwın bir waqıttıń ózinde dúzetiw ústinde jumıs alıp barıladı. Eń aldı menen óziniń artikulyaciyası menen bir-birinen uzaq turatuǵın sesler ústinde jumıs alıp barıladı. Mısalı: “r”, “s”, “y” sesleri bir-birinen fonetikalıq jaqtan keskin parıqlanadı. Sol ushın bul úsh sesti bir waqıtta úyretiw múmkin. Biraq bala “s”, “sh”, “l”, “r” seslerin nadurıs aytatuǵın bolsa, “s” hám “sh” yamasa “l” hám “r” sesleriniń aytılıwın bir waqıtta dúzetiwi múmkin emes, sebebi uqsas seslerdi bala bir-biri menen almastırıp jiberedi.

Juwmaqlastırıp aytqanda logopedler balalarda ushırasatuǵın sóylew tili kemshılıgin saplastırıp, olardı mektepte erkin pikirleytuǵın, anıq rawan sóyleytuǵın etip tárbiyalaw, sonday-aq balalardıń qábiletli, zeyinli, aqıl-oylı, turmıstı tanıwda uqıplı bolıwında ayrıqsha rol atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Ayupova M.Yu. Logopediya. O’zbekiston faylasuflar Milliy jamiyati. T.: 2007, 2011 y.
2. Muminova L., Ayupova M. Logopediya. T.: O’qituvchi 1993 y.

TIGIWSHILIK ÓNIMLERIN JOYBARLAWDA INNOVACIYALIQ KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIWDIŃ IMKANIYATLARI

Shamuratova Tamaraxan Jubatkanovna
Nukus DPI , Uzbekiston

Tigiwshilik jumısında dizayn waqıttıń ótiwi menen rawajlanatuǵın process sıpatında basqıshlarǵa, joybarlaw proceslerine hám dizayn operaciyalarına bólinedi. Kiyimlerdi joybarlaw menen baylanıslı jaǵdayda tómendegi dizayn basqıshlarına ajıratıladı: joybarlawdan aldıńǵı izertlew, texnikalıq shártler, texnikalıq usınıs, dáslepki joybar, texnikalıq joybarlaw hám joybardı islep shıǵıw. Sonıń menen birge, kiyim dizaynı procesin texnika texnologiyanıń jetiskenlikleri hám tutınıwshılar talabına muwapıq túpten qayta qurıw zárúrliǵi bir qatar avtorlardıń miynetlerinde kórip shıǵılǵan [**Л.П.Ширшнева 49**].

Túrli maqsetlerdegi (xızmet kórsetiw, arnawlı) [**И.Л. Клочко** 29] kiyim-kensheklerge baylanıslı bir qatar jumıslarda kiyim-kensheklerdi joybarlaw procesi eki podsistemadan ibarat bolǵan sistema sıpatında kórip shıǵıladı: basqarıw hám basqarılatuǵın, olardıń engiziliwi anıq emesliklerdi kemeytiwge, tuwrı qarar qabıl etiwge qaratılǵan.

Zamanagóy sharayatta jańa kiyim modellerin joybarlaw procesine talaptıń kúsheyiwi kompyuter texnologiyaları jetiskenliklerinen keń paydalanıwǵa ótiwge alıp kelmekte [Л.П.Ширшнева 138].

Kiyim-kenshek islep shıǵarıw, ónimlerdi satıw hám tez tarqatıwdı támiyinlew maqsetinde islep shıǵarıw proceslerin jedel ámelge asırıwdıń áhmiyetli faktorı kompyuter texnologiyaları jetiskenliklerinen paydalanıw, tiykarınan kiyimlerdi joybarlawdıń avtomatlastırılǵan sictemaları (JAS) bolıp esaplanadı [Дунаевская Т.Н. 73]. Kiyim dizaynın avtomatlastırıw sizge jańa modellerdi islep shıǵıwdı tezlestiriw, barqulla ámelge asırılatuǵın operaciyalar sanın kemeytiw, sáykeslik sıpatın jaqsılaw, zamanagóy kiyim-kenshek karxanası básekilesliginiń zárúrli quramlı bólimi bolǵan ólshemlerdiń insan figurası qásiyetlerine muwapıqlıǵın haqıyqatqa jaqınlastırıw imkaniyatın beredi.

Tigiwshilik jumısların joybarlaw hám islep shıǵarıw procesiniń túrli basqıshlarında orınlanatuǵın jumıslardı kompyuter texnologiyaları járdeminde joybarlaw máselelerin sheshiw ónimlerdiń jaqın hám uzaq shet mámleketlerdegi islep shıǵarıwshılar tárepinen usınıs etilip atırǵan avtomatlastırılǵan sistemalardıń málim variantların engiziwdi talap etedi.

LEKO, Graciya, Assol, Grafis, Comtens, Autocut hám basqada joybarlawdıń avtomatlastırılǵan sistemalarınan (JAS) paydalanıw tigiwshilik jumısların joybarlawda úlken imkaniyatlardı ashıp beredi [И.Л. Клочко 84].

Joybarlaw algoritmin kompyuterde programma kórinisinde konstrukciyalawǵa baǵdarlaw kiyimdi konstrukciyalaw hám modellestiriw menen baylanıslı kóplep islep shıǵarıw mashqalaların jańasha usılda sheshiw imkaniyatın beredi:

− tájiriybe toplaw, oqıtıw;
− esap-kitap jumısların avtomatlastırıw hám naǵıslar kompleksin qurıw;
− naǵıslardıń tolıq avtomatikalıq gradaciyası;
− modeller bazasın júrgiziw;
− algoritm dárejesinde pishimlerdi almasıw hám satıw;
− xarakterli dárejede modeldi islep shıǵıw;
− jańa modellerdi islep shıǵıwdı jedellestiriw.

Usı máselelerdi sheshiw ushın LEKO sisteması geometriyalıq konstrukciyalardı xarakterlew ushın baǵdarlanǵan tilde (programmalastırıw tili) pishim jaratıw texnikasınıń (algoritm, programma) húJjetlestirilgen tekstli súwretinen paydalanıwǵa tiykarlanǵan [Дунаевская Т.Н. 105].

JAS - Grace - bul model sızılmasın jaratıwdan baslap, ónimdi aqırına shekem joybarlaw imkaniyatın támiyinleytuǵın keń qamırawlı sistema bolıp, ekonomikalıq esap-kitaplardı orınlawǵa shekemgi bolǵan joybarlardı, dizayn hám texnikalıq húJjetlerdi islep shıǵıw, sonıń menen birge ónimniń ózine túser bahasın anıqlawdan ibarat. Usı texnologiya tegisliktegi súwretlerge tiykarlanǵan tuwrıdan – tuwrı paydalanıwshı tárepinen jaratılǵan modeldiń súwreti (sızılması) bolıp ol, tek berilgen sanlarda qanday kórinisti kóriw ushın ólshemleri, razmeri hám rostı emes, bálkim tańlanǵan diapazonda onıń pishimlerin alıw sisteması bolıp tabıladı.

Model sızılmasın jaratıw basqıshları hám onıń dizaynı ortasındaǵı tuwrıdan-tuwrı baylanıs sebepli model sızılmasına kirgizilgen ózgerisler avtomatikalıq ráwishte

ámelge asırıladı hám onıń pishimleri ózgeredi. Bunıń nátiyjesinde sizge jańa modellerdi jaratıwdı rawajlanıw waqtın sezilerli dárejede qısqartıw imkaniyatın beredi. Barlıq ólshemdegi, uzınlıqtaǵı ónimler sıpatına kepillik beredi, model jaylasqan ólshemler aralıǵın tuwrı anıqlaw hám keńeytiw sáykeslikti saqlaǵan jaǵdayda qabıl etiledi.

JAS Assol (joybarlawdıń avtomatlastırılǵan sisteması) modulli programmalıq támiyinlew toplamı bolıp, ol hár qanday quramalı eskiz, foto súwret yamasa úlgiden paydalanıp, model pishimlerin tez hám anıq islep shıǵıw imkaniyatın beredi. Bul sistemada siz ónimlerdi nolden joybarlawıńız, ólshemlerdi kirgiziwińiz, tayar pishimlerdi kirgiziwińiz hám olardıń pishimin, gradaciya qolların, maketlerin pezatqa shıǵarıw, qosımsha tekstli húǰjetlerdi jaratıwıńız múmkin. JAS Assol tiykarǵı konstruksiyalardı yarım avtomat túrinde qurıwdı óz ishine aladı. BK (baza konstrukciyası) qurıw metodologiyası iyinnen kiyiletuǵın ónimlerdiń málim usıllarınıń eń universalı sıpatında EMKO SEV (Kiyimlerdi konstrukciyalawdıń birden bir usılı Ekonomikalıq óz-ara járdem keńesi) esaplaw formulalarına tiykarlanadı.

JASınıń abzallıqları - jetilistiriw imkaniyatın toltıradı hám programma modellerin jaratıw, tutınıwshıǵa jeke jndasıw, yaǵnıy belgili islep shıǵarıw talapların esapqa alǵan jaǵdayda programmmalarǵa ózgerisler kirgiziw qábiletinen ibarat. «Comtens» tiń tiykarǵı parıqlawshı ózine say qásiyetleri integraciyadaǵı gradaciya hám tigislerdiń dinamikalıq qurılısı bolıp tabıladı. Dizayn procesinde ónim, dizaynerdiń hár qanday háreketi menen, ónimdi kerekli razmerler hám rostlar boyınsha xarakterlew qaǵıydaları avtomat ráwishte qayta esaplanıp shıǵıladı, tigisler belgilengen ruxsatnamaǵa muwapıq avtomat ráwishte qurıladı.

Zamanagóy koncepciyada joqarıdaǵı JASlardıń hár birin ózbetinshe sistema sıpatında yamasa iri integraciyalasqan avtomatlastırıw sistemasınıń bir bólimi sıpatında kórip shıǵılıwı múmkin.

JAS ları Assol, Gracia, LEKO, Komtens hám Grafis avtomatlastırılǵan rejimde kiyimlerdi joybarlaw máselelerin sheshedi. BOK (Tiykarǵı kiyim konstrukciyası), MK (Konstrukciyalaw metodı), gradaciyalar hám pishimlerdiń jaylasıwın ańlatadı.

Juwmaqlap aytqanda, kórip shıǵılǵan joybarlaw sistemaları hár bir sistemada barqulla jetilistiriletuǵın hám jańalanıp barılatuǵın xabar bazası ekenligi menen parıqlanadı. Sonıń ushın bul sistemanı talabalarǵa tereń úyretilse keleshekte olardıń tigiwshilik karxanaları menen birge islesiwine sharayat jaratılǵan boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar.

1. Л.П.Ширшнева, С.Г.Сунаева Проектирование швейных изделий в САПР Учебное пособие изделий в САПР : учеб, пособие - М. : ИД «ФОРУМ» : ИНФРА-М, 2018. — 286 с.

2. И.Л. Клочко САПР ОДЕЖДЫ Учебное пособие Владивосток Издательство ВГУЭС 2010.

5. 1. Дунаевская Т.Н. Размерная типология с основами анатомии и морфологии / Т.Н. Дунаевская, Е.Б. Коблякова, Г.С. Ивлева. – М., 2003.

TAYYORGARLIK BOSQICHI TARZIDA

A.Kurmanov

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti katta o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: tadbirkorlik, o‘quv jarayonini rejalashtirish va nazorat qilish, metodik ta’minlash.

Klyuchevые slova: predprinimatelstvo, planirovanie i kontrol uchebnogo protsessa, metodicheskoe obespechenie.

Key word: business, planning and control of the educational process, methodical support.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasi Davlat ta’limi tomonidan xukumat topshirig‘i bo‘yicha tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o‘tish munosabati bilan kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash tizimidagi o‘zgarishlar bo‘yicha takliflar ishlanmoqda. Bu o‘zgarishlar mamlakatda bozor munosabatlarini rivojlantirishning davlat dasturining muxim tarkibiy qismiga aylanadi.

Oliy o‘quv maskanlarida, korxonalar va tashkilotlarda bo‘lajak o‘qituvchilarni iqtisodiy qayta tayyorlash bo‘yicha muhim tadbirkorlik ishlarini amalga oshirish zarur. Bu yerda ta’limning barcha turlari va shakllari xo‘jalik yuritish va boshqarishning yangi metodlariga talabalarning bozor munosabatlaridagi talablariga qaratilishi zarur. Darslarning mazmuniga O‘zbekiston Respublikasining yangi qonunlari va tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotiga o‘tishning asosiy yo‘nalishlari kiritilishi kerak [1].

Asosiy e’tibor bu yerda, mulkchilik, bahoni shakllantirish, birja va bank ishi masalalariga yangicha yondoshishga, ishning samaradorligini oshirish sabablarini oshirishga, aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashga qaratilishi kerak. Bu va boshqa muammolar differensiallangan o‘quv rejasi va dasturlariga kiritilishi kerak. Bundan tashqari kichik va o‘rta korxonalarni rivojlantirish bo‘yicha maxsus maqsadli dasturlarni tayyorlash kerak [3].

Bozor iqtisodiyoti asoslarini, o‘tish davri xususiyatlari, tadbirkorlik faoliyati madaniyatini shakllantirish, ish munosabatlari etikasini keng tushuntirish ishlariga iqtisodiy, jamiyat tashkilotlarini, ommaviy-axborot vositalari, radio va televidenie xodimlarini jalb etish kerak. Hozirgi vaqtda o‘qituvchilar va talabalar, aholining keng qatlamlari uchun tartibga solinadigan bozor iqtisodiyotining shakllanish masalalarini oddiy va tushunarli izohlaydigan televizion ko‘rsatuvlar va radio eshittirishlari turkumi, ommabob adabiyot, dalilli maqolalar kerak.

Talabalarni iqtisodiy o‘qitish bo‘yicha barcha ishlarni umumlashgan holda quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

1. O‘qish jarayonini rejalashtirish va tashkil etish quyidagilarni o‘z tarkibiga oladi:

- jamiyatning texnik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining tendensiyalarini tahlil qilish;

2. Darslarni metodik ta’minlash, o‘qituvchilar bilan ishlash quyidagilarni ko‘zda tutadi:

- o‘quv, o‘quv-tematik rejalarni ishlab chiqish, namunaviy fan dasturi va o‘quv rejalarini aniqlashtirish;
- metodik adabiyotlarni tanlash;
- o‘qituvchilarni tanlash;

- o‘qituvchilarni har hil o‘quv maskanlariga yuborish;
- fan, texnika, iqtisodiyoti (mintaqada va dunyoda) rivojlanishning alohida muammolari bo‘yicha davriy kurslar (seminarlar) o‘tkazish;
- o‘qituvchilar attestatsiyasini o‘tkazish.

O‘quv yili boshlanishi va yakunlashishiga metodik tayyorgarlik (mutaxassislar uchun referat tematikasi bo‘yicha tavsiyalar, talabalar uchun imtixonlar savollari, suhbat tematikasi, ilmiy-amaliy konferensiyalar va boshqalar):
- o‘quv materialini yaxshiroq o‘zlashtirishni ta’minlaydigan boshqada metodik materiallar.

3. O‘quv jarayonini va uni o‘tkazishni nazorat qilish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:
- o‘qituvchilar va talabalar uchun zaruriy o‘quv adabiyotlarini tanlash;
- o‘quv jarayonida talabalarning qatnashishini faollashtirish;
- mashg‘ulotlarda ish o‘yinlarini o‘tkazish, ishlab chiqarish holatlari va vazifalarni yechish, ko‘rgazmali qurollar va ta’limning texnik vositalaridan foydalanish;
- mashg‘ulotlarning o‘tishi va o‘quv materialini o‘zlashtirishni nazorat qilish;
- o‘quv jarayonini takomillashtiradigan boshqa choralar.

Ta’limning bu asosiy yo‘nalishlari o‘quv yoki kalendar yiliga tuzilgan rejalar bo‘yicha amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Beknazov N., Yusupov Yu., Pugach I., Abdullaxanov T. Osnovы rыnochnoy ekonomiki. - T.: Universitet, 2007.
2. Volkov Yu., Abdullaev B. Voprosы formirovaniya sovremennogo tipa ekonomicheskogo mыshleniya. - T.: Izd-vo "Znanie" 2005.
3. Nishonaliev U.N. Formirovanie lichnosti uchitelya trudovogo obucheniya: problemы i perspektivы. - T.: Fan. - 2003.

ÁMELIY BEZEW ÓNERIN O’ZLESTIRIW PROCESSINIŃ MAZMUNI

Muratbay Abdimuratovich Amanbayev
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı docent w.w.a
Texnologiyalıq tálim kafedrası

Jaslarǵa kórkem óner haqqında maǵlıwmat beriwde sonday aq, bezew jumıslarında tábiyat elementlerin stıllestiriw shınıǵıwlarınıń áhmiyeti úlken. Ámeliy bezew ónerin úyreniw jaslarǵa dógerektegi zatlardıń stillestirilgen halda, kórkemlik jaqtan oylaw dárejesi, dóretiwshilik qábiliyet, kórip, kórgenlerin esinde saqlap qalıwı, keńisliktegi oy-órisin qáliplestiriwi, kórkem shıǵarmalarına qarap estetikalıq múnásibetti, gozzallıqqa bolǵan muhabbatın rawajlandırıw, ámeliy bezew ónerinde kompoziciya máseleleri, naǵıs túrleri, kórkem naǵısshılıqta zamanagóy simvol hám belgiler oqıw hám tárbiyalıq processte kórkem bezew ónerinińornı, ámeliy bezew ónerinde kompoziciya, shriftler, reklama, daǵaza, deviz, qutlıqlaw tekstiniń úlgileri, interer hám ekstererde kórkem bezew menen tanıstırıw arqalı teoriyalıq tárepten úyretedi hámde olardıń estetikalıq sezimlerin arttırıwǵa xızmet etedi. Bul bolsa, óz gezeginde, oqıwshılardıń, pedagoglar, ustalar hám xudojniklerge mashaqqatlı hám usı waqıtta jetiskenlikke iye bolǵan juwapkershilikli wazıypanı júkleydi.

Jaslarǵa joqarı dárejede tálim - tárbiya beriw —xudojnik- pedagogdan ámeliy hám kórkem bezew óneri tarawında ámeliy uqıplılıqların joqarı dárejede iyelegen bolıwdan tısqarı, psixologiya tarawında da jeterli maǵlıwmatga iye bolıwın kórsetedi. Házirgi waqıtta ulıwma bilim beriw mekteplerinde, solardan súwretlew óneri shınıǵıwların oqıtıwdıń teoriyalıq hám metodikalıq tiykarların islep shıǵıw hám ilimiy tárepten tiykarlanǵan jańa jolı, forması, mazmunı hámde usılların jetilistiriw eń aktual mashqalalardan esaplanadı.

Ámeliy bezew ónerin ózlestiriw processinde oqıwshılar:

- milliy ónerde kórkem naǵısshılıqtıń roli;
- kórkem naǵısshılıqtıń ózine tánligi hám estetikalıq mazmun mánisi;
- ámeliy bezew ónerinde kompoziciya máseleleri haqqında fantaziyaǵa iye boladı;
- súwretlew ónerinde ámeliy óneriniń ornı hám roli;
- naǵıs túrleri, kórkem naǵısshılıqta zamanagóy simbollar hám milliy qádriyatlar;
- quramalı naǵıs kompoziciyalar dúziw;
- ámeliy–dekorativ óner kompoziciyası;
- ámeliy bezew ónerinde kompoziciya qollanılıwı úyrenedi hám olardan paydalanadı;
- kompozitsion oray, konstrukciya, tema, háreket, teń salmaqlılıq, kolorit, proporciyalar, ólshem;
- dekorativ óner túrlerinde janrlı kompoziciya;
- oqıw hám tárbiya processinde kórkem bezew óneriniń ornı;
- ámeliy bezew ónerinde kompoziciya, reń máseleleri;
- shriftler hám materiallarda islew texnikası;
- interer hám ekstererde kórkem bezew;
- kompoziciyanıń tiykarǵı nızamlıqları, frontal kompoziciya elementleri, zamanagóy ekspoziciya hám konstrukciyalar;
- kórkem bezew ónerinde xalıq ámeliy óneri túrlerinen paydalanıw kónlikpelerine iye boladı.

Ámeliy bezew óneri túrleri dóretiwshilik miynet penen tıǵız baylanıslı hám sonıń ushın oqıwshılardıń jumıslarında dóretiwshilik múnásibette bolıw, olardı ma'naviy ruwxıy tárepten bayıtadı. Ámeliy bezew óneri bugungi turmısımızdıń hár qıylı tarawların, har qıylı waqıyalardı tolıq qamtıp alıwı lazım. Ol mámlekettiń sırtqı hám ishki siyasatın, xalıqtıń miynettegi jetiskenliklerin, mámleket tariyxı, ilimiy, kórkem turmısındaǵı jańalıqlardı, tábiyat hám basqalardı da kórsete alıwı kerek.

Dekorativ ónerdiń sol ózgesheligine imaratlar, kóshelerdiń bayramǵa arnap bezetiliwi mısal boladı. Bul bezewler usı orınlardıń ádettegi kórinisin belgili waqıtqa shekem ózgertirip turadı. Bezew óneriniń barlıq túrlerine tiyisli shıǵarmalar, atap aytqanda, olarǵa jaqın turıwshı grafikalıq óner shıǵarmaları da belgili dárejede mine usınday roldi orınlawı múmkin. Har bir tariyxıy dáwir ayrıqsha ideyalıq hám ádep ikramlılıq kóz qarasların alǵa surip, insanlar sociallıq turmısınıń ayrıqsha ideyaların kórseter eken, qaytalanbas dekorativ ónerdi júzege keltirgen.

Ámeliy óner xalıq ónermentshiliginiń tiykarın qurap kelgen. Ónermentshiligimizdiń tariyxıy derekleri ámeliy óner tiykarında rawajlanıp júda ertede, klassik hámde ata–babalarımızdıń ásirlik tájiriybelerine tayanıp óziniń ónimli,

sonıń menen bir waqıtta har bir insandı tań qaldırıp kelgen mádeniy miyraslarımızdı óz ishine aladı. Insan jaqsı jasawǵa, mádeniyatqa bolǵan birinshi qádemi alǵashqı jámiyetten baslanǵanlıǵı tariyxıy dereklerden bizge shekem jetip kelgen maǵlıwmatlardan bilip alıwımız mumkin. Sebebi, har bir temada watanımız mádeniyatı hám óneri shıǵarmaların úyreniw menen birge ótmıshtegi mehir–muhabbat kúsheyip, onı keleshek awladqa úyretiw sezimi artıp baradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bulatov S.S. O`zbek xalq amaliy bezak san'ati, - T.: “Mehnat”,1991
2. Qodirxo’jaev P. Badiiy bezak san`ati. -T: Iqtisod-moliya, 2008
3. G’ulomov K. Amaliy san’at-T.: O`qituvchi, 2007
4. Xolmatov B.K. Kompoziciya - T.: «Iqtisod-moliya», 2007

BOSHLANG’ICH SINF O’QUVCHILARINI PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURI TIZIMIGA TAYYORLASH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH MASALALARI

Mirzabekova Gumshagul Xojabekovna

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika insituti Boshlang’ich ta’lim kafedrasi katta o’qituvchisi

Zeripboyeva Kumushoy Jamoladdin qizi

Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika insituti Ellikqal’a pedagogika fakulteti Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 3-kurs talabasi

Respublikamizda ta’lim tizimini rivojlantirish va ilg’or pedagogik texnologiyalarni amliyotga tatbiq etish masalasi bugungi kunda ustuvor vazifalardan biri bo’lib kelmoqda. Xalqaro bilimlarni baholash dasturi ta’lim tizimiga kirib kelishi, O’zbekiston ta’lim jarayonlarini tubdan isloh qilish masalalarini yuzaga keltirib davlatimizning “2018-yil 12-dekabrda O’zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’limi tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to’g’risida” gi 997-son qarori qabul qilindi.[1] Ushbu fikrlar orqali mamlakatimiz kundan kunga har jabhada ilgarilab, ilm-fan sohalari rivojlanib, O’zbekiston rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

Progress in International Reading and Literacy Study (PIRLS) – boshlang'ich sinflarda 4-sinf o'quvchilarining matnni o'qish va tushunish darajasini baholash uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qib tushunish ko'nikmalarini qay darajada rivojlanganligi haqidagi ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslash imkonini beradigan, o'qish va o'qitishni yaxshilash uchun ta'lim sohasidagi davlat siyosatiga oid ma'lumotlarni taqdim etadigan yirik xalqaro baholash dasturlardan biridir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini PIRLS xalqaro dasturi tizimiga tayyorlash jarayonlarini takomillashtirish masalalari aynan shu yildan boshlab e'tibor qaratila boshladi. Bu borada maktab darsliklari yangilandi va xalqaro standartlarga mos tarzda "Yangi avlod" darsliklari o'quv jarayonlariga tatbiq etilib kelinmoqda. “Har bir sinfda ta'limni differensiyalashga kuchli e'tibor berilishi zarur, bu borada aksariyat birinchi sinf o'quvchilarining muvafaqqiyatli boshlash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega

bo'lmagan maktablarga alohida e'tibor berilishi lozim. Yana ikkita muammolarni yodda tutish kerak: 1) Eng kuchli o'quvchilarga kelgusidagi rivojlanishiga ko'maklashish. 2) O'g'il bolalarga yordam berish, chunki ularning natijalari qizlarning natijalaridan ko'ra yomonroq degan fikrlarni ko'rib chiqib aynan mana shu vazifalarni boshlang'ich sinf o'quvchilarining PIRLS da yuksak yutuqlarga erishishdagi o'sish nuqtalari deb belgilangan." [2] O'zbekiston ta'lim tizimni bir butun yaxlitlik deb olsak, unga yanada mustahkamlik, baland parvoz qilishiga ko'makchi bo'ladigan birdan bir vosita bu jahonning ta'lim tizimi yuqori bo'lgan davlatlarning xalqaro baholash dasturlari butunligimizni yanada mustahkamlaydi va O'zbekistonning farzandlariga chet el xalqaro baholash dasturlari ishtirok etish imkoniyatini beradi hamda jahonni tanishga va mamlakatimizni tanitishaga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini PIRLS xalqaro baholash dasturiga qanday tayyorlash mumkin? Ushbu baholash dasturi biz nimalar bera oladi? - kabi savollarga quiydagicha javob berishimiz mumkin. Hozirgi kunda yuqori sinf o'quvchilari xalqaro baholash dasturlarida ishtirok qilib kelmoqdalar. O'quvchilarini boshlang'ich sinfdan tayyorlab borish o'z natija va samarasini ko'rsatadi. O'quvchilarni kreativligini oshirish, mustaqil fikrlash, tanqidiy baholay olish ko'nikmalarini shakllantirish kabi qobiliyatlarini o'stiradi va PIRLS xalqaro baholash dasturiga tayyorlanadi.

"BIR XURMACHA SHAVLA

Aka-uka Grimmlar

Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir qizcha yashar ekan. Qizcha bir kuni o‘rmonga maymunjon olib kelish uchun boribdi. U yerda bir kampirni uchratib qolibdi va unga salom beribdi.

– Vaalaykum assalom, – debdi kampir qizchaga. – Menga maymunjoningdan bersang-chi!

– Marhamat, – debdi qizcha.

– Sen menga maymunjon berding, men senga biron narsa sovg‘a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak: «Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish». Shunda u shirin, mazali shavla pishira boshlaydi. Shundan so‘ng aytasanki: «Bir, ikki, uch, pishirishdan kech». Shundan so‘ng xurmacha shavla pishirishdan to‘xtaydi.

– Rahmat, buvi, – debdi qizcha va xurmachani olib, uyiga – onasining oldiga ketibdi. Onasi bo‘lsa xurmachani o‘z oldiga qo‘yib: «Bir, ikki, uch, Xurmachada shavla pish», – debdi. Xurmacha shavla pishira boshlabdi. Ko‘p shavla pishiribdi. Onasi to‘yib-to‘yib yebdi. Ammo u xurmachani shavla pishirishdan to‘xtatadigan sehrli so‘zni unutib qo‘yibdi. Xurmacha esa shavlani hadeb pishiraveribdi. Uy ham shavlaga to‘libdi, uyning tomi, hovli, hatto ko‘chalar ham shavlaga to‘lib ketibdi, u hamon to‘xtamay shavla pishiraveribdi. Onasi juda ham qo‘rqib ketib, qizchasi huzuriga yugurib ketibdi. Yaxshiyam qizchasi uydan uzoqda emas ekan. Qizcha ko‘chadagi voqeadan xabardor bo‘lib, darrov uyga yuguribdi. Juda qiyinchilik bilan kelib, eshikni ochibdi va: «Bir, ikki, uch, pishirishdan kech», – deb qichqiribdi. Shunda xurmacha shavla pishirishdan to‘xtabdi. Chunki shavla juda shirin va mazali ekan.

Mavzu bo‘yicha savollar1. Qizcha bir kuni o‘rmonga qaysi mevadan olib kelish uchun bordi?A) QulupnayB) Olma

C) Qo‘ziqorinD) Maymunjon

2. Qizcha o‘rmonda kimni uchratib qolibdi?
A) Bir cholni
B) Kampirni
C) Sehrgarni
D) O‘rmon shohini
3. Kampir qizchadan nima so‘radi?
A) Qulupnay
B) OlmaC) Maymunjon
D) Yong‘oq” [3]

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, PIRLS xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish, shuningdek ushbu dastur tizimiga bolalarni tayyorlashdagi asosiy e'tibor berilishi kerak bo'lgan masalani ushbu tezisni yozish davomida ko'rib chiqdik. Ya'ni bunda asosan o'quvchilarning yoshi inobatga olingan holda 1-sinfdanoq o'qituvchi tomonidan audio variatdagi matn, hikoyalarni eshittirish orqali bolalar ongini rivojlantirish va keyinchalik o'qigan matnini xulosalay olish, yangicha talqinda qayta yoza olish, asar qahromonlari obrazini to'g'ri baholash, berilgan hikoyani qayta hikoyalash, ijodiy yondashish kabi kompetensiyalarini rivojlantirish eng muhim masalalarga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.- T: “O‘zbekiston” NMIU, 2018.-88
2. “Xalqaro tadqiqotlarda ishtirok etish – inson kapitalini rivojlantirish omilidir” mavzusidagi xalqaro vebinar. Sidorova Galina Aleksandrovna, Rossiya ta'lim akademiyasining ta'limni rivojlantirish strategiyasi instituti, ta'lim sifatini baholash markazining katta ilmiy xodimi, pedogogika fanlari nomzodi.
3. Ismailov A. va boshq. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligini baholash. T.: «Sharq»-2019.

UDK:1751

ZIYORAT TURIZMI MAMLAKAT TARAQQIYOTINING MUHIM MANBAYI SIFATIDA

Gulruh Ne’matova,
Alfraganus university “Sharq filologiyasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada mamlakat iqtisodiyotiga zalvorli ta’sir ko‘rsatadigan ziyorat turizmi va u orqali keladigan sof daromad, O‘zbekistonning diqqatga sazovor ziyoratgohlari tarixi bilan bog‘liq statistikalar va xorij bosma nashrlarining mamlakatimiz ziyorat turizmi haqidagi fikrlar tahlili keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *7 pir, UNESCO, “Uzbekistan Travel”, biznes forum, sayohat, Jahon Banki, so‘fiylar, S.Beeton, intervyu.*

Pilgrimage tourism is an important source of the country’s development

Annotation: This article provides an analysis of pilgrimage tourism, which has a significant impact on the country's economy, and net income from it, statistics related

to the history of notable pilgrimage sites of Uzbekistan, and opinions of foreign publications about pilgrimage tourism in our country.

Key words: 7 saint, UNESCO, “Uzbekistan Travel”, business forum, travel, World Bank, Sufis, S.Beeton, interview.

Паломнический туризм – важный источник как развития страны

Аннотация: В данной статье представлен анализ паломнического туризма, оказывающего существенное влияние на экономику страны, и чистых доходов от него, статистика, связанная с историей примечательных мест паломничества Узбекистана, а также мнения зарубежных изданий о паломническом туризме в нашей стране.

Ключевые слова: 7 семь святых, UNESCO, «Uzbekistan Travel», бизнес-форум, путешествия, Всемирный Банк, Суфии, С.Битон, интервью.

Kirish. O‘zbekistonning ziyorat turizmini OAV orqali yoritishdagi asosiy prinsipi turli din vakillarini birlashtirish orqali diniy bag‘rikenglik va o‘zaro tushunishni rivojlantirishga yordam berishdan iborat. Turli mamlakatlar va madaniyatlarga mansub ziyoratchilar muqaddas qadamjolarni ziyorat qilish uchun bir joyga to‘planishganda, bir-birlarining e’tiqodlari va urf-odatlari bilan tanishish imkoniga ega bo‘ladi. Bu stereotiplarni buzish va o‘zaro tushunishni rivojlantiradi. Masalan, “Uzbekistan Travel” nashri bir qator din vakillari uchun ziyorat turizmini taklif qiladi. “Falsafiy savollarga javob topish uchun kimdir butun umrini sarflaydi, boshqalari, afsuski, bu javoblarni topa olmaydi, yana birlari esa haj ziyoratiga boradi. Biz sizga qaysi din vakili bo‘lishingizdan qat’i nazar, muqaddas qadamjolarga ziyorat qilishingizga sharoit yaratamiz”, deyiladi sayt xabarida[1].

Ziyorat turizmi yaxshigina daromad keltiradi va ish o‘rinlari yaratadi. Eng qimmatli yodgorliklar UNESCO ning Jahon merosi obyektlari sifatida tan olingan. Ular orasida Buxoroyi sharif ham bor. Buxoro naqshbandiya tariqatining “7 pir”i bilan nihoyatda shuhrat topgan. “Buxoro – Naqshbandiya tariqati yetti buyuk so‘fiylarining vatanidir. Tasavvufning buyuk vakillari bu yerda yashab, diniy va ijtimoiy faoliyat olib borib, muborak Buxoroning vujudga kelishi va gullab-yashnashi, ma’naviy tarbiya va milliy ruhni yuksaltirishga o‘z hissalarini qo‘shganlar. Bu yerda muqaddas so‘fiylar-pirlarning dafn etilgan joylari, islomiy ziyoratgohlar saqlanib qolgan”, deyiladi “Uzbekistan Travel” nashri sahifasid[2]. Ko‘p sonli bebaho obidalarga ega Samarqand shahri, Imom Buxoriy hazratlarining ziyoratgohlari ham eng ko‘p sayyohlarni qabul qiladi. 2010-yildan 2023-yilgacha Imom Buxoriy qabrini ziyorat qiluvchi sayyohlar soni sezilarli darajada oshdi. 2010-yili hazratni ziyorat qilgan sayyohlar soni 50 000 ga yaqin bo‘lgan. 2023-yilga kelib, sayyohlar soni 1 milliondan oshdi. Bu bor-yo‘g‘i 13 yil ichida 20 barobar ko‘p degani. Demak, OAV va jurnalistlar orqali turizm va uning tarmoqlari targ‘ibotini amalga oshirishda hali zarur bo‘lgan ishlar ko‘p.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turizmning bunday o‘sishiga bir qancha omillar ta’sir ko‘rsatdi. Birinchidan, O‘zbekistonda so‘nggi yillarda turizmni rivojlantirish bo‘yicha muhim sa’y-harakatlar amalga oshirilmoqda. Hukumat yo‘llar

va mehmonxonalar kabi infratuzilmaga sarmoya tikdi, shuningdek, sayyohlarning mamlakatga kirishini osonlashtiradigan viza islohotlarini joriy etdi. “Turizm, madaniyat, madaniy meros va sport sohalarini yanada rivojlantirish uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil yanvaridagi qarori ham ayni islohot yo‘lida muhim ahamiyat kasb etdi.

Ziyorat turizmi O‘zbekiston uchun asosiy daromad manbayi hisoblanadi. Ziyoratchilar turar joy, transport, oziq-ovqat va esdalik sovg‘alari uchun pul sarflaydi, bu esa iqtisodiyotni yuksaltirishga yordam beradi. Shuningdek, ziyorat turizmi turizm sohasida gidlar, mehmonxona xodimlari, esdalik sovg‘alari sotuvchilari kabi ish o‘rinlarini yaratadi. Jahon Bankining ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekiston turizmdan 2015-yildan 2023-yilgacha bo‘lgan muddat ichida quyidagi diagrammada ko‘rsatilgan daromadga ega bo‘lgan:

Media vositasida turizm xalqaro sayyohlar oqimini kengaytira oladi. Ayniqsa, ziyorat turizmi xorijiy sarmoyani kirituvchi va iqtisodiyotni rivojlantiruvchi yirik bazaga aylanmoqda. Xususan, ziyorat turizmini rag‘batlantiruvchi mamlakatlar sirasiga kiruvchi Saudiya Arabistoni so‘nggi yillarda O‘zbekistondagi infratuzilmalarni yaxshilash uchun katta investitsiya kiritgan. Masalan, 2022-yildagi O‘zbekiston-Saudiya biznes forumida umumiy qiymati 6,4 mlrd. dollarlik shartnomalar imzolandi. “O‘zbekiston va Saudiya Arabistoni boy tabiiy resurslarga, ulkan sanoat salohiyatiga ega. O‘zbekistonda ham, Saudiya Arabistonida ham yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan qo‘shma korxonalar tashkil etildi. Kelgusida esa mintaqaviy va Yevropa bozorlariga, shuningdek, umumiy aholisi 1,4 mlrd. dan ziyod bo‘lgan potensial iste’molchilarga ega Katta Arab erkin savdo hududi mamlakatlariga eksport qilinadi”, dedi Jamshid Xodjayev “Gazeta.uz” nashriga bergan intervyusida[3].

Tadqiqot metodologiyasi. Jurnalning avgust soni asosan reklama va marketing maqsadlarida chop etilgan bo‘lib, jurnalistik an’analardan sal chetga chiqilgan. Buni shu sonning boshqa maqolasida ko‘rishimiz mumkin. Masalan, “Uzbekistan Airways” – xavfsizlik, barqarorlik, qulaylik” maqolasini tahlil qilsak. Muallif o‘quvchini qiziqtirish uchun turli jumla tuzilmalari va lug‘atlardan foydalanadi. Masalan, muallif aviakompaniyaning 2022-yildagi faoliyatini tasvirlash uchun quyidagi jumladan foydalanadi: “O‘zbekiston fuqaro aviatsiyasining o‘sib borayotgan iqtisodiy salohiyati va obro‘si buning yaqqol tasdig‘idir”. Muallif maqolada turli manbalarga, jumladan, aviakompaniya rahbarlari bilan suhbatlarga iqtibos keltiradi. Ammo maqola yetarlicha

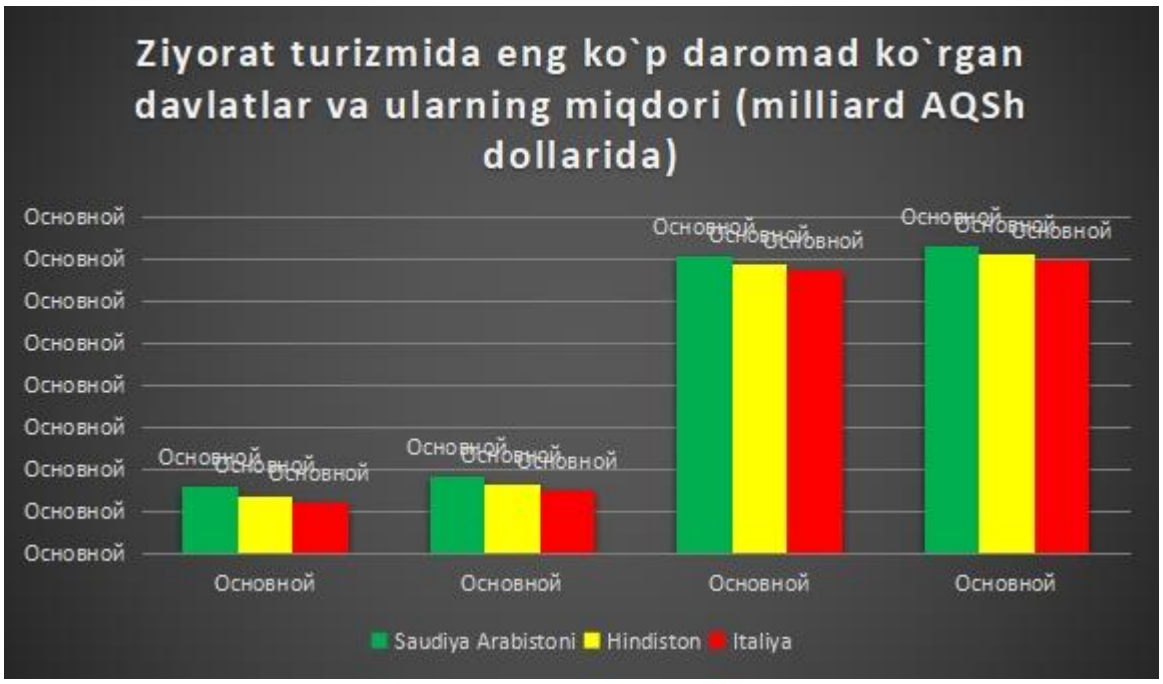
iqtibos yoki intervyulardan foydalanmaydi. Umuman olganda, “Uzbekistan Airways” – xavfsizlik, barqarorlik, qulaylik” maqolasi puxta yozilgan va mazmunli publitsistik maqoladir.

Xususan, kuzning so‘nggi sonida quyidagi maqolalar chop etilgan: “O‘zbekistondagi turizm yo‘nalishlari”, “O‘zbekiston festivallari”, “O‘zbekiston turizm qishloqlari”, “2023-yilda Samarqand jahon turizm poytaxti bo‘ladi”, “O‘zbek milliy oshxonasi”, “O‘zbekistonga sayohat qilish uchun 5 sabab”, “Uzbekistan Airways`ning bort taomi”, “Aviakompaniya yangiliklari”, “Afisha”, “Uzbekistan Airways parvozlar xaritasi”, “Uzbekistan Airways vakolatxonalari” kabi xabarlar chop etilgan[4].

Tahlil va natijalar. Ma’naviy turizm – diniy e’tiqod yoki insonning ichki ma’naviy ehtiyojlarini qondirish istagidan kelib chiqqan turizm turi. Bu muqaddas joylarni ziyorat qilish, diniy marosimlarda qatnashish yoki tinch va sokin muhitda vaqt o‘tkazishni o‘z ichiga oladi. Ma’naviy oziqlanish umidida sayohat qilish insonni xotirjam qiladi. Bu haqida bir qator ilmiy ishlar mualliflari K.B.Sharma va R.Sharpley shunday yozadi: “Ma’naviy turizm ham alohida shaxslar, ham jamoalar uchun bir qator afzalliklarga ega. Shaxsiy miqyosda ma’naviy turizm odamlarga e’tiqodini chuqurlashtirishga, ichki ma’naviyat bilan bog‘lanishga, tinchlik va farovonlik tuyg‘usini topishga yordam beradi. Jamiyat miqyosida ma’naviy turizm mahalliy iqtisodlarni rivojlantirishi va madaniy tushunish va bag‘rikenglikni rivojlantirishi mumkin”[5].

Odamlar madaniy ziyorat turizmi tanlashining turli sabablari bor. S.Beeton buning sababini xorvatiyalik hamkasbidan boshqacharoq ta’riflaydi: “Madaniy ziyorat turizmi ham shaxslar, ham jamoalar uchun bir qator imtiyozlarga ega. Shaxsiy darajada madaniy ziyorat turizmi odamlarga turli madaniyatlar haqida ko‘proq ma’lumot olishga, ularning o‘ziga xos an’analari va urf-odatlarini his qilishga va o‘z madaniy merosi bilan bog‘lanishga yordam beradi. Jamiyat darajasida madaniy ziyorat turizmi mahalliy iqtisodlarni rivojlantirishi va madaniy tushunish va bag‘rikenglikni rivojlantirishi mumkin. Madaniy ziyorat turizmi madaniy turizmni anglatmaydi. Bu yangi yo‘nalish”[6].

Xulosa va takliflar. Ziyorat turizmining mamlakat hayotidagi ahamiyati nihoyatga katta. Ziyorat turizmi ziyoratchilar uchun ham, mezbon jamoalar uchun ham juda muhim afzalliklarga ega. Ziyorat turizmining iqtisodiy foydasi juda yuqori. Quyidagi jadvalga nazar solsak:

Ko‘rib turganingizdek, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi tufayli uchala davlatda ham ziyorat turizmi daromadlari sezilarli darajada kamaygan. Biroq pandemiya yakunidan so‘ng turizm sanoati qayta tiklandi va kelgusi yillarda o‘sishda davom etdi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, ziyorat turizmi turizm industriyasining salmoqli va rivojlanayotgan tarmog‘idir. Bu ziyoratchilarga ham, mezbon jamoalarga ham ko‘p foyda keltiradi. Dunyo tobora globallashayotgan sharoitda, kelgusi yillarda ziyorat turizmi yanada ommalashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Pilgrimage tourism. https://uzbekistan.travel/en/v/pilgrimage-tourism/
2. Buxoroning 7 piri. **https://uzbekistan.travel/uz/o/buxoroning-7-piri/**
3. O‘zbekiston-Saudiya biznes forumida umumiy qiymati 6,4 mlrd. dollarlik hujjatlar imzolandi. https://www.gazeta.uz/oz/2022/12/23/saudi-arabia/
4. Uzbekistan Airways. 11.2022 https://www.uzairways.com/assets/mag/November.pdf
5. Sharma, B.K., & Sharpley, R. Spiritual tourism: Concepts, theories and practices. CAB International. 2019. 135-b.
6. Beeton, S. Cultural pilgrimage: Travel for transformation. Routledge. 2016. 164-b.

SÓYLEW TIL KEMSHILIGINE IYE BALALARDÍŃ TÁLIM HÁM TÁRBIYASÍNDA LOGOPEDIYALÍQ JUMÍS SHÓLKEMLESTIRIW

Tasbaeva Gu’lbaxar Muratovna Mektepke shekemg tárbiya hám defektologiya kafedrasi oqitiwshisi
Klıshbaeva Guljan Saken qizi
Mektepke shekemgi tálim fakulteti arnawlı pedagogika:logopediya ta'lim bag'darı 3-kurs talabası

Balanıń sóylewi úlkenler sóylewi tiykarında rawajlanıp baradı. Sóylewdiń tuwrı qáliplesiwi átiraptaǵılar sóylewine, sóylew tájiriybesine, tuwrı sóylew ortalıǵı hám tálim-tárbiyaǵa baylanıslı. Sóylew tuwma qábilet emes, bálki turmıs dawamında

balanıń fizikalıq hám intellektual rawajlanıwı menen bir qatarda qáliplesip baradı. Sóylew buzılıwların úyreniw, túsiniw ushın bala sóyleviniń normal rawajlanıw jolin, bul processtiń ayriqsha qásiyetlerin, sóylewdiń tabıslı qáliplesiwinde úlken ro'l oynawshı sharayattı biliwi kerek. Bunnan tısqarı bala sóyleviniń rawajlanıw processindegi rawajlanıw dáwirin anıq biliwi zárúr. Bul bolsa sóylewdiń rawajlanıw processindegi ol yamasa bul kemshiliklerdi waqıtında biliw hám anıqlaw ushın kerek boladı. Mısalı, 1 jas 4 aylıq bala sóylemey atır. Pedagog balanıń normal rawajlanıwda birinshi sózler qashan payda bolıwın bilse, ol túrde bul balanıń normal yamasa normal emes rawajlanıp atırǵanın bile aladı. Bala sóyleviniń rawajlanıw qásiyetlerin biliw, sóylew buzılıwlarına tuwrı diagnoz qoyıw ushın da zárúr bolıp tabıladı. Bazı bir qánigeler úsh jaslı balanıń ses aytılıwındaǵı kemshiliklerin saplastırıw ushın onı logoped qabılına jiberedi. Sol tuwrı ma? Joq, álbette. Sebebi, sóylewi normal rawajlanıp atırǵan balaǵa ele bul jasda birpara dawıslardı nadurıs aytıw tán boladı. Bul kórinis fiziologiyalıq dislaliya dep atalıp, bul jastaǵı balalarda artikulyatsiya apparatınıń ele jetkilikli dárejede qáliplespegenligin ańlatadı. Sóylew kemshiliklerin saplastırıwda tuwrı hám anıq tárbiyalıq-dúzetiw jumıs rejesin dúziw ushın bala sóyleviniń rawajlanıw nizamlıqlarınıń taǵı bir márte tereń biliw zárúr. Sóylew kemshiliklerin izertlewde sóylewdiń rawajlanıwın úyreniwge izbe-iz jaqınlaw principi qollanıladı. Bul bolsa sóylewi onsha rawajlanbaǵan balalardı mektepte oqıtıwdıń ilimiy tiykarların islep shıǵıwǵa (P. E. Levina 1961, 1964, 1968 y., G. A. Kashe 1962, N. A. Nikashina 1965, G. V. Shirkina 1965, L. F. Smirova 1975, 1980), sonıń menen birge, mektepke shekem jastaǵı balalar menen ótkeriletuǵın shınıǵıwlar mazmunın anıqlawǵa (N. S. Jukova, Ye. M. Mastyukova, T. Yu. Filicheva, 1973) múmkinshilik berdi. Bul jumıslarda balalardıń sóylew aytılıwın, sózlik quramın, grammatik dúzilisin, tuwri sóylewdi úyreniwleri hám iyelep alıwları, sóylewdi dúzetiw processinde balalardıń ózbek tiliniń ruwxıy hám aytılıw táreplerin bilip alıwlarınıń ayriqshalıq tolıq maǵlıwmatları keltiriledi. Sóylew mámilesi balanıń tolıq ruxiy rawajlanıwındaǵı zárúr shárt esaplanadı. Sóylew buzılǵanda, ásirese, sóylewdiń tolıq rawajlanbaw kemshiliginde balalardı arnawlı oqıtpay turıp pútkil til sistemalarınıń qáliplesiwi júdá qıyın hám ulıwma múmkin emes. Kishi jastaǵı balalardıń sóylewine salıstırǵanda bayqaǵıshlıqları sebepli, sóylewi buzılǵan balalardıń sóylewin jaqsılaw jumısların shólkemlestiriw júdá áhmiyetli. Sóylewdi ońlaw ushın oqıtıwdan maqset - balalarda ortasha biyiklikte dawıs shıǵarıp tuwrı hám tuwri sóylew mamanlıǵın asırıw, bunda olardıń óz ana tillerindegi sóz baylıqları hám sóylewleriniń rawajlanıw dárejesi jaslarına sáykes bolıwı názerde tutıladı.

Sóylewdi dúzetiw -tárbiyalaw jumıslarında balalardıń til faktorları, ruxiy xızmetleri esapqa alınadı. Balalardı oqıtıwda olarda dıqqat, yad, ózlerin tuta biliw kónlikpelerin tárbiyalaw menen ajıralmas baylanıstırıp aparıw jumısları názerde tutıladı.

Logopedik jumıs tómendegi jónelislerde alıp barıladı :

- tema tàrepten birlestirilgen aktiv hám passiv sózlik (sóz) baylıǵın qáliplestiriw
- aytıw kónlikpelerin qáliplestiriw
- fonetikalıq qabıl etiwdi, dawıstı analiz hám sintez qılıw kónlikpelerin rawajlandırıw

- sóz dúziwdi, tuwri sóylewde hàr qıylı gápler dúziwdi úyretiw.

Sóz baylıǵın asırıw hám sóylewdi grammatik tàrepten tuwrı dúziwge qaratılǵan logopedik jumıs áyne waqıtta ana tilindegi sóylewdiń leksik-grammatik quramın hàmde fonetikalıq quramın jetilistiriwge járdem beredi, bul bolsa ózbek balalarınıń ulıwma tálim mekteplerinde ana tillerinde hàm, rus tilinde dà oqıy alıwlarına shàrayat jaratadı. Sóylewi buzılǵan balalar ushın mólsherlengen mektepke shekem jastaǵı balalar mákemeleri hám gruppaları - tutlıǵıwshı, sóylewi tolıq rawajlanbaǵan, sóylewi fonetikalıq tàrepten rawajlanbaǵan mektepke shekem jastaǵı balalardıń arnawlı mákemeleri bolıp tabıladı. Sóylewi tolıq rawajlanbaǵan balalar gruppaların oqıtıwdan maqset - sóylewdegi kemshilikti hám rawajlanbaw nátiyjesinde kelip shıqqan ekilemshi belgilerdi joǵaltıw yamasa ornın oraw. Sóylewdi ońlaw, balalardı tárbiyalaw hám oqıtıw jumısların logoped, tárbiyashi, muzıka basshısı balanıń ata-anası menen ajıralmas baylanısta ámelge asıradı. Arnawlı mektepge shekem tárbiya balalar mákemeleri tómendegi wazıypalardı sheshiwleri kerek:

- arnawlı izbe-iz tálim hám tárbiya alıwshılar qatarına qosılǵan balalardı tereń úyreniw processinde olarǵa baslanǵısh diagnoz qoyıw

- pedagogikalıq shárt-sharayat jaratıp beriw hám tárbiyaǵa kompleks jaqınlawı sebepli balalarǵa birdey múmkinshilik jaratıw esabına olardıń har tárepleme rawajlanıwın támiyinlew

- sóylewdiń buzılıwı xarakteri hám kemshiliktiń qanda ekenligin esapqa alıp dúzetiw -pedagogikalıq, tárbiya jumısların izbe-iz ámelge asırıw, balalardı mektepte oqıtıwǵa tayarlaw.

Mektepge shekem jastaǵı normalsız balalardı tárbiyalawdıń házirgi talqini tómendegilerge tiykarlanadı :

- mektepge shekem jastaǵı balalardıń psixik-fizikalıq múmkinshiliklerin hám psixik funkciyalarınıń qáliplesiwindegi bayqaǵıshlıq dáwirlerin esapqa alıw

- Kemshiliktiń qanday ekenın, qashan payda bolǵanin, balalardıń jeke qásiyetlerin esapqa alıp, ulıwma rawajlanıw jumısların dúzetiw -tárbiyalaw jumısları menen birlestırıw

- Balalardıń artıwın turaqlı úyreniw hám maqsetli pedagogikalıq tásir nátiyjesinde payda bolatuǵın jańa psixik ózgerislerdi anıqlaw

- Hár qaysı jas toparında tálimdi birdeylestiriw ushın sharayat jaratıw

- didaktik qaǵıydalarǵa ámel qılıwda mektep menen izbe-iz baylanıstı támiyinlew: har bir náwbettegi jas basqıshda talaplardı kúsheytip jibermew

- Mektepge shekem jastaǵı balalardı oqıtıw hám tárbiyalawǵa aktivlik menen jaqınlaw, bul bolsa balalar iskerligindegi jetekshi faktorlar ırǵaǧındaǵı tárbiya -tálim hám (oyınlar, súwretler hám sızılmalar sızıw, miynet, oqıw iskerliginiń ápiwayı túrleri) dúzetiw -qayta tiklew jumıslarınıń barlıq túrlerin ótkeriwdi talap etedi

- sóylewdi rawajlandırıwǵa sóylew iskerliginiń hár qıylıların qáliplestiretuǵın faktor dep qaraw.

Juwmaq etetuǵın bolsaq, sóylew kemshligine iye balalardı erte kesellikti anıqlaw etiw hám olardı logopedge erte tartıw kemshilikti waqtında korrektsiya etiwge járdem beredi.

Ádebiyatlar:

1. Logopediya. (pod red. A. S. volkovoy). M.: vlados. 2003 g.
2. Muminova L., Ayupova M. LogopediY. T.: Oqıtıwshı 1993 y.

O‘ZBEK TILI DARSLARIDA ORFOEPIYA ME’YORLARINI O‘RGATISH VA NUTQ MADANIYATI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Sidikova Dilnoza Serikbayevna
Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot Texnalogiyalar Universiteti Nukus filiali O’zbek-tili va chet-tillar kafedrasi assistent-o’qtuvchisi

O‘zbek tili ta’limida ijodiy tafakkur ko‘nikmalarini shakllantirishning, milliy qadriyatlar tarannumining, o‘zlikni anglash va uni namoyon qilishning eng muhim vositalaridan biriga aylandi. Ilmiy-nazariy yo‘nalishda tilshunosligimiz shu darajalarda yuksaldiki, fanimizda ishlab chiqilgan ilmiy tushuncha va tahlil usullari asosida g‘arbiy tillar qurilishining yangicha talqinlari shakllanmoqda. Fan va ta’limimizdagi bunday jahonshumul yutuqlar, o‘zbek tili ta’limi va tilshunosligimizning bunday baynalmilal e’tirofi, mana shu qonunning samaralaridan biridir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganlaridek, “Havas qilsa arziydigan ulug’ ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san’atimiz ham albatta bo‘ladi”.

Jamiyatda fikr almashish qonuniy zaruriyatdir. Odamlar orasida fikr almashish bo‘lmasa, jamiyat taraqqiyotdan to‘xtaydi. Fikr esa faqat til yordamida ro‘yobga chiqadi. Shuning uchun ham har bir kishi undan foydalanishni bilishi va avvalo, uning o‘zini to‘la-to‘kis o‘rganib olishga harakat qilishi zarur.

O‘zbek tili fani o‘quvchiga tilni o‘rgatish bilan birga, tilning serqirra imkoniyatlaridan nutqda foydalanish me’yorlarini ham o‘rgatadi. Hozirgi kunda o‘zbek tili darslari maqsadini belgilar ekanmiz, darslarda asosan, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga va o‘z fikrini savodli qilib, chiroyli ifodalashga o‘rgatishimiz zarur. Bu boradagi usullardan biri ijodiy matn yaratishga o‘rgatishdir. O‘z fikrini ijodiy matn tarzida ifodalash ona tili darslariga qo‘yilgan talablarning barchasini o‘zida mujassamlashtirgan eng samarador usul bo‘lib, unda o‘quvchining tafakkuri rivojlanadi, so‘z boyligi ortadi va so‘zdan o‘rinli foydalanish imkoniyati kengayadi. Metodist olim R.Yo‘ldoshevning fikricha, «Tasvirlash kuzatuvchanlikka bog‘liq. Shuning uchun ona tili darslarida o‘quvchilarni kuzatuvchanlikka o‘rgatish, narsa, voqea-hodisalardagi eng O‘zbek adabiy tilining asosiy orfoepik qoidalari unli va undosh fonemalarning talaffuzi, morfologik birliklarning aytilishi, so‘z birikmalarining talaffuz qilinishi kabilarni o‘z ichiga oladi. Shunga ko‘ra umumiy orfoepik me’yorlar belgilanadi. Orfoepik me’yorlar, odatda transkripsion belgilar vositasi bilan ifodalanadi. So‘z oxiridagi jarangi undosh bilan, jarangsiz undoshni farqlash qiyin, chunki jarangli undoshlar so‘z oxirida talaffuzda jarangsizlashadi. Bu esa undagi unning so‘nishi bilan bog‘liq kelib chiqadi. Bunda quyidagi holatlarga e’tibor berish mumkin:

1. Agar so‘z ma’lum qo‘shimcha bilan kelgan bo‘lsa, o‘sh qo‘shimcha mohiyatidan kelib chiqib aniqlanadi. Masalan, yuzlab so‘zidagi –lab qo‘shimchasi sonlarga qo‘shiladi.
2. O‘zbekcha so‘zlarning oxirida s tovushi qo‘llanmaydi. U ko‘pincha eron yoki rus-baynalminal so‘zlarida uchraydi. Masalan, klass, kross, boks kabi.
3. So‘z oxiridagi tovushning jarangli yoki jarangsiz ekanini aniqlash uchun uning ketidan unli bilan boshlangan yoki unlidan iborat qo‘shimcha qo‘shib ko‘rish mumkin. Masalan, bob so‘ziga –i egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda bobi shaklida jarangli tarzda talaffuz qilinadi. muhim belgi va xususiyatlariga ko‘ra bilishga odatlantirish juda katta ahamiyatga ega» [105;3-б.].

Orfoepiya orfografiya bilan zich bog‘langan. Biroq so‘zning yoki so‘z shakllarining jonli talaffuzi hamma vaqt ham ularning yozuvdagi ifodasiga teng bo‘lavermaydi. Jumladan, yozuvda bor ba’zi tovushlar talaffuzda sezilmaydi: biroq, bilan, tuhmachchi, adabiyochchi kabi; yozuvda berilgan tovushlar talaffuzda tushib qoladi: badbax, ayolman, abstrak, Samarqan kabi; yozuvda ifodalangan tovush talaffuzda boshqasi bilan almashtiriladi: obod-obot, kitob-kitop, peshvoz-peshvos kabi. Talaffuzdagi ana shu murakkab tomonlarni hisobga olgan holda yagona orfoepik qoidalar yaratish lozim bo‘ladi.

So‘zni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o‘quvchidan katta mas’uliyatni talab etadi. Shu sababli nutqning bu turi ancha sekin va murakkab kechadi. Yozma nutqning o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri uni tekshirish, tuzatish, takomillashtirish mumkinligidir. Bu jihatdan u og‘zaki nutqqa qaraganda ancha qulay imkoniyatlarga ega. O‘quvchi yozma nutqdagi xato va kamchiliklar ustida ishlaydi, ularni bartaraf etadi, keyingi ishlarida bu xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka intiladi. O‘qituvchi shuni ham unutmasligi lozimki, ko‘pincha o‘quvchilar yozma ishlarda imlo va tinish belgilariga katta e’tibor berib, matn mazmuni, to‘g‘ri talaffuz me’yorlari ustida yetarli ish olib bormaydilar. Zero, adabiy tilda sof va ravon gapirish uchun orfoepiya me’yorlarini mukammal o‘rganib, muntazam mashq qilib borish talab etiladi.

Faydalangan adabiyotlar

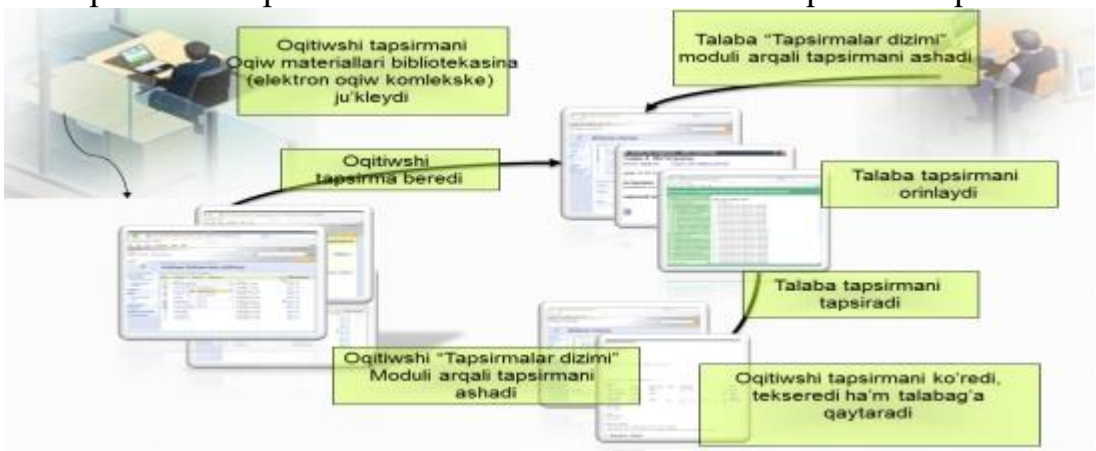
1. Mirziyoyev SH.M. Tanqidiy tahlil, qatiy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. − T.: O’zbekiston, 2017.− 104 b.
2. Abduraimova M. Ona tili darislarida o’quvchilar nutqini ko’makchili birikmalar bilan boyitish: Metodik qollanma.- Tashkent, O’qtuvchi, 1985.- 80 b.
3. Adilova S.A. O’zbek tili mashg’ulotlarini kanpyuter texnalogiyalari vositasida tashkil etish (oliy ta’lim muassasalarining rusiyzabon gruhlarida): ped.fan.nom. …diss. – Toshkent, 2004.-160b Diss. Auto
4. Yuldashova R. Ziyadullayeva G. Ona tili darslarida yangi pedagogik texnalogiyalar tadbiq etilishi //O’zbek tili ta’limida pedagogik texnalogiyalarning o’rni: «O’zbek tili » doimiy anjumani o’n birinchi yig’ini materiallari. – Toshkent PTM, 2011.- B. 103-105. Referati,19 b

TALABALAR ÓZ BETINSHE OQÍWÍN BAHALAWDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARÍNAN PAYDALANÍW

Kazbekova E.M. - Ájiniyaz atındağı NMPI,
Anıq hám tabiiy pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası assistenti

Xarbarlastırılǵan tálim strukturasında oqıtıwdıń sıpatın analizlemey turıp, ondağı processlerdi nátiyjeli basqarıw tálim maqsetine erisiwde bir qansha mashqalalar júzege keledi. Pedagogikalıq processte talabalardıń bilim, kónlikpe hám uqıplılığın sıpatın belgilengen ólshemler faktorlar hám teńlesiwler arqalı anıqlawda xabar texnologiyalarına tiykarlanǵan “oqıtıw-baqlaw” strukturasın shólkemlestiriw, olardıń didaktikalıq talaplarına maslıǵın baqlaw bul kólemdegi mashqalalardı sheshiw imkaniyatın jaratadı.

Xabarlastırılǵan tálimde pedagogikalıq analiz talabalar bilim, qánige hám kónlikpelerin rawajlanıw dárejesin anıqlawdı, baqlawdı, ulıwmalastırıw hám statistikalıq maǵlıwmatlardı analizlewdi hámde keleside bul process rawajlanıwın boljawdı óz ishine aladi. Metodika tarawındağı ilimiy izertlewlerde talabalar ózlestiriwleriniń analizi, olardı erisilgen qánigeleriniń dárejesi sıpatında kórsetiw ekenligine itibardı qaratsaq, onda xabarlastırılǵan pedagogikalıq analizdiń maqseti tálim procesin alıp barıwın hám onı bahalawdı óz waqtında anıqlawdan ibarat boladı.

1-súwret. Tálim procesiniń optimallasıwı

Belgili bolǵanınday, xabarlastırılǵan tálim procesin bunday bahalaw, tek talabanıń ózlestiriw dárejesin belgilew menen shegaralanıp qalmay, bálkim oqıw procesin xoshametlew zárúr pedagogikalıq qural unamlı motiv oyatıwı menen talaba shaxsına kúshli tásir etedi. Talaba iskerligin kompyuter texnologiyaları tiykarında obektiv bahalaw onda ózin-ózi bahalaw imkaniyatın rawajlandıradı hám óz kórsetkishlerine kritikalıq múnásebette bolıwın tárbiyalaydi. Sol sebepten talaba bilim, kónikpe hám qánigelerin bahalawdiń kompyuterlestirilgen texnologiyası zamanagóy xabar-pedagogikalıq strukturasın jaratadı, oǵan mas ráwishte bilimlerdi bahalawdıń analizlik metodları hám quralların rawajlandırıp barıwdı qadaǵalaydı, kompyuter texnologiyaların qollawda júzege keletuǵin obektiv hám subektiv tásirler menen baylanıslı faktorların anıqlaw lazım boladı.

Talabalar bilimin kompyuter texnologiyaları arqalı baqlawdıń maqsetin ámelge asırıwda onıń:

- baqlaw funkciyası;
- oqıtıw;
- analiz;
- boljaw;
- rawajlandırıwshı;
- baǵdarlawshı;
- tárbiya qılıw sıyaqlı wazıypalardı anıqlastırıw lazım.

Tiykarınan, bular ishinde eń zárúri baqlaw funkciyası bolıp, talabalar erisken bilim, kónikpe hám qánigeleriniń dárejesin, olardıń biliw iskerligi boyınsha jandasıw jandasıwların, ózlestirgenlik kórsetkishlerine baylanıslı olardıń aqılıy iskerligin rawajlandırıw dárejesin anıqlastırıw imkaniyatın beredi.

Onıń ekinshi zárúr wazıypası oqıtıw bolıp, ol talaba erisken bilimler , kónikpe hám qánigelerin rawajlandırıwǵa, onıń strukturasın baqlawdı támiyinleydi. Bunday baqlaw procesinde talabalar úyrenip atırǵan materialdı qaytarıw hám bekkemlew menen shuǵıwlanadı. Bilimlerdi kompyuter texnologiyaları tiykarında tekseriw, úyrenilip atırǵan materialda tiykarǵısın ajratıp alıw, sonday-aq, erisilip atırǵan bilim, kónikpe hám qánigeleriniń mazmunın anıqlaw imkaniyatın beredi.

Baqlawdıń úshinshi-analiz wazıypası, talabalar ózlestirip atırǵan bilim, kónikpe hám qánigeligindegi kemshilikler, jetispewshilik qáteler haqqında, maǵlıwmat alıwǵa járdem beredi. Oqıtıw procesinde analizlik baqlawlar ushın málim dárejede nátiyjeli metodikanı tańlawǵa járdem beriwi zárúr sanaladı.

Kompyuter texnologiyaları tiykarında bilimlerdi bahalawda, onıń baqlawshı, onıń boljawshı wazıypası, tálim-tárbiyalıq process haqqında, onıń kelejegi yaǵnıy aldınnan kóre biliw zárúr bolǵan halatı haqqındaǵı xabardı alıw ushın xizmet qıladı.

Talabalardıń bilimlerin intelektual baqlawdıń túrli metodları bar bolıp, kompyuter texnologiyaları tiykarındaǵı awızsha, jazba-grafik baqlawlar, virtual ámeliy–laboratoriya shınıǵıwların orınlaw arqalı tekseriw hámde test sınawı metodları házirde tálim processlerine keń kirip kelmekte.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Bekmuradov T.F. Ekspert sistemaları. -T.: Fan, 1990.
2. Taylaqov N.I. Oliy ta’lim muassasalarining yagona elektron axborot ta’lim tizimini yaratish va joriy etish. “Uzluksiz ta’lim sifat va samaradorligini oshirishning nazariy-amaliy muammolari” respublika ilmiy-metodik konferentsiyasi materiallari. Samarqand, 2009 1. 139-142 b.

“TEXNIK TIZIMLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANINI O‘QITISHDA INTERFAOL VA ZAMONAVIY RAQAMLI TA’LIM TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH.

Yeshmuratova Amangul Artikbayevna - assistent o‘qituvchi
Navoiy davlat konchilik texnologiyalari universiteti huzuridagi Nukus konchilik instituti, Ijtimoiy gumanitar va aniq fanlar kafedrasi

Hozirgi vaqtda Oliy ta’lim tashkilotlarida konchilik sohasida kadrlar tayyorlashda interfaol ta’lim texnologiyalari va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan

foydalanib talabalarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko‘nikmalar berish, ularning kasbiy bilim, malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish, qobiliyatlarini rivojlantirishda kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirish dolzarb masalalarning biridir. Ta’lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo‘llanilgan mashg‘ulotlar egallanayotgan bilimlarni talabalarning mustaqil ravishda o‘rganib, tahlil qilishlariga, o‘z bilimlarini o‘zlari baholay olishlariga, egallagan malaka va ko‘nikmalaridan amaliy foydalanib kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirishlariga va to‘g‘ri xulosalar qilishni o‘rgatishga qaratilgan.

Zamonaviy sharoitda fan va texnika rivoji ta’lim va uning natijalariga qo‘yiladigan talablarni tubdan o‘zgartirishni talab etmoqda va ana shu asosdan kelib chiqqan holda ta’lim mazmunini modemizatsiyalashni davrning o‘zi pedagoglarning oldiga muhim vazifa qilib qo‘ymoqda [Xodjayev: 82].

Hozirgi davrda ta’lim tizimi oldidagi muammolarni hal etish uchun, yangi axborotlarni tez o‘zlashtira oladigan va egallagan bilimlarini o‘zlari to‘g‘ri baholay oladigan, zarur qarorlarni vaqtida qabul qila oladigan, mustaqil va erkin fikrlaydigan mutaxassislar kerak. Shuning uchun ham, oliy ta’lim muassasalarining ta’lim jarayonida zamonaviy o‘qitish metodlari, ya’ni interfaol metodlar, innovatsion texnologiyalarni qo‘llashga oid bilimlar va tajribalar talabalarni bilimli, yetuk malakali kasbiy kompetentsiyalarini shakllangan mutaxassislar bo‘lishlarini ta’minlaydi.

Interfaol ta’lim, interfaol metodlar muntazam muloqotga asoslangan metodlar tizimi bo‘lib, bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli, ya‘ni u pedagog va ta’lim oluvchilarning birgalikdagi faoliyati orqali amalga oshiriladi [Ishmuxamedov:11].

Konchilik sohasi uchun “Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanini o‘qitish jarayonida talabalarning kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirishda ta’lim berishning interfaol ta’lim texnologiyalari va zamonaviy raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanib, kreativ texnologiyalar va innovatsion metodlar yordamida amalga oshirish muhim rol o‘ynaydi.

“Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda “Pedagogy Wheel” (Padagogik g‘ildirak), “Sindikat” va “Opposite Attitude” (qarama-qarshi yondashuv) kabi metodlaridan foydalanib dars jarayonini tashkil etish talabalar bilan jamoaviy ishlash bilan bir qatorda, har bir talaba bilan individual tarizda ishlash imkoniyatini ham oshiradi. Jumladan, “Pedagogy Wheel” (Padagogik g‘ildirak) metodini konchilik ishi sohasi talabalari uchun “Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda qo‘llash - talabalarning axborot texnologiyalari bilan bog‘liq bilim va ko‘nikmalarini oshirishda va kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirishda samarali usul hisoblanadi.

“Pedagogy Wheel” metodi Avstraliyalik o‘qituvchi va pedagogik innovator Alan Carrington tomonidan 2015 yilda ishlab chiqilgan. U o‘qituvchilarga zamonaviy texnologiyalar va ilovalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiyalash uchun vosita sifatida taqdim etgan. Ushbu metodologiyaning asosiy maqsadi Bloomning taksonomiyasiga asoslangan holda talabalar uchun amaliy va ijodiy o‘quv jarayonini tashkil qilishdir [Shoyimova va bosh.:91].

“Pedagogy Wheel” metodi talabalarning bilim darajasini oshirish uchun turli texnologiyalarni foydalanish imkoniyatini beradi. G‘ildirakda Bloom Taksonomiyasining darajalari - bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish (analiz), sintez (yaratish) va baholash qamrab olinadi. Har bir darajada turli texnologiyalar qo‘llanilishi mumkin, masalan, matn yozish, rasm chizish, dasturlash, videolar tayyorlash va h.k.

“Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanida konchilik sohasi talabalari uchun Pedagogy Wheel metodini qo‘llashda Google Disk vositalarini ishlatish juda qulay va samarali hisoblanadi. Google Diskda Bloom Taksonomiyasi bosqichlariga mos vazifalar yaratiladi. *Bilish bosqichi* uchun Google Docs yoki Google Slides yordamida talabalarga berilgan mavzuning asosiy tushunchalari haqida ma’lumotlar beriladi. *Tushunish bosqichida* talabalar Google Sheets orqali berilgan mavzu haqida jadval yaratadi. *Qo‘llash bosqichida* Google Forms orqali talabalarga berilgan mavzu bilan bog‘liq amaliy topshiriqlar yuboriladi.*Analiz (tahlil) bosqichida* Google Docs orqali talabalarga berilgan mavzuning afzallik va kamchiliklarini tahlil qilish uchun hisobot yozish topshiriladi. *Sintez (yaratish) bosqichida* Google Sites orqali talabalarga mavzudagi dasturlarning ishlash jarayonlarini tasvirlash uchun kichik veb-sayt yaratish topshiriladi. *Baholash bosqichida* Google Forms orqali test yoki so‘rovnoma tayyorlanadi, bunda talabalar mavzu bo‘yicha qanday baholanganlarini bilishi kerak bo‘ladi.

“Pedagogy Wheel” metodini konchilik ishi sohasi talabalari uchun “Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanida qo‘llash orqali talabalar bilim olishning har bir bosqichida texnologik vositalardan foydalanib, nazariy bilimlarini amaliyot bilan mustahkamlaydi. Google Disk imkoniyatlari bu metodni qo‘llashda keng qulaylik yaratadi, ayniqsa masofaviy ta’limda yoki guruh bo‘lib ishlash jarayonlarida samaralidir. Ushbu metod talabalarning bilim olish jarayonini Bloom Taksonomiyasi bosqichlari bilan bog‘laydi va texnologiyalarni dars jarayoniga muvaffaqiyatli qo‘shishga imkon beradi.

Pedagogy Wheel modeli nafaqat texnologiyalarni o‘quv jarayoniga kiritadi, balki talabalarga o‘z bilimlarini kengaytirishda texnologiyalardan qanday samarali foydalanish kerakligini o‘rgatadi. Ushbu metod hozirda ko‘plab ta’lim muassasalarida ishlatilmoqda va o‘qituvchilar uchun texnologik integratsiya orqali o‘quv jarayonini yanada samarali qilish vositasi sifatida qabul qilinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ishmuxamedov R., Yudashev M. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (ta’lim tizimi xodimlari, o‘qituvchilar, tarbiyachi va murabbiylar, metodistlar uchun o‘quv qo‘llanma) - T.: «Nihol» nashriyoti 2013.- 272 bet.

2. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. - T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2017.- 416 bet.

3. Shoyimova Sh.S., Xoshimova M.K., Mirzayeva Sh.R., Qo’ziboyeva M.M. Ta’lim texnologiyalari – Darslik. – T.: «IJODPRINT», 2020.-310 bet.

OILA VA MAKTABGACHA TALIM TASHKILOTLARINING BOLA TARBIYASIDAGI HAMKORLIGI

Djumabaeva Gulbanu Bedibaevna
assistent-o'qutuvshi
Maktabgacha tarbiya va defektologiya kafedrasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada oila jamiyatning asosiy bo'g'ini, bola tarbiyasida oilaning o'rni beqiyos. Bolaga talim tarbiya berishda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarini ota-onalar bilan jamoa tarzida va yakkama-yakka holda ishlash qanshalik ahamiyatga ega. Jamiyatda esa tarbiya faqat ota-onaning shaxsiy ishigina bo'lib qolmasdan, balki ularning ijtimoiy burchi hisoblanadi. Bolani tarbiyalshda ijobiy natijalarga erishish ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Oila, MTT, bola, bola tarbiyasi, oila tarbiyasi, tarbiyachi, ota-onalar

Maktabgacha ta'lim tizimiga tegishli O'zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 31.12.2019 yildagi 1059-sonli "Uzluksiz ma'naviy tarbiya kontseptsiyasini rivojlantirish va uni amalga ko'rsatish chora-tadbirlari" 16-bo'lib o'tgan uzluksiz ma'naviy tarbiyani amalda rivojlantirish choralari. shaxsiy, oilada uzluksiz ma'naviy tarbiya mashqlari: tajriba, o'yin turlari yaralanganda predmetlar, namunaviy xulq, xatti-harakatlari bilan tanishish, taqlid xodimlari kattalarning ma'naviy-axloqiy tajribasiga qaratish; o'ning va boshqalarining xatti-harakatlarini kuzatish, baho berishga o'rganish; ilk ma'naviy-tarbiyaviy motivlarni shakllantirish; o'ziga-o'zi xizmat qilish, kundalik turmushda xavfsizlik ko'nikmalarini o'zgartirish ishlari tashkil kursatilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"gi PF-60-son Farmoni, O'zbekiston Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "O'zbekiston maktabiga ta'lim tizimini qanday kontsepsiyani tayyorlash – lash"gi 432-son Qarori1, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi "Maktabgacha ta'lim muassasasi xodimlarini yanada takomillashtirilgan chora-tadbirlari"gi 391-sonlilarida maktabga ta'lim tashkilotlari bo'lgan bolalarning xar tomonloma qarorgohining me'moriy-xududiy asoslari belgilangan.

Asosiy, maktabgachacha tarbiyachi oila va MTM hamkorligida bolalarni tarbiyalash muammolarini ijobiy halokatga olib kelish, tarbiyalash va ota-onaning hamkorligining shaxsni tarbiyalashdagi, oila va MTM hamkorligida tarbiyaviy roli bilan bog'liq muammolar haqida gap boradi.

Pedagogika fanlari doktori, professor J.Xasanboev va boshkalarning Pedagogika fanidan izoxli lugatida: «Madaniyat - arab suzidan olingan bulib, u jamiyatni ishlab chikarish, ijtimoiy va manaviy hayotida kulga chiqqan yutuklari majmuidir va bu shaxs xulq-atvori, muomalasi va xati- -ketlik asosida shakllangan tizimi"-deb berilgan. Bu lugatda «Ma'naviyat»-(arabcha - ma'naviylar majmui) - kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, ruhiyatlari va tushunchalari majmui va mafkura, tafakkur tushunchalariga yaqin va ular bir-birlari bilan bog'liq tushunchalar sifatda takdim qiladi.

Hozirgi kunda O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim vazirligi tasarrufidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni sifatli maktab ta'limiga tayyorlashga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu albatta davlat rahbarining maktabgacha ta'lim sohasida chiqarayotgan qarorlari va e'tiborlari natijasidir. Shu o'rinda haqli bir savol tug'iladi. Qanday qilib ta'lim jarayonini mushkullikdan quvonchli jarayonga aylantirsa bo'ladi? Shuni aytib o'tish joizki, sifatli ta'lim birinchi navbatda ta'lim beruvchi tarbiyachining kasbiy mahoratiga bog'liqdir.

Albatta mashg'ulotlar tarkibiga yangiliklarni kiritish, ilg'or ish uslublari va metodlarni qo'llash ta'lim sifatini oshirishga olib keladi. Bu esa o'z o'rnida tarbiyachilardan kasbiy mahorat talab etadi. Barchamizga ma'lumki, bola uchun birinchi va eng mukammal tarbiyachi bu ota-onadir. Shunday ekan, oila bilan hamkorlik masalalari, ayniqsa bola tarbiyasida atalar o'rni muhimligiga alohida e'tibor garatish lozim.

Bolaga oilada yaxshi tarbiya berish bola hayotining dastlabki davrlaridan boshlaboq, ota-ona oldida turgan asosiy maqsad va vazifalardir. Ya'ni ota-ona uchun ham qarz, ham farzdir, oila bolaga ta'sir ko'rsatadi, uni atrofidagi hayotga moslaydi. Jamiyatda esa tarbiya faqat ota-onaning shaxsiy ishigina bo'lib qolmasdan, balki ularning ijtimoiy burchi hamdir. Ma'lumki shaxsning qadriyati uning jamiyatdagi tutgan o'rni bilan belgilanib, ko'p jihatdan uning tarbiyasiga bog'liq bo‘ladi. Shu sababli ota-ona o'z bolalarining tarbiyachisi hisoblanadi.

Buyuk bobokalonımız Alisher Navoiy xalqımız rasm-rusumları va milliy odatlarni juda nozik tutashtiradi. Shu sababli inson xulq- atvori, madaniyatining hatto eng oddiy masalalari ham uning diqqatidan chetda qolmadi. A.Navoiy tarbiyada xatolikka yo'l qo'yish mumkin emasligini uqtiradi. Haqiqatdan ham, bolani tarbiyalshda shunday xatoliklar uchraydiki, ular faqat oilaning hayotida emas, balki jamiyat hayotida ham aks etadi. Oilada bolani tarbiyalashda uchraydigan xatoliklar turli-tuinandir. Ular orasida keng tarqalganlardan biri ota-onalarning haddan tashqari hukmronlikka intilishlaridir, bolaning erka bo‘lishi ularga nisbatan biror talabning yo'qligi bilan bog'liq; ota-ona, buvilar tomonidan tarbiyada yagona talablarning yo'qligidir; oilaviy tarbiyadagi barqaror xatolar oilaning tuzilishi va oilaviy munosabatlar bilan, kattalarning o'z fuqarolik burchlarga munosabati, ularning g'oyaviy yo'nalishi, mehnatga munosabati bilan bog'liq munosabatlar bilan, kattalarni o'z fuqarolik burchlariga munosabati ularni g'oyaviy yo'nalishi qilish muhimdir. Shunday qilib maktabgacha ta'lim muassasalarida oila bilan ishlash o'ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, oilaning turiga bog'liq holda o'tkaziladi. Maktabgacha ta'lim muassasining oila bilan ishlash tizimida aniq maqsad, mazmun bo‘lishi kerak. Ota-onalar bilan hamkorlik borasida avval erishilgan yutuq va tajribalarning natijalarini tahlil qilib, xilma-xil va o‘zaro bog'liq bo‘lgan shakl va usullar yordamida rejali ishlar olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Bola tarbiyasida oilaning o'rni beqiyos. Oila bolaga qattiq ta'sir ko'rsatadi, uni atrofdagi hayotga moslaydi. Jamiyatda esa tarbiya faqat ota-onaning shaxsiy ishigina bo'lib qolmasdan, balki ularning ijtimoiy burchi hamdir. Ota-onalarni tashkiliy ishlarga jalb etish masalan, yumshoq o'yinchoq tayyorlash, suv va qum bilan o'ynashi uchun

o'yinchoqlar yasash, maydonchalarni ko‘kalamzorlashtirish uchun jihozlar tayyorlash muhim tadbirlardir. Bunday tanlovlar tarbiyachining yillik ish rejasida o'z aksini topgan bo‘lishi kerak, tanlov shartlarini umumiy ota-onalar yig'ilishlarida muhokama qilish va ma'qullab olish kerak. Faol ishtirokchi ota-onalarga tashakkurnoma e'lon qilish, bu borada buvi, bobolarning ham maslahatlar olish lozim.

Maktabgacha ta'lim tashkilotining oila bilan ishlash tizimida aniq maqsad mazmun bo‘lishi kerak.

MTMning ota-onalar bilan ishlashining jamoa tarzida va yakkama-yakka holda ishlash shakllarini mohirlik bilan qo'shib olib borish, keng aholi orasida pedagogik tashviqot ishlarini tashkil etish tufayli bolalarni tarbiyalashda ijobiy natijalarga erishish mumkin. MTM xodimlarini ota-onalar va oila bilan hamkorlikdagi ishlarining eng keng tarqalgan shakllaridan bir qanchasini keltiramiz:

Bola yashab turgan oilani o'rganish ota-onalar bilan yaqin aloqa o'rnatish va ularga yordam, maslahatlar berishning samarali yo'llaridan biridir. Tarbiyachi oilaga tekshiruvchi sifatida emas maslahatchi, do'st va bola tarbiyasiga yordam beruvchi shaxs sifatida boradi. Tarbiyachining oilaga borishidan asosiy maqsad bola yashayotgan sharoitni ko‘rish va zarur bo'lsa, ota-onalarga yordam ko'rsatishdir. Oilani borib ko'rish va ota-onalar bilan suhbatlashish katta pedagogik odat bilan o'tkazilishi kerak. Ota-onalar bilan suhbatda bolaning eng yaxshi tomonlari ochib berilsa, ota-onalarning tarbiyachiga bo‘lgan hurmati va ishonchi ortadi. Tarbiyachi bolaning uvida bo‘rganlarini gaud ailish bilan bir natorda ularni tahlil ko'rsatishdir. Oilani borib ko'rish va ota-onalar bilan suhbatlashish katta pedagogik odat bilan o'tkazilishi kerak. Ota-onalar bilan suhbatda bolaning eng yaxshi tomonlari ochib berilsa, ota-onalarning tarbiyachiga bo'lgan hurmati va ishonchi ortadi. Tarbiyachi bolaning uyida ko‘rganlarini qayd qilish bilan bir qatorda ularni tahlil qiladi, ota-onalar majlislarida oilaviy tarbiyadagi ijobiy va salbiy tomonlar haqida gapiradi. Ularga o'zining maslahatlarini beradi. Oila tarbiyasidagi ijobiy ishlarni ota-onalar uchun tashkil etilgan testlarda aks ettirish ham mumkin. Ota-onalar bilan hamkorlik borasida avvalo erishilgan yutuq va tajribalarning natijalarini tahlil qilib, bolaning ijobiy tomonlarini ko'rsatib, keyin asta-sekinlik bilan ularning xulq-atvoridagi salbiy holatlarni bartaraf etishga, tevarak-atrofga qiziqishlarini oshirib borishga astoydil harakat qilish lozimligini uqtirish kerak. Ota-onalarni maktabgacha ta'limga jalb etish maqsadida turli xil to'garaklar, tadbirlar, davra suhbatlari, savol-javob kechalari, guruhiy va umumiy ota-onalar yig'ilishlari, ochiq eshiklar kunini tashkil etish diqqatga sazovor holatlardir.

Ota-onalar bilan MTM xodimlarini birgalikdagi faoliyatini tashkil etish va uning mazmuni MTM dagi sharoitlarga bog'liqdir. Birgalikdagi faoliyat kerakli darajada amalga oshiriladigan joyda o‘zaro yordam, bir-birini tushunish, topshirilgan ishga javobgarlik holati keladi. vujudga Ota-onalar MTM maydonini ko'kalamzorlashtirish, xonalarni qish mavsumiga tayyorlash, sog'lomlashtirish ishlarini o‘tkazishda yordam ko'rsatishlari, bolalarga bayram kostyumlari tayyorlashda, bolalarni sayohatga kuzatib borishda ishtirok etishlari mumkin. Agar ota-onalar orasida fotosuratchilar, tikuvchilar, rassomlar bor bo'lsa, ular MTMga bevosita yordam ko'rsatishlari kerak. Ota-onalarning ishi ijtimoiy xarakterga ega va ixtiyoriylikka asoslangan bo‘lishi kerak. Birgalikdagi

ishni to'g'ri tashkil etish uchun yillik reja tuziladi va ko'rinadigan joyga ilib qo'yiladi. Ota-onalardan qaysi kunlari MTMga kelib vordam berishlari mumkinligini so'rash lozim. Ochiq eshiklar kunini o‘tkazishga tayyorlanayotganda fotosuratchini taklif etish, keyinchalik esa "Ota-onalar bizning mehmonimiz", "Bizda ochiq eshiklar kuni" mavzusida fotoko‘rgazma tashkil etish mumkin. Bu ochiq eshiklar kunida qatnasha olmagan ota- onalarda qiziqish uyg'otadi.

Shundagina bola tarbiyasida kutilgan natijalarga erishish mumkin. Ota-onalar bilan olib boriladigan ishlarning mazmuni rang- barang bo'lib, unda ayrim masalalar birgalikda muhokama qilinishi taqozo etiladi. Masalan:

• bolalarni tarbiyalashda oilaning roli, ota-onalarning vazifasi to'g'risidagi qonunlar, bolalarni maktabga tayyorlash haqida;

. maktabgacha tarbiya tashkilotlariining yillik ish rejasi to'g'risida;

• ota-onalar jamoatchiligining ishi haqidagi masalalar shular jumlasidandir. Bu masalalarni jamoa bo‘lib muhokama qilish uchun ota-onalarning guruhi va umumiy majlislari, maslahatlar, konferensiyalar, ota-onalar kechalari kabi ish shakllari jamoa ish shakllariga kiradi. Tarbiyachilar bola tarbiyasini shakllantirishda oila tarbiyasiga chambarchas bog'laydilar. Maktabga borish bola hayotidagi jiddiy o‘zgarishlar davri hisoblanadi. Mazkur davr bilan bolaning rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi. Bolaning oldingilardan farq qiladigan faoliyat shakllarini o'rganishiga to'g'ri keladi. Kattalar va tengdoshlar bilan munosabatlarning boshqa uslubini o'rnatish, fiziologik jihatdan o'zgarishi ham talab etiladi. Bolalarni maktabga psixologik jihatdan maktabga tayyorgarligi, bilishga qiziqishi, o'zini nazorat qila olish malakalarini, kommunikativ va ijodiy qobilyatlarini, nutqini, xotirasini, diqqatini, tafakkurini rivojlanishining ma'lum darajasini shakllantirish lozimdir.

Bolalarni maktabga tayyorlash katta yoki tayyorlov guruhlarida emas, balki uning maktabgacha ta'lim muassasasiga kelgan kunidanoq boshlanishi lozim. Chunki bolaning diqqati, qiziquvchan va ba'zi bir topshiriqlarni mustaqil qilishi qiyin bo'lganidek, uni qisqa muddat ichida birgalikda qandaydir vazifalarni yechishga, kelishishga o'rgatish ham mushkul bir vazifadir.

Xulosa qilib aytganda, bola tarbiyasida maktabgacha ta'lim, Oila va Jamiyatning ham birdek xissasi bordir. Chunki bola oilada ilk bor ta'lim-tarbiya olsa, uni maktabgacha ta'limda yanada shakllantiradi, mustahkamlaydi va qisqa tushuntirish, nasihat yoki o'yinlar orqali tarbiya elementlarini egallaydi. Egallagan tarbiyani esa albatta jamiyat va o'zaro munosabatlarda qo'llaydi. Bu esa bola tarbiyasining asosi hisoblanadi. Bolani maktab ta'limiga tayyorlashda MTT, maktab, oila hamkorligi to'g'ri yo'lga qo'yilsa, ta'lim tarbiya sifati va samaradorligiga erishish va oldimizga qo'ygan maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallab qilingan Yangi O‘zbekistonning taraqqiy strategiyasi”gi PF-60-Farmoni, O‘zbekiston Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi “O‘zbekiston maktabiga ta’lim tizimi kontsepsiyasini yangilash”gi 4312-son Qarori

2. O‘zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasining 31.12.2019 yildagi “Uzluksiz ruhiy tarbiya kontsepsiyasini qo‘llab-quvvatlash va uni amalga rivojlantirish chora-tadbirlari” 1059-sonli tadbirkori
3. Oila pedagogi / O'quv yordamlanma. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2016. yil.
4. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., Kayumova N.M., Agzamova M.N. “Maktabgacha pedagogika” T.: Tafakkur, T-2019. Darslik
5. N.T.Tosheva Maktabgacha talim tarbiyani tashkil etish.darslik -Buxoro: Kamolot nashriyoti-2022.-396 b.
6. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. T.: Tafakkur bo`stoni 2013 y. Darslik

ELEKTRON TA’LIM MUHITIDA INFORMATIKA FANINI O‘QITISHDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH

A.Kenesbayev - assistent o‘qituvchisi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti.Informatika o’qitish metodikasi kafedrasi

Zamonaviy ta’lim jarayonida elektron ta’lim muhitida multimedia texnologiyalarini qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Multimedia texnologiyalari o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga, ta’lim oluvchilarning qiziqishini oshirishga, murakkab mavzularni vizual va interaktiv tarzda o‘rganishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar o‘qituvchilarga turli xil o‘quv metodik materiallarni ishlab chiqish va taqdim etishda keng imkoniyatlar yaratadi.[1]

1. Elektron ta’lim muhitida multimedia texnologiyalari.

Elektron ta’lim muhitida multimedia texnologiyalari quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi: audio, video, grafik elementlar va animatsiyalar. Ular yordamida o‘quv materiallari yanada samarali va jozibador shaklda taqdim etilishi mumkin. Masalan, algoritmlar va dasturlash kabi mavzularni tushuntirishda animatsiya va vizual misollar talabalarning mavzuni yaxshiroq anglashlariga yordam beradi.

2. Informatika fanini o‘qitishda multimedia texnologiyalarining ahamiyati.

Multimedia texnologiyalari informatika fanini o‘qitishda quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

Qiziqishni oshirish: Interaktiv va rang-barang kontent yordamida talabalar mavzuga qiziqish bildiradi.

Yangi bilimlarni samarali o‘zlashtirish: Murakkab tushunchalarni oson tushuniladigan formatda taqdim etadi.

Individual yondashuv: Talabalarning o‘zlari uchun qulay bo‘lgan sur’atda o‘qishni ta’minlaydi.

3. Ta’limda multimedia texnologiyalarini qo‘llashning samaradorligi.

Multimedia texnologiyalari asosida ishlab chiqilgan dars materiallari o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Masalan, dasturlash darslarida video darsliklar va amaliy topshiriqlar o‘quvchilarga o‘z bilimlarini mustaqil ravishda mustahkamlashga imkon beradi. Animatsiyalar orqali jarayonlarning vizual tasvirlanishi talabalarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

4. O‘qituvchilar uchun tavsiyalar.

Elektron ta’lim muhitida multimedia texnologiyalarini qo‘llashni yanada samarali qilish uchun o‘qituvchilarga quyidagi tavsiyalar beriladi:

Multimedia materiallarini rejalashtirish: O‘quv jarayoniga mos multimedia materiallarini tanlash kerak.[3]

Interaktivlikni oshirish: Multimedia texnologiyalaridan foydalanib, talabalar uchun interaktiv faoliyatlarni tashkil etish lozim.[4]

Texnik ko‘nikmalarni rivojlantirish: O‘qituvchilar multimedia vositalaridan foydalanishni o‘rganishi lozim, chunki texnik ko‘nikmalar o‘quv jarayonini yanada sifatli qiladi.[5]

Xulosa qilib aytganda elektron ta’lim muhitida informatika fanini o‘qitishda multimedia texnologiyalarini qo‘llash o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa talabalarning mavzuga qiziqishini va bilim olish darajasini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Xolmurodov, Z. "Axborot texnologiyalari va multimedia vositalarining ta'lim jarayonidagi roli." Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish (2018): 67-73.
2. Abdullayev, M. "Elektron ta'lim va masofaviy o‘qitish tizimlari." Axborot texnologiyalari va ularni ta'limda qo‘llash (2019): 125-133.
3. Haydarov, D. "Ta'limda multimedia texnologiyalarini qo‘llash: nazariy va amaliy jihatlari." Pedagogik tadqiqotlar jurnali 3, no. 1 (2020): 45-52.
4. Raufov, Sh. "Zamonaviy elektron ta'lim tizimlarida multimedia texnologiyalari." Ta’lim va zamon 4, no. 2 (2021): 78-82.
5. Rahimova, S. va Xudoyberdiyev, J. "Elektron ta’lim tizimida raqamli va multimedia resurslarining o‘rni." Axborot va texnologiyalar fanlari jurnali 5, no. 3 (2022): 104-109.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARǴA RITORIKANÍ ÚYRETIWDIŃ PSIXOLOGIYALÍQ, PEDAGOGIKALÍQ HÁM LINGVISTIKALÍQ TÁREPLERI

Shamuratova Xurliman, NMPI assistent- oqıtıwshısı
shamuratovaxurliman777@gmail.com

Ritorika aratorlıq qábiletin rawajlandırıw mashqalası menen bekkem baylanıslı. Bul mashqalanı sheshiwden áhmiyetlirek nárse joq. Sol sebepli, júdá erte jastan baslap, bala menen shuǵıllanıw kerek.

Ajiniyaz babamız:

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye,
Shóbinde sháfáát, qusında kiye,
Teńiz eteginde bolar qanshiye,

Bulardıń bárshesi elimde bardı-dep óziniń qosıq qatarlarında diyarımızdaǵı tábiyiy baylıqlardı joqarı bahalaǵan [Ájiniyaz: 67].

Mektepke shekemgi jastaǵı balalar ritorikasınıń psixologiyalıq-pedagogikalıq tárepiniń tiykarın aratorlıq iskerligi teoriyası hám didaktikanıń ulıwma qaǵıydaları

(tálim hám tárbiya principleri, quralları, usılları) quraydı, olar ritorikanı oqıtıw metodikası mazmunına qaray qollanıladı.

Aratorlıqtıń nátiyjeli tásiri haqqındağı pán sıpatında ritorikanıń psixologiyalıq tiykarın insan aratorlıq iskerligi quraydı. «Aratorlıq iskerligi, deydi A. A. Leont'ev,- bul qarım-qatnas ushın aratorlıqtıń qánigelesken ayrıqsha qollanılıwı hám usı mánisten alıp qaraǵanda – qarım-qatnas iskerliginiń bir bólegi» esaplanadı. [Leont'ev: 317];

Biraq, psixologiyalıq izertlewler analizi sonı kórsetedi, aratorlıq iskerligi qarım-qatnas sheńberi menen shegaralanbaydı. Kópshilik psixologlar aratorlıqtı pútkil iskerlik aktı sıpatında (eger ol basqa iskerlik túrleri tárepinen ámelge asırılmaytuǵın ayrıqsha motivatsiyaǵa iye bolsa) yamasa aratorlıqtan tıs iskerlikke kiritilgen aratorlıq háreketi sıpatında kórip shıǵadı.

Usı mazmun boyınsha alıp qaraǵanda, A. A. Leont'ev aratorlıq qábiletlerdi kórsete alıwdı iskerlik túrlerine hám birinshi náwbette, kognitiv iskerlikke kiritilgenligin aytıp otedi.

V. I. Maksimov aratorlıq iskerligin “adamlar ortasındağı óz-ara munásibet processinde aratorlıqtan kommunikativ processte paydalanıw, qarım-qatnas iskerliginiń ayrıqsha jaǵdayı” dep esaplaydı. Bul jaǵdaydı alım úsh ózgeshelik penen xarakteristikalaydı:

1. Aratorlıq ayrıqsha, aktual jaǵdayda ámelge asırıladı.
2. Aratorlıq aktiv, óz nızamlıqlarına iye bolǵan aratorlıq kórkem ónerindegi ayrıqsha sózlerdi birlestiriwge umtıladı.
3. Aratorlıq ol jaǵdayda qatnasqan sózler izbe-izligi sıpatında sóylewshiniń tájiriybesin sáwlelendiredi, kontekst hám jaǵday menen belgilenedi, ózgeriwsheń boladı.

Aratorlıq háreketiniń ayrıqshalıǵı, N. A. Bezmenovanıń pikirine qaraǵanda, tómendegishe dúzilgen: [Bezmenova: 116-133];

1. Aratorlıq qábileti - óz qásiyetlerine iye, kommunikativ hám bárha tusuniliwi, aytılıwı múmkin.
2. Aratorlıq háreketi belgi sisteması elementleri járdeminde ámelge asırıladı.
3. Aratorlıq qábileti basqa háreket túrleri menen óz-ara munasibette ámelge asırıladı.
4. Aratorlıq qábileti kognitiv funkciyanı atqaradı, onı joybarlaw hám ámelge asırıw processinde belgili intellektual hám bahalaw processleri júz beredi.

Aratorlıq qábileti bir qatar strukturalıq bólimlerden ibarat: aratorlıq hádiysesiniń ózi, belgili bir niyetti ańlatıw háreketi, pikirdi ańlatıw háreketin ámelge asırıw shártleri, bul háreketti ámelge asırıw aqıbetleri. Bul processler ritorika tiykarında da jatadı, onıń ózegi pikirden sózge shekemgi bolǵan jol bolıp, bir qatar basqıshlardan ibarat:

1) oylap tabıw - aratorlıq mazmunın oylap tabıw, túsiniw hám pikirlew qábileti;
2) dispozisiya - oylap tabıwdıń jaylasıwı, aratorlıqtıń dúzilisi, quramı;
3) aytılıw - aratorlıqtı awızeki qáliplestiriw;
4) yad - aratorlıqtı yadlaw;
5) háreket - mádeniyatlı sóylew.

Ritorikanıń predmeti, sonıń menen birge, debat kórkem óneri menen baylanıslı bolǵan argumentaciya teoriyası, aratorlıq minez-qulıqları haqqındağı bilimler menen baylanıslı bolıp, bul da nátiyjeli baylanıs procesi ushın zárúrli bolıp tabıladı. Ritorikada

adamgershilik bilimleri tarawı sıpatında aratorlıq minez-qulıq nızamlıqları hám principleri islep shıǵılǵan, olardan paydalanıwdıń ámeliy imkániyatları bayan etilgen.

Aratorlıq - oylaw minez-qulqı psixologiyada social iskerliginiń ayrıqsha túri sıpatında xarakterlenedi. I. A. Zimnyaya aratorlıq minez-qulıqtı social rawajlanǵan qurallar (til) hám adamlardıń bir-biri menen qarım-qatnasında pikirdi qáliplestiriw hám qáliplestiriw usılı (aratorlıq) penen islengen maqsetli, motivasiyalanǵan, xabardı qabıl etiw hám beriwdiń aktiv procesi dep taripleydi. [Zimnyaya:383];

Aratorlıq kórkem óneri minez-qulqı qaǵıydalarına biriktirilgen ritorika, yaǵnıy ritorik ideal haqqında ulıwma túsinikler beredi. Ritorik ideal - bul "ulıwma qálip, ámel etiletuǵın aratorlıq is-háreketi idealı". Ritorik ideal "ózinińtiykarǵı belgilerine kóre belgili bir mádeniyatda tariyxıy rawajlanǵan...gózzallıq haqqındaǵı ulıwma ideyalarǵa sáykes keledi".

Ritorik ideal kategoriyası ritorik bilimlerdi tekǵana aratorlıqtı ózlestiriw, bálkim kommunikativ hám aratorlıq máselelerin sheshiw usılı sıpatında emes, bálkim joqarı dárejedegi hádiyselerdi túsiniw usılı sıpatında da kórip shıǵıwǵa múmkinshilik beredi.

Solay etip, aratorlıqtı rawajlandırıw mektepke shekemgi jasdaǵı balalarǵa ritorikanı úyretiw ushın tıykar bolıp tabıladı.

Adebiyatlar

1. Ájiniyaz Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, «Bilim» 2022
2. Безменова, Н.А. Речевое воздействие как риторическая проблема / Н.А. Безменова // Проблемы эффективности речевой коммуникации. - М.: ИНИОН, 1989. -С.116-133.
3. Леонтьев, А.А. Исследования детской речи / А.А. Леонтьев // Основы теории речевой деятельности. - М.: Наука, 1974. - С.312 - 317.
4. Зимняя, И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И.А. Зимняя. - М.: Логос, 2005. - 383 с.

BADIIY ASARLAR TAHLILI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINF O‘QUVCHILARINI IFODALI VA IZOHLI O‘QISHGA O‘RGATISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Abdullaeva Gulmira Abdullaevna

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistent o‘qituvchisi

Ilg‘or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi.Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo`lgan o`qish fani faoliyati barcha sinflarda olib boriladi. O‘qish yosh talabalarni umumiy rivojlantirish, psixologiya, maxsus metodika sohasidagi yutuqlar asosida metodika takomillashtirilmoqda.O‘qish darslarining samaradorligi ko‘p jihatdan ta'lim usullarini to‘g'ri tanlashga bog'liq [1].Zamonaviy insoniyat boshidan kechirgan raqamli davr jamiyat hayotining deyarli barcha sohalarida tub o‘zgarishlarni keltirib chiqardi, odamlarning kommunikativ xatti-harakatlarining butun tizimini tubdan qayta qurdi.

"Usul" atamasi yunon tilidan olingan bo‘lib, muayyan maqsadga erishish va borliqni o‘zlashtirishning amaliy va nazariy usullari yig‘indisidir. SHuning uchun

o‘qitish usullari, xuddi fanning o‘zi kabi, doimo rivojlanib boradi. Masalan, eski maktablarda o‘qish eslab yodlash asosida o‘qitilgan bo‘lsa, hozir tushuntirish o‘qish asosida olib boriladi. Yodlash usulida matndagi so‘zlarga izoh berish, ularning ma’nosini tushuntirish, o‘qilganini qayta aytib berish, o‘qishni ongli qilishga mutlaqo e’tibor berilmaydi.Ularga to`g`ri talaffuz, qiroat bilan o`qish, ifodali o`qish kiradi [2].

Badiiy asarni sharhlab o‘qishga yaqin usullardan biri ijodiy o‘qishdir. Mashhur metodist olim N.I. Kudryashov ijodiy o‘qish uslubiga quyidagi ish usullarini kiritadi.O‘qish sohasida sodir bo‘layotgan jarayonlarni xolis o‘rganmasdan, bolalar va o‘smirlarning o‘qish faolligini rag'batlantirishning eng mos amaliyotlarini aniqlab bo‘lmaydi. Biroq, tadqiqot vazifalarini hal qilish biz o‘quvchi tadqiqotlari deb ataydigan o‘qish va kitobxonlar haqidagi integratsiya fanining hozirgi holati bilan murakkablashadi; Hozirgi vaqtda u o‘zini qayta ko‘rib chiqishga, boshqa fanlar orasidagi o‘rnini aniqlashga, mavzu sohasini, kontseptual apparatni aniqlashtirishga, nazariy yondashuvlarni, metodologiyani va tadqiqot usullarini qayta ko‘rib chiqishga harakat qilmoqda [1].

Ifodali o‘qish. Boshlang‘ich ta’lim tizimida mantiqiy o‘qish (matnni to‘g‘ri, tushunib, tez (me’yorida) o‘qish) va badiiy o‘qish ifodali o‘qishga o‘tkaziladi.

Nasriy asarlarni ifodali o‘qishdan oldin unda qanday fikr ifodalanganligini aniqlash kerak. Masalan, 4-sinfda H.To‘xtaboyevning “Xatosini anglagan bola” hikoyasini ifodali o‘qishdan oldin o‘quvchilarga xatosini tushungan bola kimligi, uning xatosi nima bo‘lganligi haqida tushunchalar beriladi va mag'rurlik illat ekanligi aytiladi [3].Sinfda muvaffaqiyat kalitlaridan biri tanlab o‘qishdir. Masalan, 3-sinfda H.To‘xtaboyevning “Hassa” qissasi bilan tanishish jarayonida Qobul boboning savollariga Shavkatning javoblari yoki S.Anorboyevning “Bahs” hikoyasidagi bolalar bahs epizodi kabi. O`qituvchi topshirig`iga ko`ra tanlangan parchalarni qayta o`qish natijasida bu asarlarning badiiy-estetik qiymatini chuqurroq o`zlashtirishga erishish.Shuni ta'kidlash kerakki, har bir darsda qanday usuldan foydalanish, darsda qanday usullarni qo‘llash o‘qituvchi tomonidan oldindan belgilanishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

Dastur talablarini to‘liq bajarish uchun, avvalo, o‘qish malakalarini to‘g‘ri va puxta egallash va takomillashtirish zarur. O‘qish malakasi savod o‘rgatish jarayonida shakllanadi va ta'limning keyingi bosqichlarida takomillashtiriladi [4].

O‘qish malakasining sifatlariga adabiy asar matnini to‘g‘ri, tez, ongli va ifodali o‘qish kiradi. O‘qish darslarida o‘quvchilarning o‘qish ko‘nikmalari shakllanadi va takomillashtiriladi.O`qish darslarida asar ustida ishlash shunday tashkil etilishi kerakki, asar mazmunini tahlil qilish o`qish malakasini oshirishga qaratilgan bo`lsin.

To‘g'ri o‘qish. To‘g‘ri o‘qish deganda xatosiz o‘qish tushuniladi, ya’ni to‘g‘ri o‘qish so‘zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarini buzmasdan, so‘zdagi tovush yoki bo‘g‘inni qoldirmasdan, boshqa tovush qo‘shmasdan, harflar o‘rnini o‘zgartirmasdan o‘qishdir, to‘g'ri talaffuz qilish va so‘zga urg'uni to‘g'ri qo‘yish.To‘g‘ri o‘qish so‘zning uzunligi va qisqaligiga, o‘quvchining so‘z boyligiga, ya’ni so‘zning leksik ma’nosini qanchalik bilishiga, so‘zning bo‘g‘in va morfemik tarkibiga bog‘liq.O‘qituvchi oldindan bloknot yoki kartonga murakkab so‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lib yozib, o‘quvchilarni birgalikda ovoz chiqarib o‘rgatsa, yaxshi natija beradi.

Talabalar tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolar ikki yo‘l bilan tuzatiladi:

1. Agar o‘quvchi so‘z oxiridagi qo‘shimchani noto‘g‘ri o‘qisa, xatolikni o‘quvchini o‘qishdan to‘xtatmasdan tuzatish mumkin.

2. Gaplarni noto‘g‘ri o‘qish tufayli ma’nosi buzilgan bo‘lsa, qayta o‘qitish usuli qo‘llaniladi. Bunda o‘quvchiga o‘qigan matni yuzasidan savol berilsa, o‘quvchi uni diqqat bilan qayta o‘qiydi.

Tez o‘qish. Tez o‘qish - oddiy tezlikda o‘qish, unda o‘qish tezligi matn mazmunini tushunishdan ajratilmasligi kerak. O‘qish tezligi matnni tushunish tezligiga mos ravishda oshishi kerak. O`qilgan asar mazmunini o`zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta`minlovchi o`qish tez o`qish deyiladi [5].

To‘g'ri va ongli o‘qish bilan bog'liq holda to‘rt yil davomida o‘qish tezligi asta-sekin o‘sib boradi.O‘qish tezligini tekshirishda o‘qituvchi o‘qilgan materialning xarakterini, ya'ni g'oyaviy-tematik murakkabligini, so‘z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida muntazam ishlatilishini, to‘g'ri va ongli o‘qishni hisobga oladi. O‘quvchilarning o‘qish tezligi har xil, albatta. O‘qituvchining vazifasi barcha o‘quvchilarning o‘qish tezligini iloji boricha bir xil qilishdir. O‘qish tezligini oshirishning samarali usullariga so‘zlarni, maqollarni yodlash va matnni ovoz chiqarib o‘qish kiradi.

Xulosa qilib aytganda boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarda ishni tahlil qilish ko‘nikmasini shakllantirish bilan birga to‘g‘ri, tez, ongli va ifodali o‘qishga o‘rgatish vazifasi ham amalga oshiriladi. O‘qish malakalarini shakllantirish va matn ustida ishlash o‘rtasidagi bog‘liqlik asar tahliliga qanday yondashish kerakligini belgilaydi.

Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi asar tahlilidir. Asar tahlilining asosiy yo‘nalishi matnning aniq mazmunini (voqea va uning rivojlanishi), uning tarkibi, ishtirokchi shaxslarning axloqiy va xarakter xususiyatlari, asar g‘oyasini aniqlashdan iborat. Asarni tahlil qilishning uslubiy shartlaridan biri asar mazmunini uning ko`rgazmali va ifodali vositalari bilan bog`lab ko`rishdir. Yana bir asosiy qoida - bu ish ustida ishlash jarayonida o‘quv vazifalarini umumiy bajarish. Ushbu qoidalar ish ustidagi ishning asosiy yo‘nalishini belgilaydi, shuningdek, matnni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar bajaradigan vazifalarni va muhokamaga qo‘yiladigan savollarning xarakterini aniqlashga yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. B. Maqulova, S. Sa’diyeva. Sinfdan tashqari o‘qish ishlari (1-sinf o‘qituvchilari uchun uslubiy qo‘llanma). - T.: O‘qituvchi, 2017 yil.
2. M. Xudoyberganova, M. Muxtorova. 3-sinf ona tili darslari. - T.: O‘qituvchi, 2015 yil.
3. M. Umarova, Sh. Hakimova. O‘qish kitobi (3-sinf uchun darslik). - T.: Cho‘lpon, 2019 yil.
4. R. Safarova va boshqalar. Savod o‘rgatish darslari (alifboni o‘rgatish bo‘yicha uslubiy qo‘llanma). - T.: Ma'naviyat, 2013 yil.
5. S. Matchonov va boshqalar. Pedagogik texnologiyalar asosida boshlang’ich o‘qish darslarini tashkil etish. - T.: Yangyul poligrafiya xizmati, 2018 y.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКГО ЯЗЫКА

Ассистент Палымбетова Дильбар Турсынбаевна
Нукусский филиал Ташкентского Университета информационных технологий имени Мухаммада Аль Хоразмий, город Нукус

Аннотация. В статье анализируются вопросы эффективности формирования межкультурной компетенции будущих учителей английского языка, так как особенности вузовского обучения обуславливают определенные трудности перехода от средней школы к ВУЗу.

Ключевые слова: формирование, учебный процесс, требование, основная цель, подготовка, переподготовка и повышение квалификации.

EFFICIENCY OF FORMATION OF INTERCULTURAL COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH TEACHERS

Abstract. The article analyzes the issues of the effectiveness of the formation of intercultural competence of future teachers of the English language, since the peculiarities of university education cause certain difficulties in the transition from secondary school to university.

Key words: formation, educational process, requirement, main goal, training, retraining and advanced training.

Специалист высшей квалификации формируется в высшем учебном заведении, где формы и методы организации учебного процесса, а также требования к обучающимся во многом отличаются от школьных. Это обуславливает определенные трудности при переходе от школьных к вузовским формам учебы. ВУЗ является одним из образовательных учреждений, основной целью которого является подготовка, переподготовка и повышение квалификации работников с высшим образованием и научно-педагогических работников высшей квалификации.[Владос. 535]

Содержание подготовки учителя иностранного языка определяется учебным планом и программой специальности. В студенческом возрасте, как и в школьном, учебная деятельность является ведущей, но она имеет свои специфические особенности. В школе учебный год, как правило, делится на четыре четверти, по четвертям подводятся итоги успеваемости. В вузе же учебный год делится на два семестра, и, соответственно, проводятся две экзаменационные сессии, подводящие итоги успеваемости студентов.

Различны и методы обучения в вузе и школе. Поэтому первокурсники испытывают большие затруднения, связанные с ломкой устоявшихся школьных привычек и выработкой новых. Трудно заставить себя работать ежедневно с книгой, внимательно слушать лекции и присутствовать на практических занятиях по 6-8 часов в день, тем более что по некоторым дисциплинам в определенный период времени отсутствует контроль. Новые умения, связанные с приобщением к вузовской системе работы, формируются в процессе учебной деятельности.

Таким образом, особенности вузовского обучения обуславливают определенные трудности перехода от средней школы к ВУЗу. В связи с этим возникает задача быстрейшей адаптации к характеру и содержанию вузовского учебного процесса. Залогом успешного выполнения этой задачи является правильное понимание студентами специфики специальности, которую они избрали предметом своей будущей профессиональной деятельности, активное овладение навыками самостоятельной работы. ВУЗ в зависимости от профиля обучения могут быть и языковыми, т.е. готовящими учителей иностранных языков.[Садохин А.П 271] Цели и задачи преподавания устной и письменной речи имеют свои специфические особенности. Цели преподавания английского языка в языковом вузе могут быть интерпретированы в широком и узком смысле. В широком смысле – воспитание высококвалифицированного специалиста. Практический курс иностранного языка решает задачу приобретения студентами умения свободного общения на изучаемом иностранном языке в устной и письменной формах.

Программа курса "Практика устной и письменной речи" предъявляет следующие требования к выпускникам педагогического вуза по специальности английский язык (основная специальность):

- уметь правильно, с точки зрения произношения, употреблять лексические единицы и грамматические структуры;
- излагать в диалогическом и монологическом общении свои мысли на бытовые, общественно-политические, литературные и научно-педагогические темы с использованием необходимых стилистических и эмоционально-модальных средств языка;
- свободно понимать устную диалогическую и монологическую речь и понимать литературно-художественные тексты;
- владеть навыками выразительного чтения вслух;
- уметь правильно в графико-орфографическом, лексическом, грамматическом и стилистическом отношении выражать свои мысли;
- уметь дать правильный устный перевод с английского языка на узбекский и с узбекского на английский устных высказываний на бытовые, общественно-политические, литературные и научно-педагогические темы.

Указанные задачи решаются практическим курсом английского языка, который в соответствии с учебным планом делится на три составные части: практическая фонетика, практическая грамматика, практика устной и письменной речи.

Использованная литература

1. Практический курс английского языка. (Под ред. Аракина В.Д.). – М.: Владос, 2003. – 535 с.
2. Садохин А.П. Теория и практика межкультурной коммуникации: учебное пособие для вузов. – М., 2004. – 271 с.
3. Янкина Н.В. Межкультурная толерантность как компонент межкультурной коммуникации // Вестник ОГУ. 2006. - №1. Том 1. –С.82-88

РАЗВИТИЕ РЕЧИ ДЕТЕЙ С ПОМОЩЬЮ ПЕСЕН АЖИНИЯЗА КОСЫБАЙ УЛЫ

Ажимова Зухра Ганибаевна - ассистент кафедры Дошкольного воспитания и дефектологии НГПИ

Хожагелдиева Тумарис-Студентка 3 курса специальности Специальная педагогика (логопедия)

Произведения Ажинияза Косыбай улы - это богатая сокровищница каракалпакского языка, которая может оказывать значительное влияние на развитие речи ребенка, особенно в контексте логопедии.

Как произведения Ажинияза Косыбай улы могут повлиять на ребенка:

• Развитие фонематического слуха: В его произведениях, особенно в песнях, богатая лексика, звукоподражания, рифмы и ритмические элементы. Это стимулирует слуховое восприятие речи, помогает различать звуки, развивает фонематический слух - важный навык для овладения речью.

• Обогащение словарного запаса: В текстах Ажинияза Косыбай улы встречаются необычные слова, фразеологизмы, образные выражения, которые расширяют словарный запас ребенка, делают его речь богаче и выразительнее. Например:

БОЗАТАУ*

(Отрывок)

Мы уходим... Нас гонят в неведомый край,
Покидаем тебя, Бозатау,
Слезы льются, в глазах почернело...
Прощай, Покидаем тебя, Бозатау!

Перевод Г. Ярославцева

• Развитие грамматического строя: В произведениях встречаются разнообразные грамматические конструкции, которые служат примером правильного употребления грамматических правил, что способствует формированию грамматической компетентности у ребенка. Например:

Мои глаза
Проходят спутники мои, от сверстников я отстаю,
Угрюмо застилает ночь дорогу светлую мою.

Перевод Д. Голубкова

• Развитие связной речи: Произведении Ажинияза Косыбай улы построены на логическом сюжете, с развитием событий, диалогами. Чтение этих произведений способствует развитию навыков связной речи, умению строить предложения и рассказывать истории.

• Воспитание нравственных качеств: В произведениях Ажинияза Косыбай улы прослеживаются нравственные ценности, которые формируют у детей доброту, честность, справедливость, уважение к старшим.

НУЖЕН

Коль мужествен и храбр джигит,
А сердцем для людей открыт,
Отвагой грозной знаменит,
Такому друг надежный нужен,

Коль в дальний путь джигит влеком,
Спешит в сражение с врагом
И машет яростным клинком,—
Такому предводитель нужен.

Перевод Г. Ярославцева

Связь с логопедией:
• Логопедическая коррекция: Произведения Ажинияза Косыбай улы могут быть использованы в логопедической практике для коррекции различных речевых нарушений:
 * Фонетические нарушения: Чтение и проговаривание текстов с определенными звуками, упражнения на звукоподражание, игры с использованием рифм и ритмов, которые помогают закрепить правильное произношение звуков.
 * Лексико-грамматические нарушения: Использование игр с текстами, где ребенку предлагается подставить слова, составить предложения, рассказать историю, что стимулирует развитие словарного запаса и грамматических навыков.
 * Общее недоразвитие речи: Чтение произведений Ажинияза Косыбай улы в комплексе с логопедическими занятиями стимулирует развитие всех компонентов речи, повышает мотивацию к обучению.
• Профилактика речевых нарушений: Раннее знакомство с произведениями Ажинияза Косыбай улы является профилактикой речевых нарушений, так как способствует развитию речи и формированию правильного произношения с самого раннего возраста.
В целом, произведения Ажинияза Косыбай улы – это ценный инструмент для развития речи ребенка, который может быть использован как в семье, так и в логопедической практике. Они помогают ребенку не только овладеть языком, но и формируют нравственные ценности, развивают любовь к родному языку и культуре.

Использованная литература

Ажинияз Косыбай улы // Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — 3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969—1978.

BO`LAJAK BOSHLANG'ICH SINF TEXNOLOGIYA O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPITENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Zarimbetova Gulzira Kosherbaevna- NMPI, Boshlang'ich ta'lim kafedrasi asisstent o'qituvchisi

Maksetova Nurjamal Kuatovna-NMPI, Boshlang'ich ta'lim kafedrasi stajor o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada "kompitensiya" tushunchasi, kasbiy (pedagogik) kompitensiyalarning turlari va tuzilishi bo'yicha turli nuqtai nazarlar keltirilgan kelajakdagi o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonida uni shakllantirish zarurligi to'g'risida.

Tayanch so'zlar: bo'lajak o'qituvchilar, kasb ta'limi, kompetentsiya, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, fanlararo integratsiya, integrativ-differentsial yondashuv.

Аннотация: В статье представлены различные точки зрения на понятие «компетентность», виды и структура профессиональной (педагогической) компетентности, сделан вывод о необходимости ее формирования в процессе профессиональной подготовки будущих педагогов.

Ключевые слова: будущие учителя, профессиональное образование, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, междисциплинарная интеграция, интегративно-дифференциальный подход.

Annotation: The article presents the survey of the points of view concerning the concept of competence, types and the structure of professional (pedagogical) competence. The author concludes that the formation of the competence in the process of future teachers' training is of utter importance.

Key words: future teachers, vocational education, competence, professional competence, interdisciplinary integration, integrative-differential approach.

O'zbekistonda zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar tadbirkor, ijodkor, mas'uliyatli, aniq qaror qabul qiluvchi kadrlarga bo'lgan ehtiyojni zarurligini 13 ta'kidlaydi. Shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi davrda informasion jarayonda tezkorlik bilan harakatlana oladigan, mustaqil ravishda takomillashib, rivojlana oladigan muayyan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda ta'lim jarayonini ijodiy tashkil etishga qodir malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj aniq sezilmoqda. Kasb-hunarga rasmiy munosabat emas, balki kasbiy mahorat, ya'ni mutaxassisning professional faoliyat talablariga muvofiqligi birinchi o'rinda turadi. Shu munosabat bilan, oliy o'quv yurtida ta'lim va tarbiya jarayonida shakllanadigan professional malakali o'qituvchilarni tayyorlash muammosi keskin ravishda yuzaga keladi. Shu bois, kelgusida texnologiya o'qituvchilarida mutaxassislik fanlarini o'rganish jarayonida kasbiy kompitensiyani shakllantirish masalasini ko'rib chiqish biz uchun qiziqarli va dolzarbdir.

Pedagogik institutda texnologiya o'qituvchilarini tayyorlash amaliyotini tahlil qilish va ularning kasbiy kompitensiyani shakllantirish bir qator qarama-qarshiliklarni ta'kidlash imkonini berdi. Bu quyidagilar o'rtasidagi ziddiyatdir: -texnologik ta'limni

amalga oshirishga qodir bo'lgan va kasbiy kompitensiyani shakllantirish jarayoniga davlat ta'lim standartlarini yetarli darajada yo'naltira olmaydigan ta'lim sohasidagi kasbiy kompitensiyani mutaxassislarga bo'lgan ehtiyoj: - mutaxassislik fanlarini o'rganish jarayonida bo`lajak texnologiya o'qituvchisining kasbiy kompitensiyani shakllantirish va ushbu jarayonning yaxlit nazariy va eksperimental asoslari yo'qligi. o'rganish Yuqorida aytib o'tilganidek, ushbu tadqiqotning muammolari mutaxassislik fanlarini jarayonida bo`lajak texnologiya o'qituvchisining kasbiy kompitensiyani shakllantirish uchun pedagogik shart-sharoitlarni ilmiy asoslash zarurligidan iborat.

Ko'rib chiqilayotgan muammoning dolzarbligi, uning ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan darajada ishlab chiqilmaganligi tadqiqot mavzusini belgilab berdi:"Bo`lajak texnologiya kompitensiyani shakllantirish" o'qituvchilarining innavasion jarayonda kasbiy Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarini tayyorlashda oliy ta`lim o'qituvchilarining vazifalaridan biri talabalarning bilim olish faoliyatini faollashtirish bo'lib, unda talabalarning ijodiy, bilim qobiliyatini rivojlantirishga tayyor bilimlarni topshirishdan o'tkazish, ularda mustaqil bilim olish ko'nikmalarini shakllantirish ko'zda tutilgan.

Kasbiy kompitensiyasi-bu o'qituvchining kasbiy muammolarni va kasbiy pedagogik faoliyatning haqiqiy holatlarida yuzaga keladigan odatiy kasbiy vazifalarini hal qilish qobiliyatiga ega bo'lgan, bir tomondan bilim, ko'nikma, malaka, kasbiy va hayot tajribasidan foydalangan holda, kasbiy va shaxsiy malakalarni belgilaydigan rivojlangan shaxsning ajralmas xarakteristikasi yoki boshqa tomondan fazilatlari.

Texnologiya o'qituvchining kasbiy kompitensiyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: epistemologik, konstruktiv, tashkiliy, kommunikativ, tadqiqot va refleksiv. Kasbiy mahoratning tarkibiy qismlari motivatsiy, bilim, faoliyat, refleksivdir. Universitetda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompitensiyasini shakllantirish muammosi turli yondashuvlar nuqtai nazaridan hal etiladi: tizimli, vakolatli, kontekstli. Ilmiy bilimlarning bir turi bo'lgan yondashuvlarning har biri tadqiqot ob'ektining turli jihatlarini aks ettiradi va shuning uchun boshqa yondashuvlar bilan o'zaro bog'liqlikda eng yuqori samaradorlikka ega bo'ladi. Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining kasbiy kompitensiyasini shakllantirish jarayonining samaradorligi quyidagi shart-sharoitlarni yaratish orqali ta'minlanadi: tizimli yondashuvni amalga oshirish, bo'lajak pedagoglarning kasbiy malakasini shakllantirish uchun o'quv predmetlarining imkoniyatlarini aktuallashtirish orqali kontekstli yondashuvni amalga oshirish, ularning ixtisosligi va malakasini hisobga olgan holda, bo'lajak o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish jarayonini rag'batlantirish.

Bo'lajak texnologiya o'qituvchilarining kasbiy kompitensiyasini shakllantirish jarayonining mazmuni mutaxassislik fanlari bilan ta'minlanadi. "Texnologiya" ta'lim sohasidagi o'quv rejasining ikkita variantiga muvofiq texnologik (kasbiy) tayyorgarlikning tegishli darajasiga erishishga yordam beradi: 1 - variant - "Konctruksion materiallarni qayta ishlash texnologiyasi" va 2-variant - "Ro`zg`orshunoslik, mato va oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash texnologiyasi". Bizning fikrimizcha, o'qituvchining kasbiy kompitensiyasini birinchi navbatda ta'lim muassasasining muayyan mutaxassisiga ta`lim berish va tayyorlash bilan belgilanadi. Bunday mutaxassisni tayyorlash yaxlit-kontseptual yondashuvni o'z ichiga oladi.

Kasb-hunarga (nimani va qanday qilib o'qitishni aniq tasavvur qilish), mehnat qiymatini tan olish (ta`lim olish motivatsiyasi), ta'lim jarayonining optimallashtirilishi, ta`lim texnologiyaga ega bo'lish o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini tashkil etish va o'z-o'zini rivojlantirish (faoliyatni aks ettirish). Universitetda shaxsning pedagogik malakasini shakllantirish uchta asosiy yo'nalish bo'yicha amalga oshirilishi mumkin: asosiy ta'lim (umumiy kasbiy va fan-kasbiy bilim, ko'nikma va malaka); uslubiy madaniyat; pedagogik ijodkorlik (ijodkorlik). Bu yondashuvlarning barchasi shaxsiy va kasbiy o'sish mexanizmi sifatida aks ettirish rivojlanishi sharti bilan samarali amalga oshiriladi. Bolajak texnologiya oqituvchisining kasbiy kompitentligini shakillantirish auditoriyada, mustaqil ta`limda, malakaviy va pedagogik amaliyotlarda, innavasion sharoitlarda izchil hamda tizimli amalga oshirilishi zarur.

Hulosa qilib aytganda, innovatsion ta`lim jarayoni texnologiya o'qituvchilarga yuqori talablar qo'ymoqda, chunki ular jamiyatning turli jabhalarida texnologik jarayonlada xizmat qiladigan, hunar bilan shug`ullanadigan ijodkor, qobilyatli shaxslarni tarbiyalaydilar. Shu munosabat bilan bo'lajak texnologiya o'qituvchilarning kasbiy kompitensiyasini oshirish masalasi ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mutaxassislar tayyorlash masalalari va ularning amaliy yechimlarining to'plangan tajribasi adabiyotda ko'p tomonlama yoritilishiga qaramasdan, jamiyatda, fan va ta'limda rivojlanayotgan innovatsion tendentsiyalar bu muammoni dolzarblashtiradi va uni kelajakdagi texnologiya o'qituvchilarini kasbiy tayyorgarlik jarayonini takomillashtirish nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. 15 Shu muammolarni hal etish vazifalarni quyidagicha belgiladik .

Birinchidan, kontseptsiyani aniqlashtirish va jamiyatning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarida o'qituvchining kasbiy kompitensiyasini tavsiflash.

Ikkinchidan, kelajakda o'qituvchilarning kasbiy kompitensiyasini shakllantirish jarayoniga nazariy yondashuvlarni izlash ishlari olib borish.

Uchinchidan, kelajakda texnologiya o'qituvchisi kasbiy kompitensiyasini shakllantirish shartlari aniqlash va sinovdan o'tkazish, universitetda mutaxassisning kasbiy kompitensiyasini shakllantirishning yaxlit pedagogik jarayoni modeli ishlab chiqish.

Adabiyotlar;

1. Абдуллина, О. А. Проблема формирования педагогических умений и навыков у будущих учителей Текст. / О. А. Абдуллина // Проблемы профессиональной подготовки студентов педвузов и университетов. М., 1976.-С. 43-48.

2. Қўйсинов О.А., Муслимов Н.А., Абдуллаева Қ., Гаипова Н., Каримова Н., Қодиров М. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. Монография. – Т.: “Фан ва технология”, 2013. - 128 б.

QARAQALPAQ MUZÍKA FOLKLORÍ JÁRDEMINDE 5-7-KLASS OQÍWSHÍLARÍN ESTETIKALÍQ JAQTAN TÁRBIYALAWDÍŃ FORMA, QURAL HÁM USÍLLARÍ

Seytmuratov Berdiyar Genjemuratovich
Ájinyaz atındaǵı NMPI muzıkalıq tálim kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

Ózbekstan Respublikası Prezidenti SH. M. Mirziyoev Mámleketimizde bárkámal áwladtı qáliplestiriw, jaslardı ruwxıy-etikalıq hám fizikalıq salamat etip tárbiyalaw, olardı alıp barılıp atırǵan reformalardıń aktiv qatnasıwshısına aylandırıwǵa qaratılǵan ilajlar izbe-iz ámelge asırılıp atır.

Joqarı ruwxıylıqlı, qatań turmıslıq poziciya, keń dúńyaǵa kózqarasqa iye bolǵan belsendi hám patriot jaslardı tárbiyalaw,jaslardı jat ideyalar tásirinen qorǵaw, olardı milliy hám ulıwma insanıylıq qádiriyatlarǵa sadıqlıq, diniy tolerantlıq hám milletlerara tatıwlıq ruwxında tárbiyalaw.[1] Mámleket hám xalıqtıń táǵdiri keleshegimiz miyrasxorı bolǵan áne sol jaslardıń turmısqa qaysı dárejede tayınlıǵına baylanıslı.

Qaraqalpaq muzıkalıq folklorı járdeminde oqıwshılardı estetik tárbiyalawdıń forma, qural hám usılları ulıwma orta bilim beriw mekteplerinińMuzıka mádeniyatı sabaqlarında ámel etip kiyatırǵan sistemanıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıwı kerek.

Qaraqalpaq muzıka folklorı járdeminde oqıwshılarǵa estetik tárbiya beriw procesin tómendegishe shólkemlestiriw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı:

1. Qaraqalpaq muzıka folklorı járdeminde oqıwshılardı estetik tárbiyalaw processinde Muzıka mádeniyatı sabaqlarında teoriyalıq hám ámeliy bilim hám de tájiriybelerden paydalanıw.

2. Qaraqalpaq muzıka folklorı, yaǵnıy baqsı hám dástan qosıqlarınıń tárbiyalıq múmkinshiliklerin ashıw hám de qosıqlardı tańlawda olardıń etikalıq-estetik táreplerin itibarǵa alıw, atqarıw usılı emotsionalligi, muzıkalıq sesler uyǵınlıǵı jáne onıń oqıwshılar tárepinen oy júritiwine itibar qaratıw.

3. Muzıka mádeniyatı sabaqlarında oqıwshıǵa unamlı tárbiyalıq tásir kórsetetuǵın pedagogikalıq ortalıqtı payda etiw, hár bir oqıw materialın tańlawda estetik tárbiya nizamlıqlarına ámel qılıw.

4. Muzıka oqıtıwshılarınıń Qaraqalpaq muzıkalıq folklorı úlgileri baqsı hám dástan qosıqların atqara alıw kónlikpelerin jetilistiriw.

5. Muzıka mádeniyatı shınıǵıwlarında xalıq baqsıshılıq kórkem óneri, dástan qosıqların atqarıw usılı haqqında oqıwshılarǵa jetkilikli teoriyalıq maǵlıwmatlar beriw.

6. Oqıwshılardı estetik tárbiyalaw maqsetinde olardıń muzıkalıq bilim, kónlikpe hám ilimiy tájriybelerin rawajlandırıw. Estetik talǵam, aqıl sıyaqlı sapalardı qáliplestiriw.

Muzıkalıq folklor qosıqları tek folklor dóretpeleri retinde ámelde bolmay, odan kompozitorlar iri formadaǵı muzıka dóretpelerin jaratıwda da ónimli paydalanǵanlıǵı haqqında oqıwshılarǵa maǵlıwmat berip barıw arqalı olardıń dárejesin kóterip, dúnyaǵa kóz qarasın qáliplestirip barıwda ónimli paydalanıladı. Atap aytqanda, 7-klass muzıka sabaqlıǵında berilgen “Ǵarip ashıq hám Shahsanem” dástanı hám muzıkalı dramasındaǵı “Dawısıń seniń”, S. Babaevtiń “Yoriltosh” balalar operasindaǵı “Oymomo hám Gulnora” qosıǵı sıyaqlı dóretpelerdi úyreniw arqalı iri formadaǵı muzıka dóretpelerinde de, tiykarlanıp, xalıq turmısı suwretleniwi hám olarda xalıq úrp-

ádetleri, dástúrleri keń ashıp beriliwi haqqında túsinik berip barıladı. Bul óz gezeginde oqıwshılardıń etikalıq -estetik kámalǵa jetiwinde zárúrli orın tutadı.
7-klass Muzıka sabaqlıǵında (Avtorlar: O. Ibrohimov, J. Sadirov, S. Tajedtinova) Qaraqalpaq muzıka folklorı, atap aytqanda jırawshılıq hám baqsıshılıq kórkem óneri hám dástanshılıq dástúrleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen. Sabaqlıqtıń 45-betinde "Baqsıshılıq kórkem óneri" tuwrısında teoriyalıq maǵlıwmat berilgen bolıp, Qaraqalpaq dástanshılıǵında onıń bir tarmaǵı bolıp qáliplesken háwjar da áhmiyetli ekenligi belgilengen [2, 121-123].
Sabaqlıqta dástúr qosıqlarınan "Háwjar'" keltirilgen [3, 123].
Óz ákemniń esigi jupar esik háwjar,
Kirsem shıqsam shashımdı sıypar esik háwjar.

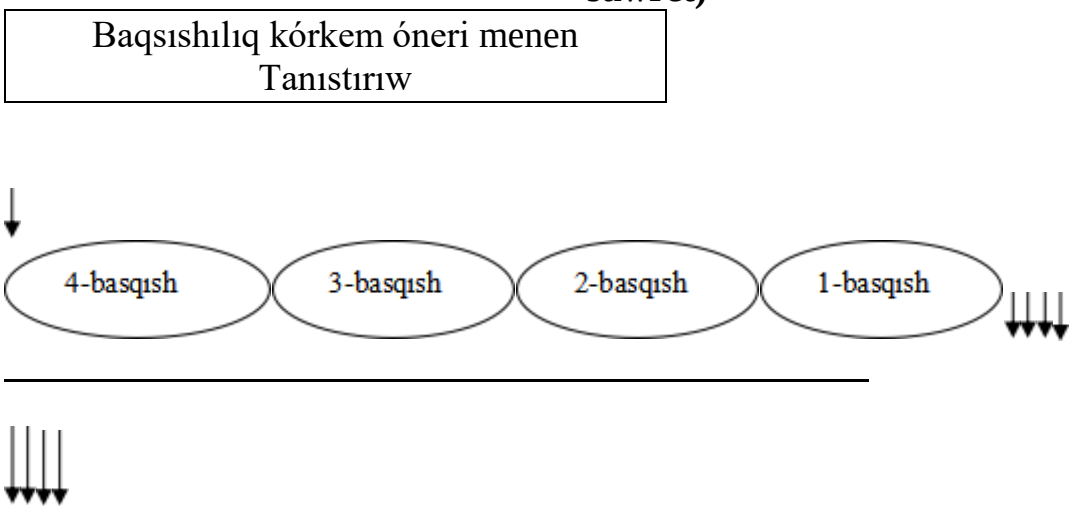

Joqarıdaǵı dástúr qosıǵında "qız"dıń óz ákesiniń úyinen shıǵıp ketiwi, onıń basqa úyge uzatılıwı aytılǵan. Bunday dástúriy qosıqlardı tıńlaw arqalı oqıwshılarda muzıkalıq ómir hám dúńyaǵa kózqarastıń qáliplesiwi menen birge olarda aqıl-oy tárepinen túsinip jetiwi, estetik tárepten zawıq alıw hám de oqıwshılardıń etikalıq sapaları ósiwi, estetik bárkámallıǵın támiyinlewde zárúrli áhmiyetke iye boladı.
Oqıwshılardı estetik tárbiyalawda Qaraqalpaq muzıka folkloru úlgileri, muzıka sabaqlarınıń mazmunı hám ol jaǵdayda berilgen bilimler ayrıqsha zárúrli derek bolıwı múmkin. Baqsı hám dástan qosıqların úyreniw processinde berilgen sorawlar bul mashqalanı ámelge asırıwda zárúrli áhmiyetke iye.[4]

Muzıka sabaqlarında oqıwshılardı baqsıshılıq kórkem óneri menen tanıstırıwda izbe-izlik principine ámel etilse, tálimniń natiyjeliligi asadı (1-súwret).

1-súwret

Oqıwshılarǵa muzıka mádeniyatı sabaqlarında usınıs etiletuǵın materiallar (2-suwret)

7-klassta “Háwjar'” dástúr qosıǵı uyreniledi. Izertlewde usı temanı oqıwshılarǵa úyretiwge jóneltirilgen sabaqtan kórinis keltiremiz.

Shınıǵıw teması: Háwjar.

Sabaq maqseti: Oqıwshılarda baqsıshılıq kórkem óneri haqqında túsinik beriw, baqsı qosıqları mánisi, áhmiyeti hám atqarıwı tuwrısında sıpatlama beriw.

“Háwjar” baqsı qosıǵın úyreniw processinde ámelge asırılǵan wazıypalar:

1. Oqıwshılarǵa “Háwjar” baqsı qosıǵı haqqında sıpatlama beriw.
2. “Háwjar” qosıǵın úyreniw processinde oqıwshılardı estetik tárbiyalaw.
3. “Háwjar” qosıǵı arqalı oqıwshılarda etikalıq páziyletlerdi qáliplestiriw.
4. “Háwjar” qosıǵı atqarılıwın úyreniw.

Sabaq metodları: túsindiriw, soraw-juwap, kórsetiw, ámeliy shınıǵıwlar atqartırıw, gúrriń qılıw.

Sabaq quralları: sabaqlıq, duwtar, girjek, rubob, dáp, nota jazıwı, qosıq jazılǵan tekst.

Oqıwshılar tárepinen ózlestiriletuǵın tiykarǵı túsinikler hám teoriyalıq bilimler:

1) Baqsıshılıq kórkem óneri;
2) Baqsı qosıqları;
3) Baqsı qosıqlarınıń qásiyetleri;
4) Baqsılar dóretiwshiligi;
5) Baqsı qosıqları atqarıwı.

Dáslep oqıtıwshı oqıwshılarǵa baqsıshılıq kórkem óneri haqqında túsinik berip, baqsıshılıq qosıqlarınıń qásiyetleri hám de baqsılar haqqında maǵlıwmat beredi.
“Háwjar” qosıǵınıń mazmunı túsintiriledi hám oqıtıwshı muzıka ásbapında atqarıp kórsetedi.
I. “Háwjar” qosıǵı tekstiniń analizi.
Qosıq tekstinde óz ákesiniń úyinen ketip, qayin atasınıń úyine keliwi, óz yarına qosılıwı hám sadıqlıǵı haqqında túsindirip ótiwi.
II. “Háwjar” qosıǵınıń muzıkalıq analizi:
1. Qosıq re minor tonligida jazılǵan.
2. Qosıq diapazonı birinshi oktava re notasinan baslanıp, háwij noqatı ekinshi oktava re dawısına shekem jetedi.
3. Qosıq 2/4 ólshewde jazılǵan.
4. Qosıqtıń atqarıw páti: jay temte.
Biz bul shınıǵıwlardan keyin oqıwshılar menen soraw-juwap hám sorawnamalar ótkerip, tómendegilerdi anıqlawǵa eristik. Qaraqalpaq muzıka folklorı járdeminde oqıwshılardı estetik tárbiyalaw boyınsha ótkerilgen sorawnamada oqıwshılar ózleriniń tómendegi oy-órislerin bildirgen:
Ulıwma alǵanda, 5-klass muzıka sabaqlıǵında milliylikke itibar berilip hám de muzıka folklorı úlgileri muǵdarı asırılsa, muzıka táliminiń natiyjeliligin artadı.[5]

Juwmaq: Ulıwma alǵanda, 5-klass muzıka sabaqlıǵında milliylikke itibar berilip hám de muzıka folklorı úlgileri muǵdarı asırılsa, muzıka táliminiń natiyjeliligin artadı.

Ulıwma orta bilim beriw mekteplerıniń 6-klassları ushın mólsherlengen Muzıka sabaqlıǵında Qaraqalpaq muzıkalıq dástúrlerinen úyreniwge bólek áhmiyet berilmegen. Usı sabaqlıq dúzilisi tárepinen ayrıqsha bolıp tabıladı. Atap aytqanda, ol jaǵdayda oqıw materialları respublikamızda ámeldegi bolǵan aymaqlıq ayrıqshalıqqa tiykarlanǵan halda jaylastırılǵan. Daslep “Eski muzıka” haqqında oqıwshılarǵa bilim beriledi. Oqıwshılarda dáslepki kónlikpeler qáliplestirilgennen keyin “Shashmaqom”, “Ferǵana -Tashkent” muzıka baǵdarı, “Surxondaryo hám Qashqadárya”, “Xorezm oazisi eski muzıkası” haqqında oyda sawlelendiriw qáliplestiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. 7-klass Muzıka sabaqlıǵında (Avtorlar: O. Ibrohimov, J. Sadirov, S. Tajedtinova) 45 bet.
2. Мадримов Б.Х. Хоразм мусиқа фольклори воситасида ўқувчиларни эстетик тарбиялашнинг педагогик асослари. (5-7-синфлар мисолида) п.ф.н. ...дисс. Т., 2008.
3. Mansurov A., Karimova D., Kamalova G. Musiqa madaniyati: 5-sinf uchun darslik. –T.: Ǵ.Ǵulom nashriyoti, 2015.
4. Қудратов.И «Талабаларни халқ қўшиқлари воситасида эстетик тарбиялаш». Пед.Фан.ном. Дисс. Тошкент-2006 й.
5. Алеуов У. «Музыка ҳәм эстетикалық тәрбия». Вестник Каракалпакского отделения АН Респ. Узб. Нукус. 2005

TÁLIM ÓZBEK TILINDE ALIP BARILATUǴIN MEKTEPLERINDE ÁJINIYAZ QOSIBAY ULI DÓRETPELERIN OQITIW

Karamatdinova Gawhar Tayırovna
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı tayanısh doktorantı
E-mail: gauharkaramatdinova6@gmail.com

Annotaciya. Ájiniyaz shayır qaraqalpaq ádebiy tilin hár tárepleme bayıtqan, tildi kórkemlik jaqtan joqarı dárejege, jańa basqıshlarǵa alıp shıqqan hám rawajlandırǵan qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili. Shayır dóretpelerin oqıtıw boyınsha pikir, usınıslar berilgen.

Gilt sózler: Ájiniyaz Qosıbay ulı, innovaciyalıq usıl, «Tarmaqlar metodı», «Shınjır usılı».

Abstract. The poet Ajiniyaz is a prominent representative of Karakalpak literature, who enriched the Karakalpak literary language in every way, brought it to a high level of artistic development, and developed it in new stages. Views and recommendations on teaching the poet's works have been given.

Keywords: Ajiniyaz Qosibay uli, innovative method, "Networks method," "Chain method."

Аннотация. Поэт Ажинияз является выдающимся представителем каракалпакской литературы, всесторонне обогатившим каракалпакский литературный язык, поднявшим его на высокий художественный уровень, на новый уровень развития. Даны мнения и рекомендации по преподаванию произведений поэта.

Ключевые слова: Ажинияз Косыбай улы, инновационный метод, "Метод сетей," "Метод цепи."

Mámleketimiz innovaciyalıq rawajlanıw jolında tezlik penen rawajlanıp baratırǵan bir dáwirde keleshegimiz dawamshıları bolǵan jaslardı, olardıń bilim hám kónlikpelerin mámleketlik bilimlerdiriw standartları tiykarında qáliplestiriw, aldıńǵı shet el tájiriybeleri tiykarında ullı babalarımız miyrasların tereń úyretiw búgingi kúnniń ahmiyetli wazıypalarınan esaplanadı. Ásirese, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qáliplesiwinde ayırıqsha ornı bar Ájiniyaz shıǵarmaların tereń hár tárepleme úyreniw milliy qádiriyatlarımız qayta tiklenip atırǵan házirgi dáwir ushın eń ahmiyetli máselelerdiń biri. Húrmetli Prezidentimizdiń «Belgili qaraqalpaq shayırı hám oyshılı Ájiniyaz Qosıbay ulı tuwılǵan kúniniń 200 jıllıǵın keńnen belgilew haqqında» ǵı qararınıń qabıl etiliwi oqıwshılarda úlken sezim oyattı. Mekteplerde shayır dóretpelerin keńnen tanıstırıw maqsetinde «Ájiniyaz kúnleri» shólkemlestirildi.

Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatında Ájiniyaz shayır oǵada úlken talant iyesi, jetik kórkem sóz sheberi retinde ornı salmaqlı. Qaysı milliy tildi alıp qarasaq ta, onıń tiykarın salıwǵa, rawajlandırıwǵa sebepshi bolatuǵın tulǵalar sıpatında, sol ádebiy tilidıń qáliplesiw, rawajlanıw tariyxında óz shıǵarmaları arqalı úlken xızmet atqaratuǵın sóz sheberleri tilge alınadı. Máselen, ózbek ádebiy tili tariyxında Nawayınıń, túrkmen ádebiy tilinde Maqtımqulınıń, qazaq ádebiy tili tariyxında Abaydıń atları ataladı. Al, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qáliplesiwinde, Ájiniyazdıń ornın ayırıqsha atap ótiw orınlı. Ajiniyaz shayır qaraqalpaq ádebiy tilin hár tárepleme bayıtqan, tildi kórkemlik jaqtan joqarı dárejege, jańa basqıshlarǵa alıp shıqqan hám

rawajlandırǵan qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli wákili. Shayır qaraqalpaq xalqınıń klassikleri arasında kóp tillerdi- arab, parsı hám túrkiy tillerdi jaqsı iyelegen. Shayırdıń ádebiy dóretpeleriniń tili ulıwma xalıqlıq til baylıqlarınan sheber paydalanǵan, sóz tańlaw hám sózlerdi mánilik jaqtan bayıtıp qollanǵan, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına tiykarlanǵan obrazlı, kórkem til. Mektep sabaqlıqlarına Ájiniyaz shayır haqqında azı-kem maǵlumatlar berilgen. Ásirese, tálim ózbek tilinde alıp barılatuǵın mekteplerde shayır dóretpelerine 5-klasta «Ellerim bardı», 6-klasta «Bardı», qosıǵı, 7-klasta «Ayrılsa» qosıǵı, 8-klasta «Bozataw» poeması, 9-klasta bolsa «Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısı» berilgen.

Búgingi innovaciyalıq rawajlanıw jolında tezlik penen rawajlanıp baratırǵan bir dáwirde keleshegimiz dawamshıları bolǵan jaslardı, olardıń bilim hám kónlikpelerin mámleketlik bilimlerdiriw standartları tiykarında qáliplestiriw, aldınǵı shet el tájiriybeleri tiykarında túrli metodlardan paydalanıp sabaq ótiw, tálim alıwshılardıń tabıslarǵa erisiwine tiykar boladı. Ájiniyaz shayır dóretpelerin oqıtıwda pedagogikalıq texnalogiyalardı islep shıǵıw, onı ámelde qollanıw tiykarǵı wazıypamız sanaladı.

«Tarmaqlar metodı». Bul metodtan Ájiniyaz shayır ómiri hám dóretiwshiligi haqqında temanı túsindirip, bekkemlew, ózlestiriw, ulıwmalastırıw hám de oqıwshılardı tema boyınsha pikirlerin bayan etiwge járdem beredi. Metodtıń maqseti oqıwshılarda berilgen tapsırma ústinde birge islesiw kónlikpelerin rawajlandırıw, izleniwsheńlik qabileti, maǵlumatlardı toplaw, toplaǵan materialların izbe-iz bayanlaǵan halda bilimlerin bekkemleydi. Biz oqıwshı sanına qarap, toparlarǵa bólemiz hám tómendegidey etip, shayırdıń súwreti basılǵan batman qaǵaz berip, tema boyınsha belgilengen waqıt ishinde maǵlumatlar jazıwdı tapsıramız.

«Shınjır» usılı. Bul usıldan shayır qosıqların yadta saqlap qalıw ushın, sonday-aq, úyge tapsırmanı sorawda qollanıw arqalı nátiyjege erisemiz. Oqıwshılarǵa shayır qosıqlarınan yadalaw úyge tapsırma etip beriledi. Hár qatarın izbe-iz shınjır usılında aytıw tapsırıladı, eger úsh minutqa shekem izindegi qatardı ayta almasa shınjırdan úziledi hám kiyingi oqıwshı dawam etip kete beredi.

Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretpelerin úyrengen sayın oqıwshılarda qaraqalpaq xalqınıń milliy mádeniyatı, úrp-ádetleri, ótmishi, tariyxi haqqında bahalı maǵlumatlarǵa iye boladı. Biz oqıtıwshılar jańa pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıp, iyelegen bilimlerin jámiyette qollay alıwına imkan jaratıwımız kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Sh.Allaniyazova, J.Táńirbergenov. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) Nókis. «Bilim». 2015.
2. Piriniyazova A., Shınnazarova S. Házirgi ádebiy til(leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. Toshkent: Tafakkur qanoti, 2020.
3. G.Qarlıbaeva. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri. Nókis «Qaraqalpaqstan». 2017.

JAŃALANǴAN ÁDEBIYAT SABAQLIQLARINDA I. YUSUPOV DÓRETIWSHILIGIN ÚYRENIW

Allayar Darmenov,
Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanısh-doktorantı

Keyingi jıllarda bilimlendiriw sistemasında iri reformalar ámelge asırıla basladı. Bul óz gezeginde mektep sabaqlıqların qaytadan kórip shıǵıwdı talap etti. Rawajlanǵan mámleketlerdiń bilimlendiriw standartların ózimizge sáykeslestirip qabıl etiw nátiyjesinde sabaqlıqlarımız ráńbá-reń túske endi. Oqıwshını kóbirek oylawǵa, óz ústinde izleniwge baǵdarlay basladı.

Qaraqalpaq tilindegi ádebiyat sabaqlıqlarında da shayır I. Yusupovtıń aldıńǵı sabaqlıqlarǵa kirmegen birneshe jańa qosıqları kirgizilgen. Atap aytqanda, 6-klass Ádebiyat sabaqlıǵında “Dala ármanları” [Orazımbetov: 1. 19], 7-klasta “Meniń úyim”, “Aralǵa”, “Qara tal”, “Ana”, “Seksewil” qosıqları [Niyetova: 2. 13-20] kiritilgen. Qalǵan joqarı klass sabaqlıqları ele jańalanbadı. Degen menen olarda da shayır qosıqlarına keń orın berilgen. Máselen, 9-klasta “Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan”, “Seksewil”, “Kegeyli”, “Qara tal”, “Bolmasa”, “Tırnalar”, “Mustaqılllıq maydanınan ótkende” qosıqları hám “Tumaris” poemasınan úzindi berilgen [Mámbetniyazov: 3. 81-92]. 11-klasta “Qara tal”, “Kúnshıǵıs jolawshısına”, “Shógirme”, “Seksewil”, “Ana tilime”, “Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe”, “Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan”, “Boranlı keshte”, “Jańa ásirge” qosıqları hám “Ájiniyaz” librettosınan úzindi berilgen. Kórip turǵanıńızday, bul sabaqlıqlarda biraz qaytalawlar ushırasadı. Atap aytqanda, shayırdıń bir ǵana “Seksewil” qosıǵı 7, 9, 11-klaslarda tákirarlanadı. “Qara tal”, “Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan” sıyaqlı qosıqlarda da usıǵan uqsas jaǵdaydı kóriwimiz múmkin. Álbette, jańalanbaǵan basqa sabaqlıqlardı da tezirek jańalaw zárúrligin tuwdıradı. Sebebi oqıwshı tómengi klaslarda úyrenip kelgen

temasına joqarı klasqa barǵanda jáne duslassa onda jańa bilimlerdi alıwǵa degen qızıǵıwshılıq tómenlep ketiwi múmkin.

6-klasta berilgen shayırdıń “Dala ármanları” romantikalıq poeması bir qaraǵanda oqıwshıǵa sál awırlawday kóriniw múmkin. Biraq onda oqıwshıǵa túsinikli bolıwı ushın birqansha túsindirmeler, sorawlar beriledi. Máselen, “Ústirt haqqında nelerdi bilesiz? Qaraqalpaqstandaǵı qanday jer astı baylıqları tuwralı esitkensiz? Jer astı baylıqları adamzatqa ne ushın paydalı?” sıyaqlı sorawlar hám “Rekorsmen – sportta joqarı nátiyjege erisken sportshı” qusaǵan túsindirmeler oqıwshını poemanı tereńirek ańlawına kómegin tiygizedi.

Jańalanǵan úlgidegi sabaqlıqlarda shayır qosıqları jay ǵana yadlaw ushın berilmeydi. Mısalı, 7-klasta berilgen “Seksewil” qosıǵın alıp qarayıq. Onda seksewildiń súwreti berilip, ol ósimlik haqqında oqıwshılardan özleri bilgen maǵlıwmatlar qosıq sońında soraladı. QR kodlı silteme arqalı videoǵa silteme beriledi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, keyingi jıllarda jańadan basılıp shıǵıp atırǵan sabaqlıqlarda shayır Ibrayım Yusupov dóretiwshiligi keńirek ashıp berilmekte. Shayırdıń jay ǵana poeziyalıq shıǵarmaları berilip qoymastan, onıń ómiri hám dóretiwshilik jolı da belgili ilimpazlardıń, kórnekli tulǵalardıń pikirleri menen tolıqtırılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Q. Orazımbetov, B. Genjemuratov, G. Begmuratova. 6-klass Ádebiyat sabaqlıǵı. Tashkent. 2022.
2. R. Niyetova, I. Mámbetov, G. Jaqsımova. 7-klass Ádebiyat sabaqlıǵı Tashkent. 2022
3. T. Mámnetniyazov Z. Bekbergenova, Z. Mámbetniyazova, 9-klass Ádebiyat sabaqlıǵı. Nókis. Bilim. 2019.

BOLAJAQ OQÍTÍWSHÍLARDÍŃ KOGNITITV KOMPETENCIYALARÍN RAWAJLANDÍRÍWDÍŃ PEDAGOGIKALÍQ SHÁRT-SHARAYATLARÍ

A.N.Jumamuratova,
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanısh doktorant

Zamanagóy bilimlendiriw bolajaq oqıtıwshılardan tek ǵana páni boyınsha tereń bilimlerdi emes, al sın pikirlew, mashqalalardı sheshiw hám maǵlıwmattı analiz qılıw qábiletin óz ishine alǵan rawajlanǵan kognitiv qábiletlerdi de talap etedi.

Bul maqalada bizler zamanagóy izertlewler hám ámeliy jantasıwlarǵa tıykarlanıp, bolajaq oqıtıwshılardıń kognitiv kompetenciyaların rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın pedagogikalıq sharayatlardı kórip shıǵamız.

Kognitiv kompetentlikti úyreniw hám qáliplestiriw mashqalası menen shuǵıllanatuǵın izertlewshilerdiń tiykarlawı boyınsha, kognitiv kompetenciya – bul óz-ózin rawajlandırıw, óz bilimlerin bahalaw hám hár qıylı turmıslıq hám kásiplik mashqalalardı sheshiwge tayarlıq bolıp tabıladı. [Jumamuratova:170]

Kognitiv kompetenciya – bul maǵlıwmattı qayta islew, mashqalalardı sheshiw hám tiykarlanǵan qararlar qabıllaw ushın zárúr bolǵan kónlikpeler hám qábiletler kompleksi bolıp tabıladı. Sońǵı on jıl ishinde ótkerilgen izertlewlerge kóre, kognitiv kompetenciyalar tómendegilerdi óz ishine aladı:

• **Sın pikirlew:** informaciyanı analizlew, bahalaw hám aytıw qábileti.

• **Mashqalalardı sheshiw:** mashqalalardı anıqlaw hám nátiyjeli sheshimlerdi tabıw qábileti.

• **Metakogniciya:** óz kognitiv processlerin ańǵarıw hám baqlaw qábileti.

Bolajaq oqıtıwshılardıń kognitiv kompetenciyaların qáliplestiriw ushın arnawlı bir pedagogikalıq shárt-shárayatlar jaratıw zárúr. Olardı tolıq kórip shıǵamız.

1. Oqıtıwdıń aktiv usılları. Oqıtıwdıń aktiv usıllarınan, mısalı, joybar jumısı, mashqalalı oqıtıw hám keys-metodlardan paydalanıw kognitiv kompetenciyalardı rawajlandırıw ushın zárúrli shárt esaplanadı.

• **Joybar jumısları:** joybar jumısları tek ǵana bilimlerdi ózlestiriwge emes, al sın pikirlew qábiletlerin rawajlandırıwǵa da járdem beredi. Talabalar joybarlar ústinde islew arqalı maǵlıwmattı analizlewdi, gipotezalardı qáliplestiriwdi hám tıyanaqlı sheshimlerdi tabıwdı úyrenedi.

• **Mashqalalı oqıtıw:** D.H.Jonassen mashqalalı úyreniw kognitiv processlerdi aktivlestieriwin hám sın pikirlew kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beriwin aytıp ótedi. Mashqalalardı sheshiw processinde talabalar bilimlerdi ámeliyatta qollawdı úyrenedi hám ǵárezsiz túrde informaciya izlew kónlikpelerin rawajlandıradı. [Jonassen:67]

2. Interaktiv texnologiyalar.

• **Sanlı texnologiyalardan paydalanıw:** tálim procesine texnologiyalardı integraciya qılıw tekstti tereńrek túsiniwge hám kognitiv kompetenciyalardı rawajlandırıwǵa járdem beredi. Texnologiya talabalarǵa maǵlıwmatlar menen islewge, maǵlıwmatlardı analiz etiwge hám virtual ortalıqta qarar qabıllawǵa múmkinshilik beredi. [Mishra,Koehler:1033]

3. Sheriklik ortalıǵı. Talabalar arasında sheriklikke kómeklesetuǵın ortalıq jaratıw kognitiv kompetenciyalardı rawajlandırıw ushın zárúrli shárt esaplanadı.

• **Kooperativ oqıtıw:** kooperativ oqıtıw sın pikirlew hám baylanıs kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Basqa talabalar menen qarım-qatnas jasaw pikir almasıw, túrli jantasıwlardı talıqlaw hám eń maqul sheshimlerdi tabıw imkaniyatın beredi. [Johnson:847]

4. Qaytar baylanıs hám refleksiya. Qaytar baylanıs tálim processinde hám kognitiv kompetenciyalardı rawajlandırıwda zárúrli rol oynaydı.

• **Konstruktiv qaytar baylanıs:** konstruktiv qaytar baylanıs oqıwshılarǵa ózleriniń kúshli hám hálsiz táreplerin ańlawǵa járdem beredi, sonıń menen birge olardı ǵárezsiz analizlew hám oylaw jolına baǵdarlaydı.

• **Refleksiya:** Refleksiya oqıwshılarǵa óz tájiriybesin bahalawǵa hám juwmaq shıǵarıwǵa múmkinshilik beredi, bul bolsa metakognitiv kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi.

5. Oqıtıwdı individuallastırıw.

• **Parıqlaw (differenciaciya):** Oqıwshılardıń jeke mútajlikleri hám ózgesheliklerin esapqa alǵan halda tálimdi parıqlaw, bilimlerdi nátiyjeli ózlestiriw hám kognitiv kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi.

• **Kognitiv processlerdi modellestiriw:** Oqıtıwshılar hár qıylı scenariylerdi modellestiriw hám mashqalalardı qanday sheshiwdi kórsetiw arqalı kognitiv kónlikpelerdi ámelde qanday qollawdı kórsetiwi tiyis.

• **Qollap-quwatlaw hám xoshametlew:** Oqıtıwshı oqıwshılarǵa óz pikirlerin erkin ayta alatuǵın hám sorawlar bere alatuǵın, qollap-quwatlaytuǵın hám xoshametlewshi ortalıq jaratıwı zárúr.

Bolajaq oqıtıwshılardıń kognitiv kompetenciyasın rawajlandırıw zamanagóy tálimniń zárúrli wazıypası esaplanadı. Aktiv oqıtıw usılları, interaktiv texnologiyalardan paydalanıw, sheriklik ortalıǵı, baylanıs hám oqıtıwdı individuallastırıw sıyaqlı pedagogikalıq sharayatlardı jaratıw bul bilimlerdi nátiyjeli qáliplestiriwge múmkinshilik beredi. Bolajaq oqıtıwshılardıń kognitiv qábiletleri rawajlanǵanda, olar tek ǵana óz kásiplik wazıypaların tabıslı orınlap qoymastan, al tálim ortalıǵındaǵı hám ulıwma jámiyettegi ózgerislerge iykemlesiwi múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Johnson, D. W., Johnson, R. T. (2014). **Cooperative Learning in 21st Century**. Anales de Psicología, 30(3), 844-852

2. Jonassen, D. H. (2011). **Learning to Solve Problems: A Handbook for Designing Problem-Solving Learning Environments**. Routledge. 48(4), 63-85.

3. Jumamuratova A.N., Bolajaq oqıtıwshılardıń social kompetentligi strukturasında kognitiv kompetenciyaların rawajlandırıw // Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң ХАБАРШЫСЫ, –2024. – Н., –№3(66), – Б. 169-171.

4. Mishra, P., Koehler, M. J. (2006). **Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge**. Teachers College Record, 108(6), 1017-1054.

AKADEMIYALÍQ LICEYLERDIŃ QARAQALPAQ TOPARLARÍNDA NEMIS TILIN OQÍTÍW METODIKASÍN JETILISTIRIWDIŃ ILIMIY METODIKALÍQ TIYKARLARÍ

Sadikova Azada Bekbergenovna

Nokis mamleketlik pedagogika institutı 1-kurs tayanısh doktorantı

Pedagogikanıń tálimdegi jetiskenlikleri búgingi kúnniń eń áhmiyetli tarawınan biri. Pán hám texnikanıń rawajlanıwı, informaciya texnologiyalarınıń turmısqa jedel pátte kirip keliwi tálim processlerin pedagogikalıq tárepten texnologiyalaw, oqıtıwdıń integraciyalastırılgan shárt-shárayatların jetilistiriwge bolǵan talaptı kúsheytpekte. Bunda túrli pánler yamasa temalardı integraciyalaw menen birge, oqıtıw texnologiyaları, formalarınıń óz-ara uyqaslasıwına bólek itibar qaratılıp, túrli xalıqlardıń tariyxıy -milliy tálimge tiyisli jantasıwlarınan nátiyjeli paydalanıw arqalı aldıńǵı metodlardı engiziw tendentsiyaları gúzetilip atır.

Dúnyadaǵı jetekshi ilimiy izertlew mákemeleri pedagogikalıq integraciyanıń ob'ektiv tiykarları, faktorları hám taypalıq xarakteristikasın belgilew, morfologiyalıq hám instrumental-stilistik suwretin anıqlaw, pedagogikalıq integraciyanı texnologiyalıq támiyinlew quralların islep shıǵıw, milliy hám zamanagóy interaktiv

tálim-tárbiya metodları hám texnologiyalarınıń menshiklestiriliwi, oqıtıwdaǵı hár qıylı alternativ jantasıwlardıń sırtqı hám ishki faktorlarına qaratılǵan ilimiy izertlewler alıp barılmaqta. Usı ilimiy izertlew nátiyjeleri oqıw pánlerin óz-ara optimallastırıw, oqıw procesine zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw nátiyjeliligin asırıw, tálim sapasın támiyinlewge xizmet etip atır.

Házirgi kúnde oqıtıwshılar óz ústinde kóplep izleniwler alıp barmaqta. Aldıńǵı tájiriybeli oqıtıwshılar hám házirgi qániygeler arasında parq úlken. Birinshiden, tájiriybeli oqıtıwshılardı kásiplesler arasınan anıqlaw hám oqıtıwshınıń dárejesin kótermelep bahalawımız kerek. Oqıtıwshı hár kúngi jumısın jańalıq penen baslawı hám de gózlegen maqsetlerine erisilgen jetiskenliklerin kórsetiw, sonday-aq óz tarawında qızıǵıwshılıǵın, jáne de izleniwsheńligin ortalıqqa talıqlap barıwı kerek. Bunday jańalıqlardı tek taraw qániygeleri ǵana emes, basqa da pán oqıtıwshılarına másláhátler beriw, arnawlı seminar -trening ushırasıwlar ótkerip barıw, jıynalıslarda óz bayanatı menen qatnasıwı arqalı úlgili is jobaları menen is alıp barılsa qızǵın múnásebetler payda boladı. Búgingi kúnde tiykarǵı itibar oqıwshılarǵa qaratılǵan. Olardıń bilimi hám shaxsıy rawajlanıwı, oqıw barısındaǵı jetiskenlikleri. Shet tilin oqıtıwda tiykarǵı maqset - oqıwshılardıń kommunikativ mádeniyatin rawajlandırıw hám de shınıǵıwlar isletip barıw hám internet resurslarınan paydalanıwdı úyretiw kerek. Oqıtıwshınıń wazıypası oqıwshını aktivlestiriw.

Shet tili sabaǵında kompyuter oqıw dástúrleri menen islew túrlerine tómendegiler kiredi: sózlikti úyretiw; sóylewdı úyretiw; dialoglı hám monologlı sóylesiwlerdi úyretiw; jazıwdı úyretiw; grammatikalıq qaǵıydalardı qollawdı htb.

Akademiyalıq liceydiń qaraqalpaq toparlarında nemis tili sabaǵında oqıwshılardıń awızeki hám jazba sóylew mádeniyatın rawajlandırıw eń áhmiyetli metodikalıq máselelerdiń biri. Bul metodikalıq másele boyınsha belgili metodist alımlardıń biri nemis tilin oqıtıw metodikasına birinshi bolıp tiykar salǵan insan retinde Johann Amos Comenius (1592–1670) belgili. Ol til oqıtıw metodikasına tiykar salǵan jańa metodlardıń avtorı bolıp sanaladı. Comenius til bilim hám oqıtw metodlarına úles qosıp, oqıtw jarayanında belgili prinsiplerdi jaratqan.

Comenius "Didactica Magna" (Úlken Didaktika) atlı eńbeginde oqıtw menen bilim beriwdiń jalpı prinsiplerin hám metodikasın ózgeris jasap, oqıw járayanın systemalı metodlarǵa tayanǵan. Onıń oqıtw ádisleri ózine til bilimge arnalǵan tapsırmalardı hám tildi praktikalıq úyreniw prinsipin qosqan.

Comenius tilde oqıtıwda sóz qollanıw hám tildi praktikalıq túrde, kórkem súwretlew, hár túrli praktikalıq metodlar arqalı úyretiwi kerek dep sanaǵan. Onıń pikirinshe, til bilimge tiyisli oqıtw ádisleri tiykarında tildi ádisli úyreniw maqset etilgen.

Sonıń arqasında, Comenius nemis tilin oqıtıw metodikasınıń baslawında turǵan álemge tanımalı alım dep sanaladı hám onıń metodları hám prinsipleri jıllar dawamında basqa alımlar tárepinen ilimiy metodikalıq pikirlerin usınıs etti. Usı kóz qarastan 1-2 kurslarında nemis tili páni boyınsha kórgizbeli materiallardı sabaq ótiw dawamında oqıwshılardıń awızeki sóylew mádeniyatın rawajlandırıw ózine tán ózgeshelikleri bar. Oqıtıwshı baǵdarlamanı úyreniwde tiykarınan úsh máselege dıqqat awdarıwı kerek: 1. Baǵdarlama materiallarınıń sapası hám kórkemligi. 2. Baǵdarlamanı úyreniw tártibi. 3. Nemis tili sabaqlıǵınıń izbe-izligi.

Nemis tili sabaqlıǵınıń mazmunı – bul 1-2. kurslarǵa arnalıp dúzilgen Nemis tili pán baǵdarlamasında tolıq bayan etiledi. Nemis tilii pán baǵdarlamasında tańlanǵan sabaq materialları Akademiyalıq liceylerdiń tálim-tárbiya islerine muwapıq bolıwı, ondaǵı berilgen sabaqqa ótiwde qollanılatuǵın oqıw materiallar mektep oqıwshılarınıń jas ózgesheliklerin esapqa alınıwı, oqıwshılardı qızıqtıratugın ádebiy materiallardıń bolıwı, ideyalıq hám bilimlilik jaqtan saylandı saralanǵan talapqa tiykarlanıp baǵdarlamaǵa kiritiliwi kerek.

1-kurs oqıwshıları ushın Nemis tili páni baǵdarlamasında berilgen awızeki sóylew tilin rawajlandırıw ushın kóplegen materiallardı paydalanıwǵa imkaniyat jaratılǵan. Oqıwshılar irkilmesten óz pikirin erkin bayan etiw, bir-biri menen baylanısıp shet tilinde sóylesiw óz áhmiyetin kórsetedi.

Baǵdarlamada kiritilgen materiallar arqalı oqıwshılar juplasıp, toparǵa bólisip dialoglar alıp baradı.Mısalı, eki-tórt oqıwshı quramında rolge kirisip sóylesiw arqalı bilimin asırıp baradıó jánede kóbirek maǵlıwmatlar toplawına túrtki boladı.

Oqıwshılardıń kóbisi súwretlengen tapsırmalarǵa qızıǵadı. Súwretke qarap qanday situaciya berilgenin sóylew arqalı jetkerip bere aladı. Bunda óziniń ideasın hám qıyalparazlıq sanasın alıp shıǵadı hám de bir-birleri menen pikirlesip temaǵa qızıǵıwshılıq penen qaraydı.

Oqıwshılarǵa bir kishi temanıń baslanıwın baslap, onıń mazmunı hám aqırı qalay juwmaqlanıwına qarap diskussiyanı awızeki sóylesiwdi ornatılsa nemis tilinde sóylesiw qızıqlı hám mazmunlı ótedi. Awızeki sóylesiw shet tilinde tiykarǵı ámeliyat sıpatında alıp qaraladı. Sóylesiw – birinshiden kórilgen hám esitilgen maǵlıwmatqa tayanǵan halda jarıqqa shıǵadı.Adamlar arasında tildiń wazıypası kúshli. Bir-biri menen másláhátleskende, áńgimeleskende, dártleskende hátteki jaqsı yáki jaman sezimlerin bildirgende sáwbetlesiledi. Kóbirek sóylesiw arqalı jańa sózlerdi úyrenemiz, sóz baylıǵımız, bilmegen hám túsinbegen jaǵdaylardı esitip, kórip qabıllaymız. Sonlıqtan erkin, tartınbay biliwge umtılıp sorasa, ózine kerekli maǵlıwmatlardı qabıllaydı. Ayırım adamlar tildi orınsız qollanıw sebebinen óz pikirinde qalıwǵa yáki qarsı pikir beriwge májbúr boladı. Tartısıwda sáwbetles bolǵan sherigi túsindiriw arqalı óz pikirin qospaqshı boladı hám bir sheshimge kelip kelisip aladı. Hár bir eldiń óz ana tili ortalıq bolıp esaplanadı. Biraq házirgi kúnde kóbirek jaslar arasında inglis, rus, túrk h.b tillerde sáwbetlesip atırǵanlardıń guwası bolamız. Tildi bilgen el biledi degen xalqımız. Oqıwshılardıń til úyreniwi nátiyjesinde shet el mámleketlerinde jasawına hám jumıs islewine paydası tiyedi.

Akademiyalıq liceylerdiń 1-2 kurs oqıwshılarına Nemis tili sabaǵı oqıtılatuǵın qaraqalpaq toparlarında oqıtıw barısında awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw eki túrli másele emes, olar bir-biri menen baylanısıp izbe-iz úyrenilip barıladı. Solay etip, awızeki sóylew tili hám jazba tildiń rawajlanıwına tiykar salındı. Házirgi kúnde oqıwshılardıń awızeki sóylesiw mádeniyatı ayırım hallarda túsiniksiz. Bul olardıń tilindegi hár qıylı qolaysız shubar sóylesiwler menen gúresiw hám olardıń mádeniy sóylewi sayızlıǵın dúzetip hám gúzetip barıw kerek.

Oqıwshılardıń jazba tilin rawajlandırıw boyınsha metodikalıq izertlew jumısları az. Bul máselege baylanıslı nemis tiliın oqıtıw metodikasında biraz pikirler aytılǵan. Usı kózqarastan ayırım metodistlerdiń pikirlerin hám metodikalıq qollanbaların

basshılıqqa alıp oqıwshılardıń awızeki sóylew hám jazba tilin rawajlandırıw boyınsha metodikalıq korsetpeler beremiz.

Nemis alımları Max Weber hám Georg Simmel awızeki sáwbettiń sociallıq strukturaların hám insanlar arasındaǵı sáwbetlesiwlerdi úyrengen. Olardıń pikirinshe, sáwbetlesiw sociallıq rolikler hám shaxslar arasındaǵı múnásebetler ekenligin anıqlaǵan.

Psixologiya tarawında Karl Gustav Jung hám Sigmund Freud alımlardıń pikiri-awızeki sóylesiw insan ruwxiyatına tásirin tiygizetuǵının aytadı. Olardıń pikirinshe, shaxs ózine maǵlıwmattı kereginshe alıw nátiyjesinde alǵa ilgerilewge hám óz-ara bir-birin túsiniwge járdemi tiyiwinde qol keledi dep aytıp ótken.

Ilimiy metodikalıq izleniw barısında nemis tilin oqıtıw metodikasın jetilistiriwde kóplegen oqıtıw metodları kózge taslanadı. Kommunikativ kompetenciyanı rawajlandırıwımızda sóylew kónlikpesi, tıńlap túsiniw hám jazıw kónlikpelerin jámlep oqıtıwımız kerek.

Oqıwshılar menen individual hám toparlar ara islesiw, bunda oqıwshılardıń tek ǵana pánge qızıǵıwshılıǵın esapqa almay ómirinde bolıp atırǵan yáki kútken situaciyalar menen ortaqlasıwımız kerek. Olardıń bilimin, shaqqanlıǵın hám minez-xulqın esapqa alıwımız, jánede ózlerimizdi kóbirek jaqın insan sıpatında tarta alıwımız kerek.

Metodlarǵa toqtalıp ótsem, kóbirek interaktiv metodlardı qollanıwımız kerek. Bunda oqıwshılardı jámlestirip toparlarǵa bólip rol oynatıw yáki jeke ámeliyatqa baǵdarlatıwımız kerek. Bul metodta oqıwshılar temanı jaqsı ózlestire alıwına hám aktiv qatnasıp teńleslerine erip úlgerilewiniń jaqsılanıwına sebep boladı.

Búgingi kúnimizdiń tiregi bolǵan internet , yaǵnıy texnologiya ásirimizdiń kóplegen deregi bolǵan onlayn platformalar, telegram kanal hám gruppalar, sonday-aq multimedia qurılmaları, telefonda jaylasqan paydalı qurılmalar járdeminde pánge tiykarlanǵan maǵlıwmatlardı izlenip tez qabıllap tawıp alıp úyrene alamız hám de úyrete alamız.

TA’LIMDA BULUTLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Allambergenova G.X.

Ichki ishlar vazirligi Qoraqlpoq akademik litsey o ʻqituvchisi

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli transformatsiya jarayoni jadallashgan sari, oʻquv jarayonlarini optimallashtirish va samaradorligini oshirish zarurati ortib bormoqda. Bu maqsadga erishish uchun bulutli texnologiyalar ta’lim jarayoniga keng joriy qilinmoqda. Bulutli texnologiyalar nafaqat ma’lumotlarni saqlash va ulashish imkonini beradi, balki ta’lim muhitini global miqyosda kengaytirib, oʻquvchilarning har qanday joydan bilim olishlariga sharoit yaratadi.

Bulutli texnologiyalarning asosiy afzalliklari.

1. **Resurslarning markazlashgan saqlanishi**: Ta’lim muassasalari koʻplab oʻquv materiallari, topshiriqlar va dasturlarni bir joyda saqlash imkoniga ega. Bu esa vaqt va mablag‘ tejalishini ta’minlaydi.

2. **Masofaviy ta’limga qulaylik**: Bulutli texnologiyalar yordamida ta’lim olish uchun geografik cheklovlar yoʻqoladi. Masofadan oʻqitish imkoniyatlari kengayib, oʻquvchilar va oʻqituvchilar istalgan joydan kirish imkoniyatiga ega boʻladilar.
3. **Yuqori moslashuvchanlik**: Har bir oʻquvchi individual ravishda oʻquv materiallariga oʻz ehtiyojlariga mos keladigan tarzda kirish imkoniyatiga ega boʻladi, bu esa ta’lim sifatini oshiradi va oʻquv jarayonini yanada individuallashtiradi.
4. **Ma’lumotlarning himoyalanganligi va saqlanishi**: Bulutli texnologiyalardan foydalanish ma’lumotlarning xavfsiz saqlanishini ta’minlaydi va texnik nosozliklar tufayli ma’lumotlar yoʻqotilishini minimallashtiradi.

Bulutli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etish ta’lim sifatini oshirishda va oʻquv jarayonlarini optimallashtirishda muhim oʻrin tutadi. Ushbu texnologiyalar yordamida ta’lim muassasalari va oʻqituvchilar zamonaviy resurslar va platformalardan foydalanib, oʻquvchilar uchun yanada qulay va moslashuvchan oʻquv muhitini yaratishlari mumkin. Quyida bulutli texnologiyalarning turli amaliy asoslari va ularning ta’lim jarayonida qoʻllanish usullari haqida batafsil ma’lumot beriladi.

1. Google Workspace

Google Workspace (avvalgi G Suite) bulutli xizmatlar toʻplami boʻlib, Google Docs, Google Drive, Google Sheets, Google Slides, va Google Meet kabi turli vositalarni oʻz ichiga oladi. Ushbu vositalar ta’lim jarayonida quyidagi afzalliklarni ta’minlaydi:

- **Kollektiv hamkorlik**: Google Docs va Google Sheets yordamida bir vaqtning oʻzida bir nechta oʻquvchi yoki oʻqituvchi hujjat yoki jadvalda ishlashi mumkin. Bu guruh ishi uchun ayniqsa foydali boʻlib, oʻquvchilarni jamoaviy ishlashga oʻrgatadi.
- **Ma’lumotlarni bulutda saqlash**: Google Drive orqali barcha hujjatlar va materiallar bulutda saqlanadi, bu esa ularni istalgan vaqtda va joydan olish imkoniyatini beradi. Ma’lumotlar avtomatik ravishda yangilanib boradi va ma’lumot yoʻqolish xavfi kamayadi.
- **Masofaviy darslar oʻtkazish**: Google Meet orqali masofadan darslar oʻtkazish imkoniyati mavjud boʻlib, oʻqituvchi va oʻquvchilar bir vaqtning oʻzida video aloqada boʻlishlari mumkin. Bu jarayon oʻquvchilarning ishtirokini real vaqt rejimida nazorat qilish imkonini beradi.

2. Microsoft 365 (OneDrive va Teams)

Microsoft 365 ta’lim muhitida bulutli texnologiyalarni qoʻllash uchun moʻljallangan keng koʻlamli xizmatlarni oʻz ichiga oladi. OneDrive va Microsoft Teams orqali darslarni tashkil etish, materiallar almashish va masofaviy oʻqitishni amalga oshirish osonlashadi:

- **Fayllarni birgalikda tahrirlash**: Microsoft Word, Excel va PowerPoint kabi ilovalar orqali oʻqituvchi va oʻquvchilar birgalikda hujjatlarda ishlash imkoniyatiga ega boʻladilar. Bu turli topshiriqlarni birgalikda bajarish va tahrirlash imkonini beradi.
- **Microsoft Teams orqali Masofaviy ta’lim**: Microsoft Teams masofaviy ta’lim uchun moʻljallangan platforma boʻlib, darslarni video formatda oʻtkazish, uy

vazifalarini topshirish va baholash, hamkorlikda ishlash uchun foydali hisoblanadi. Oʻquvchilar va oʻqituvchilar oʻzaro muloqot qilishlari va materiallarni almashishlari mumkin.

- **Integratsiyalashgan Office ilovalari**: Microsoft 365 ning barcha ilovalari bir-biriga integratsiyalanganligi sababli, foydalanuvchilar fayllarni saqlash, tahrirlash va ulashish jarayonida qulaylikka ega boʻladilar.

3. Learning Management System (LMS)

Ta'lim boshqaruv tizimlari (LMS) – bu ta'lim jarayonini boshqarish, nazorat qilish va monitoring qilish uchun ishlatiladigan platformalar hisoblanadi. LMS platformalari ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarishda quyidagi jihatlari bilan ajralib turadi:

- **Moodle**: Moodle ochiq manbali LMS boʻlib, unda kurslar yaratish, dars rejalashtirish, testlar tashkil etish va uy vazifalarini boshqarish mumkin. Bu platforma oʻqituvchilarga ta'lim jarayonini samarali tashkil qilish va oʻquvchilarning natijalarini tahlil qilish imkoniyatini beradi.
- **Canvas**: Canvas ham keng qoʻllaniladigan LMS boʻlib, unda topshiriqlarni belgilash, baholarni kiritish, video darslar qoʻshish va oʻquvchilarning faoliyatini nazorat qilish imkoniyati mavjud. Canvas ta'limda oʻquvchilar bilan oʻqituvchilar oʻrtasidagi interaktivlikni kuchaytiradi.

4. Virtual sinf xonalari (Virtual Classrooms)

Virtual sinf xonalari oʻquvchilar va oʻqituvchilarni masofadan bog‘lab, ta'lim jarayonini real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyatini beradi. Ushbu texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini yanada qulay va interaktiv qilish mumkin:

- **Zoom va Webex**: Zoom va Cisco Webex platformalari virtual sinflar uchun keng qoʻllaniladi. Ushbu platformalar real vaqt rejimida video darslarni oʻtkazish va ekranni ulash orqali oʻquvchilar bilan oʻzaro ta'sirda boʻlish imkonini beradi.
- **Interaktiv qurilmalar va dars rejasi**: Virtual sinflar orqali oʻqituvchilar dars rejalari, grafikalar va diagrammalarni ekranda namoyish qilib, interaktiv oʻquv muhitini yaratishi mumkin. Bu oʻquvchilarga dars materiallarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

5. Oʻquv materiallarini bulutda saqlash va ulashish

Bulutli texnologiyalar yordamida oʻquv materiallarini istalgan vaqtda va joydan olish imkoniyati ta'minlanadi. Bunda quyidagi jihatlar muhim oʻrin tutadi:

- **Dropbox**: Dropbox oʻquv materiallarini saqlash va ulashish uchun qulay platforma boʻlib, u katta hajmdagi fayllarni ham xavfsiz saqlash imkonini beradi. Bu orqali oʻqituvchilar dars materiallarini oʻquvchilar bilan oson ulashishlari mumkin.
- **Slack**: Slack asosan guruh muloqoti va hamkorlik uchun ishlatiladi, lekin unda fayllarni bulutda saqlash va almashish ham mumkin. Bu platforma oʻqituvchilar va oʻquvchilar oʻrtasidagi muloqotni soddalashtiradi va masofaviy ta'lim jarayonida qulaylik yaratadi.

Xulosa qilib aytganda bulutli texnologiyalar ta'lim jarayonini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular nafaqat oʻquv va oʻqituvchilar orasidagi masofani qisqartirishga, balki zamonaviy bilim olish jarayonlarini ham moslashuvchan va

samarali qilishga xizmat qiladi. Ta’limda bulutli texnologiyalarni keng joriy etish orqali kelajak avlod uchun oʻziga xos raqamli va interaktiv ta’lim muhitini yaratish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Baig, M. (2020). *Cloud Computing in Education: A Study of Its Usage and Advantages*. Journal of Educational Technology & Society, 23(2), 135-147.
2. Alshomrani, S., & Qamar, S. (2013). Cloud-Based E-Learning: Using Cloud Computing Platform for Distance Learning. *International Journal of Machine Learning and Computing*, 3(5), 476-480.
3. Cisco Systems. (2022). *Cisco Webex: A Platform for Online Learning and Collaboration*. Cisco Systems, Inc. Retrieved from https://www.cisco.com

INGLIS TILI SABAQLARÍNDA SANLÍ TEXNOLOGIYALARDÍ QOLLANÍW

Bainiyazov Daniyar Kuanishbay ulı

13.00.01. Pedagogika teoriyası. Pedagogika táliymatlar tariyxı 1-kurs doktorantı.

Annotatsiya: Oqıtıwdıń wazıypalarınan biri hár bir studentti qısqa waqıt ishinde úlken informaciya ağımın ózlestiriw, ózgertiw hám ámeliy iskerlikte paydalanıwǵa úyretiw. Bilim beriw procesin student sabaqta belsendi qatnasıwı hám qızıǵıwshılıq penen islewi, óziniń nátiyjelerin kóriwi hám olardı bahalawı múmkin bolgan tárizde shólkemlestiriw júdá áhmiyetli. Bul qıyın wazıypanı sheshiwde oqıtıwshıǵa dástúriy oqıtıw usılları hám zamanagóy málimleme texnologiyaları, sonıń ishinde, kompyuter texnologiyaları járdem beriwi múmkin.

Tayanish sózler: oqitiw texnologiyaları, sanlı oqitiw, onlayn oqitiw, inglis tilinen sanlı sabaq, paydalı internet resursları, AKT.

Annotation: One of the tasks of teaching is to teach each student to master, modify and use a large flow of information in a short time in practical activities. It is very important to organize the educational process in such a way that the student can actively participate in the lesson and work with interest, see their results and evaluate them. Traditional teaching methods and modern information technologies, including computer technologies, are used to solve this difficult task.

Key words: educational technologies, digital learning, online learning, digital English lesson, useful internet resources, ICT.

Inglis tilin oqıtıw procesine zamanagóy bilimlendiriw texnologiyaların engiziw hár bir oqıtıwshınıń qolınan keledi, materiallardı úyreniw studentlerdi qızıqtırıwı hám sol arqalı studentler ózin bilimli insan sıpatında seziniwi ushın inglis tilin úyreniw kerek ekenligin oylawǵa iytermeleydi. Zamanagóy bilimlendiriw texnologiyalarınan paydalanıw tilimizdi úyreniw hám sóylesiwge bolǵan motivaciya, qızıǵıwshılıqtı arttırıwǵa xızmet etedi.

Maqsetke erisiwde biri málimleme-kommunikaciya texnologiyaların qollanıw bolıp kelmekte, onda málimleme derekleri sıpatında elektron qurallardan barǵan sayın keńirek paydalanılmaqta. Hár bir shet tili sabaqları ámeliy nátiyjege erisiwde kommunikativ kompetenciyaǵa, yaǵnıy inglis tiline baylanıstı ámelge asırıw

imkaniyatın beretuǵın til, mámleketlik bilim, kommunikativ kónlikpeler hám sóylew kónlikpeleriniń belgili dárejesine erisiwge qaratılıwı kerek.

Sabaqta AKTdan paydalanıw oqıw procesin hár qıylı usılda til úyreniwge erisiledi, oqıw materialın kózge kórinerli hám oqıwshılar tárepinen qabıl etiliwi ushın qolaylı etip usınıw imkaniyatın beredi.

Oqiw procesin shólkemlestiriwde paydalanılatuǵin sxema, súwretlew, animaciya, ses jaziw sabaqtıń bezewine ǵana aylanıp qalmastan sabaqtı mazmunlı etiwine kómek beredi.

Inglis tilin úyreniwde AKTdan paydalanıw tómendegilerge xızmet etedi:

- oqıwshılardıń dóretiwshilik imkaniyatları hám qábiletlerin rawajlandırıw;
- oqıwshılardıń ózlerin qızıqtırǵan tarawlarda óz betinshe bilim alıwı ushın sharayatlar jaratıw.
- sabaqta kórgizbe qurallarınan paydalanıw dárejesin arttırıw;
- sabaq nátiyjeliligin arttırıw;
- pánler aralıq baylanıslardı ornatıw;
- inglis tilde mádeniyatlararalıq sóylesiw boyınsha real tájiriybege iye bolıw;
- oqıwshılardıń tili úyrenilip atırǵan mámleketler tariyxı hám mádeniyatı haqqındaǵı bilimlerin bayıtıw;
- zamanagóy iglis tilli málimleme ortalıǵında mánzilli bolıw qábiletin rawajlandırıw.

Internet tarmaǵı informaciyalıq resurslarınan paydalanıp, olardı oqıw procesine integraciyalaw arqalı bir qatar didaktikalıq máselelerdi, atap aytqanda, inglis tili sabaǵında nátiyjeli sheshiw múmkin:

a) hár qıylı quramalılıq dárejesindegi tarmaq materiallarınan tikkeley paydalanıp oqıw kónlikpelerin qáliplestiriw.

b) Internet tarmaǵınıń autentik sesli tekstleri, sonday-aq, oqıtıwshı tárepinen tayarlanǵan tekstler tiykarında inglis tildegi sózlerdi esitiw kónlikpelerin jetilistiriw.

d) oqıtıwshı yamasa oqıwshılardıń birewi tarmaq materialların usınıs etken mashqalalı dodalaw tiykarında monolog hám dialoglıq bildiriw kónlikpelerin jetilistiriw;

e) jeke tártipte, sheriklerge jazba túrde juwaplar dúzip, sheriklerdiń birgeliktegi jumısı procesinde referatlar, shıǵarmalar, jazıwlardıń basqa túrlerin tayarlawda qatnasıp jazba sóylew kónlikpelerin jetilistiriw;

f) programmalar, oyınlar, testler járdeminde shınıǵıwlar arqalı leksikalıq-grammatikalıq kónlikpelerdi jetilistiriw. [1]

Óz tájiriybemnen kelip shıǵıp aytatuǵın bolsam, eń kóp qollanılatuǵın AKT formatı - bul multimedialıq prezentaciya (MPP). Házirgi waqıtta Power pointtiń imkaniyatları úyrenilgen hám bul tek ǵana prezentaciyalar emes, al animaciyalıq tapsırmalar hám oyınlardı da jaratıw imkaniyatın beredi. Házir pedagoglarda bul baǵdarlamanıń imkaniyatların úyreniw imkaniyatı payda boldı. Kóplegen qızıqlı, kórkem shablonlar berilgen sociallıq tarmaqlardaǵı jámiechilikti (https://vk.com/mishkie) kórsetip ótpekshimen.

MPP hár qıylı kónlikpelerdi qáliplestiriwde paydalanıladı hám sabaqtıń hár qıylı basqıshlarında paydalı bolıwı múmkin. MPPnıń sózsiz abzallıǵı onıń háreketsheńligi

hám ózgeriwsheńligi bolıp esaplanadı, meni búgingi kúnde studentleer ushın áhmietli bolǵan qaharmanlar, materiallardan paydalanǵan halda transformaciyalaw imkaniyatın beredi. Máselen, tájriybeler, temalar, kompyuter oyınları, zamanagóy kino sózlerinen paydalanıw múmkin.

Bunnan tısqarı, sabaqlarda onlayn testlerden (https://www.englishgrammar.org/) paydalanıwǵa boladı. Bul sayt tek birden tekseriwshi testler emes, al túsindiriwler berilgen bólimdi de usınadı. Bul joqarı dárejedegi studentler ushın paydalı variant.

Inglis tilindegi leksikalıq hám grammatikalıq qubılıslardıń túsindirilgen videotasın www.engvid.com saytınan til qubılısların tolıq hám mazmunlı úyreniw ushın studentlerge qosımsha material sıpatında usınıs etemen.

Sabaqtıń belgili bir bólegin sanlastırıwda belgili jetiskenliklerge yaǵnıy, ápiwayı sabaq bolıp qalmastan qızıqlı hám mazmunlı bolıp ótiwin táminleydi.

Sabaqlarda studentlerge individual islew imkaniyatın beretuǵın "skysmart" sanlı platformasınan paydalanıw orınlı, biraq tekseriw avtomatikalıq túrde oqıtıwshınıń jeke kabinetinde kórsetiledi.

Juwmaqlap aytqanda, isenim menen aytıw múmkin, AKT hám onlayn oqıtıw zamanagóy sabaqtıń ajıralmas bólegine aylandı. Informaciyalıq texnologiyalardan paydalanǵan halda sabaqta hár qıylı jumıs túrlerin birlestiriw oqıwshılardıń motivaciyasın rawajlandırıw mashqalasın sheshiwi múmkin. Eń jańa texnikalıq qurallar bar bolsa, oqıtıwshıǵa hár qıylı dárejedegi oqıwshılardı oqıtıwǵa jeke mólsherlengen qatnastı ámelge asırıw ańsat boladı.

Multimediali prezentaciyalardan paydalanıw animaciya effektleri arqalı oqıwshılardıń dıqqatın basqarıw; oqıw motivaciyasın kúsheytiw; úyrenilgen materialdı sistemalastırıw; oqıtıwshınıń da, oqıwshınıń da kompyuterli multimedia kompetenciyasın qáliplestiriw imkaniyatın beredi. Zamanagóy kompyuter texnologiyaları járdeminde oqıtıw úlken motivaciyalıq potencialǵa ie bolıp, sabaqlardı jáne de emocionallıq hám informaciyalıq bay etiw imkaniyatın beredi.

Biraq sonı aytıp ótiw kerek, sabaqtaǵı kommunikaciyalıq máselelerdi, birinshi gezekte, inglis tilinde oqıtıwshı hám studentler menen janlı sóylesiw arqalı sheshiw zárúr bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Palloff, R. and Pratt, K. (2003) The Virtual Student: A Profile and Guide to Working with Online Learners. San Francisco , Jossey-Bass.
2. Теория и практика образования в современном мире (II): материалы международной заочной научной конференции. (г. Санкт-Петербург, ноябрь 2012 г.). – СПб.: Реноме, 2012. – viii, 232 с, с. 91
3. https://vk.com/mishkie
4. https://www.oberlo.com/blog/online-teaching

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA 6-7 YOSHLI BOLALARDA NUTQ SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Utegenova Dilnoza Ayg'ali qizi, NDPI doktoranti

Yangi O'zbekiston taraqqiyotida o'quvchi yoshlarda inson va jamiyat, ta'lim sohasi bo'yicha ularning moddiy va ma'naviy ehtiyojiga oid Vatan tushunchasiga ega bo'lish, davlat tushunchasini, davlatning ramziy belgilarini, ona-Vatan tuyg'usini anglash, O'zbekiston aholisi va mamlakat hayotidagi buyuk sanalarni, axloq va kiyinish me'yorlarini bilish, uy tutish, mehmonlarga, atrofdagilarga mulozamat ko'rsata olish kabi bilim, ko'nikma va malakalarni egallash, bevosita maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida bolalarda til, so'z, nutq, fikr, tafakkur ravshanligini rivojlantirish bilan bevosita bog'liq bo'lib, ushbu jarayonda bolani keng bilimlar dunyosiga yetaklash, o'qishga bo'lgan munosabatini, o'quv topshiriqlarini bajarish kabilarni amalga oshirish ularda nutq savodxonlgini rivojlantirishga asos bo'ladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, 6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirishda turli xil o'yinlarni tashkil qilish, qilgan mehnatining mazmunini aytib berish, tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lish, tabiiy ohangda gapirish, so'zlaganda suhbatdoshining yuziga qarab turish, qo'llarini bamaylixotir holatda tutib turish, so'z boyligini rejali izchil kengaytirib borish, nutq o'stirishga doir tevarak-atrof ob'ektlari bilan tanishish, eslab qolish va to'g'ri talaffuz etish, so'zlarning ahamiyatini tushunishga e'tbor bermoq maqsadga muvofiq hisoblanadi. Chunki, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida bir qancha tajribalar to'planishiga qaramay yechimini kutayotgan pedagogik muammolar mavjud.Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida 6-7 yoshli bolalarning nutq savodxonligini rivojlantirish tajribalarini o'rganishda shu narsa ma'lum bo'ldiki ushbu mavzuga oid mashg'ulotlar kamdan-kam o'tkaziladi, tarbiyachi yoki o'qituvchilar tomonidan uning metodikasini o'rganish nihoyatda sust darajada.Maktabgacha va boshlang'ich talim jarayonida 6-7 yoshli bolalar bilan nutq savodxonligini rivojlantirishga oid masalalar ham past saviyada olib boriladi. Ota-onalar bilan o'quvchilar o'rtasida nutq savodxonligini rivojlantirishga oid aloqalar umuman yo'lga qo'yilmagan. Maktabgacha va boshlangich ta'lim jarayonida eshitadigan, ma'nosini tushunadigan, eslab qoladigan hamda qo'llaydigan so'zlarni ota-onalari, tengdoshlari, tarbiyachi va o'qituvchilarining axborotlari orqali, shuningdek, o'zini unga ko'p bo'lmagan so'z zahirasiga tayanib bilib oladi. Bolaning o'sib-ulg'ayishi bilan uning ehtiyojlari ortadi, yangi istaklari, qiziqishlari paydo bo'ladi. Biroq, nutq savodxonligini rivojlantirish uchun 6-7 yoshli bolalar lug'atidagi so'zlar miqdori ustida yetarlicha o'ylab ko'rilmagan. Lekin shuni alohida takidlash kerakki 6-7 yoshli bolalar uchun namunaviy va passiv so'zlar lug'ati dolzarb bo'lishiga qaramay nutq o'zlashtirgan so'zlar zahirasi tuzilmagan. Lekin shuni alohida takidlash kerakki, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida 6-7 yoshdagi bolalar nutq savodxoligini rejali tarzda rivojlantirish uchun eng ahamiyatli so'zlarni o'rganishni ta'minlash dolzarb muommolardan hisoblanadi. Chunki nutq-inson uchun berilgan buyuk ne'mat bo'lib, axloqiy, ma'naviy, tarbiyaviy, turmush, musiqa, mehmondorchilik, muloqot, notiqlik, rahbarlik kabi madaniyatlarning asosi sifatida inson shaxsini fazlu kamolga yetkazuvchi, uning xulqi-odobi, insoniy xislati va

fazilatlari, uyg’unligini ta’minlovchi ibrat va tarbiya bo’lib, xalqqa kuch-quvvat, ruhiy barkamollik bag’ishlaydi.

Nutq ta’lim-tarbiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida bolalar ongi, fikrining amaldagi ifodasi sifatida farosatli va har so’zida e’tibor bilan munosabatda bo’lishni talab etadi.

Maktabgacha va boshlang’ich ta’lim bolalarni jismoniy, ma’naviy, aqliy, axloqiy, xullas, har jihatdan ta’limning keyingi turida, ya’ni maktabda o’qishga tayyorlashda muhim urin tutadi. Ayniqsa maktabgacha va boshlangich ta’lim muassasasida 6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirish samarali pedagogik-psixologik uslublardan foydalanish bolalarni tarbiyalashning tashkiliy-psixologik, pedagogik va uslubiy jihatlarini ta’minlash, ushbu yo’nalishlarga oid o’quv-uslubiy qo’llanmalar, texnik vositalar, o’yinchoqlar, o’yinlar yaratish ularni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlari asosida nutq savodxonligiga doir dasturlar yaratish maktabgacha va boshlang’ich ta’lim muassasalari tarmog’ini qo’llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish kabi dolzarb tashkiliy-pedagogik muammolarni hal etish shu yo’nalishda maxsus tadqiqotlar o’tkazishni taqozo etadi. Zero, yangi O’zbekistonning kelajak taraqqiyoti, salohiyati ma’lum ma’noda bolalarga maktabgacha va boshlang’ich ta’lim yoshidanoq maqsadli ravishda ta’lim-tarbiya berishga, bog’liqdir.

Nutq savodxonligi muomala madaniyati sifatida har bir kishining jamiyatdagi o’rni, vazifasi, uning ijtimoiy-madaniy sharoitlari aqliy va ma’naviy salohiyati asosida rivojlanadi. Ushbu jarayonda o’qituvchi bolalarda o’zbek tilining tuzilishi, tarkibi bilan nutqning uzviyligini tushuntirishi, uning ongida o’zlikni anglash, dunyo xalqlari, xalqaro mamlakatlar, milliy urf-odatlari, ma’naviyati, bilimi, aqliy salohiyati millat hayotining real voqealigi, uning tarixiy tajribasi, odat va an’analari, ko’p asrlik tarixi, bu-milliy g’urur, milliy nafosat, milliy o’zlikni anglash, millat manfaatlarini namoyon etish mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy jihatdan taraqqiy etishida, xalqaro obro’-e’tiborining yuksalishida, jahon tillarini puxta egallashida muhim ekanligi kabilarni aniq ifodalashi, har bir so’z va jumlani ishlatishga mas’uliyat bilan yondashishi, o’zbek tilining g’oyat boy xazinasidagi so’z javohirlaridan ustalik bilan foydalanishi, ibratomuz so’zlar, yoqimli iboralar, namunali va mazmunli jumlalar, jarangdor talaffuz, shirin kalom, iliq so’zi sehri bilan bola shaxsiga ta’sir etish muhim hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, nutq savodxonligini rivojlantirish 6-7 yoshli bolalarda faqatgina bilim, fikr, tafakkurni rivojlantirib qolmay, balki uning negizida vatanparvarlik, insonparvarlik sifatlari, muloqotga ega bo’lgan xususiyatlarni takomillashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.Divanova M.S. O’quvchilarning mantiqiy ko’nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari. Boshlang’ich ta’limni modernizatsiyalash orqali o’quv-tarbiya jarayoni sifati va samadorligini oshirish – Toshkent: 2016 – 156 b.

2.Jumaeva F. Ta’lim sifatini ta’minlashda didaktik o’yinlarning o’rni // Xalq ta’limi. – Toshkent. 2017 - № 4 – B. 20-23.

3.Yuldasheva Sh. Interfaol diktant – savodxonlikni baholashning elektron tizimi // Til va adabiyot talimi. – Toshkent. 2019 - № 1. – B, 35-36.
4.Yo'ldoshev N. Mustaqil ta'lim va tafakkur // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent. 2006 - № 10, - B. 10-11
5.Najimova A. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida nutq o'stirish / Til va adabiyot ta'limining dolzarb muammolari: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – Toshkent, TDPU, 2013 – 124-b

SABAQ NÁTIYJELIGIN ASÍRÍWSHÍ INTERAKTIV METODLAR

M.I.Isakova – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı tayanısh doktorantı

Kópshilik oqıwshılar fizika pánin qıyın pánler qatarına kiritedi. Biraq qıyın pán joq, tek ǵana qıyın bayan etiw bar dep biykarǵa aytılmaǵan. Házirgi kúnde tálim processinde jetilisken interaktiv metodlar, innovacion texnologiyalar, pedagogikalıq hám axborot texnologiyalardı qollawǵa bolǵan qızıǵıw, itibar kúnnen-kúnge kúsheyip barmaqta. Bunday bolıwınıń sebeplerinen biri, usı waqıtqa shekem dástúriy tálimde oqıwshı talabalardı tek ǵana tayyar bilimlerdi iyelewge úyretilgen bolsa, zamanagóy texnologiyalar olardı iyelep atırǵan bilimlerin ózleri izlep tabıwǵa, ózbetinshe úyrenip, analiz qılıwlarına hátte juwmaqlardıda ózleri keltirip shıǵarıwǵa úyretedi.

Oqıtıwshı bul proceste shaxstıń rawajlanıwı, qáliplesiwi, bilim alıwı hám tárbiyalanıwına sharayat jaratadı hám sol menen bir qatarda basqarıwshı, baǵdarlawshı funkciyasın atqaradı. Biilimlendiriw processinde oqıwshı talaba tiykarǵı figuraǵa aylanadı. Sonlıqtan joqarı oqıw orınları tájiriybeli kásip iyelerin tayarlawda zamanagóy oqıtıw metodlar – interaktiv metodları, innovacion texnologiyalardıń ornı hám roli júdá úlken.

Interaktiv – (ingl. inter - ‹‹arasında››, ‹‹ortasında››, ingl. active - ‹‹belsendi›› degen mánislerdi ańlatadı. Yaǵnıy oqıtıwshı hám oqıwshı arasındaǵı óz ara belsendilik degen mánisti bildiredi.

Innovaciya – (ingl. innovation – jańalıq kiritiw: lat. inovatis, in - ‹‹ishinde››, novus - ‹‹jańa›› - jańalaw, jańa,ózgertiriw) – 1)anıq xızmet túrin jańalaw processindegi jańa waqıya hám hádiyseler: 2) ilimiy-izertlewler yaki oylap tabıwlar nátiyjesinde jaratılǵan hám ámelde bar bolǵan analogtan ústin bolǵan obiekt túsiniledi.

Innovacion texnologiyalar – innovacion xızmetti támiynleytuǵın metod, qural hám tádbirlerdiń toplamı.

Ol subiekttiń aktiv sociallıq hám kásiplik-pedagogkalıq poziciyasınıń tiykarı bolıp, innovaciyalıq xızmetke baǵdarlaydı hám nátiyjelilikke xızmet qıladı[Musurmanova:221].

Tálim-tárbiya processin shólkemlestiriw hám onıń sıpatın basqarıwda bul processke jańasha jandasıp, dóretiwshiliik, kreativlik en jaydırılsa ǵana hám pedagogikalıq xızmet processleri metodologiyalıq hámde psixologiyalıq tárepten tuwrı shólkemlestirilgende ǵana, bilimlendiriw nátiyjesi jańa basqıshqa kóteriledi.

Demek, tálim-tárbiya processine pedagogikalıq texnologiyalardı engiziw arqalı:

- Oqıwshılardıń bilim alıwǵa bolǵan talabı, meyilligi, qálewi onıń imkániyatları dárejesinde qandırıladı;
- Oqıwshılardıń oqıw miynetine juwapkershiligi hám wazıypası asadı;
- Bilimlerdi ózbetinshe iyelew hám dóretiwshilik tájiriybeleri qáliplesedi;
- Óz bilimi, kónlikpesi hám tájiriybesine bolǵan isenimi artadı;
- Erkin pikirlew tájiriybesi qáliplesedi;
- Oqıwshılarda turmıslıq kónlikpeler qáliplesedi;
- Shaxs jámiyette óziniń ornın tez tawıp alıwına ortalıq jaratadı[Niyazov:126].

Oqıtıwshı qánigeligi boyınsha onıń ilimiy bilimlerine qaramastan, oqıw processine kiriser eken, kerekli pedagogikalıq minimumǵa, pedagogikalıq hám psixologiyalıq bilimler muǵdarına, sabaq beriw metodikasın hám texnologiyasın iyelegen bolıwı kerek.

Usılardan kelip shıǵıp, joqarı oqıw ornı oqıtıwshıların tayarlawda tiykarǵı máseleler belgilenedi:

1. Oqıw processi náiyjeliligin támiynlewshi pedagogikalıq tájiriybeni qáliplestiriw;
2. Sociallıq- ekonomikalıq ózgerislerdi ańlap jetiwge qaratılǵan jańa professional pikirlewdi júzege keltiriiw;
3. Pedagogikalıq bilimler sistemasın oqıtıwshınıń xızmeti metodologiyalıq tiykarı sıpatında iyelep alıwı;
4. Oqıtıw texnologiyası oqıwshılar professional xızmetine eń jaqın metodlar sıpatında ózlestiriw[Azizxo'jayeva:7].

Texnologiya túsinigi 60-jıllardaǵı Amerika hám Batıs Evropada bilimdi reformalaw menen baylanıslı ráwishte kirip keldi.

Innovacion texnologiyalar pedagogikalıq process hámde oqıtıwshı hám talaba xızmetine jańalıq, ózgerisler kiritiw bolıp, onı ámelge asırıwda tiykarınan interaktiv metodlardan tolıq paydalanıladı.

Biz bulardan bazıları haqqında toqtalıp ótemiz hám olardı ótkiziw tártibi haqqında qollanba beremiz. Bul zamanagóy metodlar yáki oqıtıwdıń nátiyjesin asırıwǵa járdem beriwshi texnologiyalıq trenińler oqıwshı-talabalarda logikalıq, aqlıy, dóretiwshilik, kritikalıq, ózbetinshe pikirlewdi qáliplesiriwge, qábiletlerin zawajlandırıwǵa, básekiles jetilisken qánige bolıwlarına hámde qánigege kerekli bolǵan kásiplik pazıyletlerdi tárbiyalawǵa járdem beredi.

Sinkeyn usılı. Sinkveyn – fransuz tilinde ‹‹5 qatar›› mánisin bildiredi. Sinkveyn maǵlıwmatlardı sintezlewge (bir pútinge keltiriwge) járdem beretuǵın uyqaslanbaǵan qosıq bolıp, onda úyrenilip atırǵan túsinik (hádiiyse, waqıya, tema) haqqındaǵı axborot jıynalǵan halda, oqıwshı sóz benen túrli variantlarda hám túrli kóz qaras arqalı ańlatıladı. Sinkveyn dúziw – quramalı ideya, sezgi hám sezimlerdi bir neshe ǵana sózler menen ańlatıw ushın áhmiyetli bolǵan tájiriybe. Sinkveyn dúziw processi temanı jaqsıraq ańlawǵa járdem beredi.

Sinkeyn dúziw qaǵıydaları:

1-qatar: tema bir sóz benen ańlatıladı (ádette atlıq sóz tańlanadı).

2-qatar: tema eki sıpat penen ańlatıladı (2 kelbetlik jazıladı).

3-qatar: tema sheńberindegi is-háreket úsh sóz benen ańlatıladı (3feyil yáki ráwish jazıladı).
4-qatar: Temaǵa bolǵan múnásibetti ańlatıwshı hám tórt sózden ibarat bolǵan pikir jazıladı (4 sózden ibarat bolǵan gáp jazıladı).
5-qatar: Tema áhmiyetin takrarlaytuǵın, mánisi oǵan jaqın bolǵan bir sóz jazıladı (temaǵa sinonim sóz jazıladı).

Venn diagramması. Venn diagramması bir-birin kesetuǵın eki yaki onnan kóp sheńberlerde kóriledi, olar ortasında jazıw ushın jeterli orın qalıwı kerek. Ol ideyalardı bir-birine qarsılastırıp yaki olardıń ulıwmalıq ózgesheliklerin (nede olar kesilisedi) kórsetiwi kerek. Mısalı, oqıwshılar Albert Eynshteyn ilimiy jańalıqların Isaak Nyuton ilimiy jańalıqları menen salıstıradı dep oylayıq. Venn diagramması bir-birine jabısqan eki sheńber menen birge usı ilimiy jańalıqlar ortasında qarama-qarsılıqlardı hám sonıń menen birge ideyalarınıń uqsaslıqlarında kórsetiw imkánin beredi[Azizxo'jayeva:116].

Bul usınıs etilgen metodlardan paydalanıwshılar tap usı tártipte ótkiziwleri shárt emes, hár qaysı oqıtıwshı bul trenińlerdi ulıwmalıq formasın alǵan halda ózleriniń sabaq texnologiyaların jaratıwları, berilgen trenińlerdi tolıq yaki olardıń bazı bir basqıshların, elementlerin isletiwleri múmkin.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi kúnde bilimlendiriwde aldınǵı pedagogikalıq texnologiya elementi bolǵan interaktiv usıllardan paydalanıw oqıwshı talabalardıń belsendiligin arttırıwǵa, pánge bolǵan qızıǵıwshılıqların asırıwǵa hám ózbetinshe pikirlewge úyretedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. O.Musurmanova hám basqalar "Pedagogik atamalar lug'ati". – T.: "TURON-IQBOL", 2019.
2. Q.A.Niyazov Biologiya ta'limida "Keys-stadi" texnologiyasidan samarali foydalanish orqali ta'lim oluvchilarning kompetentligini rivojlanirish // "Interfaol ta'lim: muammo va yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiiallari to'plami // Buxoro – 2018.
3. N.N.Azizxo'jayeva "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti // Toshkent – 2006.

OLIY TÁLIMDA MUSTAQIL TÁLIM JARAYONINI SIFATLI TASHKIL ETISH

Muwsa Narimbetov
Nukus davlat pedagogika instituti 1-kurs doktoranti

Kalit sozlar: Oliy talim, mustaqil talim, qiziqarli topshiriqlar, zamonaviy texnologiyalar.

Oliy talimda mustaqil talimning sifatli tashkil etilishi orqali talabalarning yetuk bilim olishlariga bolgan ishtiyoqini oshirish mumkin hisoblanadi [D.U. Zakirov]. Mustaqil talimning asosiy maqsadi talim jarayonida organgan bilimlarni real hayotta qollay olish konikmalarini rivojlantirishdan iborat hisoblanadi. Shuning uchun,

mustaqil talimni sifatli tashkil etish, darsdan song talabalar mustaqil koproq izlanishlari, bilimlarni teran organishlari zarur hisoblanadi.

Mustaqil talim jarayonini qiziqarli tarzda tashkillashtirish uchun kuydagi dolzarb talablarni inobatka olish zarur hisoblanadi:

- Malum bir predmet boyicha qiziqarli mavzularni oz ichiga olgan holda muammoli vaziyatli topshiriqlarni tashkil etish va talabalarga mustaqil bajarishni taklif qilissh;
- Profilaktika orqali muammolarga yechim topish jarayonini tashkil qilish;
- Muammolarga yechim topish jarayonini tajriba sinov amalyotlari orqali tashkil etish;
- Hulosalarning bayon etilishi;
- Yangiliklar yaratilishi zarur deb takidlab otilgan [Ramazanov B.R, Fayziev V.B, Zakirov D.U];

Ushbu talablarni inobatga olgan holda talabalar uchun mustaqil talimning tashkil etilishi jarayondan yaxshi natijalarga erishishga komak berishi shubhasiz. Talabalarning talim jarayoniga, mustaqil ishlashga qiziqshlarini muntazam mavjud bolishini taminlash ustvor vazifa hisoblanadi. Bu borada zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va talabalar bilan muntazam masofaviy aloqalarni yolga qoyish zarurligi takidlangan [M. Quchqorov].

Mustaqil talim jarayonida fikrlarni organish (feedback), oz aro birga ishlashish (peer review) metodlaridan muntazam foydalanish orqali jarayonni foallashtirish mumkin. Masofaviy tarzda muntazam aloqani yolga qoyish, vebinarlar tashkil etish zarur. Turli xil usullar, metod va tajribalardan foydalanish orqali jarayonni jadallashtirish bugingi kundagi mustaqil talim jarayoning dolzarb muammosi hisoblanadi.

Mustaqil talim jarayonini sifatli tashkil etishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning ustvorligi va samaraliligi boyicha K.S. Raxmonberdiyeva ham oz tadqiqodlarida fikr yuritgan, va tavsiyalar bergan. Hususan chet tillarini mustaqil tarzda organish va bilimlarni mustaqil takommilashtirishda raqamli texnologiyalarning roli haqida fikrlarini bayon etgan. Bugingi kunda bu kabi texnologiyalar yordamida talimni tashkil etish orqali samarali talimga va natijaga erishish boyicha tadqiqodlarida takidlab otgan.

Mamlakatimiz rivojlangan mamlakatlar qatorida bolish uchun ilgor texnologiyalar har bir sohada dolzarb hisoblanadi. Talim jarayonini kompyuterlashtirish orqali talim sifatini oshirish mumkinligi haqida S.I. Qulmamatov oz tadqiqodlarida bayon etgan. Albatta hozirgi zamon talabi va ehtiyojiga kora talimni tashkil etish zarur.

Bizning fikrimizcha, oliy talimda mustaqil talimni sifatli tashkil etish orqali yosh avlodni bilimli, ilimli va yetuk mutaxassis qilib tayyorlashga hissa qoshib, mustaqil fikrga ega, mustaqil qaror qabul qila oladigan, real vaziyatlarda harqanday muammoga yechim topa oladigan kadrlarni tayyorlash zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. K.S. Raxmonberdiyeva – Chirchiq davlat pedagogika universiteti. 13.00.02 – Talim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (inglis tili). “Talabalarga chet tili oqitishda

mustaqil tálimni tashkil etish metodikasini takomillashtirish texnologiyalari” (nonfilologik yónalishlar misolda)” nomli dissertatsiyasi avtoreperati. Chirchiq 2023.
2. M.U. Quchqorov – Andijon mashinasozlik instituti. 13.00.02 – Talim tarbiya nazariyasi va metodikasi (matematika). “Talabalarda mustaqil talim olish konikmalarini rivojlantirish nazariyasi va texnologiyasi” (Oliy matematika oquv fani misolida) nomli dissertatsiyasi avtoreperati. Nukus 2019.
3. S.I. Qulmamatov – Guliston davlat universiteti. 13.00.02 – Talim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (informatika). “Mustaqil talimni tashkil etishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish metodikasi” nomli dissertatsiyasi. Guliston 2008.
4. Д.У. Закиров (2021). Кластерная методика обучения по развитию экологического воспитания в общеобразовательных школах. Academic research in educational sciences, 2 (CSPI conference 1), 72-78.
5. Природные условия территорий приараоя (на примере Республики Каракалпакстан) Рамазанов Б.Р., Файзиев В.Б., Закиров Д.У. В сборнике: Молодежный агрофорум – 2021. Материали Международный научно – практической интернет – конференции молодих ученых. Под общ. Ред. Н. Ю. Бармина. Нижний Новгород, 2021. С. 54-57

SHET TILIN OQITIW PROTSESINDE SINTAKTIKALIQ SINONIMIYANIŃ ÁHMIYETI

Sh.Aymanova
Ájiniyaz atındaǵı NMPI 1-basqısh doktorantı

Zamanagóy lingvistikada tilge bolǵan kóz qaras kommunikatsiya quralı sıpatında qaraladı. Qanday da bir tildi úyreniw,biliw hám sol tilde erkin sóyley alıw hám óz pikirińdi mánili etip jetkere alıw jámiyette insan rawajlanıwı ushın áhmiyetli bolǵan talap. Shet tillerin biliw hár bir shaxstiń kásiplik rawajlanıwı ushın barǵan sayın úlken áhmiyetke iye bolıp barmaqta. Biraq úyrenilgen tiller sanı bul tillerdi joqarı dárejede mengerilgenliginiń dalili bola almaydı. Búgingi kunde shet tillerin oqıtıw metodikasında ayrıqsha itibar shet tilin úyreniwshilerdiń til konlikpelerin rawajlandırıwǵa qaratılıp atır. Shet tilinde sóylewdiń sapasın aniqlaytuǵın kórsetkish til variativligi bolip hámde bul variativlik gápte sintaktikalıq sinonimiyanı paydalanıwınan kelip shıǵadı. Til variativligi bul bir pikirdi hár túrli til quralların paydalanǵan halda túrlishe jetkerip beriw bolıp esaplanadı. Tildi úyreniw procesinde sintaktikalıq sinonimiya probleması jıllar dawamında kóplegen til izertlewshilerdiń itibarin tartqan. Bul temada birqansha jumislar islengen bıraq sintaktikalıq sinonimiyaǵa dál tuwra keletuǵın kóz qarastan anıqlama berilmegen. Dúnya juzi lingvistlerinen N.Xomskiydiń [1] ,V.V. Vinogradov óz miynetlerinde sintaktikalıq sinonimiya haqqinda óz pikirlerin bildirgen [2]. Sinonimiya stilistikadaǵı eń basli problema bolıp esaplanadı sebebi tildi paydalanıwda ondaǵı til qurallarin durıs tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Kóplegen jaǵdaylarda pikirdi dál hám anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı hám jetilistiredi. L.V.Sherba “ hár qanday rawajlangan hám jetilisken ádebiy tildiń júdá quramalı sinonimiyalıq qurallar sisteması boladi” dep

korsetedi [3]. Sinonimiya tek ǵana leksikalıq yaǵniy sózler arasında ǵana emes sonday-aq tildiń basqa tarawlarına da (frazeologiya,soz jasalıwı,grammatikaǵa da tán qubılıs. Sinonimiya kópmánilik qubılısı menen tıǵız baylanıslı sebebi bir sózdiń birqansha máni ańlatiwida itibarǵa alımıwı kerek. D.E.Rozentaliydiń lingvistikaliq terminler sózligine tiykarlanatuǵın bolsaq sintaktikalıq sinonimiyalar yaǵnıy sintaktikalıq konstrukciyalar bular qurılıs jaǵina qaramastan mánisi bir birine tuwrı keletuǵın sintaktikalıq birlikler dep túsindirilgen [4]. Sintaktikalıq konstrukciyalar mısalında hár túrli sóz birlikleri, jay hám qurama gápler, qurama gáptiń túrleri, jay ham qospa gápler,tuwrı hám avtor gáplerin kórsek boladı. Grammatikalıq sinonimiyanıń ayırım kórinisleri rus til biliminde 19 ásirde izertlewden baslap sóz etilgen bolsada oni problema sıpatında kótergen A.M.Peshkovskiy boldi, ol grammatikalıq sinonimiyanı bir turdegi oydı hár túrli til quralların qollanıp jetkerip beriw dep tusingen [5].

Til kommunikatsiya hám mádeniyatlar ara baylanıs quralı sıpatında ekstralingvistik hám tildiń rawajlanıw nizamlıqlarına baylanıslı úzliksiz túrde rawajlanadı hám ózgeredi. Házirgi dáwir shet tilin oqıtıw metodikası aldınǵı jillarǵa qaraǵanda kóp ǵana parq qıladı hám itibardı kommunikativlik metodikaǵa qaratıw baslı másele bolıp atır. Sintaktikalıq sinonimiyanı tildiń variativligi qurali sıpatında mengeriw óz sóylemin ózleriniń kommunikativlik maqsetlerine muwapıq shólkemlestiriwge, sóylew uqiplılıǵınıń kerekli strategiyasın tańlawǵa,pikirdi qolayli hám ratsional ańlatiwǵa yamasa kerisinshe kóp sózler menen jetkerip beriw múmkinshiligin beredi. Inglis tilin oqitiwda sinonimiya til uyreniwshilerdiń sóylew variativligin asırıwda, hár qanday gáptiń mánililigin arttırıwda járdem beredi. Sonday-aq awızeki sóylewde hár qanday maǵlıwmattıń ekspressivlik xarakterin rawajlandiriwǵa, al jazba tekstte sózlerdiń qaytalana beriwiniń aldın aladı. Sonday-aq awızeki sóylewde sinonim sozlerdi mánisi jaǵınan tuwrı keltirip qollana alǵan til uyreniwshileri shet tilinde sóylewdiń joqarǵı kórsetkishine iye boladi. Shet tilin oqıtıw processinde til úyreniwshi talabalardıń sóylew, jazıw kónlikpeleriniń rawajlanıwı sóz bayliǵina baylanıslı bolǵanlıqtan yaǵniy gápte sinonim sózlerdi paydalanıw usılları ayriqsha bir metodikani talap etedi. Teoriyaliq metodikada bul temada islengen jumislar sani juda az ham talabalarǵa óz oylarin yamasa gáplerin hár tárli sintaktikalıq qurallar menen jetkizip beriwde, atap aytqanda sinonimiya fenomenin qollanıwda birqansha qiyinshılıqlar tuwılatuǵinin seziwge boladi.

Bul orında usı temaǵa tiykarlanǵan shınıǵıwlar kompleksi yamasa paydalaniwǵa qolaylı bolatuǵin mobil qurılmalarǵa qosımsha islense shet tilin úyreniwshi talabalarǵa til variativligin asırıwda,produktiv qábiletleri bolǵan sóylew hám jazıw kónlikpelerin jaqsılawda dus keletuǵın qiyinshilıqlardı jeńiwde járdem boladı.

Juwmaq retinde,sintaktikalıq sinonimiyanı úyreniw hám onı shet tilin oqıtiw processinde paydalanıw talabalardıń awızeki sóylew hám jazıw qábiletleriniń jaqsı qáliplesiwine hámde maǵlıwmatlardı tusinikli,mánili hám tásirli etip jetkeriliwine járdem beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1.Noam Chomskiy. “Aspects of syntax”. Cambridge Massachusetts Institute of technology.1965.pp-56

2.В.В.Виноградов. “Основные типы лексических значений слова”.Москва 1977. С 84
3.Л.В.Щерба. Современный русский литературный язык // Избранные работы по русскому языку. М.: Учпедгиз, 1957. 188 с
4.Д.Е.Розенталь.Словарь лингвистических терминов.Москва.Просвещение 1985
5.А.М.Пешковский. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы // Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. М.Л. Госиздат, 1930. С. 133–161

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARINING ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA MADANIYATLAR MULOQOTINI QO'LLASHNING AHAMIYATI

A.Kalibaeva
Ajiniyoz nomidagi NDPI 1-bosqich tayanch doktoranti

Muloqot ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari - bolaning ham, tarbiyachining ham huquqlari tengligini nazarda tutadi. Ta'lim ichki dialog asosida, suhbat ishtirokchilari o'rtasidagi farqni ushlash asosida quriladi. Dialog ikki tomonlama informatsion semantik aloqa bo‘lib, o‘rganishning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash jarayonida muloqot muammosi madaniyat, zamonaviy bilimlar mavjudligi va bolaning shaxsiyatini rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi bo'lib xizmat qiladi. Bu m**aktabgacha ta'lim muassasalar**ida o'quv jarayonini muloqot, dialogik o'yinlar, san'at turlari bilan tanishish va ijodiy faoliyat shakllarida qurishni anglatadi. To'liq shaklda muloqotni faqat m**aktabgacha ta'lim muassasalar**idagi mashg'ulotlar va o'yinlar doirasida amalga oshirish mumkin emas - bolalar uchun u oilada, oilaviy bayramlarda, ko'chada, do'konda, transportda, sayrlarda va hokazolarda davom etadi. Ammo, shunga qaramay, madaniyatlar muloqoti g'oyasi maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faoliyatini shakllantirish va tashkil etish va umuman ularning shaxsiyatini rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Hozirgi vaqtda madaniyatlar dialogini qo'llashning psixologik-pedagogik asosini taniqli olimlar tomonidan ilgari surilgan bir qator nazariyalar tashkil etadi.

Tarbiyaviy muloqot g’oyalari D. Elkonin, V. Davydov, L. Zankov nazariyalarida ochib berilgan. Xususan, ta'lim tizimida L.V. Zankovning fikriga ko'ra, darsning asosiy xususiyati - o'quvchilarning mustaqil aqliy faoliyati sodir bo'lgan faoliyatning ijodiy tabiati hisoblanadı. Savollar, topshiriqlar, vaziyatlar yoki topishmoqlar hal qilib bo'lmaydigan muammolar ko'rinishida taqdim etiladi, bu sizga tashabbus ko'rsatish va fikringizni bildirish imkonini beradi. Ta'lim texnologiyasida D.B. Elkonina - V.V. Davydov o'qituvchi nafaqat turli xil javob variantlarini taklif qiladi, balki talabalarni mustaqil kashfiyot yo'lidan olib boradi.

Qurilish Kognitiv-ta'lim dialogi maxsus kartalar yordamida amalga oshiriladi , ular o'qituvchi tomonidan bolalar uchun maxsus tayyorlanadi va ular yordamida ular savollarga javob berishlari, o'z fikrlarini bildirishlari va ularga berilgan muammolarni hal qilishda foydalanishlari mumkin. S. L. Rubinshteyn tomonidan ishlab chiqilgan

nazariyaga ko'ra, **dars (dars) - dialog** ekzistensial, voqealarga boy, harakatchan, dinamik, mualliflik, ijodiy bo'lishi kerak. Dialog darsining ekzistensialligi shundan iboratki, u muloqot shaklida qurilgan bo'lib, uning davomida muloqotning asosiy funktsiyasi amalga oshiriladi. Ushbu muloqot shakli bilan, birinchi navbatda, spontanlik va rejaning yo'qligi baholanadi. Bunday darsni o'qituvchi va bolalarning o'zlari tomonidan o'z-o'zidan yaratilishida ifodalanadi. Dialogik dars bu dars mazmunini va bolalar ijodiyotini tushunish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Ta'limdagi madaniyatlar muloqotining yorqin namunasi - turli millat vakillari - bolalar bilan vaziyatni o'rganish. Bolalar, boshqa til va madaniyatda so'zlashuvchilar sifatida, o'zlarini madaniyatlar o'rtasidagi muloqot sharoitida ham topadilar.

Dialog darsning asosiy elementlarini E.N. Kovalevskaya quyidagicha tasvirlagan:

- bo'lajak kognitiv faoliyatga psixologik tayyorgarlikni shakllantirish;
- dars mavzusini va uning sozlamalarini, ya'ni madaniy muloqot maydonini belgilash;
- har bir bolaning o'zi ma'lum madaniyatning tashuvchisi bo'lgan bolalar jamoasining dialogik tabiatidan foydalanish;
- dialog ishtirokchilarini turli shaxsiy ma'nolar bilan boyitish;
- maktabgacha yoshdagi bolalarning o'quv vaziyati haqidagi taassurotlarini tushunishi;
- bolalarni o'rganilayotgan materialning madaniy makoniga kiritish;
- nutqiy gaplarni loyihalash va ma'no almashish, keyingi ma'no hosil qilish uchun maydon yaratish.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning madaniyatlar muloqotiga qo'shilishi bolalarni boshqa mamlakatlar va xalqlar madaniyati bilan tanishtirishga, o'zaro tushunishni rivojlantirishga, boshqa madaniyatning namoyon bo'lishiga bag'rikeng munosabatda bo'lishga va natijada madaniyatning o'ziga xos xususiyatlarini bilishga yordam beradi.

VIRTUAL TA’LIM SHAROITIDA BO‘LAJAK GEOGRAFIYA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Tajibayeva Xurshida Djumamuratovna
Ajiniyoz nomidagi NDPI 13.00.02 – Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi geografiya ixtisosligi bo‘yicha doktoranti

Ta’lim sohasidagi sifat o‘zgarishlari va yuqori samaradorlik ularning jahon ta’lim talablari bilan mosligi va bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kelgusi mehnat faoliyatlarida o‘zlashtirgan kompetentsiyalari qay darajada amaliyotga tatbiq qilinayotganligiga bog‘liq. Virtual ta’lim sharoitida bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy kompitentsiyasini rivojlantirish, metodik tayyorgarligining hozirgi holatini o’rganish muhim masaladir.

Bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarini innovatsion yondashuv asosida pedagogik amaliyotini takomillashtirish texnologiyasi oliy ta’lim muassasalari oldidagi muhim

vazifalardan biridir. Bugun mamlakatimiz ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalarga asoslangan ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, ijtimoiy faol va malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni jahon andozalari darajasiga chiqarish dolzarb masalalardan biridir.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish vazifasi belgilab qo‘yilgan.[1[31]]

Bugungi kunda Virtual ta’lim sharoitida bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining metodik tayyorgarligining hozirgi holati, ta’lim tizimi kadrlar tayyorlash milliy modelining eng muhim bo‘g‘ini sifatida isloh etilayotganligi bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashning ilmiy jihatdan tadqiq etishning nafaqat imkoniyatlarini yaratdi, ayni paytda, buni nazariy hamda amaliy dolzarb vazifaga aylantirdi.

Bo‘lajak geografiya o‘qituvchisini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash, virtual ta’lim sharoitida bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarining kasbiy kompitentsiyasini rivojlantirish deganda, uning ilmiy, nazariy, psixologik, pedagogik, ilmiy-metodik tayyorgarligi, siyosiy va ma’naviy-axloqiy yetuklik darajasi yaxlit holda tushuniladi. O‘qitish tizimini takomillashtirishning asosiy sharti esa ko‘p jihatdan ta’lim muassasalarida tayyorlanayotgan mutaxassis kadrlarning bilim darajasi, ilmiy dunyoqarashining shakllanganligi hamda kasbiga xos ko‘nikma va malakalarni tarkib topganligi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan olganda bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarini kasbiy kompitentsiyasini rivojlantirishga tayyorlashning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq qilish muammoning dolzarbligini belgilaydi. Shu maqsadda, o‘qitishning shakl, metod va vositalarini aniqlash, ulardan metodik tizim sifatida muvaffaqiyatli foydalanish orqali bo‘lajak geografiya o‘qituvchisini kasbiy shakllanishiga erishiladi.

Shu o‘rinda aytish joizki, o‘qituvchining kasbiy kompitentsiyasini rivojlantirish uning ilmiy-nazariy, psixologik-pedagogik, ilmiy-metodik tayyorgarligi, g‘oyaviy-siyosiy va ma’naviy-axloqiy yetukligi majmuasi tushuniladi. Kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning tarkibiy qismlari bir-birini to‘ldiradi, taqozo etadi va o‘zaro uzviy ravishda shakllanadi, o‘qituvchining mazkur tarkibiy qismlar bo‘yicha egallagan bilim, malaka va ko‘nikmalari pedagogik faoliyatda metodik darajada qo‘llaniladi. Shu bois, o‘qituvchining ilmiy-metodik tayyorgarligi kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning tarkibiy qismlari ichida yetakchi o‘rinni egallaydi.

---

[31] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 08 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

Bu esa o‘z navbatida bo‘lajak geografiya o‘qituvchisining ilmiy-nazariy, psixologik-pedagogik, ilmiy-metodik tayyorgarligini innovatsion faoliyatga yo‘naltirish, uni pedagogik yangiliklarni qabul qilish, baholash va ta’lim maqsadlariga erishish yo‘lida yangiliklarni to‘g‘ri va samarali qo‘llay oladigan ijodkor shaxs sifatida shakllantirish talabini keltirib chiqardi.

Xulosa o‘rnida aytib o‘tishimiz joyizki, bo‘lajak geografiya o‘qituvchisini kasbiy kompitentsiyasini rivojlantirish, shakllantirish muammosining mustaqil, yaxlit holda o‘rganilishi mazkur masalaning dolzarb pedagogik muammo sifatida keng ko‘lamli va chuqur tadqiq etilishini taqozo etadi.

Shu maqsadda, o‘qitishning shakl, metod va vositalarni aniqlash, ulardan metodik tizim sifatida muvaffaqiyatli foydalanish orqali bo‘lajak geografiya o‘qituvchilarini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlashga erishiladi.

Zamonaviy sharoitlarda tobora ortib borayotgan pedagogika sohasining maqomi va mazkur yo‘nalishdagi malakali mutaxassislarga bo‘lgan talabning ortib borishi, oliy pedagogik ta’limning yaxlit tizimida ularning kasbiy-pedagogik tayyorgarligini zamon talablari darajasida modernizasiyalash zaruratini belgilaydi. Oliy ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik-innovatsion faoliyatga tayyorgarligini takomillashtirish jarayoni uzluksiz ta’lim tizimini modernizatsiyalashning umumiy qoidalariga asoslanadi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 08 oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekistonRespublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni // 2017-y., 6-son, 70-modda.

3. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr.https://lex.uz/

4. Inoyatov U. Zamonaviy sharoitda pedagog kadrlar tayyorlash: muammo va vazifalar. – T. : “Pedagogik ta’lim” jurnali, 2012 yil. (2-son),16-21-betlar.

5. Amonov X. Geografiyani o‘qitishda o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish yo‘llari. “Pedagogik mahorat” jurnali. Buxoro 2020 4-son.

MEKTEPKE TAYARLAW TOPARI BALALARINDA SÓYLEW MÁDENIYATIN QÁLIPLESTIRIWDIŃ PEDAGOGIKALIQ INNOVACIYALIQ TIYKARLARI

Xojalepesova Rısgul NMPI 2-kurs magistri

Sóylew-insan ushın berilgen ullı baxıt bolıp, ol etikalıq, ruwxıy, tárbiyalıq, turmıs, muzıka, miymandoslıq, qarım-qatnas, sóylew mádeniyatı, oratorlıq hám basshılıq etiw, basqarıw sıyaqlı mádeniyatlardıń tiykarı bolıp esaplanadı. Sóylew tildiń qúdiretli faktorı retinde insan shaxsın biyik shıńlarǵa, kámalatqa jetkeziwshi, onıń minez-qulqı, jaqsı tárbiyası hám insanıylıq pazıyletleriniń bir biri menen tıǵız

baylanıslılıǵın támiyinleytuǵın ibrat hám tárbiya manbası bolıp tabıladı. Demek ol xalıqqa kúsh-ǵayrat, ruxıy hám hár tárepleme bárkámallıqtı bağıshlaydı.

Til hám sóylew tálim-tárbiyanıń zárúrli strukturalıq bólegi retinde balalardıń oǵına hám qálbinetereń sińdirilip barıladı. Sóylew mádeniyatı adamnıń ámeldegi sana-sezimine hám pikiriniń turmıstağı sáwleleniwi bolıp tabıladı. Usı mánisten alıp qaraǵanda hár qanday sanalı, túsimpaz adam til hám sózge itibar menen múnásiybette boladı.

Qaraqalpaq tiliniń "Túsindirme sózligi"nde sóylew-pikirdi sóz arqalı ańlatıw qábileti, uqıbı - dep aytılıwı menen birge onıń ámeldegi, sóylesiw barısındağı áhmiyeti de mınaday etip berilgen. Demek "Túsindirme sózligi"nde "Poetikalıq sóylew. Kórkem sóylew. Awızsha sóylew. Jámiyetlik sóylewi aldında aytılatuǵın, oqıtılatuǵın gáp, nasiyhat. Qızǵın, jalınlı sóylew. Kóterińki dawıs penen sóylew. Oratordıń (sóz sheberiniń) sóylewi. Sózge shıǵıw, sóylew. Sóylewge (sózge shıǵıwǵa) tayarlanıw" sıyaqlı túrleri kórsetilgen.

Hámdoslıq mámleketleri psixolog ilimpazları P.I.Ivanov, M.E.Zufarovalardıń atap ótkenindey "Sóylew-til jardeminde insan iskerligin ózgerttiriwde, rawajlandırıwdağı baylanıs qarım-qatnas forması bolıp. Sóylew jeke iskerlikti baqlaw hám basqarıw maqsetin informaciya tiykarında ámelge asırıw procesi. Psixologiyada sóylew insan funkciyasınıń hám ruwxıylıǵınıń eń joqarǵı sisteması. Bul oylaw, ań, yad, sezim-seziw hám basqalar". Psixolog ilimpazlardıń atap kórsetkenindey sóylew mádeniyatında sóylew iskerligi zárúrli. Sóylew iskerliginiń dúzilisi hár qanday minez-qulıqlar menen sáykes keliwi kerek hám bir biri menen tıǵız baylanısta bolıwı lazım. Sóylew mádeniyatı ishki reje hám jónelislerdi qadaǵalap barıp, olardı ámelge asıradı. Sóylew aktiv, konstruktiv bolıwı múmkin. Sóylew insan iskerliginde zárúrli orın tutadı. Onıń túrli formaları bar. Sóylew ózine tán ózgeshelik hám qádiriyatlarǵa iye. Mısalı sóylesiw tili, kórkem sóylew hám basqalar. Sóylewdi psixologlar menen fiziolog alımlar, sonıń menen birge psixolingvistika sıyaqlı pánler de úyrenedi.

Psixolog ilimpazlardıń atap ótkenindey, insan iskerliginde bir qansha sóylew túrleri bar. Olardan biri ishki sóylew. Ishki sóylewdiń kórinisleri túrlishe. Olar:

A) ish-ishinen sóylesiw, yaǵnıy sırtqı sóylewdi saqlaǵan halda óz betinshe sóylewdi ıye bolıw, yaǵnıy dawıslar shıǵarıw, qıyın jaǵdaylar hám qolaysız jaǵdaylardı, wazıypalardı oylaw, pikir júrgiziw arqalı sheshiw;

B) adamnıń ishki sóylewi - bul oylaw, pikirlew arqalı kórinip sáwlelenip baradı. Ol arnawlı dúziliske iye bolıp, sırtqı sóylewden ózine tón ózgesheligi menen parıqlanadı;

V) ishki rejelestirilgen sóylew, yaǵnıy sóylewdi, bir qatar tekstti jáne onıń mazmunın ózinde qáliplestiriw hám bekkemlew. Gereń gúńelekler sóylewi.

Jazba sóylew - jazba tekst járdeminde baylanıs bolıp esaplanadı. Jazba sóylew - awızsha sóylewden grammatikalıq, stilistikalıq qásiyetleri menen parıq etedi, jazba sóylewdi úyretiw mektepte tiykarǵı wazıypa bolıp tabıladı.

Awızsha sóylew - til usılı járdeminde baylanıs jasaladı. Awızeki sóylewdiń xarakterli tárepi sonda sóylewde tildegi maǵlıwmatlar geybir tárepleri tártip menen ámelge asırıladı. Awızeki sóylew barısında shama menen aytatuǵın sózdi móljellew, bir waqtınıń ózinde rejelestiriw, sóylegende óz pikirin baqlaw hám ámelge asırıw sıyaqlılar názerde tutıladı.

Ózara doslıq, birge islesiw mámleketleri pedagog alımlarınıń atap kórsetkenindey, “Sóylew - til arqalı adamlardıń baylanıs quralı. Sóylew baylanısı, qarım-qatnası -adamlardıń sherikliktegi iskerligin quraydı. Bul bir birewge járdem beriwden ibarat boladı. Mádeniyatlı sóylew shaxslarara múnásebetlerdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwında da zárúrli faktor esaplanadı. Sóylew til normaları, nızam-qaǵıydaları tiykarında payda boladı.

Bala úlkenler menen baylanıs barısında tildi ózlestiredi. Sóylew pikirlerdi ańlatıwdıń tiykarǵı faktorı bolıp, insan oylawınıń hám oy-órisiniń rawajlanıwın támiyinlewin tiykarǵı mexanizmin, pikirlew operaciyasın ámelge asıradı.
Sóylew bolsa saqlap qalıw, qabıllaw, oyda sawlelendiriw, óz sezimlerin túsiniw, ádep-ikramlılıq pazıyletlerin basqarıw sıyaqlı jaǵdaylar menen tikkeley baylanıslı”.

Sóylew iskerligi túrine qaray ishki, sırtqı, awızeki hám jazba bolıp bólinedi. Sırtqı sóylew - baylanıs maqsetinde, ishki sóylew sózsiz bolıp, ol ań, óz-ózin ańǵarıw, oylaw processinde zárúrli orın iyeleydi. Sırtqı yamasa awızeki sóylew dialog yamasa monolog retinde júrgiziledi. Diolog yamasa bir-biri menen sóylesiw sóylewi ádetde tolıq bolmawi múmkin. Monologik sóylew bir kisiniń uzaq waqıt sóylewi (gápti bólmey dawam etiw) názerde tutıladı. Buǵan tayarlıq kóriledi hám belgili bir auditoriyaǵa belgilenedı. Óziniń dúzilisine qarap monolog sóylew jazba sóylewqa jaqın bolıp tabıladı. Awızeki sóylew óz qásiyetlerine iye. Bular qaytarıp aytıwlar, geybir pikirlerdi, gáplerdi bólek qaytarıp aytıwlar, auditoriyaǵa tiyisli sorawlar hám basqalar.

Sóylewdiń bezılıwı - sóylewge tosqınlıq etetuǵın jaǵdaylar - sóylesiw barısında adamnıń ashıwıkelip nerviniń buzılıwı, kemshilikler, fiziologiyalıq rawajlanıw jaǵdaylarında kórinedi. Álbette bulardıń saplastırıwda mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde tálim-tárbiya barısın jaqsı jolǵa qoyıw, balalar menen individual jumıs alıp barıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

S.I.Ojegovtıń “Slovar russokogo yazika” sózliginde 1. Sóylew - bul sóylew qábileti. Sóylewdi ózlestiriw. Sóylew qıyınshılıqları. Anıq kórsetilgen sóylew. Kórkemlilik penen sulıw sóylew, anıq sóylep beriw. 2. Til sheberliginiń túrli kórinisi. Lirikalıq sóylew, awızeki hám jazba sóylew. Sóylew tili. 3. Tildiń dawıslılıǵı, orıs, muzıka tili, kóp tilli sóylew. 4. Sóylesiw, sáwbetlesiw. Aqıllı, tásirli sóz esitiw. 5. Kópshilik aldında sózge shıǵıw. Óz bayanati menen sózge shıǵıw. Qutlıqlaw sózi sıyaqlı túrleri bar.

Sóylew mádeniyatı -sóylewdiń kórkem ádebiyatqa baylanıslı til norması kriteryalarǵa tiykarlanǵan, arnawlı bir halda logikalıq ilim talaplarına boysınǵan halda kórinetuǵın boladı. Sóylew oylaw hám pikirlewde óz-ara qarım-qatnas jasaw aralı pikir almasıw usılı bolıp hár bir adam (shaxs)ǵa tán forması, kórinisi bolıp tabıladı. Sóylew mádeniyatınıń tiykarǵı ózgesheligi sóylewdi ilimiy, tereń mazmunlı, anıq-ayqın, tuwrı, tásirli, kórkem logikalıq, jaúımlı, sulıw ózine tartatuǵınday bayanlawdan pikirden ibarat. Bunıń ushın sóylew, áwele, kórkem ádebiyatqa baylanıslı til nızam - qaǵıydalarına tolıq juwap beriwi kerek.

Hár bir adam sóylegende óz sóylewiniń aytılıwına, intonaciyasına, sóylegende seslerdiń uyǵınlıǵına dıqqatlı hám qatań itibarlı bolıwı lazım. Birinshiden, sóylewshiniń dawısı shıńǵırlap turıwı, bálent hawazda sóylewi, gápleri taza, tınıq,

jaǵımlı, jumsaq bolıwı lazım; ekinshiden, tamaqtı asırawı; qástelik, awırıwdıń, atap aytqanda, tımawdıń, samallap awırıwdıń aldın alıwı dárkár. Álbette bulardı mektepke shekemgi dáwirden baslap balalarǵa úyretip barıw úlken áhmiyetke iye.

Demek, adamlar óziniń hár túrli xızmetlerinde pikir almaslaw, bir-birine tásir kórsetiwde sóylew arqalı baylanısta boladı. Bunnan tısqarı, sóylew arqalı baylanısıp qarım-qatnas jasaw arqalı hár bir shaxs óz bilimleriniń kóp bólegin basqa shaxslardan til quralı járdeminde sóylesiw barısında aladı. Tálim barısında tóplanǵan tájiriybe hám bilimler til quralı tiykarında sóylesiw barısında ámelge asırıladı. Til járdeminde sóylewip qarım-qatnas jasaw arqalı adamlar pikir almasadı hám miynet iskerlikleri júzege keledi.

Paydalanǵan ádebiyatlar dizimi

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни (2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ – 637-сон) // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.09.2020 й., 03/20/637/1313-сон //https:// Iex/ uz/docs/5013007
2. Жумашева Г.Х. Теоретико-методические основы формирования навыков обшения на каракалпакском языке / Монография. Т., «Фан», 2007.
3. Машарипова У.А. Иновацион таълим шароитида бошлангич синф ўкувчиларнинг нутқ маданиятини шакллантириш методикаси: Пед. фан. бўй. фал. докт (PhD) дисс. – Тошкент : 2018 -141 б.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 22-е издание./Под ред. чл. корреспондента АНСССР Н.Ю. Шведовой. – Москва: «Русский язык». 1990. – 921 с.
5. Эльконин Д.Б. Детская психология / Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Изд. ценр «Академия», 2011. – 384с.

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNDA BILIMLENDIRIW TARAWINDAǴÍ REFORMALAR PROCESSLERI (QARAQALPAQSTAN MÍSALÍNDA)

T.Keulimjaev

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Social-gumanitar pánlerdi oqıtıw metodikası (tariyx) 2-basqısh magistrantı

M.Ibragimov

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Tariyx oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı

1. Ózbekstan Respublikasında 2017-2021-jılları bilimlendiriw sistemasın túp-tiykarınan jetilistiriw basqıshpa-basqısh rawajlandırıp barıldi. Onda tálimdi sistemalı reformalaw, zamanagóy bilimlerge iye joqarı maman kadrlar tayarlaw, bilimlendiriw tarawinda innnovatsiyalardi keń qollanıw, aldıńǵı tálim texnologiyalarına tıykarlanıp, sociallıq-ekonomikalıq tarawlardı rawajlandırıwǵa qaratılǵan keń kólemdegi reformalar amelge asırıldı.

2. Sonı aytıp otiu kerek, ǵárezsizlik jıllarında bilimlendiriw sistemasında ámelge asırılǵan reformalar, yaǵnıy 12-jıllıq bilimlendiriwdi jetilistiriw jolındaǵı ilajlar kútilgen nátiyjeni bermedi. Jıynalıp qalǵan mashqalalar tarawdı túp-tiykarınan

reformalawdı, dúnyanıń rawajlanǵan elleri tájiriybesinen paydalanıw zárúrligin talap etti. 2017-jılı ulıwma hám orta arnawlı kásip óner bilimlendiriwi sistemasında túpkilikli reformalar jılı boldı. Xalıq qabıllawxanaları hám Prezidenttiń virtual qabıllawxanasına túsken usınıs hám pikirler, sonday-aq, respublika mektep pitkeriwshileriniń ata-anaları arasında ótkizilgen sorawnama nátiyjelerinen kelip shıǵıp, Ózbekstan Respublikası Prezidentı Shavkat Mirziyoev baslaması menen 9+3, yaǵnıy 12 jıllıq májbúriy bilimlendiriwden 11-jıllıq bilimlendiriwge ótildi.

Ótken dáwirdegi bilimlendiriw tarawındaǵı mashqalalar hám kemshiliklerdi jónge salıw qılıw maqsetinde 2020 jıl 23 sentyabrde Ózbekstan Respublikasında jańa "Tálim tuwrısında"gi nızam qabıllandı. Ol jaǵdayda zamanagóy tálimdi qáliplestiriw, buǵan baylanıslıǵı islerdi jedellestiriw mámlekettiń basli másele etip belgilendi. Jańalanıp atırǵan Ózbekstan sharayatında mektep tálimi 11 jıllıq tálimge ótiwi menen kolledjda alınatuǵın 3 jıllıq bilim mektep dasturıne kirgizildi. 2019 jılı respublikada 55 mektepte qurılıs -remontlaw jumısları alıp barıldı [1: 2]**.**

3. 2017-2018 óquv jılında respublikadaǵı 601 orta tálim mekteplerinde 10-klasslar sholkemlestirildi. Sonıń menen birge, 10-11 klass oqıwshıları ushın tálim menen birge kásip-ónerge úyretiw múmkinshilikleri de jaratıldı. Bunıń ushın barlıq rayonlarda jańa "Oqıw-ondiris komplekslerin" sholkemlestirildi. 2017-2018 oqıw jılında respublikada 101 orında yaǵnıy, 61 kásip-óner kolledjlerinde hám 40 ta ulıwma bilim beriw mektepleri bazasında islengen oqıw–ondiris kompleksine 10-klass oqıwshıları pútkilley tartindi [2. Xujaniyazov: 45].

Búgingi kúnde Respublika aymaǵında 22 muzıka hám kórkem óner mektepleri xızmet kórsetip atır. Sonnan 6 tasida qurılıs -remontlaw jumısları alıp barılıp, 12 tasi tazadan qurıldı. Olarda balalar 108 ta muzıka baǵdarında, 25 ta kórkem óner baǵdarında tálim-tárbiya alıp kelip atır.

Qaraqalpaqstanda 2018-2019 oqıw jılında 14634 pitkeriwshilerden 1799 oqiwshi joqarı oqıw orınlarına (sonnan 1354 tasi respublikadaǵı joqarı oqıw orınlarına, 68 tasi Ózbekstandaǵı sırt el joqarı oqıw orınları filiallarına, 377 tasi sırt eller degi joqarı oquv orınlarına) qabıllandı. Sońǵı jıllarda jurtımızda innovciyalıq hám kreativ pikir júritetuǵın zamanagóy jaslardı tayarlawǵa bólek itibar qaratılıp, tarawdı tupten reformalaw boyınsha keń kólemli jumıslar ámelge asırılıp atır.

4. Talim aliwda izertlew jantasıwın, kóplep ámeliy wazıypalar hám joybarlardı orinlawdi óz ishine aladı. Jaslardıń intellektuallıq hám dóretiwshilik potencialın rawajlandırıw maqsetinde 2019 jıldıń 20-fevralında Ózbekstan basshısı "Prezident mektepleri tálimi boyınsha ilajlar haqqinda"**ǵ**i Pármani tiykarinda Nókis qalasında Prezident mektebı qurildi. Bul mektepte matematika, fizika, ximiya, biologiya, informatika, dizayn hám texnologiyalar, kórkem óner pánleri anglichan tilinde oqıtıladı.

5. 2017-2021 jıllarda Xalıq bilimlendiriwi tarawinda bir qansha unamlı jumıslar ámelge asırıldı. Usi jıllarda Qaraqalpaqstanda 15 ulıwma bilim beriw mektepleri ımaratları janadan qurıldı, 117 mektep rekonstruktsiya, 139 mektep capital remontlaw hám 392 mektepte ámeldegi remontlaw jumısları ámelge asırıldı. Qaraqalpaqstanda 2017 jılı 703 ulıwma bilim beriw mektepleri bar bolıp, olarda orta arnawlı maǵlıwmatlı oqıtıwshılar jámi 4835 bolǵan, 2021 jılǵa kelip bul kórsetkish 2960 ge tústi, nátiyjede

orta arnawlı maǵlıwmatlı oqıtıwshılar 8 procentke kemeydi. Atap aytqanda, mekteplerde 2017 jılı jámi 25094 dana joqarı maǵlıwmatlı pedagog iskerlik júrgizgen, 2021 jılga kelip olardin sani 33975 ge jetti. Yaǵnıy, 2017-2021 jıllarda mekteplerdegi joqarı maǵlıwmatlı pedagoglar sani 8881 ge kóbeydi.

6. Mektep oqıwshılarınıń jetiskenlikleri: Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq tálimi tarawındaǵı mektep oqıwshıları xalıq aralıq hám Respublika kólemindegi hár túrli kórik-tańlawlarǵa aktiv qatnasıp, tabislarga erispekte. Atap aytqanda: Shimbay rayonındaǵı 5-sanlı mekteptiń 9-klass oqıwshısı D.Dilmuratov 2019 jılı Qubla Afrika Respublikasınıń Durban qalasında ótkerilgen xalıq aralıq matematika tanlawında qatnasıw etip, bronza medalın alıwǵa erisedi. Nókis qalası 31-sanlı qánigelestirilgen mekteptiń "Jayxun" jámááti" 2019 jılı Qazaqstan Respublikasınıń Kókshetaw qalasında mektep oqıwshıları arasında ótkerilgen "Xalıq aralıq jas qutqarıwshı"lar jarısında 3-orındı iyelewdi. Tiykarǵı pán olimpiadanıń Ózbekstan Respublikası basqıshında Qaraqalpaqstan Respublikası jámááti tabıslı qatnasıp, 2019 jıl juwmaǵında 3-orındı iyelegen bolsa 2021 jılda 1-orındı iyeledi.

Songi jillarda Respublikadaǵı mekteplerdi internet tarmaǵına jalǵaw jumısları jedel alıp barılmaqta. 2019 jılı 19% mekteplerge itnternet tarmaǵı jetip barǵan bolsa 2021 yilgda bul kórsetkish 50% ten asıp ketti.

Oqıwshılardı kásip-ónerge bagdarlaw hám psixologiyalıq pedagogikalıq Respublika diagnostika Orayı tárepinen jaratılǵan http://profnavigator. uz platformasi arqalı 7-11 klass oqıwshılarnıń qızıǵıwshılıqı, talanti hám sheberliklerin anıqlaw jumısları jolǵa qoyıldı.

Paydalanılg'an ádebiyatlar:

1. "Еркин Қарақалпақстан". 2020-жыл 28-февраль
2. У.Хужаниязов. Развитие культуры Республики Каракалпакстан (1991-2018 гг.). Автореф. дисс. доктора философии (PhD) по ист наукам. –Т.,2021, -С.45

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNDA SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TARAWDAǴÍ ÓZGERISLER (2017-2021-JJ.)

T.Keulimjaev
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Social-gumanitar pánlerdi oqıtıw metodikası (tariyx) 2-basqısh magistrantı
Ilimiy basshı: t.i.k., doc. A.Sarıbaev

Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń Háreketler strategiyası boyınsha mámleketimizde alıp barılǵan xalıqshıl siyasat, ekonomikanı liberallastırıw hám sociallıq qorǵawǵa berilgen ayrıqsha itibar nátiyjesinde Ózbekstan, sonın menen qatar Qaraqalpaqstan ekonomikasınıń barlıq tarawları rawajlanıwdıń jańa basqıshına kóterildi. Bunday unamlı nátiyjeler negizinde Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tárepinen qabıl etilgen anıq maqset hám wazıypalardı ózinde jámlegen Párman hám qararlar úlken áhmiyetke iye boldı. Bul húJjetler xalqımızdıń abat turmısın támiyinlew jáne olarǵa qolaylı sharayat jaratıw, ekonomikamızdı

bekkemlew, xalıqtıń dáramatların arttırıw, isbilermenlikti rawajlandırıw, xalıq xojalıǵı tarawların bunnan bılay da jetilistiriwge áhmiyetli tiykar boldı.

Sonday-aq, bul dáwirde elimizdiń jańa rawajlanıw basqıshında eń dáslep, aymaqlardı, rayon hám qalalardı kompleks hám teńsalmaqlılıqta sociallıq-ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw maqsetinde Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 18-yanvardaǵı «2017-2021-jıllarda Aralboyı regionın rawajlandırıw baǵdarlaması haqqında»ǵı qararına muwapıq, xalıqtıń salamatlıǵın tiklew hám qorǵaw, ekologiyalıq mashqalalardı kemeytiw, injenerlik-kommunikaciyalıq tarmaqlardı qurıw jumıslar ámelge asırıldı, sonıń menen birge Moynaq, Shomanay, Qanlıkól, Taxtakópir, Shımbay rayonlarında sanaat tarawlarında jańadan shólkemlestirilgen mikrofirmalar menen kishi kárxanalar salıq tólemlerinen azat etildi. Al, usı jıl 28-fevraldaǵı «Qaraqalpaqstan Respublikası Moynaq rayonın 2017-2018-jıllarda ekonomikalıq rawajlandırıw hám xalıqtıń bántligin támiyinlew boyınsha qosımsha ilajlar baǵdarlaması haqqında»ǵı qararı usı rayonnıń social-ekonomikalıq rawajlanıwına tiykar jarattı (1:1).

Sonday-aq Prezidentimizdiń arnawlı qararı tiykarında sanaat potencialın jáne de arttırıw maqsetinde Shımbay, Qońırat, Taqıyatas, Xojeli, Ámiwdárya, Beruniy rayonlarında sanaat zonaları shólkemlestirildi (2:2). Sonı da ayrıqsha atap ótiwimiz kerek, Qaraqalpaqstandı hár tárepleme rawajlandırıw ushın Prezidentimiz tárepinen 2020-jılı áhmiyetli eki qarar qabıl etildi. Birinshisi, 11-noyabrdegi «2020-2023-jılları Qaraqalpaqstan Respublikasın sociallıq-ekonomikalıq rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı qararı menen xalıqtıń turmısın jaqsılaw jáne barlıq qala hám rayonlardı, tarawlardı jedel rawajlandırıwǵa xızmet etetuǵın baǵdarlama belgilep alındı. Ekinshisi, 2020-jıl 5-dekabrdegi «Qaraqalpaqstan Respublikasında suw resurslarınan nátiyjeli paydalanıw hám jerlerdiń meliorativlik jaǵdayın jaqsılaw boyınsha keshiktirip bolmaytuǵın ilajlar haqqında»ǵı qarar bolıp, onı Aralboyında jasawshı pútkil xalqımız táǵdirine baylanıslı bolǵan xalıqtıń turmıs abadanlıǵın jaqsılawǵa tiykar jaratatuǵın áhmiyetli húJjet boldı (3:2).

Sonıń menen birge, elimiz basshısı Qaraqalpaqstandı bunnan bılay da rawajlandırıwda bes tiykarǵı wazıypanı belgilep berdi. Atap aytqanda, investiciyalardı keńnen tartqan halda sanaattı jedel rawajlandırıw, import ornın basatuǵın ónimler islep shıǵaratuǵın kárxanalardı kóbeytiw, kishi biznes jáne jeke isbilermenlikti qollap-quwatlaw, sol arqalı xalıqtıń bántligin támiyinlew, awıl xojalıǵına zamanagóy texnologiyalardı keńnen engiziw hám ónimlerdi qayta islep shıǵarıwdı kóbeytiw ilájları belgilendi.

Bunnan tısqarı, zamanagóy injenerlik-kommunikaciya, jol-transportı, sociallıq infrastrukturanı jaratıw, usı arqalı xalıqqa, sonıń menen birge isbilermenlik subyektlerine qolaylı sharayat jaratıw, Aralboyı xalqınıń jasaw sharayatların jaqsılaw boyınsha wazıypalar belgilendi. Usılar menen bir qatarda, kem támiyinlengen, járdemge mútáj shańaraqlardı qollap-quwatlaw maqsetinde «Temir dápter», «Hayal-qızlar dápteri», «Jaslar dápteri» jolǵa qoyıldı.

Solay etip Qaraqalpaqstan Respublikası ekonomikasınıń jáne de bekkemleniwi, isbilermenlikti qollap-quwatlaw, xalıqtıń turmıs abadanlıǵın arttırıw həm insanlardı sociallıq qorǵaw sıyaqlı iygilikli isleri, sanaat, awıl xojalıǵı, qurılıs, transport, sawda

hám basqa da tarawlarda joqarı nátiyjelerige eristi. **Ulıwma alǵanda,** 2017-2021-jıllar dawamında **Qaraqalpaqstan Respublikasınıń** jalpı aymaqlıq ónimi 32% osiw támiyinlendi. Bunda sanaat islep shıǵarıw 30%, awıl xojalıǵı ónimlerin islep shıǵarıw 20%, iskerlik kórsetip atırǵan kárxanalar sanı 59% ósti. Sonıń menen birge, 2.278 km suw trubaları tartıldı hám ońlandı, 4.390 mıń kvadrat metr úy-jay paydalanıwǵa tapsırıldı, mektepke shekemgi oqıw orınlarında 15,2 mıń, mekteplerde 38,3 mıń orın jaratıldı, 127 mıńǵa jaqın jańa jumıs ornı jaratıldı (4:21). **Bul Qaraqalpaqstan**da ekonomikanıń barlıq tarawlarında **makroekonomikalıq kórsetkishlerdiń turaqlılıǵı** dawam etip atırǵanın kórsetedi hám putkil elimiz qatarında **Qaraqalpaqstannıń ekonomikası da joqarı pátler menen rawajlanıp atırǵanınıń nátiyjesi bolıp tabıladı.**

Paydalanılǵan derekler:

1. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2017-jıl 8-avgust
2. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2018-jıl 31-avgust
3. «Erkin Qaraqalpaqstan». 2021-jıl 1-iyul
4. TA Ministerstvo ekonomiki Respubliki Karakalpakstan. Infografika: Socialno-ekonomicheskoe razvitie Respubliki Karakalpakstan za 2017-2021 godı. – N., 2022

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDÍ RAWAJLANDÍRÍWDA SPORT OYÍNLARÍNÍŃ ORNI

D.Q.Berdibaeva
QR Nókis qalası mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriwi bólimine qaraslı 59-sanlı mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemińiń metodist

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2017 – jılı 9 – sentyabrdegi «Mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemasın túp tiykarınan jetilistiriw ilajları haqqında» ǵı PQ- 3261-sanlı qararı elimizde mektepke shekemgi tálim – tárbiya, kishkene balalarımızdı mektepke tayarlaw hám mektepke shekemgi tárbiya hám bilimlendiriw sistemasın túp tiykarınan jaqsılaw boyınsha jumıslar burın kórilmegen dárejede jedel rawajlanıwdı basladı. Prezidentimiz qararları tiykarında mektepke shekemgi bilimlendiriw ministrligi dúzildi hám tiyisli basqarıw sisteması qáliplesti.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalarımızdıń rawajlanıwına qaratılǵpn «Ilk qadam» dástúrinde mektepke shekemgi tálim shólkemleriniń mámleketlik oqıw dástúrlerinde (Tashkent 2018) úlken mámleketlik talaplar belgilenedi. Onda balalarımızdıń salamat ósip óniwi, erkin pikirleytuǵın kámil insanlar bolıp jetilisiwi ushın barlıq kónlikpeler, ashıq shinig`iwlar, kewil ashar oyınlar, seyiller, sayaxatlar, bayram ertekleri ótkerilip barıwı názerde tutılǵan.

Respublikadamızda sońǵı jıllarda dene tárbiyası hám sporttı ǵalabalastırıw, xalqımız arasında salamat turmıs tárizin qáliplestiriw, imkaniyatı sheklengen insanlardıń fizikalıq reabilitaciyası ushın zárúr shárayatlar jaratıw hám de mámlekettiń xalıq aralıq sport maydanlarında múnásip qatnasıwın támiyinlew boyınsha izbe-iz ilajlar ámelge asırılıp atır. Sonday-aq, tálim mazmunın modernizaciyalaw, aldıńǵı shet

el tájiriybeleri tiykarında tálim sapasın asırıw búgingi kúnniń zárúrli wazıypaları qatarına kiredi.

Búgingi kúnde «Barkamal áwlad», «Úmit nálsheleri», «Universiada» sport oyınları jaslarımız arasında ótkeriw keń háwij alǵan. Bul álbette milliy oyınlarımız negizinen kelip shıǵıp qaliplesti desek te asıra aytqan bolmaymız.

Ózbekstan ǵárezsizligi sharapatı menen inam etilgen barlıq imkaniyatlar salamat áwladtı tárbiyalaw,olardıń fizikalıq hám ruwxıy jetikligin asırıwǵa qaratıldı. Xalıqtıń barlıq qatlamları arasında dene tárbiyası,sport, milliy mádeniy orınlarǵa sayaxat, mádeniy dem alıslar, milliy oyınlardan keń túrde tanısıwǵa degen ayrıqsha qızıǵıwshılıq artıp bardı. Dene tárbiyasınıń den-sawlıqtı saqlaw, miynet iskerligin asırıw, ómirimizdi uzayttırıp, hár bir insannıń ómirge degen qızıǵıwshılıǵınıń artıwına paydası kúshli ekenligin tereńnen sezindik. Bul boyınsha biz shańaraqta ata-anamızdan, ortalıqtan, jası úlken apa-aǵalarımızdan, ǵalaba xabar quralları esaplanǵan televidenie, radio hám gazeta jurnallardan hár kúni oqıp, esitip baramız. Bala ósip barıwı múmkin lekin onda fizikalıq jaqtan da, ruwxıy jaqtan da rawajlanıw bolmasa ol balanıń salamatlıǵı da, oy-órisi de tómen boladı.

Balalarımız milliy oyınlardı mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinen úyrenedi dep tolıq ayta alamız nege degende tárbiyalanıwshılarımız hár bir bayram seyillerinde yaki bayram erteliklerinde ózleriniń milliy sport oyınları menen qatnasadı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde háreketli oyınlardı shólkemlestiriw hám ótkeriwde ideyalıq, ilimiylik hám oyınnan paydalanıw rejege tiykarlanǵanlıǵın, tálim-tárbiyalıq hám salamatlastırıw nátiyjelerine baǵdarlanǵanlıǵı esapqa alınıwı zárúr.

Oyındı ótkiziwde basshılıq yamasa jol kórsetiwshi rol` pedagog, tárbiyashı hám járdemshilerge tiyisli bolıwı kerek. Oyın tálim-tárbiyalıq, salamatlastırıwda úlken áhmiyetke iye bolıp, kóbirek onı basqarıwǵa baylanıslı boladı. Usıǵan uqsas oyınlar járdeminde hár qıylı tárbiyalıq hám fizikalıq qásiyetlerdi jetilistiriw múmkin.

Milliy oyınlarımız arasında háreketli oyınlarımız talay ǵana sebebi bizin búgingi kúnimizge shekem jasap ótken ata-babalarımız insannıń hár tárepleme kamalatqa jetisiwinde oyınlardıń áhmiyeti hám úzliksizligine dıqqat qaratqan. Sońın ala olar tárepinen jıldıń barlıq pasıllarına mas ráwishteoyınlar oylap tabılǵan. Máselen báhárde ótkeriletuǵın oyınlar keń otlawlı jerlerde, say boylarında ótkeriletuǵın bolsa, qıs máwsimi shanalarda muzlı jerlerde ótkerilgen. Bul oyınlar hár pasıldıń ózine ayrıqsha sán bergen. Bul da joqarıda keltirip ótkenimizdey insannıń tábiyat penen uǵınlasıwınan derek beredi. Sebebi oyınlardıń sonshelli dárejede quwnaq, kewilli ótiwine de tábiyattıń tásiri júdá kúshli bolǵan. Oyınlar ushın tańlanatuǵın lipaslar da tábiyattıń gózzallıǵın sáwlelendirip turǵan.

Hár bir balanıń qanday jeńis yamasa áwmetsizliklerge ushırawı tikkeley balanıń ózine baylanısı . Itibarlı, ziyrek balalar tabıslar shoqqısına erise alǵan, bul balalarda óz ústinde islewi menen birge háreketsheń bolıwına da kúshli tásirin tiygizgen. Oyınlarda jas organizmniń talapları qanaatlandırılıp, dóretiwshilik iskerlik payda bolǵan. Bala bul oyınlar arqalı shaqqanlıq tapqırlıq, ziyreklilikke tárbiyalanadı. Qala berse olar oyın arqalı kóp nárselerdi úyrenip aladı. Demek biliwge bolǵan kognitiv talap hám oyın

arqalı atqarılǵan. Oyınlar ráńba reń. Olardıń mazmunı, shólkemlestiriliwi, qollanılatuǵın buyımları túrlishe.

Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı rawajlandırıwda milliy sport oyınlarınıń ornı júdá ayrıqsha. Balalarımız milliy oyınlarımız arqalı hár tárepleme rawajlanadı, shınıǵadı, elin,xalqın, tuwılǵan ana topıraǵın qádirlew, qásterlewge umtıladı, watanǵa degen súyispenshilik sezimleri qáliplesedi. Durıs búgingi kúnde balalarımızdı milliy oyınlardı úyretiwge shańaraqlarımızda onshelli dárejede itibar qaratılıp atırǵanı joq. Máselen Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde balalarımızdıń hár tárepleme rawajlanıwları ushın barlıq múmkinshilikler jaratılǵan. Máselen rawajlandırıwshı oyınlar, oyın shınıǵıwlarınıń ótkeriliwi, dógerek átirapqa seyil, tábiyat qoynına sayaxat bulardıń barlıǵı balalarımızǵa milliy sport oyınların úyretiw menen birge alıp barılıp atırǵan tárbiyalıq jumıslar esaplanadı. Máselen: teppek degen oyın bolatuǵın edi, bul oyın altı jeti bala yaki qız bolıp oynasa da boladı. Onǵa shekemgi keteksheler jerge sızılıp, oǵan teppekti taslaydı (onsha awır da, jeńil de bolmaǵan zat(buyım))soń onı birinshi ketekke taslap soń ayaǵı menen basqa ketekshelerge de alıp baradı. Eger teppek keteksheden shıǵıp ketse yaki sızıqta turıp qalsa ol bala oyında utılǵan boladı hám basqa bala dawam ettiredi. Bul oyın balalardıń hár tárepleme shaqqan hám ziyrek bolıwına tárbiyalaydı.

Biziń mámleketimizde ósip kiyatırǵan jas áwladtı tárbiyalaw ámeliyatı sonı málim etedi, balalarda hám óspirimlerde joqarı tárbiyalıq hám fizikalıq qásiyetlerin jetilistiriwdiń eń baslı qurallarınıń biri bolıp esaplanadı. Ásirese, mektepke shekemgi jastaǵı hám mektep jasındaǵı balalardıń fizikalıq tárbiyasında júdá úlken orındı iyeleydi, sebebi olar densawlıqtı saqlaw hám jaqsılawda, fizikalıq rawajlanıwdıń normal bolıwına, háreket tájiriybesiniń kompleksli jetilisiwine qolaylıq tuwdıradı.

Milliy sport oyınları arqalı balalarımız sap deneli, uqıplı¸shakqan, ziyrek hám sulıw sımbatqa iye boladı. Búgingi kúnde sprort rawajlandırıwǵa qaratılıp atırǵan barlıq itibardıń tegizinde jaslarımızdıń salamatlıǵı, olardıń haqıyqıy insan bolıp jetilisiwi baslı maqsetimiz etip alınǵan. Biz oyınlardı tek balalar baqshalarında yaki bolmasa mektepte úyretedi dep túsinbewimiz kerek. Siz ózińiz balalıǵınızda qanday oyınlar oynadıńız eń bolmaǵanda olardıń atamaları menen tanıstırıp barıń. Olar bul oyınlar arqalı tek salamat bolıp qalmastan sanawdı, sóylewdi, anıq hám nıq qádem taslawdı, erkin pikirlewdi óziniń pikirin anıq aytıwdı úyrenedi.

Sonıń ushın háreketli júkleme optimal bolıwı ushın onı baqlap barıw zárúr. Oyın menen turaqlı shuǵıllanıwda shaqqanlıq júklemeni qollanıwı múmkin, sebebi balalar organizmi áste-aqırınlıq penen úyrenisip barıwı shárt.

Ádebiyatlar:

1. O`zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. //Barkamol avlod –O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.

2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 29 dekabrdagi “2017-2021 yillarda maktabgacha tálim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari twǵrisida”gi PQ-2707-sonli qarori.

3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining «Maktabgacha tálim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari twǵrisida»gi PQ-3261-sonli qarori. 2017 yil.

4. O’zbekiston Respublikasi «Davlat maktabgacha tálim muassasalari to’ǵrisida”gi Nizomi.-T., 2017.
5. O’zbekiston Respublikasi «Nodavlat maktabgacha tálim muassasalari twǵrisida”gi Nizomi.-T., 2017.
6. P.Shılmanov Milliy balalar oyını. Qaraqalpaqstan baspası Nókis 1996 j.
7. S.Kewlimjaeva. P.Shılmanov. Sh.J.Kochanov Mektepke shekemgi jastaǵı milliy hareketli oyınlardı úyretiw

SUMMATIV BAHOLASH SHAROITIDA O‘QUVCHILARNING MEDIASAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH AMALIYOTI.

Qodirova Dilnoza Abdusalim qizi
Termiz shahar 23-umumta’lim maktabi o‘qituvchisi
dilnozaqodirova2402@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yangi baholash tizimida umumta’lim maktab o‘quvchilarining mediasavodxonligini oshirish uchun lozim bo‘lgan amaliy ishlarning loyihalari keltirilgan.

Kalit sozlar: Mediasavodxonlik, ta’lim tizimi, integratsiya, OAV, axborot, fakt, ma’lumot.

Kirish: Butun dunyoda ijtimoiy mediadan foydalanish tez sur'atlar bilan o‘sib bormoqda va maktablar undan o‘rganish, o‘qitish va baholash faoliyati uchun foydalanishni rivojlantirmoqda. Ularning ta'lim maqsadlarida foydalanish imkoniyati va boshqa imkoniyatlari haqida ortib borayotgan dalillarga qaramasdan, yangi baholash tizimida ulardan foydalanishga juda kam e'tibor berilgan. Ijtimoiy media o‘quvchilarga g‘oyalar almashish, muloqotdagi bo‘shliqlarni bartaraf etish va ma’lumotlarni ko‘rib chiqishda yordam beradigan o‘rganish va o‘qitishning ajralmas platformasiga aylanishi ayni bizning maqsadimizdir.

Axborot ko‘p va har doim ham ishonchli bo‘lmagan bugungi raqamli asrda mediasavodxonlikni oshirish juda muhimdir. Quyida ta’lim muassasalarida va undan tashqarida mediasavodxonligini oshirishning amaliy usullari keltirilgan.[Кадыров: 25]

1. Tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini o‘rgatish: O‘quvchilarni manbalarning ishonchliligini baholashga undash va mualliflik huquqini va ularning tajribasini, platforma ishonchliligini va aynisa faktni yolg‘on ma’lumotdan farqlashga o‘rgatish. O‘quvchilarga siyosiy, madaniy yoki tijorat ta'siri kabi ommaviy axborot vositalaridagi noto‘g‘ri fikrlarni aniqlashga yordam berish va bu noto‘g‘ri ma’lumotlar taqdimotiga qanday ta’sir qilishini tushunishga yordam berish mediasavodxonlik ko‘nikmalarini o‘quvchilarda rivojlantirishda asosiy vositadir.

2. Har xil turdagi ommaviy axborot vositalarini tahlil qilishni mashq qilish: Yangiliklarni solishtirish, o‘quvchilarga turli ommaviy axborot vositalari bir xil voqeani qanday yoritayotganini solishtirish kerak. O‘qituvchi o‘quvchilar bilan ohang, so‘z tanlash va rasmdagi farqlarni muhokama qilishi, reklamalarni ajratib ko‘rsatishi, yani OAVning iste'molchi xatti-harakatlariga qanday ta'sir qilishini tushunish uchun reklamalarda qo‘llaniladigan usullarni (vizual belgilar, hissiy joziba) tahlil qilishi muhimdir. O‘quvchilarning ijtimoiy mediani o‘rganish orqali talabalarga ijtimoiy

media algoritmlari qanday ishlashini va kontentni bosish, yoqtirish yoki ulashish uchun qanday boshqarish mumkinligini o'rgatish mumkin.[Eshmurzaevich:36]

3. Media yaratish bilan shug‘ullanish, kontent yaratish: O‘quvchilarni o‘z ommaviy axborot vositalarini, yani bloglar, videolar, podkastlarni yaratishga undash, shu bilan birga aniqlik va adolat kabi axloqiy jurnalistika standartlariga e'tibor qaratish. O‘quvchilar bilan hamkorlikda loyihalar yaratish, o‘quvchilar turli media formatlari (masalan; infografika, video, taqdimot) yordamida mavzuni tadqiq qilishlari va taqdim etishlari kerak bo‘lgan guruh loyihalarini ishlab chiqishi kerak. Shuningdek,ular o‘z tengdoshlarining ishini baholashi, yani, o‘quvchilarga bir-birining media ijodini baholashga ruxsat berish kerak, bu esa media tuzilishi va mazmunini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

4. Mediasavodxonligi vositalari va o‘yinlaridan foydalanish faktlarni tekshirish vositalari: O‘quvchilarga Snopes, FactCheck.org yoki Google Fact Check Explorer kabi faktlarni tekshirish veb-saytlaridan qanday foydalanishni o‘rgatish kerak. Mediasavodxonligi o‘yinlari: “Yomon yangiliklar” (soxta yangiliklar haqida o‘rgatuvchi) yoki “ noto‘g‘ri ma’lumotni aniqlashni o‘rgatadi” kabi interaktiv o‘yinlarni darslarga qo‘shish dars davomida kreativlikni taminlaydi. O‘quvchilar ishonchli manbalarni topish va da'volarni taqqoslash orqali virusli noto‘g‘ri ma’lumotlarni yo‘q qilishlari kerak bo‘lgan mashqlardan foydalanish ularda mediasavodxonlikni rivojlantirishda amaliy ahamiyatga ega.

5. Munozara va munozaralarga mezbonlik qilish: O‘qituvchi dars davomida o‘quvchilar bilan joriy voqealar bo‘yicha muhokamalarga o‘rin berishi. Ularni turli manbalardan maqolalar olib kelishga, farqlarni muhokama qilishga va axborotni tanqidiy baholashga undash. Noto‘g‘ri ma'lumotlar bo‘yicha bahslar olib borish "Soxta yangiliklar bilan qanday kurashish mumkin?" kabi mavzularda bahslarni tashkil qilish yoki "Ijtimoiy media kompaniyalari noto'g'ri ma'lumotni politsiya qilish uchun javobgar bo'lishi kerakmi?" kabi mavzularda bahs munozara tashkil etish. Ulani erkin fikrlashga undabgina qolmasdan mediasavodxonligining o‘sishiga olib keladi.[Қодиров:10]

6. Mas'uliyatli raqamli fuqarolikni targ‘ib qilish va onlayn xulq-atvor: o‘quvchilarga internetda mas'uliyatli xatti-harakatlar, shu jumladan ma'lumotni axloqiy almashish va manbalarga murojaat qilish muhimligini o‘rgatish muhimdir. Maxfiylik va xavfsizlik qoidalarini bilish savodxonlik uchun asosiy o‘rin tutadi. O‘quvchilarga shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va raqamli platformalarda maxfiylik sozlamalarini tushunishga o‘rgatishjuda muhimdir.[Кадыров:35] Ularning onlayn faoliyati ularning raqamli muhitiga qanday hissa qo‘shishi va ularning obro‘siga uzoq muddatli ta'sir ko‘rsatishi mumkinligini o‘quvchilar bilan muhokama qilish kerak.

7. Ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlik qilish, ota-onalar uchun seminarlar: Ota-onalar uchun media savodxonligi bo‘yicha seminarlar o‘tkazish, ularga farzandlari ommaviy axborot vositalarida qanday xavfsiz harakat qilishi kerakligi haqida o‘rgatish, ular farzandlariga bu to‘g‘risida farzandlariga yordam berishi uchun o‘zlari yetarli ma’lumotga ega bo‘lishi muhimligini tushuntirish kerak. Jamoatchilikni mediasavodxonligi bo‘yicha kompaniyalar yoki tashabbuslarga jalb

qilish.Masalan; muhim ommaviy axborot vositalari mavzularida davlat xizmatlari e'lonlarini yaratish, bu borada kutubxonalar va media markazlar bilan hamkorlik qilish, faktlarni tekshirish yoki media yaratish bo‘yicha seminarlar kabi resurslarni taqdim etish uchun kutubxonalar bilan hamkorlik qilish o‘quvchilarda mediasavodxonlikni oshirish uchun juda ajoyib amaliy loyiha deb hisoblayman.[Eshmurzaevich:15]

8. Mediasavodxonlikni o‘quv dasturiga kiritish,intizomlararo integratsiya: Mediasavodxonlik bitta mavzu bilan chegaralanib qolishi shart emas. Uni tarix (tarixiy manbalarni tahlil qilish), fan (ilmiy da'volarni baholash) va til san'ati (yangilik maqolalari yoki hikoyalarini tanqid qilish) kabi mavzular bo‘yicha birlashtirish kerak. Maktablarda mediasavodxonligi bo‘limi yaratish kerak. Bu esa soxta yangiliklar, raqamli maxfiylik va axloqiy kontent yaratish kabi mavzularni qamrab oluvchi mediasavodxonlikka bag‘ishlangan maxsus bo‘lim yoki kursni loyihalashdir.[Қодиров:15] Haqiqiy hayot senariylaridan foydalanish, noto‘g‘ri ma'lumot yoki virusli tarkibga oid amaliy tadqiqotlardan foydalanish va o‘quvchilardan tarkibning kelib chiqishini kuzatish, uning ta'sirini o‘rganish va uni hal qilish yo‘llarini taklif qilish mediasavodhonlikni amaliy jihatdan rivojlantirish uchun bosqich bo‘lib hizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1.Кадыров Б. Э. ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ҲУНАРМАНДЧИЛИККА ОИД ТАЯНЧ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ЭЛЕКТРОН АХБОРОТ ТАЪЛИМ МУҲИТИДА РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДИДАКТИК МОДЕЛИ: DOI: https://doi. org/10.53885/edinres. 2021.37. 29.058

2. Қодиров Бахтиёр Эшмурзаевич Термиз давлат университети, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №. 1-Махсус сон. – С. 128-132.

3. Eshmurzaevich Q. B. O’QUVCHILARNING «TEXNOLOGIYA» FANIDA HUNARMANDChILIKKA OID MAXSUS KOMPETENSIYALARINI RAQAMLI TA’LIM MUHITDA RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI //Наука и технологии. – 2023. – Т. 1. – №. 2.

KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILARNING BADIIY ASARNI IDROK ETISHDAGI PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Maxsutova Elvira Azat qizi
Ajiniyoz nomidagi Nukus Davlat Pedagogika instituti
Ellikqal’a pedagogika fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etish jarayoni ularning psixologik rivojlanishiga muhim ta’sir ko‘rsatadi. Bolalik davrida o‘quvchilar asarlar orqali voqelikni o‘rganadi, o‘zlariga xos dunyoqarash shakllantiradi va his-tuyg‘ularini ifodalash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu yoshda ularning idrok qilish qobiliyati hali to‘liq shakllanmagan bo‘lib, ular asarni oddiy va aniq tasvirlar, qiziqarli voqealar orqali qabul qilishga moyildirlar. Shu bois, kichik yoshdagi o‘quvchilarga mo‘ljallangan badiiy asarlar mazmuni o‘ziga jalb etadigan, tasavvurlarini kengaytiradigan va hissiyotlarini o‘stiradigan tarzda bo‘lishi zarur.

Badiiy asarni idrok etish jarayoni murakkab va ko'p qirrali bo'lib, unda psixologik omillar muhim o‘rin tutadi. Bu jarayon o‘quvchi yoki tomoshabinning ma’naviy dunyosi, dunyoqarashi, tajribasi va hissiy holatiga bog‘liq bo‘lib, quyidagi asosiy xususiyatlarga ega:

1. Hissiy ta’sir: Badiiy asar ko‘pincha o‘quvchi yoki tomoshabinning his-tuyg‘ulariga ta’sir ko‘rsatadi. Bu ta’sir mazmunli bo‘lishi mumkin, chunki asarning obrazlari, voqealari, syujeti va tilidan paydo bo‘lgan hislar ularning ongida chuqur iz qoldiradi. Asar qanchalik hissiyotga boy bo‘lsa, u shunchalik kuchli taassurot uyg‘otadi.

2. Individual tafakkur va tasavvur: Har bir shaxs badiiy asarni o‘z dunyoqarashidan kelib chiqib, o‘ziga xos tarzda talqin qiladi. Bu esa asarni o‘ziga xos individual idrok qilish imkonini beradi. Shaxsning hayot tajribasi, bilim darajasi va psixologik holati asar mazmunini tushunishiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

3. Tasavvur va empatiya: Badiiy asarni o‘qish yoki tomosha qilish jarayonida odamda tasavvur va empatiya rivojlanadi. U asarda tasvirlangan personajlarning his-tuyg‘ularini o‘zida his qilishga harakat qiladi, bu esa unga voqealarni chuqurroq his qilish va anglash imkoniyatini beradi.

4. Kreativ tafakkur: Badiiy asarni idrok etish jarayonida kreativ tafakkur ishlatiladi. O‘quvchi yoki tomoshabin asarda tasvirlangan hodisalar va personajlar orqali yangi g‘oya, tushunchalarni shakllantiradi. Bu ijodiy yondashuv asarni yanada boy his qilishga yordam beradi.

5. Motivatsiya va o‘z-o‘zini anglash: Ko‘p hollarda asar o‘quvchida motivatsiya uyg‘otadi, hayotga nisbatan yangi qarashlarni shakllantiradi. Bu jarayonda shaxs o‘zini va o‘zidagi ba'zi jihatlarni kashf etadi, o‘z his-tuyg‘ularini chuqurroq anglaydi.[Аҳмадова, Д. (2010)]

Badiiy asarlarni idrok etish kichik yoshdagi o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishida asosiy negiz hisoblanadi. Ular orqali bolalar hayotiy tajriba, hissiy bilimlar va estetik tushunchalarni shakllantiradi. Badiiy asarlarni o‘qish jarayonida o‘quvchilarda tasavvur, diqqat, hissiyot va tafakkur kabi psixologik jarayonlar rivojlanadi.

Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etish jarayoni yosh psixologiyasi nuqtayi nazaridan o‘ziga xos bo‘lib, bolalarning intellektual va hissiy rivojlanishiga bog‘liq. 7-10 yosh oralig‘idagi bolalar asosan voqealar rivoji va qahramonlarning tashqi faoliyatiga e’tibor qaratadilar.Ularning idroki obrazli va tasviriy tafakkur orqali amalga oshadi.Kichik yoshdagi o‘quvchilarning tasavvur qilish qobiliyati kuchli bo‘lib, ular o‘qilgan asarlarni o‘zlari uchun hissiy va tasviriy jihatdan jonlantiradi. Badiiy asarni tushunishda bolalar voqea joylari, personajlar va vaziyatlarni o‘z tasavvurlarida shakllantiradilar. Bu davrda ular ko‘proq voqealarni real hayot bilan bog‘lashga harakat qilishadi. [Qosimova 1998].

Kichik yoshdagi o‘quvchilar badiiy asarni idrok etishda ko‘proq hissiy tajribalarni boshdan kechiradilar. Asar qahramonlarining his-tuyg‘ulari, ularning boshidan kechirgan voqealar o‘quvchilarga kuchli ta’sir qiladi. Shu bilan birga, bolalarning o‘z hayotiy tajribasi cheklangan bo‘lganligi sababli, ular ba’zi murakkab hissiyotlarni tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.Diqqatning barqarorligi kichik

yoshdagi o‘quvchilarda hali to‘liq rivojlanmagan bo‘lganligi sababli, badiiy asarni idrok qilish jarayonida ularning diqqatini uzoq vaqt davomida bir joyga jamlash qiyin bo‘lishi mumkin. Shu sababli qisqa va sodda hikoyalar bolalarga yaxshiroq yetib boradi. O‘quvchilarning eslab qolish qobiliyati, ayniqsa, obrazlar va voqealarning tashqi ko‘rinishlariga asoslanadi. O‘qituvchining vazifasi o‘quvchilarga badiiy asarlarni to‘g‘ri tushunishga yordam berishdir. Buning uchun asar mazmunini bolalar dunyoqarashiga moslashtirib, ularning idrokini yo‘naltirish muhimdir. Savollar berish, voqealar rivoji bo‘yicha mulohaza qilishga yo‘naltirish orqali o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish mumkin.

Xulosa:Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etish jarayoni ularning yoshiga, tafakkur darajasiga va hissiy rivojlanishiga bog‘liq. Ularning idroki obrazli va hissiy bo‘lib, asar qahramonlarining faoliyati va his-tuyg‘ulariga e’tibor qaratadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarning badiiy asarni idrok etishida ularning yoshiga mos hissiy va aqliy o‘ziga xosliklar muhim ahamiyatga ega. Bu yoshdagi bolalar asosan aniq va jonli tasvirlarni tushunishga moyil bo‘lib, ko‘pincha voqealarni hissiyotlar orqali qabul qiladi. Ular uchun qahramonlarning sodda, o‘ziga yaqin bo‘lgan his-tuyg‘ularini tushunish, hikoyadagi hodisalarni o‘z hayotiy tajribasiga moslab idrok qilish osonroqdir. Shu bilan birga, kichik yoshdagi bolalar o‘quv materialidan tezda zerikib qolishi mumkin, shuning uchun asar o‘quvchining e’tiborini ushlab turish uchun qiziqarli syujet va ko‘rgazmali tasvirlarga boy bo‘lishi lozim. Yana bir muhim jihat shundaki, kichik yoshdagilar asar personajlari bilan o‘zlarini bog‘lab, ularning harakatlariga taqlid qilishga intilishadi. Bu esa ularga nafaqat o‘zlarini anglash, balki jamiyatdagi turli hissiy holatlarni tushunishga ham yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, kichik yoshdagi o‘quvchilar badiiy asarni idrok qilish jarayonida ularning o‘ziga xos dunyoqarashi va qiziqishlariga moslashgan asarlar orqali ularning o‘quvchanligi va ijodiy qobiliyatlarini oshirish mumkin. Shu bois, ularni asardagi voqealarga hamdardlik va qiziqish bilan yondoshish imkonini beradigan yondashuvlar qo‘llanilishi zarur. O‘qituvchilar esa o‘quvchilarning idrok jarayonini to‘g‘ri yo‘naltirishda muhim rol o‘ynaydilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдуллаев, А. (2015). “Болаларда адабий асарларнинг эмоционал идроки”. Педагогика фанлари журнали, 3(7), 25-29.
2.Абдураҳмонов,Ш. (2005). Психология таълими ва тарбияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи.
3.Аҳмадова, Д. (2010). Болалар психологияси. Тошкент: Фан.
4.Бронфенбреннер,У.(1996). Инсон ривожланиши: системали таҳлил. Москва: Просвещение.
5.Виготский, Л.С. (2006). Ривожланиш психологияси. Тошкент: Ўқитувчи.
6.Гельмонт,И.А. (2004). Ижодий фаолият ва унинг болалар психологиясидаги ўрни. Москва: Юрайт.
7.Qosimova Q. “2-sinflarda onatili darslari”, T. “O‘qituvchi”, 1998 yil

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA UNDOSH TOVUSHLARNI O‘RGATISH DARSLARIDA INNOVATSION METODLARDAN FOYDALANISH.

Tursunova Sitora Uzoqjonovna

Ajiniyoz nomidagi NDPI Ellikqal’a pedagogika fakulteti Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 4-kurs talabasi

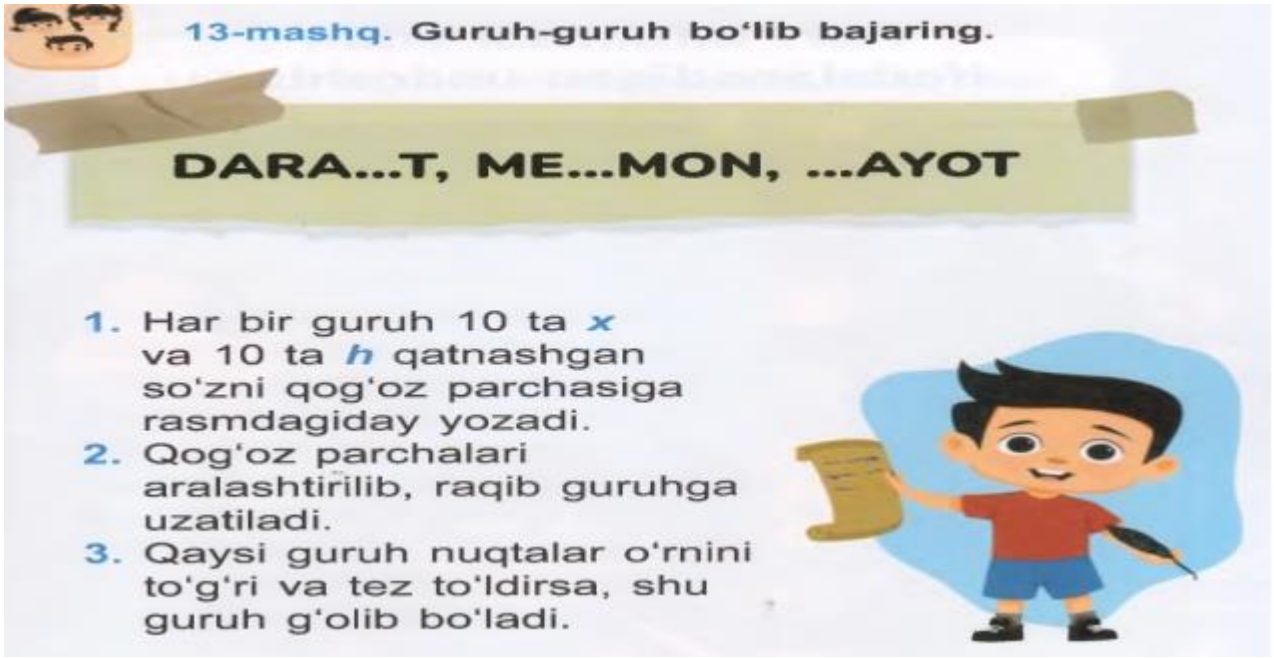
Prezidentimiz ta'kidlaganidek, “Innovatsiya — bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni aynan innovatsion g'oyalar asosida boshlashimiz kerak. Innovatsion rivojlanish va raqamli iqtisodiyot yo'liga o'tishimiz bejiz emas. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi”. [1]

O‘quvchilar ko‘pincha tovush bilan harfni aralashtirib, xatoga yo‘l qo‘yadilar. Ularda grafik malakani shakllantirish uchun quyidagilarni o‘rgatish zarur:

... Jo‘ja, jajji so‘zlaridagi j tovushi (jarangli, portlovchi) ham jurnal, vijdon so‘zlaridagi j tovushi (jarangli, sirg‘aluvchu) ham bitta j harfi bilan ifodalanadi. [2]

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda biz ham pedagogika sohasida q0ldan kelgancha innovatsion g‘oyalar asosida innovatsion metodlar yaratishga qaror qildik. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitishni tashkillashtirish, o‘quvchini ushbu fanga qiziqtirish maqsadida, undosh tovushlarni o‘qitish mavzusida (J va dj; X va h undosh tovushlarini o‘quvchilarga tushuntirish, 2-sinf darsligida berilgan) yangicha metod va unga ta’rif. 2-sinf ona tili 1-chorak uchun tayyorlangan 2024-yilgi darslikning 5-mavzusida j va dj, x va h undoshlarini bir-biridan farqlash bo‘yicha qator mavzular berilgan bo‘lib, ulardan ma’lum bir mavzuni tanlab, shu mavzuni tushuntirish shaklini ko‘rib chiqamiz.

Yuqorida 2-sinf darsligidan mashqlar namunasi keltirildi. Ushbu mashqlarni ishlashda "Chaqmoq" metodini tavsiya qilaman. O‘ylashingiz mumkin chaqmoq tabiat hodisasi deb, ammo bu metod tabiat hodisasiga aloqasi yo‘q. Uning nomini o‘quvchilar, hozirgi yoshlar qiziqishidan kelib chiqqan holda, "Chaqmoq" multfilmi bilan bog‘ladim. Metod haqida esa pastda batafsil ma’lumot beraman.

"CHAQMOQ" metodi

Ushbu metodimiz haqida:

Birinchidan, bu metodni bir dars boshidan oxirigacha qo‘llasak bo‘ladi. (Yangi mavzuni tushuntirgandan uyga vazifa berish muddatigacha bo‘lgan vaqt)

Ikkinchidan, ushbu didaktik o‘yin orqali sinfdagi barcha o‘quvchilarni bilimini baholashimiz mumkin. Ham jamoaviy, ham individual shug‘ullanish imkoniyati.

Uchinchidan, ushbu metodimiz faqatgina bir fan doirasida cheklanib qolmaydi. Barcha fanlar uchun bir. Qo‘llay olsangiz albatta.

Xo‘sh buni bajarish tartibi qanday? Ushbu savolga javob tariqasida. (30 ta o‘quvchi uchun mo‘ljallangan varianti)

1.Har jamoada 10 nafar o‘quvchi qilib guruhlarga bo‘lish. Bunda jamoalarimizga faqatgina tartibini bilish uchun 1-2-3- guruh deb nom beramiz. "Zukkolar", "Bilimdonlar" kabi nom berilmaydi.

2.O‘quvchi soniga mos ravishda savol yoki topshiriq berish;

3.Ularga berilgan yo‘lak va mashina rangi bilan tanishtirish;

4.Savollarga to‘g‘ri javob bergan jamoaning mashinasi oldinga harakatlanishi va javob bera olmaganning mashinasiga esa jarima solish (jarimani o‘zingiz belgilaysiz);

5.Va oxirida hech qanday nomga ega bo‘lmagan jamoalarning birinchi finalga yetib kelganiga "CHAQMOQ" nomini berish.

O‘quvchilarda shakllanadi:

-o‘z ustida ishlash va jamoaviy harakatlashish ko‘nikmasi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akbarxon SOBIRXONOV, Innovatsiyalar Milliy ofisi bosh direktori o'rinbosari. Maqolasidan olindi.
2. "Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi" K. Qosimova, S. Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev. Toshkent. 2022. 162- bet. [2]

TEXNOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA IMMITATSION VERTUAL TA’LIM VOSITALARIDAN FOYDALANISH

Miratdinova Gulayim Abilqayir qizi
Ajiniyoz nomidagi NDPI 2 kurs talabasi

O‘quv jarayonida ta’lim vositalaridan foydalanishdan maqsad - qisqa muddatga yuqori samaradorlikka erishish uchun zarur shart sharoitlar yuzaga keltirishdan iborat.

Hozirgi kunda ta’lim vositalarning yangi, ilg‘or turlaridan ta’lim jarayonida keng qo‘llanilmoqda. Immitatsion vertual ta’lim vositalarida ana shunday samarali vositalardan bo‘lib, u o‘quvchilarni amaliy mehnat faoliyatiga, tayyorlash bilan bir qatorda ongini boyitishga, nazariy bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga yordam beradi[1].

“Vertual” atamasi lotin tilidan olingan bo‘lib, u reallik moxiyatiga ega, biroq amalda mavjud bo‘lmagan qandaydir narsani talqin etiladi. Vertuallik muayyan ijtimoiy holatlarni kompyuterda “jonlashtirish” va kompyuterdan foydalanuvchining bu jarayonda bevosita ishtirok etishini ta’minlaydi. “Vertual hayot” deganda bu inson va kompyuterning majmuaviy multimedia-operativ vositalar yordamida amalga oshiriluvchi uch o‘lchamli (ko‘rish, eshitish va xis qilish) o‘zaro harakati texnologiyasi tushuniladi.

Immitatsion virtual ta’lim vositalari qisqa vaqt va real sharoitlarda texnologik tayyorgarligini takomillashtirishini ta’limlash bilan birgalikda o‘quvchilarda ko‘rish, eshitish hamda xis qilish kabi qobiliyatlarni rivojlantiradi[2].

Immitatsion virtual ta’lim vositalari- bu ta’lim sifati va samaradorligini oshirish maqsadida ma’lum bir belgilangan o‘quv vazifalarini yechish imkonini beruvchi va asosiy o‘quv axborotlari sifatida o‘rganish obyektlarining mexanik o‘xshashligi nazariyasi asosida yaratiladigan immitatsion modeldan iborat bo‘lgan texnik vositalar majmuasidir.

Immitatsion virtual ta’lim vositalarni qo‘llash qamrovi juda ham keng bo‘lib, o‘z ichiga quyidagilarni oladi: o‘quvchilarni kasbga yo‘naltirish; dastlabki tashxis; o‘rganilayotgan jarayon yoki asbob uskunalar harakatlarining umumiy tamoyillarini o‘rganish; aqliy, motorli va sensomatorli ko‘nikmalarni shakllantirish; asbob-uskunalar tashxisining muqobil ko‘nikmalarini shakllantirish; tajriba holatidagi obyektni boshqarish tajribasini o‘zlashtirish; tajribali ishchilarning mehnat faoliyatini kuzatish va o‘rganish[3].

Immitattsion vertual ta’lim vositalaridan foydalanish jarayonida kompyuter ichidagi va uning yordamida hosil qilinayotgan muayyan jarayonni tezlashtirish yoki sengellashtirish imkoniyatining mavjudligidir. Immitatsion virtual ta’lim vositalari xuddi shu jihatiga ko‘ra alohida didaktik ahamiyatga ega bo‘lib, ular yordamida

o‘quvchilar bilim ko‘nikma va malaka hosil qilish zarur bo‘lgan jarayonlar mohiyatini to‘la o‘zlashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Immitatsion vertual ta’lim vositalarining afzalliklari quyidagilar bilan tavsiflanadi: yangi aloqa imkoniyatlarini ochib beradi; masofadan turib boshqarishning yangi usullarini qo‘llash imkoniyati yaratiladi; psixologik nuqtai nazardan o‘quvchi vertual hayotga tez moslashadi; o‘quvchilarda “vertual ishlab chiqarish” ko‘nikma va amalakalarini hosil qiladi; mashq jarayoni orqali o‘z-o‘zini nazorat qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi; ishlab chiqarish jarayonida o‘zining jimoniy va psixologik kuchini taqsimlay olish malakasini o‘zlashtiradi:

- yangi bilim, ko‘nikma va maalakalarni o‘zlashtirish jarayonida to‘la erkinlikka erishadi;

- o‘z xatolarini tan olgan holda ularni immitatsion vertual xolatini qayta takrorlash orqali bartaraf qila oladi;

Immitatsion virtual ta’lim vositalarining murakkabligi, xususan tasvir va animatsiyalarning to‘g‘ri, aniqligiga bog‘liq. Biroq ta’lim vositasi sifatida immitatsion virtual vositalar quyidagi psixologik va pedagogik talablarga javob bera olish zarur: ularda shakllangan ko‘nikmalar o‘zining tuzilmasi bo‘yicha mehnat faoliyati ko‘nikmalariga mos kelishi; ta’lim vositalari real sharoitga o‘tish paytida salbiy samara bermasligi; undan foydalanishda shart-sharoitning o‘zgarishini nazarda tutish; metodik maqsadga yo‘natirilganligi va zaruriy miqdordagi mashqlar bilan ta’minlangan bo‘lishi shart[4].

Xulosa umuman olganda texnologiya ta’limida immitatsion ta’lim vositalari xizmatidan barcha talablar asosida to‘g‘ri foydalanish o‘quvchilarni amaliy ko‘nikma va malakalarini qisqa muddatda, samarali va puxta o‘zlashtirib olishlariga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. “Ta’lim to‘g‘risidagi” Qonun T. “O‘zbekiston” 2020 48 b.
2. Ананьев Б.Г. Некоторые проблемы психологии взрослых М. 2006 – 112 стр.
3. Змеев С.Н. Образование взрослых. Мир образ. М. 2009 - №5
4. Turdiyev E. J. Katta yoshlilarni o‘qitishda androgogik yondashuv Urganch Ilm sargashmalari 2022 №12 124-127 b.

KIRIS DÚZILMELI QOSPALANǴAN JAY GÁPLERDI OQÍTÍW

Aytbaeva Shadiyana Yerpolat qızı
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Túrkiy tiller fakultetiniń 4ª –kurs talabası

Túrkiy tillerindegi grammatikalıq ádebiyatlarda kiris dúzilmelerdiń morfologiyalıq jaqtan belgili sóz shaqapları hám sóz dizbekleri arqalı bildiriletuǵını sóz etiledi. Akademiyalıq sabaqlarǵa arnalǵan dástúriy grammatikalarda kiris dúzilmeler morfologiyalıq bildiriliwi jaǵınan eki toparǵa bólinedi: atawısh sózler toparı; feyil sózler toparı.

Kiris sózler hám kiris sóz dizbekleriniń morfologiyalıq ańlatılıw hár túrli, sonlıqtan da olardıń morfologiyalıq tábiyatın anıqlawda izertlewshilerdiń pikirleri de hár qıylı.

Qaraqalpaq tilindegi kiris dúzilmelerdi oqıtıw ushın biz tómendegishe bir saatlıq islenbe tayarlap názeriińizge usınbaqshımız**.**

Sabaq túri: dástúriy.

Oqıw sabaǵınıń forması: Kishi toparlarda jumıs islew.

Oqıw sabaǵınıń maqseti: Qospalanǵan jay gáplerdegi kiris sózler, kiris sóz dizbekleri, kiris gápler haqqında maǵlıwmat beriw, olardıń intonaciyasın, irkilis belgilerin, stilin úyreniw.

Oqıtıw metodları hám texnikası: Prezentaciya, rezyume texnologiyası.

Oqıtıw quralları: Proektor, informaciyalıq támiyinlew marker, skotch, qaǵaz betleri, doska, por.

Oqıtıw shártleri: Kishi toparlar menen jumıs islewge beyimlesken oqıw xanası

1-etap. Shólkemlestiriw. Muǵallim klasqa kirip kelip oqıwshılar menen sálemlesedi. Klastıń tazalıǵın tekseredi, oqıwshılardıń qatnasın barlaydı.

2-etap. Úy tapsırmasın soraw. Muǵallim keshegi ótilgen tema boyınsha úyge berilgen shınıǵıwlardı tekseredi. Otilgen tema boyınsha bir qansha sorawlar beredi. Bul jerde «Blic soraw» metodınan paydalansa boladı.

3- etap. Taza temanı túsindiriw. Muǵallim taqtaǵa búgingi sáneni hám taza temanı jazadı. Taza temamız «Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gápler». Onıń ushın kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gápler boyınsha aldın ala tayarlanǵan slaydlardı proektor yaki vizual materiallar arqalı prezentaciya isleydi. Muǵallimniń wazıypasına tómendegiler kiredi:

1.Tema boyınsha talaslı pikirlerdi túsindiredi.

2. Prezentaciya isleydi.

3. Mektep sabaqlıǵındaǵı hám dástúriy grammatikalardaǵı termin máselesine keńinen toqtaydı.

4-etap. Taza temanı bekkemlew. Bunda oqıwshılar tómendegilerdi ózlestiredi:

1. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gáplerdiń morfologiyalıq bildiriliwin.
2. Sintaksislik baylanıs hám sintaksislik qatnaslardı.
3. Kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gáplerdiń stillik xızmeti.

5-etap. Juwmaqlaw. Muǵallim sabaqqa belsene qatnasqan oqıwshılardı bahalaydı hám úyge wazıypa beredi.

Taza temanı úyretiw barısında muǵallimniń iskerligi birinshi orında turadı. Máselen, muǵallim sabaqtıń temasın aytıp ótedi, ádebiyatlar menen tanıstıradı.

(1-qosımsha).

Usınılǵan ádebiyatlar:

1. Dáwletov M. Házipgi qapaqalpaq tilinde qospalanǵan jay gáplep. Hókis-1976, «Qaraqalpaqstan» baspası, 196-254-betler.

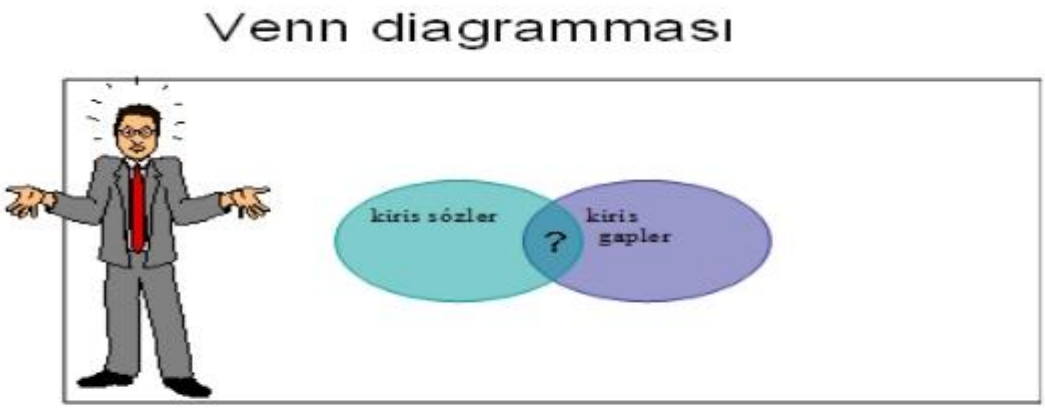
2. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Sabaqlıq. Nókis «Bilim» baspası, 2009. 150-156-betler.

3. Dawletov M., Dawenov E., Qudaybergenov M. Qaraqalpaq tili. 8-klass ushın sabaqlıq. Nókis «Bilim» baspası, 2014.

4. Seydullaeva D. Qaraqalpaq tilindegi kiris sózler, kiris sóz dizbekleri hám kiris gápler. Tashkent «Fan» baspası, 2007.

Muǵallim kiris dúzilmelerdi túsindiriw barısında oqıwshılarǵa klaster usılı boyınsha tayarlanǵan kespe qaǵazlardı usınsa da boladı. Bunda jaqsı nátiyjelerge erisiwi de múmkin. (2-qosımsha).

Muǵallim proektor járdeminde prezentaciya isleydi. Venn diagramması kórsetiledi, kiris sóz hám kiris gáptiń uqsaslıq tárepi ashıladı. (3-qosımsha).

Muǵallim taza temanı ele de bekkemlew, sabaqtı jedellestiriw maqsetinde oqıwshılarǵa toparlarǵa bóliniwge tapsırma beredi, «Rezyume» texnologiyasın ótkeredi. Hamme talaba qatnasıwın soraydı. (4-qosımsha).

«Rezyume» texnologiyası

Texnologiyaǵa táriypleme. Bul texnologiya quramalı, kóp tarmaqlı, múmkin bolǵansha mashqalalı temalardı úyreniwge qaratılǵan. Texnologiyanıń áhmiyetligi sonnan ibarat, bunda bir waqıtta ózinde temanı túrli tarmaqları boyınsha maǵlıwmatlar beriledi. Sol sebepten olardıń hár qaysısı óz aldında talıqlanadı. Máselen, unamlı hám unamsız, jetiskenligi hám kemshilikleri, paydası hám zıyanı.

Texnologiyanıń maqseti. Oqıwshılardıń erkin, óz betinshe hám sın pikirlewge, jámáát bolıp islewge, izleniwge, pikirlerin jámlep, olardan teoriyalıq hám ámeliy túsinik payda qılıw, jámáátke óz pikirin ótkiziw, onı maqullawǵa, qoyılǵan mashqalanı sheshiwde hám temaǵa ulıwma túsinik beriwde ótilgen temalardan iyelegen bilimlerdi qollay alıwǵa úyretedi.

Texnologiyanı qollanıwı. Seminar, ámeliy hám laboratoriyalıq sabaqlarda jeke tártipte (yaki kishi toparlarda) ótkiziw múmkin.

Sabaqta qollanılatuǵın qurallar. A-3 formatdaǵı qaǵaz betleri (topar sanına qarap) tayarlanǵan tarqatpa materiallar, marker.

Sabaqtı ótkiziw tártibi:

Oqıwshılardıń ulıwma sanına qarap 5-7 adamnan ibarat kishi toparlarǵa bóliń.

Texnologiyanıń maqseti hám ótkiziw tártibi menen tanıstırıw hám hár bir kishi toparǵa qaǵazdıń joqarǵı bóliminde jazılǵan qaǵazlardı, yaki tiykarǵı mashqala, onnan ajıratılǵan oqıw mashqalaları hám olardı sheshiw jolları belgilengen, juwmaq jazba bayan etiletuǵın qaǵazlarlar tarqatalıda.

Hár bir topar aǵzaları olarǵa túsken qaǵazlardaǵı mashqalalardıń jetiskenligi hám kemshiligin anıqlap, óz pikirlerin marker járdeminde jazba bayan etedi. Jazba bayan etilgen pikirler tiykarında sol mashqalanıń sheshimin tawıp, eń qolaylı varianttı tawıp ulıwma juwmaq shıǵaradı.

Kishi topar aǵzalarınan tayarlanǵan material jámáát tárepinen shıǵıp aytıp beredi. Oqıp esitiriledi, biraq juwmaqlawshı bólim menen tanıstırmaydı.

Oqıtıwshı basqa kishi toparlardıń shıǵıp sóylewlerin juwmaqlap beriwin soraydı, óz pikirlerin bildiredi hám juwmaqlaydı.

Oqıtıwshı toparlar tárepinen berilgen pikirlerge yaki juwmaqlarǵa qosımsha pikirin bildiredi, olardı bahalaydı soń sabaqtı juwmaqlaydı.

Oqıwshılardıń ózlestirgen temaǵa sáykes mısallar jıynap kespe qaǵazlar járdeminde ótilgen temanı bekkemlew jaqsı nátiyje beredi. Onıń ushın topar oqıwshılarınıń hár qaysısına bir kespe qaǵazdan usınamız hám berilgen mısallardaǵı kiris sóz, kiris sóz dizbegi, kiris gáplerdiń morfologiyalıq ańlatılıwın belgilewin tapsıramız. Kespe qaǵazlar tómendegishe:

1-kespe qaǵaz

1. Bálkim, sen eń sońǵı baqsı shıǵarsań.
Biz hám sońǵı tıńlawshıńız bolarmız (I.Yusupov).
2. Shaması, ol qısqı sessiyadan gúllán imtixanların aǵla bahalarǵa tapsırǵan bolıwı kerek (Á.Qarlıbaev).
3. Haqıyqatında da, sol kúni Jámiyla dáslepki topqa kiriwden-aq, óziniń shala agitator ekenin moyınladı (K.Sultanov).

2-kespe qaǵaz

1. Durıs, ómir adamǵa bir ret beriledi, biraq ólim de adamǵa bir ret beriledi (Sh.Seytov).
2. Demek, ómir óziniń mazmunlıǵı menen bahalanıladı, ótken kúnler menen emes (Sh.Seytov).
3. Menińshe, poeziya menen muxabbat algebranıń máselelerine usaydı, sheshimi kitaptıń eń izinde beriledi (T.Qayıpbergenov).

3-kespe qaǵaz

1. Men bul isti, birinshiden, tezletiwim kerek, ekinshiden, janaplardıń ǵazabı qaytqanday túrge keltiriwim kerek (Q.Áwezov).
2. Shınında, Serjanovqa óziniń qanatların ózi kesken sıyaqlı kóringen menen onıń sebepleri ótken quraltayda sóylegen Dáwletovtıń sózleri edi (T.Qayıpbergenov).
3. Ras, sen basqalarǵa qaraǵanda, haq niyetli, jigerli, ekonomikanı jetik biletuǵın adamsań, biraq seni quwatlawshılar joq (T.Xalmuratov).

Oqıwshılar taza temanı túsiniw ushın tıńlaydı, tapsırmalardı orınlaydı, toparlarǵa bólinedi, juplıqlarda sorawlardı birgelikte talqılaydı, sorawlarǵa juwap beredi. «Rezyume» texnologiyası boyınsha berilgen tapsırmalardı orınlaydı, óz pikirlerin bildiredi, mısallar keltiredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Qudaybergenov M., Orınbaev T. Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánin oqıtıwda interaktiv texnologiyalardı qollanıw usılları. Nókis, 2016.
2. Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тилин оқытыўдың айырым мәселелери. Нөкис,
3. Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилиндеги кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери ҳәм кирис гәплер. Ташкент, 2007.

HÁZIRGI TURMISIMIZDA BILIMLENDIRIWGE QARATÍLÍP ATÍRǴAN ITIBAR HÁM ONÍŃ ÁHMIYETI

Xasanova Farida

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Túrkiy tiller fakulteti 3-kurs studenti

Bilimlendiriw – bul insanlardı joqarı dárejelerge kóteriwshi, kóz qarasların keńeytiwshi, dúnyaǵa tanıtıwshı tarawlardıń biri bolıp esaplanadı. Tálimge dıqqat qaratqan mámleket keleshegine dıqqat qaratqan bolıp, keleshekte eń ullı mámleketlerdiń qatarında bolıwı sózsiz. Tómende bilimlendiriwdiń áhmiyeti, keleshek áwládtıń ómirindegi tutqan ornı haqqında sóz etpekshimiz.

Insan ilimge tereńirek názer salar eken úyreniwi kerek bolǵan júdá kóp nárseler hám oqıwı kerek bolǵan qanshadan-qansha kitaplar bar ekenin sezedi. Baspasóz sońǵı 400 jıldıń (1556-1956) ishinde dúnyada payda bolǵan kitaplardıń katalogı Londonda basıp shıǵarılǵanın xabarladı: Katalog 174 tom bolıp, hár qaysısı 527 betten ibarat, hár tomda 11340 atama bar eken [2;4]. Buǵan sonǵı jılları shıqqan kitaplardı qosqanda, bir oqıwshını qanshadan-qansha oqılmaǵan kitaplar kútip turǵanın kóz aldımızǵa keltiriwge boladı.

Házirgi waqıtta mámleketimizde bilimlendiriw tarawına joqarı dárejede itibar qaratılıp atır. Óz gezeginde bilim alıwǵa qushtar jaslarǵa bir qansha imkaniyatlar jaratılıp, bul imkaniyatlardan únemli paydalanıp atırǵan jaslarda kópshilikti quraydı. Degen menen, tilekke qarsı, oqıwshılardıń arasında sociallıq tarmaqlarǵa hádden tıs baylanıp, bánt bolıp qalıwshı hám kitap oqıwdı ózine artıqsha júk dep esaplawshılardıń da joq emes ekenligi ashınarlı jaǵday. Onnanda ashınarlısı házirgi kúnde paydalanıp júrgen kitaplarımızdıń bizge shekem jetip keliw tarıyxınan xabarsız bolıwımız. Sebebi, tariyxtı durıs ańlaw bul keleshekti tuwrı jaratıw emespe?

Bizge belgili Sovet dáwiri ornatılǵanınan soń Patsha Rossiyası Orta Aziya xalqınıń milliy mádeniyatına hám onıń rawajlanıwına tıs-tırnaǵı menen qarsı boldı [3;13]. Kóplep shıǵarmalar, ádebiy hám diniy kitaplardıń derlik barlıǵı joq etildi. Bunnan kózde tutılǵan maqset xalıqtı sawatsızlandırıw, al buǵan tiykarǵı sebep bolsa xalıqtı basqarıw. Álbette, sawatlı xalıqqa qaraǵanda sawatsız xalıqtı basqarıw ańsatıraq edi. Insanǵa hawa qanshelli kerek bolsa, ilimgede mútájligi sonshelli. Sonıń ushın da sol dáwirde jasaǵan pidayı insanlar janın berip bolsada onı asırap qalıwǵa háreket etti. Olar ilimsizliktiń qanday aqıbetlerge alıp keletuǵının biler edi.

Xalıq yadında hám kóshirme halında asırap qalınǵan bilimdi toplaw máqsetinde úlken jumıslar alıp barıldı. Ilimpazlar, jazıwshı, shayırlar tek bay folklordı ǵana emes sonıń menen bir qatarda revolyuciyaǵa shekemgi shayırlardıń shıǵarmalarında izertlewge, jıynawǵa jazıp alıwǵa tuwrı keldi[4;4] Nájim Dáwqaraev óz izetlewleri barısında

usılay jazıp qaldırǵan edi: Berdaqtıń shıǵarmalarınıń negizgi qol jazbaları, onıń ómir bayanı hám ádebiy xızmet jónindegi maǵlıwmatları bizge, qolımızǵa jazba original túrinde kelip túsken joq. Onıń shıǵarmalarınıń hár túrli kóshirmeleri hár túrli adamlardan jazıp alınǵan nusqalarına ǵana jetistik. Biz oqıp úyrenip atırǵan bul kitaplar qansha jıllar hám ásirler dawamında joǵalmay jetip keliwi usı sharapatlı insanlar arqasında. Áne usı miynetlerden soń keshe jarlı bolǵan xalıq búgin bay boldı.

Sonıń menen birge, bilimlendiriw haqqında Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: “Hámmemizge belgili rawajlaniwdıń tiykarı da, mámleketti qúdiretli, milletti ullı qılatuǵın da – bul ilim pán, tálim hám tárbiya bolıp esaplanadı”[1;22] - dep atap ótken. Bul pikirde bilimlendiriwdin sonshelli darejede áhmiyetli ekenliginen derek beredi.

Juwmaqlap aytqanda, ilim-pánniń házirgi dáwirdegi áhmiyeti artıp barmaqta. Ol tek ǵana ekonomikalıq, texnologiyalıq hám ilimiy jetiskenliklerge erisiwde emes, global mashqalalardı sheshiwde de áhmiyetli ról atqaradı. Mámleket tárepinen ilim-pánge qaratılıp atırǵan dıqqat tek búgingi kún ushın emes, keleshek áwladlardıń páráwanshılıǵı ushın da úlken áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Shavkat Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O’zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz – Toshkent: O’zbekiston, 2017 – B.22
2. Төлепберген Қайыпбергенов Қарақалпакнама – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021 - B.4
3. Ó.Alewov, A.K.Pazílov, Q.S.Seytmuratov, T.Tóebaev pedagogika tariyxí – Nókis Bilim, 2020 - B.13
4. Н.Даўқараев Бердақ шайыр – Нөкис: ҚАРАҚАЛПАҚ МАМЛЕКЕТ БАСПАСЫ, 1950 – Б.4
5. Изимбетов Т. Дәстүрлер, үрп-әдетлер ҳәм турмыс - Нөкис: Билим, 1995 - Б.10
6. Қарақалпақ фольклоры 13-том. Қоблан дастаны - Нөкис: Илим – Б.171
7. Қарақалпақ фольклоры 57-том. Едиге дастаны, -Нөкис: Илим –Б.12

XALQ HUNARMANDCHILIGI VA BADIIY LOYIHALASH FANINI O‘QITISHDA KREATIV YONDASHUVLARDAN FOYDALANISHNING SHAKLLARI VA VOSITALARI

Tolegenova Dilbar Temirxanovna

Ajiniyoz nomidagi NDPI 2 kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada texnologiya fani darslarida xalq hunarmandchiligi fanini o‘qitishda kreativ yondashuvlardan foydalanishning shakllari va vositalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: zamonaviy ta’lim, verbal, naqsh, noverbal, vizual, audio, shakl, tabiiy, texnologiya, tizim, innovatsiya, qobiliyatlar, ko‘nikma, kreativ, xalq, san’at, ijodkorlik, loyihalash.

Ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlarning mohiyati ta’lim mazmuni va shaklini takomillashtirishga qaratilgan. Xalq hunarmandchiligi an’ana tarzida tasviriy va amaliy san’at san’atining ajralmas qismi hisoblanib kelinmoqda. O‘z navbatida xalq

amaliy san’ati xalq hunarmandchiligi sohalari bilan juda ko‘p uyg‘unlashgan hamda qo‘shilib ketadigan tomonlari juda ko‘pdir. Ayniqsa, ta’lim tizimida o‘quvchilarga badiiy ta’lim va tarbiya berishda bu amaliy fan sohalarining o‘zaro aloqadorligi, bir-birini mustahkamlashi muhim omillaridan hisoblanadi.

Talabalar texnologik ta’limning turli sohalari, yo‘nalishlari bo‘yicha bilim olishlari, tushuncha va tasavvurlarga ega bo‘lishlarida turli o‘quv- tarbiyaviy tadbirlar ham muhim o‘rin egallaydi. Texnologiya fanining amaliy mazmundaligi va ishlab chiqarish bilan bevosita va uzviy bog‘liqligi tufayli turli o‘quv-tarbiyaviy tadbirlarni bolalar ishtirokida o‘tkazilishining ahamiyati juda kattadir[1].

O‘quvchilarning texnologiya fanidan o‘tkaziladigan dars mashg‘ulotlarida o‘zlashtirgan nazariy bilimlarini, ishlab chiqarish va mehnat jarayoni to‘g‘risidagi tasavvur va tushunchalarini, amaliy ko‘nikma va malakalarini shakllantirishda, rivojlantirishda hamda mustahkamlashda, hamda bevosita unumli mehnat jarayonida ishtirok etishlarini ta’minlashda tanishib chiqqan 20 dan ziyod turdagi o‘quv-tarbiyaviy tadbirlarning o‘rni juda kattadir.

Xalq hunarmandchiligida va uning turli sohalarida detallar (buyum qismlari)ga ishlov berishning aniqligiga rioya etish muhim ahamiyat kasb etadi. Xalq hunarmandchiligida uchraydigan shakl va naqshlarning aniq geometrik o‘lchamda emasligini turli xil egri-burchaklarga, ijodiy, milliy xarakterga ekanligini nazarda tutiladi[2]. Xalq hunarmandchiligida uchraydigan shakl va naqshlarning aniq burchak geometrik o‘lchamga ega emasligi, ijodiy va milliy xarakterdaligi detallar o‘lchamiga, tayyorlanish sifatiga, aniq davlat talablari, shablonlari va standarti qo‘yilmasligini olib keladi. Buyumlar sifati va o‘lchamlari aniqligiga asosiy o‘lchov me’zoni bo‘lib, mohir, yuqori malakali xalq ustalarining tayyorlagan buyumlari va tutgan yo‘llari, ish uslublari xizmat qiladi. Xalq hunarmandchiligi bo‘yicha tashkil etiladigan mashg‘ulotlar, to‘garak rahbarlari,shu yo‘nalishdagi mehnat faoliyatining amaliy va ishlab chiqarish, qo‘l mehnati mazmunida ekanligini nazarda tutib ta’lim muassasasi uslubiy kengashi bilan kelishilgan holda talablarni o‘zlari belgilashlari lozim. Detallarga ishlov berish aniqligi belgilangan talablarni tuzishda ishlab chiqarish topshiriqlarining yakka xarakterdagi, o‘quvchilarning yoshi, aqliy, psixofiziologik xususiyatlariga mos kelishlarini e’tiborga olishlari lozim.

Xalq hunarmandchiligida mehnat yumushlarining to‘g‘ri bajarilishi qo‘yidagi hollarda namoyon bo‘ladi. Masalan, ganchkorlik bo‘yicha: yasalayotgan shaklning tasvirini va chizma o‘lchamini to‘g‘ri chizib, belgilab olish. Ganch qorishmasi yopishtirilayotgan buyumning yuzasini to‘g‘ri tayyorlash; Naqshning loyihasini aniq va to‘g‘ri tayyorlab olish; Ganch qorishmasini tayyorlash, uning asosida yopishtirish va kesish asboblarini to‘g‘ri ushlab, unumli foydalanish; Naqsh va shakllarni kesishda tejamkorlikka rioya qilish, to‘g‘ri mehnat harakatlarini bajarish; Shakllarni, naqshlarni pardozlashda nozik harakatlarni bajara olish, jilvirlash asboblarini, materiallarni to‘g‘ri ishlatish; xalq hunarmandchiligida mehnat faoliyati xavfsizlik qoidalariga rioya qilish amaliy va ishlab chiqarish faoliyatida hunarmandlar sog‘lig‘ini, ish qobiliyatini saqlash va mehnat asboblarining foydalanish umrini uzaytirishning asosiy garovlaridan biri hisoblanadi[3].

O‘quvchilar ijodkorlik darajasiga chiqarish uchun bilimlarni ko‘proq mustaqil izlashga, egalllashga o‘rgatish kerak. Bu yerda eng muhimi, har bir o‘quvchi o‘zida mavjud imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini hosil qilishdir. Ushbu maqsad uchun o‘quv jarayoniga maxsus ijodiy topshiriqlarni ko‘plab kiritish, o‘quvchilargatlmiy-nazariy, tuzuvchilik, ta’mirlash, yangi buyumlar, qurilmalar yasash faoliyatlarni shakllantirib borish lozim.

Verbal vositalarning asosini axborot tashkil qiladi. Bular so‘zlar bilan ifodalanadigan axborotlar bo‘lib, ularni so‘z orqali ifodalab berish uchun o‘qituvchi uni o‘zlashtirgan bo‘lishi, ya'ni shu axborot haqidagi bilimga ega bo‘lishi lozim. Boshqacha aytganda, pedagogik texnologiyalarning verbal vositalarini o‘qituvchining bilimlari darajasidagi axborotlar tashkil qiladi.Shu sababli hozirda ta’lim jarayonida faqat o‘quvchi va o‘qituvchining ishtirok etishi yetarli bo‘lmay qoldi[4].

Zamonaviy ta’limni amalga oshirishning yana bir zarur sharti o‘quv fanlari bo‘yicha axborot manbalari, shu jumladan, yangi axborot texnologiyalarining tez va qulay foydalanish imkonini beruvchi turlaridan har bir o‘quvchi va o‘qituvchi erkin foydalana oladigan sharoit yaratishdan iborat. Ya'ni hozirda sifatli ta’lim berish uchun an'anaviy ikkita tomon — o‘quvchi- o‘qituvchiga zarur axborotlarni yetkazib turuvchi xizmatdan iborat uchinchi tomon faoliyatini tashkil qilish zarur[5].

Noverbal vositalar imo-ishora, qo‘l, gavda harakatlari orqali biror ma'no-mazmunni ifodalash yoki ta'kidlashdan iborat. Noverbal vositalar jiddiy ahamiyatga ega bo‘lib, ularning o‘rnini boshqa narsa bosa olmaydi. Insonning har bir harakati ma'lum ma'noga ega bulib, bu harakatlar turli xalqlarda turlicha tushuniladi.Bu harakatlarni noverbal nutq deb nomlash qabul qilingan. Noverbal nutq, insonning u yoki bu muskullarining harakati orqali amalga oshiriladi. Shu o‘rinda insonning har qanday harakati, shu jumladan, uning fikrlashi ham undagi ma'lum muskullar harakatidan iborat ekanligini eslatib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Vizual (ko‘rgazmali) vositalar pedagogik texnologiya jarayonida o‘quvchilar ko‘z bilan ko‘rishlari uchun mo‘ljallangan barcha vositalarni o‘z ichiga oladi. Bularga sinf doskasidagi yozuv va boshqa tasvirlar, kitoblardagi yozuv va tasvirlar, tarqatma materiallar,fotosuratlar, tasviriy san'at asarlari, video, kino tasvirlar, jonivorlar,o‘simliklar, tabiat obyektlari, turli buyumlar va boshqalar kiradi.

Shuningdek, xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash fanini o‘qitish–sanoatda ishlab chiqariladigan badiiy buyumlarni loyihalashni o‘rganishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014.
2. Innovatsion ta’lim texnologiyalari /Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. – T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015.
3. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish: ped.f.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati. -T.: 2017, 39 b
4. Zohidova D.A. Hunarmandchilikka kirish / Metodik tavsiyanoma. – Toshkent, O‘MKXTRI, 2001.
5. Shoyoqubov Sh.K O‘zbek xalq amaliy-bezak san’ati. – T:, 2009

О НЕОБХОДИМОСТИ ВВЕДЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В ПРОГРАММЫ ФАКУЛЬТЕТА РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Н.М.Балтабаева-студент 2го курса,факультета русского языка и литературы НМПИ им.Ажинияза, город Нукус, Каракалпакстан.
Научный руководитель:Генжебаева.Г.К. старший преподователь

Аннотация:О проблеме введения нового предмета об Отечественной литературе в вузах республики Каракалпакстан. Методы ведения литературы.

Ключевые слова:Каракалпакстан, патриотизм, высокие моральные принципы, психологический потенциал.

Каждый сын своего народа, должен и обязан знать историю своего Отечества, он должен знать как создавали наши предки эту страну, эту свободу, это светлое чистое небо, эту святую землю, которая называется- Родиной. Мы обязаны помнить наших великих предков, которые вложили не только огромную силу, но и собственную жизнь, дабы мы жили лучше чем они. Мы не должны забывать пролитую кровь, которая временами даёт о себе знать, ту кровь, которая передаётся испокон веков, которая и сейчас кипит и течёт в наших жилах. Сколько страданий и мук было вложено в то, что мы сейчас называем свободой.Мы,носители своего родного языка, именно, каракалпакского-дорожим и гордимся своей нацией своим языком и своими предками.

Каждый гражданин нашей страны стремится выучить русский язык. Мы все знаем ,что русский язык - это язык на котором говорят миллионы людей мира,так как,с момента воссоединения каракалпакского народа с Российской империей,со стороны русских ученых,как Баскаков,Малов началось активное продвижение в литературе и в обучении грамоте каракалпаков. В вышеуказанных статьях, мы говорили о важности знания русского языка [1].

С детства изучая русский язык, ребёнок психологически и визуально воспринимает только русскую графику ,то есть, кириллицу и мозг работает по направлению его восприятия.[2] Поэтому ,с каждым годом когда ребёнок осваивает русский язык у него в мозгу глубже разрабатывается рецепторы восприятия и усовершенствуется его дальнейшее разветвление по аналогам центрального головного мозга. То есть, ребёнок умеет читать на своём родном языке ,но очень трудно воспринимает его содержание, так как, учится в русском классе до одиннадцатого класса и поступает в ВУЗ с направлением русского языка и у него категорически в головном мозгу укореневается рецепторная система ,которая работает по принципу восприятия анализаторов.Именно,чтение только на русском языке развивает его интеллект и мировоззрение. Следовательно, мы, с точки зрения морального потенциала каждой личности и исходя из его интеллектуальных способностей,предлагаем метод обучения родной литературе и его включение в базовое обучение в вузах,с целью обеспечения патриотизма и достижения высоких моральных ценностей каждого выпускника нашей Республики Каракалпакстан. То есть, параллельно с

предметами ИРЛ, Новейшая история Узбекистана, проходить историю Отечественной литературы или историю Каракалпакстана;так как, мы-русские филологи,очень плохо знаем выдающихся личностей нашего народа. По результатам опроса студентов и школьников, мы уточнили, что кроме великого поэта Бердаха,Ажинияза, писателя Толепбергена Кайыпбергенова и Ибрайыма Юсупова-они не знают; так как в школах и вузах с направлением русского языка, литературу Каракалпакстана не проходят.Мы,студенты филологического отделения русского языка и литературы остались глухими в знании собственной литературы.Окончив институт,как будем объяснять о любви и ценности Родины,когда сами не имеем достаточного знания о ней.Мыдолжны знать,что она начинается с древних времён,с древних эпосов,где ярко окрашена литературным пером все события той эпохи.В эпосе"Книга моего деда Коркута",где на огузском языке описывалась борьба Коркута против врагов.Эпос"Огузнаме",где наш древний предок Огуз пытался воссоеденить народы в пределах Средней Азии и создать единое государство.Асан Кайгы,Жийренше-это сказители,которые создали бессмертные творения как "Ормамбет бий",были сложены песни как "Едиге","Шора",'Манас",в которых описывается тяжелая,кочевая жизнь и смелость джигитов.Благодаря произведениям Бердаха и Ажинияза,мы можем услышать стоны нашего народа.Как же нам не знать великого поэта и мыслителя-Ажинияза,который через века передал дух патриотизма,который будучи под преследованием,не зная страха до конца своей жизни воспевал слово народа.В его поэме"Бозатау",он ярко показал своим литературным искусством о тяжелой и трагической судьбе народа ,как народ противостоял против Хивинского ханства.

Немало вложили и женщины- поэтессы ,такие как ,дочь Бердаха-Хурлиман,киссахан Салима из Чимбая,Тыным,Гулькашты,Даме Тобакабыл-это женщины,которые вложили весомый вклад в творчество и историю каракалпакского народа.[3]Эти великие люди,передали весь колорит и дух той эпохи,благодаря которым мы имеем представление о литературе и истории наших истоков.

Мы должны отметить,что богатое,национально-духовное наследие оставили дастаны,от которых была развита словесность каракалпакского народа.

ТворенияXXIвека, представителями которых являются Аллаяр Досназаров, Аббаз Дабылов, Ибрагим Юсупов, Толепберген Кайыпбергенов, Тилеуберген Жумамуратов Шаудырбай Сейитов-создали такие произведения, что заняли достойные места не только в сердце народа,но и в литературе тюркских народов.

Аллаяр Досназаров-один из первых образованных людей Каракалпакстана, который знал и писал на русском языке. Он первым написал письмо в Москву с подзаголовком" Для сведения" ,где написал о том,что ни один человек не отправлен для учёбы в Москву,и предлагал содействие в этом.Именно,благодаря ему начали выходить ученые,профессора,академики страны.

Марат Нурмухаммедов,первый каракалпакский академик,доктор филологических наук,автор более 400 монографии,книг,учебников.Мы должны отметить,что,благодаря влиянию учёного Н.А.Баскакова,который жил с ним по соседству,он начинает свои углублённые интересы к науке.Он обхватывал общие проблемы теории и истории литературы,и культуры народов Востока.В его научной прозе "Пути развития каракалпакской прозы",где собрано множество сочинении творителей искусства.Создал обширную работу в создании истории,языкознания,литературоведении Каракалпакстана.Он внес значител ный вклад в дело широкой пропаганды национального наследия,благодаря чему достижения каракалпакского народа в области литературы стали широко распространяться не только в стране,но и зарубежом.Мы должны отметить,что это было мечтой замечательного ученого Н.Давкараева.Благодаря егосодействию проблема Арала стала всемирной.Именно он берёт на работу В.И.Савицкого,благодаря которому он развернул свою собирательную и пропагандистскую деятельность.

Толепберген Жумамуратов,который впервые в предвоенный год создаёт первый в национальной литературе,самобытный фольклор,роман в стихах "Красавица Макарья".Жолмурза Аймурзаев-один из зачинателей каракалпакской литературы,который в предвоенные годы создаёт поэмы "Кызкеткен","Мы победили".Ибрайым Юсупов-автор гимна Республики Каракалпакстан,народный поэт воспевающиий о ценностях и благородстве народа,произведения которого насыщены гордой надеждой и верой в светлое будущее.Его поэзия глубоко проникла в сердца творчесской интеллигенции многих народов.

В целом, поэты XIX-XXвеков сумели правдиво отразить главные проблемы,тенденции того времени и сыграли существенную роль в развитии каракалпакской литературы.[3]

Наша литература богата историческими легендами, пословицами, поговорками. Фольклор и произведения классиков каракалпакской литературы XVIII-XIX веков являются ценным источником раскрывающим самобытность культуры каракалпаков и вопросов касающихся менталитете каракалпакского народа.[4]

Итак, мы предлагаем внедрение дополнительного предмета как История Каракалпакстана или История Каракалпакской литературы на факультетах филологического направления на русском языке в вузах Каракалпакстана,с целью обогащения лмтературного запаса филолога и повышения уровня самосознания каждого выпускника Каракалпакстана с направлением русского языка и литературы.

Список литературы.

1) Сборник статей Международной научно-практической конференции молодых учёных, том2,секция3,105стр 2024г,Астана.
2) Общая психология.
"Простые психические процессы" Теплов.Б.М,введение1965г,Москва.

3) Каракалпакская литература,Википедия.
4)cederleninka.ru"Значение фольклора и произведения классиков каракалпакской литературыXIVIII-XIXвеков в Отечественной историографии"Генжебаева Нилуфар 2021г,Нукус.

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA XALQ OG'ZAKI IJODIDAN FOYDALANISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Zeripboyeva Gulsara Jamoladdin qizi
Ajinyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika insituti Ellikqal'a pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

Xalq og'zaki ijodi va pedogogikasiga ega jamiyatning rivojlanishi milliyligini asrab qolgan holda o'zining betakror qadriyalarining mavjudligini anglash va uni sofligicha asrash, butun dunyoda o'z o'rniga ega bo'lishi bilan belgilanadi. Fikrlarimizga dalil sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning xalqaro baxshichilik san'ati festivali ochilishiga bag'ishlangan marosimdagi nutqida "Tengsiz ma'naviy boyligimiz bo'lmish mumtoz san'atni, xalq ijodining nodir namunalarini asrabavaylash va rivojlantirish, uni kelgusi avlodlarga bezavol yetkazish jahondagi ilg'or fikrli olimlar va san'atkorlarning, davlat va jamiyat arboblari, barcha madaniyat ahlining ezgu burchidir" [2] - degan edilar. Haqiqatdan ham ma'naviy merosimiz, bizning o'ziga bek, xalq ekanligimizni va xalq og'zaki ijodi namunalarini avaylash, jamiyatimizning madaniy ahlining balki har bir asl farzandining shafli burchidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini vatanparvarlik tuyǵulari aks etgan xalq og'zaki ijodidan foydalangan holda tarbiyalash har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisining oldida turgan mashaqqatli, faxrlana oladigan vazifasidir.

Prezidentimizning 2017-yil 4-aprel, PQ-2865-sonli qarori asosida "Bukilmas iroda va jasorat namunasini amalda namoyon etib, o'z hayotini aziz Vatanimizning har tomonlama ravnaq topishi, bugungi tinch va osoyishta kunlar uchun jonini fido qilgan ajdodlarning muqaddas xotirasini yod etib ezgu ishlarini davom ettirish, safimizda yurgan keksalarni e'zozlash — odamiylikning eng oliy mezoni va bizga tinchlik, omonlik kerak, deb yashaydigan bag'rikeng va oliyjanob xalqimizga xos azaliy qadriyatdir" [2] Ha, qadriyalarining mavjudligini buyuk bobolarimiznig izlanish natijalari asosida bizgacha yetib kelgan, shuningdek har bir boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashdek ahamiyatli jarayonda xalq og'zaki ijodining egallagan o'rni bejis emas, albatta. Millat tirik ekan, uning xalq og'zaki ijodi va milliyligi o'zi bilan hamohang yashaydi, jilvalanadi.

Boshlang'ich sinf darsliklariga nazar tashlaydigan bo'lsak, "2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi"darsligining I-qism 1-bòlimi aynan "Vatanparvarlik nima?"mavzusi bilan boshlanadi va quyidagi rasmlar orqali vatanparvarlik tuyǵulari aks etadi:

1. Siz o'zingizni vatanparvar deb hisoblaysizmi? Nima uchun?2. Qaysi ishlaringiz Vatan uchun foydali bòlgan deb òylaysiz?
3. Qanday ishlar vatanparvalik hisoblanmaydi? [3: 3]

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan ona tili, o'qish, tarbiya kabi fanlarning asosiy berilagan ilk mavzulari o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashaga qaratilgan, sher, hikoya, matn, maqol va hikmatli so'zlar ya'ni bir so'z bilan atyganda xalq og'zaki ijodi namunari kirish qism sifatida foydalanilgan. Albatta, bu ham o'quvchilarining Vatanga bo'lgan fidoyilik bilan tarbiyalab Vatanparvarlik so'zining mazmun-mohiyatini tushinib yetishiga xizmat qiladi. Xalq og'zaki ijodining asosiy maqsad va vazifalari ham aynan millatning an'analari-yu qadriyatlari orqali kelajak egalarini barkamol qilib tarbiyalashdan iborat. Yuqorida darslikdan keltirilgan mavzu ham ham o'quvchilarini Vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Chunki o'quvchilar oidalan boshlab, Vatan nima? Uni asrab-avaylash nima? kabi savollar javobini atrofidagi insonlar, do'stlari va albatta ommaviy axborot vositaalari yordamida dastlabki tushunchalar shakillanganining fanlarni o'qitish jarayonida guvoh bo'lishimiz mumkin bo'ladi.

“Vatansiz inson — kuysiz bulbul.
Vatan qadrini bilmagan o'z qadrini bilmas.
"Vatani borning baxti bor,
Mehnati borning — taxti.
Vataning tinch — sen tinch.
Elning yirtig'iga yamoq bo'l,
Uzuniga uloq bo'l.” [4:5]

Boshlang’ich sinf o’quvchilari uchun Vatanimizdagi jami tabiat ham ozgacha fikrlash imkoni beradi. Kimki mehnat qilsa albatta rohatini ko‘radi. Mehnat degani faqat jismoniy ish emas balki ilmdagi mehnatni ham nazarda tutish kerak. Ularning ongiga Vatan muqaddasligini singdirish muhim ahamiyat kasb etadi. Vataning tinch sen tinch maqolida ham katta hikmatni anglash mumkinki, Vatanning tinchligi har bir oilaga juda muhimdir. Vatanimiz rivojlanishi uchun tinchligimiz va mustaqiligimiz bo‘lishi kerakligini tushintirilsa maqsadga muvofiq bo’ladi. Xulosa qilib aytganda boshlang'ich sinf darsliklariga xalq og'zAki ijodi namunalarini yanada takomillashtirish uchun 1 va 2 sinfda audio ko'rinishda QR kod qo'yilib scanerlansa xalq og'zaki ijodi namunalaridan audio variantini, 3 va 4 sinfda kitob ya'ni darslik sifatida o'tilsa boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda Vatanparvarlik,

insonparvarlik, takrorlanmas qadriyalarimizda mujassam bo'lgan an'analarimizga hurmat shuningdek, o'quvchilar hayotida beriladigan har bir manaviy merosni asrashni o'rganadilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'zbek xalq og'zaki ijodi va milliyligimiz ularning fikrlashlarida hamda kiyinish madaniyatida aks etib turadi. Shu orqali o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda xalq og'zaki ijodining yanada takomillashtira olgan bo'lamiz. Zero, har bir millat o'tmishi, kelajagi uchun namuna bo'la olishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning xalqaro baxshichilik san’ati festivali ochilishiga bag‘ishlangan marosimdagi nutqi // Xalq so‘zi gazetasi, 2019-yil, 7-aprel. – №68(72-98) son. –B.1.
2. https://lex.uz Toshkent sh. 2017-yil 4-aprel, PQ-2865-son
3. 2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi"1-qism darslik.Toshkent 2021-y
4. Mirziyayev T. Musoqulov A. Sarimsoqov B. O’zbek xalq maqollari. “Sharq nashiryot-matbaa aksiyadorlik komponiyasi Bosh tahririyati,2005 y. 257 b.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA MATEMATIKA FANINI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O`QITISH METODIKASI

Rozmamatova Mexriniso
Ájiniyoz nomidagi Nukus davlat peadagogika institutida
Ellikqal’a pedagogika fakulteti Boshlang’ich ta’lim yo’nalishi 4-bosqich talabasi

Hozirgi paytda an’anaviy ta’lim bo‘yicha katta tajriba to‘plangan va an‘anaviy ta’lim usulini takomillashtirish sohasida izlanishlar davom etmoqda, lekin uning obyektiv imkoniyatlari cheklangan. Amalga oshirilayotgan ta’lim sohasidagi islohotlar, tez sur’atda rivojlanayotgan fan-texnika talablari ta’lim usuli bilan jamiyatning raqobatbardosh yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga, barkamol avlodni shakllantirishga bo‘lgan ehtiyoji tafovudni vujudga keltirdi. Uni ta‘limda boshqa yondashuvlarni qo‘llash yo‘li bilan hal etish lozim.[Умаров; 982]

Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, matematikani yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchining tahliliy va mantiqiy fikrlash darajasi yuqori bo‘ladi. U nafaqat misol va masalalar yechishda, balki hayotdagi turli vaziyatlarda ham tezkorlik bilan qaror qabul qilish, muhokama va muzokara olib borish, ishlarni bosqichma-bosqich bajarish qobiliyatlarini o‘zida shakllantiradi. Shuningdek, matematiklarga xos fikrlash uni kelajakda amalga oshirmoqchi bo‘lgan ishlar, tevarak-atrofda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar rivojini bashorat qilish darajasiga olib chiqadi.

Matematikaning hayotimizda tutgan beqiyos o‘rni inobatga olingan holda mazkur fan birinchi sinfdanoq maktab darsliklariga kiritilgan bo‘lib, yurtimizda barcha aniq fanlar qatori matematika ta’limini zamon talablari asosida takomillashtirib borish, uni o‘qitishda eng so‘nggi pedagogik va innovatsion usullar, multimedia vositalari hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga katta e’tibor qaratilmoqda.

Innovatsion texnologiyalarni amaliy mashg‘ulot darslarida qo‘llash ham o‘qituvchidan katta mahorat va bilim talab qiladi. Innovatsion texnologiya o‘z o‘rnida qo‘llansa qo‘yilgan maqsadiga erishiladi. O‘qituvchi dars davomida darsning

mavzusiga qarab xususiy texnologiyalarni qo‘llab ham yuqori natijalarga erishsa bo‘ladi..[Умаров; 803]

Xususiy texnologiya bu - ta’lim-tarbiya mazmunining ayrim yo‘nalishlarini amalga oshirish usullari va vositalari majmuini o‘z ichiga oluvchi innovatsion tizimlarni qamrab oladi. Bunga ayrim fanlarni o‘qitish texnologiyalari va o‘qituvchining o‘quvchi bilan ishlash texnologiyalari kiradi.

“Klassik juftliklar” (“Klassik uchliklar”) - bunda ishtirokchilarga ustiga o‘zaro klassik yoki barchaga ma’lum bog‘liqlikka ega bo‘lgan tushunchalar, odamlar familiyalari, ertak va folklor qahramonlarining nomlari yozilgan (bosib chiqarilgan) kichik kartochkalar tarqatiladi.

Masalan:

Klassik juftliklar: *Klassik uchliklar*:

Funksiya - jadval Quyosh - havo - suv

Parabola - giperbola Minus - plyus - modul

Elektron - proton Mediana - balandlik - bissektrisa

Kenglik - uzunlik ……

Bissektrisa - burchak Nyuton - olma

So‘zlar tartibsiz ahvolda bir varaq qog‘ozga yozilgan, masalan, plyus, parabola, uzunlik, burchak, mediana, minus, funksiya, giperbola, jadval va hokazo. O‘quvchilar shu so‘zlar orasida klassik juftlik yoki uchlikni topib, tuzishlari va ana shu og‘liqlikni asoslab berishlari kerak. Mashq ham individual tartibda, ham kichik guruhlarda o‘tkazilishi mumkin.

“Juft-juft muloqot” usuli - Biror mavzu bo‘yicha yonma-yon o‘tirgan o‘quvchilarga biror topshiriq (yoki alohida-alohida topshiriqlar) berish va ularni birgalikda topshiriqda keltirilgan muammo (masala) yechimini topishga chorlash, yechimlarni eshitish va baholash.

STEAM ta’limi nafaqat o’qitish usuli, balki fikrlash tarzidir.

STEAM ta’lim muhitida bolalar bilimga ega bo’ladilar va darhol undan foydalanishni o’rganadilar. Shuning uchun, ular o’sib ulg’ayganlarida va hayotiy muammolarga duch kelganda, atrof muhitning ifloslanishi yoki global iqlim o’zgarishi bo’ladimi, bunday murakkab masalalarni faqat turli sohalardagi bilimlarga tayanib va birgalikda ishlash orqali hal qilish mumkinligini tushunadilar. Bu erda faqat bitta mavzu bo’yicha bilimga tayanish yetarli emas.[Ochilov; 3]

STEAM yondashuvi bizning ta’lim va ta’limga bo’lgan qarashimizni o’zgartirmoqda. Amaliy qobiliyatga e’tibor berib, talabalar o’zlarining irodasini, ijodkorligini, moslashuvchanligini rivojlantiradi va boshqalar bilan hamkorlik qilishni o’rganadi. Ushbu ko’nikmalar va bilimlar asosiy ta’lim vazifasini tashkil etadi, ya’ni bu butun ta’lim tizimi nimaga intilishin bu nazariya va amaliyotni birlashtirishning mantiqiy natijasidir. STEAM - Amerikada ishlab chiqilgan. Ba’zi maktablar bitiruvchilarning martabalarini e’tiborga olishdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga qaror qilishdi va STEM tizimi shu tarzda shakllandi. (Fan, texnika, muhandislik va matematika). Keyinchalik bu erda Art qo’shildi va endi STEAM oxirigacha shakllandi. O’qituvchilar ushbu mavzular, aniqrog’i ushbu fanlardan bilimlar kelajakda talabalarning yuqori malakali mutaxassis

bo’lib etishishiga yordam beradi, deb hisoblashadi. Oxir oqibat, bolalar yaxshi bilim olishga intilishadi va uni darhol amalda qo’llashadi.

Matematika darslarida STEAM dasturidan foydalanish bu bolalarning mustaqil va ijodiy fikrlashlarida juda asosiy tizim hisoblanadi. Bunda matematika, tabiat, kompyuter savodxonligi, texnologiya kabi fanlarning integratsiyasini ko’rishimiz mumkin.

Masalan, berilgan masalaning yechimini topish jarayonida bolalar o’sha masalada keltirilgan predmetlar maketini yasashlari, yoki kompyuter grafikasi asosida chizishlari mumkin bo’ladi. Bunda esa ularning fikrlash qobiliyatlari rivojlanib boradi.

Xulosa qilib aytganda, an’anaviy o’qitish uslublari bilan taqqoslaganda, o’rta maktabdagi STEAM yondashuvi bolalarni tajribalar o’tkazishga, modellar tuzishga, mustaqil ravishda musiqa va filmlar yaratishga, o’z g’oyalarini haqiqatga aylantirishga va yakuniy mahsulotni yaratishga undaydi. Ushbu ta’lim yondashuvi bolalarga nazariya va amaliy ko’nikmalarni samarali tarzda birlashtirishga imkon beradi va universitetga kirish va keyingi o’qishni osonlashtiradi.

Adabiyotlar ro`yxati

1. Умарова У.У. “Муносабатлар. Бинар муносабатлар” мавзуси бўйича маъруза ва амалий машғулотлари учун “Ажурли арра” ва “Домино” методлар // Scientific progress, 2:6 (2021), p. 982-988.
2. Умарова У.У. Мулоҳазалар устида мантиқий амаллар мавзусини ўқитишда «Кичик гуруҳларда ишлаш» методи // Scientific progress, 2:6 (2021), p. 803-809.
3. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi. Nasaf. 2019.

ÁJINIYAZ SHAYÍR QOSÍQLARÍNÍŃ JASLARDÍ TÁRBIYALAWDA TÁRBIYALÍQ ÁHIMIYETI

Kdirbaeva Guljahan Baxtiyarovna,
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq Institutı muzika tálimi baǵdarı 1 “a” kurs studenti.
Ilimiy bassı docent S.M.Tajetdinova

Juldızlardı jerge úńiltpek bolsań ,
Jaman shayırlardı túńiltpek bolsań.
Eger men ólgende tiriltpek bolsań,
Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan
Ibrayım Yusupov

Óz zamanınıń ozıq oylı, kórkem pikirli, tili shiyrın, ilimli - bilimli, izinde ruwxiy bay miyraslar qaldırǵan talantlı shayır Ájiniyaz babamız bolıp esaplanadı. Usınday xalqımızdıń júreginde máńgi qalǵan shıǵarmalardı XIX ásirdegi klassikalıq ádebiyatımızdıń kórnekli wákili Ájiniyaz Qosıbay ulınıń dóretiwshiliginen tapsaq boladı. Shayırdıń ómiri hám dóretiwshiligi, adamzattıń jarqın keleshegi, mádeniyat hám ádebiyattıń rawajlanıwına baǵıshlanǵan ómir boldı.[Á. Paxratdinov: 1:3] Ájiniyaz dúnyadaǵı barlıq jaratılıs adam ushın, ómirdiń gózzallıǵı adam menen qımbatlı, barlıq jaratılıstıń deregi-insan dep túsingen shayır.Sonıń ushında ol shıǵarmalarında “Bul

dúnyanıń kórki adam balası” degen urandı alǵa ilgeriletken. Shayır shıǵarmaları, mazmunlı, kórkem, sulıw oy dizbekleri menen tolı, tili ótkir poeziya gúl tajı esaplanadı.”Ájiniyazdıń kópshilik qosıqları sazǵa salınıp, ataqlı baqsı jıraw lar tárepinen atqarılıp xalıq ishinde yad bolıp ketken janǵa jaǵımlı xalıq dúrdanaları esaplanadı. Hár bir qaraqalpaq xalqınıń baqsı, jıraw, qıssaxanlarınıń repertuarlarında Ájiniyaz shayır qosıqlarınıń gúwası bolamız.Ol jámiyettegi, tábiyattaǵı hámme qubılıslarǵa ayırıqsha obyektivlik poetikalıq kóz qaras penen qaraǵan. Ásirese, shayırdıń xalqı haqqındaǵı xalıq birligi, xalqınıń, milliyligin ayrıqsha táriyplewleri hár birimizdiń júregimizge ózgeshe sezimler bağıshlaydı.

Máselen, shayırdıń: “Ellerim bardı” qosıǵında, qaraqalpaq diyarın ayrıqsha táriyplep kórsetedi. Bul qosıqtı baqsılardan birinshilerden bolıpT. Qurbanov, G. Tilewmuratovlar “Gór qız” namasına salıp, kámine keltirip atqarǵan. Hátte házirge shekem shet el wákilleri “Qaysı elattansań?” dese usı qosıq qatarları tilge alınsa dárhal tanıp alıp, hátteki birge qosılıp atqaratuǵın dárejede tanımalı hám janǵa jaǵımlı qosıqlardıń biri esaplanadı. Ilimpazlardıń izertlewi boyınsha bul lirikalıq shıǵarmanı “Ájiniyaz qazaq elinde júrgende, molla Qojban degenge usınday ájayıp sózzerlerin terip táriyplegen” desedi. Elin Qojbanǵa maqtap táriyplegeni menen qosa shayırdıń kewil sarayındaǵı ornı bólek ekenligi hár birimizge quwanısh, maqtanısh sezimlerin beredi.“Óz tariyxın bilmegen insan, tamırsız terekke uxsaydı” deydi dana xalqımız. Shayır shıǵarmaların oqıp otırıp áyyemgi dáwirde jasaǵan adamlardıń turmıs tárizin hám tariyxımızdı ele de jaqsı bilip alıwımızǵa boladı. Eki júzli bolmawǵa, bas ketse de tuwrı joldan qaytpawǵa qullası tuwrılıqqa baslaydı.

Juwmaqlap aytqanda shayırdıń hár bir dóretpesinde, qosıq qatarlarınıń mazmunınıń tárbiyalıq áhimiyetin kóriwge boladı. Babamizdıń dóretpeleriniń qunlılıǵı da mine usında. Shayırdıń bunday tárbiyalıq mazmunǵa iye bahalı pikirleri onıń bir qansha dóretpelerinde usırasadı. Máselen: “Bardur” qosıǵı. Bul qosıqtı Zaripbay Xalmuratov qayta islegen qaraqalpaq xalıq naması “Ilmesultan” namasına Jıraw Salamat Ayapov tárepinen Watanın súyetuǵın elin maqtanısh etetuǵın xalıqtıń júrek tórine jetkerip óz kámine keltirip atqarǵan. Bul shıǵarmada shayır óz eliniń kólleri, shólleri. Gozzal tábiyatı hám ondaǵı jetilisip pisetuǵın jemisleri, milliyligin, úrp – ádetlerin bir kórgennen adamnıń aqıl – huwshın alatuǵın qız jawanların, aybatlı kúshli márt baxadır jigitlerin naǵız erlik tımsalı dep biledi hám solardıń bárin kewli dáryaday tasıp táriypleydi, jırlaydı. Ájiniyaz babamızdıń qosıqlarınıń biz jaslar ushın tárbiyalıq áhmiyeti ullı bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1.Á. Paxratdinov “Ájinyaz shayır shıǵarmalarınıń kórkemlik dúnyası” Нөкис “Qaraqalpaqstan” 2014. 3-bet.

2.Tajetdinova S., Orınbaeva E. PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF LEARNING TO PLAY THE MUSICAL INSTRUMENT DUTAR BY NOTE FOR STUDENTS OF MUSIC SCHOOLS OF THE BAKSY DEPARTMENT //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 1152-1156.

YANGI KASHF ETILGAN KIMYOVIY ELEMENTLAR VA ULARNI O‘QITISH USULLARI

Charuayeva Ogulsuray Bashimovna
Ajiniyoz nomidagi NMPI Tabiiy fanlar fakulteti 2 kurs talabasi

Yangi kashf etilgan elementlar livermoriy, tennessin, oganesson kabi elementlar kiradi. Livermoriy lotincha livermorium so‘zidan olingan. Livermoriy-bu Lv belgisi va atom raqami 116 bo‘lgan sintetik o‘ta og‘ir element. U faqat laboratoriyada yaratilgan va tabiatda kuzatilmagan o‘ta radioaktiv element. Livermorium birinchi bo‘lib 19 iyul 2000 yilda Lawrence Livermore milliy laboratoriyasida (AQSh) va Yadroviy tadqiqotlar bo‘yicha qo‘shma institutda (Dnevna, Rossiya) hamkorlikda ishlaydigan olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Dubna zavodida, kuriy-248 atomini kaltsiy-48 ionlari bilan bombardimon qilish natijasida, livermorium-293 bitta atomi aniqlandi. Eka-polonium deb nomlangan bo‘lib, Mendeleevning tasdiqlanmagan elementlar uchun nomlash konvensiyasidan foydalangan yoki IUUP nomlash konventsiyasidan foydalanib ununxxium (Uxx). Yangi elementning sintezi tekshirilgach, kashfiyotchilar unga nom berish huquqini olishadi. Dubna guruhi Dubna shahri joylashgan Moskva oblastidan keyin 116 moskviy nomini aytishni xohladi. Lawrence Livermore jamoasi Lawrence Livermore milliy laboratoriyasini va Kaliforniya shtati Livermorni nomi livermorium (Lv) ismini talab qildi. Shahar, o‘z navbatida, amerikalik rassom Robert Livermor uchun nomlanadi, shuning uchun u bilvosita uning nomini oldi. IUPAC 2012 yil 23 mayda livermorium nomini tasdiqladi. Atom og‘irligi 292 g/mol teng [1].

Fizik xossalari. Jismoniy va atomik ma’lumotlarga asoslanib, livermorium oksidlanish holatini +2 oksidlanish holatiga ta’sir qilishi kutilmoqda, ammo +4 oksidlanish holatining ba’zi faolligi paydo bo‘lishi mumkin. +6 oksidlanish holati umuman sodir bo‘lmaydi. Livermoriyumning poloniyga qaraganda ancha yuqori erish nuqtasi bo‘lishi mumkin. Livermoriyning poloniyga qaraganda yuqori zichlikka ega bo‘lishi mumkin. Zichlik: 12,9 g / sm^3 (taxmin qilingan). Oksidlanish darajalari: ehtimol -2, +2, +4 +2 oksidlanish holatiga ko‘ra eng barqaror deb hisoblanadi. Ionlash energiyasi: ionizatsiya energiyasi prognoz qiymatlari hisoblanadi: 723,6 kJ / mol. Erish nuqtasi: 637-780 K (364-507 °C, 687-944 °F) bo‘lishi taxmin qilinmoqda. Tiklanish nuqtasi: 1035-1135 K (762-862 °C, 1403-1583° F) [2].

Tennessin lotincha tennessine so‘zidan olingan. Tennessin-bu atomning raqami 117 bo‘lgan va Ts belgisi bo‘lgan juda og‘ir sun’iy kimyoviy element. Eka-astatin yoki 117-element sifatida ham tanilgan, bu davriy jadvalning 7-davridagi ikkinchi eng og‘ir element. Tennessin (qisqartirilgan Ts va talaffuzi Tenn-ess-een) yadrosida 117 proton bo‘lgan sun’iy radioaktiv element bo‘lib, 2010 yilda kashf etilgan Tennessin Tennessi shtatida topilmagan bo‘lsa-da, shtat uning yaratilishiga hissa qo‘shgan. Qo‘shma sa’y-harakatlar natijasida Rossiya va Qo‘shma Shtatlardagi olimlar (jumladan, Tennessi shtatidagi Vanderbilt universiteti, Tennessi universiteti va Energetika bo‘limining Oak Ridj milliy laboratoriyasida ishlagan olimlar) tennessin ishlab chiqarish ustida ishladilar. U Rossiyaning Dubna shahrida sintez qilingan bo‘lsa-da, Tennessi olimlari

uning kashfiyoti uchun yo‘l ochishga yordam berishdi. U 2016 yil noyabr oyida o‘zining rasmiy tennessin nomini oldi [1].

Fizik xossalari. Tennessin yod va astatdan so‘ng galogenlarga mansub, tennessinning aniq xossalari bahs bo‘lib qolmoqda. Zichligi 7,1-7,3 g/sm^3, xona haroratida tennessin qattiq bo‘lishi kerak, suyuqlanish temperaturasi taxminan 300-500°C, qaynash esa 550°C temperatura atrofida bo‘lishi kerak [2: 364-366].

Oganesson lotincha oganneson so‘zidan olingan. Oganesson - sintetik kimyoviy element. U Og belgisiga va atom raqami 118 ga ega. U birinchi marta 2002 yilda Moskva yaqinidagi Dubna shahridagi Birlashgan Yadro tadqiqotlari institutida (JINR) rus va amerikalik olimlarning qo‘shma jamoasi tomonidan sintez qilingan. 2015 yil dekabr oyida u IUPAC va IUPAP xalqaro ilmiy organlarining Qo‘shma ishchi guruhi tomonidan to‘rtta yangi elementdan biri sifatida tan olingan. U 2016-yil 28-noyabrda rasman nomlangan. Bu nom davriy jadvaldagi eng og‘ir elementlarni ochishda yetakchi rol o‘ynagan yadro fizigi Yuriy Oganessianni sharaflaydi. Uning atom og‘irligi 295 g/mol teng [1].

Fizik va kimyoviy xossalari:

Zichligi	4,9-5,1 g/cm³
Erish nuqtasi	Noma’lum
Qaynash nuqtasi	80±30 °C
Ion radiusi	Noma’lum
Izatoplar	Noma’lum
Birinchi ionlanish energiyasi	839,4 kj/mol

Elektron konfiguratsiya:

Livermoriy: $1s^2\ 2s^2\ 2p^6\ 3s^2\ 3p^6\ 4s^2\ 3d^{10}\ 4p^6\ 4d^{10}\ 5s^2\ 5p^6\ 4f^{14}\ 5d^{10}\ 6s^2\ 6p^6\ 7s^2\ 5f^{14}\ 6d^{10}\ 7p^4$

Tennessin: $1s^2\ 2s^2\ 2p^6\ 3s^2\ 3p^6\ 4s^2\ 3d^{10}\ 4p^6\ 4d^{10}\ 5s^2\ 5p^6\ 4f^{14}\ 5d^{10}\ 6s^2\ 6p^6\ 7s^2\ 5f^{14}\ 6d^{10}\ 7p^5$

Oganesson: $1s^2\ 2s^2\ 2p^6\ 3s^2\ 3p^6\ 4s^2\ 3d^{10}\ 4p^6\ 5s^2\ 4d^{10}\ 5p^6\ 6s^2\ 4f^{14}\ 5d^{10}\ 6p^6\ 7s^2\ 5f^{14}\ 6d^{10}\ 7p^6$ [2]

Bu elementlarni quyidagi metodlar yo‘rdamida o‘quvchilarga o‘rgatishimiz mumkin.

Ta’rifi: "BBB" metodi bu B-B-B sxemasi bo‘yicha o‘quvchilar bilan mavzuni mustahkamlash uchun ijodiy ishlash metodi.

Qo‘llanilishi: O‘quvchilar guruhlarga bo‘linishadi. O‘tilayotgan mavzu yoki tushuncha yuzasidan har bir guruh o‘zaro hamkorlikda «Taxminan nimani bilamiz?» ustunini to‘ldirishadi. Doskadagi birinchi ustunga esa barcha guruhlarning javoblari jamlanadi. Berilgan javoblar toifalar bo‘yicha guruhlanadi.

Keyin har bir guruh a’zolari o‘zaro kelishilgan holda «Bilishni xohlayman» ustuniga mavzu yuzasidan o‘zini qiziqtirgan savollarni yozib chiqishadi. Doskadagi ikkinchi ustunga esa barcha guruhlarning savollari jamlanadi. Shundan so‘ng o‘quvchilar mavzu yuzasidan matn (ma’ruza) bilan to‘liq tanishib chiqadilar va jadvalning ikkinchi ustuniga qaytib, o‘zlari bilishni xohlagan savollardan qaysilariga javob topganligini belgilab chiqishadi. Savollarga topilgan javoblar uchinchi «Bildik»

ustuniga yoziladi. O‘quvchilarni qiziqtirgan qaysidir savolga javob chiqmay qolgan bo‘lsa, uni o‘qituvchi to‘ldirishi yoki uyga vazifa sifatida bilib kelishni topshirishi mumkin. Quyida BBB usuli yordamida dars o‘tish dars ishlanmasidan namuna keltiramiz.

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim
Ta’rtip raqami Atom massasi Kimyoviy belgisi	Elektron konfiguratsiya Fizik xossalari Bu elementlarning kashfiyot tarixi Bu elementlarni tarqalishi organishdan maqsat	Elektron konfiguratsiya Fizik xossalari Bu elementlarning kashfiyot tarixi

Baliq skeleti

Ta’rifi: Muammoni qo‘yish va hal qilishning mazkur modeli bir qator muammolarni ta’riflash va yechib ko‘rishga imkon beradi.

Strategiya:

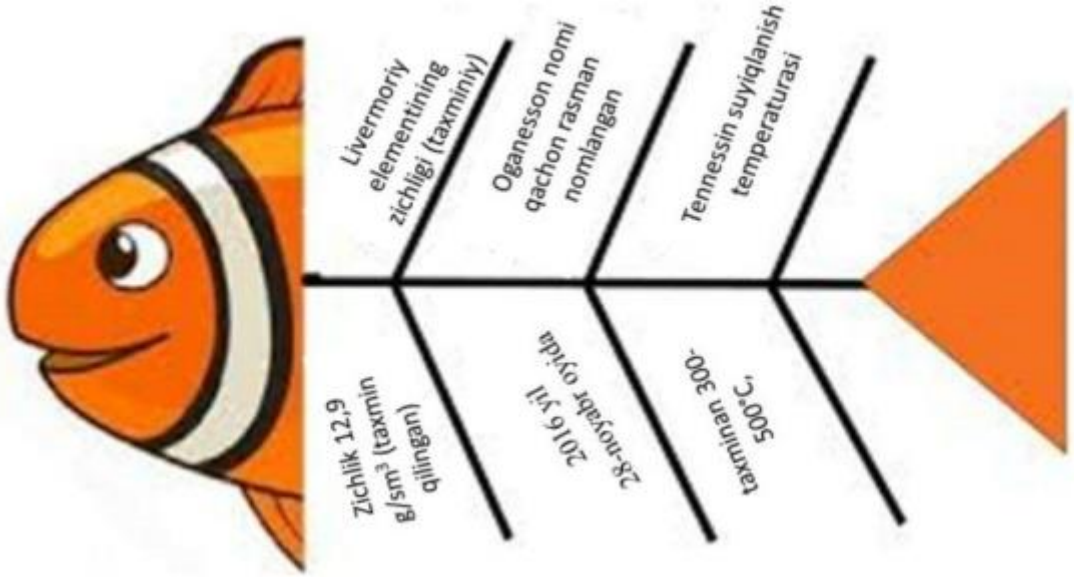
1. Bir varaq oq qog‘ozda baliq skeleti chiziladi (boshi, kemirchagi, qovurg‘alari).
2. Yuqoridagi «suyagiga» muammo ifodalanishi, pastidagiga esa - ushbu muammo mavjudligini (yoki uni hal qilish yo‘llari, o‘qituvchi o‘z oldiga qo‘ygan maqsadga qarab) isbotlovchi faktlar yozib qo‘yiladi.
3. To‘ldirilgan sxemaning taqdimoti.

Foydalanish doiralari

Tabiiy va aniq fanlarda, muammoli ta’lim berish uslubidan foydalanganda.

Afzalliklari

Ushbu sxema muammolarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning kompleks xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu metod usuli yordamida dars o‘tish dars ishlanmasidan namuna keltiramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://uz.periodic-table.io/element-116

2. Q.S.Sanaqulov, B.F.Muhiddinov, A.S. Hasanov. - Kimyoviy elementlar. – T.: «Muharrir nashriyoti», 2019
3. Zaripbayev K. S., Shurenbaeva U., Dzhumanova Z. K. USING THE METHOD OF" ASSESSMENT" IN TEACHING THE TOPIC OF CARBOHYDRATES. – 2023.
4. Бектурганова З. К., Дабылов Н. А. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ВЫЯВЛЕНИЯ МЕТОДОВ ОБРАЗОВАНИЯ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ХИМИИ И БИОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ. – 2024.

FOSFOR ELEMENTI VA UNING XOSSALARINI ANIQLASH

Charuayeva Ogulsuray Bashimovna
Ajiniyoz nomidagi NDPI Tabiiy fanlar fakulteti 2-kurs talabasi

Mamlakatimizda kimyo va biologiya fanlarini rivojlantirish, ushbu yo‘nalishlarda ta’lim sifati va ilm-fan na’tijadorligini o‘shirish «Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyot yili» Davlat dasturining ustuvor vazifalari qatorida belgilangan.

Kimyo va biologiya fanlari bo‘yicha ta’lim sifatini tubdan oshirish umumta’lim maktablarida ushbu fanlarni o‘qitishning mutlaqo yangi tizimni joriy etish, ta’lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va boshqa o‘quv jihozlar bilan ta’minlash, ushbu yo‘nalishlarga malakali o‘qituvchi-murabbiylarni jalb etish kadrlar tayyorlash va ilm-fan na’tijalaridan foydalanishda ta’lim, ilm-fan va ishlab chiqarish sohalari o‘rtasida yaqin muloqot va hamkorlikni yo‘lga qo‘yish maqsat qilingan [1].

Fosfor (Phosphorus, grek. phosphoros “yorug‘lik taratuvchi”) - P, kimyoviy elementlar davriy jadvalining V guruh elementi, tartib raqami 15, atom massasi 30,9738. Massasi 31 ga teng bo‘lgan bitta barqaror izotopi mavjud. Sun‘iy muhim izotopi P^{32}($T_{1/2}$ =14,22 kun). Elementning elektron konfiguratsiyasi $ls^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^3$ qo‘zg‘algan holatda quyidagicha, ya’ni $3s^1$ $3p^3$ $3d^1$ 5 ta toq elektronlarni hosil qila oladi Demak, fosfor asosan 3 va 5 valentli birikmalarni hosil qiladi. Fosfor –3, 0, +3, +5 oksidlanish darajalarini namoyon qiladi.

Tabiatda, asosan +5 oksidlanish darajasidagi fosfor birikmalari uchraydi.

1669 yilda X.Brand (Germaniya) tomonidan ochilgan. Fosforning elementar tabiiyligini A.Lavuaze aniqlab bergan. 1771 yilda K.Sheele suyak kulining kukunini uglerod bilan kuydirish orqali olish usulini o‘ylab topgan. Fosfor uchun asosiy 3 allotropik modifikatsiyasi ma’lumdir: oq P, qizil P, qora P, 25°C ga yaqin haroratda va P - 101,3 kPa qora fosfor termodinamik jihatdan nisbatan turg‘un. Biroq oq va qizil fosfor metabarqaror forma ko‘rinishida uzoq vaqt mavjud bo‘lishi mumkin.

Tabiatda fosfor. Fosfor kimyoviy jihatdan faol bo‘lganligi sababli tabiat da faqat birikmalar tarzida uchraydi.

Fosforit va apatitlar fosforning tabiiy birikmalari. Uning kimyoviy tarkibi $Ca_3(PO_4)_2$. Fosfor tirik organizmlar tarkibida ko‘plab uchraydi va hayot faoliyatida juda muhim omil sanaladi. Oqsillar va nuklein kislotalar fosforli organik birikmalardir. Odam va hayvonlar suyaklarining anorganik tarkibiy qismini asosan $Ca_3(PO_4)_2$ tashkil etadi.

Olinishi. Fosfor fosforit yoki apatitdan olinadi. Elektr pechlarida havosiz muhitda fosforit yoki apatit kremniy (IV)-oksidi hamda koks ishtirokida qizdiriladi:

$$Ca_3(PO_4) + 2C + 3SiO_2 \rightarrow CaSiO_3 + 2P + 5CO$$

Reaktsiya na'tijasida olingan fosfor bug'lari maxsus kamerada suv ostida kondensatlanadi. Yig'ilgan fosforning tarkibi P_4 ko'rinishidagi oq fosfordir. Oq fosfor qorong'uda shug'lalanadi.

Fizikaviy xossalari. Oq fosfor oq shamsimon massa bo'lib, fosfor bug'lari kondensatsiyasi va suyuqligining qotishi na'tijasida hosil bo'ladi. 183,456 MPa da t_{suyuq}-92,01°C, atmosfera bosimida t_{qay}-280,5^{0}C α-modifikatsiyasi zichligi 1,828 mg/m^3, β-modifikatsiyasi 1,880 mg/m^3. Oq fosforning α- va β-formalari mavjuddir. -76,9°C temperatura va 0,1 MPa bosimda β-modifikatsiyasi barqaror hisoblanadi. Tarkibida qo'shimchalar bo'lgan oq fosfor sariq rangga o'zgaradi.

Oq fosfor - rangsiz shaffof kuchsiz yaltirashga ega bo'lgan modda. Fosforning hidi sarimsoq hidiga o'xshaydi. Zichligi - 1,82 g/sm^3. T_{suyuq} = 44,1, t_{qay} = 275°C. Saqlaganda qisman sariq rangga o'tadi, shuning uchun uni ayrim vaqtda sariq fosfor deb ham atashadi. Suv bug'lari ishtirokida uchuvchan. Havoda 60°C temperaturada alangalanadi.

Suvda deyarli erimaydi (15°C temperaturada 0,0003%), etil spirti va (1742-1786yy) glitserinda oz miqdorda, dietil efirida, benzolda va qattiq yog'larda birmuncha yaxshi eriydi. S_2C1_2, $PC1_3$, PBr_3 va CS_2 (1 qism CS_2 o'zida 18 qism R ni eritadi) da yaxshi eriydi. CS_2 ga botirilgan fosfor eritmasi qog'ozi qurigan paytda o'z-o'zidan alangalanadi.

Qizil fosfor – bu elementar fosforning termodinamik jihatdan barqaror modifikatsiyasi. U dastlab 1847 yilda Shvetsiyada avstriyalik kimyogar A. Shrotter tomonidan oq fosforni 500°C da uglerod oksidi (CO) muxitida og'zi berk shisha ampulada qizdirish yo'li bilan olgan. Qizil fosfor P_n formulasiga va murakkab tuzilishga ega polimer hisoblanadi. Ishlab chiqarish usuli va maydalanish darajasiga qarab, qizil fosfor qizil-binafshadan binafsha ranggacha bo'lgan ranglarga ega va quyma holatda-mis rangli quyuq binafsha, metall kabi yaldiroq. Qizil fosforning kimyoviy faolligi oq fosfordan ancha past; u juda kam eruvchanlikka ega. Qizil fosforni faqat ba'zi eritilgan metallarda (qo'rg'oshin va vismut) eritish mumkin, bu ba'zan uning katta kristallarini ishlab chiqarish uchun ishlatiladi. Misol uchun, 1865-yilda germaniyalik fizik-kimyogar I.V.Gittorf birinchi marta mukammal qurilgan, ammo kichik kristallar (Gittorf fosfor) olgan. Havoda qizil fosfor 240-250°C haroratgacha (distillash paytida oq shaklga o'tadi) o'z-o'zidan yonmaydi, lekin ishqalanish yoki zarba bilan o'z-o'zidan yonadi. Suvda, shuningdek benzol, uglerod oksidi va boshqa moddalarda erimaydi, fosfor tribromidida eriydi. Distillash haroratida qizil fosfor bug'ga aylanadi, uni sovutilsa oq fosfor hosil bo'ladi.

Uning toksikligi oq fosfordan minglab marta kam, shuning uchun u gugurt ishlab chiqarishda ancha keng qo'llaniladi. Qizil fosforning zichligi ham yuqori bo'lib, gips shaklida 2400 kg/m^3 ga etadi. Havoda saqlanganda, qizil fosfor namlik ishtirokida asta-sekin oksidlanib, gigroskopik oksid hosil qiladi.

Qora fosfor fosforning termodinamik va kimyoviy jihatdan eng barqaror va eng passiv shaklidir. Birinchi marta qora fosfor 1914 yilda amerikalik fizik P.U.Bridgman

tomonidan oq fosfordan yuqori (2690 kg/m3) zichlikka ega bo‘lgan qora kristallar shaklida olgan. Qora fosforning sintezini amalga oshirish uchun Bridgman $2 \cdot 10^9$ Pa (20 ming atmosfera) bosimini va 200°C atrofida haroratni qo‘llagan. Qora fosfor metall kabi yaldiroq, yog‘li va grafitga juda o‘xshash, suvda yoki organik erituvchilarda to‘liq eruvchanlikga ega bo‘lmagan qora moddadir.

Fosforning kimyoviy faolligi azotga qaraganda ancha yuqori. Fosforning kimyoviy xossalari asosan uning allotropik modifikatsiyasi bilan belgilanadi. Oq fosfor juda faol, qizil va qora fosforga o‘tganda kimyoviy faollik kamayadi.

Suyuq va erigan holatda, shuningdek 800°C gacha bo‘lgan haroratda fosfor P_4 shaklida bo‘ladi. 800°C yuqori haroratda dissatsalanishga uchraydi:

$$P_4 \rightarrow P_2$$

2000°C dan yuqori haroratda molekulalar atomlarga ajraladi.

Oddiy moddalar bilan o‘zaro ta’sir

$$4P + 5O_2 \rightarrow 2P_2O_5$$
$$4P + 3O_2 \rightarrow 2P_2O_3$$

Ko‘p oddiy moddalar bilan o‘zaro ta’sir qiladi - galogenlar, oltingugurt, ba’zi metallar, oksidlovchi va qayratuvchi xususiyatlarni namoyon qiladi. Metall bilan oksidlovchilik qiladi va fosfidlar hosil qiladi:

$$2P + 3Ca \rightarrow Ca_3P_2$$
$$2P + 3Mg \rightarrow Mg_3P_2$$

metallmaslar bilan qaytaruvchilik qiladi:

$$2P + 3S \rightarrow P_2S_3$$
$$2P + 3Cl_2 \rightarrow 2PCl_3$$

Suv bilan o‘zaro ta’siri:

$$4P + 6H_2O \rightarrow PH_3 + 3H_3PO_2$$

Ishqorlar bilan o‘zaro ta’siri:

$$4P + 3KOH + 3H_2O \rightarrow PH_3 + 3KH_2PO_2$$

Qaytaruvchilik xususiyatlari.

Kuchli oksidlovchi fosforni fosforat kislotaga aylantiradi:

$$3P + 5HNO_3 + 2H_2O \rightarrow 3H_3PO_4 + 5NO$$
$$2P + 5H_2SO_4 \rightarrow 2H_3PO_4 + 5SO_2 + 2H_2O$$

Fosforning qaytaruvchi xossasi gugurtning yonish vaqtida ham sodir bo‘ladi:

$$6P + 5KClO_3 \rightarrow 5KCl + 3P_3O_5$$

Xulosa qilib, aytganimizda fosfor elementining yordamida termik fosfat kislotani ishlab chiqarishda va boshqa fosfat kislotalar olishda, xloridlar, sulfidlar olishda ham qo‘llaniladi. Fosforning birikmalari juda ko‘p tarqalgan bo‘lib ularning eng ko‘p ishlatiladigani qishloq xojaligida fosforli og‘itlar juda katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekston Respublikasi Prezidentining “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta’lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4805-sonli 12.08.2020 yildagi qarori.

2. Q.S.Sanaqulov, B.F.Muhiddinov, A.S.Hasanov Kimyoviy elementlar TOSHKENT «Muharrir nashiryoti» 2019.

3. **https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Fosfor**

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В ТВОРЧЕСТВЕ АЖИНИЯЗА

Н.Е.Кеулимжаев – студент 1-го курса Каракалпакского государственного университета факультет Искусствоведение направления Практические психологии

Ажинияз (1824-1878) один из самых ярких представителей каракалпакской классической литературы XX века. Его творчество является не только частью классического культурного наследия, эстетическим источником сегодняшней развитой культуры народа Каракалпакии.

В своих произведениях Ажинияза опирается на психологические подходы и актуальные проблемы образования человека. Темы и проблемы произведений Ажинияза сосредоточены на человечности, человеке и его нравственной концепции.

Поэт воспевает высокие нравственные человеческие качества, такие как служение народу, патриотизм, отвагу, отвагу, честность, просвещенность, жизнелюбие.

В своих произведениях Ажинияза делит людей на два типа: хороших и плохих.

Яқшыны пәҳим әйле сөзләгән сөздин,
Яманның парқы йоқ, көз бирлә йүздиң
…Жаман адам қоз таслайды араға,
или:
… Яқшының бир сөзи мәўинәт тажы,
Яманның бир сөзи зәҳәрдин ашшы.
… Ақылы яқшының гийнеси болмас,
Жаман адам гийне қылса умытпас.

Ажинияз был обладателем глубоких знаний и культуры, он глубоко изучал человеческую деятельность, поведение, психические состояния, поведение и жизнь.

Жақсы ҳәм жаманның сорасаң парқын,
Аспан жер арасы андын көп ***жақын***

Чтобы человек нашел свое место в жизни, он должен изучать психологию и владеть психологическими знаниями. Психологические процессы всегда выражаются в жизни человека. Психология человека ориентирована на понимание собственного пути развития, мышление и мышление по-новому в любом молодом возрасте, объективное восприятие происходящих процессов.

Как и в других науках, в психологии используются методы эксперимента и наблюдения. Изучая работы Ажинияза, мы видим, что он эффективно использовал эти методы. Он узнает человека со всех сторон на основе наблюдения и опыта. Может быть человеком, но его разум, мысль, сознание, восприятие, воля он выдвигает мысль, что, если он не будет развиваться, то не сформируется как личность, а останется человека.

Сөйләгәндә сөзниң парқын билмәгән,
Адам демак билән инсан болурмы.

Семейные отношение также отражены в творчестве Ажинияза. Особенно в современный период было бы уместно изучение по произведениям Ажинияза высокой нравственности, психолого-педагогической подготовки и культуры жизни мужчин и женщин в семейно-брачных отношениях.

Яқшы болса ер жигиттиң жананы,
Жигиттиң ишинде қалмас әрманы.
Яман болса мәрт жигиттиң алғаны,
Башында дүньяның қайғы-ғүлпети.

Ажинияз действительно глубоко изучил человеческую психологии.

В заключение, исследование психологических взглядов в произведениях Ажинияза помогает человеку разобраться в себе, сформировать свои отношения в обществе, семье и жизни.

Литературы:

1. Әжинияз (Зийўар). Таңламалы шығармалары. –Н., -1988. -152 б.

ӘЖИНЯЗ-ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: «БОЗАТАЎ» ПОЭМАСЫ САКРАЛЬ ГЕО-+ОБЪЕКТ

БАХЫТБАЙ САЙЫПОВ- Өзбекстан Республикасы Жамийет Қәўипсизлик университети , қәўипсизликти хукуқый тәмийинлеў факультети 2- курс студенти.

Аннатоциясы: X1X –әсир қарақалпақ халқының уллы ойшыл , шайыр ,интеллектуаль элитасы- Әжинияз ахун (Молла Зийўар) бабамыз жайлаған «Таллақ» дәрья. «Порлы таў» ҳәм « . қусхана» таўлар дағы сакраль гео+объектлер,шайыр тәриплеген тарийхый тулғалар-бугинги куни ҳәр тәреплеме тарийхый –ағартыўшылықта уйренилип келмекте..

Кирисиў: Кубла Арал бойы төменғи Әмиўдәрья фронтириндеги-Улкен дәрья менен Таллақ дәрья аралығындағы , кийели мәдений ланшафт- « Бозатаў »пайда болыў тарийхы, образы ҳәм экологиялық акыбети қандай болғаны «ақ излер »,жумбақ мәселелердиң бири.

1. Арал мәдениятында, этно+фольклары ҳәм этно+ поэзиясында/Молла Зийўар қәлбинде/ тарийхый яднамаларда, өтмиш сазасында уялап қалғаны ҳаққында қосымша мағлыўмат топлаў әхмийетли мәселе болмакта.

Социаллық яднамаларда: өтмиште белгили: қыят Молла Пирим батыр,жуз басы басшы болған этник топарлар Әмиўдәрьяның улкен тармағы. «Таллақ» арна бойына, «Боз+атаў» деп аталған «мәдений ланшафтқа» қоныс басқаны ,себеп ҳәм сылтаўы, сол жерде жаўгершилик ҳәм экология ақыбетлери болғанлығын жаңаша уйренилмекте.

2.**Тарийхый ағартыўшылық**: Боз+атаў» –өтмишине нәзер: Европа ҳәм Россия әскерий- травэллары «жол дәптери»нде тарийхый ҳәм мәдений географиялык объектлер жазылған. . Тюрколог А.Вамберий (1863 жыл)

қоңырат, ҳәким+ата, Шортан сай, «Бозатаў» ҳәм Арал теңизин көргенин жазады. Россия елшиси.,офицер Зеленин «жол дәптеринде», Ол 1858 жылы 1-июльдан баслап «..Қоңыраттан шығып –Әмиўдәрьяның оң тәрепине өткен, Таллақ дәрьяда-кеңлиги 60 сәжен, кешип «.қара жар» ға келген, «қарабай»лы дәрьядан кемеде ,ат-малларды жузгизип өткерген. Соң «Ақ шағалақ» атаўға , және «қарабайлы» арнадан 20-кемеде жузген, соң «Уғузли» арнада 25-кемеде жузген, соң «Қусхана таў» жағыска келген.ол ўақытлары Қусхана таў етегинде «қарабайлы» суў аяғы тамам болған екен. Елшилер қусханадан атлы ,арбалы «Базар Чимбайға» келген, Олар «Кегейли » ҳәм « Ишим» арнадан, соң « Шыблый»әўлие, қуўаныш жарма, Шылпық, қыпшақ жағыстан Әмиўдәрьяда кемеден жузген.

«Россия этнологиялық адебиятта, профессор Татьянка Жданко : 1946 жылы этно-маглыуматларында « Молла Пирим батыр болган .Ол «Бозатаў» деген жерде қорған –қала қурған…», деп жазды.

« Россия шыгыс+таныўшысы, профессор Павель Иванов ҳәм Жданко « Хажинияздын - «Бозатаў» косыгы- қарақалпақлардын тарийхый эпосы,-деп баҳалады ҳәм Ажинияз қарақалпақтың Бозатаў трагедиясының белсенди қатнасыўшысы болғанлығын көрсетип өткен. Россиялы илимпазларға «Бозатаў» ҳаққында информациялар бергенлер – қарақалпақ интеллектуаль элиталары: Нажим Даўкараев, Каллы Айымбетов хэм Орынбек Кожуровлар болды. Олар Санкт-Петербургка ,профессор Ивановқа хатлар жазып «аўызеки тарийх» ҳәм «Шежире»лерден узиндилер-- жиберип турган.

Әмиўдәрья, 1986, № 2/. қарақалпақлар тарийхына « Оренбург архиви» тийкарында жазыўда , академик Сабыр Камаловтың орны ҳәм хызмети улкен. Ол «Қоңырат ҳәм Бозатаў» тарийхына тийисли ,Оренбург дереклерди анықлады. Ол «Бозатаў» аймағына /1956 жылы/ этно –тарийхый экспедицияда болған. Ол « қара-кемир» атамадағы кең ҳәм улкен көл болғанын жазды «қара-кемир».көлдиң бай тәбийи био+ресурсларын пайдаланыў-Зарлық төре Мухаммед баҳадур хан заманында болған,- деп жазды.

3.Әдебий ағартыўшылық:

«Президентимиз «Бозатаў» туўралы мынадай баҳалы соз айтқан еди: Ташкент каласында окып атырган Қарақалпақстанлы кызларымыз жигитлеримиз Ажинияз хэм Бердак киби шайырлардан косыклар айтып бергени ,ойынга тускенлерине бәршемиз кайыл қалар едик. МЕН, сонда, «Бозатау», «Айдынлар», хэм «Дембермес» деген қарақалпақ халық қосыкларын биринши мәртебе еситип «Бамысали» сыйкырланып қалғандай ҳис қылганымды ҳазир ҳам жақсы еслеймен,-деп тан алған. Журт басшымыз калбинде : Ески «БОЗАТАЎ» ел-журты, халық тағдири Ажинияз қосықларында келтирилген отмиш сазасы уялап калған еди.

Филология илимлери докторы Кырқбай Байниязов « Бозатаў» аўылының адамлары (тарийхый очерк) жазды. Ол көркем әдебиятта ҳәм фольклорда қаҳарман болған Молла Пирим ҳәм «Бозатаў» образына, мәдений ланшафтқа қатнасы бар шахслар туўралы дуркин мақалалар жәриялады. Әжинияз

ахун,ойшыл-шайырдың « Жер ҳәм Ел биландур, Ел ҳәм Жер билан..» басланатуғын қанатлы сөзинде:

Жер ҳәм ел биләндур, ел ҳәм жер билән,
Жерсиз елдиң күни дәрба-дәр билән,
Өмири өтер жүректеги шер билән,
Қәдириң сенин бизге етти, Бозатаў- деп келтирип «Боз+атаў» мәдений географияда тиришилик /ҳаят/ болғанлығын антропологиялық дереклер арқалы көрсетти.

Бул аянышлы ўақыяны Әжинияз шайыр бабамыз «Бозатаў»поэмасында да

Көзим яшлы, мен кетәрмән, шарам йоқ.
Бир қудадан басқа пушты-панам йоқ.
Ҳәмме кетти, сенде турар адам йоқ.
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў.

Қала басы болдың сен молла Пирим,
Өзиң тәлип-илим, көңлиңде кириң,
Коңырат балаңды алса, ол ҳәм өз бириң,
Хош аман бол, бизден қалдың, Бозатаў-деп

сол турысында тәрийплеген болса Профессор Камал Мәмбетов «Бозатаў» атамасындағы тарихый--көркем шығармасында «,Таллақ» дәрья бойына Молла Пирим жузбасы қала қурғанлығын, еки дәрья аралығындағы «Бозатаў»ға, Коңырат аймағында ишки ҳәм сыртқы жаўгершилик ақыбетинен халық көшип келгенлигин ,лейкин, сол жерде турақлы мәкан болмай, урыс- тонаўшылық, экология ақыбетинен, елдиң посқанын ҳәм сол ўақыттағы халықтын аянышлы аўхалын көркемлеп келтирген.

Әмиў дәрьяның «берги+жақ» ямаса « қытайы» халқына , «Таллақ» арна бойы ел абад, тыныш қоныс журтқа , қонсылас «төменги» яўмыт-уғуз сардарлары, жаўлардың қарақшылық тонаўшылық, террорлық акты болғаны социаллық яднамада сақланған.

Ҳажы Дәўлетмурат Алламбергенов тың» Хәр заманға бир заман « атамасындағы эссе китабында, Бозатаў аймағындағы этнослар ҳәм олардың тарийхый тулғалары ҳаққында мағлыуматлар берилген.

4. Х1Х-әсир Арал дияры бабаларымыздың азатлық гуреслер әсири болган. . қарақалпақ елине қарсы- урыс оты,»Бозатаў» журтты-мәжбурий постырыў, «бийғарез» Бозатаў мәканда, шаңырақлар,ата-аналар, перзентлер зорлыкта , посыўларға ушырағаны – улкен трагедиялық ўақыя еди. Ўатанынан айрылған инсанлар тағдири, умытылмас ,тарийх сабақлары –умытылмас « қосық-яднама-жыр» болған еди. Заманлар ,жыллар өтти, «Ески молла Пирим қаласы-қарабағанасы-умыт болды, еки «дәрья-арна» арасындагы « Боз»лыжер, кийели-Боз+атаў ,бабалардың балықшылык ҳәм ,шарўашылық мәдений ланшафты-ақыбетинде экологиялық объект болды.

Зийўарың хошласар қәдириңни билип,
Көзини яшартып, бағрыны тилип.
Аман болса, ҳал сорасар бир келип,

Хош аман бол, бизден қалдын, Бозатаў-деп келтирип кашан болса „**Бозатаў**» елатының басына бахытлы дәўран орнайтуғынын арман ҳәм исеним менен айтып өткен.

Әдебиятлар индикаторы:

1.Әжинияз «Шығармалары». Нөкис, 1949. Әжинияз «Шығармалары: Бозатаў.» Нөкис, 2014.с.207.
2.Armeniy. VAMBERI. Puteshestvie po SREDNEYAZII. SPB. 1865. / 173-S.
3. SalixYılmaz «Putevoditel'Armina VamberipoTurkestanuizapisioKarakalpakskixturkax. . »Bellyuten№ 255. Ankara. 2005. s. 620.
4. Каульбарс А.В. « Низовья Амударьи, описанные по собственным исследованиям» в 1873 году. Спб.1881. с.202.
5. ЦГА ВМФ РОССИИ фонд. 1331. опись 6. дело: 24. 1858. Отчетная карта глазамерный съемки пройзведенной лейтенантом Можайским и другие корпуса топографов… v6 1-25 верст 1858г.
6. Қарақалпақстандағы мухаддес орынлар./ дузиўшилер: Г.Хожаниязов. О.Юсупов / Нөкис, 1994. 104 бет.

БЕКСҰЛТАН НҰРЖЕКЕЕВТІҢ «КІНӘЛІ МАХАББАТ» ПОВЕСІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫНДЫҚ

С.Ержанова
ӘлФараби атындағы ҚазҰУ
Ф.ғ.д., профессор
А.Кенжеқожаева-3 курс докторант ӘлФараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы

Шығармашылық үдеріс психологиясы, автордың тұлғалық бейнесі секілді сұрақтардың жауабы П. Медведев, Б. Мейлах, А. Ковалев, А. Цейтлиннің теориялық еңбектерінде кеңінен қарастырылды. Бұл еңбектерде жекелеген жазушылардың шығармаларын зерттеу әдіс-тәсілдері, әрбір шынайы автордың шығармашылық үдерісін зерттеудің маңыздылығы мен нәтижесі туралы толыққанды сипат беріледі.

Шығармашылық психологиясы бірнеше ғылымның басын біріктіре еңбектенуді тілейтін қиын сала. Отызыншы жылдары психолог Л.С. Выготский бастаған ғалымдар біраз деңдеп барған бұл проблема кейін ғылыми кадр жетіспеуінің салдарынан ұзақ жылдарға шегерілді.

«Экспериментальное изучение художественной рецепций началось еще в конце XIX века», - дейді эстет Ю. Борев [1, 48]. Әр кезең қилы дәуірде өмір сүрген эстетикалық ой алыптары еңбектерін қарап отырсаңыз – қаламгер шеберханасына қызығу, көркемдік қабылдау процестеріне зер салу-германевтика тарихы одан да әрі іргеленіп, ғасырлар қойнауына кете берері хақ. Ал тікелей жазушы шеберханасына үңілу, шығармашылық процестерді түрлі аспектіде зерттеу – ғылымның жаңа саласына айналғалы көп болған жоқ. Бұл проблемаға зерттеушілер әр қырынан келіп, қарастырады. Жазушы

шеберханасын неден бастап зерттеу керек? – Қаламгердің дүниетанымынан бастау жөн. Өйткені қандай да бір шығарма – жазушы дүниетанымының жемісі. Жеке шығарманың тарихы, жазушы шеберханасы, шығармашылық психологиясы – өзара сабақтас құбылыстар. Және осының қай-қайсысы да творчествалық тұрғыдан жазушы, композитор, суретші, сәулетші, киношы басталатын процесс.

«Творчествалық тұлғаны талдамай тұрып, шығармашылық психологиясы айқындалмайды». Өйткені шығармашылық еңбекті жасаушы – дарын. Ендеше, жазушы деңгейін, қайшылығын ашпай тұрып, оның шеберханасына ене алмаймыз. Жазушы дүниетанымындағы қайшылықтар көбіне оның қоғамға қатынасынан туындап жатады. Белгілі эстет М. Бахтин «Автор өз қоғамы, өз заманының тұтқыны. Оны бұл тұтқыннан келер дәуірлер құтқарады. Әдебиеттану жазушыны дәуір тұтқынынан шығаруға жәрдем етуге міндетті» - деген пікірінен осындай ой түюге болады. Әлемдік әдебиет тарихына, ұлы дарындар тағдырына зер салсаңыз, көбінің-ақ дүниетанымы қайшылықты болғанын аңғаруға болады [2, 17] .

Бексұлтан Нұржекеев шығармашылығының психологиясы кеңінен зерттелмеген, көптеген сұрақтар туындататын тақырып. Әйел жанының зергері жазған әрбір туындының астарында мөлдіреген мұң, серпілмес қайғы, таусылмас сыр жатыр. Әр кейіпкер тірі. Ол қоғамдағы адам. Әр кейіпкердің шынайы «сұлбасы» бар. Тек қаламгердің сиқырлы қаламының қуатымен өзгеше кейіп, басқа бояумен әрленген. Суреткер әдебиет әлеміне бір біріне ұқсамайтын түрлі мәселелер, сол мәселелердің төңірегіне түрлі кейіпкерлер алып келді. Әр кейіпкер бір әлем, бір тағдырдың иесі. Әр кейіпкердің өмірде өз шынайы бейнесі бар.

Шығармашылық процестер немесе кейбір ғалымдардың жаңаша айтуы бойынша, шығармашылық психологияның негізгі сатысы - тақырып. Бұл тұрғыдан алғанда ескере кететін бірнеше жайттар бар. Кейбір жазушылар жазылған дайын шығармаға тақырып ойлап тауып, сол тақырыпты негізге ала отырып туынды жасайды. Тақырып жазушы шеберханасында айтулы орынға ие процесс.

Бексұлтан Нұржекеев: «Тақырып қоюда қырағы оқырман көзіне шалынатын, елең еткізетін сәтті көз алдыма әкелемін. Бүкіл мәтіндегі ұзақ толғаныстың тоқ етері, түйіні мен дәмділігін сіңірген ойды ұсынамын. Көп ойланып, тақырып іздейтін уақыт болмайды, тақырыпқа сұранып тұратын тіркестер, ойлар әрдайым жадымда жүреді. Оралхан Бөкей менің тақырыптарыма қатты қызығушы еді», - дейді.

Жазушының айтуынша, көптеген повестері бастапқа атауын өзгертпеген, тақырыбына қатысты біраз мәселе туындатқан - «Кінәлі махаббат» повесі.

Жазушы Бексұлтан Нұржекеев: ««Гюстав Флобер «Мадам Бовариден» тек әйел адамның түптұлғасын, бейнесін іздей бермеңіздер. Түбінде, Мадам Бовари - менмін» деген екен. Сол секілді, мен сомдаған әйел кейіпкерлердің барлығының дерлік түптұлғасы бар болғанымен, әрбірінде менің қаламгерлік шеберлігім, жазушылық көзқарасым, авторлық пайымым бар. Ал

шығармаларымдағы көптеген кейіпкерлер менің авторлық ойым мен мақсатымды өз бейнелеріне сіңіріп мүсінделген», - дейді.

Автор мен оқырманның мәтінге деген көзқарасы бірдей болмайды. Әр адамды жеке индивид ретінде қарастыратын болсақ, әр индивидтің өмірге, құбылысқа және жағдаяттарға көзқарасы, танымы мен пайымы әртүрлі болады. В.Ф.Асмус өзінің «Чтение как труд и творчество» деген еңбегінде: «Никакое произведение не может быть понято если читатель сам, на свой страх и риск не пройдет в собственном создании по пути, намеченному в произведени автором. Творческий результат чтения в каждом отдельном случае зависит от всей духовной биографии читателя. Наиболее чуткий читатель всегда склонен перечитывать выдающееся художественное произведение», – деген сөзінен көркем шығарманың қабылдануына оқырманның да өзіндік үлесін барын байқаймыз [6, 89]. Шығарма – екі жақты құбылыстың тоғысқан ортасы.

Түсіну – басқа адамның рухани әлемін сезіну, оның ойы мен сезімдеріне бірге толқи білу, өзі дербес мәнге ие бола алмайтын ілімнің типі, түсіну – творчестволық акт кезіндегі автордың жеткізбек болған ойының мағынасын ұғыну, сол сәттердегі автордың рухани күйін кеше білу.

Түсіну, ұғыну ұғымдарын герменевтика ғылыми зерттейді. Герменевтика өз бастауын XX ғасырдан алады. Ең басында мәтіндерді талдауда қаралған герменевтика кейін жеке филологиялық ұғымға ие болды. Әдеби герменевтика – көркем мәтіндерді талқылау, түсіндіру жайындағы арнайы ғылыми сала. Герменевтика «шығарма-оқырман-дәстүр» атты үштікке байланысты дамыды.

Әр шығарма оқырманға өзіндік ерекшеліктерімен, қызықтарымен, сонымен бірге қарсылықтарымен бірге келеді. Оқырман автормен кейде бірігіп, кей кезде ажырап кетеді. Оқырман шығармадан өзіндік қажеттіліктері мен критерийлерін көрсе, автормен бірге, ал керісінше болатын болса, шығармаға өз қарсылықтарын көрсетеді. Оқырман - шығармаға өмір сыйлайтындардың бірі. Автор өз қиялы, ақылы мен еңбегі арқылы тудырса, оқырман ақылы, қиялы және еңбегі арқылы шығарманың өмірін жалғайды. Еңбегі ретінде шығарманы оқуын, талдауын, талқылауын жатқызамыз. Қиял мен ақылдың әр адамда әртүрлі көрініс табуына қарай оқырманды да өз ішінде жіктейміз.

«Кінәлі махаббат» повесінің бастапқы атауы «Күнәлі махаббат» болған. Жазушы шығармасын жариялamақ мақсатында «Жұлдыз» журналына ұсынған уақытта туынды тақырыбы төңірегінде біршама даулы мәселе көтерілген. 1966 жылы жазылған бұл повесті Мұқағали Мақатаев оқып, ұнатып, 1968 жылы Хамза Есжановтың алғысөзімен қысқартылып жарық көреді.

Повестің алғашқы тақырыбының ауысуының бірден бір себебі, «Күнәлі махаббат» деген негізгі тақырып салмақты «күнә» сөзіне салады. Күнә – шариғатта харам деген амалды жасауы. Кінә – жаман жағдайлардың орын алуына себепші болу. Яғни, «Күнәлі махаббат» деген атаудың арқалайтын жүгі ауыр. Діни мәселелермен тығыз байланыста секілді көрінері де ақиқат. Шын мәнінде, Зерен – қиын тағдырлы әйел. Басынан өткен жағдаяттардың барлығына Зерен кінәлі ме? Әлде сол уақыттағы замана тынысы, қоғам өмірі кінәлі ме? Кінәлі көп, ал махаббат – себепші.

Шығармашылық процесстің үшінші сатысы жазушы көзқарасы. Кез-келген адамның өмірге, қоршаған ортаға, белгілі бір оқиғаға деген көзқарасы сияқты, жазушының көркем шығармасынан оның көзқарасын байқауға болады. Оқырман қауым жазушының көзқарасын сол жазушының еркінен тыс бірінші болып келеді. Адам психологиясына кез-келген адам өмірдегі белгілі бір жағдайға ең алдымен субьективті түрде баға береді, содан кейін барып обьективті түрде бағалап, ой елегінен өткізіп оқырманға оңай әрі әсер етіп жеткізуді ойлайды. "Күнәңді өзің сезінбесең күнәсіз кісідей жүре бересің, оның азабы сезінген соң екен. Жазғы сессияға шыққан бойда шешеме бардым. Екеуіміз кінәлестік. «Әкемді сүйгенің рас па? Рас болса, неге түтінін түтетіп жесір отырмадың? Атам мен апамның қолынан неге кеттің?» - деп, ойда жүрген айыптарымды оған бірінен кейін бірін таға бастадым. Шешемнің көп сырын сонда, жиырма екі жасқа келгенімде ғана білдім. Екеуіміз де ағыл-тегіл жылап отырып, әбден сырластық. Содан кейін-ақ, мен дереу «Күнәлі махаббат» атты повес жазуға кірістім. Бірақ аяқтай алмадым. Сол арада ауруымнан айықтым, үйлендім, диплом жазуым керек болды, одан кейін ауылға келдім, мұғалім болдым – қат-қабат істер қол тигізбей кетті» [8,104].

«Менің шешемнің тағдыры да шым-шытырық. Бір кездегі ең дәулетті адамның қызы кейін кейбір күндері жеуге бір жапырақ нан таппай да қиналады. Он алты жасынан зорлықпен күйеуге тиеді, ол өлген соң әкеммен табысады, отасқандарына екі жылға жетер-жетпес уақытта соғыс басталады да, жиырма бес жасында жесір қалады. Ол мені балам деп, мен оны шешем деп атамай, бірақ бір-бірімізді біліп жүрдік. Апам марқұм шешемнің кім екенін менен жасырған емес, басқалар ұқсап оны менің көзімше жамандаған да емес, әлдекімдер болмай бара жатса: «Сол болмаса, мынаны бізге кім берер еді», - деп маған қарайтын. Осындай-осындай себептермен мен бала боп, «папа», «мама» деген сөздерді айтпай өстім. Соның салдарынан бойымда бір мейірім, ықылас үнемі кемшін қалғандай болады да тұрады. Осы сырымның бәрін жазушы болып өзім айтпасам, өзге ешкім айта алмайтын сияқтанды.

Атам мен апамның әкеме деген сағынышын, маған деген мейірін, екеуінің асыл қасиеттерін жазу – мен үшін ең басты борыш –ты. Бірақ көз алдымнан шешем кетпей қойды. Оған жаны ашитын, жағдайын түсінетін жалғыз адам, менің білуімде, апам ғана еді. Апам жоқта ол да мен де құсап жетімсіреп жүрген тәрізденді. Басқаға тиіп кеткенін тәтем де кешірмейтін, әкемді шын сүйсе, енді оған басқа күйеу неге керек болды деп, мен де кінәлейтінмін. Күйеуінен одан да жас балалары қалған әйелдердің жалғыз-жалғыз ұлдарының жолына қарап жесір өткенін мен де көріп, соларға сүйсініп өстім. Сондықтан өз шешемді түсінуім қиын болды. Мен сол күнге дейін ешкімнен де шешемнің өмір тарихын, тағдырын жөндеп сұрамаппын да, дұрыстап білмеппін де. Өліп кетсем, өзіммен бірге әкететін ең үлкен күнәм осы екен. Шығармашылық жұмысқа да уақыт тауып, Жәмихан жайындағы повесімді тағы өңдеуге көштім. Өзімді өзім қамшылап: «Менде жазушылық қабілет те, мінез де, жазуға тиіспін!» - деп, соған үнемі өзімді өзім сендіруге тырысам. Тәтеммен арадағы қыжыл, Жәмиханға

байланысты жағдайлар, Күлдариғадан қалған көңіл, апам мен атама, жүзін көрмеген әкеме деген сезімдер – соның бәрі жазушының қаламын күтіп тұрған керемет сыйлар сияқтанады. Сол демеумен ұзақ түн қағазға шұқшиам. Ойын бөлмейін деп, Шәзиә ондайда өзінің бар-жоғын білдірмеуге тырысады» [9, 46]. «Кінәлі махаббаттағы » - Зерен, «Бір өкініш, бір үміттегі» - Жәмихан – бұл кейіпкерлердің барлығы өмірдегі бір адамның көркем бейнесі.

Жазушы қаламгерлік қарымының қуатын танытып, көпшіліктің сүйіспеншілігін бөлеген алғашқы көлемді туындысының жарияланымы жайлы мынадай «Ойұшқын» жинағындағы «Бір ғана поэма жазған ақын» атты мақаласында деректемелер келтіреді:

«Жазушылар үйінің 3-қабатында тұрып Мұқаң (Мұқағали Мақатаев) маған небір мақтау сөздер айтты. Қанаттансын деген болар, төбемді көкке жеткізіп тастады. Ол кісіге повестегі атамның образы қатты ұнапты. Менің «Күнәлі махаббат» деп ат қойғаныма Мұқаң таңданды. «Кінәлі» мен «күнәлі» дегеннің айырмашылығын әдейілеп қадала сұрады. Мен, ұмытпасам, «кінәлі – виновный, күнәлі - грешный» деп түсіндірдім, үндемеді». Расында, повестің тақырыбы даулы мәселеге айналғаны хақ. Бір ғана әйелдің басынан кешкен қиындығы мол ғұмырынан хабардар ететін шығарма болғандықтан «Әйелдің сыры» деп атамақшы да болған.

«Кінәлі махаббат» повесінің негізгі кейіпкері Зереннің прототипі – жазушының өз анасы. Белгілі бір себептермен барлық кейіпкерлердің есімдері ойдан шығарылған. Сол уақыттағы өмірді, соғыс кезіндегі ауыл тіршілігін шынайы бейнелеуде бояуы қанық болуы үшін қосымша кейіпкерлер де бар. Мысалы, Жақыптың ағасы – Оразақ, Оразақтың жұбайы Зағипа қиялдан туған кейіпкерлер. Жазушының өз сөзіне сүйенсек, өмірде Жақсаға мен Зағипа секілді адамдар болатыны анық. Бұл шығармада осындай кейіпкерлердің болуы эмоциялық реңк беріп, туындыны әсерлі ете түсері хақ. Оқиға қалай болды, солай беруге тағы болмайды. Дәлелді болуы керек, үйлесуі керек, шындыққа жанасуы керек. Соның бәрі сол жылдардағы, соғыс уақытындағы өмір айнасын жасау.

Бұл туындының дүниеге келуі – ішімде жүрген біраз шерлі сырдың ақтарылуы. Мен шешемді мойындамадым. Өзім ержетіп, өмірдің ащылығын татып, қиындығын өткерген соң ғана шешемді түсіндім. «Кінәлі махаббатты» жазу – міндетті борышым секілденді. Шешемнің алдындағы парызым іспеттес болған бұл тақырып, ішімде көп пісті. Жауабын таппаған сауалдарым болды. Жазып болған соң ғана талай жыл мазалаған дертім тыншығандай болды.

Кейбір басылымдарда, «Кінәлі махаббат» деген тақырыптан соң жақша ішіне «Әйелдің сыры» деген қосалқы атау түседі. Бұған себеп, жазушы шығарманы бірінші жақтан баяндайды. Зерен, басты кейіпкер «Әңгімемді әйел болған күнімнен бастайын» деп өз өмірін өзі әңгімелейді.

Көркем шындық – өмір шындығының жазушының ой-елегінен, шығармашылық елегінен өтіп, қорытылып, әдеби шығармада баяндалатын көркем суретке айналуы. Жазушының «Кінәлі махаббат» повесіне өзек болған

кейбір мәселелері, өмірінің кей тұстары өзінің ғұмырнамалық «Бір өкініш, бір үміт» романында көрініс табады.

Әкем Жәмиханмен сол Шікіміде танысыпты. Бірақ Анардың әкесінше ырғалып-жырғалмай, Жәмиханның әке-шешесі қулықтарын асырып апай-топай бір-ақ түнде ұзатып жіберіпті. Мен бұл шындықты «бүгін бірінші рет естідім». Әйтпесе бұрын: «Жәмихан екеуі Күлдариға туған соң ғана танысқан шығар», - деп ойлайтынмын. Қалайша әкемнің қызға үйленбей, біреудің әйелін тартып алғанын түсіне алмайтынмын. Тіпті, шынымды айтсам, сонысына ептеп арланатынмын да. Қалайша олай қалыптасқанын қайдан білейін, мен өз ұғымымда нағыз жігіт әйелді тек қыздай алуы керек деп түсінетінмін [10,57].

Повесте Зеренді Нұржан танысқан соң, бірнеше рет іздеп келеді. Жоқ іздеген жан болып, түрлі сылтаумен Зеренге келген Нұржан тағы да романда көрініс береді. Тек мұнда Нұржанның өзі емес, досы келеді.

Жәмихан күйеуге кетіп қалған соң, әкем бірде Боташты ертіп артынан барыпты. Алып қашпақ болып: «Сен әуелі уәде байлап кел», - деп Боташты жұмсапты да, өзі жасырынып көрші ауылда қалыпты. Бармаймын деуге батпай, бір жағы өзі Сәтімге борыштар болғасын, Боташ амал жоқ атқа мінеді. Бірақ қалай жолығудың амалын іздеп әбден басы қатады. Ақыры ауылға келеді де, шеткі үйдің бірін жағалап жүріп Жәмиханның қайда екенін ойын балаларынан-ақ біліп алады. Құдайы қонақ болайын деген оймен кештетіп қорасының аузына келіп атынан түседі [10,192]. Жазушы «Кінәлі махаббат» повесіндегі кейіпкерлерге де осылайша тоқталып өтеді. Мұндағы Жәмиханның күйеуге кетіп қалды деген тұсы, «Кінәлі махаббаттағы» он алты жасында еріксіз Жақыпқа ұзатылып кетуі.

«Кінәлі махаббат» повесі оқушы жұртшылықты, әдеби қауымды елең еткізгені мәлім. Апыр-ау, кінәлі махаббат бола ма? Махаббаттың бұл арадағы жөн-жосығына жол болсын... Әу баста адамдардың өзі кінәлі екендігі бесенеден белгілі емес пе? Бұл арада қаламгер ұтымды жол тауып кеткен. Әйтпесе, сол дәуірдің тәлім-тәрбиесін алған Зерен сияқты әйел бірнеше рет күйеуге тие ме? Махаббат кінәлі болса болған шығар, бірақ, кеңес қоғамының Зерен сияқты өкілі ешқандай кінәлі емес. Жазушы Зерен тағдырын сол Зереннің атынан баяндай отырып, жұртшылық аңсап-шөлдеп жеткен жеңіске ие болады.

«Кінәлі махаббат» повесін оқып отырып Зеренді сол қалпында қабылдайсың. Оның берік тұстары да, осал тұстары да кеңестік қоғамның идеологиясымен тыныстап, екіжүзді заманның илеуімен қырық құбылған адамның құбылысы психологиялық, логикалық көркемдік тұрғысынан ешқандай күдік тудырмайды.

Бексұлтан Нұржекеевтің бір әйелдің сырына құрылған психологиялық повесі «Кінәлі махаббат» соғысқа қатысты оқиғалы шығарма ғана емес, қиын-қыстау кезеңдегі ауыр тағдырды бастан кешкен әйел-ананың ішкі жан әлемі, сана-сезім дүниесі, өзіндік мінезі, қабілеті, жан жұмбағы, құпия сырлары, тағысын тағылары жайлы мөлтек жырлар. Ол қалам ұшымен емес, бейне бір әйел адамның қан жылаған жүрек сырымен жазылған көркем дүние. Қанша күнәсі, кінәсі болса да, Зереннің жан тазалығы, адамдық қасиеті, кісілік келбеті келісті

кестеленген және ұлттық этномәдени құндылықтарды тек қазақ жұртына ғана тән адалдық пен ірілікті, қазақи мінезді танытқан туынды десек, артық айтқандық емес.

Жазушының бір ғана «Зерені» арқылы басқа шығармаларындағы кейіпкерлер психологиясын тани аламыз. Зереннің түптұлғасы – жазушының анасы Әзіхан. Ал Әзіхан бейнесі қаламгердің бірнеше шығармасында ұшырасады: «Кінәлі махаббат», «Бір өкініш, бір үміт», «Жайлаудағы жиырма күн». Бүкіл шығармалардағы әйел кейіпкерлердің тағдыры мен мұңы ұқсас. Бұл әйел затының өткенге деген аңсары мен бүгінге деген көнбістік психологиялық болмысынан болар, бәлкім. «Кінәлі махаббаттағы» - Зерен, «Жайлаудағы жиырма күндегі» - Нұржамал мен Келісті, «Байсеркенің қызындағы» - қыз, «Беу, қыз дәурендегі» - Гүлбаршын, «Темір қақпандағы» - Қымбат пен Гүлшара, барлығы да өз «кінәлі» махаббатарының құрбандары. Әрбірінің басында ауыр тауқымет, тұрмыс азабы, махаббат машақаты.

Бексұлтан Нұржекеевтің әр повесіндегі әйел кейіпкерлердің түптұлғасы бар, шынайы бейнеге айналған образдар. Дегенмен, жазушы әр әйел кейіпкерді сомдау барысында, өз анасының бейнесін архетип бейне ретінде қарастырып отырғаны даусыз. Анасының басынан өткен ауыр жағдаяттар, бұл жағдаяттардың жазушының психологиясына әсері, үлкен өмірлік тәжірибесі әдебиетте толыққанды «Әзіхан» образын бейнелеуге әкелгені анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ибраева А.Д. Әдеби шығарманың жазылу тарихын зерттеудің өзіндік ерекшеліктері. Қазақстанның білім және ғылым әлемі. 2014. – №6 (88) маусым. – 124 б.
2. М.М. Бахтин. Әдеби-сыни мақалалар. Новый мир. Москва. 1986. – 506 б.
3. Мейлах Б. Талант писателя и процессы творчества. Ленинград: Советский писатель. 1969. – 256 б.
4. Цейтлин А.Г. Труд писателя. Москва: Советский писатель. 1968. – 564 б.
5. Корман Б.О. Изучение текста художественного произведения. Москва: Просвещение. 1972. – 113 б.
6. Асмус В. Ф. Чтение как труд и творчество. Москва: Искусство. 1968. – 654 б.
7. Есембеков Т.У. Көркем мәтін поэтикасы. Алматы: Қазақ университеті. 2012, 228 б.
8. Дәдебаев Ж. Жан байлығын ойлаған (Жазушы Бексұлтан Нұржекеевтің шығармашылығы туралы). Қазақ әдебиеті. 1994. №25. – 16 б.
9. Нұржекеұлы Б. Шығармалар жинағы: Көп томдық. І-том. – Алматы: Жалын. 2006. – 320 б.
10. Исабеков Д. Біз ол кезде әңгіме арқылы танысатынбыз. Жас Алаш. 2002. – 27 шілде. – 12 б.
11. Нұржекеұлы Б. Ойұшқын. Әңгімелер мен мақалалар. Алматы: Жалын. 2002. – 496 б.
12. Цвейг С. Суреткер. Астана: Фолиант. Әлем әдебиеті. 2013. – №6. – 340 б.

СЕРДЦЕ УЧИТЕЛЯ: ВЕЧНО ЖИВОЕ НАСЛЕДИЕ (ПАМЯТИ Р.К.РЗАЕВОЙ)

Тажиева А.У., Ph.D., доцент, заведующая кафедрой английского языка и литературы НГПИ

Мамырбаева Д.Дж., Ph.D., доцент кафедры английского языка и литературы НГПИ

Ключевые слова: наставник, преданность делу, переводчик, Ажинияз Косыбай-Улы, Родина, наследие

Key words: mentor, dedication, translator, Ajiniyaz Kosibay-Uli, Motherland, heritage

В нашей жизни встречаются люди, которые оставляют неизгладимый след в сердцах и умах окружающих. Они становятся не только наставниками, но и источником вдохновения, поддержкой и примером для подражания. Одним из таких людей был наш учитель, наставник, переводчик и просто хороший человек, который навсегда останется в наших сердцах – старший преподаватель кафедры английского языка и литературы НГПИ Рзаева Роза Камаловна.

Рзаева Роза Камаловна в 1981 году окончила с отличием Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза по специальности «Английский язык». Свою трудовую деятельность Роза Камаловна начала в 1981 – 1994 годах в качестве преподавателя кафедры английского языка в Нукусском государственном университете. В 1994 году она переходит старшим преподавателем кафедры английского языка Нукусского государственного педагогического института, затем долгое время успешно возглавляет кафедру.

Роза Камаловна написала более 80 публикаций, которые были опубликованы в республиканских и зарубежных журналах и сборниках.

Рзаева Р.К. была не просто преподавателем, она была настоящим мастером своего дела. На занятиях она умела создавать атмосферу доверия и уважения в классе. Ее уроки были не только информативными, но и увлекательными, всегда стремилась сделать материал доступным и интересным, с использованием различных методов и подходов, которые раскрывали потенциал каждого студента.

Ее преданность делу была очевидна. Она не жалела времени на дополнительные занятия, всегда была готова ответить на вопросы и помочь как коллегам, так и своим ученикам. Именно благодаря ее поддержке многие из нас смогли преодолеть трудности и добиться успеха в учебе. Роза Камаловна не просто обучала нас предмету, она формировала в нас уверенность в своих силах и стремление к знаниям.

Следует отметить, что Роза Камаловна была для нас не только человеком, передающим знания, но и являлась для нас всех идеалом красоты – как внутренней, так и внешней. Ее доброта, терпимость и уважение к коллегам, студентам, создавали атмосферу, в которой хотелось учиться и развиваться. Ее внешний вид также оставлял приятное впечатление: стильная одежда, аккуратная прическа и искренняя улыбка. Она умела видеть хорошее в каждом,

вдохновлять и поддерживать. Это умение дарить тепло сделало ее идеалом для многих из нас.

Помимо своей основной профессии, Роза Камаловна Рзаева была талантливым переводчиком. Возможно, именно это ее качество помогло ей в жизни стать снохой великого каракалпакского поэта Ибраима Юсупова. Роза Камаловна внесла огромный вклад в развитие каракалпакской поэзии, занимаясь переводом произведений Ибраима Юсупова на английский язык. Роза Камаловна умела не только переводить слова, но и передавать смысл и идеи автора, эмоции и культурные нюансы. Переводческие навыки и умения Розы Камаловны вдохновляли ее и каждый год она собирала талантливых студентов в свой клуб юных переводчиков, где делилась своим опытом и знаниями в этой области. Роза Камаловна умело показывала, как важно понимать мир вокруг нас, как язык может соединять людей и культуру.

Рзаева Роза Камаловна свою переводческую деятельность посвящала такми великим поэтам Каракалпакстана, ка Бердах, Ажинияз, Ибраим Юсупов и многим другим. В данной статье мы хотели бы остановиться на некоторых работах перевода произведений Ажинияза. Отрадно отметить, что в этом году отмечается 200-летие великого поэта, празднованию которого придается огромное значение. Так, 16 июля 2024 года Президент Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёев посписал Постановление «О широком праздновании 200-летия выдающегося каракалпакского поэта и мыслителя Ажинияза Косыбай-улы». В документе отмечается, что Ажинияз «своим неповторимым и глубоко содержательным творчеством внёс достойный вклад в развитие культуры и литературы, воспитание молодёжи в духе патриотизма и благородных идеалов, укрепление исторической дружбы и сплочённости узбекского и каракалпакского народов. Гуманистические и философские взгляды талантливого поэта, нашедшие отражение в его стихах и дастанах, занимают важное место в сердце нашего народа» [1; 2024].

Фольклор и произведения классиков каракалпакской литературы XVIII - XIX вв. являются ценным источником, раскрывающим самобытность культуры каракалпаков и на многие вопросы, касающиеся менталитета каракалпакского народа [2; 5].

Приведем примеры некоторых работ по переводу произведений Ажинияза Косыбай-Улы Рзаевой Р.К. Поэт учился в Хиве в медресе Шергази хана, а затем в медресе Кутлимурат-инака. В стихотворении «Мегзер» (Быть похожим) он пишет о тех днях:

Туша яда отаң күнләр,
Ағзимдиң шыққан ушқынлар,
Хорезмде юрган күнләр,
Зауқы тамашаға мегзер. [3; 6]

I remember those days,
My words were like the sparks,
Those days were good marks.

In Khorezm, I enjoyed those merry days.

Тема Родины и любовь к своей стране имеет важное место в лирике поэта. Находясь вдали от Родины, поэт писал:

If you ask Khojban about my country, our Motherland
The people wear caps like a cauldron.
I’m sorry if my speech sounds not so rich.
It’s my country with large fertile lands,
Where live the tribes as the Kitai and Kungrads.

They never tell the lie, they always follow the truth
And choose the way, right, fair and worthy
Even if their heads being cut off, it’s truth.
They don’t have friends who are coward, unworthy.
It’s my country, Motherland, our Karakalpak native land

Сорасаң елимди, Қожбан, бизлерден
Қалпағы қазандай еллерим барды.
Қәте шықса кешириңлер, сөзлерден,
Қытай-Қоңырат атлы еллерим барды.

Өтирикти рас етип айтпағап,
Бас кетседе туўры жолдан қайтпаған,
Намәҳремди ҳасла жолдас тутпаған,
Аты қарақалпақ еллерим барды. [4; 8]

И, пожалуй, само главное в нашем наставнике – это ее человечность. Роза Камаловна Рзаева всегда была готова поддержать и выслушать, прийти на помощь. Ее доброта и отзывчивость делали ее не только отличным педагогом и переводчиком, но и настоящим другом для всхе, кто ее знал, Человеком с большой буквы. Ее жизнь была наполнена смыслом, и она вдохновляла нас делать добро, заботиться о других и стремиться к лучшему.

К сожалению, Роза Камаловна ушла из жизни очень рано, но ее наследие продолжает жить в каждом из нас. Мы помним ее уроки, ее мудрые слова, добрые поступки. Мы все помним, как каждый год в начале учебного года Роза Камаловна приходила на кафедру с огромным красивым, как сама букетом роз со своего сада. И это может служить примером для подражания всем и говорить о широте ее души. Она оставила неизгладимый след в наших сердцах, и его влияние будет ощущаться еще долго.

Память о нашем педагоге, переводчике и хорошем человеке, Рзаевой Розе Камаловне, будет всегда с нами, показывая, что настоящая сила заключается не только в знаниях, но и в умении быть Человеком.

Библиография:

1. Постановление Президента РУз Ш.М.Мирзиёева от 16.07.2024 «О широком праздновании 200-летия выдающегося каракалпакского поэта и мыслителя Ажинияза Косыбай-улы».

2. Кенжабаева Н., Значение фольклора и произведений классиков каракалпакской литературы XVIII - XIX вв. в отечественной историографии / “Uchinchi renessans: ilm-fan va ta’lim taraqqiyoti istiqbollari”, https://cyberleninka.ru/article/n/znachenie-folklora-i-proizvedeniy-klassikov-karakalpakskoy-literatury-xviii-xix-vv-v-otechestvennoy-istoriografii.
3. Қарақалпақ әдебияты. 8 класс. Нөкис, 2009.
4. Әжинияз.Таңламалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.

СЕМАНТИКА КАУЗАТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЙ И ОТРАЖЕНИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В КАУЗАТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ.

Бимбетов Алымжан Утарбаевич
Докторант Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Каузативные конструкции являются интересными для исследования, так как они представляют собой предикативные структуры, которые передают сложный комплекс категориальных значений причины, следствия и связей, возникающих между центрами предикативности. Для изучения каузативных конструкций использовались разные направления науки: сопоставительно – типологическое, лексико – семантическое. Невзирая на достаточную изученность каузативности, этот термин так и остается спорным и имеет множество определений, основным из которых является следующее: «Каузативность – это сложная, многоплановая категория, которая отражает действительные связи между объектами внешнего мира, отмечаемые и категоризуемые сознанием как причинные, и берет свои истоки в философской категории причинности» [1, с. 5]. «Причинность — генетическая связь явлений, в которой одно явление — причина, при наличии определенных условий неизбежно производит, порождает другое явление — следствие (или действие)»[2, с.370]. «Категория причинности в своей глубокой сущности выражает самоактивность материи, способность материальных вещей, явлений производить другие вещи, явления. Причина может носить или характер внешнего воздействия, преломленного через внутреннюю природу испытывающей это воздействие вещи, или характер взаимодействия частей, элементов, вызывающего изменение целого, системы» [3, с. 119]. «Категория причины, прежде всего, отражает действие одной вещи на другую сообразно их свойствам, причем это действие порождает определенное — соответственно характеру воздействия и свойствам другой вещи — изменение этой другой вещи» [4, с. 118]. «Причинность — это такая необходимая связь между явлениями, при которой одно неизбежно порождает другое» [5, с. 9]. А.А. Потебня дает такое определение причинности: «Понятие действия, как и понятие субъекта и объекта, неотделимо от понятия причины … есть причиняющее,

причинение (совершение действия), причиненное (совершенное, сделанное): отражение действия на предмете имеет причиною действие субъекта. Причинность слагается из действия субъекта и одновременности или последовательности этого действия с состоянием объекта» [Цит. по 1, с. 117]. Адекватное выражение категории причинности в языке достигается с помощью лексических средств и грамматических конструкций. Результатом любой «причины» является «следствие» и, рассматривая понятие «каузативная конструкция», необходимо также рассмотреть понятие «следствие». Б.Н. Головин определяет категорию следствия как «реальное языковое единство грамматического значения и средства его материального выражения». На этих позициях стоят К.Г. Крушельницкая и Н.И. Ковтунова, определяя каузативность как грамматическую категорию неморфологического типа. Следствие характеризуется как «то, что вытекает из чего-нибудь, результат чего-нибудь, вывод, необходимый компонент причинно-следственной связи». Исследование языковых единиц, используемых для передачи отражаемых отношений, способствует выявлению характерных черт этих единиц, связанных с языковой интерпретацией каузальности.

Причинно-следственные отношения – одна из важнейших семантических категорий естественных языков. Проблема причинно-следственных отношений очень обширна и многогранна. В лингвистической литературе существует еще один термин, коррелирующий с этой категорией – каузальность. Этот термин, как и «каузативность», тесно связан с причиной – следствием, однако каузальность –это более обширная категория, которая отражает весь спектр связей между событиями реальной действительности и реализуется в языке посредством синтаксических средств. Каузальность трактуется как обусловленность – сложное взаимодействие отношений условия, цели, следствия, причины [3, с. 89]. Семантика категории каузативности весьма обширна, так как в ней переплетаются каузативные, каузальные, результативные и целевые значения. В общем, семантическое значение каузативных конструкций основывается не только на понятии «причинности», но и рассматривается как «побуждение» - с точки зрения прагматического подхода. Действительно, человек при помощи языка не только сообщает собеседнику или группе людей свои мысли, но и побуждает их к совершению определенных действий. А в основе побуждения к действию всегда лежит социальный и психологический фактор. При побуждении к действию, человек выдвигает и осознает цель своего поступка, т.е. этот процесс представляет собой явление логического и психологического порядка. Побуждение к действию также зависит от ситуаций и условий общения, которые определяются следующими моментами акта общения: а) отношением между говорящим и адресатом; б) отношением говорящего к действию; в) зависимость адресата от воли говорящего; г) отсутствие зависимости между говорящим и адресатом. Важными факторами при каузации объекта субъектом, являются условия общения, статус собеседников, их возраст, правила и особенности этикета, присущие данному обществу и народу. Так, сильный вариант каузирования используется в прямой

зависимости от статуса участников каузативной ситуации, где инициатором (субъектом) является старший по званию, положению или возрасту. В таких случаях авторы используют глаголы одного семантического ряда, выражающего побуждение, приказ, в отличие от других семантических полей, выражающих просьбу или позволение. Иначе говоря, использование каузативных конструкций различных семантических полей обусловлено жанром, контекстом и стилем писателя. Таким образом, различные языковые явления могут представлять собой каузативные конструкции в зависимости от результативности каузативного воздействия, семантики каузируемой реакции, интенсивности действий каузатора. Категория каузативности имеет очень богатый спектр средств реализации. Так такое значение каузативности, как побуждение к действию, возможно выразить большим разнообразием побудительных конструкций – от вежливых и некатегоричных до резких и настойчивых (в примерах подчеркнуто нами): «There is also a potential to encourage and improve therapeutic interventions directed offenders and victims of child abuse» Sonday-aq, huquqbuzarlar hám balalarǵa zorlıq kórsetiwden jábirlengenlerge qaratılǵan emlew ilajların xoshametlew hám jaqsılaw imkaniyatı bar».

А.В. Бондарко утверждает, что любая функционально-семантическая категория имеет структуру поля, основополагающим свойством которого является общность семантической функции средств разных языковых уровней, а ядром функционально-семантического поля каузативности является каузативный глагол. По словам Е.Е. Корди, каузативность связана с выражением причинно-следственных отношений в системе глагола без ограничений на семантику отдельных элементов конструкции: «Он сказал мне, что я могу пойти и посмотреть на подростков, которые заслуживают доверия, но некомпетентны. «Ol maǵan barıp isenimge ılayıq, biraq uqıpsız jas óspirimlerdi kóriwim múmkinligin aytti». Анализируя данные примеры, можно сделать вывод о том, что функционально-семантическая категория каузативности имеет различные значения «причинения» и варианты каузации состояния, бытия, качества, в зависимости от того, какую константу они выражают. Все рассмотренные примеры свидетельствуют, что ядром каузативной конструкции является глагол. В зависимости от этого все каузативные глаголы можно разделить на две группы: 1) служебные каузативные глаголы; 2) знаменательные каузативные глаголы. Семантическое значение каузативных конструкций также рассматривается как «побуждение к действию». Имея очень богатый спектр средств реализации, категория каузативности может быть передана большим разнообразием побудительных конструкций, по-разному может передавать свои значения словообразовательным, лексическим и контекстуальным способами.

Список литературы:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – М.: Наука, 2008. – 116-118 с. 2. Бондарко А.В. Теория грамматических категорий. – Л.: Слово, 1976. – 77-78 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Наука, 1997. – 88-90 с.

4. Всеволодова М.В. Причинно-следственные отношения в современном русском языке . – М.: Школа, 1988. – 52-53 с.
5. Головин Б.Н. Введение в языкознание. 3-е изд. – М.: Высшая Школа, 1977. – 311 с.
6. Корди Е.Е. Модальные и каузативные глаголы в современном французском языке. – М.: Наука, 2004. – 111-114 с.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Флинта, 1978. – 77-79 с.
8. Лойфман И.Я. Категория причинности в диалектической концепции связи// Вестник Уральского Государственного Университета. – 1974. – 8-11 с.
9. Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л.: Наука, 1969. – 5-11 с.
10.Панцхава И.Д., Пахомов Б.Я. Диалектический материализм в свете современной науки. – М.: 1962. – 117-120 с.
11. Свечников Г.А. причинность и связь состояний в физике. – М.: Наука, 1976. – 118-121 с.
12. Словарь русского языка в 4х т. под ред. Е.П. Евгеньевой. Т.1.М.: Русский язык, 1981. – 423 с.
13.Терешина Ю.В. Межкатегориальные связи каузативных конструкций: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ижевск, 2008. – 5 с.
14. Философская энциклопедия Т. 4. – М.: Наука, 1967. – с. 370.
15. Фомичева Е.В. Средства выражения побудительности в английском языке в свете семантики и прагматики// Современные проблемы науки и образования. – 2009. – № 4. – с. 14.
16. Шустер А.Г. Категория следствия и средства ее реализации на разных ярусах синтаксиса в современном русском языке: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Армавир, 2005. – 9 с.
17. Childhood Abuse and Crime Violence as Factors in the Perception of Hypothetical Culpability Among Potential Jurors in Sexual Offence Cases By Brittney N. Moon, M.A. 2014.
18. https://www.dissercat.com
19. https://www.4author.com/ru

20-30 YILLARDA QIShLOQ XO`JALIGINI ISLOH QILIShDAGI QARAMA-QARShILIKLAR

A.Abdullaev
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti «Tarix o`qitish metodikasi» kafedrasi. (PhD), dotsent.
A.Aymurzaev
Magistratura bo`limi. 70111101 – Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o`qitish metodikasi (Tarix) 2-kurs magistri

XX asrning boshlanishi Turkiston o`lkasi tarixida eng jiddiy burilish yuz bergan davrlardan biriga to`g`ri keldi. XX asr boshlarida hozirgi O`zbekiston hududi tarkibi uch davlat birlashmasi Rossiya, O`rta Osiyoni zabt etganidan keyin tuzilgan va uning tarkibiga mustamlaka sifatida qo`shib olingan Turkiston general-gubernatorligi, shuningdek, yuzaki ravishda mustaqil bo`lgan, ammo Rossiyaga qaram hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva, Qo`qon xonligi kirar edi. Bu hudud Turkiston o`lkasi deb atalgan.

Turkiston mahalliy aholisining oshib borayotgan ijtimoiy-siyosiy faolligi sharoitida Toshkentda 1917-yil, 16-aprelda «Shuroi Islomiya»ning Toshkent tashkiloti tashabbusi bilan chaqirilgan Butun Turkiston musulmonlarining I-qurultoyi ish boshladi[1]. Qurultoyning so`ngi majlisida markaziy rahbar organ-Turkiston o`lka musulmon sho`rosi tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. Shunday qilib Turkistonning birligi va yaxlitligi tomon muhim qadam qo`yildi.

1918-yil 20-aprelda Toshkentda sovetlarning V o`lka s`ezdi ochildi. Uning ichida 263 delegat shu jumladan, mahalliy millatlardan 50 delegat ishtirok etdi, bu esa delegatlarning bor-yo`g`i 20%dan ko`prog`ini tashkil etardi. Ko`rinib turibdiki, mahalliy millat vakillari s`ezdda mutloq ozchilikni tashkil qilgan[1].

Shunday qilib, Turkiston o`lkasining Rossiyaga qaramligi davom etdi. Ammo, bu qarshilikka qarshi harakatlar asta-sekin kuchaya boshladi.

1921-1924 yillar davlatimiz tarixida o`ziga xos bir bosqich bo`ldi. Bu davr bol`sheviklarning oktyabr` tuntarishi, istiqlolchilarga qarshi kurash va «harbiy kommunizm» siyosati oqibati, turli ijtimoiy harakatlar siyosiy kurashlarning kuchayganligi bilan ajralib turadi. Iqtisodiy tanglik siyosiy tanglik bilan birga qo`shilib ketdi.

20-yillarning boshida Turkistonda madaniy qurilish ishlari xalq xo`jaligi vayron bo`lgan va bol`sheviklar ataylab boshlab bergan sinfiy kurash keskinlashgan murakkab sharoitda olib borildi. Biroq shu narsani ta`kidlash lozimki hali 20-yillarning boshlarida madaniyat va san`at sohasida umuman barcha sohalarda nisbatan ma`lum darajada bo`lsa da ijodiy erkinlik hukm surardi ma`muriy buyruqbozlik tizimi esa endigina shakllanayotgan edi.

Yangi iqtisodiy siyosat joriy qilinishi munosabati bilan qishloq maktablarinig ahvoli yanada yomonlashdi. Maorif tizimini pul mablag`i bilan ta`minlash masalasi ham juda og`ir kechdi. 20-yillarning birinchi yarmida Turkistonning iqtisodiy va ijtimoiy siyosiy hayotida yuz bergan beqarorliklar uning madaniy qurilish jabxalarida ham o`z ifodasini topdi. Mahalliy eski turmush o`rtasida ayovsiz kurash bordi.

O`zbekiston kompartiyasining s`ezdlarida (1925-yildan 1940-yilgacha 9ta s`ezd bo`lib o`tkan edi) va MQ plenumlarida VKP (b) belgilab bergan bosh yo`l asosida Respublikaning ijtimoiy iqtisodiy ijtimoiy siyosiy va madaniy rivojlanish strategiyasi belgilandi ularda kommunistik rejimni mustahkamlashga sotsialistik qurilishni avj oldirishga boshqa respublikalar bilan aloqalar va hamkorlikni kuchaytirishga qaratilgan yo`l o`z ifodasini topgan edi.

Sovet demokratiyasi hamisha ayniqsa 20-30-yillarda juda cheklangan bo`lib bol`sheviklar targ`iboti esa uning burjua demokratiyasidan ustunligi haqida butun dunyoga jar solar edi.

Yangi iqtisodiy siyosatga sekin-asta chek qo`yilishi jarayonida ma`muriy buyrukbozlik tizimi va shaxsga sig`inishi qaror topib bordi. Ijtimoiy siyosiy hayot shu qadar shiddat bilan o`zgarib bordiki mavjud har bir masalaga muammoga siyosiy nuqtayi nazardan qaraldi. Buning natijasida milliylik o`rniga amalda baynalmilallik ustivor qilib qo`yildi, milliy qadriyatlar an`ana urf-odatlar oyoq osti qilindi. Asrlar bo`yi mavjud bo`lib kelgan diniy bayramlar va ana shunday bayramlar sifatida bir qator xalq milliy bayramlari ham ma`muriy buyruqbozlik usullari bilan bekor qilindi. Ular o`rniga proletar baynalminal bayramlari tiqishtirildi. Kommunistik partiya o`rnatgan ana shu mustabid tuzumni u amalga oshirgan sotsialistlik tajribani mahalliy xalq avvalo uning ilg`or vakillari narozilik bilan kutib oldilar ular xalqning Milliy madaniyatini an`analari va urf-odatlarini ko`p asrlik ma`naviy me`rosini saqlab qolishga intildilar. Markazning zo`rovonligiga qarshi ochiq tanqidiy fikrlar bildirdilar.

Mustabid sovet hukumati dastlabki kundan-oq «mamlakatda kommunizmga sakrash» siyosatini o`tkazishga kirishdi. Bu hol o`ziga xos xususiyatga ega bo`lgan Turkiston hayotining barcha jabhalarini ostin-ustin qilib, ijtimoiy-iqtisodiy va ma`naviy sohalarda har tomonlama buzilishlarni keltirib chiqardi. Agar 1915-yilda Turkistond 7 mln, 149 ming kishi istiqomat qilgan bo`lsa, 1922-yilga kelib, ularning soni bor-yo`g`i 4 mln. 235 ming kishiga tushib qoldi o`lka iqtisodiyoti nihoyatda og`ir ahvolda edi. Uning deyarli barcha tarmoqlari amalda inqirozga uchradi, ishlab chiqaruvchi kuchlar barbod bo`ldi, tabiiy resurslari jihatidan g`oyatda boy o`lkaning aholisi o`ta qashshoqlik, ochlik, mulksizlik holatiga va nihoyat, uning vayron bo`lgan xo`jaligi esa natura shakliga tushib qolgan edi.

20-yillarning boshlarida bol`sheviklar rejimi o`zining ta`sir doirasida bo`lmagan qishloq va ovullarni «sovetlashtirish»ga birinchi darajali ahamiyat berdi. 1921-yilda sovetlarning, mahaliy kengashlariga saylov o`tkazish kompaniyasi keng avj oldirildi. Saylovlarga rahbarlik qilishi uchun joylarga mahsus quriqchilar yuborildi, partiya va sovet tashkilotlari o`z ixtiyorida bo`lgan barcha targ`ibot va tashviqot kuchlarini safarbar qildilar, hamma joylarda yig`ilish va mitinglar o`tkazildi. Biroq tuzum tomonidan ko`rilgan mafkuraviy va tashkiliy chora-tadbirlarga qaramay, mahalliy aholi, ayniqsa, qishloq aholisining aksariyat qismi sovetlarni ochiqdan-ochiq rad qildilar.

Buyuk davlatchilik-shovinizmi mustabid tuzumning kadrlar siyosatida yaqqol o`z ifodasini topdi. Partiya-hukumat organlaridagi eng muhim rahbarlik mansablarini markazdan kelgan emissarlar muttasil, egallab kelishdi. xususan, 20-yillarning birinchi yarmida o`lkadagi rahbarlik lavozimlarida markazning taniqli bol`sheviklaridan

L.Kaganovich, M.Frunze, Sh.Eliava, Ya.Ruduxtak, M.Tomskiy, V.Kuybishev, S.Budenniy, G.Sokol`nikov, Ya.Yoffe, V.Nogin kabilar ishladilar. Bularga qo`shimcha markazning mahsus topshiriqlari bilan S.Orjonikidze, S.Kanenov, A.Tsyuruna, M.Kalinin va boshqalar oliy tabaqa rahbarlari ham faoliyat yuritdi.

20-yillarning boshlarida Turkistondagi siyosiy vaziyatni belgilab beradigan muhim omil milliy masaladagi qarama-qarshiliklar edi. Milliy omil Sovet davlati siyosiy rahbariyatini ham jiddiy tashvishga solgan edi. RKP (b) X s`ezdida e`lon qilingan milliy siyosatdagi yo`l aslida ziddiyatli va yakka mafkura yo`nalishida bo`lganligi Turkiston Avtonom Respublikasida milliy davlat qurilishining murakkab manzarasini yuzaga keltirdi. Bir tomondan, yangi taktik, yondashuvlar ta`sirida ba`zi umidbaxsh ijobiy siljishlar ro`y bergan bo`lsa, ikkinchi tomondan, milliy ziddiyatlar sezilarli ravishda keskinlashdi.

1922-1924 y o`tkazilgan pul islohoti ma`lum darajada yordam berdi. Davlat pul muomolasidagi tartibsizliklarga chek qo`ydi, muomalaga erkin almashtiriladigan valyuta-chervonets chiqarildi, uning kursi oltinga tenglashtirilgan edi. Natijada bozorning roli tiklanib bordi. Bozorlar, yarmarkalar ochilishi munosabati bilan banklar tarmoqi, kredit va sug`urta xizmatlari tashkil etildi.

Shunday qilib, 20 yillarning birinchi yarmida Turkistonda jamiyat hayotining barcha sohalarida boshlangan erkin faoliyat jarayoni, yangi iqtisodiy siyosat printsiplari va tarkibiy qismlarining birgalikdagi sa`y-harakatlari vayronagarchilikni sekin-asta tugatishga va xo`jalik hayotining tiklanishiga qisman bo`lsa ham olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. O`zbekistonning yangi tarixi. 2 kitob. Sharq 2000.-B-33,75
2. Juraev M. Pov`shenie kul`turno-texnicheskogo xrovnya kolxoznogo xrest`yanstvo Uzbekistana-T 1987, S 16.
3. O`zbekistonning yangi tarixi. 2 kitob. Sharq 2000.-B-.161-162,168,188.

I SEKCIYA

ÁJINIYAZDÍŃ ÁDEBIY MIYRASÍ HÁM ZAMANAGÓY ÁDEBIYATTANÍWDÍŃ AKTUAL MÁSELELERI

Kiris sóz. Kadirov K.A. Әжинияз ел қәлбиндеги шайыр…….. **4**
Məmmədov N.T. Qaraqalpaq poeziyasinin klassiki (Haciniyazin yaradiciliq yolunun müxtəsər cizgiləri)..... **6**
Мамедов Н.Т. Религиозно-философские воззрения Насими в интерпретации западных учёных..... **11**
Бекбергенова М.Д. Сазын самал ядлап, сөзин ел билген……. **21**
Давлетов Б.А. «Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы» шығармасының изертлениў мәселелери..... **24**
Qazaqbaev S.S. Ájiniyaz poeziyasında kún shıǵıs dastúrleri..... **27**
Pirniyazova A.K. Watan - Ájiniyaz Qosıbay ulı poeziyasınıń saǵası..... **29**
Avazov N. “Padarkush”ning nashrlari va uning o‘rganilishi……. **31**
Отарова А.Н. Мақтымқұлұлы Пырағы шығармаларындағы рухани, дүниетанымдық мәселелер..... **36**
Allanazarov E.E. Ájiniyaz shıǵarmalarında milliy folklorlıq hám realistlik úlgiler tipologiyası..... **42**
Matyakupov S. She’riy dialogda axborot (tuyg‘u) almashinuvi…… **44**
Matekeev S. Ájiniyaz shayırdıń intim lirikasında qaharman obrazınıń ashılıw sheberligi..... **47**
Юсупов О. Әжинияз энциклопедиясы: Ақ Қабақ Аманқул бий ҳәм оның аўладлары..... **49**
Ктайбекова З.К. Әжинияз поэзиясында дидактика…….. **52**
Сейтбеков А.Б. Әжинияз поэзиясының туўыскан халықлар менен байланысы..... **55**
Matimov Q. Ájiniyaz improvizator shayır……. **58**
Жоллыбеков Б.Р. Әжинияз дәўириндеги елимиздиң тәбиятының ҳәм фольклорының Н.Н.Каразин мийнетлеринде..... **60**
Aldasheva Sh.J. Hikoyalarda kolorit tasviri..... **63**
Aldasheva Sh.J., Shermamatova N.O. Asqad Muxtor she’riyatida maqollarning qo‘llanilishi…… **66**
Aldasheva Sh.J., Dovletmuradova M.P. Said Ahmad hikoyalarining tarbiyaviy ahamiyati..... **68**
Aldasheva Sh.J. Azadbayeva Y. A. Oybekning fanorchi ota hikoyasining tarbiyaviy ahamiyati…….. **70**
Aldasheva Sh.J., Avazova F.E. O‘tkir Hoshimovning ikki eshik orasida romanida maqollarning qo‘llanilishi..... **71**
Nusratov B.B. Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida poetik obrazlar talqini..... **74**
Досходжаева А. Әжинияз- қарақалпақ қызларының тәрбиялылығын тәриплеген шайыр..... **76**
Толегенова Г.Ж. Гордость нашей нации…… **78**

Ganiyeva G.M. Ájiniyaz lirikalarında sociallıq turmıs máseleleriniń jırlanıwı..... **80**
Annaeva M.R., Amanklichev I.B. Ájiniyaz – muhabbat jırshısı..... **83**
Джуманиёзов Д. К. Ишқ исёнининг ранглари..... **86**
Karimova Y.B. "Lison ut-tayr" dostonida ramziy timsollar..... **90**
Idrisov A.R. Hajiniyazdıń bir qoljazbasınıń derektanıwshılıq táwsiypi... **92**
Сатбаева З.Д. Ажиниёз шоир шеърларида ватан соғинчи, ватанпарварлик ва она-юртга садоқат тўйғуларининг акс эттирилиши **97**
Nurimbetov S.A. «Şasenem-Garyp» dessany barada..... **99**
Sársenbaev Q.J. T.Qayıpbergenov povestlerinde efigraflardıń xızmeti..... **101**
Даулетмуратов Ф.Б. Қарақалпақ балалар әдебиятында есап-санаққа байланыслы балалар қосықлары..... **103**
Муратова Г. Ғафур Ғулом ҳикояларида ифода воситалари мутаносиблиги..... **105**
Djangabaeva H. Ájiniyaz poeziyasındağı táriyp qosıqlar hám olarda qollanılǵan kórkem súwretlew quralları hám usılları..... **108**
Ubayxanova M. Ájiniyaz shayır lirikasın rus tiline awdarıwdağı geypara máseleler..... **111**
Yusupova Y.R. Iqbol Mirzo ijodining o'zbek adabiyotida tutgan o'rni... **116**
Axmadaliyeva O'. Navoiy aforizmlarida miliy o'zlik talqini..... **119**
Ajiniyazov B. P. Ájiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarınıń tárbiyalıq áhmiyeti..... **122**
Kuliyeva Z.P. Cho'lpon she'rlarida vatan va erkinlik mavzusi..... **124**
Orınbaeva A. S.Ibragimov dóretiwshiliginde filosofiyalıq lirika..... **126**
Tulebaeva G. Ájiniyaz shayırdıń "Hár jerlerde dilgir mútáj bolsańız" qosıǵındağı filosofiyalıq oy-pikirleri..... **129**
Menglibaeva Sh. Ájiniyaz shayır yumor-satiralıq qosıqlarında hayal-qızlar obrazınıń jaratılıwı..... **131**
Matchanova K. Sa'dulla Siyoyevning "Ahmad Yassaviy" romanida tarixiy masalasi talqini..... **134**
Madrimova Y.J. Ajiniyoz Qo'siboy o'g'lining adabiy merosini o'rganilishi..... **136**
Raximqulova N.Q. Abdulla Oripovning xalq og'zaki ijodidan foydalanish mahorati **138**
Xudaybergenova S. Ájiniyaz dóretiwshiliginde muhabbat teması..... **141**
Arzieva S. Ájiniyaz dóretiwshiliginde Maqtumqulí tásiri..... **143**
Quwanıshbaeva G. Barsha birdey bolǵan emes..... **145**

II SEKCIYA

ÁJINIYAZTANÍW HÁM TIL BILIMI

Мехмет Озерен. Использование новых технологий в языковом образовании..... **147**
Кощанов К.М., Калжанова У.А. Взаимодействие языков в области спортивной терминологии..... **150**

Кощанов К.М., Юлдашева Д.Т. Вопросы изучения взаимодействия русского и узбекского языков на современном этапе..... **152**
Кощанов К.М., Аметова А.А. Использование толковых словарей в учебном процессе..... **154**
Кощанов К.М., Тажибаева Г.Ж. Некоторые особенности фразеологических оборотов в современном русском языке..... **157**
Кощанов К.М., Хожамбергенова Г. **Жаксыбаева Ж.** О заимствовании иностранных терминов..... **159**
Кощанов К.М., Оразымбетов Ш.А. Язык как отражение культуры: метафоры и пословицы в русской и англоязычной традициях..... **161**
Кощанов К.М., Ганиева М.А., Утегенова Г.К. Особенности образования псевдонимов в русском языке..... **164**
Кощанов К.М., Караматдинова А.Н. Проблемы наименования и переименования..... **166**
Jumayeva S. Ikrom Otamurod she'riyatida kelishik qo'shimchalarining belgisiz qo'llanishiga xos xususiyatlar……..... **169**
Saparniyazova M. O'zbek onomastikasida ergonimlar mikrotizimi..... **172**
Allanazarov E.E., Xojanova A. Ájiniyaz shıǵarmalarında teńewlerdiń stillik qollanılıwı…….. **177**
Allanazarov E.E., Xalmuratova I.A. Ájiniyaz shıǵarmaları tiliniń kognitivli mánilik ózgeshelikleri..... **180**
Orazımbetov A. Ájiniyaz poeziyasında feyil mánili frazeologizmlerdiń qollanılıwı..... **183**
Dilanov B. Ájiniyaz shayır shıǵarmalarında qollanılǵan diniy sózler haqqında..... **185**
Embergenova M. Ájiniyaz shayırdıń dóretpelerinde zaman shınlıǵı hám tálim-tárbiya máselesi…….. **188**
Nasirov D.P. Sosiolingvistik variativlik va ijtimoiy omillar……. **190**
Мамбетова Г.Ж. Әжинияз шығармаларында жергиликли гидронимлердиң берилиўи..... **193**
Kaypnazarova M.K., Aytbaeva G. Ájiniyaz shayır dóretpeleriniń leksikalıq ózgesheligi..... **196**
Худайбергенов А.А. Инсонни ифодаловчи фразеологик бирликларни ўрганиш ҳақида..... **198**
Rahmatov M.M. Alisher Navoiy g'azallarida murojaat shakllarining qo'llanishi……. **200**
Iskenderova E. Ájiniyaz shiǵarmalarında ushırasatuǵın zoonim teńewler..... **204**
Kazimbetova Z.M. Qaraqalpaq tili sabaqlarında naqıl-maqallardı dodalaw – joybar jumısı sıpatında..... **207**
Jarimbetova M. Lingvistikada lakunalardıń izertleniwi..... **211**
Mustafaeva A.J. Ájiniyaz shayır qosıqlarında feyildiń analitikalıq formalarınıń kórinisi..... **213**

Ruzimov Sh.S. Verb-adjective-preposition, verb-verb constructions, verbs governing two prepositions and phraseological constructions involving verb as well as adjective…….. **215**
Ruzimov Sh.S. The role of verb combinations in structuring phrasal verb dictionaries…… **217**
To'lqinova M., **Oringalieva D**. Ajiniyaz: a beacon of karakalpak literature. **219**
Davletalieva Z.S. T.Qabulovtíń shıǵarmalarında ráwish, almasıq, eliklewish sóz shaqaplarínıń jasalıwı..... **222**
Uteniyazova Q.G. Sinonimlerdi oqıtıwda aqıl húјimi hám insert kestesi usılların qollanıw..... **224**
Jádigerova B. Xalila Dáwletnazarov poeziyasında teńewlerdiń lingvostilistikalıq analizi..... **226**
Sarsenbaeva S.J. T.Qayıpbergenovtıń «Túsiniksizler» romanında frazeologizmlerdiń qollanılıwı..... **227**
Kengesbaeva F.K. Ayırımlanǵan, birgelkili, kiritpe, qaratpa dúzilmeli qospalanǵan jay gáplerdi oqıtıw..... **230**

III SEKCIYA

INNOVACIYALÍQ TEXNOLOGIYALAR HÁM OQÍTÍW PROCESSINIŃ MASHQALALARÍ

Кощанов Қ.А. Кадиримбетова А.М. Разговорная лексика в речи молодежи…… **236**
Ералин Қ.Е., Дәрменов Ж., Сабырова Ә., Ералина А. Суретші шығармашылығы – көркемдік білім контенті..... **238**
Seytjanova U. Baslawısh klass oqıwshıları menen birge islesiwde shańaraq tárbiyasınıń xızmeti..... **248**
Allambergenova M.X. Elektron ta'lim resurslaridan foydalanishda skraybing texnologiyasidan foydalanish…….. **250**
Allambergenova M.X., Seytmuratova V.Sh. Steam ta'lim texnologiyasini tadbiq etishda multimedia texnologiyasi imkoniyatlaridan foydalanish ……. **253**
Жумашева Г.Х., Жахметова А., Хайтиметова Ш. Формирование модели совершенной личности в произведениях Ажинияза..... **256**
Жумашева Г.Х., Утегенова Д.А., Бекназарова Х. Хайтиметова Ш. Формирование представлений у детей о великом поэте, защитнике народа – Ажиниязе..... **259**
Davletmuratov B.K., Koklenova M.A. Texnologiya fanining ahamiyati. **262**
Kosheva R.B., Talǵatqızı Q. Thematic presentation as a means of teaching oral speech in a Non-linguistic university…….. **265**
Досмағамбетов С., Юсупов О. Әжинияз энциклопедиясы: Есенгелдибий, мехрем, Сералыбий, мырза улы ҳәм оның әўладлары..... **268**

Tajetdinova S., Niyazbaeva A. Qıssaxanlıq óneriniń rawajlanıwı hám onıń jaslar tárbiyasındaǵı ahmiyeti..... **270**
Romanova S.E., San‘atbaev X.S. Xalıq dóretpeler hám onıń tarbiyalıq áhmiyeti..... **272**
Сапаров А.Т. Халық педагогикасының бийбаҳа дурданасы……... **275**
Отениязов П.Ж. «Фольклортаныў» пәнинде «халық ертеклери» темасы…….. **278**
Мелиев Б.У. Внедрение новой кредитно-модульной системы обучения в системе высшего образования…….. **280**
Абдуллаева З., Турсынбаева А. Арал дияры : Әжинияз (Молла Зийўар) ахун-шайырдың жайлаған сакраль геообъектлери (қәдем жайларына) зиярат туризм шөлкемлестириў ҳаққында..... **283**
Orazımbetov E. Ájiniyaz hám búgingi tárbiya..... **287**
Orınbetov N.T. Talabalarda texnikalıq bilim, kónlikpe hám uqıplılıqlardı qáliplestiriw usılları **289**
Ernazarova S.K. Ájiniyaz shıǵarmalarınıń mánawiy tárbiyadaǵı áhmiyeti…… **292**
Ernazarova S.K., **Jumaboyeva M.M.** Yoshlarning ta’lim-tarbiyasini yuksaltirishda ma’naviy tarbiyaning oʻrni..... **294**
Ernazarova S.K., **Bekimbetova D.** Ádep-ikramlılıq normalar hám olardıń jaslar tárbiyasına tásiri..... **296**
Бекманова Ж.А. Современные технологии эстетического воспитания и их роль в формировании личности дошкольников..... **299**
Бекманова Ж.А., Абдуллаева М.Ж. Использование современных технологий в учебно-воспитательном процессе…….. **301**
Djumagulov Z.U. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligida axborot texnologiyalarining o'rni va ahamiyati..... **303**
Allaniyazov I.B. Pedagogik ko’z qarashlar evolyutsiyasining ta’lim tizimiga ta’siri..... **305**
Allaniyazov I.B. Mákemede lider- bashiniń tutqan ornı…….. **308**
Кенжебаева К. Шахстың әдеп-икрам сана сезими..... **312**
Nurmaxanov K. E. Elektron o‘quv materiallarini ishlab chiqishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish…….. **315**
Есемуратова Т, Матмуратова Г. Оқыўшыларда жоқары адамгершиликли қәсийетлерди қәлиплестириўде қарақалпақ халық дәстанларының орны..... **317**
Kurbanbaeva D., Abdalieva P. «Baburnoma» tariyxıy shıǵarması arqalı oqıwshılarda estetikalıq kompetentlikti rawajlandırıw usılları..... **320**
Balkibaeva V.B. Cultural identity in karakalpak literature: a study of Ajinyaz's work "Ellerim bardi"(my people there)…… **322**
Berdimbetova A. Texnologiya ta’limi mashg’ulotlarida o’quvchilar dizaynerlik ijodkorligini rivojlantirishning pedagogik muammolari..... **325**

Erjanova M.K. Inklyuzivga jalb qilingan bolalarda maxsus mutaxassislik fanlarning ahamiyati……. **327**
Kamilova M.K., Yeshanova S.T. Ta'limda raqamli texnologiyalardan foydalanishda muomma va yechimlar..... **330**
Salamova F., Rimbayeva O. Inklyuziv sinflarda Ajiniyoz asarlarini o'qitishning zamonaviy usullari..... **332**
Tajimuratova K. Sesler aytılıwındağı kemshiliklerdi logopediyalıq dúzetiw jolları..... **335**
Shamuratova T.J. Tigiwshilik ónimlerin joybarlawda innovaciyalıq kompyuter texnologiyalardan paydalanıwdıń imkaniyatları..... **337**
Kurmanov A. Tadbirkorlikka o'qitish talabalarni amaliy faoliyatga tayyorgarlik bosqichi tarzida…… **340**
Amanbayev M.A. Ámeliy bezew ónerin o'zlestiriw processiniń mazmuni…… **341**
Mirzabekova G.X., Zeripboyeva K.J. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini Pirls xalqaro baholash dasturi tizimiga tayyorlash jarayonini takomillashtirish masalalari..... **343**
Ne'matova G. Ziyorat turizmi mamlakat taraqqiyotining muhim manbayi sifatida…… **345**
Tasbaeva G .M. Klıshbaeva G.S. Sóylew til kemshiligine iye balalardıń tálim hám tárbiyasinda logopediyaliq jumıs shólkemlestiriw..... **349**
Sidikova D.S. O'zbek tili darslarida orfoepiya me'yorlarini o'rgatish va nutq madaniyati rivojlantirish usullari…… **352**
Kazbekova E.M. Talabalar óz betinshe oqıwın bahalawda kompyuter texnologiyalarınan paydalanıw..... **354**
Yeshmuratova A.A. "Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari" fanini o'qitishda interfaol va zamonaviy raqamli ta'lim texnologiyalarini qo'llash..... **355**
Djumabaeva G.B. Oila va maktabgacha talim tashkilotlarining bola tarbiyasidagi hamkorligi…….. **358**
Kenesbayev A. Elektron ta'lim muhitida informatika fanini o'qitishda multimedia texnologiyalarini qo'llash……. **362**
Shamuratova X. Mektepke shekemgi jastağı balalarǵa ritorikanı úyretiwdiń psixologiyalıq, pedagogikalıq hám lingvistikalıq tárepleri..... **363**
Abdullaeva G.A. Badiiy asarlar tahlili asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarini ifodali va izohli o'qishga o'rgatish metodikasini takomillashtirish..... **365**
Палымбетова Д.Т. Эффективность формирования межкультурной компетенции будущих учителей английского языка……. **368**
Ажимова З.Г., Хожагелдиева Т. Развитие речи детей с помощью песен Ажинияза Косыбай улы…….. **370**
Zarimbetova G.K., Maksetova N.K. Bo`lajak boshlang'ich sinf texnologiya o'qituvchisining kasbiy kompitensiyasini shakllantirish..... **372**

Seytmuratov B.G. Qaraqalpaq muzika folklorı járdeminde 5-7-klass oqıwshıların estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń forma, qural hám usılları…. **375**
Karamatdinova G.T. Tálim ózbek tilinde alıp barılatuǵın mekteplerinde Ájiniyaz Qosıbay ulı dóretpelerin oqıtıw..... **379**
Darmenov A. Jańalanǵan ádebiyat sabaqlıqlarında I.Yusupov dóretiwshiligin úyreniw..... **381**
Jumamuratova A.N. Bolajaq oqıtıwshılardıń kognititv kompetenciyaların rawajlandırıwdıń pedagogikalıq shárt-sharayatları..... **382**
Sadikova A.B. Akademiyalıq liceylerdiń qaraqalpaq toparlarında nemis tilin oqıtıw metodikasın jetilistiriwdiń ilimiy metodikalıq tiykarları……. **384**
Allambergenova G.X. Ta'limda Bulutli texnologiyalardan foydalanish……. **387**
Bainiyazov D.K. Inglis tili sabaqlarında sanlı texnologiyalardı qollanıw..... **390**
Utegenova D.A. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida 6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirishning pedagogik asoslari **393**
Isakova M.I. Sabaq nátiyjeligin asırıwshı interaktiv metodlar..... **395**
Narimbetov M. Oliy tálimda mustaqil tálim jarayonini sifatli tashkil etish…… **397**
Aymanova SH. Shet tilin oqıtıw procesinde sintaktikalıq sinonimiyanıń áhmiyeti……. **399**
Kalibaeva A. Maktabgacha ta'lim muassasalarining zamonaviy ta'lim jarayonida madaniyatlar muloqotini qo'llashning ahamiyati..... **401**
Tajibayeva X.D. Virtual ta'lim sharoitida bo'lajak geografiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentsiyasini rivojlantirish..... **402**
Xojalepesova R. Mektepke tayarlaw toparı balalarında sóylew mádeniyatin qáliplestiriwdiń pedagogikalıq innovaciyalıq tiykarları..... **404**
Keulimjaev T., Ibragimov M. Ózbekstan Respublikasında bilimlendiriw tarawındaǵı reformalar processleri (Qaraqalpaqstan mısalında)..... **407**
Keulimjaev T. Qaraqalpaqstan Respublikasında social-**ekonomikalıq** tarawdaǵı ózgerisler (2017-2021-jj.)..... **409**
Berdibaeva D.Q. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı rawajlandırıwda sport oyınlarınıń ornı..... **411**
Qodirova D.A. Summativ baholash sharoitida o'quvchilarning mediasavodxonligini rivojlantirish amaliyoti..... **414**
Maxsutova E.A. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishdagi psixologik xususiyatlari..... **416**
Tursunova S.U. Boshlang'ich sinflarda undosh tovushlarni o'rgatish darslarida innovatsion metodlardan foydalanish……. **419**
Miratdinova G.A. Texnologiya fanini o'qitishda immitatsion vertual ta'lim vositalaridan foydalanish…….. **421**
Aytbaeva Sh.E. Kiris dúzilmeli qospalanǵan jay gáplerdi oqıtıw……. **422**

Xasanova F. Házirgi turmısımızda bilimlendiriwge qaratılıp atırǵan itibar hám onıń áhmiyeti..... **426**
Tolegenova D.T. Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash fanini o‘qitishda kreativ yondashuvlardan foydalanishning shakllari va vositalari..... **427**
Балтабаева Н.М. О необходимости введения каракалпакской литературы в программы факультета русского языка и литературы.. **430**
Zeripboyeva G.J. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda xalq og'zaki ijodidan foydalanishni takomillashtirish..... **433**
Rozmamatova M. Boshlang‘ich sinflarda matematika fanini innovatsion texnologiyalar asosida o`qitish metodikasi..... **435**
Kdirbaeva G.B. Ájiniyaz shayır qosıqlarınıń jaslardı tárbiyalawda tárbiyalıq áhimiyeti..... **437**
Charuayeva O.B. Yangi kashf etilgan kimyoviy elementlar va ularni o‘qitish usullari..... **439**
Charuayeva O.B. Fosfor elementi va uning xossalarini aniqlash..... **442**
Кеулимжаев Н.Е. Психологические взгляды в творчестве Ажинияза..... **445**
Сайыпов Б. Әжиняз-энциклопедиясы: «Бозатаў» поэмасы сакраль гео-+объект..... **446**
Ержанова С. Бексұлтан Нұржекеевтің «Кінәлі махаббат» повесіндегі көркем шындық..... **449**
Тажиева А.У., Мамырбаева Д.Дж. Сердце учителя: вечно живое наследие (Памяти Р.К.Рзаевой)..... **456**
Бимбетов А.У. Семантика каузативных конструкций и отражение межличностных отношений в каузативных предложениях..... **459**
Abdullaev A., Aymurzaev A. 20-30 yillarda qishloq xo‘jaligini isloh qilishdagi qarama-qarshiliklar…..... **463**

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıl tolıw múnásibetine bağıshlanǵan «Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ádebiy miyrasın úyreniw»

atamasındağı xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

TOPLAMÍ

MAQALALAR HÁM TEZISLER

Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanasında basılǵan. 2024-jıl.
Buyırtpa №0023. Nusqası 50 dana. Formatı 60x84. Kólemi 4 b.t.
230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №089632